

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНЦІВ

Видання 3-тє, перероблене і доповнене

За редакцією проф. С. А. Макарчука

ЛЬВІВ 2015

ББК 63.5(4УКР)я73
У88

**Рекомендовано Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка**

**д-р істор. наук, проф. Капелюшний В. П.
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ),**

**д-р істор. наук, проф. Борисенко В. К.
(Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, м. Київ),**

**д-р мистецтвознавства Никорак О. І.
(Інститут народознавства НАН України, м. Львів),**

Е88 Етнографія українців: навч. посібн. / за ред. проф. С. А. Макарчука; вид. 3-є, перероб. і доп. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 711 с.
ISBN

Що таке етнографія? Що вивчає етнографія українців? Як розвивається ця наука? Про це Ви дізнаєтеся з пропонованого посібника. Проаналізовано, зокрема, питання про походження й етапи розвитку українського народу, його традиційну культуру, форми сім'ї і сімейні стосунки, звичаї та обряди тощо. Для студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться етнографією рідного краю.

ББК 63.5(4УКР)я73

© Глушко М. С., Макарчук С. А., Кирчів Р. Ф.,
Сілецький Р. Б. та ін., 2015

ЗМІСТ

ВСТУП (С. Макарчук).....	4
Розділ I. Становлення і розвиток української етнографії (Р. Кирчів, О. Франко)	16
Розділ II. Походження та етнічний розвиток українців (С. Макарчук)....	43
Розділ III. Історичні етнотопоніми й етноніми (народоназви) українського народу (С. Макарчук)	93
Розділ IV. Формування української етнічної території (С. Макарчук).....	110
Розділ V. Діаспора та зарубіжні українці (О. Франко, І. Гілевич).....	136
Розділ VI. Етнографічне районування України (Р. Кирчів).....	185
Розділ VII. Діалекти української мови (З. Бичко).....	215
Розділ VIII. Основні сільськогосподарські заняття (М. Глушко)	228
Розділ IX. Підсобні заняття, домашні ремесла і промисли (М. Глушко) 254	
Розділ X. Транспорт (М. Глушко).....	277
Розділ XI. Поселення, двір, житло (Р. Сілецький).....	292
Розділ XII. Народний одяг (Р. Сілецький).....	316
Розділ XIII. Народна кухня (М. Глушко).....	347
Розділ XIV. Художні ремесла та промисли (М. Моздир).....	369
Ілюстрації до розділів	393
Розділ XV. Громада і громадський побут (С. Макарчук, Р. Тарнавський).....	444
Розділ XVI. Сім'я і сімейний побут (Р. Кирчів, С. Макарчук).....	464
Розділ XVII. Сімейні звичаї та обряди (Р. Кирчів).....	485
Розділ XVIII. Календарна обрядовість (В. Галайчук, Г. Рачковський)...	503
Розділ XIX. Народні знання (Г. Рачковський)	548
Розділ XX. Світоглядні уявлення та вірування (В. Галайчук).....	587
Розділ XXI. Фольклор (Р. Кирчів, музичний фольклор – В. Коваль)....	625
Розділ XXII. Інші корінні етноси та національні меншини (І. Гілевич).....	656
Предметний покажчик	707

ВСТУП

Важливе значення у підготовці фахівців з низки гуманітарних спеціальностей належить етнології – науці про походження (етногенез), побут, традиційну матеріальну та духовну культуру народів. Розвиваючись майже впродовж двох століть вона сформувалася як самостійна галузь з власними методологічними та методичними принципами дослідницької роботи, з чітким окресленням об'єкта і предмета науки.

Походження назви. Визначення науки. На початковій стадії науки, коли на перший план виступали завдання збору і нагромадження фактологічної інформації про особливості розвитку, розселення племен та народів, їхні традиційні заняття, побут і культуру, на означення науки більше вживався термін *етнографія*, що походить від грецьких слів *етнос* – народ і *графо* – пишу. Буквально це означає народоопис. З нагромадженням відомостей про етноси стало актуальним і необхідним їх теоретичне осмислення, а не просто опис, що, в свою чергу, обумовило застосування на означення науки про етнічні спільноти терміна *етнологія*, друга частина цього складного слова походить від грецького *логос* (поняття, вчення). Термін *етнологія* скоріше утвердився в деяких країнах Заходу. В Україні ж терміни *етнографія* й *етнологія* спочатку використовувалися як однозначні та близькозначні поняття. Тільки наприкінці ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. визначилася певна понятійна відмінність між ними. Назва *етнографія* охоплювала здебільшого фіксації та описи матеріалів з побуту і різних галузей народної культури, в тому числі й фольклор; поняття *етнологія* визначало праці про народ і його культуру дослідницького теоретичного характеру. Наприклад, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові видавало наприкінці ХІХ – в перших десятиліттях ХХ ст. серійні праці “Етнографічний збірник” і “Матеріали до української етнології”.

Першу на українських землях кафедру етнології організували в 1910 р. у Львівському університеті, її очолив поляк Станіслав Цішевський. В 20-х роках ХХ ст. у Московському університеті створили етнологічний факультет. Тоді ж в Україні разом з Етнографічною комісією у системі

республіканської Академії наук діяв Кабінет антропології та етнології, Етнологічно-краєзнавча секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

З метою термінологічної уніфікації з 30-х років в Українській РСР було прийнято вживати назву етнографія, очевидно, значною мірою й тому, щоб відмежуватися від так званої буржуазної етнології. В наш час в Україні домінуючим терміном науки про етнічні спільності є етнологія, і, розуміється, не тому тільки, що так на Заході, а через те, що етнографія як наука давно перестала бути в буквальному розумінні цього поняття тільки як народоопис, а стала народознавством. Вона неодмінно поєднує дві складові та два рівні дослідження: опис предмета дослідження і теоретичне осмислення його сутності.

Проте різнобій стосовно найменування науки про етноси в різних країнах, який, до речі, існує й досі. Він здебільшого залежить від історичного процесу формування цієї науки, теоретико-методологічних розбіжностей її різних національних шкіл, від різного окреслення предметної сфери цієї науки, тобто охоплення тих явищ і кола питань, що вона має вивчати. Наприклад, в Угорщині предметом етнографії є переважно матеріальна традиційна культура, а вивченням духовної народної культури займається фольклористика. Певні особливості має етнографічна наука в англійському світі. Тут вона називається соціальною антропологією (Англія) чи культурною антропологією (США).

В Україні після утвердження державної незалежності домінуючим став термін етнологія. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського НАН України став називатися Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського, університетські кафедри етнології відкриті в багатьох університетах.

Не завжди однаковим є визначення змісту науки. В енциклопедичних виданнях, підручниках різного часу можна зустріти хоч і близькі, але відмінні дефініції науки. Враховуючи їх, окреслюємо етнологію як історичну науку, що вивчає походження та розвиток етносів, територію їх розселення, заняття, матеріальну і духовну культуру, традиційні особливості побуту, а також антропологічні риси народів світу.

Це робоча дефініція, яка з розвитком науки може змінюватися.

Об'єкт дослідження. Основним об'єктом етнографічного дослідження є етноси, тобто відповідно до найпоширенішого сучасного тлумачення цього грецького слова – племена, народи, нації та їх частки – етнічні й етнографічні групи.

Як і в усіх науках, так і в етнології постійною є тенденція надати категоріям і поняттям чіткого і стабільного змісту. З цією метою найчастіше використовують слова з мертвих мов, зокрема з давньогрецької і латини. Оскільки слово народ у живій українській і російській мовах (так само як lid у чеській, Volk у німецькій та ін.) використовується в різних значеннях, то на означення історичних спільностей людей, що відрізняються специфічними і відмінними рисами від функціонально аналогічних рис інших народів, взято слов етнос з давньогрецької мови, де воно означало історико-культурну спільність людей, відмінну від інших спільностей мовою, традиційним побутом, віруванням та іншими ознаками. Поняття “етнос” стосувалося племен, осілих і кочових народів. Кожний етнос характеризується усвідомленням його носіями спільності походження та історичної долі, мовою, що найчастіше відмінна від мови сусідніх народів, культурою. Для кожного окремого етносу властивими є специфічний спосіб життя і матеріального виробництва, особливі види і форми знарядь праці, житла та господарських будівель, одягу і прикрас, специфіка харчування, психологія зі своїми неповторними моральними нормами, баченням доброго і поганого, правильного і злободенного, звичаями, обрядами й іншими рисами.

Спільність етносу ґрунтується також і на родинній близькості, кровноспорідненості. Достатньо сказати, що на часовій глибині всього 600 років (25 поколінь) тому кожна сучасна людина теоретично має 33 554 432 предки, не беручи до уваги предків попередніх поколінь. Отже, люди 1400 р. були водночас предками багатьох нинішніх мешканців. Фактор кровноспорідненості був більше властивим для початкового етапу формування етносів, зокрема племен.

З розвитком продуктивних сил і поглибленням культурних зв'язків між населенням племен визначальну роль в етногенетичних процесах стали займати соціальні причини. Через це головною ознакою етнічних спільностей вже на етапі протоетносів є соціальне і культурно-духовне, а не біологічне начало. Носії кожного етносу усвідомлюють себе через

свою відмінність від інших етнічних спільностей формулою ми і вони. Ми не вони. Ми – це всі ті, хто говорить нашою мовою, живе однаковим з нами життям, володіє тією ж національною пам'яттю, знаннями і досвідом, мораллю і релігією.

Паралельно з терміном етнос на означення історичних спільностей вживається також термін нація. Походження цього слова аналогічне. Воно взяте з латинської мови в античну добу і означало те саме, що й етнос: плем'я, народ. Можливо через це в зарубіжній, а також у вітчизняній історичній, етнографічній та політичній літературі в минулому поняттю нація надавали різного значення. Його ототожнювали з такими спільнотами, як сучасна етнонація, етнонація буржуазної доби, народ середньовічних часів, плем'я чи народність періоду первіснообщинного ладу та ін. У російській марксистській літературі, зокрема в літературі радянського часу, під сильним впливом сталінського грубосоціологічного бачення нації термін нація застосовувався лише стосовно історичних національних спільнот капіталістичної доби і радянського часу відповідно у двох варіантах: капіталістична (буржуазна) нація і соціалістична нація. У сучасній науці націями називають розвинуті в економічному і культурному сенсі народи, які вирізняються з-поміж інших мовою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю й особливостями менталітету.

Водночас розрізняють терміни етнонація і державна нація. Етнонація як така сформована і розвивається на основі одного етносу і сприймається як соціальний організм однієї або переважно однієї національності, що проживає компактно на власній історико-етнічній території, має систему певної політичної організації та економічного життя. Такими націями є польська, французька, італійська, австрійська, німецька, а також українська, російська, білоруська, грузинська та ін. Однак у багатьох країнах у формуванні сучасних історичних спільностей визначальна роль належала не національній (етнічній), а державно-політичній основі. Спільноти, сформовані на цій основі, у політичному вжитку (і все частіше – в науковому), стали також називати націями, наприклад, американська нація, індійська нація, бразильська нація, індонезійська нація тощо.

У колишньому Радянському Союзі висувалася, наприклад, концепція (професор Т. Бурмістрова) дагестанської нації. Похідні ж словотвори, як от: національні інтереси, національна безпека та інші, без застережень вживаються стосовно всіх багатонаціональних держав.

Зауважимо, що розуміння нації як сконсолідованої економічними, політичними, географічними й іншими чинниками людей різних національностей, котрі проживають в одній країні, виникло не останнім часом. В українському політичному русі та в історіографії адептом такої нації був відомий український історик державницького напрямку Вячеслав Липинський. У книзі “Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму”, виданій 1926 р. у Відні, він писав: “Нація для нас – це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної держави, а не “пролетаріат”, не мова, віра, плем’я”. Отже, термінологія в науці про етноси, нації і національні відносини не є закріпленою.

Нарешті, етноси бувають різного таксономічного рівня. Крім загального поняття етнос, що стосується всіх історико-культурних спільностей взагалі й окремих народів зокрема, виділяють ще відмінні між собою спільноти (групи) людей у межах народу. Вони мають градацію етнічна група, етнографічна група, локальна група.

Етнічна група – таке визначення застосовують у кількох значеннях. В першому – стосовно частки великого народу, яка компактно чи дисперсно (розсіяно) проживає на корінній території іншого народу. Проте в цьому випадку сам по собі термін “етнічна група” може використовуватися умовно як похідний від визначення “етнічні росіяни”, “етнічні поляки”, “етнічні німці”, “етнічні угорці” та ін. Оскільки ж такі “етнічні групи” є часткою великого народу, їх правильніше називати національними меншинами. Термін “етнічна група” вживається також на означення невеликих народів, чисельність яких не перевищує кількох десятків тисяч. Проте і в цьому випадку означення “етнічна група” не є точним і його витісняє термін “малі народи”. Нарешті, неоднозначне поняття етнічної групи застосовується до частки великого народу, що в багатьох відношеннях – культури, побуту, мови – помітно вирізняється на тлі всієї нації і сама усвідомлює свою субетнічну особливість. Прикладом таких етнічних груп можуть

служувати донські козаки чи камчадали у складі російського етносу. Залежно від історичних умов розвитку народів, коли домінуючими є конвергентні принципи, етнічні групи консолідуються з основним масивом нації, як це було в Грузії. Однак можлива і диференціація етнічної групи від основного масиву етносу, поглиблення етнокультурних відмінностей. Тоді з'являється новий етнос, новий народ з окремою національною свідомістю.

Офіційна ідеологія царської Росії проповідувала “общерусскость” і не визнавала існування окремого українського народу, називаючи українців “малороссийским племям” (В. Ключевський), “ветвью единого русского народа” (галицькі москвофіли). Відгомін такого погляду на українців час від часу виявлявся і в пізніших авторів, наприклад, у голосній статті О. Солженіцина “Как нам обустроить Россию”, написаній у 1990 р.

У 1998 р. вже в Україні, в Києві, інший українофоб Анатолій Железний видав книжку “Происхождение русско-украинского двуязычья в Украине”, в якій всупереч усім науковим знанням про українську мову намагається довести її штучність. “Головна ідея моєї праці, – пише він, – формування української мови переважно у вигляді російсько-польського діалекту”. Виходячи з цього, автор повчає, що в українців немає підстав вважати себе окремою нацією.

Багато російських шовіністів прагнуть стверджувати, що в наш час російська мова в Україні стала домінуючою не лише в інформаційному просторі, а й у побуті. Автор відомого московського журналу “Свободная Мысль-XXI” Михайло Руткевич, називаючи росіян, білорусів і українців братніми народами, чомусь вболіває за долю тільки одного брата, радіє з того, що саме російська мова “забиває” мову інших братів: “... і сьогодні 90 процентів білорусів і близько 50 процентів українців у побуті спілкуються російською мовою, вважаючи її рідною”. Мовно, наведені відсотки висмоктані з пальця, зате вони дають змогу стверджувати, що “наслідки Біловезьких угод, що суперечать волі та інтересам народів, будуть, хоча і зі значними втратами, переборені” (Свободная Мысль-XXI. 2004. № 1. С. 56).

Правда, є автори, які висловлюють абсолютно безпідставну тривогу з приводу нещасливої долі російської мови в Україні. Доцент з Києва М. М. Тягунова навіть стверджує, що в Україні ведеться “агресивна

боротьба з російською мовою”, що ніби вже “довела до того, що російську мову фактично знищили, а українську вивчити забули”. Через це, наприклад у Києві виник якийсь “мовояз” (журнал “Русский язык, литература, культура в школе и вузе”. 2012. № 2. С. 19). Насправді той “мовояз” в Україні є насамперед формою агресії проти української мови.

Етнографічна група – це підрозділ етносу-народу, який має окремі специфічні елементи культури. Вона може усвідомлювати себе як певна спільність (хоч це не є обов’язковим), може мати і свою назву (етніконім), але її члени неодмінно самоусвідомлюють приналежність до певного етносу. Так, особливо яскраво вираженими етнографічними групами українського народу є гуцули, бойки, лемки – жителі Українських Карпат. Вони мають локальні особливості й навіть пишаються (наприклад, гуцули) досягненнями своєї традиційної народної культури, але в них здавна присутнє усвідомлення себе як органічної складової всього українського народу і спільної історичної долі. Тому непоодинокі спекулятивні спроби поневолювачів та їх ідеологів розпалити в гуцулів, бойків, лемків сепаратистські настрої, відокремити їх від українського народу зазнавали поразки. Українські горяни неодноразово брали активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу. Це засвідчують повстання під проводом Мухи, опришківські рухи, події в Карпатському регіоні 1918–1920 рр. і 1942–1950 рр.

Більшість українських, а також польських етнографів називають етнографічною групою у складі українського народу поліщуків – корінних мешканців Полісся – лісистій смуги України північніше лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Корець – Новоград-Волинський – Житомир – Київ. Відомий український етнограф Володимир Горленко вважав за окрему етнографічну групу литвинів мешканців українського Лівобережного Полісся.

Отже, поняття етнічна група й етнографічна група мають різне значення, їх не можна змішувати, хоч це трапляється не лише на побутовому рівні, а нерідко й у науковій літературі.

У складі українського народу виділяють також локальні групи. Це слобожани, подоляни, полтавчани, волиняни, кубанські козаки, покутяни, закарпатці та ін.

До спільноти вищого, ніж народ рівня, суперетносів, входять групи близькоспоріднених народів, котрі мають свою градацію. Так, український народ спільно з білорусами і росіянами творить суперетнос східні слов'яни, або ж руські народи. В свою чергу східні слов'яни разом з усіма слов'янськими народами (західними і південними) – поляками, чехами, словаками, лужицькими сербами, болгарами, сербами, хорватами, словенцями, македонцями, боснійцями (“мусульманами”) і чорногорцями творять суперетнос слов'яни. Слов'янська група народів разом з романською, германською, балтською, кельтською, іранською, індоарійською та деякими окремими народами (вірменами, греками, албанцями) творить за лінгвістичними аналогіями суперетнос найвищого рівня – індоєвропейську сім'ю народів.

Розуміється, таке бачення суперетносу лише на основі далекої мовної спорідненості має суто академічну основу і в практиці себе майже не виявляє. Тому з'явилися прихильники вчення, яке відносить до суперетносів спільноти, що утворилися на політичній або культурно-релігійній основі (наприклад, елліністичний світ, православний світ, мусульманські народи, ареал католицької Європи, пострадянський простір та ін.).

Захищаючи цю гіпотезу, Л. Гумільов визначав суперетнос так: це “група етносів, яка виникла одночасно в одному регіоні і яка виявляє себе в історії як мозаїчна цілісність, що складається з етносів”.

Кожний етнос має час виникнення, менший чи більший період існування. Багато історичних етносів з різних причин перестали існувати. Проте історія не знає інших спільнот людей, які би були довговічнішими, ніж етноси.

Об'єктом вивчення етнологічної науки є народи світу. Цим може займатися кожна національна етнологія. Однак основним і першочерговим повинно бути, очевидно, дослідження власного етносу. У німецькомовних країнах має місце навіть відповідне термінологічне розмежування. Під назвою *Volkskunde* (дослівно – знання про народ) розуміється вивчення власного народу, під назвою *Volkerkunde* (народознавство) – вивчення інших народів, зокрема колишніх колоніальних і територіально віддалених.

Предмет дослідження. Поняття об'єкт і предмет наукового пізнання – не тотожні, їх треба розрізняти. Об'єкт – це певна об'єктивна реальність, яка досліджується тією чи іншою наукою, а предметом пізнання для кожної науки є сукупність особливих, досліджуваних лише нею властивостей об'єкта. Так, у різних наук об'єкт вивчення може бути один, а предмети дослідження – різні. Етноси-народи становлять також об'єкт вивчення історії, соціології, фольклористики, але ці науки, як і етнологія, мають предметні профілі, сфери дослідження.

Предметом етнології є вивчення і виявлення тих властивостей етносу, завдяки яким він виділяється з-поміж інших. Тобто основний критерій для визначення предметної сфери етнології – розгляд тих властивостей і компонентів етносу, що виконують етновизначальні функції. Це, очевидно, в жодному випадку не означає, що предметом етнології є лише відмітні, розпізнавальні особливості етносу. Навпаки, ця наука покликана розкривати повний образ етносу, сутність якого визначається неодмінним вивченням його особливостей і рис, спільних з іншими етносами. Саме взаємозв'язок специфічного (одиночного) та поширенішого чи загального і становить зміст поняття етнічна специфіка. Таким основним носієм етнічної специфіки є традиційно-побутова культура – культура, створена народом упродовж багатовікової матеріально-виробничої та духовної діяльності. Зазвичай традиційно-побутова культура вважається архаїчною, відрізняється від професійних форм культури і з поступом цивілізації все більше витісняється останньою, зокрема в матеріальній сфері. Але ці два пласти культури продуктивно взаємодіють.

Конкретно предметом етнологічного дослідження є традиційні форми виробничої діяльності народу, домашні ремесла і промисли, знаряддя праці, господарські та житлові споруди, поселення, їжа, одяг і прикраси, сімейний і громадський побут, різні ділянки духовної культури: звичаї, обряди, вірування, народний календар, традиційні знання, пов'язані з господарською діяльністю, про довкілля, людину, суспільство, способи лікування, прогнозування погоди, різні міри (метрологія), морально-етичні нормативи, основні регулятори та стабілізатори сімейних і громадських взаємин – звичаєве право, різні форми народного мистецтва, усна поетична творчість тощо. До

предметної сфери етнографії належить і участь у розробленні проблем виникнення, походження етносів (етногенез), а також руху, динаміки етносів – етнічних процесів.

Предметом етнографічного вивчення є не лише архаїка – “жива давнина”, а й сучасна культурно-побутова сфера життя народів, поєднання в ній традиційного і нового, тих особливостей і рис, якими визначається етнічна індивідуальність і самобутність народів.

Методологія і методика дослідження. Як історична дисципліна етнологія керується науково-методологічними принципами історичного дослідження, необхідністю розгляду предмета вивчення у зв'язку з історичним процесом і соціально-економічним розвитком. Водночас етнологічній науці властива і власна методика. Одним з основних вважається метод безпосереднього спостереження і опису, в якому деякі теоретики вбачають навіть головну специфіку етнологічного дослідження і підставу для трактування етнології (етнографії) як описової дисципліни.

Опис, безсумнівно, – винятково важливий компонент етнологічного дослідження. Науково-досконалий опис зберігає незмінну вартість, інформативну об'єктивність і часто більшою мірою, ніж дослідницька інтерпретація, пояснення предмета, які звичайно позначені елементами суб'єктивізму і залежні від рівня підготовки дослідника. Тому навіть статичний (обмежений у часі та просторі) докладний опис предмета в етнології (етнографії) не менш вагомий і не менш престижний, аніж теоретичне осмислення його сутності. У наш час, коли в побуті народів інтенсивно виникають різні форми традиційної культури, повна і своєчасна їх фіксація, докладні описи мають винятково важливе наукове значення.

Зрештою, етнологічна наука, як уже зазначалося, поєднує описовий і теоретичний аспекти дослідження, отже, звертається й до інших методів. Так, встановлення особливого і загального (властивого і для інших народів) у традиційних компонентах етносу неможливе без порівняльного вивчення, застосування порівняльно-історичного методу. Тільки через зіставлення, порівняння однорідних предметів культури різних народів можна визначити етнічну специфіку досліджуваного явища.

Для відтворення архаїчних пластів культури на основі збережених їх залишків, пережитків у сучасних культурах етологи користуються

так званим методом реконструкції пережитків. Наприклад, на основі збереження у весільних обрядах різних народів символічного звичаю викрадання молодої дослідники дійшли висновку про існування в минулому такої стадії розвитку людства, коли шлюб взагалі ґрунтувався на викраденні жінки чи захопленні її силою.

При збиранні первинного етнографічного матеріалу широко застосовуються методи безпосередніх польових спостережень і фіксацій, опитування, анкетування, інтерв'ю. Етнологія широко використовує і дані писемних джерел, археології, статистики тощо.

Етнологія й інші наукові дисципліни. Головним предметом дослідження етнології є традиційно-побутова культура. Однак пізнавальні завдання науки вимагають вивчення всіх сфер життя народу, де виявляється його етнічна специфіка. Цим зумовлений комплексний підхід етнології до об'єкта дослідження, що в свою чергу приводить до стиків і взаємозв'язків з різними суміжними галузями знань, що займаються вивченням народу чи його певних складових.

Конкретно-історичний принцип підходу етнології до вивчення проблем походження і формування етносів, етнічної історії дуже зближує її з (власне) історичною наукою. У багатьох випадках етнологія й історична наука безпосередньо стикаються, контактують і взаємодіють, обмінюючись результатами досліджень. Інтереси етнології з історичною наукою переплітаються і при вивченні історії культури.

Міцні традиційні зв'язки склалися в етнології з археологією. Їх зближує певна спільність джерелознавчої бази і можливість взаємодоповнення наук, зокрема при реконструкції архаїчних пластів культури і дописемної етнічної історії народів.

Етнологія близько межує з науками, що вивчають культуру. В культурологічній проблематиці етнологію цікавлять здебільшого питання специфічно-етнічних форм існування культури, тобто тих форм і властивостей, якими виражаються і визначаються особливості народів. З цього погляду важливими є співпраця: етнології і мовознавства – у вивченні етнічної функції мови та її взаємозв'язку з іншими компонентами етносу; етнології з мистецтвознавчими дисциплінами – для розкриття етнічної й етнографічної специфіки різних форм народної художньої творчості (вишивки, художнього

ткацтва, різьби по дереву, художньої обробки металу, шкіри, гончарної майстерності, лозоплетіння, народної музики і музичних інструментів, народного театру, танцю); етнології і фольклористики – у вивченні усної народної творчості, яка тісно пов'язана з іншими ділянками традиційно-побутової культури і несе велике етновизначальне навантаження.

Давні контакти встановилися між етнологією і такою біологічною дисципліною, як антропологія – наукою про походження й еволюцію людини, утворення рас; етнологією і географією, – в багатьох країнах етнографія навіть вважалася субдисципліною географії.

Оскільки етнологія вивчає не тільки минуле, а й сучасність народів, характер і динаміку сучасних етнічних процесів, для неї надзвичайно важливі є дані соціології – науки про суспільство, конкретно-соціологічних досліджень, демографії.

Вивчення етнологією таких компонентів традиційно-побутової культури, як народне звичаєве право, способи та знання лікування людей і тварин, передбачення погоди, метрології, побутового рівня релігійних вірувань має певне предметне співвідношення з науковими дисциплінами медицини і ветеринарії, метеорології, релігієзнавства. На ділянках пізнання морально-етичних стереотипів поведінки, етичних норм, традиційних форм виховання і навчання, психічних особливостей народів, їх характерів етнологія стикається з інтересами етики, педагогіки, психології.

Отже, предметна сфера етнологічних досліджень перетинається з дослідженнями багатьох суміжних гуманітарних, а також і природничих дисциплін. Тут визначається не лише розмежування їх інтересів, а й кооперація, взаємодія щодо вивчення основних компонентів етносу. Перспективність подальшого розвитку такої кооперації пов'язана з виникненням на стиках з етнологією (етнографією) суміжних дисциплін – етнолінгвістики, етносоціології, етногеографії, етнопедагогіки, етнопсихології та ін. Деякі з них перебувають поки що в зародковому стані.

РОЗДІЛ I СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ

Початки формування етнографії (етнології) як наукової дисципліни припадають на XVIII ст. Але цілеспрямованому систематичному процесу народопізнання, становлення спеціальної науки передували довготривалий етап нагромадження різних відомостей про народи, їхній побут, особливості, звичаї, традиційну культуру. Цей етап сягає в глибину віків і має у своїй основі здебільшого спонтанний характер: зауваги у давніх писемних джерелах, принагідні спостереження мандрівників, прагматична інформація про населення певного краю, місцевості тощо.

Такий перебіг передісторії й процесу становлення наукового народопізнання притаманний в загальному для кожної національної етнографії, в тому числі й для української.

Чимало відомостей про народне життя, побут, звичаї українського народу містяться в давньоруських літописах, українському літописанні XIV–XVII ст., козацьких літописах XVII–XVIII ст., у подорожніх записках іноземних дипломатів, купців, мандрівників, які в різний час відвідували Україну. Важлива етнографічна інформація зафіксована, зокрема, в щоденниках австрійського дипломата Еріха Лясоти (XVI ст.), арабського мандрівника Павла Алеппського (XVII ст.), мандрівника Ульріха Вердума (XVII ст.), в “Описі України” французького військового інженера Гійома де Боплана (XVII ст.), у творах давніх українських і польських письменників, у різних грамотах, документах правового характеру тощо.

В останні десятиліття XVIII ст. істотно посилюється спеціальне вивчення України у складі російської та австрійської імперій. Це був час знищення решток політичної автономії України, ліквідації Запорозької Січі та Гетьманщини на Лівобережжі, приєднання до Росії Правобережної України, безоглядного утвердження царизмом централізаторської політики і феодально-кріпосницької системи. Це ж стосується і західноукраїнських земель, які внаслідок складних міжнародних відносин останньої третини XVIII ст., поділу Польщі захопила в 1772–1774 рр. Австрійська монархія, зберігши тут **панування польських, угорських і румунських феодалів.**

Інтереси до України наукових осередків Петербурга, Москви, Відня, Будапешта кінця XVIII ст. мали здебільшого характер пізнання місцевого населення маловідомих і новопридбаних провінцій з метою їх ефективного “освоєння” імперськими структурами. Вивчення в цьому руслі мало стосувалося історичної, етнічної індивідуальності українського народу, її часто залишали поза увагою або безцеремонно трактували українців просто складовими росіян, поляків, угорців, румун. Такою нігілістичною тенденцією позначені великою мірою навіть ті праці, що містять цінні описи різних місцевостей України, безпосередні спостереження і фіксації побуту українців, їх матеріальної та духовної культури і становлять унікальне джерело етнографічної інформації. Йдеться, зокрема, про видання “Черниговского намесничества топографическое описание” А.Шафонського (1786), “Топографическое описание Харьковского намесничества” Н.Переверзева (1788), “Топографическое описание Киевского намесничества” (1786) та кілька інших, кількатомних описів німецькою мовою подорожей по Галичині та Буковині австрійського професора Бальтазара Гаке (1790-1796) тощо. У низці праць з того часу простежується і певне розуміння етнічної специфіки українського народу, його історії та культури. Це “Описание свадебных украинских простонародных обрядов...” Григорія Калиновського (1777) – деякі дослідники вважають його початком української етнографії; книжки про Україну В.Рубана, зокрема “Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России” (1773) і “Краткая летопись Малой России с 1506 по 1770 гг...” (1777); “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” (1798) Я.Маркевича, нарис про українців М.Антоновського в книзі І.Георгі “Описание всех обитающих в Российском государстве народов...” (1799); статті Ф.Туманського (кінець XVIII ст.), “История русов” невідомого автора.

Відомості з етнографії України в тогочасних публікаціях є складовими їх загальноісторичного, географічного чи краєзнавчого змісту. Далі увага до вивчення традиційно-побутової культури народу посилюється під впливом наростання антифеодальної боротьби, піднесення хвилі буржуазно-революційних і національно-визвольних рухів у Європі, зокрема слов'янських народів, а також під впливом ідеології романтизму – нового напрямку в літературі, науці й мистецтві,

що в той час інтенсивно розвивався у Європі і зумовив зміну всієї системи світоглядних орієнтацій і цінностей, в тому числі й поглядів на традиційну народну культуру, пропагував активне і якісно нове зацікавлення нею.

Розгортання народознавчої роботи є істотним чинником і показником початку національно-культурного відродження в Україні, творення нової літературної мови на народній основі, ознаменованого появою 1798 р. перших трьох частин “Енеїди” І.Котляревського.

На протигагу офіційній науці, яка не визнавала українців окремим народом, у середовищі передових вчених, письменників зростав інтерес до вивчення походження українського народу, особливостей його мови – не як діалекту російської чи польської мов, а як однієї з повноцінних слов’янських мов. Майже водночас у всіх частинах України опрацьовувалася граматика української мови. При цьому і “Граматика малороссийского наречия” наддніпрянця Олексія Павловського (1818), філологічні праці (в тому числі й граматика) галичанина Івана Могильницького (20-ті роки), опублікована латинською мовою “Граматика слов’яно-руська” закарпатця Михайла Лучкая (1830), ґрунтовані переважно на практиці живої народної мови. В них аргументовано відстоюються положення про самобутність української мови і, що дуже важливо, її єдність на всьому просторі розселення українського народу. Мова закарпатських русинів, стверджував М.Лучкай, така ж, як і Наддніпрянщини, Галичини та Буковини.

Саме в контексті утвердження поглядів на український народ як самобутню етнічну й етнокультурну спільність у всіх частинах його розмежованої загарбницькими кордонами землі є підстава бачити початки переходу від накопичення етнографічних відомостей і знань про Україну до формування української етнографії як українознавчої галузі знання. В цьому процесі виразно простежується протистояння діячів демократичного, прогресивного спрямування і представників великодержавно-шовіністичної ідеології. Наприклад, галицькі вчені та письменники 20-30-х років ХІХ ст. не погоджувалися зі шляхетською тенденційною характеристикою українських селян в етнографічній монографії польського автора І.Червінського “Задністрянська околиця між Стриєм і Лімницею” (1811), категорично заперечували трактування українського народу як частки польського в праці

польського вченого Л.Голембйовського “Польський люд” (1830), у збірнику українських і польських галицьких пісень Вацлава з Олеська (В.Залеського, 1833) та інших публікаціях.

Важливе значення для активізації інтересу до народної культури мала подвигницька праця видатного слов'янського народознавця поляка Зоріана Доленги-Ходаковського, зокрема його дослідницькі мандрівки по Україні та публікація трактату “Про дохристиянську Слов'янщину” (1818). Його заклики збирати і вивчати пам'ятки “з-під сільської стріхи” захопили багатьох сучасників.

У 20–30-х роках ХІХ ст. склалися три основні осередки науково-літературного руху в Україні – у Харкові, Києві та Львові. З ними великою мірою пов'язаний і розвиток етнографічного вивчення українців. Їх роль полягала в активізації й організації народознавчої роботи в різних регіонах України, утвердженні свідомої цілеспрямованості українознавчого характеру цієї діяльності.

Харківський університет, відкритий 1805, став центром збирання і дослідження зразків матеріальної і духовної культури українців. Професор Гліб Успенський видав цінну працю “Опыт повествования о древностях русских” (1811–1812) і висунув питання перед університетською радою про необхідність збирання місцевих етнографічних матеріалів, написавши при цьому спеціальні поради. Харківські науковці готували альбом українського одягу, збирали колекції старовинних речей для музею, видавали журнал “Украинский вестник”.

У харківському гуртку “любителів української народності” розгорнув діяльність Ізмаїл Срезневський. Тут він написав історико-етнографічні та фольклористичні праці, зокрема підготував і видав шість книжок видання “Запорожская старина” (1833–1838). Під впливом гуртка розпочиналися студії над українською мовою і фольклором Амвросія Метлинського та Миколи Костомарова, збирання українських повір'їв і звичаїв Костянтина Сементовського, дослідження Слобожанщини Вадима Пассека. В українознавчій атмосфері Харкова розвивалася творчість Петра Гулака-Артемовського та Григорія Квітки-Основ'яненка.

В Києві інтерес до українознавства, в тому числі й до української етнографії, розвивався завдяки відкриттю університету (1834) і

діяльності його першого ректора Михайла Максимовича. Важлива роль в активізації народознавчих досліджень також належить “Тимчасовому комітету для пошуків старожитностей у м. Києві” (1835), “Музею старожитностей” при університеті (1834), “Київській тимчасовій комісії для розбору давніх актів” (1843). Українознавче спрямування досліджень київського осередку вчених посилилося з участю в ньому М.Костомарова, П.Куліша, О.Марковича, особливо Т.Шевченка, котрий прагнув показати світові героїчне минуле українського народу, його культуру і побут, та під впливом програми Кирило-Мефодіївського товариства, що утверджувала етнічну самобутність українського народу в сім’ї інших слов’янських народів.

Львівський українознавчий осередок, що склався на початку 1830-х років навколо діячів “Руської трійці” (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький), не лише започаткував на західноукраїнських землях нову українську літературу на народній основі (“Русалка Дністровая”, 1837), а й став ініціатором, організатором розгортання широкої народознавчої роботи в цьому регіоні. До збору і вивчення пам’яток народної матеріальної і духовної культури, мови, фольклору було залучено чимало інтелігенції на місцях (переважно духовенство); практикувалися спеціальні народознавчі мандрівки з певною програмою у Галичині, Закарпатті та Буковині; підготовлялися підручники української мови, розглядалися питання етногенезу та етнічної історії українців.

Відсутність української періодики і труднощі з виданням українських книжок стали причиною того, що більшість українознавчих праць з першої половини ХІХ ст. залишалася в рукописах або публікувалися російською, польською, чеською, німецькою мовами. На цьому тлі помітними явищами були опис народного весілля з піснями Й.Лозинського (“Руське весіле”, 1835), збірники українських пісень і дум М.Цертелева (1818), М.Максимовича (1827, 1834, 1849), збірка українських приказок і прислів’їв Г.Ількевича (1841), збірники українських пісень з Галичини поляків Вацлава з Олеська (1833) і Жеготи Паулі (1839-1840) та інші видання.

В українській етнографії 20–40-х років переважав метод безпосереднього спостереження, фіксації-збирання й опису. Водночас простежується виразне посилення дослідницького зацікавлення

порівняльно-історичним вивченням матеріалу, розглядом його в загальноукраїнському контексті. Так, діячі “Руської трійці”, територіально обмежені в своїх народознавчих дослідженнях західноукраїнським регіоном, намагалися розглядати різні місцеві явища народного побуту і культури в широкому порівняльному зв’язку з іншими регіонами України, усвідомлюючи їх етнічну єдність. І.Вагилевич наголошував у листі до М.Максимовича 1837 р.: “Оце ми всі – із-за Бескиду, від Тиси, з-поза *Сяну і по* Серету – з братією нашою задніпровою **складаємо одне существо... Геть** перегороди, бо не їм псувати существо народу...”

Хоч етнографічне вивчення і надалі тісно поєднане з краєзнавством, історією, дослідженням народної мови і фольклору, в ньому зростає повсякчас увага до складових народознавства, які становлять предмет етнографії як окремої наукової дисципліни: до виробничого, сімейного і громадського побуту народу, звичаїв, вірувань, традиційних знань, ремесел, будівництва, одягу, їжі та інших ділянок матеріальної і духовної культури. Активізується розробка проблеми етногенезу українського народу, а в зв’язку з цим – і вивчення різних локальних та етнографічних груп її населення. До важливих народознавчих видань належать два томи “Записок о Южной Руси” П.Куліша (1856-1857), дослідження І.Данилевського про українських чумаків (1857), М.Маркевича про українські народні звичаї та їжу (1860), О.Торонського про лемків (1860), І.Галька “Народні звичаї і обряди з-над Збруча” (1861), монографія Г.Бідерманна про закарпатських українців (1862), праця О.Потебні “О мифическом значеніи некоторых обрядов и поверий” (1865) та інші публікації цього відомого вченого.

На західноукраїнських землях вивчення народного побуту і культури поживалося у зв’язку з появою української періодики (газета “Слово”, журнали “Вечорниці”, “Мета”, “Ластівка”, “Правда”, “Буковинская зоря” та ін.). На їх сторінках систематично друкувалися етнографічні матеріали, здебільшого описи народних звичаїв, обрядів, повір’їв, а також присвячені їм дослідження. У 60-70-х роках зміцнилися зв’язки і співпраця у сфері народознавства західноукраїнських і наддніпрянських вчених.

У 50–60-х роках ХІХ ст. важлива роль в організації науково-етнографічної діяльності в Україні належить заснованій у Києві 1851

р. “Комісії для опису губерній Київського учбового округу”, зокрема її етнографічному відділенню. В тій комісії брали участь відомі вчені М.Максимович, М.Іванишев, М.Маркевич, Д.Журавський, А.Метлинський, письменник і етнограф А.Афанасьєв-Чужбинський. Вона розробила і розповсюдила спеціальну етнографічну програму (1854), організувала низку експедицій для етнографічного дослідження населення центральної України. Було зібрано великий матеріал і підготовлено серйозні дослідження, розгорнулася, зокрема, велика і плідна збирацька діяльність француза за походженням Дем’яна Делафліза, який створив дев’ять альбомів з описами побуту українців Київщини та Чернігівщини. Кращі з цих малюнків видані в Києві у двох томах за редакцією В.Наулка.

У 1873–1876 рр. у Києві діяв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Його головою було обрано Гр.Галагана, але фактичним його організатором і керівником став видатний український етнограф, правознавець, автор слів національного і державного гімну “Ще не вмерла Україна” Павло Чубинський (1839–1884). У 1869 р. він повернувся із заслання з Архангельщини, і його ім’я стало символічним серед молоді. Почалося бурхливе українське відродження. У 1869–1870 рр. П.Чубинський провів три експедиції в Україні, одну із них разом з М. Костомаровим. Джерельні матеріали і дослідження експедиції стали основою фундаментальної семитомної (в дев’яти книгах) праці “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (1872–1878).

Велика роль у збиранні та редагуванні матеріалів цього видання належала Миколі Костомарову, який, по суті, довів цю роботу до завершення вже після видання царського указу 1876 р. і закриття відділу. Було видано понад 4 тис. пісень, казок, описів весіль, записів про народний побут, звичаєве право, національні меншини, статистичні відомості, перші антропологічні характеристики.

До першого тому ввійшли вірування, народні забобони, приказки, загадки і чари, другого – казки й анекдоти; третього – народний календар, веснянки, обжинки, колядки; четвертого – родини, хрестини, весілля й похорон; п’ятого – народні пісні; шостого – юридичні звичаї; сьомого – етнографічні матеріали про представників інших народів, які проживали в Україні.

Відділ двічі видав “Програму” для збору етнографічних відомостей (автори Ф.Вовк та О.Русов 1873,1875), здійснив перепис населення Києва, який показав, всупереч офіційним даним, що більшість населення міста становлять українці; організував і провів III Археологічний з’їзд, який продемонстрував високий науковий рівень та потенціал українських вчених, видав два томи “Записок Юго-Западного отделения Императорского русского географического общества” тощо.

Було встановлено тісні зв’язки із вченими інших слов’янських народів і західноєвропейських країн, налагоджено ділові контакти зі слов’янськими і західноєвропейськими вченими та науковими товариствами, зокрема Антропологічним товариством у Парижі.

Зазначимо, що П.Чубинський, М.Костомаров і В.Антонович не лише брали активну участь в організації і діяльності Південно-Західного відділення Російського географічного товариства (РГТ) (В.Антонович 1875 р. був обраний головою відділення), а й написали низку цінних етнографічно-фольклористичних праць. Так, П.Чубинський видав у Петербурзі “Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии” (1869). За дослідження “Чари на Україні” В.Антонович отримав від РГТ бронзову медаль, а народознавчі праці М.Костомарова, частина з яких написана в цей період згодом була зібрана й видана окремим виданням під назвою: “Етнографічні писання Костомарова...” (К., 1930), куди ввійшли дослідження народної поезії з Поділля, Волині, рецензії та його студія “Слов’янська міфологія”. В. Антонович довгі роки очолював “Музей старожитностей при Київському університеті”, який проіснував рівно століття (1833–1933).

З самого початку українській етнографії чинили різні перешкоди. Заняття українським народознавством належало, за визначенням І.Франка, до небезпечних. Зрозуміло чому. Адже вивчення походження народу, його традиційно-побутової культури, як і вивчення його мови, громадянської історії спрямовувало до пізнання глибини історичного буття народу, його культурної самобутності, тобто усвідомлення своєї етнічної, національної особливості, свого “Я”. Цьому якраз всіляко намагалися перешкодити поневолювачі українського народу.

Вже члени “Руської трійці” реально зіткнулися в народознавчій діяльності з протидіями австрійських, польських, угорських,

румунських правителів західноукраїнського краю. Ще більшою мірою ці протидії характерні для Наддніпрянської України. Російський царизм уважно стежив за розвитком українознавчої думки, послідовно обмежував і рішуче присікав будь-які її виходи за межі офіційно допустимого. Помітивши небажану активність в українознавчій діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства, він негайно закритий його (1876).

Серйозними перешкодами на шляху розвитку української етнографії були горезвісні валуєвський циркуляр 1863 р. та емський царський указ 1876 р., які забороняли друкувати українською мовою, українську пресу, публікації українських перекладів, українські театральні вистави, санкціонували широке переслідування “українського руху”, закривали українські наукові осередки.

І все-таки у цих надто несприятливих умовах українське народознавство розвивалося. Матеріали і дослідження з української етнографії друкувалися в російських виданнях, губернській пресі, зокрема в українському російськомовному журналі “Киевская старина”, що виходив з 1882 р. Значна кількість етнографічних публікацій наддніпрянських авторів з’явилася в українській пресі Галичини, а також в іншомовних західноєвропейських виданнях. Так, перервана в Росії (1875) українознавча дослідницька (у тому числі й фольклористично-етнографічна) діяльність Михайла Драгоманова продовжувалася в еміграції, висвітлювалася в працях, надрукованих у Галичині, Франції, Німеччині, Болгарії. Саме йому належать виступ і публікація в Парижі 1878 р. звернення до народів Європи в обороні українського слова.

М. Драгоманов належав уже до нового покоління вчених, котрі розглядали фольклор як відображення історичної пам’яті народу, його поглядів на минулі події. Дума й історична пісня були основними об’єктами в дослідженнях вченого. Він, застосовуючи порівняльний метод у фольклористиці, розглядав українську народну творчість у контексті європейського та світового народознавства.

Розпочавши ще в київський період життя величезну працю, спрямовану на збір та публікацію етнографічного та фольклорного матеріалу (Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874, Т.1; 1875, Т.2.

Малорусские народные предания и рассказы. – К., 1876), вчений продовжив її в еміграції.

Роботу над вивченням етнографії Галичини, Буковини, Закарпаття засвідчують численні відповідні публікації в українській пресі – львівських журналах “Правда”, “Зоря”, чернівецьких часописах “Родимий листок” і “Буковина”, закарпатських виданнях. Багату етнографічну інформацію містять дослідження Якова Головацького про народний одяг Галичини і Закарпаття, прикінцеві коментарі та додатки до його збірника “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” (1878), народознавчі розвідки та статті буковинця Григорія Купчанка, закарпатців Анатолія Кралицького, Євгена Фенцика, галичан Омеляна Партицького, Івана Верхратського, Володимира Навроцького, Данила Лепкого та ін.

У 70-80-х роках ХІХ ст. цінні матеріали і розробки з українського народознавства містять праці Олександра Потебні, Петра Єфименка, Івана Нечуя-Левицького, Івана Рудченка, Олександра Русова, Павла Житецького, Бориса Познанського, Тадея Рильського.

Подальший якісний розвиток українського народознавства у Галичині пов’язаний з появою нового покоління прогресивної інтелігенції, очоленої Іваном Франком. Разом з Михайлом Павликом він залучив молоді сили до збирацької і дослідницької етнографічної та фольклористичної діяльності, намагаючись підняти її науковий рівень. У 1883 р. він заснував у Львові “Етнографічно-статистичний кружок”, програмою якого охопив вивчення широкого кола народознавчих питань, активізацію польових досліджень і публікацію матеріалів.

Істотне місце посідають матеріали і розробка питань з української етнографії в працях інонаціональних дослідників, зокрема польських (Оскара Кольберга, Едуарда Руліковського, Ізидора Коперницького), російських (Ореста Міллера, Олексія Петрова), австрійських (Леопольда Вайгеля, Раймунда Кайндля), чеських (Франтішека Ржегоржа, Людвіка Куби) та ін.

У 80-х – на початку 90-х років з’явилися перші широкі огляди історії української етнографії (разом з фольклористикою): присвячені цій темі третій том праці російського вченого Олександра Пипіна “История русской этнографии” (“Этнография малорусская”, 1891) і четвертий

том історії української літератури Омеляна Огоновського – “Етнографія” (1894).

Дев’яності роки XIX – початок XX ст. – період чи не найінтенсивнішого і продуктивного розвитку української гуманітарної науки. Він пов’язаний з піднесенням суспільно-політичної активності, інтенсивним процесом зростання національної свідомості в усіх частинах України, з діяльністю заснованого 1873 р. у Львові літературного Товариства ім. Шевченка, реорганізованого 1892 р. у Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке згуртувало плеяду видатних українських вчених-гуманітаріїв на чолі з Іваном Франком (1856-1916), Михайлом Грушевським (1866-1934), Володимиром Гнатюком (1871-1926) і Федором Вовком (1847-1918).

Новий етап української етнографії зумовлювався і визначався підвищенням наукового рівня вивчення народної культури і побуту, орієнтацією на кращі досягнення європейської етнографічної науки, публікаціями цього профілю в журналі “Жите і слово” І. Франка (друга половина 90-х років) і, зокрема, створенням Етнографічної комісії в НТШ (1898) та її серійних видань “Етнографічний збірник” (з 1895) і “Матеріали до українсько-руської етнології” (з 1899). Численні матеріали з української етнографії та її історії друкувалися з 1892 р. в основному виданні НТШ – “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” (ЗНТШ).

Отже, на початку XX ст. у Львові зусиллями Івана Франка, Федора Вовка, Володимира Гнатюка, Осипа Роздольського, Філарета Колесси, Зенона Кузелі, Вадима Щербаківського за сприяння Михайла Грушевського як голови НТШ був створений перший Всеукраїнський етнологічний центр, що здійснював організаційні, науково-дослідницькі та видавничі функції. Виховувалася нова наукова школа учнів і послідовників, розроблялася наукова методологія досліджень (комплексність систематизації зібраних даних, застосування порівняльно-типологічної методики етнологічних студій).

В 1903–1906 рр. Федір Вовк провів чотири комплексні етнографічні експедиції з широким залученням археологічного й антропологічного матеріалів і опублікував працю “Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини” (1908). Впродовж наступних десяти років учений проводив експедиційні дослідження центральної, південної та східної України і видав у Петербурзі

підсумкові праці “Етнографічні особливості українського народу” й “Антропологічні особливості українського народу” (1916). Великі його заслуги у створенні величезних цінних українських колекцій у Російському музеї ім.Олександра III в Петербурзі.

Активну наукову-дослідну роботу на ниві української етнографії проводив харківський вчений Микола Сумцов (1853-1922). Його численні публікації ввели в науковий обіг великий матеріал з різних сфер народної духовної культури, визначили наукові підходи до його інтерпретації. М.Сумцов – автор праць “Современная малорусская этнография” (1893, 1897), “Хлеб в обрядах и песнях”, “К истории малорусских свадебных обрядов”, “Культурные переживания” (1890) та ін. Вчений очолював Історико-філологічне товариство, створив етнографічний музей, написав посібник з народознавства.

З цінними етнографічними матеріалами і дослідженнями виступали Хрисанф Ящуржинський, Митрофан Дикарев, Василь Милорадович, Михайло Зубрицький, Володимир Охримович, Василь Доманицький, Зенон Кузеля та ін. На особливу увагу заслуговує об’ємна праця Володимира Шухевича “Гуцульщина” у п’яти частинах (Львів, 1899-1908).

Великий і корисний внесок у розвиток етнографічної науки зробили талановиті етнографи та мистецтвознавці брати Вадим і Данило Щербаківські. їх наукові дослідження охоплювали не лише Наддніпрянщину, а й західні території розмежованої на той час України. Данило Щербаківський разом з Миколою Біляшівським і Вікентієм Хвойкою стали фундаторами Київського міського музею, який мав великий етнографічний відділ.

Вадим Щербаківський був одним із засновників Національного музею у Львові, Земського музею в Полтаві.

Чимало важливих матеріалів і досліджень з української етнографії опублікував І.Франко. З його ініціативи проведено кілька наукових експедицій, де зібрано цінні колекції етнографічних експонатів для музеїв, а також польові матеріали з традиційного народного побуту і культури. Зокрема, підсумком досліджень 1904 р. стала праця вченого “Етнографічна експедиція на Бойківщину”, в якій він дав загальну характеристику життя бойків.

І.Франко великою мірою спричинився до розширення тематичного діапазону досліджень з української етнографії, звернув увагу на потребу вивчення елементів нового в побуті та культурі українського народу, дослідження етнографії робітничого середовища, врахування органічного зв'язку реалій народного побуту і культури з суспільно-економічним життям народу.

І.Франко – автор дослідження “Огляд праць над етнографією Галичини” (1900), видав п'ять томів “Апокрифів” (релігійної тематики) та три томи в шести книгах “Галицько-руських народних приповідок” (1901–1910). Важливою для етнографії є теоретична праця І.Франка “Дві школи в фольклористиці” (1895).

Винятково продуктивну науково-організаційну, пошуково-збирацьку, дослідницьку і публікаторську працю в сфері українського народознавства розвинув В.Гнатюк. Серією експедицій у різні місцевості українського Закарпаття та поселення так званих русинів у Воєводині, Боснії і Герцеговині, шеститомником “Етнографічні матеріали з Угорської Русі” (1897-1910) він заклав міцні наукові основи етнографічного вивчення українців Закарпаття. Йому належать цінні праці з етнографії Гуцульщини, Бойківщини, Поділля й інших регіонів західноукраїнських земель. В.Гнатюк упорядник збірників “Коломийки” (три томи, 1906), “Колядки і щедрівки” (два томи, 1914), “Українські народні байки” (два томи, 1916), “Галицько-руські народні легенди” (два томи, 1902). Загальна кількість праць сягає понад 330.

Наприкінці ХІХ - перших десятиріччях ХХ ст. українська етнографія завдяки працям таких учених, як М.Сумцов, Д.Яворницький, І.Франко, Ф.Вовк, В.Гнатюк, В.Шухевич, З.Кузеля, а також М.Грушевський, піднялася на вищий науковий щабель. У ній простежується врахування і творчий розвиток досвіду різних шкіл європейської науки цього профілю. В українському народознавстві відбувається чітке розмежування предметних сфер етнографії і фольклористики – вони виступають окремими науковими дисциплінами. Визначається й така істотна складова народознавчого вивчення, як етнографічне музейництво, зокрема із заснуванням археологічно-етнографічного музею при НТШ (1895).

* *
*

Здавалося, що з упадком російського царизму розвиток української етнографії буде продовжено і примножено на державному рівні. Давали підставу для такого оптимізму широке розгортання українознавчих досліджень 20-х років у системі Всеукраїнської академії наук, зокрема діяльність її спеціальних наукових підрозділів, заснування численних народознавчих осередків у різних місцевостях України, організація інтенсивних польових досліджень, внаслідок чого зібрано багатий фактологічний матеріал, виходили спеціальні видання “Етнографічний вісник” (1925–1932) (вийшло 10 випусків), “Краєзнавство”, дослідження Дмитра Яворницького, Андрія Лободи та Василя Кравченка.

У 1920 р. Сергій Єфремов видав підручник “Українознавство”.

При Всеукраїнській академії наук була створена Етнографічна комісія, очолена А.Лободою, і в 1921 р. заснований Музей (кабінет) антропології та етнології ім.Ф.Вовка на чолі з А.Носівим; музейні співпрацівники видали чотири томи журналу “Антропологія”, в якому друкувалися й етнографічні статті; вийшло 16 номерів “Бюлетеня етнографічної комісії” і три томи “Матеріалів до етнології”.

В 1925 р. у Києві було засноване Етнографічне товариство. Воно видавало “Записки етнографічного товариства”, журнал “Побут” і “Бюлетень”. Активно працювали у сфері етнографії Віктор Петров, Климент Квітка, але “рішуча перебудова” з кінця 20-х років методології етнографічної науки, переведення її на так звану марксистську основу, розкручування боротьби проти українського націоналізму, хвиля масових репресій звели нанівець усі позитивні починання і відкинули українську етнографічну науку далеко назад.

Були репресовані або зазнали переслідувань М.Грушевський, А.Носів, Н.Заглада, В.Кравченко, Д.Яворницький, Л.Щульгина, Ю.Павлович, М.Рудинський та багато інших вчених. Закривались музеї, наукові товариства, інститути.

На західноукраїнських землях, які у 20–30-х роках перебували під пануванням буржуазних режимів Польщі (Східна Галичина і Західна Волинь), Румунії (Північна Буковина) і Чехословаччини (Закарпаття), у зв’язку з цілеспрямованою антиукраїнською політикою урядів окупаційних держав помітно занепала дослідницька робота в Етнографічній комісії НТШ. Проте в міжвоєнний період ще вийшло

два останні спарені томи (19–20, 21–22) “Матеріалів до української етнології”. В об’єднаному 73–74 томі “Записок НТШ” опубліковане дослідження В. Гнатюк “Причинки до пізнання Гуцульщини”, а в 1920 р. вийшла у світ його книжка “Кубанщина й кубанські українці”. У 1923 р. етнограф опублікував працю про історію діяльності НТШ за 50 років.

У міжвоєнне двадцятиріччя на західноукраїнських землях виникли регіональні краєзнавчі осередки, з діяльністю яких пов’язані значна активізація етнографічного вивчення на місцях і організація краєзнавчо-етнографічних музеїв та видань. До найвідоміших належало товариство і музей “Бойківщина” у м. Самборі на Львівщині, що мало неперіодичне видання “Літопис Бойківщини” (з 1931 до 1939 р. вийшло 11 книжок); Етнографічне товариство Підкарпатської Русі в Мукачевому, музеї: “Гуцульщина” в Коломиї, “Верховина” в Стрию, “Стривігор” у Перемишлі, “Лемківщина” в Сяноці, “Яворівщина” в Яворові, Музей ім. Князя Василька у Тереховлі. Ці осередки об’єднували значну кількість ентузіастів-етнографів, у їх діяльності брали участь і відомі вчені, зокрема Філарет Колесса, Станіслав Людкевич, Зенон Кузеля, Володимир Кубійович, Іван Крип’якевич. Тут виявили себе активні збирачі й дослідники Володимир Кобільник, Ксенофонт Сосенко, Михайло Скорик, Юрій Кміт, Лука Дем’ян, Федір Потушняк та ін. Деякі товариства тепер відновили діяльність і видають наукові праці та збірники, зокрема науковий збірник “Бойківщина”.

Певна роль в етнографічному вивченні українців належала створеному у 1924 р. у Львівському університеті так званому Етнографічному закладові, очолюваному професором Адамом Фішером – автором етнографічного нарису про українців “Русини” (“*Rusini*”, 1928). Тут розпочинали діяльність українські народознавці Роман Гарасимчук і Катерина Матейко. Чимало праць з української етнографії опублікували польські етнографи Ян Фальковський, Роман Райнфус, Казімеж Мошинський, російський вчений Петро Богатирьов, котрий у 20–30-х роках провів велику дослідницьку роботу на Закарпатті.

У Києві 1936 р. було створено Інститут фольклору АН УРСР, у 1939 р. відкрито його Львівський філіал, очолений Ф. Колессою. Після Другої світової війни основним осередком етнографічної науки в Україні став (і досі ним залишається) створений 1942 р. Інститут

мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР на чолі з М.Рильським (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України ім. М.Рильського), зокрема його відділ етнографії. Народознавчі дослідження велися в Музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові, організованому 1951 р. на основі об'єднання двох місцевих музеїв колишнього Етнографічного НТШ (якому 1940 р. було надано статус Державного етнографічного музею) і Художньої промисловості. Науковий напрям роботи цієї установи посилювався після її реорганізації у Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (1982). В 1992 р. на основі відділення створено окремий Інститут народознавства НАН України.

Ці установи підготовляли наукові кадри етнографів, оскільки в жодному вищому навчальному закладі України спеціальності з етнографії до відродження Української незалежної держави в 1991 р. не було. Згадані установи проводили систематичні наукові експедиції для поповнення збірок матеріалів з етнографії, вивчення сучасного побуту і культури народу, а також збирання експонатів для музейних етнографічних колекцій. У середині 90-х років ХХ ст. було відкрито спеціальності з етнології в університетах Києва, Львова, Одеси та Чернівців, перші випуски спеціалістів були задіяні профільними музеями та інститутами.

Музей етнографії і художнього промислу (тепер у складі Львівського Інституту народознавства НАН України) – найстаріша і найбільша національна музейна установа етнографічного профілю. У 2000 р. Київський музей народного декоративного мистецтва відсвяткував сторіччя перших колекцій. Велику і плідну роботу, спрямовану на збирання і вивчення пам'яток народного побуту та культури, проводять обласні та районні історико-краєзнавчі музеї, зокрема, створені впродовж останніх десятиліть музеї народної архітектури і побуту під відкритим небом (скансени) – в Києві, Переяславі-Хмельницьку, Львові, Ужгороді, Чернівцях. Слід відзначити звитяжну працю по організації цих музеїв П. Тронька, М. Сікорського, Л. Орел, А. Данилюка, Я. Грендиш, Р. Радовича. Світову славу має, заборонений в радянські часи, “Музей Івана Гончара” у Києві та етнографічний хор “Гомін” під керівництвом Леопольда Ященка.

Однак етнографія, як й інші українознавчі дисципліни, зазнала згубного тиску ідеологічного тоталітаризму, догматизму, моральних і фізичних репресій, що до останнього часу систематично нівечили її, виривали з неї найздібніші та найактивніші сили або збивали науку на манівці різних наукоподібних кон'юнктурних напрямків. Багато часу і зусиль витрачено на беззастережне “утвердження” етнографами “нового способу життя”, “радянських звичаїв та обрядів”, “нової сім'ї”, “нової історичної спільності”. Етнографічне вивчення всіляко спрямовувалося не на розкриття неповторної сутності українського народу, специфічних рис його етнічної індивідуальності, характеру психології, самобутності традицій, побуту, культури, а на розмивання національної свідомості, нівеляцію національної гідності з позицій ефемерних доктрин інтернаціоналізації, переплавлення народів і націй у так звану нову історичну спільність – радянський народ. Більшість етнографічних досліджень не були допущені ще в процесі затверджень і цензурних переглядів, деякі заборонялись уже у видавництвах; бували випадки, коли їх вилучали навіть з наукового обігу. Видання підготовленої 1964 р. фундаментальної узагальнюючої праці “Українці” було заборонено розповсюджувати. 20 років лежали закриті в сейфі, підготовлені до публікації матеріали “Кирило-Мефодіївського товариства” (у 3-х томах 1990) та “Щоденник О. Ф. Кістяківського” у 2 томах (1994, 1995) (упорядники І. та М. Бутичі, І. Глизь, О. Франко, В. Шандра), які дочекались видання тільки після проголошення незалежності України.

Однак навіть за цих умов українські етнографи зробили чимало корисного. Підготовлено й опубліковано праці, присвячені дослідженню питань етнічної історії, історії української етнографії, міжетнічних культурно-побутових зв'язків: В.Горленка “Нариси з історії української етнографії” (1964) та “Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст.” (1988), В.Наулка “Етнічний склад населення Української РСР” (1965) та “Развитие межэтнических связей на Украине (1975), С.Макарчука “Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма” (1983), Р.Кирчіва “Етнографічне дослідження Бойківщини” (1978) та “Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” (1990), С.Сегеди “Антропологічний склад українського

народу. Етногенетичний аспект” (2001). Заслужують на увагу праці з різних ділянок традиційно-побутової культури українського народу, характеристики окремих етнографічних регіонів, сім’ї і сімейного побуту: К.Матейко: “Народна кераміка Західних областей Української РСР” (1959) та “Український народний одяг” (1977); Ю.Гошка “Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.” (1976), “Звичаєве право населення українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст.” (1999), Г.Стельмаха “Історичний розвиток сільських поселень на Україні” (1964); З.Болтарович “Народна медицина українців” (1990), М.Тиводара “Традиційне скотарство Українських Карпат” (1994), С.Павлюка “Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст.” (1986), Валентини Борисенко “Весільні обряди та звичаї на Україні” (1988), Тамари Косміної “Сільське житло Поділля. Кін. XIX–XX ст.” (1980).

За останні десятиріччя вийшли в світ праці академіка Ганни Скрипник “Етнографічні музеї України” (1989), “Українське етнографічне музейництво 20–90 рр. XX ст.” (1997), Оксани Франко “Федір Вовк” (1997) та “Федір Вовк – вчений і громадський діяч” (2000), Валентини Борисенко “Нариси з історії української етнології 1920–1930 х років” (2002), Оксани Сапеляк “Етнографічні студії Наукового товариства ім. Т. Шевченка (1895–1940 рр.)” (2000), Григорія Дем’яна “Українські повстанські пісні 1940–2000 рр.: (історико-фольклористичне дослідження)” (2003), Михайла Глушка “Тенезис тваринного запрягу в Україні (культурно-історична проблема)” (2003), Романа Сілецького “Традиційна будівельна обрядовість українців” (2011), Ярослава Тараса “Сакральна дерев’яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект” (2007), Василя Сокола “Народні легенди та перекази українців Карпат” (1995) та “Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти” (2003), Тамари Пацай “Зенон Кузеля: життя і народознавча діяльність” (2013), праці Архипа Данилюка, Мар’яна Мандибури, Лідії Артюх, Таїсії Гонтар, Євгенії Сявавко, Олександра Пошивайла, Романа Радовича та ін.

Опубліковано низку колективних монографій, присвячених окремим історико-етнографічним районам: “Бойківщина: історико-етнографічне дослідження” (К., 1983), “Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження” (К., 1987), “Украинские Карпати. Культура”

(К., 1989), “Полісся України” (Три випуски, Львів, 1997, 1999, 2003), тощо.

Київські етнографи разом зі львівськими видали колективну працю “Холмщина і Підляшшя” (К., 1997). У Львові вийшли перші два томи чотиритомного видання за редакцією академіка С.Павлюка “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат” (1999, 2006).

Велика дослідна праця в галузі етнології ведеться в університетах Чернівців, Ужгорода й Одеси. Назвемо хоча б праці Г.Кожолянка “Матеріальна культура населення Буковини” (К., 1988), “Етнографія Буковини” (т. 1–3; Чернівці, 1999, 2001, 2004), М.Тиводара “Етнологія” (Ужгород, 1998, 2004, 2010) та В.Кушніра “Народознавство Одещини” (Одеса, 1998), “Українці за Дунаєм” (Одеса, 2002), дослідження А. Місечка “Українська діаспора” (2000).

Заслужують на увагу серії досліджень В. Качкана “Народознавство в іменах”, десяти томне видання “Да святиться ім’я твоє (Студії з історії української літератури і культури XVIII–XXI ст.)” (у 8 т., 1996–2006) та “Енциклопедія українського автографа”.

Цінні матеріали, дослідження, розвідки з української етнографії, історії науки опубліковані в журналі “Народна творчість та етнографія”, що видається з 1957 р. у Києві спочатку як кварталник, а згодом раз на два місяці.

З 1995 р. Інститут народознавства НАН України видає у Львові етнографічний журнал “Народознавчі зошити”, де публікують дослідження не лише українські, а й зарубіжні етнологи.

В 1989 р. відновило діяльність Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові з секцією етнографії та фольклористики у його складі, яка видала чотири томи “Записок НТШ” профільної тематики. Щорічно відбуваються наукові конференції, на яких етнологи виступають з науковими доповідями та повідомленнями.

За роки незалежності України побачили світ навчальні посібники та під-ручники з етнографії “Культура і побут населення України” (К., 1991, 1993) за редакцією В.Наулка; “Етнографія України” (Львів, 1994, 2004) за редакцією С.Макарчука, “Українське народознавство” (Львів, 1994, 2003, 2004, 2006) за редакцією С.Павлюка, “Українська етнографія. Курс лекцій” А.Пономарьова (К., 1994), “Етнічна історія України” (2008) та “Історико-етнографічні райони України” (2012)

С. Макарчука, “Українська етнологія” (2007) за редакцією В. Борисенко, “Методика польового етнографічного дослідження: навч. посібник” М. Глушка (2008) та ін.

Цінні матеріали з проблем націотворення подає “Мала енциклопедія етнодержавознавства” (К., 1996), “Історія українознавства: навч. посібник” (К., 2011) за редакцією П. Кононенка, “Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність” (К., 2001) за ред. В. Наулка. Проблеми українського державотворення досліджують Я. Дашкевич, В. Смолій, П. Кононенко, В. Сергійчук, В. Шевчук, Л. Токар та ін.

Етнографічні матеріали широко представлені у “Малій енциклопедії українського народознавства” (2008) за редакцією академіка С. Павлюка, “Енциклопедія сучасної України” за редакцією академіка І. Дзюби та “Енциклопедії НТШ” за редакцією професора О. Купчинського.

УКРАЇНЬСЬКА ЕТНОГРАФІЧНА НАУКА В ДІАСПОРІ

Вагомий доробок у розвиток української етнографії внесли вчені діаспори. Починаючи з 70-х років XIX ст. і дотепер за кордоном працювали і працюють видатні особистості, які продовжили дослідження уже за межами Батьківщини.

Особливу увагу вчених привертала українознавчі проблеми, які в Росії та радянській Україні були доведені до повного занепаду або фальсифіковані. З-поміж інших це питання етногенезу українців, формування української нації, етнічної історії, державотворення, статистики українців у світі, складу населення в Україні тощо.

На початку 1876 р. М. Драгоманов заснував у Женеві видання першого позацензурного органу “Громада”. Через півроку до нього приєднався Ф. Вовк. На сторінках журналу поряд з політичними друкувались й етнографічні та фольклористичні матеріали. В еміграції М. Драгомановим підготовлені та видані “Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. з увагами” (Женева, 1883. – Т. 1, 1885. – Т. 2), “Нові українські пісні про громадські справи (1754–1880)” (Женева, 1881). У Женеві та Софії М. Драгоманов опублікував низку досліджень і методично-теоретичних етнологічних праць, зокрема “Науковий метод в етнографії” (1888), “Для починаючих фольклористів на Україні” та багато інших. Деякі з них згодом видав М. Павлик у чотиритомнику

під назвою “Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність та письменство” (1889–1907). Вчений належав до історичної, т.зв. “порівняльної” школи в етнографії. В 1878 р. на Міжнародному літературному конгресі прозвучав голос М. Драгоманова на захист української мови, забороненої на Батьківщині. В Софії вчений заснував етнографічний журнал “Сборник за народны умотворения и книжнина”. Перебуваючи у Румунії (1879–1882) Ф. Вовк зібрав величезний матеріал про культуру і побут задунайського козацтва і опублікував в “Киевской старине” два великих дослідження “Задунайская сечь (за местными воспоминаниями и рассказами)” (1883) та “Русские колонии в Добрудже” (1887).

Ф. Вовк автор фундаментального дослідження весільної обрядовості “Шлюбний ритуал і обряди на Україні” (1892), яке було опубліковане французькою мовою в Парижі. 20 років вчений представляв українську етнографічну науку в Європі. Ф. Вовк належав до еволюціоністів, зокрема до напрямку “культурних кіл”, представники якого в розвитку людства надавали великого значення зовнішнім впливам, торгівлі та завоюванням.

В Українському вільному університеті у Празі (1921-1945) та Мюнхені (з 1945) поряд з іншими науками плідно проводились дослідження з української етнології. Тут відбувалися семінари та студії з питань походження українського народу, старовинного соціального устрою, весільної звичаєвості, проблем українського етнічного типу, народної світської і церковної архітектури, орнаментаци української хати тощо (Вадим Щербаківський, Левко Чикаленко, Віктор Петров).

Вадим Щербаківський був проректором Українського вільного університету в Празі і першим ректором Українського вільного університету в Мюнхені. В еміграції вчений представляв українську етнологічну науку в 20-50-х роках ХХ ст. на багатьох європейських наукових форумах. Він – автор праць з етногенетичної тематики “Формація української нації” (1965–1979), “Український етнічний тип” (1962) та традиційно-побутової культури “Орнаментация української хати” (1980), “Старовинний праукраїнський соціальний устрій на основі аналізу українського весілля” (1948).

Серед багатьох інших праць два альбоми з тематичними дослідженнями “Українське мистецтво” (Т. І. Деревляне будівництво і

різьба на дереві” (Львів – Київ, 1913); Т. П. Буковинські і галицькі дерев’яні церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці” (Київ – Прага, 1925)). Другий альбом виданий разом з Данилом Щербаківським. Вчені належали до дифузійністського напрямку в етнології.

У Празі на ниві етнографії також працювали Левко Чикаленко (1888–1965) – автор досліджень про орнаментику, видатний етнограф Степан Рудницький (1877–1937) – автор монографії “Україна. Народ і люди” (Відень, 1916; Нью-Йорк, 1918) (книга була доповнена етнографічною картою), фольклорист Олександр Колесса (1867–1945) – перший ректор УВУ; літературознавець Леонід Білецький (1882–1955) – видав у Празі підручник “Українська народна поезія” (1928); мистецтвознавець Дмитро Антонович (1977–1945) був директором Музею визвольної боротьби, який постійно поповнював його етнографічними експонатами; Володимир Залозецький, Володимир Січинський та ін.

Як бачимо Прага була найвизначнішим центром українознавчих, зокрема етнографічних досліджень в міжвоєнний період. Тут діяв Український вільний університет (1921-1945), Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923-1933), Українська господарська академія (1922-1935), в яких велись дослідження з етнографії. Тут В. Щербаківський опублікував працю “Основні елементи орнаменталії українських писанок та їх походження” (1925) та “Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології” (1949). Український громадський видавничий фонд (1923-1932), Українське книгознавство, Українське історико-філологічне товариство (1923-1945), яке видавало «Праці УІФТ”.

Другим важливим центром української еміграції була Варшава, тут діяв Український науковий інститут на чолі з Олександром Лотоцьким (1930–1939). Інститут замовив Щербаківському монографію «Українська етнографія».

У Кракові знаходилась редакція «Енциклопедії українознавства», в якій брали участь українські науковці що проживали в різних країнах Європи. Етнографічну частину енциклопедії писали Зенон Кузеля, Вадим Щербаківський та інші. Тоді ж було видано перший її том. Тут існувало також «Українське видавництво», яке планувало видати

етнографічні дослідження про лемків, надсянців, холмщан і підляшан, але цьому наміру завадила війна.

Ще одним осередком українознавчих досліджень був Берлін, куди в 1920 р. переїхав З.Кузеля. Тут в 1926 р. було створено Український науковий інститут, який до 1939 р. видав понад 70 томів наукових досліджень, художніх творів та перекладів. Серед них 54 томи «Праць Українського наукового інституту». З. Кузеля був професором УНІ, та редактором його бюлетеня. В УНІ функціонувала постійна кафедра української етнографії й краєзнавства, де велися систематичні курси з етнології.

Після Другої світової війни у Мюнхені відновив свою роботу Український вільний університет на чолі з Вадимом Щербаківським, в 1947 р. було створено Інститут енциклопедій під керівництвом З.Кузелі.

30 березня 1947 р. відновлено діяльність НТШ, ліквідованого радянською владою у Львові в 1940 р. Головою НТШ обрано І.Раковського, заступником голови – З.Кузелю. членом виділу (президії) В.Щербаківського. Всі троє були досвідченими етнологами, що позначилось на дальшій діяльності Товариства, яке з 1949 р. почало видавати «Хроніку» та готувати «Записки НТШ». В.Щербаківський був обраний також головою Археологічної секції НТШ, а заступником у нього став Ярослав Пастернак.

В цей час у Мюнхені вийшла праця В. Петрова «Походження українського народу» (1947). У 1948 р., З.Кузеля опублікував своєрідний звіт про свою етнографічну діяльність за шість минулих років під назвою «Українознавство в Німеччині 1939-1945», в якому висвітлює багатогранну працю на ниві етнографії.

Найважливішою працею НТШ і всього наукового осередку мюнхенського періоду було видання Енциклопедії українознавства, що вийшла під грифом Мюнхен-Нью-Йорк 1949 за редакцією В.Кубійовича та З.Кузелі.

Етнографічну частину Енциклопедії очолив З.Кузеля, він же і автор основних її статей.

В 1947-1951 роках головним центром НТШ був Мюнхен, в 1951-1963 – Сарсель (під Парижем) з відділами у США (Нью-Йорк з 1947 р.), Канаді (Торонто з 1949) та Австралії (Сідней з 1950). З 1963 по 1989 фактичною «централею» НТШ був Нью-Йорк.

В Сарселю, де був куплений будинок, з 1949 по 1952 р. поступово перебрались майже всі вчені. На той час, після смерті І.Раковського, НТШ очолив З.Кузеля, який перебував на цьому посту до своєї смерті. З 1952 р. Європейський відділ НТШ очолив В.Кубійович, який головував до 1985 р. Саме йому належить керівництво виданням десяти томної енциклопедії українознавства.

У Німеччині, а згодом в Англії плідно працював Володимир Шаян (“Віра предків наших”) та доктор слов’янської етнології Олекса Воропай. Він автор багатьох праць з етнографії, які написані під керівництвом З. Кузеля на основі розповідей колишніх полонених українців, робітників, вивезених на примусові роботи. Вагомим є його двотомна праця “Звичаї нашого народу”, в якій описує календарні звичаї за порами року. О. Воропай є автор низки статей на етнографічні теми, в тому числі теоретичні “Етнографія – наука про націю” та спогадів про голод “В дев’ятім крузі”.

Після Другої світової війни народознавчі студії зосередились найбільше в Канаді. В Альбертському університеті м. Едмонтон працює кафедра української культури й етнографії ім. Гуцуляків, яка встановила наукові контакти з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України.

В Едмонтоні функціонує Центр українських історичних досліджень ім. Петра Яцика та Канадський інститут українських студій, у програмах яких є і етнографічна тематика.

У Канаді діють декілька українських етнографічних музеїв під відкритим небом (скансенів): у Едмонтоні – під назвою “Село української культурної спадщини”; Вегревіллі – “Парк української писанки”; Саскатуні – “Український парк”, де експонуються стародавні будівлі, меблі, знаряддя праці, національний одяг, вишивки, вироби з металу, різьба та ін. Щорічно проводяться фольклорні фестивалі у багатьох містах Канади, де влаштовуються етнографічні виставки.

В 1983 р. відкрито Центр українсько-канадських досліджень у Вінніпезі, де також проводяться студії в галузі етнографії.

Одним з найвидатніших етнологів української діаспори в Канаді був Степан Килимник (1890–1963) – автор понад 150 публікацій, серед яких знамените п’ятитомне дослідження “Український рік в народних звичаях в історичному освітленні”, в якому етнограф шукає

осмислення, походження звичаїв та обрядів, впливів на них, поширення і їх суті.

У США діють Українська вільна академія наук (УВАН), яка видає “Джерела до новітньої історії України” та “Аннали”, які публікують серед інших й етнографічні матеріали. 1989 р. створена Міжнародна асоціація українців, що провела вісім конгресів в Україні, які мали етнографічні секції та профільні видання доповідей і повідомлень. Останній на сьогодні, восьмий, що присвячений 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка, відбувся в жовтні 2013 р. у Києві під керівництвом голови МАУ етнолог академіка Ганни Скрипник. МАУ видає праці конгресів, бюлетень, “Матеріали до енциклопедії української діаспори” (7 томів), координує роботу майже 4000 українознавчих освітньо-науково-культурологічних центрів, що діють в багатьох містах світу (Оттава, Саскачеван, Торонто, Лондон, Краків, Прага, Мюнхен, Лейпциг, Париж, Москва, Санкт-Петербург та ін.).

Періодично відбуваються Європейські конгреси з етнології і фольклору, а також міжнародні конгреси антропологічних та етнологічних наук (Москва, Токіо, Чикаго, Делі), на яких українські вчені виступають з науковими доповідями (С. Макарчук, В. Наулко, Ю. Гошко).

У 28 університетах і коледжах США працюють українознавчі курси, а в Гарвардському університеті створено Український інститут, видається збірник “Вісті з Гарварду”, видається журнал “Український історик” за редакцією Л. Винара. У Нью-Йорку 1976 р. відкрито Український музей, який має багаті етнографічні колекції. Тут експонуються макети української дерев’яної церковної і світської архітектури, одяг, писанки, кераміка, зразки ткацтва тощо.

У Філадельфії працює Український музей народного мистецтва. В Нью-Йорку 1948 р. засновано Український інститут Америки, який періодично влаштовує виставки народних строїв, виробів народних майстрів тощо.

У США діє “Українське світове об’єднання гуцулів”, “Гуцульський дослідний інститут” у Чикаго (з 1975), які разом з гуцульськими товариствами Канади видали фундаментальну тритомну “Історію Гуцульщини”. Функціонують товариства “Бойківщина”, “Волинь”, “Подолляни”, які мають багаті етнографічні колекції. Встановлюються

зв'язки між вченими-етнологами України та США, Канади, Польщі, Словаччини, Чехії, Росії, Румунії, Австрії, Австралії та багатьох інших країн світу. Найвагомим є внесок у справу координації розвитку української етнології у всьому світі відомих вчених Л. Рудницького, А. Жуковського, Я. Дашкевича, М. Жулинського, М. Мушинки, В. Косика, В. Наулка, Я. Салевича Г. Кожолянка та В. Євтуха. Особливо велика заслуга американського вченого Джеймса Мейса, який досліджуючи голод 1932–1933 років на Україні підняв це питання на розгляд американського парламенту та переїхав на постійне проживання в Україну, щоб дослідити це питання на джерельному матеріалі.

Кабінетом Міністрів України затверджено “Державну програму «Закордонне українство»”. Першочерговим її завданням є збереження етнонаціональної ідентичності українців в світі.

За роки незалежності України розширилися завдання та напрями етнографічної науки. Етнологія має на меті досліджувати не лише давнину, а й активно втручатися у процеси творення та розбудову національної культури. На порядок дня висувуються окрім питань традиційно-побутової культури, проблеми етногенезу, етнічної історії, етнічного складу населення, особливості традиційного побуту етнологів в умовах урбанізації перспектив розвитку української нації та інші.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. Львів: ІН НАН України, 2000. 187 с.

Болтарович З. Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. К.: Наукова думка, 1976. 139 с.

Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930 х років. К.: Унісерв, 2002. 92 с.

Горленко В., Кирчів Р. Історія української етнографії (XII – середина XIX ст.). К.: ПоліграфКонсалтинг, 2005. 400 с.

Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К.: Наукова думка, 1964. 248 с.

Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. К.: Наукова думка, 1988. 213 с.

Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография Москва: Наука, 1991. 511 с.

Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Р. Ф. Кирчів. Київ: Наукова думка, 1978. 174 с.

Кирчів Р. Ф. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці”. К.: Наукова думка, 1990. 339 с.; Львів : ІН НАН України, 2011. 423 с.

Колесса Ф. Історія української етнографії. К.: ІМФЕ НАН України, 2005. 366 с.

Мойсей А. Традиційна культура населення Буковини у наукових працях румунських дослідників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці: Рута, 2005. 303 с.

Пытин А.Н. История русской этнографии. СПб., 1892. Т. 3.

Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 р.р.). Львів, 2000. 207 с.

Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. К. : Наукова думка, 1989. 301 с.

Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. – К., 1893. Вып. 1. 168 с.; 1897. Вып. 2. 85 с.

Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. К.: Вид во Європейського університету, 2000. 378 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Етнографічні матеріали у публікаціях останньої чверті ХVІІІ ст.
2. Внесок польських народознавців ХІХ ст. у етнографічне дослідження України.
3. Фольклорно-етнографічні дослідження членів “Руської трійці”.
4. Діяльність членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
5. Діяльність Етнографічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові.
6. Федір Вовк як етнолог.
7. Етнологічні дослідження в УРСР у 1920-х – на початку 1930-х років.
8. Основні тенденції розвитку етнографічних досліджень в Україні у другій половині ХХ ст.
9. Народознавчі осередки в незалежній Україні.
10. Українські народознавчі центри в діаспорі та їхні представники.

Розділ II ПОХОДЖЕННЯ ТА ЕТНІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ

Етноси світу в історичній ретроспективі і сучасності

Визначальною рисою історії людської цивілізації є те, що вона виникла і розвивалася у формі окремих, відмінних за способом життя, культурою, мовою, частково антропологією спільнот людей.

Залежно від історичного етапу існування, ступеня внутрішньої організації та єдності, чисельності й інших факторів такі спільноти називалися племенами, народностями, народами, націями, або ж узагальнюючим словом етноси. На думку вчених, зараз на Землі налічується близько 3500 етносів. До них належать і дуже великі народи чисельністю 100 і понад 100 млн. Це китайці, гінді, росіяни, японці, бенгальці, а також державно-політичні нації, що сформувалися або формуються на основі багатьох етносів – американці, індонезійці, бразильці. Багато великих етносів числять від 50 до 100 млн. Це німці, пенджабці, біхарці, яванці, італійці, мексиканці, корейці, телугу і маратхі та ін. Є етноси, що мають чисельність від 40 до 50 млн. Це англійці, таміли, в'єти, французи, українці, араби Єгипту, курди та ін. До дуже чисельних відносяться також турки, поляки, гуджаратці, іспанці, каннара, колумбійці та ін. Всього у світі народів, чисельність яких перевищує 1 млн, є понад 250. Такі народи етнологічна наука називає великими. В Європі після іспанців (28 млн) до них належать румуни (20 млн), угорці (14,5 млн), голландці (12,5 млн), португальці (12 млн), греки (11 млн), чехи (10,5 млн), білоруси (10 млн), а також серби, шведи, австрійці, болгары, каталонці, ірландці, фламандці, татари та ін.

Звичайно, за останні чверть століття співвідношення чисельності етносів світу та їх абсолютна чисельність дуже змінилися на користь головним чином багатьох народів Азії, Африки і на шкоду народам Європи, де рівень народжуваності на умовну сім'ю скоротився до 1,1–1,5 дитини (для простого відтворення населення необхідно, щоб припадало 2,1 дитини на умовну сім'ю). В Німеччині, наприклад, на зламі тисячоліть рівень народжуваності становив 1,3 дитини. При його збереженні населення цієї країни до 2050 р. зменшиться з 82 до 59 млн. В Іспанії рівень народжуваності ще менший – 1,07 дитини. За наступні 50 років це зможе призвести до зменшення населення на

одну чверть. Аналогічні явища характерні для демографічного розвитку російського, французького, італійського, польського й інших етносів, у тому числі й українського. В 1958–1959 рр. фертильність на одну жінку в УРСР виносила 2,3 дитини, в 1970 – 2,05, у 1990 – 1,84, в кінці 90-х рр. ХХ ст. – 1,27 (Крамар Олександр // Літературна Україна. 23.02.2012. С. 5). Як відомо, чисельність населення України, за даними перепису 5–14 грудня 2001 р. становила 48 457 тис., з яких 37,54 млн (77,8%) припадало на українців, 8,33 млн (17,3%) – на росіян. Порівняно з переписом населення 1989 р. населення України зменшилось на 3,247 млн. При цьому кількість українців, головно внаслідок зміни національної ідентифікації з росіян на українців, навіть дещо зросла – на 120 тис., або на 0,32%, а кількість росіян скоротилась з тієї ж причини на 3006 тис., або ж на 26,9%.

У позаєвропейських країнах у наступні десятиріччя передбачається значне зростання чисельності населення. Наприклад, підраховують, що 2050 р. у США буде 404 млн осіб, в Індії – 1620, Китаї – 1471, Індонезії – 338, Нігерії – 304, Пакистані – 268, Бразилії – 205, Ефіопії – 188, Конго – 182, а в Росії – лише 118 млн.

Безперечно, чисельний склад є дуже важливою ознакою народу. Він творить об'єктивну основу самореалізації етносу в галузі економічної, культурної, наукової творчості, своєї політичної і соціальної організації, історичного поступу. Однак чисельність народу не є запорукою його належного місця в колі інших. В історії відомі випадки, коли невеликі народи чи племена піднімалися до авангардної ролі в об'єднувчих, економічних та культурних процесах цілих регіонів, заселених близькоспорідненими або далекими племенами.

Дослідники приділяють велику увагу питанню про період виникнення народів і націй. Очевидно, сучасне людство як таке, сучасна людина беруть начало з того місця, де відбувся або дивовижний еволюційний перехід вищого тваринного виду приматів у давнього предка сучасної людини, або не менш дивовижна якісна стрибкоподібна мутація того самого змісту. Досі до найдавніших належать останки людини, виявлені в екваторіальній східній Африці (Кенія) англійським археологом Луїсом Лікі. Їм близько 2–3 млн років. Археологічна ж історія людини на широкому ареалі розселення від Китаю і до Західної Європи налічує сотні тисяч років. Вчені

дотримуються думки, що у далекому минулому на різних стадіях історії первісного суспільства був безетнічний період. Дуже ймовірно, що первісні спільноти найдавніших людей етнічного забарвлення не знали. Виникнення етнічних спільностей властиве не для етапу формування спільностей на основі кровноспорідненості, а лише на етапі складання однакових форм виробничої діяльності людей, за наслідками якої творилися територіальні етномасиви (Терлецький Любомир. Етногенез українського народу. Львів, 2007. С. 77–78).

Найдавніші писемні пам'ятки (клинописні й інші епіграфічні написи) сягають IV тис. до н. е. Відкриття цих пам'яток сприяло написанню історії давніх цивілізацій – давньоєгипетської, шумерської і вавилонської, китайської, давньоіндійської та ін. Писемні пам'ятки як пам'ятки різних мов дають змогу значно впевненіше, ніж на основі археологічних культур, визначати етнічну приналежність їх творців. На цій основі ідентифікуються давні етноси і прамови, в їх числі виступала і прामова сучасних індоєвропейських народів, тобто народів тієї сім'ї мов, на яких говорить сьогодні 45,5% населення світу і до якої належить українська мова. Від початків писемної історії збереглися пам'ятки, що фіксують прамови китайсько-тибетської сім'ї (нині на них розмовляє 23,3% людства), семіто-хамітської (4,8%), дравідійської (3,8), алтайської (2,5%) тощо. Розвиток індоєвропейських мов простежується з глибини 3500 років до н. е., коли фіксується індохетська мовна спільність.

1000 років пізніше, за схемою професора В. Сєдова, зі згаданої спільноти виділились індоєвропейці й анатолійці. Поступово в окремі відгалуження від найдавніших індоєвропейців відокремилися мови вірменів (2800 р. до н. е.), індоіранців (2200 р. до н. е.), давньоєвропейців і греків (2000 р. до н. е.). До 1500 р. до н. е. відбулася етнічна диференціація давніх європейців на південних і західних європейців та на середніх європейців і тохарів. За 800–500 років до н. е. у відмінні етнічні утворення виділилися германці і балтослов'яни. Щоправда, деякі історики заперечують можливість існування в минулому єдиної балтослов'янської прамови. За словами професора Ф. Філіна, нікому не вдалося реконструювати балто-слов'янську прамовну систему на всіх мовних рівнях на зразок праслов'янської чи праіндоєвропейської систем. Помітну ж близькість слов'янських і

балтійських мов Ф. Філін пояснює тривалим географічним сусідством їх праносіїв і рекомендує врахувати цей факт при пошуку прабатьківщини слов'ян. Не всі згодні з хронологією наведеної схеми виникнення окремих індоєвропейських мовних відгалужень і мов. Є дослідники, котрі відносять зародження слов'ян і слов'янського говору як особливої етномовної одиниці до епохи неоліту (III тис. до н. е.), інші – до середини II тис. до н. е., ще одні – до другої половини I тис. до н. е. Все це, однак, гіпотези. Навіть час розпаду праслов'янської мови визначається неоднаково (від IV–III ст. до н. е. – до VI–VII ст. н. е.). Отже, у сучасній історичній науці, історичній лінгвістиці картина походження народів (етногенез) і мов уподібнюється до розгалуження дерева. Тобто вважають, що прамови відомих нині сімей мов – індоєвропейської, китайсько-тибетської, семіто-хамітської, алтайської, дравідійської, кавказької, малайсько-полінезійської та інших, можливо, в глибоку давнину формувалися самостійно на основі первісного досвіду мовного спілкування найдавніших людей, набутого ще до їх розселення на планеті. З часом прамови, що виникли, в свою чергу розмежовувалися. Дослідники етнотворчих процесів вважають, що розселення етносів на великих просторах є одним із вирішальних факторів їх розпаду та виникнення нових етнічних спільнот. Водночас у науці про генеалогію мов не відкидається і принцип конвергенції, тобто утворення нової мови на основі кількох контактуючих між собою. Однак домінуючим принципом у світовому мовотворчому й етнотворчому процесі був принцип диференціації

Давні слов'яни – автохтони Східної Європи

Вже йшлося про різні погляди на час виникнення і існування слов'янства як одного етносу. Проте дослідники здебільшого дотримуються того, що праслов'яни і праслов'янська мова з'явилися в I тис. до н. е. і проіснували до першої половини I тис. або ж пізніше – до VI–VII ст. н. е. Давню традицію має дискусія про те, де слід шукати прабатьківщину слов'ян.

Автор "Повісті временних літ" подав першу локалізацію слов'ян по Дунаю: "По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми... Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на

ймення Морава, і прозвалися моравами, а другі чехами назвалися”. Називає літописець й інші слов’янські народи або племена: білих хорватів, сербів, хорутанів, потім ляхів, які залишили Подунав’я під тиском волохів і поселилися на Віслі. “Слов’яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – древлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип’яттю і Двіною і назвалися дреговичами”. Локалізовані також інші східнослов’янські племена – полочани, ільменські словени, сіверяни, кривичі, бужани (“а потім же волиняни”), розповідається про дулібів, які за часів цісаря Іраклія (початок VII ст.) зазнали насильства від обривів, про радимичів і в’ятичів, котрі нібито походили від ляхів, про уличів і тиверців. Словени названі новгородцями. Одне ж плем’я, можливо, подане під трьома назвами: “Дуліби тоді жили по Бугу, де нині волиняни”, тобто бужани. Літописна версія розселення слов’янських племен і народів, хоча і не в усьому ймовірна, у багатьох випадках підтверджена пізнішими науковими дослідженнями. Так, літописне свідчення, що в давнину слов’яни проживали по Дунаю, підтверджувалося у могутньому впливові слов’янської мови на румунську, що має романську морфологічно-фонетичну основу, але лексика приблизно на 40% взята із слов’янських мов. Таке могло статися лише внаслідок тривалих мовно-культурних контактів між прапредками сучасних слов’янських народів, з одного боку, та румунів і молдаван – з іншого. Однак цей факт підтверджує тільки тривале проживання слов’ян десь на просторі між східною Римською периферією і давнім слов’янством. Його недостатньо для ствердження дунайської прабатьківщини.

Видатний римський письменник Пліній Старший (I ст. н. е.) називав слов’ян венедями і локалізував їх північніше Дунаю та східніше Вісли. В II ст. н. е. про тих же венедів писав давньогрецький вчений Птоломей.

Уже на основі писемних джерел простежується міграція слов’янства на південь від Карпат з II ст. н. е. Є слов’янський елемент у гуннській міграції IV–V ст. (вождь гуннів Аттіла пригощає посла візантійського імператора напоєм “медос” і на поминках Аттіли споживалась “страва”). Візантійський історик Прокопій із Кессарії (VI ст.) у праці “De aedificis” (“Про будови”) згадує про відбудову Юстиніаном двох фортець у Добруджі, які раніше були у володінні слов’ян. В іншій праці

Прокопія “De bello gothico” (“Про готську війну”) наведені цілі сюжети про життя, участь у війнах, пересування слов’янських племен. Автори VI ст. – Іоанн з Єфесу, Маврикій Стратег та інші розповідають про спустошливі слов’янські походи на Візантію, розселення їх на Балканах.

Важливо відзначити, що письменники VI ст., зокрема візантійський Прокопій Кессарійський та візантійсько-готський Йордан, описуючи розселення, побут, культуру, мову слов’ян свого часу, що виступали під іменами антів і склавів, вказували на те, що в давніші часи їх називали венетами (венетами) або ж спорами (такими, що проживають розсіяно і через це замешкують великі простори).

Найвірогідніше, що Подунав’я і Балкани стали об’єктом слов’янського заселення після ймовірного так званого демографічного вибуху на прабатьківщині, що припадав на кінець першої половини I тис. н. е. Тоді ж починалася інтенсивна слов’янська колонізація на землі сучасної Білорусі, до Немана, Північної Двіни, Оки і Верхньої Волги, – тут раніше проживали балтські (летто-литовські) й угро-фінські племена.

Крім літописної версії, про дунайську прабатьківщину висувалися гіпотези стосовно віслоодерської прабатьківщини, середньодніпровсько-західнобузької. Від початку XX ст. почала утверджуватися вісло-дніпровська гіпотеза про прабатьківщину слов’ян (Л. Нідерле, М. Грушевський, О. Шахматов, В. Петров та ін.). Ю. Кухаренко, І. Русанова шукали її на Західному Поліссі, І. Ляпушкін – на Прикарпатті, І. Вернер – у верхів’ях Дніпра, Десни й Угри, А. Попов – на нижній течії Дунаю, М. Рудницький – на південному побережжі Балтійського моря. М. Грушевський був прихильником не лише праслов’янської батьківщини десь у Східній Європі, а й дотримувався думки, що Східна Європа була навіть прабатьківщиною індоєвропейців. “...Все більше правдоподібним... стає погляд, що індоєвропейці жили десь в Східній Європі ще перед своїм розселенням, а їх культурна еволюція на правітчизні іде ген в глибину неолітичної культури”. Допускаючи турянську (кіммерійсько-скіфську. – С. М.) домішку, – писав автор, – “зістається в цілості можливість, що від неолітичних часів до вповні історичних IV віка людність полудневої і полуднево-західної частки Східної Європи в головнім була з індоєвропейської родини і значить стрічались тут одноплеменні етнографічні групи”.

Наступні та сучасні наукові дослідження, по суті, підтверджують цей погляд. “Туранські” індоєвропейці, що у VI ст. до н. е. прийшли в Північне Причорномор’я, в тому числі на Подніпров’я, формувалися як етнокультурна спільність у VIII–VII ст. до н. е. на широких просторах Поволжя, Південного Приуралля, Середньої Азії, Казахстану, Семиріччя, Паміру, Тянь-Шаню, Південного Сибіру, Алтаю. У рухові на захід ці індоєвропейці десь в VII–VI ст. до н. е. з’явилися на іранському плато, а їх передові загони – в Передній і Малій Азії. Тут вони були фіксовані давньогрецькими авторами як кіммерійці та скіфи. Звідси у VI ст. до н. е. через Кавказ і Кубань вторглися в південні степові простори Східної Європи і в лісостеповій смузі зіткнулися та вступили в багатомісячні культурно-господарські контакти з місцевими спорідненими племенами, що, напевно, представляли давньослов’янську спільноту. Сусідське співжиття слов’ян зі скіфами, а пізніше – зі спорідненими до них сарматами тривало близько тисячоліття – до IV ст. н. е. і закінчилось перемогою слов’янського елемента. Залишки в минулому тих гучних скіфів відійшли на південь, залишивши на Передкавказзі та Кавказі невеликі відламки своєї спільноти (осетини та ін.).

Сьогодні для розв’язання проблеми етногенезу слов’ян, у тому числі питання про їх прабатьківщину, використовують не тільки писемні пам’ятки, а й матеріали історичної лінгвістики, археології, антропології, топоніміки, інших наук. Реконструйована праслов’янська мова, як і сучасні живі слов’янські мови, зазнавали найбільше впливів, з одного боку, балтських мов, з іншого – іранських, тобто скіфської і сарматської. Причому найбільш близькі до праслов’янської іранські та летто-литовські мови між собою далекі. “Давній пласт сепаратних слов’яно-іранських мовних зв’язків в багато разів перевищує сепаратні балто-іранські зв’язки”, – пише Ф. Філін. Це засвідчує, що слов’янська прабатьківщина перебувала між давніми іранцями (скіфами і сарматами) і балтами. Оскільки ж історична локалізація скіфо-сарматських племен і народів понад тисячоліття фіксувалася в багатьох писемних пам’ятках і так само не підлягає сумніву доісторична локалізація балтів, південна межа яких проходила по Верхньому Подніпров’ї і Надвінні, то історична лінгвістика дає змогу точніше локалізувати прабатьківщину слов’ян між Середнім Дніпром на сході

та Західним Бугом та Віслою на Заході. Лінгвісти також давно помітили (про це писали ще М. Грушевський, К. Мошинський), що прабатьківщина слов'ян лежала в лісистій місцевості з поміркованим кліматом, ріками, озерами, болотами, була рівнинною, віддаленою від моря і високих гір.

Багатомісячне проживання на південних кордонах давньо-слов'янського світу скіфо-сарматських племен, а на північних – балтських залишило після себе численну кількість топонімів, зокрема гідронімів, які органічно ввійшли в слов'янські мови і навіть в їх усний і писемний фольклор: Дон (осетинське – вода), Донець, Дніпро, Дністер (вода бистра, стрімка), Стрий (стрімкий), Стир, Дунай (велика вода). Очевидно, і в українській народнописемній творчості Дунай виступає не як назва конкретного Дунаю, а як збірний образ (символ) великої ріки. Скіфська вода – *дън* у близькоспоріднених слов'янських мовах набула значення *дна*.

Історичне контактування між скіфо-сарматами і слов'янами Подніпров'я позначилося на антропологічному типі українців. Деякі історики стверджують, що скіфський субстрат виконав важливу роль у складанні антропологічного типу українців. О. Єфименко допускала: термін Русь є скіфського (аланського) походження, і саме племя під такою назвою було асимільоване слов'янами. У наш час на основі антропологічних спостережень Т. Алексєєва зробила припущення, що поляни “у своїх антропологічних особливостях ідуть від скіфів лісостепової смуги”. Поляни, отже, можливо, є ослов'яненим спочатку, напевне іраномовним населенням, що брало участь водночас із слов'янськими племенами в генезисі українців.

Археологічні матеріали на території найранішого розселення слов'ян, зокрема східних, дають змогу простежити наступність культур населення того чи іншого регіону або ж їх якісну зміну, контактування і взаємовпливи з сусідніми народами.

Водночас археологічні культури не завжди можливо ідентифікувати з конкретними історичними етнокультурними спільностями. З погляду завдань дослідження етногенезу слов'ян, українців зокрема, археологічний матеріал з території України, особливо з території Середнього і Правобережного Подніпров'я, цінний тим, що він дає змогу простежити культурну еволюцію населення від етапу слов'янських племінних об'єднань і до початків вітчизняної писемної історії.

В ретроспективі компоненти етнокультури вповні давньо-українського часу X–XII ст. простежуються вже від перелому ер у зарубинецькій археологічній культурі II ст. до н. е. – II ст. н. е., яку практично всі українські археологи ідентифікують як слов'янську. Культура зарубинців була поширена у Середньому та Верхньому Подніпров'ї, в басейнах Прип'яті і Десни. Своєю назву культура одержала від с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького району, де вперше були відкриті властиві для неї пам'ятки. За знаряддями праці, кістками тварин археологи визначають, що основними заняттями зарубинців було скотарство, а також рибальство і мисливство, збиральництво, хоча знали також землеробство. Носії культури вміли виготовляти знаряддя праці та речі побутового вжитку з бронзи і заліза, знали ліпний та гончарний посуд, мали товарообмін з сусідніми германцями вельбарської археологічної культури та з дако-фракійцями липицької археологічної культури. На тому просторі, де таке контактування було інтенсивним запанувала дещо відмінна, але близька до зарубинецької зубрицька культура (I–III ст. н. е.). Її досліджував у 80–90-х рр. XX ст. відомий український археолог Д. Козак. Назва культури походить від села Зубра, що під Львовом.

За землеробськими знаряддями праці, поселенням, житлами, внутрішнім плануванням інтер'єру жител і опалювальними пристроями в них, керамікою, відображенням в пам'ятках культури товарообміну зі східною римською периферією та Причорномор'ям, одяговими прикрасами саме слов'янські компоненти ще сильніше виявляють себе в черняхівській культурі, яку багато археологів ідентифікують, проте, як поліетнічну. А то через те, що в ній були іноетнічні аналоги, зокрема у житловому будівництві. Тим не менше, окремі вчені, як наприклад Любомир Терлецький у своїй фундаментальній праці головню узагальнюючого історіографічного характеру “Етногенез українського народу” (2007) наполегливо ідентифікує археологічних черняхівців (III–V ст.) з етнічними антами, робить висновок, що “черняхівсько-антський комплекс” вже виступає, як “початок етногенезу українського народу”. Черняхівська культура була поширена від подніпровського лісостепу України до Румунії та Молдови в південно-західному напрямі, до Західного Бугу і Подунав'я на заході. Синхронно з черняхівською культурою на Лівобережжі

існувала близька до неї київська культура, відкрита В. Даниленком у 40–50-х рр. XX ст.

Розуміється, що явно етнічно слов'янські риси були властивими для празько-корчацької археологічної культури (VI–VII ст. н. е.) та синхронних з нею на українських землях пеньківської, колочинської та дзедзницької культур. Наступна за празько-корчацькою райковецька культура (VIII–X ст.) своєю верхньою межею сягає вже в добу вітчизняної або ж української писемної історії. Розвиток і еволюцію етнічних компонентів у названих археологічних культурах від гіпотетично слов'янських з перелому першого та другого тисячоліть до давньоукраїнської уважно простежили і переконливо розкрили В. Баран та Я. Баран у праці “Історичні витоки українського народу” (К., 2005).

Дуже важливо, що Середнє Подніпров'я майже упродовж всього археологічного періоду історії, тобто до періоду Київської Русі, було густонаселеною територією. Найкраще це підтверджують розкопки в районі Києва, де вже на межі ер знайдено римські монети Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) й Антоніна Пія (131–136 рр. н. е.). З тих часів на території Києва, очевидно, постійно проживало місцеве слов'янське населення.

При висвітленні етногенезу слов'ян не можна поминути питання про те, коли слов'янство почало поділятися на окремі народи і племена. Зрештою, це питання цікавило в давнину наших предків. На нього намагався дати відповідь літописець Нестор (або Сильвестр); його пояснювала давня польська історична легенда, що вважала прабатьківщиною слов'ян Середнє Подунав'я. За легендою, сини володаря Паннонії, “старший Лех, другий Рус, а третій на ім'я Чех”, походили від одного батька – Слави, ім'я якого дало назву слов'янам.

В кінці XVIII ст. автор “Історії русовь” започаткував історіографію виокремлення “россов” із загальнослов'янської спільності, які від свого найранішого стану не були однаковими з “москвитами”: “по князю Русу роксоланами и россами, а по князю Мосоку, кочевавшему при реке Москва, и давшему ей сие название, москвитами и мосхами, от чего впоследствии и царство их получило название Московского и наконец Россійского” (Історія русовь или Малой Россіи. М., 1846. С. 2).

Етнічні риси давньоруського народу

Численні конкретні історичні матеріали засвідчують, що етнотворчі процеси в усьому світі, як і в Східній Європі, відбувалися на основі принципу диференціації (поділу) народів і внаслідок конвергенції племен та народів, контактуючих між собою. Залежно від об'єктивних умов проживання етносів – демографічної ситуації, природних умов, окремого чи змішаного розселення, співвідношення політичних, релігійних, економічних факторів і цілей та інших причин домінуючою була та або інша тенденція. Причому у різних випадках дія принципів диктувалася неоднаковими причинами. Так, поділ етносу на стадії слабких внутрішніх економічних і культурних зв'язків, властивих військовій демократії у слов'ян, міг відбуватися під дією розселення на великих просторах, викликаного демографічним зростанням на прабатьківщині. Відомі розпади етносу під дією зовнішніх впливів, що йшли з різних сторін і надавали частинам одного етнічного тіла різних якостей. Конвергентний процес міг набувати сили і ставати домінуючим насамперед під дією екстраординарних подій у житті близькоспоріднених, а інколи і далеких племен та народів, у часи великих переселень і ординських походів (готи, болгари, угри, монголи та ін.), в умовах усвідомленої необхідності політичного об'єднання близьких між собою племен з метою успішнішого протистояння зовнішнім ворогам, у період тривалого економічного і культурного контактування, що виробило єдину економічну і взаємозбагачену культурну основу життя населення регіону. Наочним відображенням дії політичного фактора є формування низки сучасних державних націй (США, Канада та ін.) та їх еволюція у напрямі до етнонацій.

У застосуванні до території України етнотворчі процеси від часу початкового розпаду давньослов'янської спільноти (перша половина I тис. н. е. – середина I тис. н. е.) і до часу виділення з неї українського етносу у різні періоди мусили розвиватися під дією неоднакових тенденцій. Писемні пам'ятки зарубіжних авторів у зіставленні їх зі свідченням "Повісті минулих літ" нашої нашої думку, що вже до Київської держави під впливом розвитку продуктивних сил та демографічного зростання, коли густина населення досягла 10 осіб на 1 км², а племінні союзи в пошуках нової батьківщини максимально використовували для власного зміцнення і консолідації військово-

політичний конвергентний фактор, із загальнослов'янської племінної спільноти стали формуватися нові великі і самостійні етносів-народи. Хронологічно такі процеси, очевидно, почалися ще на початку I тис. н. е. і продовжувалися до періоду після гуннської навали, що, як вважають дослідники, обійшла Антський союз. Слов'янство, котре залишилось на прабатьківщині проживання, після демографічних імпульсів IV–VI ст., залишилось зі своїми, можливо, консервативними, ознаками в мові та побутових традиціях, і виділившись зі всього слов'янського світу в етнос, який М. Грушевський називав уже українським: “Порогом історичних часів для українського народу, – писав він, – можемо прийняти IV вік по Хр., коли починаємо вже дещо знати спеціально про нього. Перед тим про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи”. Заслугове на увагу також припущення давнього польського хроніста М. Стрийковського про походження всіх слов'янських народів від східнослов'янських (руських), оскільки в їх мовах і культурі збереглося більше давніх рис. У цьому зв'язку оригінальною видається думка чеського вченого Франтішека Штама про українську мову як найбільш придатну для міжслов'янського порозуміння: “Жодна мова не є оскільки зрозумілою для всіх слов'ян, як українська”.

З VI ст. набула масовості слов'янська колонізація території сучасної Білорусі, заселеної досі балтськими племенами, й інших північно-східних територій по Верхньому Дніпру, Середній і Верхній Західній Двіні, верхів'ях Оки та Волги, навколо озера Ільмень і до Ладозького, які були слабо заселені балтськими й угро-фіннськими племенами. Слов'янський елемент з огляду на свою культурну вищість, а також масовість упродовж кількох століть асимільовує і поглинає балтів та угро-фіннів, які, однак, залишилися в складі майбутніх білорусів (балти) і росіян (балти й угро-фінни) помітним субстратом. Отже, на південній периферії східного слов'янства відбувався слов'яно-скіфо-сарматський конвергентний процес, на північній – слов'яно-балтський, на північно-східній – слов'яно-балто-угро-фіннський. Він завершився до IX–X ст. і привів до формування на основі східного слов'янства трьох етнічних масивів, які в IX – на початку X ст. почали об'єднуватися в Руську державу, що виступила новим конвергентним фактором.

З приводу походження назви цієї держави і народу існує чимало версій. Прихильники норманської теорії утворення Давньоруської

держави, до якої належали практично всі російські дворянські історики, чимало представників російської історіографії, українські історики державницького напрямку (С. Томашівський, В. Липинський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін.) дотримувалися думки, що назва Русь принесена на східнослов'янський ґрунт варязькими дружинами. Тим паче, такий погляд брав начало з “Повісті минулих літ”. У ній зазначалося, що втомлені міжусобицями місцеві слов'янські й інші племена пішли “за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь”. Там запропонували варягам-русі: “Ідіть-но княжити і володіти нами”. І вибралися три брати – Рюрик, Синеус і Трувор, “з собою всю узяли Русь. І од тих варягів дістала назву Руська земля”. При обґрунтуванні цієї літописної легенди одні вважали, що назва Русь стосувалася якогось одного войовничого племені норманів, інші – що слово Русь у давньогерманській мові означало військову дружину.

Українські історики народницького напрямку, в тому числі й М. Грушевський, скептично ставилися до такого витлумачення питання про походження назви Русь. У популярній “Ілюстрованій історії України” М. Грушевський зазначав: “У звістках чужоземців, які маємо з IX і X віку, наші князі й їх військо, все зветься Русю, руськими. У нас же Русю звалася Київщина. Здогад нашого старого літописця, що ім'я Руси було принесене з Швеції варязькою дружиною, не справджується: у Швеції такого народу не знати, і шведів ніколи у нас сим іменем не звали. Звідки се ім'я взялося в Київщині, ми не знаємо, й не будемо вгадувати”.

Пізніше, однак, було звернуто увагу, що фінни називали Швецію Ruotsi, а норманські дружини нібито мали фінську трансформовану назву і потім дали її державі, що утворилася на території від середнього Дніпра на півдні до озер Ільмень і Ладога на півночі. Ці й інші припущення не доведені, але вони використовувалися для обґрунтування теорії заснування Руської держави чужинцями. Звичайно, норманський елемент відповідно вплинув на внутріполітичну боротьбу між місцевими слов'янськими князями, які вже стояли на чолі протодержавних племінних об'єднань. І так сталося, що за перипетіями цієї боротьби на чолі Руського князівства з центром у Києві став ватажок норманських найманців Олег з роду Рюриковичів (хоча питання про його родовитість уже для давнього

літописця було легендою). Олександра Єфименко, яка допускала прийшлий характер Русі, водночас висловила суттєве зауваження, що прийшла Русь “з’явилася не як народ або плем’я, а як дружина або згряя “повальників”, подібно до тих новгородських молодців, які пізніше здобули для Новгороду Великого величезні території з іноземними данинниками”. Дискусії з приводу походження назви Русі та її народу не припинилися і досі. Авторитетний російський дослідник історії Київської Русі Б. Рибаків, а потім український історик і археолог П. Толочко відкидають варязьке походження етноніма й етнотопоніма Русь. Історична роль варягів на Русі, за Б. Рибаківим, була мізерною. А назва Рос, Рус була відома за межами слов’янського світу задовго до появи варягів у Наддніпров’ї. Б. Рибаків вважав, що вже у VI ст. назва Русь виступала як паралельне ім’я племені полян. З VI ст. поляни-русь утворили могутній племінний союз, що охоплював територію в 200 тис. км². Місцеве слов’янське походження назви Русь засвідчують поширені на Подніпров’ї, а також на території північних російських земель топоніми, зокрема гідроніми Рось, Росава, Роставиця, Росавка. Не можна нехтувати і тим, що звукосполучення Рус, Рос дуже поширені в слов’янській, у тому числі українській лексиці: роса, рости, росли, русявий, русий, русалка, русло, зарослі, обрус (діалект.), кросна і органічно властиві слов’янським мовам. Численними є міркування вчених з приводу можливого походження етноніму Русь від назви сарматського племені роксолани, про яке згадували ще античні автори, “віроломне плем’я росоманів” про яке писав автор VI ст. Йордан. Середньовічні автори ототожнювали русів доби татарських ординських нападів з нащадками античних роксоланів.

Те, що етнонім Русь є місцевого слов’янського походження, засвідчує його історична локалізація. Коли б ця назва до східних слов’ян була принесена варягами, вона найперше мала б поширитись на землі по Ладозі, Білому і Городищенському озерах, куди нібито раніше прийшла літописна варязька Русь. Однак давній літопис, інші давні джерела стосовно раннього періоду Київської держави локалізують Русь в її вузькому значенні у районі Середнього Подніпров’я: між Десною на півночі, Россю і Тясмином на півдні, Сеймом і Сулою – на сході, Горинню – на Заході. Проте вже і в цьому розумінні термін Русь не збігався з територією розселення літописного племені полян-русі, а

поширювався на землі кількох літописних племен: полян, сіверян, древлян, можливо, волинян та ін. Версія про принесення на українські землі народоназви Русь варягами важко узгоджується з її раннім побутуванням аж на Закарпатті. Угорські королі, за давніми хроніками, надавали в управління своїм синам “руську марку” на Закарпатті вже в XI ст.: 1046 р. титул “князя руського” носив у майбутньому угорський король Бейла; 1064 р. “князем руським” став знову ж майбутній король Гейза; в 1085 р. – Коломан та ін. З децю пізнішого часу на Закарпатті відомі “руські” етнопоніми. Чи ж можна допускати, що привнесений на Подніпров’я у IX ст. етнонім вже у XI ст. став загальноприйнятим аж за далекими Карпатськими горами. За твердженням деяких дослідників історичних топонімів, “руські” назви сіл і місцевостей на заході України в давньоруські часи виступали найгустіше.

Літописні східнослов’янські племена не слід розглядати як племена-етноси або субетноси. Етнічна диференціація східних слов’ян, яка відбувалася з середини I тис. н. е. і завершилась десь у VIII–X ст. під дією географічних, ймовірно, і ландшафтних факторів, а також дивергентних ірано-слов’янських чи також ірано-дако-слов’янських контактів на півдні, балто-слов’янських – на півночі, балто-фінно-слов’янських – на півночі та північному сході, привела до формування трьох етнічних слов’янських масивів – протоукраїнського, протобілоруського та проторосійського. Це в IX–XII ст. вже усвідомлювали літописці Нестор чи Сильвестр, а також носії тих протоетносів, які виростали з племінних об’єднань. Стосовно окремих літописних племен, то вони щонайбільше вирізнялися у відмінних етнічних масивах певними етнографічними особливостями, і ступінь їхнього вирізнення був незначним. Як стверджує А. Толочко, археологічні дослідження виявляють більші субетнічні спільності, ніж літописні “племена”. До такого бачення літописних “племен” приводить аналіз легендарного, або ж суб’єктивно прагматичного принципу їх іменування літописцем: в’ятичі та радимичі називалися так нібито за іменем своїх князів; древляни, дреговичі – за характером місцевості їх проживання, бужани, полочани, тиверці, ільменські слов’яни – за місцем розселення на берегах річок чи озер (Буг, Полоть, Тирас, Ільмень), волиняни, новгородці – за назвою своїх головних міст (Волинь, Новгород). Суто прагматичний підхід проступає і в

назвах полян, сіверян. І лише племінні назви дулібів та хорватів, очевидно, мають глибшу історичну основу.

Умовність літописного поділу східнослов'янського етнічного масиву на племена помічена вітчизняною археологією. За словами П. Толочка, на "племінно"-порубіжних територіях стосовно початків Київської Русі відсутня археологічна специфічність. Навіть така універсальна етновизначальна риса, як скроневі кільця не дає підстав для визначення "племінної" належності території. Чіткіше проступають етнографічні особливості в межах більших регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних "племен". Про певні відмінності у народних звичаях пізніх частин Давньої Русі розповідається у "Повісті минулих літ". Дуже вагомою у цьому плані є розповідь про те, як здивувався апостол Андрій місцевому звичаю, коли прибув до словен, "де ото нині Новгород": "Дивне бачив я в землі Словенській, – розповідав він, коли прибув до Риму. – Коли йшов я сюди, бачив бані дерев'яні. І розпалюють вони їх вельми, і роздягнуться і стануть нагими, і обліяються мителем, і візьмуть віники і почнуть хвастатись і (до) того себе доб'ють, що вилізуть ледве живі. А обліяються водою студеною – і тоді оживуть". Літописець приписав здивування апостолові Андрієві, який нібито відвідував словен біля Новгорода за 1000 років до написання "Повісті минулих літ". Та, цілком очевидно, сюжет про лазню міг привернути увагу київського автора тільки тому, що він і його дивував. На Подніпров'ї знали інші форми, інші традиції народної гігієни.

Літописець зазначає відмінності у весільних і похоронних обрядах у полян на півдні й інших племен на півночі. Напевно, багато тут видуманого з метою возвеличення свого племені. Згадка про трупоспалення у в'ятичів на початку XII ст. ("як роблять в'ятичі й нині"), коли на українських землях, за даними археології, впродовж 150 років уже утвердився звичай трупопокладення (інгумації), що через деталізацію не викликає сумніву в історичній реальності, теж засвідчує такі відмінності.

Як зазначає І. Русанова, кургани з ямним обрядом поховання були поширені й на чернігівському Подесенні. На цій основі вона віднесла згадану територію до території розселення полян. П. Толочко назвав це явище наслідком впливу процесів політичної консолідації населення,

свого роду конвергенції сіверян з полянами. Але, найімовірніше, перед нами ще одне свідчення умовності літописного поділу Русі на племена.

В той же час свідчень про мовну спільність слов'янського населення за регіонами Східної Європи є багато. Такими насамперед є матеріали історичної лінгвістики. Л. Булаховський об'єднував у одну діалектну групу мови південноруських племен: полян, сіверян, дулібів, уличів, тиверців, хорватів. Українська мова (зокрема і на території Середньої Наддніпрянщини), зазначав він, успадкована від діалектної групи давньоруської мови на півдні, південному заході земель Київської Русі, отже, й мови колишніх південноруських племен, головню на тих самих територіях, на яких їх знав староруський літопис.

Як відомо, з прийняттям християнства на Русі літературною мовою стала церковнослов'янська, створена приблизно за 100 років до цього давньоболгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм. Мовою Кирила і Мефодія поширювалось християнство й освіта на Балканах, у Моравії, на Русі, й скрізь вона була відносно зрозумілою. І все-таки для Русі кінця X ст. це вже була лише книжна, а не народна мова. Проте, залежно від місця творення літературних пам'яток X–XIII ст. (слів, законів, літописів, послань, житій та ін.), на ній позначилася місцева мовна стихія. Для дослідників це дало певний матеріал для відтворення лексики, морфології, фонетики тогочасної народної мови певних регіонів. Наприклад, у лексиці найдавніших пам'яток, створених на півдні, трапляються слова, які є в сучасній українській мові, але відсутні в російській. Як писав професор Я. Запаско, відомий знавець найдавніших рукописних пам'яток України, з XI ст. збереглися чотири точно датовані пам'ятки київського рукописного мистецтва – два великоформатні, багато оздоблені фоліанти – Остромирове євангеліє 1056–1057 рр. (зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедрина у Санкт-Петербурзі) та Ізборник Святослава 1073 р. і два рядових, скромно оформлених кодекси – Ізборник 1076 р. і Євангеліє Архангельське 1092 р. Пам'ятки головню переписані з давньоболгарських оригіналів. Манускрипти виготовлялись на замовлення сановних осіб, які вимагали точності у переданні оригіналу. Проте в окремих випадках, зокрема в передмовах і післямовах, переписувачі вставляли окремі слова і граматичні форми, взяті з живої розмовної мови. В Остромировому євангелії (писалося на замовлення

новгородського посадника Остромира) 82 рази використана своєрідна південноруська форма давального відмінка однини чоловічого роду зі суфіксами *-ови, -єви*, властива для сучасної української мови, наприклад, у словах: *синові, Аврамові, мужеві, господові* та ін. У тексті зустрічаються займенники *тобс, собс, де, як відомо, буква с* (ять) в українській мові передувала букві *і*, в сучасній російській *-е*. В Ізборнику 1073 р. і Євангелії Архангельському, крім згаданих українських морфологічних форм, трапляється і відповідна місцева лексика: *готовизна, подоба, приклад, принада, тужити*, також лексика у відповідних морфологічних формах: *дві ризи, дам тобі ключі, радощами, родитися*. “Унікальну лінгвістичну виразність, – пише Я. Запаско, – мають мовні особливості “Ізборника 1076 р.” Його переписувач “грішний Йоанн”, не маючи конкретного замовника, почував себе вільніше. В окремих статтях, зокрема оригінальних, він переходить на мову, якою розмовляв. Ось його словник: *богатый, боротися, бігати, великий, вгодити, веліти, веселитись, гнівом, вельми, всякого, годі, глуми ся, губить, даруй, дивитися, діяти, другий, жито, зимному, зазираєм, забився, заблудився, казати, клетот, конєви, кляти ся, користь, лиши, луче, людина; молити ся, монастира, мучити ся, наслідок, нехрещений, николи, обидва, образити ся, орали, оскомина, от гори до дому, обоє, озирайся, олтарєви, помагай, подобаєть, покрий, пити, поставити, року, силу, любиши, упивають ся, учи ся, чюєши, яр* та ін.

У згаданих та інших писемних пам’ятках, створених на півдні, помічені й інші властиві лише для української мови слова: *болонье (оболонь), гай, глек (гьлька), ирье (вирій), лиман, пуца, ринь (дрібне каміння), діл, криниця, ролья (рілля), вивіриця (білка), вьлна (вовна), віхоть, гребля, брехати, горб, лискар (заступ), пересердьє* та ін.; наказові форми з словом *нехай*, дієслівні *сядьмо, ходімо, ідіть, беріть*; кличні *дружино, Бояне, земле* тощо.

Отже, можна говорити про значну мовно-культурну особливість південноруського населення у складі Київської Русі. Ці мовні й інші господарсько-культурні особливості півдня дають змогу виділяти південь Русі в чітко відмінний етнічний масив, але їх недостатньо для того, щоб заперечувати існування одного руського народу як етнополітичної спільності часів Київської держави. По-перше, руська

національна свідомість у вузькому розумінні слова, що проступає у багатьох випадках у “Повісті минулих літ”, а також у Київському літописі, мала властивість переноситись на всі землі Давньоруської держави, у тому числі західні та південно-західні “українські” й однаково західні “білоруські”, північні, північно-східні “російські”.

Хоч, можливо, є підстави стверджувати, що у такому перенесенні вона, національна руська самосвідомість, все-таки найшвидше була перенесена на землі (в тому числі частково сучасні білоруські – Туров, Пінськ і частково російські), які розташовувались (прилягали) ближче до Києва. Коли в 945 р. древляни чітко протиставили себе “русському князеві”, а 981 р. городи Перемишль і Червен опинилися “під Руссю”, то на Любечському з’їзді князів 1097 р. “вся земля Руськая” мислиться вже як єдина від Перемишля на заході до Перемишля на північному сході, від Пінська і Слуцька на північному заході до половецького степу на півдні та південному сході. У таких пам’ятках, як “Слово о полку Ігоревім” (1185–1187) та “Слово о погибелі Руської землі” (1223–1237) якогось локального вирізнення Руської землі з-поміж земель усіх руських князівств не простежується зовсім.

Ті, хто писали твори давньоруського часу, (ідеологи своєї епохи), пройняті ідеєю єдності Руської землі, загальноруського патріотизму і гордості, всіляко засуджують удільну психологію. Зауважимо також, що еволюція змісту поняття Руська земля відбувалася лише у внутрідержавному житті. Стосовно сприйняття Русі чужинцями, то вони дивилися на неї, як на одну велику країну, державу вже від IX–XI ст. (греки, араби, угри, поляки та ін.).

Історія знає різні види держав: монархії (спадкові та неспадкові), республіки (і серед них рабовласницькі, феодальні, буржуазні, соціалістичні), федерації тих самих монархій (Австро-Угорщина 1867–1918) або республік тощо. Але не вид держави за формою державного устрою визначає соціально-національну природу держави, а те, яка соціальна верства є в ній панівною, тобто яка верства є носієм суверенітету держави. У різні часи і в різних державах носіями суверенітету виступали династичні клани, крупні рабовласники, феодальний клас, буржуазія, вища каста, воєнщина, партократія. У багатьох країнах світу дотепер ведеться боротьба за те, щоб зробити суверенітет прерогативою всіх народних мас, а також демократії в її

реальному втіленні. Для Давньоруської держави сувереном залишався єдиний кровноспоріднений клас вищих феодалів, що виводив походження з династії Рюриковичів і аж ніяк не поділяв себе етнічно. Ілюстрацією такої родинної, а не лише етнічної спільноти руської панівної верстви від крайнього заходу до крайнього сходу була, зокрема, вражаюча однаковість як чоловічих, так і жіночих ононімів у побуті князівських родин.

По-третє, від часу прийняття християнства на території всієї Русі поширилася в своїй основі єдина літературна мова. З часом, залежно від функціонального призначення, виділялось два її різновиди: церковнослов'янська мова і руська мова світського вжитку. Остання обслуговувала сферу реального життя і тому постійно піддавалася народному впливові. На церковнослов'янській мові такі впливи також виявляли себе, але це не набуло тенденції, а використання народнорозмовних елементів кожного разу мало своєрідність. Уже йшлося про вияви у давньоруській мові “української” розмовної практики. На території сучасних російських земель мали місце вияви такої ж “російської” розмовної практики. Причому в творах, написаних церковними авторами, – меншою мірою, а в творах, написаних світськими авторами, – більшою. Так, мова “Сказанія о Мамаевом побойще”, створеного вже на початку XV ст. (між 1406–1434) і на світську тему, автором якого, безумовно, був чернець Троїце-Сергієвого монастиря, дуже добре зберегла основні риси церковнослов'янської мови: “Все же глаголаху лестию на великаго князя і рекущи в себе оба смеются...”. А в “Слові Данила Заточника”, написаному десь між 1180–1199 рр., понад 200 років раніше, автором якого був якийсь вигнаний придворець новгородського князя, “російська” народна мовна стихія від морфології до образів майже не скована церковнослов'янщиною: “...кому Боголюбово, а мне горе любое, кому Бело озеро, а мне черней смолы, кому Лаче озеро, а мне на нем седа, плачь горький...”.

Проте локальні особливості давньоруської літературної мови не порушували її основної функції як єдиної мови державного управління і законодавства, розвитку літератури та культури. Отже, церковнослов'янська писемність слугувала могутнім поштовхом культурного піднесення всієї Русі. Однак, будучи для руських народів значною мірою чужою, вона залишилась на довгі віки, зокрема для

України, штучною формою розвитку національної культури. Сформована на основі давньоруської традиції, староукраїнська мова ще у XVIII ст. (в тому числі і мова Г. Сковороди) залишалася на роздоріжжі, її ж подальший розвиток на старій основі вичерпав себе.

По-четверте, археологічні та літературні пам'ятки засвідчують високий ступінь єдності матеріальної культури всіх руських земель, зокрема тих її компонентів, якими послуговувалися панівні верстви і військові дружини: одяг знаті та воїнів, зброя, фортеці й інші оборонні споруди, спосіб будівництва доріг, спосіб життя князівських і боярських родин, їжа, напої та ін. Наприклад, розкопки І. Свешнікова давнього Звенигорода біля Львова як князівської столиці XII–XIII ст. виявили чи не повну аналогічність компонентів культури українського Звенигорода з культурою російських Новгород, Пскова, Суздаля чи Володимира, у тому числі таких предметів, як взуття і жіночі прикраси, предмети церковного інвентаря, дитячі забавки.

Важливими етноконсолідуючими факторами в Давньоруській державі були державна єдність у X – на початку XII ст. і християнська релігія.

Отже, можна вважати, що в X–XII ст. етнічні процеси на території всієї Давньоруської держави підпали під сильний вплив факторів конвергентного характеру. Внаслідок цього у практиці державно-політичного життя та в офіційній ідеології, почасти у народній свідомості, сформувалося почуття загальноруської національної свідомості. Це почуття дуже сильно виявилось у прийнятті всім східнослов'янським населенням етноніма руський, русин, русич. Уже з XI–XIII ст. цей етнонім (на означення поселень) фіксувався на Закарпатті, в тому числі у місцях компактного проживання руських зі словаками: Малий Русков, Великий Русков (док. 1217), Ruszka, Orosztalu, Руська біля Капушан, Рускавці на північ від Собранців та інші, а також в угорському оточенні Oroszilu, Oroszidecz, де перша частина слова означає руський. А. Нідерле, видатний чеський історик і етнограф, вважав, що “руські” слов'яни у Верхньому Потиссі з'явилися ще до IX ст. С. Пеняк доводить розселення східнослов'янського елемента на Закарпатті вже від VI ст. н. е.

На східних межах Русі невідомий автор твору “Худуд-уль-алям” мовою дарі-фарсі, написаного наприкінці X ст. за Волгою (Атілем),

тобто на захід від Волги, фіксував Руську ріку (руд-е Рус), називав руськими шахрі-містами Уртабу, Славу, Куйафійу.

Попри дискусійність питання про походження етноніма Русь, руський, він, безсумнівно, домінував над усіма локальними чи племінними етнонімами. Назва руський на багато століть стала власною і для українців, і для росіян, і для білорусів.

Водночас етнічні процеси на всьому руському ареалі в наступні століття виявились майже інертними щодо соціально-політичних факторів (подальша диференціація українців, білорусів у межах однієї Литовсько-Руської держави, збереження етнічної єдності українців незалежно від багатовікового їх роз'єднання). Те, що політичні негативні фактори XIV–XVIII ст. не розірвали українського етносу (Руське і Белзьке воєводства в XIV–XVI ст., Подільське в XV–XVI ст. – у складі Польського королівства; Волинь, Східне Поділля, Київщина, Переяславщина в XIV–XVI ст. – у складі Литовсько-Руської держави, Чернігово-Сіверщина з початку XVI ст. – у складі Росії, з другої половини XVI ст. – основний масив українських земель у складі Польської Речі Посполитої, Буковина – з початку XV ст. – у складі Молдавії, Закарпаття – з XI–XIV ст. у складі Угорщини; Лівобережна Україна – від 1667 р. – у складі Росії, Правобережжя з того ж часу – у складі Польщі тощо), дає підстави розглядати консолідаційні або конвергентні процеси часу Київської держави як процеси обмеженої дії. Вони захопили національну свідомість, а точніше – національно-державну, побут і мораль панівної верстви (знаті), професійну культуру, виявились у прилученні населення до однієї релігії. Однак ці наслідки не були глибокими. Вони не торкнулися таких суттєвих ознак етносів, як мова (народнорозмовна), народна матеріальна культура (сільськогосподарські знаряддя і культура, поселення, житло, одяг, їжа, народні традиції і звичаї, обряди, усна та пісенна творчість). Ці компоненти відмінних етнічних масивів X–XII ст. не змінювались і не нівелювались. Треба, навпаки, припускати, що вони далі утверджувались у традиційних формах та виявах і за часів Київської Русі, залишаючись і в наступні століття дуже стійкими і розвиваючись за своїми внутрішніми законами. Тому не можна в усьому погоджуватися з авторами (В. Пічета, В. Мавродін, Л. Гумільов та ін.), котрі намагались пояснити формування окремих народів: українського,

білоруського і російського внаслідок нібито політичного розмежування єдиного давньоруського народу між різними державами. Часто такі пояснення аргументуються другорядними принципами. Оригінальний дослідник етнічних процесів Л. Гумільов писав, наприклад: “Наявність двох могутніх центрів притягання (Заходу і Золотої Орди. – С. М.) викликала в XIV ст. етнічну дивергенцію, настільки історично закономірну, як і попередня їх інтеграція. В литовських землях накопичувались європейські культурні навички: проповідь уніатства, шляхетські звичаї, німецькі моди і смаки, латинська мова і вселення євреїв; у Великоросії утверджувалось афінське православ’я, централізація адміністрації, дворянські навички степової війни, іконопис Андрія Рубльова і змішування з хрещеними татарами. Обидві половини одного давньоруського етносу стали рівно, але порізнному несхожі на свій прототип”. Безумовно, всі відмінні явища і події на великоруській, литовсько-руській і польській сторонах мали важливе значення в історії етносів. Однак це загалом були такі явища, що ковзали на поверхні життя етносів, не торкаючись його глибинної суті.

Вирізнення українського народу із давньоруської етнополітичної спільноти

Отже, “український” етнографічний масив існував у складі давньоруського народу як етнополітичної спільноти ще до утворення Київської держави і зберігав особливості впродовж усього періоду її існування. Вважають, що початок формування українського народу як такої етнічної спільноти, що вже самоусвідомилась і вирізняла себе у відносинах з іншими спільнотами, припадає на другу половину XII ст. Зменшення ролі Києва як безсумнівного політичного і культурного центру всієї держави після смерті Мстислава Володимировича (1132) був уже викликаний піднесенням нових центрів притягання. В XI – першій половині XII ст. формувалися локальні політичні інтереси у Полоцька і Чернігова, Новгороді і Володимира на Клязьмі, Володимира-Волинського та Перемишля (потім Галича), інших міст і земель. У цьому розриві політичної єдності етнічні причини не простежуються. Але так чи інакше політична роздробленість Київської Русі руйнувала етноконвергентну тенденцію, що мала до цього

підтримку в національно-державній свідомості, в єдності панівної у всіх землях князівської династії, єдності літературної мови і професійної культури й ідеології.

Як відомо, визначальним фактором характеру етносу і його розвитку є культура. Тобто, яка культура, такий і етнос. У культурі ж у свою чергу слід розрізняти два пласти: народний і професійний. Очевидно, джерелом розвитку чи розквіту професійної культури і мистецтва є народна культура. Остання також не є індиферентною до професійної. Але генетичний код розвитку етносу міститься в його народній культурі (традиційному способі життя та виробництва, системі духовних, естетичних і етичних цінностей, мові). Внаслідок цього в XII ст., коли відносно єдиний верхній пласт загальноруських політичних структур і професійної культури почав зазнавати кризи, праукраїнський, прабілоруський та праросійський етноси, що об'єктивно склалися на східнослов'янському ареалі ще до утворення держави Київська Русь, продовжували розвиватися на власній основі, залишаючись індиферентними до всіх драматичних зигзагів історії наступних часів, власними силами охороняли себе від іноземних пљондрвань, окупацій, вікового гноблення і асиміляційної заглади.

На шляху розвитку український народ пройшов чимало відмінних за етнокультурним, політичним і соціально-економічним змістом етапів, кожен з яких по-своєму позначився на його історичній долі, національній свідомості, розселенні, культурі, етнічній психології, характері.

Український етнос в умовах занепаду давньоруської державності та золотоординського поневолення

Уже в XII ст. склалися чотири групи давньоруських земель, які торгували між собою і мали відносно вищий ступінь інших взаємних економічних та політичних зв'язків. Перша група: Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський; друга – Галич, Володимир-Волинський, Луцьк; третя – Новгород, Смоленськ, Псков, Полоцьк, Вітебськ; четверта – Володимир, Рязань, Устюг, Ростов, Муром. Отже, українські землі (міста) хоч і не виступали у XII ст. як один регіон відносно вищих внутрішніх економічних та політичних зв'язків, проте виявилися у двох окремих районах, що з російськими і білоруськими землями мали порівняно менші зв'язки.

В першій половині XIII ст. українські землі зазнали монголо-татарської навали. Вона підірвала вплив національного державного фактору на розиток народу, його мову, культуру, свідомість, економіку, послабила позиції Галицько-Волинського князівства перед польською й угорською феодалною експансією і штовхнула українську феодалну верхівку на пошук союзу з інонаціональними державами та панівними верствами.

З огляду на людські, матеріальні та культурні втрати, яких зазнали українські міста в 1240–1241 рр., а також на занепад політичних структур, культурного життя в Україні після татарської навали, багато історичних джерел з XIII–XIV ст. не збереглося. У розпорядженні сучасного історика дуже мало документів, які б давали змогу повною мірою відтворити характер етнічних процесів, властивих для того часу. Тому в підході до висвітлення цього питання існує дуже багато поглядів. У російській історіографії поширювалась навіть думка про знищення чи вигнання з території сучасного Середнього Наддніпров'я давньоруського населення і перетворення на кілька століть цих земель у пустелю, яка була освоєна заново лише в XV–XVI ст. пришельцями із західних українських земель та Польщі. Творцем і захисником такої версії був М. Погодін, який за допомогою “теорії пустелі” намагався позбавити корінне населення сучасного Подніпров'я (тобто українці, яких автор не визнавав окремим народом) права розглядати себе прямим спадкоємцем державності й культури Київської Русі. Цієї думки дотримувався навіть такий видатний авторитет, як В. Ключевський. Про це дискутували М. Максимович з М. Погодіним, пізніше М. Грушевський з О. Шахматовим.

В сучасній історіографії, видається, немає прихильників версії про пустелю на Подніпров'ї. Найновіші археологічні дані категорично заперечують таку думку. І села, і міста, в тому числі зруйнований Київ, існували, піднімалися і занепадали впродовж XIII–XV ст. Необхідно додати, що орди Батия в 1240–1241 рр. підірвали державні утворення в Україні. Останні опинилися в становищі ординських данників, а Переяславське князівство взагалі перестало існувати, перейшовши у безпосереднє підпорядкування золотоординців. Руські князі випрошували у Золотої Орди ярлики на князівство. Це була принизлива залежність. Однак жодного суцільного плундрування краю після

1240 р. не наступило. Не було ще й тих ординських спустошень, що впали на Україну з другої половини XV ст. і виходили від Кримського ханства. Народна пам'ять України відтворила стереотип татарського пляндрування і неволі саме під впливом нападів кримських орд від 1480-х років до другої половини XVIII ст.

Поширений погляд, якого ми не поділяємо, що формування українського народу, так само, як російського і білоруського, почалося тільки в XIII–XIV ст. Б. Рибаків писав, наприклад: “Нові князівства XII – початку XIII ст. становили ніби єдину сім'ю – давньоруську народність, яка розмовляла однією мовою, разом творила єдину культуру, мала низку спільних історичних завдань, мінуси феодальної роздробленості почали виявлятися не відразу”. Так, усі ці явища в XII–XIII ст. мали місце, але вони захоплювали головно літературну мову і професійну культуру. В глибинах народної культури і мови етнічні особливості сформувалися раніше і тепер розвивалися на власній основі.

Український етнос у XIV – другій половині XVI ст.

Західна частина українських земель, що творила основу Галицько-Волинського князівства, в середині XIV ст. підпала під владу феодальної Польщі. В тому ж часі за землі східної Волині, Поділля, Київщини, Переяславщини і Чернігово-Сіверщини, які перебували в залежності від Золотої Орди, вело боротьбу Велике князівство Литовське. У 1362 р. литовські війська за активною участю військових дружин українських князів у битві на Синіх Водах розгромили ординців. На руські землі Закарпаття вже в першій половині XI ст. почала поширювати свою владу Угорська держава, політичний режим якої з певними перервами і змінами продовжувався тут аж до XX ст.

Політичне становище різних українських земель дуже різнилося між собою. Землі під Польщею й Угорщиною опинилися на становищі окупованих. Розпочалася конфесіональна та національна асиміляція української знаті та духовенства. Уже через рік після підступного захоплення влади у Львові польський король Казимір III попросив Папу Римського Бенедикта XII звільнити його від присяги зберігати за руським “старостою і народом всі їх обряди, права і звичаї”. Папа доручив зробити таке звільнення від присяги краківському римокатолицькому єпископу. Іншим було становище українських земель у

Великому Литовсько-руському князівстві. Тут власне литовський елемент становив 1/10 населення. Частка ж руських (українців і білорусів) становила основну частину населення держави. Політичні переваги литовського елемента в ній впливали лише з того, що родоначальником її правлячої династії був литовський князь Гедимін (1316–1341), потім його син Ольгерд (1341–1377). Від Ольгерда влада у Великому князівстві перейшла, однак, не до його сина Ягайла, а до племінника Вітовта. На західних і південно-західних землях Русі династія Гедиміновичів вважала себе одночасно спадкоємницею Рюриковичів. Це ґрунтувалось на її родинних зв'язках з давньоруськими княжими родинами і швидко виявилось в культурі та побуті, навіть в іменах. Ольгерд посадив на удільне княжіння в Києві сина Володимира (1362–1392). Останнього після тривалої боротьби змінив внук Ольгерда Олелько Володимирович (1440–1455). Мовою управління, суду, культурної творчості з самого початку була тодішня літературна руська мова, що мала великі писемні традиції. В XIV–XV ст. у ній помітні два відгалуження: староукраїнської та старобілоруської мов, що розвивалися на давній літературній традиції і живилися народнорозмовною мовою відповідних територій.

Як Литовсько-Руську державу розглядали Велике князівство практично всі відомі українські історики, серед них – М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Єфименко, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич та ін. В українській історіографії радянського часу щодо етнічного характеру Литовсько-Руської держави висловлювалися суперечливі оцінки. Так, автори праці “Українська народність. Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії”, що вийшла друком у переддень краху Радянського Союзу (в 1990 р.) писали, що Велике князівство “справедливо називають Литовсько-Руською державою”, оскільки 9/10 її території і населення становили східні слов'яни. В той же час вони вказували на “несприятливі обставини, що призвели до розчленування (українських земель. – С. М.) і їх приєднання до Великого князівства Литовського”, тому “Україна була насильно розчленована й загарбана іноземними феодалами, а українська народність – позбавлена можливості створити свою державність і опинилася під загрозою асиміляції”. Йдеться також про те, що українське населення зазнавало в Литовській державі “соціального

гноблення та політичних обмежень”. У такому підході простежувано намагання ототожнювати “іноземний гніт” із соціальним гнобленням, хоча це не одне і те ж. Коли говорять про поліетнічний характер Литовсько-Руської держави, то не забувають про її становий характер. Як у всіх феодальних державах, так і в Литві носієм суверенітету була панівна феодальна верхівка суспільства на чолі з монархом. Українські ж селяни, так само як білоруські чи литовські, а також інші трудові маси населення становили лише соціальний ґрунт, над яким піднімалася держава Гедиміновичів, яка була водночас і державою Острозьких, Сангушків, Чарторийських, Дубровицьких, Вишневецьких, Ружинських та інших феодальних родів і знаті. В XIV–XV ст. селянство не могло бути носієм національної державності. Поліетнічний характер Литовсько-Руської держави означав найперше поліетнічний склад тієї верстви, яка творила апарат управління і користувалася благами власної держави.

Звичайно, панівне і рівне становище національної верхівки створювало певні позитивні умови життя всього народу, зокрема у сфері освіти, мови, релігії, народного і професійного мистецтва. І все ж, той факт, що у Великому князівстві Литовському руське (українське та білоруське) населення становило разом близько 9/10 населення, не дає підстав аж надто применшувати в ньому роль саме етнічно литовської правлячої династії Гедиміновичів, що, наприклад, проступало в науковій дискусії на конференції, проведеній у Мінську 1988 р. На тій конференції деякі білоруські вчені явно перебільшували значення білоруської етнічної маси в організації тої держави. “...Історичні факти свідчать про те, – наголошував професор А. Залеський, – що в XIV–XVI століттях Білорусія мала свою державність... що Велике князівство Литовське в XIV–XVI століттях було федерацією, в якій Білорусія була рівноправною частиною тієї феодальної держави... Визнання державності Білорусії в XIV–XVI століттях дасть можливість правильно витлумачити причину того розквіту культури, якого досягла Білорусія за феодального періоду”. Один з учасників дискусії М. Єрмолович стверджував: немає жодного джерела, яке б засвідчило, що Литва завоювала якусь білоруську землю. “Старадавня Литва знаходилась тоді поміж Мінськом і Новоградком і поміж Молодечною і Слонімом, – зазначив він. – І в цьому розгадка,

чому Новогрудок став столицею Великого князівства Литовського. Не Литва завоювала Новогрудок, а Новогрудок завоював сусідню Литву... Таким чином Велике князівство Литовське складалося передусім як білоруська держава”. Безумовно, це перебільшення, оскільки такий погляд перебільшує значення соціального ґрунту, на якому виростає держава і ніби нехтує роллю панівних сил епохи, в цьому випадку – литовських князів.

Становище українських і білоруських земель, як і всіх народів у складі Великого князівства, змінювалося, зокрема під впливом польсько-католицької політичної та духовної експансії, що дедалі більше відривала литовську знать від руської і робила її союзником проти руської. Тому питання про становище України і Білорусі у складі Великого князівства Литовського не може розглядатися однозначно, а потребує конкретних оцінок стосовно кожного історичного періоду. А це був тривалий період. Від утвердження Гедиміна великим князем на литовських і руських землях і до Люблінської унії пройшло понад 250 років – життя близько десяти поколінь. За цей час відбулися суттєві зміни у сферах економічного життя основного масиву українських земель, в системі управління, розитку мови, соціальній структурі населення. За відповідними підрахунками, станом на 1300 р. населення українських земель налічувало 3200 тис. осіб, у 1400 р. – 3700 тис., 1500 р. – 4400 тис., 1550 р. – 4900 тис., 1600 р. – 5200 тис. осіб (*Див. Українська народність. Нариси соціальної і етнополітичної історії. К., 1990. С. 82*). Найбільша його частина припадала на населення, яке проживало в межах Великого князівства. Тому соціально-історичні процеси у князівстві на етнічний розвиток українців мали вирішальний вплив.

Глибоких змін зазнала система державного управління краєм, земельні відносини. Впродовж другої половини XV ст. центральна влада на чолі з великим князем закінчила поділ всієї держави, в тому числі України за принципом удільних князівств і запровадила адміністрацію, залежну головно від центральної влади. Найбільший удар відносній самостійності української феодальної знаті, чимало якої походило з литовських родин, був нанесений ліквідацією у другій половині XV ст. удільних Київського, Волинського, Подільського князівств, якими досі правили Ольгердовичі, Любартовичі, Корятовичі (потомки Корията, брата Ольгерда) і сформуванням воєводсько-

повітової адміністрації. Найчастіше нові адміністративні одиниці очолювали ті самі князі й інші вельможі, але їх статус відтепер визначався не традицією удільної автономії, а волею Великого князя. Поряд з різними родинами Гедиміновичів, котрі зукраїнізувались, у князівській верхівці феодалів були родини, які вели свої лінії від Рюриковичів: Хотетовські, Друцькі, Заславські, Мосальські, Звенигородські, Четвертинські, Городецькі, Несвіжські, Острозькі та ін.

Неухильно посилювалося гноблення селян. Чисельні пожалування сіл і волостей, а також міст окремим великокнязівським слугам з бояр, а також неродовитих слуг, які таким способом домагалися ще й шляхетності, перетворили більшість селян із податково-земельного населення у панщизняно залежних кріпаків. Уже до початку XVI ст. панщизняна залежність селян стала майже всеосяжною на Волині, у центральній і південній Київщині, на Поділлі. Державно залежні селяни здебільшого залишилися лише на Лівобережжі та в північній Київщині. Головними експлуататорами виступали крупні князівські руські (українські) або обрусілі литовські роди на Волині – Острозьких, Заславських, Сангушків, Чарторійських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та інших князів, а також панів Кирдієвичів, Монтовтовичів, Хребтовичів, Боговитиновичів, Чапличів, Гулевичів, Семашків. У Київському воєводстві до найвпливовіших панів належали боярські родини Горностаїв, Дашкевичів, Єльців, Кмітів, Лозків, Немиричів, Волковичів, Тишкевичів, Полозів. На Чернігівщині, Київщині та в Білорусі величезні маєтки мала князівська родина татарського походження Глинських. У середині XVI ст. всього декілька десятків волинських магнатів виставляли 3/4 військового ополчення, решту – ще 200 дрібніших феодалів.

Чимало з названих родин виконали прогресивну роль у захисті української національної самобутності Православної церкви, національної освіти і культури, мови. Так, найкрупніший український магнат князь Костянтин Іванович Острозький (1460–1532), котрий, крім багатьох посад, обіймав посади воєводи брацлавського, великого гетьмана литовського, був покровителем Православної церкви, противником унії з Ватиканом, захисником церковнослов'янської писемності. Сучасники високо цінували національну діяльність Василя-Костянтина Костянтиновича Острозького (“аз Константин, наречений

во святом крещенні Василієм”). Видатний культурний і церковний діяч кінця XVI – першої чверті XVII ст. Захарія Копистенський писав у “Палінодії...”: “Княжа Острозькое Василій Костантиневич рожай свой зь благословенного яфето-роського покоління провадить: преславутого Володимера в святой крещеніі Василя власный потомокъ... первый межи княжати руськими великий заступ и потіха всього народу роського; муръ желізний на украинахъ, страхъ и трепеть татаромъ” (Українська література XVII ст. К., 1987. С. 102).

Велика роль в історії українського козацтва належала добре відомому українському князеві Дмитру Вишневецькому, з ім'ям якого пов'язане заснування Січі за порогами, численні переможні козацькі походи і трагічна смерть на турецькому гаку. Історичні джерела в числі перших козацьких ватажків зберігають імена князів Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Ружинських-Микошинських. У XVI ст. саме представники української, а також білоруської знаті, незалежно від походження, очолювали боротьбу проти польського політичного та католицького релігійного наступу, за збереження політичних і національних прав населення українських і білоруських земель (Ф. Бельський, М. Олелькович, І. Гольшанський, М. Глинський та ін.).

Отже, можна дійти висновку, що в умовах панування Великого князівства Литовського і Руського панівна національна феодальна верства розвивалась практично вільно і (щонайменше) аж до часу Люблінської унії. Внаслідок цього етнонаціональна структура українців мала природний, недеформований характер, що позитивно позначилося на розвитку культури народу.

До 1569 р. у процесі внутрієтнічного розвитку українців виникла і сформувалася відносно унікальна порівняно з історією інших народів соціальна верства населення – козацтво, водночас особлива, самобутня форма національної військової сили. Найраніші згадки про участь козаків у нападах на кримсько-татарський кордон збереглися в Хроніці Судака (Крим) під 1308 р. Щоправда, поняття козаки в XVI ст. вживав польський хроніст М. Стрийковський на означення військових дружин волинських князів XII ст. (волинські козаки). Очевидно, хроніст робив некритичну термінологічну екстраполяцію з свого часу в далеке минуле. Системні ж повідомлення про існування козаків, їх життя і справи відносяться до кінця XV ст.

У 1469 р. Ян Длугош писав, що велике татарське військо, сформоване із втікачів, розбійників і вигнанців, яких татари звать козаками, на чолі з царем Маняком вторглося на землі Польського королівства.

Перша згадка про козаків як силу, що боролася проти татар, була наведена в “Хроніці всього світу” Мартина Бельського. У ній писалося: 1489 р. “...подоляни, русь і козаки...” під командуванням Яна Ольбрахта, сина короля Казиміра IV, двічі завдали поразки татарам на Поділлі. Зсилаючись на М. Бельською, про це ж писав італійський хроніст О. Гваньїні, який з 1561 р. був на службі у польських королів. Стосовно початку XVI ст. відомості про козаків, особливо черкаських, є дуже частими. В одному з великокнязівських документів під 1503 р. читаємо: “Господарь (великий князь. – С. М.)... казаль записати, што Сенко Полозович его милости речей даль, што у козаковъ Черкасскихъ побраль”.

У середині XVI ст. у Черкасах козаки становили більшість населення. Те ж було у Каневі. Очевидно, цей район Середнього Правобережжя посідав провідне місце у формуванні нового суспільного стану – козацтва. Особливості проживання черкаських козаків у першій половині XVI ст. наштовхують на думку про важливу роль ловецького промислу в житті козаків, як і в їх появі: черкаський староста Остапій Дашкевич, опікуючись над козаками, забирав у них половину здобичі, яку вони ловили влітку.

Крім раціонального господарського інтересу, на виникнення і зростання козацтва впливали напружені відносини, які від початку XVI ст. ставали все тяжчими для українських і білоруських селян. Перший Литовський статут 1529 р. як зведений кодекс права узаконював розшук і повернення залежних селян-втікачів старому панові. Другий Литовський статут 1566 р. встановлював строк розшуку втікачів до десяти років, а Третій – до 20. За цих умов селянин, що рятувався втечею від покарання свого пана, ніде, крім “Дикого поля”, не міг почувати себе в безпеці. Середовище, в якому опинявся селянин-втікач, впливало на нього. Внаслідок цього і дійшли до нас надто суперечливі, хоч водночас правдиві звістки про козаків як лицарів і розбійників, визволителів християнського люду з татарської неволі, та “робочих людей”.

Після втечі від пана селянин окозачувався і міг вести різний спосіб життя: і як заможний господар на південних подніпровських та подільських окраїнах, і як козак, і як самотній мандрівний лицар або член ні від кого не залежної ватаги.

Водночас поява козацтва в Україні була зумовлена смертельною небезпекою, що посилилася на південній межі країни після переходу Кримського ханства у васальну залежність від Турецького султанату (1482). Відчувши могутню підтримку, кримські татари у 80–90-х роках XV ст. перетворили ординські напади на Україну у своєрідний промисел. До кінця XV ст. на українські землі (Поділля, Руське воєводство, Волинь, Київщину, Белзьке воєводство) були вченені десятки ординських нападів, за наслідками яких забрано в полон понад 200 000 осіб (населення українських земель становило в 1500 р. 4400 тис. осіб). Спустошень зазнали Київ, Чернігів, Луцьк, Володимир-Волинський, Жидичин, Рівне, Туробін, Красний Став, Олеське, Львів, Городне, Жидачів, Дрогобич, Самбір, Белз, Бар, Кам'янець.

Автор Короткого Київського літопису навів чимало подробиць про руйни і шкоди, нанесені волинським містам, селам і населенню від ординських нападів 1491, 1495, 1496 та 1497 рр. Причому в 1497 р. відбулося аж три напади. Ось уривки із літопису (в перекладі сучасною мовою): “В літо 1497 місяця марта 2 день приходили татари з турками у Волинську землю і воювали біля Крем'янця з чотиреста душ полону взявши, повернулись назад. І зібрався князь Михайло Острозький із своїми людьми і дігнав їх за Полонним і побив їх всіх, і полон весь повернув і вернувся з похвалою у вітчизну свою, благодарні пісні Богу воспіваючи, який рукою полонених спас і побив чада агарянські. Того ж літа прийшли татари перекопські і полонили численний полон в Олевській волості і в Мозирській, і відігнав їх князь Михайло, а князь Костянтин Острозький з дворянами великого князя на другому тижні в суботу по Великодні у землі Брацлавській на Сороці-ріці на Кошиловських селищах, а інших вище Уми-ріки у могили Петухових побив їх всіх до кінця, а полон весь відполонив: вбили царевича Акманлу і улана Мамищю Бірю Уланового сина, а всіх їх убито триста і сорок, а наших один чоловік і той із простих. Се вже друге знамення господь Бог сотворив, дарувавши православним перемогу за один рік...” (Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 86).

Ординські пљондрування України продовжувались в XVI–XVII ст., перетворившись ніби у звичайний супровід народного побуту, окремі реалії якого ставали нормами звичаєвого права. Так, селянину, жінку якого полонили ординці, за звичаєвим правом, дозволялось одружитися вдруге, але у випадку повернення полонянки другий шлюб він мусив розірвати і подружнє життя продовжувати з першою жінкою (Гошко Юрій. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів, 1999. С. 252). Навіть тогочасні літописці – автори “Острозького літописця”, Хмільницького, Львівського та інших літописів просто лише згадували про те, на які міста і краї були ті напади та в якому році. В “Острозькому літописці” з кільканадцяти згадок подано лише про наслідки одного нападу на Синяву у 1575 р.: “татаре були з Волох і о полторакрот 100 000 полону забрали і увійшли през Хотин до Волох”. Картину татарських знущань над українськими бранцями дуже правдиво описував у своєму знаменитому “Описі України” Гійом де Боплан. Багату джерельну інформацію про татарсько-українські відносини XV–XVII ст. подав і науково узагальнив М. Грушевський, зокрема в “Історії України-Руси” (т. IV, VII).

Як Литовсько-руська держава, так і після 1569 р. Річ Посполита виявилися неспроможними ефективно захищати Україну від татарських орд. Через те народ витворив власну збройну національну силу – козацтво. О. Єфименко мала багато підстав, щоб написати: “Українське козацтво появилoся на світ лише через те, що під боком існувало розбійницьке Кримське ханство”. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. зовнішнім фактором, що зумовлював становлення і розвиток козацького стану, була також боротьба проти гніту польських феодалів і католицької експансії.

За соціально-історичною суттю козацтво належало до феодальної верстви суспільства. Водночас воно протистояло феодальним класам і станам: поміщикам, кріпосним селянам, лихварям. Соціальна й економічна природа козацтва була налаштована на вільне сільськогосподарське виробництво, вільне підприємництво, торгівлю, а військово-політична організація втілювала засади демократії.

В XIV–XVI ст. розвивалися також всі інші стани українського феодального суспільства: духовенство, шляхта, міщани з їх чисельними соціально-етнічними підгрупами. На розвитку міст позитивно

позначалося запровадження в багатьох з них магдебурзького права (Київ, Володимир, Сянок, Берестя, Львів, Кам'янка, Дубно, Житомир, Вінниця, Ратне, Луцьк, Ковель, Брацлав, Черкаси, Васильків, Овруч та ін., на Лівобережжі – Чернігів, Переяслав, Стародуб, Ніжин, Остер, Козелець, Погар, Почеп, Мглин, Новгород-Сіверський, Полтава).

Всі сфери державного і суспільного життя Великого князівства Литовського послуговувались староукраїнською та близькою до неї старобілоруською мовою. Це створювало сприятливі умови для розвитку національної культури, сприяло вдосконаленню української літературної мови. Однак в різний час і в різних соціальних сферах літературна мова в Україні не була єдиною. Водночас із літературною діловою мовою місцевих законодавчих актів та діловедення у галузі полемічної, іншої церковної літератури продовжувала вживатися церковнослов'янська. Такою, наприклад, була мова церковного діяча Григорія Цимблака (бл. 1364–1420), уродженця Болгарії, діяча Болгарії, Сербії, України, Білорусі, Румунії і Молдови. Такою ж мовою писали церковні письменники Ісайя Кам'ячати́н, Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Іван Вишенський та інші, хоч їх церковнослов'янщина і лексикою, і морфологією була наближеніша до народнорозмовної.

У творах світського призначення, зокрема в українській переробці “Сказанія о Мамаєвом побоїще”, виконаній невідомим автором у XV чи XVI ст., простежується цілком чітка українська мова: “Сам той Мамай, еще барзо научен от диявола, умислив пойти на Руськую землю, мовячи: “їж я всю землю Руськую барзей, ніж Батий, спустошу, тільки які ліпшиі, милішиі городи собі оставлю, в которих буду з своїми татарами жити” ...Собрав барзо велике войсько татар, обіцюючи їм великіі багатства руські, перевезеся через ріку Волгу, не кажучи своїм і хліба пахати, але на руський хліб до ситості всім надіятися. Дошов устія ріки Вороняти і розпустив свою облаву”.

Головний висновок про цей етап етнічного розвитку українців у XIV–XVI ст. до Люблінської унії полягає в тому, що загалом у сфері соціальної, культурної, політичної, у сфері національної свідомості, яка виросла на ґрунті антитатарської і антипольської боротьби, народ зробив важливий поступ уперед.

Водночас збройна і кривава боротьба із турецько-татарськими завойовниками майже щороку забирала від українського етносу

найкращий цвіт: найволелюбніших і найвідважніших, сильних і свідомих юнаків, найвродливіших, чорнобрових і русококих дівчат. Більшість із них гинула у хвилях Чорного моря чи в герці з татарами і ще рідше хтось із полонянок повертався в рідне гніздо. У світлі сучасної генної теорії треба визнати, що український народ з року в рік зазнавав непоправних біологічних втрат. На жаль, так було і в наступні періоди його історії.

**Національне відродження
другої половини XVI – першої половини XVII ст.
і етнічний розвиток українців**

Цей етап охоплює період від Люблінської унії 1569 р. до національно-визвольної війни середини XVII ст., коли було створено українську державність. Це надзвичайно важливий етап, упродовж якого основний масив українських земель (за винятком Закарпаття, більша частина якого в XVI ст. підпало під владу Трансільванії, інша – під владу Австрії, Північної Буковини, яка разом із Молдавським князівством опинилася у складі султанської Туреччини, Чернігово-Сіверщини, що відійшла до Російської держави, та Слобожанщини, яка освоювалася вихідцями з України) опинився у складі однієї держави – Речі Посполитої. Більш тяжкі форми феодальної експлуатації, властиві раніше західним українським землям, поширювалися на Волинь, Східне Поділля, Київщину, Лівобережжя. Поряд з феодальною верхівкою українського походження з'явилися крупні магнати з польських родин, котрим король надавав величезні масиви так званих вільних земель.

На етносоціальний розвиток українського народу в цей час найнегативніше впливала зміна національної свідомості елітних верств.

У феодальну добу, коли саме клас феодалів міг виконувати роль гегемона і суверена народу, цей клас зрадив свою національність, релігію і перебіг у лоно польської панівної верхівки. Із 153 великопанських українських родів, конфесійну приналежність яких з кінця XVI до середини XVII ст. простежив Олег Мальчевський, 28, у тому числі 12 родів, повністю перейшли на римо-католицизм. Ще 13 стали протестантськими. Деякі родини – Бокії, Тризни, Велігірські –

прийняли унійний обряд. Одним з перших українських панів римським католиком ще у 1595 р. став Костянтин Вишневецький. Останній з цього роду православний князь Ярема став католиком у 1634 р. До 1620 р. серед православних вельмож не було жодного зі Збараських, Сангушків, Ружинських, Корецьких. В аріанство перейшли Чапличі, Торські, Бабінські, Горностаї, Мишки-Холевські, Немирічі, Ободенські та ін. Серед найбільших православних панів до 1648 р. ще були Киселі, Бжозовські, князі Четвертинські. В католицизм перебігли вельможі Крошинські, Чарторійські, Козики, Гулевичі, Ходкевичі, Овлочинські, Журавницькі, Малинські, Яловицькі та інші роди. Навернуті на католицизм пани засновували католицькі монастирі, костьоли, запозичували польські імена, культуру, мову.

Часто вже представники другого покоління панів після часів Люблінської унії стали активними поборниками католицизму. Це Самуїл Корецький, Януш Острозький, Януш Заславський. Знаменита дочка українського князя Олександра Костянтиновича Острозького Ганна-Алоїза Ходкевич у 1636 р. через 33 роки після смерті батька перенесла його прах із Православної церкви у побудований нею католицький костюл. Видозмінена магнатерія швидко обростала такими ж перехідцями з дрібної української шляхти. Результативним був засіб окатоличення через змішані шлюби. Як писалося в одному з документів XVI ст., “скор русинь ляховицу возмет, то зараз до Риму от верных отступивше, праве згинеть”. Внаслідок цього деформувалася природна етносоціальна структура народу, перед ним виникла загроза денаціоналізації. Патріотично налаштовані ідеологи українського народу глибоко усвідомлювали шкоду, якої завдавала зрада національної еліти. Публіцист Мелетій Смотрицький звертався з цього приводу до знаті: “...Скільки, скажіть, залишилось шляхетських родів на нашій стороні? За десять літ їх не стало тисячами, а після вашої смерті їх не стане ще більше. І може бути, що ще при житті нашому діти ваші вже не будуть вашими”.

На щастя, втеча національної аристократії була компенсована новою суспільною верствою – козацтвом, котре стало в авангарді національного духовного життя, виступило на захист національної традиції, релігії й освіти, очолило визвольну боротьбу народу.

Духовна польська експансія не обмежувалася українською національною елітою, яку вона завойовувала прямим перетягненням

до католицизму. Висувалися також завдання інкорпорувати в Польщу українські та білоруські низи. З цією метою було активно підтримано давню ідею – унію Православної церкви з Католицькою. Православний клір мав визнати за вищу церковну владу і авторитет Папи Римського, прийняти певні догми католицизму (про сходження Святого Духа від Бога Отця і від Бога Сина, про чистилище, про непорочне зачаття Діви-Марії, деякі інші), але залишити східну обрядову форму релігії. Формально акт унії був проголошений частиною учасників Брестського церковного собору 1596 р. В Україні розпочалася безкомпромісна ідейна війна, що точилася на всій території аж до Лівобережжя. Особливий опір унії вчинили західноукраїнські православні общини. Львівська, Галицька і Подільська єпархії перейшли на греко-католицизм лише в 1700 р., Луцька – 1702 р. “Укладена за мотивами далеко більш політичними і адміністративно-дисциплінарними, ніж догматично-релігійними, – писав через 300 літ після Брестського собору Іван Франко, – Брестська унія відразу внесла величезний фермент в лоно руського народу... дала життя надзвичайно цікавій полемічній літературі, та в кінцевому підсумку ослабила Русь, деморалізувала її ненавистю братів до братів взаємним недовір’ям і нетерпимістю, і була однією з причин козацьких війн, які принесли Україні “руїну”, а Польщі – зародок політичного занепаду”. Проте унія не виправдала надій польських правлячих кіл, не стала засобом ополячення “південноросів”, а з часом набула рис національної релігії, перетворилася в органічну частину народної культури західних українців. Після третього поділу Польщі, коли все Правобережжя і Волинь ввійшли до складу Росії, унія на згаданих територіях була значною мірою насильно ліквідована, і православ’я наново відновило свої позиції. Унія залишилась існувати на Закарпатті та в Галичині, що за першим поділом Польщі 1772 р. відійшла до Австрії; в 1774 р. до Австрії була приєднана Буковина, українське населення якої сповідувало православ’я.

Дискусія про запровадження унії в Україні, її значення в історичній науці триває й досі. Українська наукова і громадська думка з “православного” боку майже одностайно оцінювала її негативно. З “греко-католицького” боку ставлення до унії теж не було однозначним, – це особливо яскраво виявилось під час відзначення її 300-річного

ювілею в Галичині та Львові 1896 р. Нині окремі історики пояснюють причину прийняття унії українськими церковними ієрархами тим, що в третій половині XVI ст. католицизм за ідеями і соціальною суттю мав прогресивне значення і порівняно з православ'ям був своєрідним протестантизмом. На I конгресі міжнародної асоціації українців, який відбувався в серпні-вересні 1990 р. у Києві, таку думку відстоював професор Гарвардського університету Борис Гудзяк.

І все ж те, що більшість українських земель опинилася в складі однієї держави – Речі Посполитої – для етнічного розвитку українців мало позитивне значення. Це сприяло поглибленню економічних зв'язків між ними, внутрішніх міграцій, поширенню визвольних ідей. Водночас цей фактор створював широку загальнонаціональну основу визвольної боротьби, втягуючи в неї Київ і Львів, запорозьке козацтво і карпатських опришків, селянські маси і духовенство. Головне вістря національно-визвольного руху на цьому етапі було спрямоване проти польського панування. Народні збройні виступи мали класовий, антифеодальний характер, їх цілі захоплювали народні маси України, збуджували національну свідомість, посилювали почуття спільності історичної долі народу. Селянсько-козацькі повстання здебільшого, починаючи від повстань під проводом К. Косинського і С. Наливайка в 90-х роках XVI ст. і закінчуючи повстаннями 20–30-х років XVII ст. (під проводом Марка Жмайла, Тараса Федоровича, Павлюка, Якова Острянина), охоплювали широкі простори України.

Українському народові доводилося і далі вести війну проти ординських нападів. За підрахунками польського дослідника М. Горна, з 1605 до 1633 рр. на територію Руського і Белзького воєводств було здійснено 27 набігів – у середньому один кожного року. Ось як народна пісня передає наслідки ординських набігів на Україну:

*Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой, маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.*

У битвах за національну свободу міцніла і розвивалася Козацька Республіка Запорозька Січ – унікальна форма військової організації народу в світовій історії, це особлива форма зародження національної

державності. Найвідчутніше національно-державні риси запорозького козацтва виявилися під час гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного. Під захистом козацького гетьмана 1615 р. у Києві було засноване братство, яке заклало школу, що згодом стала колегією на зразок європейських університетів. У 1620 р. за прямою участю П. Сагайдачного відновлено православну ієрархію в Україні. У знаменитій битві під Хотиним восени 1621 р. 41-тисячна козацько-селянська армія Петра Конашевича-Сагайдачного виступила на стороні Польщі проти Туреччини не просто як підпорядкована королю збройна сила, а як союзниця польської армії.

Запорозьке козацтво було дітищем усього українського народу. Достатньо сказати, що славетний засновник Запорозької Січі на Малій Хортиці був кременецький і вишневецький князь із Волині Дмитро Вишневецький, а легендарний Северин Наливайко народився в Гусятині (нині Тернопільська область), гетьман П. Сагайдачний родом із с. Кульчиці (нині Самбірський район на Львівщині), Богдан Хмельницький навчався у Львові.

Велика роль у розвитку загальноукраїнської культури належала на цьому етапі вихідцям із західноукраїнських земель – Іванові Вишенському (родом із Судової Вишні на Львівщині), Єлисею Плетенецькому (сину шляхтича з-під Золочева, нині Львівської області), котрий став архімандритом Печерського монастиря й обіймав цю посаду 25 років – до 1624 р. Є. Плетенецький заснував у Києві велику друкарню, що стала важливим осередком культури. З Галичини походив Іов Борецький (народився в с. Бірча біля Перемишля), київський митрополит, а також автор видатної наукової праці “Лексіконъ славенороский и имень толкование” (1627) Памво Беринда. Його “Лексикон” чи не найбагатше писемне джерело першої половини XVII ст. для вивчення тогочасної української мови, зокрема живої народної. “Лексикон” подає переклад церковнослов’янської мови українською. З Галичини походять Захарій Копистенський, Тарасій Земка, Лаврентій Зизаній.

Незважаючи на тяжкі умови іноземного панування, досягла значного розвитку народна освіта. В 1578 р. першу школу вищого ступеня – греко-слов’яно-латинську колегію – засновано в Острозі князем К. Острозьким. У школі вивчалися “сім мистецтв”: граматика, риторика,

діалектика, логіка, арифметика, музика, астрономія. У Львові 1585 р. була створена друга в Україні школа вищого типу. За статутом Львівської школи діяла також братська школа у Луцьку. З початку 30-х років XVII ст. Київську братсько-лаврську школу (гімназійон) названо Києво-Могилянською колегією, а з 1701 р. – академією. Братські школи існували в Рогатині, Бресті, Перемишлі, Городку, Комарні, Більську. В Попівцях поблизу Кам'янця, у Крилові на межі Холмської землі, в Кисилині, Гощі й Берестечку на Волині, у Хмільнику на Поділлі діяли протестантські школи. Києво-Могилянській академії підпорядковувались школи у Вінниці, Гощі, Кременці.

Україна на той час мала багато освічених людей, котрі закінчили західноєвропейські університети. Лише в XV–XVI ст. у Краківському університеті дістали освіти 800 українців. Вихідці з України навчалися в Празькому університеті, Сорбонні, Гейдельберзькому, Віттенберзькому, Ляйпцігському, Лейденському університетах, університетах Болоньї та Падуї в Італії. Цей етап розвитку українського народу характерний активним процесом розширення і складання сучасної етнічної території, що особливо виявилось у заселенні українцями (за дозволом російського уряду) Слобідської України, в просуванні українського етносу всупереч турецько-татарській агресії у південні степи.

Чимала кількість писемних джерел, у тому числі створених іноземцями, дають підстави вважати: на цьому етапі склалися і всебічно виявили себе “класичні” етнографічні риси українського народу, що повно і широко були вивчені етнографічною наукою в XIX – на початку XX ст. У другій половині XVI – першій половині XVIII ст. чітко викреслювався той етнографічний поділ України, який не втратив значення дотепер. За Густинським літописом, створеним, щонайпізніше, у 20-х роках XVII ст., вирізнялися такі землі, як Волинь, Поділля, Україна, Підгір'я. Вишенський називав також Покуття. Мініатюри “Учительного Євангелія” дають змогу відтворити українські сільськогосподарські знаряддя: колісний плуг, коси, ціпи, лопати, спосіб будівництва двокамерних приміщень та ін.

Тут подана характеристика селянського чоловічого одягу, що складається зі свити, шапки й шароварів. З “Літопису Самовидця”, з численних зображальних джерел дізнаємося про таку ознаку

зовнішнього виду українського козака і повстанця часів національно-визвольної війни, як вуса. Коли хтось із міщан, серед яких поширеним був звичай носити бороди, вирішував пристати до війська Богдана Хмельницького, то мусив поголити бороду і залишити лише вуса. Про козаків, які брили бороди і хизувалися вусами, писав Павло Алепський. Автор зазначав побожність і благочестя українців, відсутність у їх церквах місць для сидіння, молитовний спів, у якому беруть участь жінки і діти, загальну грамотність чоловіків, жінок і дітей, у тому числі сиріт, особливості церковної архітектури й убранства храмів. Він описав побутування в Україні підсічно-вогневої системи землеробства, розвинутого тваринництва, городництва і садівництва, льонарства, водяних млинів, продукування пива з ячменю, горілки з жита та вина, багато інших цікавих етнографічних рис. Гійом де Боплан розповідав про традиційну козацьку їжу – кашу і борщ. Скуппульозні в нього описи різних народних звичаїв і обрядів, працелюбність і хазяйновитість українців. “У цьому краї, – писав Гі де Боплан в “Описі України”, – усі селяни однаково заможні і немає великої різниці у їхніх статках”.

Той же Гійом де Боплан подав чимало подробиць з українських весільних звичаїв, про прикрашення дівчатами голови вінками із квітів, про звичай обливання дівчат водою у великодній понеділок і хлопців – у великодній вівторок, про дарування дівчиною вишитої хустини хлопцеві, про крашення яєць на Великдень. І. Вишенський неодноразово згадував про традиційні страви борщ і поливку, з християнських позицій осуду писав про народні обряди Коляди, Щедрого вечора, “смішні забави” з крашанками після Воскресіння, “скоки” на свято Георгія-мученика, “пирого і яйця надгробні в Острозі”, “квас поганський” (очевидно хмільні напої. – С. М.), “Купала на Хрестителя”, “колыски и шибеницы” на день Петра і Павла, що чинилися на Поділлі та Волині. Всі ті “пресести – то диявольське позорище християнським людям” (Українська література XIV–XVI ст. К., 1988. С. 332). І. Вишенський наприкінці XVI ст. фактично ілюстрував той народний календар українців, який є предметом інтересу й сучасної етнології. Польський і український автор XVI ст. Себастьян Кльонович у праці “Roxolania” дав відомості про голосіння в Галичині. До наших днів дійшли форми вітань XVI–XVIII ст. “Помагай Біг”, “Христос воскрес”, “Слава! Слава!”. Майже всі іноземці, котрі

мали нагоду спостерігати за життям козаків і Запорозької Січі зокрема, зазначали демократизм їх громадського укладу. Наголошувалося на головних рисах характеру українців – волелюбності, почутті побратимства, невибагливості до умов життя, кмітливості й гумору, пісенності, відвазі та ін.

XVI – перша половина XVII ст. були періодом видатних досягнень української професійної культури. Характеристичні риси виробилися в українському містобудуванні, оборонній і культовій архітектурі. В центрі міста зводилися ратуші з дзвіницями, а навколо них споруджували будинки міської буржуазії. Прикладом такого ансамблю є площа Ринок у Львові. В культовій архітектурі поширеними стали храми тридільного і п'ятидільного типу, що розвивали давньоруські традиції, але в способі будівництва, формах екстер'єру й оздобленні перебували в органічній єдності з європейськими архітектурними стилями ренесансу і бароко. Для іконопису властивими стали реалістичні мотиви. В побуті панівних верств все більше уваги приділялося творам світського живопису, зокрема світському портрету. Був також поширений за манерою відображення і тематикою народний живопис, що виявився в церковному малярстві, зображенні народних образів козака Мамає, народних музик, обрядів.

Для музичної культури характерною особливістю став багатоголосний хоровий спів, що формувався при братських школах в Острозі, Києві й інших містах.

Від того часу, коли Іван Федоров надрукував у Львові “Апостол” (1574), поширювалось книгодрукування в Україні. На зламі XVI–XVII ст. тут було 17 друкарень, що видавали книги церковнослов'янською й українською мовами. Друкарні діяли при монастирях і братських школах. У 1591 р. при Львівському братстві видано греко-слов'янську граматику. З першої половини XVII ст. провідне місце в книгодрукуванні належить Києво-Печерському монастиреві. Книги видавалися в Дермані, Острозі, Луцьку. Школи при братствах характеризувалися демократичними статутами, згідно з якими учні цінувалися не за походженням, а за здібністю, ставленням до навчання. Діяльність багатьох освітніх закладів сприяла поширенню освіти серед широких народних мас.

Повстання під проводом Б. Хмельницького і національно-визвольна війна середини XVII ст. засвідчували, що в історичному розвитку України настав новий етап. Народ піднявся до усвідомлення необхідності завоювання національної свободи в усій цілісності й утворення національної держави. У цьому полягала основна стратегічна мета національно-визвольної війни. Але мета не була досягнута. Вирвати Україну з-під гніту феодальної Речі Посполитої самому українському народові, його збройним силам і керівництву не вдалося.

За цих умов Б. Хмельницький звернув свої погляди на Росію, сподіваючись на її допомогу. Однак царський уряд виношував свої плани щодо України. Внаслідок рішення Переяславської ради у січні 1654 р. виявилися не чим іншим, як переходом України з-під польської залежності під “високу государеву руку”.

Доба занепаду національних форм державності та професійної культури

Переяславська рада лише на короткий час забезпечила відносно позитивну зміну становища в Україні. Однак після смерті Б. Хмельницького козацька старшина швидко відчула суворість “високої государевої руки” і спробувала перекреслити рішення Переяславської ради. З цього на довгі десятиріччя в Україні почався драматичний відступ від ледь не досягнутих вершин національної свободи. У вересні 1658 р. І. Виговський, котрий виконував роль гетьмана при неповнолітньому Юрієві Хмельницькому, підписав з Польщею Гадяцькі угоди, за якими Україна отримувала в складі Польщі статус Руського князівства, урівняного з Литовським. Проте через рік Ю. Хмельницький з волі тієї ж козацької старшини, що примусила І. Виговського залишити гетьманство, відмовився від Гадяцької угоди і підписав з російським урядом нові “Переяславські статті”, за якими повноваження автономної гетьманської держави були раптово і жахливо обмежені. Гетьман позбавлявся права вести самостійну зовнішню політику, воювати з іншими державами, мати з ними дипломатичні стосунки. Україна погоджувалася на знаходження воєвод Московського царства у Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані, на виведення козацьких залог з території Білорусі.

Військо Запорозьке позбавлялося права самостійно вибирати гетьмана, а гетьман – без волі його царської величності іменувати полковників. Але минув ще рік і, за наслідками поразки російсько-козацьких військ, Ю.Хмельницький Чуднівською угодою знову визнав залежність від Польщі. Оскільки на цей час у Києві та низці міст Лівобережжя вже були російські військові загони, то Чуднівська угода стала практичним кроком на шляху до поділу України на дві частини. В 1663 р. після зречення Ю. Хмельницьким гетьманської булави відбувся також поділ козацьких адміністрацій на Лівобережну з гетьманом Іваном Брюховецьким і Правобережну з Павлом Тетерею на чолі.

У 1664 р. воєвода київський Стефан Чарнецький наглумився над пам'яттю Богдана Хмельницького, викинувши його тіло з могили в Суботіві. У всенародних повстаннях проти Польщі (Ставище, Лисянка) після втечі П. Тетері серед претендентів на гетьманську булаву переміг Петро Дорошенко, який вдався до союзу з турками і татарами. В січні 1667 р. дійшло до замирення (Андрусівське перемир'я) між Росією і Польщею. Поділ України став доконаним фактом. Запоріжжя оголошувалося під подвійною залежністю. Проте і після цього в середовищі козацтва не припинилася боротьба за возз'єднання України. В 1668 р. П. Дорошенко рушив на Лівобережжя і стратив І. Брюховецького, а сам на якийсь час став гетьманом усієї України. Проте вже через рік лівобережне козацтво виступило проти Дорошенка і обрало гетьманом Дем'яна Многогрішного, котрого в ролі наказного гетьмана залишив на Лівобережжі П. Дорошенко. Водночас на Правобережжі Дорошенко не припиняв боротьби проти Польщі. В серпні 1671 р. він поновив союз з Туреччиною.

Правобережну Україну з краю в край проходили турецькі війська і татарські орди як козацькі союзники. Після поразки Польщі від турецько-татарсько-козацьких військ у жовтні 1672 р. був підписаний не вигідний для Польщі й відносно вигідний для козаків Бучацький мир, за яким Брацлавське воєводство і південна частина Київського воєводства переходили під управління гетьмана Дорошенка. На інших правобережних землях ще управляв гетьман пропольської політики Михайло Ханенко. Таке становище тривало недовго – вже 1673 р. у битві з польськими військами Яна Собеського турки зазнали поразки,

а 1674 р. проти Туреччини вирушили через Правобережжя російські війська. Більшість правобережних полків визнала лівобережного гетьмана І. Самойловича. П. Дорошенко залишився без території і в 1676 р., визнавши владу І. Самойловича, здався на ласку воєводи Ромодановського. На бік росіян перейшов і М. Ханенко, після чого наказним козацьким гетьманом від імені Польщі був призначений Євстахій Гоголь (помер 1679). Потім козацьким гетьманом король іменував Стефана Куницького, Андрія Могилу, Самійла Івановича (Самуся). Турки ж витягли з константинопольського монастиря Юрія Хмельницького і нарекли його “князем України малоросійської”. Але кількаразові спустошливі походи Ю. Хмельницького закінчувались поразками. У 1681 р. Росія підписала в Бахчисараї мир із Туреччиною. Туреччина визнала за Росією Київ і владу над запорозьким козацтвом. У Ю. Хмельницького було відібрано гетьманську булаву, а 1683 р. його страчено.

Остаточо, аж на ціле майбутнє століття, доля України була визначена підписаним у Москві 1686 р. між Росією і Польщею “вічним миром”. Лівобережжя, Запоріжжя і Київ з околицею визнавалися за Росією. Спустошені південна Київщина і Брацлавщина оголошувалися нейтральною зоною. Решта українських земель на захід від Дніпра визнавалася за Польщею. Після цього наступ польського уряду на елементи української самобутності був безоглядним. У 1696 р. прийнято сеймовий закон про вилучення української (руської) мови із судочинства. У 1699 р. Сейм ухвалив рішення про “знищення козаків у Київському і Брацлавському воєводствах”, розпуск козацьких полків упродовж двох тижнів.

Проте козацькі повстання початку XVIII ст. під проводом Семена Палія, Захара Іскри, Андрія Абазина привели до відновлення у 1704 р. козацького устрою на Правобережжі. Це відбувалося в умовах, коли під претекстом допомоги королю Августу II у війні проти шведів на Правобережжя вступили війська гетьмана Івана Мазепи. Однак уже 1711 р. Петро I видав указ про переселення козацьких правобережних полків на Лівобережжя. В дусі “Вічного миру” Польща 1712 р. поновлювала повноту своєї влади на Правобережжі. Козацтво було поставлене поза законом. На його місці зародився гайдамацький рух. Мало кращим виявилось становище і перспектива українських земель у складі Росії.

У свій час один з політичних діячів України назвав “возз’єднання України з Росією” зразком для інших окраїнних щодо Росії народів у прагненні свого визволення. Насправді умови, в яких опинилася Україна у складі Росії, не можна назвати “зразком”, гідним наслідування. Під впливом російських кріпосницьких порядків поступово нищилися завоювання народних мас у роки визвольної війни, а козацька старшина перетворилася в звичайних кріпосників, які проміняли національну ідею і честь на поміщицьке благополуччя. В 1665 р. за титул боярина гетьман Брюховецький передав у безпосередню економічну залежність російському урядові “всі українські городи”. Відбувався наступ на інститути національної державності: систему гетьманату і козацького адміністративного устрою, на запорозьке козацтво.

З українськими гетьманами, якщо вони заявляли про свої права, царизм швидко розправлявся як зі звичайними бунтівниками. Їх катували, засилали до Сибіру, відрубували голови. У 1663 р. відрубали голову гетьманові Якимові Сомку; 1672 р. мордували у Москві, а потім заслали з родиною до Сибіру гетьмана Дем’яна Многогрішного; в тому ж році заслали в Сибір запорозького кошового отамана Івана Сірка; у 1687 р. разом із сином Яковом туди ж заслали гетьмана Івана Самойловича, а його братові Григорію відрубали голову.

Після переходу Мазепи на бік Карла XII війська О. Меншикова вщент зруйнували гетьманську столицю Батурин, а царський загін під командуванням П. Яковлева зробив те ж із Запорозькою Січчю. Запорожці, котрим пощастило уникнути розправи, пішли вниз по Дніпру під опіку кримського хана і заснували там Олешківську Січ (у районі сучасного Цюрупінська). Лише через 15 років після цього під впливом нових небезпек для Російської держави з півдня запорозьким козакам дозволили повернутись у рідні місця. На р. Підпільна за 5 км від Старої Січі було створено Нову Січ, якій судилося проіснувати ще понад 40 років, щоб у 1775 р. дочекатися своєї остаточної руїни від Катерини II.

Після смерті Івана Скоропадського в 1722 р. уряд Петра I не дозволив обирати нового гетьмана. Призначений наказним гетьманом Павло Полуботок за спроби відстоювати інтереси України був викликаний до Петербурга і посаджений в Петропавловську фортецю, де й помер

1724 р. Після смерті Петра I російський уряд ще двічі дозволяв гетьманське правління Данила Апостола в 1727–1734 рр. і Кирила Розумовського в 1750–1764 рр., після чого гетьманат як такий через 110 років після Переяславської ради був ліквідований. У 1783 р. в Україні було поширене кріпосне право російського зразка. В Лівобережній Україні запроваджувався поділ на губернії, властивий для всіх російських земель. Ще в 1685 р. православну церкву України було підпорядковано московському патріархату. Створений Петром I Синод для управління справами церкви заборонив друкувати в Україні будь-які книги українською мовою, в тому числі церковні. Останні дозволялося видавати лише церковнослов'янською або російською мовами. У 1730 р. заборонили навіть українські букварі. Російська імперія стала для українського народу тюрмою.

Проте порівняно з тією частиною України, яка після “вічного миру” 1686 р. опинилася під Польщею, в Гетьманщині загалом залишилися кращі умови для етнічного розвитку українського народу. Хоча залежність Лівобережної гетьманської України від кріпосницької Росії сковувала самобутній соціальний розвиток, який за умов незалежності міг би швидше наблизитися до буржуазних форм, все-таки на Лівобережжі феодальна соціальна структура українського етносу зберігала природний характер. На основі козацької старшини тут витворилася елітна верства народу, що у XVIII ст. набула рис російського дворянства. Великою мірою ця верства залишалася носієм національно-державної української традиції навіть тоді, коли були ліквідовані найменші залишки козацької державності. Важливе значення мало збереження відносно чисельної вільної козацької верстви селянського населення, що в умовах кризи кріпосницького ладу аж до 1861 р. була головним носієм етнокультурної традиції. На Лівобережжі сильніші позиції, ніж на інших землях, мав український елемент у структурі міського населення і, загал, міста за національним складом залишалися, як і села, українськими. Цим факторам належало важливе значення в середині та другій половині XIX ст., коли почалося нове національне пробудження українського народу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Балушок В. Г.* Етногенез українців. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2004. 231 с.
- Балушок В. Г.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2008. 304 с.
- Баран В. Д.* Давні слов'яни. К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. 336 с. (Україна крізь віки. Т. III).
- Баран В. Д., Баран Я. Д.* Історичні витоки українського народу. К.: Генеза, 2005. 208 с.
- Брайчевський М. Ю.* Утвердження християнства на Русі. К.: Наукова думка, 1989. 296 с.
- Грушевський М.* Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. К.: Наукова думка, 1994. Т. I: До початку XI віка. 650 с. (Пам'ятки історичної думки України).
- Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі. Матеріали "круглого столу" // Український історичний журнал. 2001. № 3. С. 3–47.
- Залізняк Л.* Походження українців: між наукою та ідеологією. К.: Темпора, 2008. 104 с.
- Залізняк Л.* Стародавня історія України. К.: Темпора, 2012. 542 с.
- Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. / відп. ред. В. А. Смолій. Т. 1. К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 800 с.
- Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змінами і доп. Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
- Липа Ю.* Призначення України. 2-ге незмінене вид. Нью-Йорк, 1953. 307 с.
- Мальчевський О.* Полонізація української шляхти (1569–1648 рр.) // Україна в минулому / гол. ред. Я. Р. Дашкевич. К.; Львів: Інститут української археографії АН України, 1992. Вип. I. С. 37–53.
- Новітні міфи та фальшивки про походження українців: зб. статей: популярне видання. К.: Темпора, 2008. 136 с.
- Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. К.: Наукова думка, 1992. 283 с.
- Пеняк С. І.* Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. К.: Наукова думка, 1980. 180 с.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. М.: Наука, 1982. 589 с.
- Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. М.: Наука, 1982. 328 с. (Серия "Археология СССР с древнейших времен до средневековья". Т. XIV).
- Смолій В. А., Гуржій О. І.* Як і коли почала формуватися українська нація. К.: Наукова думка, 1991. 112 с.
- Терлецький Л.* Етногенез українського народу. Львів: Інтелект-бізнес, 2007. 632 с.
- Тиводар М. П.* Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2010. 416 с.

Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. 352 с. (Серія “Україна крізь віки”. Т. 4).

Україна давня і нова: Народ, релігія, культура: зб. статей і нарисів. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Міжнародна асоціація українців, 1996. 336 с.

Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / відп. ред. Ю. Ю. Кондуфор. К.: Наукова думка, 1990. 560 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-те вид., перероб. та розшир. К.: Критика, 2009. 584 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Українці в структурі індоєвропейської етномовної сім’ї.
2. Головні концепції прабатьківщини слов’ян.
3. Етимологія терміна “русь” як аргумент у дискусії норманістів та антинорманістів.
4. Заполітизованість імперського дискурсу етногенезу українців (теорії “пустелі” Михайла Погодіна та давньоруської народності).
5. Український елемент в етнічному складі населення Великого князівства Литовського.
6. Контакти з кочовими народами в етнічній історії українців.
7. Роль українських політичних та інтелектуальних еліт у становленні української ідентичності в ранньомодерний період.
8. Релігійний чинник у формуванні української ідентичності.
9. Козацтво як український етнічний маркер.

РОЗДІЛ III

ІСТОРИЧНІ ЕТНОТОПОНІМИ Й ЕТНОНІМИ (НАРОДОНАЗВИ) УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Як уже зазначалося, в найраніші часи писемної історії території сучасної України мала назву Русь, а народ, котрий у ній проживав, називався руським.

До того часу, доки етнотопонім русь був прийнятий за власний населенням сучасної території України, доки він поширився на весь простір розселення східних слов'ян, їх окремі племена, за свідченням “Повісті минулих літ”, мали власні назви, ті, “що сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші – древлянами, бо осіли в лісах, а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і називалися дреговичами... інші називалися полочанами – від ріки... Полота. Слов'яни ж, (що) сіли довкола озера Ільменя, прозвалися своїм іменем – (словенами), ті, що сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі називалися сіверянами”. Далі в “Повісті...” називалися племена кривичі (“де є город Смоленськ”), “бужани, бо сидять вони по (річці) Бугу – а потім же волиняни”, дуліби, над якими чинили насильство обри, радимичі і вятичі, що ніби-то “од ляхів”, уличі, тиверці, що “сиділи по другому Бугу і Дніпру”, білі хорвати.

Історики, етнологи, лінгвісти і досі дискутують про те, чи наведені різні назви племен справді відображають якусь етнокультурну специфіку їхнього населення, якою є первинна лінгвістична етимологія тих назв, а чи ті назви подані літописцем просто з позиції “народної етимології”: поляни – бо замешкували польові (а не гірські, не лісисті) простори, древляни – ті, що проживали в лісах, дреговичі – в болотистій місцевості, бужани та полочани – одержали свої назви від річок, уздовж яких проживали, волиняни – бо мали велике місто Волинь, хорвати – бо жили в гірській місцевості, де багато горбів і т. д. Є серйозні підстави вважати, що літописець початку XII ст. називав відомі йому племена з часів подунайського розселення саме з позиції народної етимології. Тим більше, що археологічні дослідження занять, знарядь праці, поселень і жител, захоронень і навіть таких жіночих прикрас, як скроневі кільця, на протоукраїнському просторі часів райковецької чи давньоруської культури особливих відмінностей не виявляють. В одну слов'янську діалектну групу об'єднував полян,

сіверян, дулібів, уличів, тиверців і хорватів відомий мовознавець академіки Л. Булаховський. Незважаючи на те, що історичні джерела свідчать про об'єктивно високу ступінь етнічної консолідації населення українських земель в переддень давньоруської державності, історики, етнологи, лінгвісти пробують шукати “наукові” пояснення назв тих ранніх чи то етнотопонімів чи етнонімів. Степан Наливайко, знавець санскриту та генези індоєвропейських мов, навіть етнотопонім “сіверяни” через лінгвістичну трансформацію виводить від давнього історичного етнотопоніма кіммерійці, або ж від давньоіндійського племені сувірці. При цьому дається пояснення, що в грецькій мові ще за часів Геродота слов'янські, германські, індійські звуки -с, -ш передавались звуком -к. Інші автори, спираючись на аналогічні фонемі у мовах індоєвропейської мовної сім'ї, пробують, наприклад, бачити у назві племені древляни запозичення з германських топонімів типу Drezden, або ж Drygge, зі слів dringen (служити), dryht (народ) з кельтського drong (група), так само з кельтського drug – погана, зіпсована, ледача людина і т. д. (Народна творчість та етнографія. 2006. № 3. С. 21–29). Є спроби пояснення назви племені дуліби від германських топонімів з фонемою leben, зі словосполученням *dund laiba* (спадщина померлого), тобто спадщина від якогось германського племені, що в давнину проживало між Прип'яттю і верхнім Дніпром і вимерло. Всі ці співпадіння фонем у словах індоєвропейських мов є переконливим свідченням їх генетичної спорідненості, але в більшості випадків пошук етимології назв наших рідних племен у мовах інших етносів є непереконливим.

Можна також міркувати над тим, чи названі “руські” племена є автоетнонімами, самоназвами, а чи екзоетнонімами.

Зважаючи на те що вже з першої половини XI ст. збереглися писемні свідчення про вживання етнотопонімів з лексемою *русь* на всій території сучасної України від Лівобережжя і до Перемишля та Закарпаття на заході, що вже від початку I тис. н. е. давні грецькі й інші автори писали про існування на українських землях таких етнонімів, як роксолани, яких ідентифікували з українцями ще в XVI–XVII ст., аланорси, аорси, росомани, роси, руси та інших фонетично близьких етнотопонімів та гідронімів з коренем *-рус*, *-рос*, слід розглядати історичну назву нашого народу: *-руські*, *-русини* як таку, що

виникла та існувала на наших землях задовго до появи на них норманського елемента, тобто як назву місцевого походження.

Неможливо допускати, що нібито назва якоїсь норманської дружини (чи то *-русь*, чи то *-руотсі*), яка десь у IX ст. дійшла до Середнього Дніпра, вже на початку XI ст. запанувала аж на Закарпатті. З цієї ж причини не зовсім переконлива думка російського академіка Б. Рибаківа, сучасного українського академіка П. Толочка й інших авторів, що етнонім *русь* найперше утвердився в Середньому Подніпров'ї. Достеменно відомо лише: тут його застала наша писемна історія. Але так само відомо, що вже від першої половини XI ст. отримували в управлінні Руську марку на Закарпатті і титул руського князя (Rex Ruthenorum) угорські королевичі Степан Емеріх (1031), Бейла (1046), Гейза (1064), Коломан (1085) та ін. Дуже рано (у будь-якому випадку до кінця XII ст.) етнонім *-русь* поширився на всю державну територію Русі, у тому числі на сучасні білоруські та російські землі північніше Прип'яті, по Німану, Середній Двіні, на північ до Ладоги, Онеги і Білого озера, на північний схід – до Середньої Волги і був сприйнятий східнослов'янським населенням як власний.

Історичні джерела засвідчують: на сучасних українських землях етнотопоніми Русь, руський як збірні загальноетнічні для всього українського народу були, очевидно, єдиними аж до XVI ст., коли етнічного змісту все більше почало набувати слово Україна. Вперше це слово як означення певної території вжите у Київському літописі 1187 р. Коли помер переяславський князь Володимир Глібович (“місяця квітня у вісімнадцятий день”), то “покладений був у церкві Святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці”, бо “був же він князь добрий і сильний у бою і мужністю кріпкою відзначався, і всякими добродіями (був) сповнений. За ним же Україна багато потужила”. Через два роки в тому ж літописі згадувалося про “Україну Галицьку”, куди приїхав на княжіння Ростислав Берладничич. Під 1217–1218 рр. у Галицько-Волинському літописі знову записано, як князь Данило в поході проти польського князя Лєстька “забрав Берестій, і Угровськ, і Вершин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну”.

В історичній літературі з приводу цих перших літописних згадок про Україну висловлювалося чимало міркувань. Автори чи не найбільше схилилися до того, що у перших контекстах писемних

джерел слово Україна вжите у значенні окраїна, хоч залишалася неузгодженою семантична тотожність змісту тексту зі словом окраїна. “Окраїнна” схема походження назви Україна з багатьма історичними екскурсами про “окраїнні” й “українні” землі на руських, російських і польських пограниччях, так само з багатьма лінгвістичними вправами про дієслова краяти і украяти, іменники край і украй та похідні від них через суфікс *-ina*: країна й україна живуча донині.

“Окраїнної” формули дотримувався К. Гуслистий, її поділяли М. Котляр, С. Майборода та ін. Цей погляд підтримував один з провідних українських емігрантських істориків, іноземний академік НАН України Омелян Пріцак. І навіть американський президент Дж. Буш у виступі 1 серпня 1991 р. перед Верховною Радою України вважав за потрібне ствердити такий погляд на нашу країноназву як само собою зрозумілий. “Багато століть тому ваші предки, – говорив він, – нарекли цю країну Україною, тобто “кордоном”, бо ваші степи зв’язують Європу і Азію”.

Свого часу (1672) польський історик Самуель Грондський спробував надати “окраїнній” схемі політичного забарвлення. У праці “Історія козацько-польської війни” він написав, що Нижня і Середня Наддніпрянина, де жили козаки, була окраїною Польщі, а через це і стала називатися Україною. Ця думка дуже імпонувала польським експансіоністам, і вона ввійшла навіть у шкільні підручники з історії Польщі, на яких виховувалися цілі покоління поляків. У гімназійному підручнику 30-х років ХХ ст. Анатолія Левіцького писалося: назва Україна закріпилася тому, що то був власне край, у розумінні кінець, “пограниччя Польщі” (*że to już jest koniec Polski*). Як не дивно, але в полоні “окраїнної” схеми був і М. Грушевський. За давніх часів, зазначав він, Україна звалася пограниччям. “Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограниччям із степом... Потім, за польських часів, Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров’я, тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари”. До речі, і у російській історіографії походження назви Україна практично одностайно виводилось від “окраинных”, “украинных” земель. Ототожнення значною мірою штучного для російської мови слова “украинные” зі словом “окраинные” зародилося в офіційних царських канцеляріях, зокрема, у діловеденні Посольського

приказу, і вже тоді мало присмак молодого імперського мислення про Україну, що отримала цю назву вже з XII ст., задовго до перетворення Москви в ледь помітну державу. Український політик Левко Лук'яненко з цього приводу якось висловився, що “в Москві нас називали окраїнцями, а не українцями”.

Вже за радянського часу поширилася думка про походження назви Україна від глибоко народних і поетичних слів край, країна. Видатний російський історик Л. Черепнін, не відкидаючи зв'язку між словами Україна і окраїна, схиляється до того, що в ті часи (XII ст.) цей термін означав страну (краину) – країну, рідну землю, а також “окраину”, “пограничье”. Народне “етнічне” начало у формуванні назви Україна, а не географічне пограниччя зазначив у багатотомній “Історії Української РСР” Ф. Шевченко: термін Україна, Вкраїна має передусім значення край, країна, а не окраїна.

Відомі також українські народні історичні пісні, в яких слово Україна вживається в смислового значенні країни:

А старший сокіл з чужої україни прибував.

Сивого орла на своїй Україні зустрічав.

Або ж:

Поглядає Морозенко на свою Україну:

Ой, що своя Україна, як мак процвітає,

А чужа Україна, як лист опадає.

Звичайно, ніхто не може заперечувати лінгвістичної близькості між словами край, країна, окраїна, кряться, укряться, украй, україна та ін. І за морфологічною логікою мовотворчого процесу існувала відповідна послідовність виникнення згаданих форм, як це простежив Віталій Склярєнко у статті “Звідки походить назва Україна”. Однак форма слова лише передбачає, а не обмежує його зміст. Тобто, за семантичною логікою мовотворчого процесу цілком можна допустити більш раннє виникнення слова край, ніж окраїна, так само країна в розумінні країни проживання, а далі – Україна в тому ж розумінні.

Така логіка походження назви Україна може видаватись надто простою і мало “вченою”. Але її підтверджують чимало історичних текстів. По-перше, у всіх випадках згадки про Україну стають дуже чітко сприйнятливими, коли ми надамо літописній “Оукраини” значення країни, певної землі, краю. Етнічне навантаження літописної

України кожного разу конкретне, локальне. По-друге, в українських писемних пам'ятках пізнішого часу, аж до другої половини XVI ст. слово Україна (у тодішній транскрипції “Оукраина”) дуже часто вживалося саме в розумінні країни, якоїсь землі, простору поверхні, а також околиці. Особливо недвозначними і переконливими є приклади з відомого Пересопницького Євангелія, перекладу з церковнослов'янської на тогочасну “просту” українську мову, здійсненого в 1556–1561 рр. архимандритом монастиря в Пересопниці (нині – село у Рівненському районі) Григорієм і сином протопіпа Михайлом. Порівняння Пересопницького Євангелія проводилися з відповідними текстами Євангелія церковнослов'янською мовою острозького видання 1581 р. В Євангелії від Матвія за церковнослов'янським текстом читаємо (передаємо російською дореволюційною графікою); “и пославь изби вся дети сушая въ Вифлееме й въ всехъ предельхъ его” – у пересопницькому перекладі цей текст такий: “и пославьши слоугы свои й побывь вся діти оу Вифлеомъ й по всіх оукраинахъ его” (стих 2, ч. 16). Тут словом “оукраина « перекладено церковнослов'янське “предель”. Порівняння друге: “и увидевше его, молиша, яко дабы прешель отъ предель ихъ” – переклад: “и оувидевъвши его просили его абы отшель з оукраинъ ихъ” (стих 8, ч. 34). І тут словом “оукраина” перекладається церковнослов'янське “предель”.

Водночас нерідко у різних значеннях, але найбільше в значенні країна вжито слово оукраина у перекладі Євангелія від Марка: “и исхождаша к нему вся іудейская страна і иеролімляне” – переклад: “и прихожевали кь нему зо всей оукраины іудейской й иеролімляне” (стих 1, ч. 5). Тут слово “оукраина” виступає у значенні країна.

В іншому місці: “и придоша на онъ поль морю въ страну гадаринскую” – переклад: “и переехали на друоугоую сторону до оукраинъ гадаринскихъ” (стих 5, ч. 1). Знову “оукраина” – у розумінні країна. “И молиша его много да не послеть ихъ внъ страны” – переклад: “и просил его вельми, аби не выгнал его с той оукраины” (стих 5, ч. 10). Той самий випадок. Подібних випадків перекладів чимало, і вони недвозначно засвідчують, що в лексиконі освіченої людини України (в даному випадку Волині) слово “оукраина” найперше сприймалося у розумінні країна. Це дає підстави ще раз сприймати також в цьому розумінні й літописні вислови XII–XIII ст.

У багатьох не перекладених, а оригінальних текстах того ж XVI ст. слово Україна, безсумнівно, набуло конкретизованого стосовно Наддніпрянщини значення, тобто етнічного, як, наприклад, у деяких джерелах, опублікованих в “Архиве Юго-Западной России”: “я, Юрий Васильович Сокольский... служачи в сторост Украины...” (Луцьк, 1555 р.); “Тогда... шляхетного Яна Бадовского, который дей оть немалого часу на тамтой Украины уставичне нам господарю върне и цнотливе намь служиль, старшимь и судьею надь всеми козаки низовими поставили тымь обычаемь” (Варшава, 1572 р.); “...а мы дей оть таковыхъ свовольныхъ людей казаковъ й сами в домехъ яко на Украины, во всемь месте Киевском о здорови своемь небезпечны” (Житомир, 1585 р.); “...тежь запорожцовъ, абысте зъ Запорожье на Украину, где бы ся выгребать хотели, не пущали” (Варшава, 1596 р.). “Гултае козацтво под претекстом истя на експодыцию Московскую, рькомо до Королевича Его Милости, своевольно купе збирали, й без дозволенья Его Королевское Милости... Корогви распатираючи землю Его Королевское Милости власную: Украину, Полисе й Литву одно сплюндровали” (Житомир, 1618). В останньому випадку назва Україна прив’язана лише до певної частини сучасної території України, на що вказує інша назва – “Полисе”. Водночас у XVII ст., зокрема з часу національно-визвольної війни, термін Україна все частіше вживався стосовно всіх українських земель, хоч так само продовжував виступати і як локальна назва Наддніпрянщини.

Локальна прив’язаність назви Україна до Середнього лівобережного і правобережного Подніпров’я дуже виразно проступала в козацьких літописах. При цьому етнопоніми Полісе, Волинь, нерідко Подоле та інші виступали як однорідні до України географічні назви. У “Літописі Самовидця” читаємо:

“Также й у віри руской помішка великая била от уніят й ксендзов, бо уже не тилко унія у Литві, на Волині, але й на Україні почала гору брати”. В іншому місці того ж літопису автор обмежує західну межу України “полскими городами” на Поділлі: “А Хмелницкий, скупивши войско, тягнул з України к полском городам, где притягши под Пилевци не доходячи Константинова Великого, там споткалися з войском коронним”.

Як відомо, “Літопис Самовидця” створений вже на початку XVIII ст. і його автор керувався термінологією саме цього часу. Можна

стверджувати, що таке географічне окреслення України не лише у свідомості освіченої еліти, а й в національній свідомості широких народних мас трималося аж до поділів Польщі, за якими основний масив українських земель, у тому числі більша частина Поділля і Волині, опинився під владою Росії. Західне Поділля, частина південно-західної Волині, Прикарпаття і Закарпаття та Буковина від 70-х рр. XVIII ст. стали здобутком Австрії. Політичні події 1772–1795 рр. слугували поштовхом до наповнення новим змістом етнотопонімів Україна, Галичина, Волинь, Руська крайна, Буковина, Холмщина, Підляшшя та ін. Насамперед терміни Україна, українські землі почали прийматися на означення всіх українських земель у складі Росії, причому також у свідомості австрійських українців. Етнотопонім Волинь у складі Росії став локальною назвою України. Частина ж Волині з містами Бужеськ, Белз, Сокаль, Рава та іншими опинилася у складі австрійської адміністративної одиниці – Королівство Галичини і Володимерії, що в практиці громадсько-політичного життя називалася просто Галичина. З часом цей термін набув значною мірою і певних спільних етнографічних рис, зумовлених існуванням на цій території Греко-католицької церкви, проживанням народних мас в умовах специфічної національно-державної політики Австрії, гострішим, ніж деінде в Україні українсько-польським протистоянням, основою якого були соціальні протиріччя, зокрема в сфері земельної власності, відносним обмеженням етнокультурного простору “Королівства”. Ці фактори, однак, не привели до витворення єдиної локально-етнічної специфіки української Галичини у складі Австрії. Сильнішими виявилися давніші етнографічні особливості краю: Лемківщини, Бойківщини, Гуцульщини, Покуття, Західного Поділля, Опілля, Надсяння, Верхнього Надбужжя як частини історико-етнографічної Волині. Особливості й межі між згаданими районами, за винятком Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини, і досі вивчені недостатньо.

Українські землі Північної Буковини і Закарпаття, хоч і входили до складу тієї ж Австрії, у політичному і культурному сенсі були ізольованими від Галичини і зберігали мовно-діалектну, культурно-релігійну і побутову специфіку.

Відмінності у назвах окремих українських земель, безсумнівно, відображали й етнічні особливості їхніх мешканців. Водночас ці

особливості не перекреслювали єдності етнічної свідомості населення різних регіонів України, що особливо яскраво виявилася в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Як уже зазначалося, ще в лютому 1649 р. на переговорах із королівським посольством (його очолював Адам Кисіль) Богдан Хмельницький заявив: “Виб’ю з ляцької неволі весь руський народ”. При цьому він чітко усвідомлював географічні межі розселення того народу: “За границю на війну не піду... Досить нам на Україні, і Поділлі, і Волині, тепер досить достатку в землі і князівстві своєму по Львів, Холм і Галич”. Турбота за “руський народ”, що проживав поза тодішньою Україною, виявлялася у військовому союзі з татарами. В записі “распросных речей” Посольського приказу збереглося свідчення: “...о русских де людех у гетмана учинен с ханом договор что ему до Львова русских людей в полон не имеют, а за Львовом де татаром вольно в полон имеют всяких людей”.

Отже, поряд з виникненням ще в XII ст. етнопоніма Україна (“Оукраина”) наш народ, як і в період Київської Русі, називав себе руським народом, руськими, русинами. В історичних документах, починаючи з XVI ст., дуже часто вживалася також самоназва русинці, її вживав І. Вишенський (“Убогие русинци поклонитися не хотели”). Однак частіше він користувався терміном русин, та й себе підписував цим словом: “Иоанн русин, реченно Вишенский”.

Народоназва руський, русин, русинець була традиційною для українців з часів Київської Русі. Нею виражалася безперервність національно-державної історичної традиції, початки якої освічені люди XVI–XVIII ст. пов’язували з Київською Руссю, отже, і своїх сучасників вважали прямими нащадками давніх русів. Іов Борецький, митрополит Київський, писав у 1621 р.: “Щодо козаків, то про цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наші браття і правовірні християне... Се ж бо те плем’я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі... Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від царгородської церкви приймали, й по цей день у цій вірі родяться й живуть”.

Етноніми руський, русин як однозначні були власними для нашого народу аж до XIX ст., а в історичній пам’яті народу є такими й досі.

Тому якось дивно читати у В. Винниченка, коли він у “Відродженні нації” так легко залишив слово руський лише для означення російського народу.

Дуже рано (у XIV ст.) стосовно території України почав вживатися також термін Мала Русь. Одну зі своїх грамот у 1335 р. галицько-волинський князь Юрій II підписав титулом: “Князь всієї Малої Русі” (*Dux totius Russie Minoris*). За 50 років до об’єднання України з Росією термін “Малая Руссия” вживав Іван Вишенський. Отже, думка про те, що цей термін, винайдений царським урядом для заміни назви Україна, не має під собою підстав. Термін Мала Русь, ймовірно, почав вживатися на території первісного походження слова Русь для протиставлення старої Русі тій новій Русі, що в XIV ст. географічно вже була значно більшою, Великою Руссю. Таку думку про послідовність виникнення цих термінів поділяв Д. Дорошенко. Щоправда, починаючи з XVII ст., а особливо від Петра I і Катерини II, термін Малая Россия дійсно почав набувати ніби доповнюючого значення до імперського змісту терміну “Россия” на зразок “Новой России”, “Западной России” та ін. Заодно такого ж відтінку другорядності набули терміни “малороссиянин”, “малороссийское наречие”, “малороссийское племя”. Проте терміни “малороссиянин”, “малорос” мали офіційно-директивне походження, не йшли з глибини етнічної свідомості. Через це малоросами українці себе ніколи не називали.

В умовах XIX ст., коли почала пробуджуватися політична свідомість українців, терміни українець, малорос, а в Галичині та на Закарпатті – ще русин набули також політичного значення. За словами М. Грушевського, малоросами називали людей українського роду з України і тих, котрим байдуже було і до України, і до українського життя. “...А українцями називали людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя”.

Цей, певною мірою, штучний, зверхній поділ нашого народу за політичною свідомістю і симпатіями стосовно Західної України застосовувався аж до 1939 р., у тому числі в “науковій” літературі.

Відносно пізно утвердився етнонім українець. Теоретично він похідний від назви країни Україна і, отже, міг мати місце від того часу, від якого веде початок Україна. Однак, як уже зазначалося, народ називав свою вітчизну Україною, а себе руськими, русинами, русинцями. Таке ставлення до згаданих назв властиве художній,

суспільно-політичній і науковій літературі. З ХІХ ст. у суспільно-політичному і науковому вжитку почав частіше пробивати дорогу етноприкметник український. Уже 1816–1820 рр. у Харкові виходив “Украинский вестник”, 1824–1825 рр. – “Украинский журнал”. У 30-х роках ХІХ ст. видавалися “Украинский альманах” (1831) та “Украинский сборник” (1836–1841). Проте в другій половині ХІХ ст. цензура стала обережною до вживання самого слова український. Але, очевидно, справа не лише в цензурі. Якщо етнопонім Україна сприймався народом як рідний, що відбивалося в піснях, думках, переказах і що з такою силою виявилось у поезії Т. Шевченка, то етнонім українець утвердився дуже пізно. Не випадково навіть у поезії Т. Шевченка він, здається, не простежується. Лише в російськомовній поемі “Слепая” поет раз вжив етноприкметник “український” у словосполученні “с дубрав украинской земли”. На означення української приналежності героїв поет вживав інші слова: козаки (“ще як були ми козаками”, “щоб москаль добром і лихом з козаком ділився”), запорожці, хрещені люде, гайдамаки, стосовно київських часів також русичі (“допировали хоробрі русичі той пир”). У вірші “Юродивий” поет дивиться на свій народ як на потомків давніх слов’янських племен: “Не сотні вас, а мільйони полян, дулебів і древлян”. Невживання Т. Шевченком народоназви українець, ймовірно, пояснюється також тим, що в поезії кожен образ конкретний і в ньому водночас виступає і національний, і соціальний зміст героя. В поняттях лях, жид, москаль, німець, татарин, турок у сприйнятті українського читача соціальна і національна сторони образу суміщались, поняття ж українець жодного конкретного соціального навантаження не мало.

В останній чверті ХІХ ст. етнонім українець почав дуже швидко утверджуватися, витісняючи, щоправда, не так швидко, етноніми руський, русин, Русь. Терміни українець, український беззастережно використовував М. Драгоманов, хоча він ще диференціював літературу українську і галицьку. Павло Грабовський написав вірш “До Русі-України”, але також і “До українців”. Молодий етнонім взяла за псевдонім Леся Українка. М. Грушевський приступив до написання “Історії України-Руси”. Іван Франко, який, здавалось, молився на Русь і все “руське”, переносить і на Галичину назву Україна (“Чи се ж Україна, чи се край мій рідний...”).

На етапі національного відродження буржуазної доби, коли швидко зростала свідомість національної самобутності й національних інтересів, для українського народу стало необхідним і в назві чіткіше виділити себе з-поміж інших “руських” народів: російського і білоруського. Оскільки до цього часу віками існував національний етнотопонім Україна, це зробити було неважко. З кінця XIX ст. назву українських приймають політичні партії: Революційна українська партія (РУП), Українська соціал-демократична революційна партія, Українська національно-демократична, Русько-українська радикальна партія й інші, а також чимало газет. Прийшла не до кінця усвідомлена відмова від давнього етноніма “руський”, хоч у народній масовій свідомості він продовжував ще довго жити. На цьому спекулювали царський уряд, що керувався ідеєю “єдинства русского народа”, галицькі москвофіли, розглядаючи народ Галичини як “ветвь великого русского народа от Карпат до Камчатки”, і навіть польський уряд, коли до переписних анкет 1931 р. впроваджував на визначення мови населення Західної України дві графи: українська мова і руська мова.

Прийняття українським народом нової народоназви від назви країни проживання спокушує деяких ідеологів заперечувати право українців нарівні з росіянами і білорусами на історичну та культурну спадщину Київської Русі, як це, наприклад, намагалися робити в минулому М. Погодін, В. Ключевський та інші, а в наш час хочуть це знову робити апологети найкращого від усіх інших етнічних спільностей “Русского мира”.

Терміни руський, русин, руснак, українець у різні часи чи в різних соціальних сферах були такими, що вказували на приналежність до всього українського народу як єдиного. Водночас у різні часи або на різних територіях України існувало чимало локальних етнонімів. Останні найчастіше поширювалися на окремі етнографічні райони: Слобожанщину, Полтавщину, Поділля, Полісся, Волинь, Гуцульщину, Покуття, Бойківщину, Лемківщину, низинне Закарпаття, Холмщину, Буковину і відповідно мали назви – слобожани, полтавчани, подоляни, поліщуки, литвини, волиняни, гуцули, покутяни, бойки, лемки, руснаки, холмчани. У багатьох випадках географічне поширення цих субетнонімів чітко окреслене. Це стосується насамперед гірських етнографічних груп, які найкраще вивчені. Однак межі волинян,

полтавчан або подолян визначити тяжче вже хоч би тому, що вирізняють такі етнографічні поняття, як Волинське (західне) Полісся; не чітко визначена західна межа етнографічної Полтавщини і західна межа Поділля. Мало вивчене в науці етнографічне районування низинної Галичини поза Поділлям. Львівський географ середини – другої половини ХХ ст. Іван Сваричевський поділяв населення української Галичини* на підгорян, котрі заселяють простір від передгір'я Карпат до Дністра, та заболотіїв, які проживають на лівому березі Дністра. У довоєнний час львівський етнограф Адам Фішер, окрім підгорян, виділяв ще такі етнографічні підгрупи: зваричі (район Печеніжина), долинці (біля Жаб'є), поляники (околиці Тлумача, Городенки, Обертину і Гвіздця), батюки (мешканці колишніх Жовківського, Рава-Руського і Яворівського повітів), белжани (район Белза), бужани (у долині Бугу), в межах Бойківщини – тухольці (у районі сіл Тухля, Тухолька). Очевидно, увага А. Фішера до мікроетнопонімів Галичини заслуговує схвалення, хоча, можливо, автор робив це з метою довести етнічну роз'єднаність українців Галичини, аби обґрунтувати необхідність і можливість їх інтеграції з польським народом.

У певні історичні періоди головно з політичних причин окремі регіони України отримували етнополітичні назви. В одних випадках переважаючий зміст таких назв становив етнічний момент, в інших – політичний. Так, у другій половині ХVІІ ст. Лівобережна частина України, що на правах автономії перебувала у складі Російської держави, управлялася гетьманом і мала специфічний полково-адміністративний поділ, дістала радше народну, ніж офіційну назву – Гетьманщина. Остання надовго пережила ліквідацію гетьманату 1764 р. У ХVІІІ ст. внаслідок створення російським урядом військових поселень із сербів та інших іноземців (50-ті роки) виникли Нова Сербія на Правобережжі й Слов'яно-Сербія на Лівобережжі. Проте ці утворення виявилися короточасними. У 1764 р. царський уряд з південних земель України створив Новоросійську губернію, яка теж 1783 р. реформована в Катеринославське намісництво. Однак у 1797 р. Новоросійська губернія ще раз була реанімована, але 1802 р.

* З 1847 р. і до 1918 р. західна частина адміністративної одиниці Австрії Галичина була заселена переважно поляками.

поділена на Миколаївську (з 1803 р. – Херсонська), Катеринославську і Таврійську. Проте назва Новоросія залишалася у політичному вжитку Росії аж до 1917 р. У різні часи під нею розуміли різну територію: в XIX ст. – від Бессарабії до області Війська Донського і Ставропольської губернії. З кінця 80-х років XX ст. деякі політичні сили намагалися протиставити південь України всій Україні, вдаючись при цьому до імперського словотвору Новоросія. З XIX ст. у літературу широко ввійшли такі поняття, як Правобережна і Лівобережна Україна. Вони набули не лише географічного, а й поліетнічного змісту.

На заході України чіткого окреслення з 1847–1848 рр. набув термін Східна Галичина (нім. Ostgalizien) на відміну від Західної Галичини (Westgalizien). Перша була заселена переважно українським населенням, друга – польським. Особливості австрійської урядової політики стосовно Східної Галичини мали другорядне значення. При єдиній адміністрації на чолі з намісником і єдиному крайовому сеймі з його виконавчими відділами для всієї Галичини у Східній Галичині були дві окремі промислові палати (Львівська і Бродівська), мізерна увага до “українських цілей”, на які фінансувалось лише 1/10 того, що фінансувалось на “польські цілі”. Домінуюче значення у Східній Галичині мала Греко-католицька церква. Як напівадміністративне поняття Східна Галичина проіснувала до краху Австро-Угорщини, тобто до 1918 р. У 1918–1919 рр. Східна Галичина творила основну територію ЗУНР і до 1923 р. була суб’єктом міжнародних відносин, аж поки 15 березня 1923 р. Ліга Націй не визнала всіх прав за Польщею на Східну Галичину.

Північна Буковина у складі герцогства Буковини не мала найменшого адміністративного виділення.

Окуповані в 1919 р. Польщею Східна Галичина і Західна Волинь у суспільно-політичному житті 20–30-х років та в наступній історичній літературі дістали назву Західна Україна. Цей термін мав конкретний зміст стосовно міжвоєнного періоду, і коли його вживають сьогодні на означення західних областей України, то допускають неточність.

Закарпаття у складі Угорщини входило до Пожонського намісництва з центром у Братиславі й окремо не окреслювалось, але в етнографічному розумінні воно мало свої назви: Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Руська Крайна. Однак у 1919–1938 рр. українські

землі Закарпаття у складі Чехословаччини в суспільно-політичному лексиконі дістали назву Закарпатська Україна. У березні 1939 р. закарпатські українці проголосили державну незалежність свого краю під назвою Карпатської України.

В етнографічну літературу ввійшли й інші назви, що більшою чи меншою мірою відображали етнографічну специфіку груп населення: верховинці, карпато-руси, угроруси, червоноруси, словяки, ополяни, пінчуки, польовики, ройки, роксолани, степовики, тавричани, чорноморці, буджаки та ін. У Російській державі XVI–XVII ст. українців Середнього Подніпров'я називали черкасами, щоправда, головню у діловоденні. Проте українці, здається, такої самоназви не вживали. Локальні етноніми поширені дотепер. У них чимало спільного з групуванням людей за місцем проживання в окремих містах і селах: кияни, харків'яни, львів'яни, ужгородці, або ж, наприклад, від сіл Дуліби, Русивль, Курозвани, Бочаниця, Майків відповідно дулібці, русивці, курозванці, бочанці, майківці та ін.

Локальні етноніми від означення великих субетносів до назви мешканців окремих частин окремого поселення відображають велике розмаїття народної культури і побуту. Зажною такою назвою постає де більш, а де менш вловима специфіка вікової культурної традиції, особливостей співжиття людини з природою, щось своє у звичаї, пісні та характері.

Водночас місцеві етноніми не слід протиставляти загальній назві нашого народу і нашої країни: українці й Україна. В них концентрується вияв національної свідомості та єдності населення, почуття громадянського обов'язку перед Батьківщиною.

Отже, аналіз і узагальнення писемних історичних, лінгвістичних, археологічних та етнографічних джерел переконливо засвідчують, що український народ належить до давніх європейських народів. Його виділення з-поміж слов'янської спільноти відбулося приблизно в середині I тис. н. е. одночасно з появою інших слов'янських етносів. На формування етнічних особливостей українців, що відбувалося на загальнослов'янській культурно-побутовій і мовній основі й на території слов'янської прабатьківщини, найбільше вплинуло багатовікове контактування з південними народами і племенами: скіфо-сарматами на південному сході та дако-фракійцями на південному

заході. Формування росіян і білорусів припадало на той же час у процесі колонізації нових для слов'янства земель на півночі та сході й асиміляції першими, головно, угро-фіннів, другими – балтів.

З утворенням Київської держави почали діяти конвергентні народотворчі фактори, що вплинули на витворення низки спільних рис для всіх трьох етнічних масивів – українського, російського і білоруського – та існування впродовж століть державно-політичної спільності руського народу з його правлячою династією Рюриковичів, спільною національною свідомістю і патріотизмом, спільною писемною мовою, значною близькістю культури панівних верств, одною християнською релігією.

Проте державно-політичні конвергентні народотворчі фактори виявилися значно слабшими, ніж природні історико-етнічні процеси. Як тільки була втрачена політична єдність Русі, український, російський, білоруський етнічні масиви кожен окремо пішли своїми шляхами, успадкувавши київську державницьку і культурну традицію.

Від часу виникнення і донині українська етнічна спільність постійно проживала на ареалі свого формування. Щоправда, у XIII–XVI ст. під дією зовнішніх сил відбулось її витіснення з Нижнього Подніпров'я, басейну Північного Дінця, з Причорномор'я і Приазов'я. Але в XVII–XVIII ст. український народ заново освоїв згадані регіони і надав їм характеру етнічної території. Писання великодержавницьких російських і польських істориків про те, що нібито давнє населення Київської Русі в районі Середнього Подніпров'я було знищене чи вигнане внаслідок татарської навали, має антинауковий характер. Коли не було такого дня, щоб не існувало Києва, то як могли пропасти тисячі сільських поселень?

Український народ належить до давніх державних народів з більш як 1100-річною його історією, фіксованою писемними джерелами. Український народ мав державність щонайменше впродовж 900 років. Це близько 500 років давньоруської доби (від Аскольда і Діра до занепаду Галицько-Волинського князівства). Це 200 років існування Великого князівства Литовського, Руського й Жемайтійського (до Люблінської унії) як поліетнічної держави литовців, білорусів та українців, де українсько-білоруський елемент і серед феодалної верхівки, і серед простолюдинів становив 9/10, а давньоукраїнська і

давньобілоруська мови виконували функції державного управління, культурного життя, освіти. Це майже 120 років козацької доби від 1648 р. до скасування гетьманату. Риси державного життя мала Запорозька Січ, що існувала від 40-х років XVI ст. до 1775 р. Упродовж більше 70 років в умовах радянської імперії український народ боровся за своє державне життя й незалежність, а у 2014 р. відзначив 23-річчя своєї національної волі.

Переглядаючи сторінки минулого й сучасного, переконуємося, що український народ ось уже більше, як 1000 літ писемної історії належав до великих народів світу. Сьогодні українці – двадцять перша за чисельністю нація світу і шоста – в Європі

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2008. 304 с.

Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька // М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. С. 80–220.

Барвінський Б. Історичний розвій імени українсько-руського народу. Львів, 1909.

Кобилюх В. Назва України-Руси до і після М. Грушевського // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення наукової конференції (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності Михайла Грушевського у Львівському університеті. Львів, 1995. С. 99–105.

Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі зошити. 2001. № 3(99). С. 388–393.

Макарчук С. Історико-етнографічні райони України: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 351 с.

Скляренко В. Звідки походить назва Україна // Україна. 1991. № 1. С. 20, 39.

Терлецький Л. Етногенез українського народу. Львів: Інтелект-бізнес, 2007. 632 с.

Тищенко К. Походження назв літописних слов'янських племен // Народна творчість та етнографія. 2006. № 1. С. 4–16; № 3. С. 21–29.

Шелухін С. Звідки походить Русь? // Літературна Україна. 1990. 7 черв.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Теорії походження терміна “Україна”.
2. Етнопонім “Україна”: від локального до загальноетнічного.
3. Причини відмови українців від етноніма “русини”.
4. Побутування етнонімів з коренем “русь” на теренах Закарпаття: від середньовіччя до сьогодення. Проблема політичного русинства.
5. Етнополітичні назви регіонів України.
6. Термін “Мала Русь”: історія набуття негативних конотацій.

Розділ IV ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ТЕРИТОРІЇ

Закріплення української етнічної території на західному, південно-західному і північному напрямках

Як осілий землеробський народ українці споконвіку проживали на території, де їх або їхніх прямих предків – руських часів Київської держави чи східних слов'ян – застала писана історія. При цьому в західній, центральній та північно-східній частині України їхнє проживання в часі ніколи не переривалося, незважаючи на неодноразову зміну політичного становища згаданих територій. Щодо південно-східних українських земель, то вони, починаючи від XII–XIII ст., перестали бути зоною переважаючого українською заселення. Звідти на багато століть русько-українське населення витіснили кочові завойовники – печеніги, половці, а з XIII ст. – татари. Тільки з XVI ст. українці почали вдруге освоювати південно-східні землі спочатку як військово-промислове населення за дніпровськими порогами, потім як військово-землеробне по нижній течії Дніпра, Південного Бугу і Дністра, в XVII ст. – правобережжя Північного Дінця, а у XVIII ст., після російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст. і приєднання Криму до Росії, українське переважаюче заселення доходить знову до північних берегів Чорного моря. Саме з погляду руху українського населення в південно-східному напрямку XVI–XVIII ст. прийнято розглядати процес завершення формування української етнічної території.

Найдавніші писемні й археологічні джерела дають підстави стверджувати про відносну стабільність української етнічної межі на заході, а також на півночі. За часів Київської Русі західна етнічна межа українсько-руського населення практично збігалася із західними політичними кордонами Київської держави. Очевидно, політичний кордон неодноразово змінювався, але територія руського розселення на заході аж до падіння Галицько-Волинського князівства завжди була якщо не територією руської держави, то об'єктом безсумнівних політичних претензій. У цьому зв'язку дуже тенденційні суперечки й досі викликає літописний запис під 981 р. (В літо 6489) такого змісту: “Пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен

та інші городи, які й є до сьогодні під Руссю”. Прихильники посунення далеко на схід польсько-української історико-етнічної межі, відштовхуючись від згаданого запису, намагалися стверджувати, що до 981 р. у Перемишлі та Червені, а пізніше і далеко східніше ще проживали поляки. Так, професор Львівського університету Станіслав Грабський намагався довести, що до 981 р. не лише Перемишль і Червень, а й вся Червона Русь між Сяном і Збручем була заселена поляками, однак Володимир, завоювавши її, запровадив тут руські церкви, “додав осадників зі сходу”, які і “зрушили” польське населення.

Аналогічні, цілком безпідставні твердження висували окремі польські автори і в повоєнний час. Так, С. Кучинський 1962 р. оголошував західні українські землі аж до Горині та Случа на півночі й Південного Бугу на півдні місцем проживання легендарного польського племені лендзян. Однак ці та подібні довільні писання не спираються на жодні історичні джерела. По-перше, державне прилучення “червенських городів” до Київської Русі 981 р. не було остаточним. У 1018 р. польський князь Болеслав Хоробрий знову захопив їх.

Проте Київська держава не змирилася з цим. У 1030 р. Ярослав Мудрий приєднав до Русі м. Белз, а 1031 р. Київ відвоював усі червенські городи. З цього часу жоден документ не фіксував польського характеру ні міст, ні сіл цих земель. Удільні князівства, які утворилися в другій половині XI ст. – Перемишльське, Тереховлянське, Галицьке та інші, так само як і об’єднане Галицьке, а потім Галицько-Волинське князівство, були за національною приналежністю, релігією і культурою русько-українськими. Як не дивно, на цій території, що була сусідньою до польських земель, не фіксуються навіть окремі пам’ятки польської матеріальної культури. “Повну, як досі, відсутність виробів ремісників сусідньої Давньопольської держави, – писав професор І. Свешніков, який багато років археологічно досліджував удільну князівську столицю Звенигород (за 15 км від м. Львова), – слід, очевидно, пояснити складними політичними відносинами, що в XI–XIII ст. існували на західних рубежах Русі”.

Однак якби не були причини культурної ізоляції земель на схід від Сяну від власне польських, відсутність “польськості” у Галичині аж до XIII ст. є фактом. Маємо лише повідомлення стосовно проникнення

на Русь “латинської віри” з XIII ст. У 1231 р. Папа Григорій IX повелів, аби католички не брали шлюбу з русинами, бо такі чоловіки відводять жінок від католицизму. З цього ж часу існують перші повідомлення про колонізацію польських селян на Русі. У 1232 р. Папа наказував польському кліру вплинути на князів, щоб “особливо ...не гнобили сільського населення, яке будучи не в силах винести неволю, тікає на Русь і там від віри відпадає”. Поява ж польських поселень у Галицькій Русі зафіксоване тільки після захоплення Львова і Галицько-Волинського князівства Казимиром III. Можновладні польські вельможі, котрі за підтримку руської політики Казимира отримували земельні наділи на Русі, привозили на них осадників зі заходу. Це зумовило появу католицького населення не лише в містах, а й у селах. Проте аж до XVIII ст. українська етнічна межа на заході існувала західніше, ніж зафіксована матеріалами Першого загального перепису населення Росії 1897 р. й австрійськими переписами кінця XIX – початку XX ст. Холм за часів Галицько-Волинського князівства був якийсь період столицею Руської держави, місцем літописання, центром культурного і мистецького життя. Пізніше (до поділів Польщі) руські землі, розташовані північніше Холма, входили до складу Підляського воєводства й мали ще назву Підляшшя. Власне Холмщина як заселена руським населенням земля на сході відокремлювалася від Волині р. Західний Буг, а на заході сягала р. Вепр. У грамоті короля Ягайла 1420 р. зазначалося: м. Туробін (південніше Любліна) є в “Руській землі”, й воно живе за “руським правом”. Дослідники русько-польської державної межі XIII–XIV ст. вважали, що вона проходила західніше міст і населених пунктів (з півночі на південь) – Дорогичин, Межиріч, Верещин, Красностав, Туробін, Щебрешин, Крешів, Ряшів, Тичин, Березів, Коросно. З польського державного боку кордон проходив східніше Седлеця, Луківа, Радича, Білгорая, Чудеця, Стрижів, Дуклі. Державний кордон майже збігався з етнічною межею, тільки у південній гірській частині українські оселі заходили західніше державного кордону між Галицько-Волинським князівством і Польським королівством. Джерелами для уточнення західної межі проживання українського населення від XVI ст. є люстрації (описи королівських маєтностей). Так, за люстрацією 1564–1565 рр., у Красноставському повіті Холмської землі українську більшість мали

Добринівка, Лопінник Руський, Грушів, Наділовичі, Сінниця, Стрий. У Лежайському старостві над Сяном українськими були села Курилівка, Старе Місто, Сідлянка, Ожанна, Жухів, Дубно, у районі р. Вислок – Босько, Вороблик Королівський. Щоправда, люстрації не з усіх сіл збереглися. Через це для уточнення етнічної межі використовують податкові реєстри, де зазначена релігійна приналежність культових споруд. Зрозуміло, в селах, де реєстри зазначають православні церкви, проживали українці або ж переважно українці, а в селах з католицькими костьолами – поляки. Крайніми західними поселеннями (з півночі на південь) з православними храмами були Межиріч, Вогинь, Парчів, Красностав, Щебрешин, Крешів, Лежайськ, Дубно, Блажова, Ясенів, Дошно, Липники, Брунари, Королева Руська, Вірхомля, Шляхтова.

За російським переписом населення 1897 р., у Люблінській губернії, яка сягала на сході до Західного Бугу і охоплювала південну частину історико-етнографічної Холмщини, проживало 196 497 осіб із “малоруською мовою”. В Седлецькій губернії, куди входило розташоване на північ від Холмщини Підляшшя, “малоруську мову” як рідну записали 107 777 осіб. Православних у згаданих губерніях налічувалося в 1897 р. 449 541 осіб, з них 100 тис. подали своєю мовою польську. Можна допускати, що це були нащадки в минулому українського чи білоруського населення. Проте перепис фіксував також 32 041 осіб римських католиків з “малоруською мовою”.

Так чи інакше, наприкінці ХІХ ст. українське населення історичної Холмщини перевищувало 300 тис. осіб. З 1905 р. у деяких громад цього краю під впливом католицької та польської націоналістичної пропаганди був помітний відхід певної частини людей від православ'я.

За австрійськими переписами населення 1900 р., до українських етнічно пограничних повітів у Галичині відносились Цішанівський (Цішанів-Любашів), Ярославський, Перемишльський і Сяноцький. У кожному з них, за винятком Ярославського, українське населення становило абсолютну більшість. Близько 70 тис. українців проживало південніше міст Кросно, Ясло, Горлиці, Грибів, Новий Сонч.

У районі Карпат західна межа українсько-польського етнічного пограниччя переходила в українсько-словацьке, потім, повертаючи на південний схід по Закарпаттю, – в українсько-угорське і далі – в українсько-румунське (волооське) й українсько-молдавське пограниччя. Очевидно, і на цьому відтинку межа українського заселення є дуже давньою. На основі археологічних матеріалів закарпатський дослідник

С. Пеняк доводить: приблизно з VI ст. н. е. територія Закарпаття – Потиської рівнини і південних відрогів Карпат – почала заселятися східнослов'янськими поселенцями з “племені” білих хорватів, прабатьківщиною яких до аварських нападів був район між Дністром і Прутом. Вважають, що вже у другій половині IX ст. на Закарпатті існувало князівство білих хорватів з центром в Ужгороді.

Дуже раннє східнослов'янське заселення Закарпаття підтверджують і лінгвістичні дані. Автор “Лінгвістичного атласу українських народних говорів” Й. Дзензелівський виявив, що руські інновації X–XI ст. у подністровських, бойківських, гуцульських та покутсько-буковинських говорах на північний схід від Карпатського хребта (кулак, глек, одежа, сволок, перевесло та ін.) були відсутніми аж до XVII–XVIII ст. на Закарпатті (за винятком східної гуцульської частини).

Це засвідчує про раннє руське заселення Закарпаття і відносну ізоляцію також з політичних причин між українцями Закарпаття і Прикарпаття в наступні часи. Якщо б Закарпаття було незаселеним руськими аж до XIV чи й XVIII ст., як це намагалися подавати окремі угорські та закарпатські історики (І. Кнежа, А. Годінка, С. Бонкало, Й. Гашпар, Ф. Фодор та ін.), то згадані лексичні відмінності у мові українського прикарпатського і закарпатського населення були б незрозумілими.

Лінгвістичні матеріали, однак, наштовхують також на думку, що давньоруське населення на Закарпатті формувалося за рахунок мігрантів не лише з “хорватського” Прикарпаття, а також з інших східнослов'янських земель. На Закарпатті є ріки з назвами Пина, Мала Пина, Уж, Тур'я, а Прип'ять також має притоки Пина, Уж, Тур'я. У Київській області є р. Ірша, а на Закарпатті – р. Іршавка і селище Іршава. Дністер в давнину називали Тірас. Додавши до цієї назви суфікс *-сва*, на Закарпатті притоку Тиси назвали Терасва. На це звернув увагу М. Антошин. Цей лінгвіст схильний також пояснювати велику строкатість закарпатських діалектів широкою географією східнослов'янської прабатьківщини закарпатських українців.

Закарпатський відтинок української етнічної межі завжди був дуже строкатий. Більш-менш достовірні етнодемографічні дані про українсько-словацьку й українсько-угорську етнічну межу маємо лише від середини XIX ст. У 1855 р. складено етнографічну мапу краю на

основі перепису 1851 р. Володимир Гнатюк простежив релігійну приналежність населення етнічно змішаної Пряшівської єпархії від 1823 до 1898 р. У праці “Русини Пряшівської єпархії і їх говори” він зазначив, що на території 20 858 км², де були греко-католицькі громади єпархії, 1890 р. проживало 986 742 осіб населення. З них припадало на угорців 428 602, на русинів – 383 395 осіб. На тій самій території проживали також німці (74 566), словаки (75 498) та поляки (24 781). До згаданої кількості русинів В. Гнатюк відніс дві етнографічні підгрупи русинів: руснаків – 97 436 і словяків – 285 959 осіб. Усі руснаки належали до греко-католицької релігії. Серед словяків греко-католиків було всього 43 553. Греко-католики мали 188 парафій. Релігійна приналежність більшості словяків – до латинників, їх субетнічна назва – словяки були причиною того, що в Чехії та Словаччині їх називали “шаришськими, або кошицькими словаками”. Як вважав В. Гнатюк, і руснаки, і словяки – русини. Вони різнилися особливостями діалекту: в руснаків інфінітив на *-ти*, в словяків – на *-ц*. Займенник *-ц* у руснаків вимовлявся як што, у словяків – як *-ц* або *-со*. Тому останні ще мали назву *сотаки*. Проте, на думку дослідника, діалекти руснаків і словяків “мають той самий внутрішній склад і майже ту ж саму лексику... Руснак зовсім докладно розуміє словяка і навпаки. Тимчасом і руснак, і словяк лише насилу порозуміють словака”. Обидві групи вживають частку *лем*, отже, належать до лемків.

Відносно найбільшу частку населення українці (русини) становили в чотирьох закарпатських комітатах: Марамарош (з центром в Хусті), Берег (Берегове), Угоча (Севлющ) і Уг (Ужанський з центром у Чопі). В 1891 р. у згаданих комітатах проживало відповідно 122 528 русинів (45,7%) 81 907 (45,6), 32 076 (42,5) і 46 521 русин (34,4%). У комітатах Земплин і Спіш частка українського населення становила 10,4 та 10,7% усього населення і у Шариші – 20,8%.

Поряд з українцями у згаданих комітатах проживали угорці, словаки, німці, євреї, румуни, чехи та ін. Однак таке змішання було зумовлене тим, що через самі комітати проходила етнічна межа. І все-таки С. Томашівський відносив на Закарпатті до “руської території” комітати Марамарош, Берег, Угоча, Уг. Загалом з 658 444 осіб, що проживали в цих комітатах, на українців припадало 283 032 осіб (42,98%), тобто

відносна більшість. Комітати Земплин, Шариш і Спіш він вважав національно словацькими.

Всі дослідники (Павло Балог, Володимир Гнатюк, Стефан Томашівський та ін.) звертали увагу на велику рухливість етнічної межі в цьому регіоні, пов'язану з активними асиміляційними процесами і з тенденційністю урядової статистики, що в кожне наступне десятиріччя подавала одні й ті ж самі поселення то українськими, то словацькими або угорськими.

Великих змін упродовж століття зазнавав українсько-волосько-молдовський відтинок етнічного пограниччя. Через територію історико-географічної області Буковини, а з 1849 р. – і окремої адміністративної одиниці як герцогства Буковини пролягла українсько-волоська (українсько-румунська) етнічна межа. І на цьому відтинку український етнос відступав. Як писав молдавський літописець XVIII ст. Мирон Костін, не тільки волості Чернівецька і Хотинська були заселені українцями, а й половина Сучавської, навіть Яської.

Австрійський перепис населення 1900 р. засвідчив, що з дев'яти буковинських повітів українці мали абсолютну більшість у трьох: Чернівецькому без міста (57 378 українців – 58,71%), Кіцманському (83 419 – 88,15%) і Вижницькому (53 561 – 74,77%). Крім цього, українці мали відносну більшість у Серетському (26 155 – 43,6%) і Сторожинецькому повітах (34 308 українців – 42,83%). Другою за чисельністю національністю в останніх двох повітах були румуни: у Серетському – 16 171 румун – 26,62% і в Сторожинецькому – 28 030 румунів – 34,99%. Тобто, станом на 1900 р. етнічна українсько-румунська межа проходила по Серетському і Сторожинецькому повітах північніше Серета і південніше Сторожинця. В столиці краю (герцогства) – Чернівцях, багатонаціональному місті, найчисленнішими національностями з 67 622 жителів були євреї (за релігійною ознакою 21 587 осіб – 31,92%), українці (13 030 – 19,27%), румуни (9400 – 13,90%), а також поляки (близько 18%) і німці (близько 15%). Значна частина українців проживала в південних, переважно румунських повітах: у Сучавському (11 269 українців – 18,05%), Радівецькому (8864 українці – 10,79%), Кімполунгському (7342 українці – 13,18%). У Гурагуморському повіті українців налічувалося всього 1472 особи, або 2,6%. Загалом у всій Буковині перепис 1900 р. подав 297 798

українців (за мовою) із загальної кількості населення краю – 730 195 осіб. Дві корінні національності краю становили: українці – 40,78%, румуни – 32,25% (229 018 осіб).

На українсько-молдавському відтинку етнічного кордону від XIV і аж до початку XX ст. помітний відступ українського елемента на користь молдавського.

У “Повісті временних літ” розповідається, що уличі спочатку проживали над Дніпром, а потім перейшли в область між Південним Бугом і Дністром. Головним містом уличів був Пересечень (на захід від Дністра). Пізніше там проживало молдавське населення. Як зазначає сучасний молдавський етнограф професор В. Зеленчук, писемні джерела й археологічні відомості засвідчують, що від VI і до XIII ст. культура на території теперішньої Молдови мала яскраво виражений слов’янський характер. “Молдавани, що розселилися в кінці XIII–XIV ст. у центрі та на півдні Дніпровсько-Прутського межиріччя, поглинули групи слов’ян, які там лишилися”.

Очевидно, головна молдовська міграція на територію сучасної Молдови припадала на другу половину XIV ст. після відокремлення Молдавського князівства 1360 р. від Угорщини. Показовим історичним документом, що ілюструє процес зміни етнічної приналежності окремих земель, є грамота князя Олександра Доброго про пожалування земель у районі Кишновзаревого монастиря 1420 р. (монастир був розташований за 60 км від Кишинева). Всі географічні назви грамоти слов’янські: Лозова, Горланич, Криниця, р. Биковець, Малий Лужок, Пересечень, Пітушок, Тигомирове селище, Садова. І досі на півночі Молдови є багато поселень, назви яких закінчуються на *-еуць, -інць*: Гринеуць, Белкеуць, Гриманкеуць, Тересеуць. Такі назви є молдовською модифікацією назв із закінченням *івці*, властивим для української мови.

Поглинення українського населення молдовським елементом у XIV–XVI ст. не було, проте, одночасним. У 1498 р. господар Молдови Стефан III зробив похід на Поділля, дійшов до Львова і привів зі собою 100 тис. полонених, поселивши їх у Молдові. Про історичну традицію та руську культуру в Молдові засвідчує і той факт, що аж до XVII ст. старослов’янська мова з елементами українізмів була офіційною мовою молдовського діловодства. Однак і після цього мали місце

неодноразові переселення українського населення в землі, які були молдовськими або межували з ними. Після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі близько 10 тис. козаків на чолі з отаманом Бахматом поселилися на Буджаку (територія південніше лінії Леово на Пруті – Бендери на Дністрі). За іншими даними, на Дунаї поселилось 5 тис. козаків. У російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. багато з них перейшло на російський бік, і з них був сформований загін Усть-Дунайського війська з 500 осіб. Уже в 1823 р. ці козаки були поселені в с. Акмангіт Аккерманського повіту, де на початку ХХ ст. їх налічувалося близько 4 тис.

Українськими козаками в Причорномор'ї між Дністром і Дунаєм були засновані села Курінь, Паланка, Сеймени, Киргана, Сагайдаки, Бурлак. У ХІХ ст. українське населення на північних і південних окраїнах Молдови швидко збільшувалося, зокрема після приєднання цього краю до Росії в 1812 р. і утворення з нього Бессарабської губернії. В Бессарабії 1817 р. проживало 30 тис. українців (6,5%), у 1861 – 126 тис. (13,4%), за переписом населення 1897 р. – 379 690 осіб – 19,6%. Таке величезне зростання українців упродовж ХІХ ст. пояснюється значними міграціями українського населення в ці райони – втеча кріпосних селян, а також їх державне переселення, зокрема у згаданий район Буджака (Бендерський і Аккерманський повіти). Вже до середини ХІХ ст. на півдні Бессарабії українські та російські селяни заснували близько 20 сіл.

На схід від Буковини українсько-молдовська межа проходила південною частиною Хотинського повіту Бессарабської губернії зі заходу на схід попри поселення Раківці, Котелева, Довжок, Сінжер, Щербинці, Білевці, Балковці, Кишла Салієва, Кишла Замжієва, Медвежа, Лукчени, Слободзеї, Ширавці, Бриголи, Кульбака, Сокурятини-Наславці до Ляшовець на Поділлі. Далі – вниз уздовж Дністра аж до Буджака, хоч окремі молдовські поселення розташовувались на лівому березі. Район Буджака був багатонаціональним. Українці в ньому наприкінці ХІХ ст. становили: в Аккерманському повіті – 26,7%, Ізмайльському – 19,6%. Дуже чисельними були німецькі колонії. Невеличку частку становили греки-албанці, гагаузи. Українське населення, яке проживало в молдовському оточенні, піддавалося асиміляції. Процес асиміляції відобразив народний афоризм: “Татул

рус, мама рус, нума Іван молдован”. Лише в Хотинському повіті, де на українців в кінці ХІХ ст. припадало 53,2%, відбувався процес українізації.

На півночі українське населення межувало з білоруським. Етнічна межа з заходу на схід проходила через географічну зону Полісся, що мала і має також свою етнографічну українсько-білоруську специфіку в характері господарських і промислових занять населення, поселенні та житлі, народному одязі, діалектах, звичаях і обрядах, антропології. Українські говори від заходу і до Дніпра мають межу з білоруськими вздовж Прип’яті, коли віддаляються від неї далеко на північ. Наприклад, на західному відтинку, де від найдавніших часів до українського етнічного масиву належала вся Дорогочинська земля та південна частина Більської, або там, де відступало на південь, як у районі Снядиня – Мозира.

Автори описових творів ХІХ ст. П. Бобровський, П. Гільдебрандт, О. Ріттіх та інші писали про абсолютне переважання “малоросійської мови” в Берестейському, Кобринському, Пружанському та Пінському повітах. Це підтвердив і Перший загальний перепис населення Російської імперії, згідно з яким у згаданих повітах частка носіїв “малоросійського наречія” коливалась від 80 до 90%. Дослідники українсько-білоруського мовного контактування і діалектів вважають, що нинішні говори української та білоруської мовної віднесеності безпосередньо змикаються. Допускають, що це стало наслідком генетичної близькості обох мов. Нам, однак, видається, що подібні висновки передчасні, вони засвідчують лише про слабе вивчення сучасного українсько-білоруського мовного пограниччя. Про етнічний склад населення Берестейщини в минулому сучасний білоруський дослідник П. Терешкович у своїй праці 2004 р. видання писав: “З лінгвістичного й етнографічного погляду цей регіон не був тотожним ні українському, ні білоруському, хоч до першого він, безсумнівно, ближче, ніж до другого”.

Колонізація Слобожанщини в ХVІ–ХVІІІ ст.

і формування східної межі української етнічної території

Від найдавніших часів відносно стабільною залишалася етнічна українсько-білоруська межа по Дніпру вище впадання в нього Прип’яті

та українсько-білоруська й українсько-російська на північний схід і схід від впадіння в Дніпро р. Сожі й приблизно по лінії сучасного державного кордону України аж до її повернення 100 км східніше Десни на південь у напрямку на Рильськ. У ранньоісторичний період це була земля східнослов'янського “племені” сіверян, що разом з іншими південно-руськими “племенами” стала територією формування українського етносу. Полемізуючи з О. Шахматовим, на українському характері цих земель наголошував М. Грушевський:

“...Архаїчні українські діалекти Чернігівщини ледве чи удасться добре витолкувати, припустивши, що старі сіверяни не належали до українсько-руської групи”. Вчений заперечував також сформування населення Чернігівщини під впливом колонізації з Полоцької землі, адже сама Сіверщина слугувала резервом такої колонізації на південь.

Етнографічна група сіверян у період формування давньоруської держави займала середню і нижню течію Десни, Посем'я, Верхів'я Сули, Псла, Ворскли і Північного Дінця, тобто сучасне українсько-російське державне й етнічне пограниччя – з українського боку Сумської, Харківської та частково Луганської областей. Проте через відомі історичні процеси, починаючи від часів “Слова о полку Ігоревім” і до XVI ст., з більшої південної частини цих земель руське населення відступило. Лише з XVI ст. розпочалася вторинна руська (українська і російська) колонізація цих земель.

Після входження 1503 р. історичної Чернігово-Сіверщини до складу Московської держави крайніми містами на півдні були Стародуб, Рильськ, Путивль, хоч українське і російське сільське населення окремими поселеннями далеко від ординських шляхів проживало і південніше. За Деулінським перемир'ям 1618 р., Чернігів із землею ще на 40 років підпав під владу Польщі. Наприкінці XVI ст. на давньому городищі відновилося м. Курськ, були засновані Воронеж, Оскол, Білгород, Валуйки. Розпочалася нова вільна колонізація пустих земель селянами-втікачами, учасниками Селянської війни початку XVII ст., що переховувалися від розправи. У 1633–1653 рр. вибудована Білгородська лінія укріплень, вздовж якої виникло 20 міст-укріплень, а з-поміж них – Ахтирка на заході, Новий Оскол на сході. Військовий захист території значною мірою стимулював їх сільськогосподарську колонізацію і заселення.

Велика хвиля української колонізації цих вільних земель припадала на першу половину XVII ст. і була заохочена будівництвом укріплень Білгородської лінії. Як писав М. Сумцов, до 1651 р. у пустому раніше краї зібралось близько 100 тис. осіб. Поразка національно-визвольної війни, зокрема у битві під Берестечком, дала поштовх для нової колонізації, в тому числі козацького населення. Після Білоцерківської угоди “польські відділи вмарширували на лівий берег Дніпра, – зазначав В. Дорошенко, – а литовські окупували Сіверщину. Пани почали сміливіше вертатися до своїх маєтків і привертати попередні порядки. В деяких місцях селяни пробували повставати, але сам Хмельницький змушений був приборкувати ці повстання. Доведений до відчаю народ почав шукати порятунку в еміграції. Тисячі людей кидали свої оселі й разом з родинами і рухомим майном тікали на схід, за московську границю”. У 1652 р. відбулося найчисленніше переселення українських козаків у Воронежський край – близько 1 тис. сімей – із Батурина, Борзни, Ніжина, Сосниці, Конотопа, Бахмача й інших місцевостей. Почали заселятися також землі південніше Білгородської лінії; край отримав назву Слобідської України від слова слобода – вільне поселення, мешканці якого не були закріпаченими, а жили “слободно”.

В 1650 р. виник Харків, ще раніше – 1641 р. – Охтирка, 1659 р. – Боромля. Тоді ж, у середині XVII ст., тут засновані міста Суми, Лебедин, Змієв, Краснокутськ, Балаклея та інші, у 60-х роках – Мерефа, Богодухів, у 70-х – Ізюм, Білопілья, Вовчанськ. На ці ж десятиріччя припадало заснування більшості слобід, сіл і хуторів Слобідської України. Першими поселенцями стали козаки та селяни з Лівобережних полків. Постійним було переселення з Правобережної України. Тисячі козаків і селян тікали від польського національного гніту, поміщицької експлуатації. Козацький літописець Самуїл Величко, котрий 1705 р. проходив з козаками від Корсуня і Білої Церкви на Волинь, так записав своє враження: “Україна в пустынне оставлена, і поселенцы ся, славные предки наши, безвестны явишася”. Поселенці на Слобожанщині були переважно українцями, що засвідчили також їхні прізвища: Юсько Хороший, Юсько Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васка Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин, Боруля, Василь Ломака та ін. Багато козаків мали прізвища ремісницького заняття: Коваль, Котляр, Кравець. У Харкові 1655 р. числилось 587 козаків, поділених на 6

сотень на чолі з отаманом Іваном Кривошликом. Всього ж населення з козацькими сім'ями у місті налічувалось 1,5–2 тис. осіб.

Окремі реєстри і переписи поселенців зафіксували місця їхнього походження. За даними 1671 р., з-поміж жителів Миропілля були вихідці з Київщини й інших міст Правобережжя, а також з Ромен, Сум, Конотопа, Недригайлова, Ніжина, Ахтирки, Лебедина, що засвідчує участь в освоєнні нових південніших територій вчорашніх поселенців із півночі. У слободі Тарновській жили вихідці з Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, з Волині та Поділля, зі Львова. У 70-х роках землі при усті р. Грайворонки, що впадає у Ворсклу, відійшли митрополиту Білгородському й Обоянському, який закликав на них поселенців. За три роки виникло м. Грайворон, де поселилося понад 900 сімей з Жаботина, Білої Церкви, Гадяча, Зінькова, Корсуня, Умані. Проживали також поселенці з сусідніх міст та слобод, що виникли раніше: Сум, Недригайлова, Ахтирки, Лебедина, Ворожби, Суджі, Острогозька, Богодухова, Балаклеї. Окремі поселенці були зі Смоленська.

Оскільки при заселенні цього краю уряд вимагав не лише господарського освоєння, а й створення надійної оборони південних кордонів Російської держави, поселенці об'єднувалися в козачі полки. У 60-х роках XVII ст. сформувалися чотири слобідських полки: Острогозький, Ахтирський, Сумський, Харківський, трохи пізніше з Харківського виділився ще Ізюмський. Спочатку полки підпорядковувалися Білгородському воєводі, а з 1668 р. вони навіть об'єдналися у складі Білгородського полку. Білгородський військово-адміністративний округ проіснував до початку XVII ст.

Значні групи українських поселенців осідали на східних територіях, що потім ввійшли до складу Білгородської, Курської та Воронежської губерній. До цих земель насамперед належала територія Острогозького полку (нині Воронежська область), яку продовжували заселяти аж до середини XVIII ст. Тут виникли міста Богучар, Нова Калитва, Россош, Ольховатка, Кантеміровка, Підгірка. Вважається, що м. Острогозьк заснували козаки правобережного Острозького полку після поразки під Берестечком. На початку XIX ст. на території Острогозького полку налічувалося 182 поселення. За сьомою ревізією (1833 р.) було 107 512 потомків острогозьких козаків чоловічої статі.

Одночасно участь в освоєнні земель Слобідської України, в тому числі майбутніх Курської, Білгородської та Воронежської губерній, брали вихідці з центральних і східних російських земель, передусім з ратних людей. Вони становили основне населення Чугуєва, заснованого в 1624 р., а також Хотмижська, Вільного Курлана (1640 р.) та ін.

У 1731–1742 рр. вздовж південного кордону Слобідської України створена Українська оборонна лінія довжиною 400 км від Дніпра до Північного Дінця по ріках Орель (притока Дніпра), Берестова (притока Орелі), Берека (притока Дінця). На цій лінії було поселено дев'ять полків, набраних у Курському, Рильському й інших південно-російських повітах. Виникли слободи Петровська, Тамбовська, Михайлівська, Олексіївська, Єфремовська, Орловська, Белевська, Козловська, Рязька. У цей час продовжувалася колонізація у районах нижнього Посем'я, Локні, Псла, Суджі, тобто в місцях відносно вже освоєних раніше. Відбувався також процес освоєння нових територій південніше від середньої течії Північного Дінця, на лівих притоках Дону.

Формуючи адміністративний поділ нових освоєних територій, уряд Росії не брав до уваги їх національного складу.

В 1708 р. з виникненням губернського поділу Острогозький та Ізюмський полки ввели до складу Азовської губернії з центром у Воронежі. В 1725 р. губернію перейменовано на Воронежську. Основна маса курських і білгородських земель, а також Сумський, Ахтирський, Харківський полки 1708 р. віднесені до Київської губернії. Однак уже 1727–1732 рр. “слобідські” українські території відійшли до Білгородської губернії. У 1780 р. сформовано курське намісництво, перейменоване і реформоване 1802 р. у губернію, що об'єднала частину території розформованої Білгородської губернії разом з Білгородом.

Після ліквідації гетьманату на Лівобережній Україні та скасування у 1781 р. полкового устрою Гетьманщини не стало козацько-полкового устрою і на Слобідській Україні.

В 1765 р. слобідські полки ввійшли до Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові (з 1780 р. – Харківське намісництво), а з 1795 р. – знову до Слобідсько-Української губернії, перейменованої 1835 р. у Харківську губернію.

Впродовж XVIII ст. відбувалося швидке збільшення населення Слобожанщини. У 1732 р. тут налічувалося 106 тис. військових поселенців без членів сім'ї, а всього, можна допускати, – близько 400 тис. осіб населення. В 1788 р. на території намісництва проживало 796 888 осіб, 1812 р. – 835 501, 1816 р. – 910 тис., 1819 р. – 980 тис., 1834 р. – 1 148 239 осіб, 1845 р. – 1 646 271 осіб, 1852 р. – за дев'ятою ревізією – 1 366 188, за десятою ревізією 1858 р. – 1 468 370 осіб. Однак у зв'язку з пошестями до 1860 р. кількість людей зменшилася до 1 449 964 осіб.

За Першим загальним переписом населення імперії (1897 р.) у межах старої Слобожанщини налічувалося: у Харківській губернії – 2 492 316 осіб, серед них українців (за “малоруською мовою”) – 2 009 411 осіб, або 80,62%, а серед сільського населення – 85,30%. У Воронезькій губернії було 1 967 054 мешканці, з них українців – 854 039, або 43,41%; у Курській – відповідно 1 604 515 і 523 277 осіб. Тут на українців припадало 32,61%. Загалом українське населення на території спільного українсько-російського освоєння у 1897 р. мало чисельність 3 386 727 осіб, або ж 55,85%. Штучний національно-неприродний адміністративний поділ цих земель не лише у складі Російської імперії, а й у складі колишнього Радянського Союзу при політиці, що нехтувала національно-культурними потребами українців поза межами України, призвів на російському боці, починаючи з 30-х років, до занепаду українського етносу, його асиміляції.

Українська колонізація Нижнього Подніпров'я і Причорномор'я у XVI–XIX ст.

Лівобережне Подніпров'я здебільшого було колонізоване українськими і частково російськими поселенцями в ході заселення Слобідської України, до якої в широкому розумінні слова входила також значна територія сучасних Луганської (до р. Айдар) і Донецької областей. Вздовж р. Айдар сотенними містами на сучасній Луганщині були Осинівка, Закотне, Старобєжськ, також Белолуцьк. До складу Ізюмського полку входили Троїцьке, Сватово, Боровське 1655 р. й інші поселення сучасної Луганщини, чимало поселень сучасної Донецької області. Паралельно відбувалася колонізація цих територій донськими

козаками, які в 40-х роках XVII ст. заснували при впадінні в Північний Донець річок Айдара і Борової свої опорні пункти Боровський городок і Старий Айдар. Проте освоєння південних частин згаданих областей відбувалося вже у руслі українського колоніального просування вниз по Наддніпров'ю в XVI–XVIII ст. і колонізацією, пов'язаною з російським державним просуванням до Чорного моря у XVII на початку XIX ст.

Національне відвоювання нижньодніпровських просторів і Причорномор'я, їх господарське освоєння пов'язане з виникненням та існуванням Запорозької Січі. Як уже зазначалося, перші успішні дії козаків проти татарських набігів, за хроніками М. Бельського і А. Гваньїні, припадали на 1489 р., на перші роки XVI ст. Приблизно впродовж півстоліття козацтво розвивалось як військово-соціальний і водночас служилий стан українського суспільства. У складі військових загонів, які формували окремі князі та вельможі, козаки боролися з ордою. Вже у першій половині XVI ст. козаки зробили кілька великих успішних походів: у 1524 р. аж до устя Дніпра під Тамань, 1538 р. і 1541 р. – аж до Очакова. На цьому етапі особливо прославились козацькі вагажки Криштофор Кмітич, Остап Дашкевич, Яков Претфич. Але найбільше значення мало вільне козацтво, що формувалося за дніпровськими порогами зі селян-утікачів від кріпацької неволі, інших категорій людей. У певних місцях Нижньодніпровського побережжя, на дніпровських островах люди створювали “січі” – тимчасові укріплення-поселення, обнесені дерев'яними розсіченими палями, які спочатку мали тимчасовий характер.

У 40-х роках XVI ст. на острові Томаківка (60 км південніше о. Хортиці) вже склалася постійна козацька організація “Січ”, об'єднуючи окремі “січі”. В 1554–1555 рр. славетний козацький отаман, черкаський і канівський староста, український князь Дмитро Вишневецький на о. Мала Хортиця вибудував невелику фортецю: вона проіснувала близько двох років і була зруйнована татарами.

Під проводом Д. Вишневецького козаки здійснили чимало переможних походів до Перекопу, під Очаків, в устя Дніпра. У другій половині XVI – в XVIII ст. основні козацькі “січі” були побудовані у тих місцях, де в Дніпро впадає р. Самара. Високі пороги робили Дніпро несудноплавним. У річкових заплавах водилося багато риби, диких

птахів. Буйна трава давала змогу ховатися в ній від переслідувачів. Центром усіх “січей” майже до кінця XVI ст. продовжувала залишатися Томаківська Січ, зруйнована татарами 1593 р. Після цього запорозькі козаки вибудували Січ на о. Базавлук при впадінні в Дніпро притоки Чортомлик (поблизу теперішнього с. Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області над Каховським водосховищем за 30 км на південний захід від о. Томаківки). Базавлуцька (Чортомлицька), або Стара Січ, проіснувала понад 110 років, поки її не зруйнував у травні 1709 р. після переходу І. Мазепи на бік Карла XII петровський воєвода Яковлев.

Нижче нинішнього Запоріжжя в межах сучасних Запорізького, Камінсько-Дніпровського, Орхівського і Василівського районів розташовувався буйний низинний простір за назвою Великий Луг, який козаки називали своїм батьком. Вже з другої половини XVI ст. у запорозьких просторах появилися сотні зимівників, котрі належали багатшим козакам, де зимувала також козацька голота. У мирний час “зимівники” влітку і взимку ставали основою господарської діяльності козаків – ловлі та заготівлі риби для власного вжитку і на продаж, з часом – бджільництва, розведення коней, і худоби, а відтак – і землеробства. Зимівники виростали в окремі хутори, поселення.

Польський уряд, намагаючись після Люблінської унії поширити свою юрисдикцію і на територію Запорозької Січі, вишукував способи здійснення контролю над козаками. Для цього вище порогів будувалися державні замки й укріплення, щоб контролювати зв'язки Запорозької Січі з територією Київського, Брацлавського, Подільського й інших воєводств. Одним з таких укріплень була фортеця Кодак навпроти Кодацького порогу, яку запорожці неодноразово руйнували.

Військові урядові залоги розміщалися на о. Хортиця. В інструкції коменданту фортеці Кодак 3 серпня 1639 р. висувалося завдання “за пороги живої людини не пускати”. Подібним було ставлення до Запорозької Січі й російського уряду, коли після Андрусівського перемир'я 1667 р. Запоріжжя мало належати Польщі та Росії, а після “Вічного миру” 1686 р. – лише Росії. У 1703 р. Петро I побудував 30 км вище о. Базавлук кам'яну фортецю.

Одним із засобів господарського освоєння Нижнього Подніпров'я був чумацький промисел. Подорожі чумаків були небезпечними,

зокрема на “дикому” просторі між запорізькими землями і Перекопом. На Перекопі чумаки вже користувалися правами купців і могли почувати себе безпечніше. На зворотному шляху все повторювалося. Були татарські мита і грабунки. І все-таки попри всю напруженість стосунків існувала українсько-татарська торгівля, зокрема у формі чумацтва.

З середини XVII ст. все активнішу безпосередню участь у міжнародній торгівлі брали запорожці.

За словами польського дослідника історії Запорозького війська Владислава Серчика, практично не було товару, який би не потрапляв до їх рук. Запоріжжя з'єднувало торгівлю між Україною, Литвою, Польщею, Росією, Кримським ханством, Туреччиною, з краями Далекого Сходу. Запорожці продавали товари власного виробництва, рибу, хутро, сіль, а також полотно, залізо, зброю, тютюн. Купували і перепродували саф'ян, саф'янове взуття, шовкові тканини, волоські горіхи, червоне вино тощо. Торгівля відбувалася водними шляхами, а також сухопутними – Чорним і Муравським. У 1649 р. великі торговельні привілеї надала запорожцям Туреччина. Запорожці отримали право на судноплавство Чорним і Мармуровим морями, постій без обмеження в часі у всіх портах цих морів, спорудження власних торговельних магазинів, звільнення від податків. Запоріжжю було дозволено мати в Константинополі власне торговельне представництво, будувати фортечні станиці вздовж торговельного шляху від дніпрових порогів до устя Бугу для захисту запорізьких купців. Купці отримали право викупу своїх побратимів з турецької неволі. Запорожці були посередниками в торгівлі між Туреччиною і Кримом, з одного боку, і Польщею – з іншого. Важливим був російський напрямок запорізької торгівлі.

На час з'єднання України з Росією у 1654 р. Запоріжжя аж до о. Базавлук становило достатньо освоєний господарський край, зокрема вздовж Дніпра.

З переходом Запоріжжя під юрисдикцію Росії 1686 р. у подальшому господарському освоєнні нижнього Подніпров'я все значніше місце почала посідати зовнішня політика російських царів. Після 1709 р. запорожці, яким вдалося уникнути розправи російських військ, спробували заснувати нову Січ біля гирла р. Кам'янки поблизу с.

Милового, що тепер у Херсонській області. Однак царський уряд змусив козаків залишити зону російського впливу. З дозволу кримського хана козаки оселилися на нижньому лівому березі Дніпра в районі поселення Олешки (нині Цюрупинськ) і заснували там Олешківську Січ. Був перерваний зв'язок з Україною, принизливою стала залежність від кримських татар. Козаки постійно думали про те, як повернутись у межі Старої Січі.

До зруйнування Петром I Старої Січі запорозьке козацтво вже становило собою складну військово-соціальну структуру. Воно складалось не лише з центрального коша на Базавлуку, а також мало простору і значно господарськи освоєну територію. Ще в 1604 р. на р. Орелі запорожці заклали фортецю Царичанка; з 1704 р. розвивалося засноване запорожцями містечко Торомське, з 1707 р. – Сурсько-Клевцове та ін. Тому, коли через 24 роки після розгрому Січі 1733 р. царський уряд дозволив олешківським козакам вернутися на старі місця вони прибули туди і за 5 км від о. Базавлук на р. Підпільній, притоці Дніпра, 1834 р. заснували Нову Січ.

Освоєння великої території викликало потребу її адміністративного поділу на паланки. До найзаселеніших відносились північні паланки – Самарська, Кальміуська, Орельська, Кодацька, Інгульська; південні – Прогнойська, Протовчанська та Бугогардівська – були менш освоєні. Середина і друга половина XVIII ст. позначилися дальшим освоєнням краю. У 1737 р. недалеко від о. Хортиці, в усті балки Канцерки, споруджено корабельну верф – Запорізьку. В 1740 р. виникло нове місто Томаківка, 1750 р. – Каменське, 1775 р. – Славенськ, Никитин, Перевіз-Нікополь. На території сучасного Дніпропетровська збудовані поселення Лоцманська Камінка (1750 р.), Дієвка (1755 р.), Сухачівка (1770 р.). У 1770 р. на місці сучасного Запоріжжя засновано Олександрівську фортецю. У 1788 р. в усті Інгула розпочалося будівництво Миколаєва як центру військового суднобудівництва. В 1794 р. на місці поселення Хаджибей розпочалося будівництво порту з трьома гаванями, який отримав назву Одеса – на честь давнього грецького поселення (лівий берег Тілігульського лиману). Порт виявився надзвичайно перспективним і вже в 40-х роках XIX ст. вийшов за кількістю населення на перше місце серед міст України (60,1 тис. осіб). У Києві тоді проживало 47,4 тис., Севастополі –

41,2 тис., Бердичеві – 35,6 тис., Харкові – 29,4 тис., Миколаєві – 28,7 тис., Херсоні – 22,6 тис. населення.

На території Самарської паланки на початку 60-х років XVIII ст. проживало 13 050 козаків і близько 5 тис. селян чоловічої статі. У рік ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) на території запорізьких земель налічувалось 70 поселень і 1600 зимівників. У них проживало 72 тис. осіб. Запорізькі козаки завжди звертали велику увагу на розвиток освіти. При 16 церквах Запорозької Січі із 44 наприкінці XVII ст. діяли школи. Дані про освіту козаків з окремих куренів засвідчують, що близько половини з них були грамотними.

Після ліквідації 1775 р. Запорозької Січі її землі, розташовані на Лівобережжі Дніпра, ввійшли до складу Воронежської губернії, правобережні – до складу створеної після ліквідації українського гетьманату 1764 р. Новоросійської губернії.

В 1783 р. було реорганізовано адміністративний поділ і створене Єкатеринославське намісництво, що практично управляло землями всього колишнього Запоріжжя. В зв'язку з підготовкою до війни з Туреччиною, яка почалася 1787 р., царський уряд вирішив знову використати запорозьке козацтво і 1788 р. видав указ про заснування Війська вірних козаків, формування якого було доручено О. Суворову. В тому ж році формування отримало назву Чорноморського козацького війська. Під час війни козаків поселяли на землях між Бугом і Дністром, але 1792 р. їх переселили на Кубань, де вони становили основну частину Кубанського козацького війська. В 1796 р. відбулася ще одна адміністративна реорганізація. Більшість земель намісництва ввійшла до складу Новоросійської губернії, яка в свою чергу 1802 р. була поділена на три губернії: Єкатеринославську, Таврійську і Миколаївську. Останню через рік перейменовано в Херсонську.

Всі ці адміністративно-управлінські зміни стали наслідком військово-політичних перемог Росії над Туреччиною в другій половині XVIII ст., приєднання Криму до Росії, воєн початку XIX ст., що супроводжувались інтенсивним заселенням краю в цей час не лише поселенцями з України, а й іншоетнічним елементом. Ще в 1752 р. російський уряд дав згоду на заселення Правобережного Дніпра аж до Синюхи на заході, Тясмина на півночі та верхів'ями Інгулу й Інгульця на півдні сербських військових поселенців, котрих очолював

генерал Хорват. Заселені землі названо Новою Сербією (вона, проте, як адміністративна одиниця через десять років була ліквідована). У 1762 р. Катерина II видала маніфест із закликом до іноземців поселятися в Росії. До сербів долучилися поселення болгар, молдован, греків, німців, угорців і албанців. Після Кучук-Кайнарджійського миру, підписаного за результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр., були знову видані укази про комплектування гусарських і пікінерських полків на новопридбаних землях (1776 р.) і новий маніфест до іноземців із закликами переселятися на південь Російської держави (1785 р.).

Новим поштовхом до переселення в південні райони України стало приєднання 1783 р. Криму до Росії, земель у межиріччі Бугу і Дніпра (1791 р.), Бессарабії (1812 р.) і устя Дунаю (1829 р.). Основну масу поселенців становили українці. Так, з 67 730 осіб населення так званої Новоросії в 1763–1764 рр. на українців припадало 50 672 (74,8%), росіян – 8164 (12,05), “волохів” – 6220 (9,19), сербів – 1410 (2,08%). Поляки, болгары, угорці й німці становили від 0,89 до 0,09%. Південні українські губернії і надалі продовжували розвиватися як переважно українські. У 50-х роках ХІХ ст. в Єкатеринославській і Херсонській губерніях частка українців становила 73,52%. Причому найвищий відсоток українців був у Верхньодніпровському (98,85%), Новомосковському (94,77%), Олександрійському (91,07%) та Павлоградському (86,09%) повітах, найнижчий – у Тираспольському (54,11%). На материковій частині Таврійської губернії в Дніпровському повіті українці становили 55,82%, Мелітопольському – 42,35%. Тобто лише в одному повіті Приазов'я українці не мали абсолютної більшості, а лише відносно.

Приєднання Північного Причорномор'я до Росії відкривало більші можливості його заселення, що тривало впродовж першої половини ХІХ ст., причому населення тут зростало дуже інтенсивно. Так, 1745 р. населення півдня України в межах майбутніх Катеринославської та Херсонської губерній налічувало 43 тис. осіб чоловічої статі. У 1795 р. цей показник зріс до 554,3 тис. На початку ХІХ ст. населення території між Південним Бугом і Дністром разом з Буджаком становило всього 30–40 тис. осіб, а станом на 1858 р. досягло 700 тис.

Одним із способів заселення причорноморських губерній стали державні пожалування земель вищим придворним чинам, дворянам військової служби, козацькій старшині. На пожалувані землі поміщики спроваджували кріпосних селян зі своїх північних маєтків, у тому числі й з Росії. На землях, що управлялися казною, оселялися державні селяни. Це витворило ще до скасування кріпосного права в 1861 р. на південних землях соціальну структуру населення, досить відмінну від загальноукраїнської у межах Російської держави, і дуже відмінну від структури Правобережжя і Волині, яка аж до Другого, а Західної Волині – до Третього поділу Польщі перебувала у складі Польщі, де сільське населення майже повністю становили кріпаки. У Новоросійській губернії станом на 1801 р. найчисельнішою групою серед селян вважалися різні категорії державних селян: військові поселенці, козаки, однодвірці, колоністи – на них припадало 57%, “поміщицькі піддані”, тобто незакріпачені селяни, що жили на поміщицьких землях, становили 36,7%, на кріпаків припадало всього 6,3%. Збереглися численні свідчення сучасників про побут і культуру українського народу XVIII–XIX ст. Директор Харківського училища І. Переверзев, котрий 1788 р. виконав “Топографическое описание Харьковского наместничества”, зазначав хазяйновитість слобожан, взаємне довір’я між ними: “Кладові комори, хліви для худоби і загорожа з хворосту засвідчують, що вони будуються для захисту лише повітряних змін і звірів. Білі, чисті і світлі хатинки, сади, городи доказують їх спосіб життя, окремих від інших людей”. Чимало специфічних рис національного характеру українців підмітив петербурзький філолог А. Павловський, який у “Грамматике малороссийского наречия” (1818) писав: “Проживаючи кілька років у Малій Росії, я міг доволі достосуватися до національного характеру її мешканців, знайшовши у них щось приємно меланхолійне, що, можливо, відрізняє їх від усіх інших жителів земної кулі. Вони наділені природною уважністю, гостротою, схильністю до музики і здібністю до співу. Хлібосољство та простота звичаїв є їхніми суттєвими рисами. У вчинках прості, у справах справедливі, у розмові відверті, хоча часто витончені й виразно хитрі; за намірами ґрунтовні, люблять охайність і чистоту, працюють тихо, але впевнено. У захопленнях рідко спостерігається

поміркваність. До наук, здається, схильні від природи, їхні пісні майже завжди тужливі, ніжність і невинність їхніх пісень незрівнянні”.

Потяг українців до освіти зазначав Г. Квітка-Основ'яненко. У статті “Українцы”, опублікованій 1841 р. у журналі “Современник”, він писав: “Поселянин старається навчити дітей грамоті, а вже після того вибирає промисел за схильністю... Заможний громадянин вважає за сором, якщо серед його синів нема грамотного, розуміється, у тих місцях, де є можливість навчання”.

Цікаво, що, наприклад, у 1845 р. із 338 злочинів (крадіжки і шахрайство) у Харківській губернії жоден не був вчинений місцевим жителем.

Як відомо, за радянського часу було упередженим ставлення до літератури і згадок про етнічні відмінності між українцями та росіянами. Це, безумовно, суперечило об'єктивності науки.

Поширена характеристика українського народу давалася в “Історичному та географічному описі Київського намісництва” за 1787 р.: “Народ цієї країни взагалі добросердечний, простий. Один погляд на його поступки спонукає до доведення цієї істини, благонастроений. В цьому переконують численні приклади вправних у справах його людей, в науках і мистецтві. Простий же народ у властивих для нього роботах повільний і безпечний, як з причини гарячого і плодоносного клімату, так і від відсутності торговельних навиків, що привчають народ до проворності і любостяганія. Терпеливий до крайності...”

Народ цієї країни відмінно схильний до музики і до всіх мистецтв, більше вправляється в іконопису і іконостасній різьбярній роботі. До наук має також велику схильність і настирливість..., ті, хто навчається в Київській академії, в більшій частині будучи людьми найбільшнього стану, утримують себе і купують необхідне для навчання за подаяніє, яке раніше збирали, проходячи щорічно під час канікул Малу Росію”.

Фактично до кінця XVIII – початку XIX ст. склалася та етнічна територія українського народу, якою її застали події 1917–1920 рр. Від устя Дунаю етнічний кордон проходив через Буджак, вверх по Дністру, через Буковину, Закарпаття та Карпатський хребет і далі на північ західніше Бардіїва, Санока, Перемишля, Любачіва, Грубешова, Холма і Дорогочина через прип'ятське Полісся, далі вверх по Дніпру і на схід

від Сожі аж за притоку Десни р. Зноб, на південний схід у напрямку на Рильськ і далі через українсько-російські слобідські простори нового заселення з поверненням на захід через Путивльський повіт (52,52% українського населення за переписом 1897 р.), далі знову на схід через Суджанський повіт (українців 47,92%), на південь через Грайворонський (українців 58,88%), знову на схід через Білгородський (78,60%), Новооскольський (51,02%) і повністю Острогозький (90,49%) і майже такою мірою Богучанський (українців 81,82%), далі через Бірючанський (70,17%) і Павловський (41,98%) повіти, східніше Россоші та Кантемирівки вниз східніше 40 меридіана і до Таганрозької затоки Азовського моря.

Від 1792 р., коли Чорноморське козацьке військо було переселене на Кубань, на південь і південний схід від Дону, поза р. Кубань аж до Чорного моря сформувалася велика етнічно змішана українсько-російська територія, де українське населення від гирла Дону і до середньої Кубані становило більшість (між Єйськом, Ростовом, Тихорецьком, Краснодаром, так само у районі Краснодара і західніше на лівобережжі Кубані).

Від Таганрога і до гирла Дунаю південну межу українських земель омивали Азовське і Чорне моря.

Отже, з кінця XVIII ст. і аж до XX ст. українська етнічна територія істотно не змінювалася.

Водночас національний склад населення у внутрішніх районах України впродовж кінця XVIII, у XIX ст. і на початку XX ст. продовжував змінюватися під впливом цілеспрямованої іншоетнічної колонізації. На західноукраїнських землях зросла відносна частка польського населення, що в Східній Галичині 1910 р., за підрахунками польського історика Тадеуша Домбковського, досягла 14,4%.

Частка ж римо-католицького населення, котре польська офіційна наука вважала за польське, була ще вищою і становила в тому ж 1910 р. 24,48%, а у Львові – аж 50,05%.

В останній чверті XIX ст. відносно масовою стала німецька і чеська сільськогосподарська колонізація у Волинській губернії, де на початку XX ст. налічувалося близько 200 тис. німецьких і понад 60 тис. чеських поселенців. Збільшувалося російське населення в районі Донбасу, промислового Подніпров'я, Приазов'я, Причорномор'я і взагалі в

містах України. Значний прошарок у містах і містечках України, зокрема Правобережної, в Галичині та на Буковині становили євреї.

Зростання іншоетнічного елемента в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом, з іншого, насамперед через те, що професійна структура населення неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни переважно вливалися у велику промисловість, сферу управління, науку, освіту, церковну службу, євреї утримували ремесло і торгівлю, німці та чехи захопили провідні позиції в сільськогосподарському товарному виробництві, зокрема, технічних культур та ін.), це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української нації, наперед зумовлювало її деформований характер. Очевидно, в цьому полягає одна з глибинних причин міжнаціональних суперечностей в Україні, стимули для переростання націоналістичної ідеології в ідеологію національної ворожнечі

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. К.: Основа, 1990. 258 с.
- Україна давня і нова: Народ, релігія, культура: зб. статей і нарисів. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Міжнародна асоціація українців, 1996. 336 с.
- Історія української культури: у п'яти томах. К.: Наукова думка, 2001. Т. II: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Ярослав Ісаєвич. 848 с.
- Кордуба М.* Територія і населення України. Відень, 1918. 24 с.
- Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змінами і доп. Львів: Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 1999. 220 с.
- Кушнір В. Г.* Народознавство Одещини: навч. посібник. Одеса: Гермес, 1998. 245 с.
- Леонюк В.* Словник Берестейщини. Львів: Афіша, 1996. 360 с.
- Литвиненко М. А.* Джерела історії України XVIII ст. Харків: Вид-во Харківського університету, 1970. 203 с.
- Макарчук С. А.* Етнічна історія України: навч. посібник. К.: Знання, 2008. 471 с.
- Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине: (Историко-этнографический очерк). К.: Наукова думка, 1975. 274 с.
- Сумцов М. Ф.* Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків: Союз, 1918. 240 с.
- Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За наук. ред. А. Пономарьова. Опішне: Українське народознавство, 1999. Кн. 2. 544 с.

Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной бытовой культуры. М.: Наука, 1988. 256 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Джерела до дослідження питання становлення української етнічної межі на західному, південно-західному й північному напрямках.
2. Роль релігійного та мовного маркерів у розмежуванні етнічних територій українців та сусідніх народів (поляків, угорців, румунів, молдаван, білорусів та росіян).
3. Роль козацтва в процесі української колонізації території Слобожанщини та Півдня України.
4. Іноетнічний елемент у структурі населення Слобожанщини та Півдня України.
5. Етнічна специфіка Криму та Кубані.
6. Гідроніми як природні кордони між етнічними масивами (на прикладі українського матеріалу).
7. Роль політичного чинника у скороченні української етнічної території.
8. Специфіка етнічних погранич.

Розділ V ДІАСПОРА ТА ЗАРУБІЖНІ УКРАЇНЦІ

РОЗСЕЛЕННЯ ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У СВІТІ. ОСНОВНІ ХВИЛІ ЕМІГРАЦІЇ

Складовою частиною українського етносу є українці, що проживають за межами Батьківщини. Їх поділяють на зарубіжних українців (замешкують власну історичну територію у сусідніх із Україною державах) та власне діаспору. У зв'язку з певними історичними обставинами розсіяні практично по всьому світу, вони упродовж тривалого часу зберігають елементи традиційної матеріальної та духовної культури, народні традиції, плекають рідну мову.

Через відсутність відповідної статистики в Україні, а також за кордоном точна кількість українців у діаспорі невідома. Тож можемо опиратися на результати переписів населення в різних країнах та відомості з відповідних інтернетресурсів. Постійно відбуваються зміни розселення та чисельності діаспори, багато українців перебуває в різних країнах на нелегальному становищі (насамперед заробітчани в Росії, Польщі, Італії, Португалії, Іспанії, Греції та Чехії), що часто взагалі не обліковується. Сучасні дослідники припускають, що загальна кількість українців, що постійно проживають за межами України сягає від 12 до 15 млн., в тому числі в Росії (2010 р.) – 1 928 тис., Канаді (на 2006 р.) – 1 209 тис., у США (на 2015 р.) – 930 тис. (за іншими даними – 2 млн), у Бразилії (на 2009 р.) – 500 тис., у Молдові (на 2004 р.) – 282 тис. (ще 160 тис. проживають на території невизнаної Придністровської молдавської республіки), у Казахстані (на 2010 р.) – 333 тис., в Аргентині – 300 тис., в Італії (на 2015 р.) – 240 тис., в Білорусі (на 2009 р.) – 159 тис., в Чехії (на 2015 р.) – 110 тис., в Іспанії (на 2015 р.) – 100 тис., в Португалії (на 2012 р.) – 54 тис., в Румунія (на 2011 р.) – 51 тис., в Латвії (на 2011 р.) – 46 тис., в Польщі (на 2011 р.) – 62 тис., у Франції (на 2011 р.) – 35 тис., в Австралії (поч. ХХІ ст.) – 34 тис., у Великобританії – 30–35 тис., в Естонії (на 2011 р.) – 23 тис., у Киргизстані (на 2009 р.) – 22 тис., в Азербайджані (на 2009 р.) – 22 тис., у Німеччині – 20–40 тис., в Китаї (на кінець ХХ ст.) – 20 тис., у Греції (від 20 до 120 тис.), в Уругваї (на початок ХХІ ст.) – 15 тис., у Литві (на 2011 р.) – 10 тис., у Туркменістані (на 2010 р.) – 10 тис., в

Словаччині (на 2011 р.) – 7–40 тис., у Грузії (на 2002 р.) – 7–9 тис., в Австрії – 6 тис., у Сербії (на 2011 р.) – 5–19 тис., у Парагваї (на 2010 р.) – 10 тис., у Бельгії – 5 тис., у Боснії та Герцеговині (на 1991 р.) – 4 тис., в Угорщині – 2–10 тис., у Болгарії (на 2008 р.) – 2–5 тис., у Хорватії (на 2011 р.) – 2–4 тис., у Венесуелі – 3 тис., Вірменії (на 2001 р.) – 2 тис.

Розбіжність у цифрових даних пояснюється не лише відсутністю достовірної статистики, а й складністю визначення категорії громадян інших країн, яких можна віднести до українського етносу. З одного боку, вони проживають у державах, що відрізняються за рівнем економічного, політичного і культурного розвитку. Тривале перебування у різних кліматичних зонах, на ізольованих від України територіях, вплив сусідніх етносів призвели до формування певних відмінностей у психіці, ідентичності, зовнішності, навіть мові зарубіжних українців та представників української діаспори. Які ж спільні ознаки доцільно враховувати для визначення приналежності до українського народу? Найважливіші, на наш погляд, такі: наявність етнічної самосвідомості, спільність рідної мови, національної психології, збереження традицій матеріальної та духовної культури.

Формування території Української держави відбувалося порівняно в пізні часи, під час розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Цей процес тривав майже три десятиліття і завершився у 1954 р. Внаслідок військової, політичної, дипломатичної протидії сусідніх країн, непослідовності зовнішньої політики СРСР кордони України практично скрізь не збігаються з територіями компактного проживання українського етносу. У зв'язку з цим значна кількість українців, які одвічно проживали на рідних землях, опинилася за межами Батьківщини – в Росії (Кубань, частково Воронежська, Курська, Брянська, Белгородська обл.); Білорусії (Берестейщина, Пінщина); Польщі (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя), Словаччині (Пряшівщина), Румунії (Мараморощина) та Молдові.

Українську діаспору умовно поділяють на східну і західну. Східна утворювалася шляхом переселення українців до внутрішніх, головню східних, губерній Російської імперії, пізніше – до республік колишнього СРСР. Натомість західна насамперед пов'язана із міграцією українців у країни Західної Європи, Америки та Австралії.

У східному напрямку виділяють три основні хвилі міграцій. Перша (кінець XIX – початок XX ст.) пов’язана із збіднінням селянства (економічна). Друга – після поразки національної революції 1917–1921 рр. та більшовицької окупації України. Тоді еміграційна хвиля теж мала соціально-економічну, але частково і політичну основу. Третя міграційна хвиля (50–60-ті роки XX ст.) також була трудовою, пов’язаною з освоєнням цілинних та перелогових земель Казахстану, Алтаю, Сибіру. Крім того були ще дві політичні хвилі – насильницька депортація селянських сімей у період колективізації та післявоєнне переселення родин із західних областей України (близько 200 тис. осіб), що підозрювались у зв’язках з українським визвольним рухом.

Західна діаспора також формувалася масовими хвилями переселень. Спеціалісти виділяють чотири основні хвилі: з останньої чверті XIX ст. до початку Першої світової війни (економічна); між двома світовими війнами (політична, але частково також і економічна); після Другої світової війни (політична) і остання – після розпаду Радянського Союзу (з кінця 80-х років XX ст.) – економічна.

ПОЛЬЩА

На території сучасної Польщі українці споконвіку проживали в історичних межах Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Напередодні Другої світової війни загальна кількість їх на згаданих землях становила понад 700 тис. осіб. У 1945–1946 рр. відповідно до угоди між урядами УРСР та Польщі відбулося масове переселення українців із території Польщі та поляків з України. Кількість переселених українців становила 480 тис., поляків та євреїв, які відносили себе до громадян Польщі – близько 780 тис.

На початку 1920-х рр. тут осіло кілька тисяч політичних емігрантів з Наддніпрянщини (офіцери та вояки армії УНР, учені, інтелігенція).

У Польщі 1947 р. під гаслом боротьби проти українського буржуазного націоналізму провели акцію “Вісла” – кампанію масового примусового виселення українців із земель традиційного проживання на північ та захід країни. Її здійснювали адміністративні органи і військові підрозділи до 1950 р. Від рідної домівки відірвано 140 тис. українців, яких розселили у напівзруйнованих садибах репатрійованих німців, по кілька родин на поселення, що мало забезпечити їхню

швидко асиміляцію. Лише невелика кількість українського населення залишилась на корінних землях. Загалом проведена сталінськими методами акція “Вісла” підірвала економічне становище українців у Польщі, їх етнічні зв’язки з Україною.

У 1957 р. уряд ПНР дозволив українцям повернутися на рідні місця. Однак через адміністративні перешкоди, відсутність необхідних коштів, страх перед можливістю повторення репресивних акцій значна частина українського населення так і залишилася на місцях примусового переселення. Точна статистика кількості українців у Польщі відсутня. У всякому разі, після офіційного припинення евакуації у липні 1946 р. у межах Польщі залишалось більше 200 тис. українців.

На особливу увагу заслуговує державна політика стосовно лемків. Влада Другої Речі Посполитої намагалася довести їхню окремішність від українців. Комуністичний режим не давав згоди на створення окремих лемківських організацій, дозволяючи на активність лемків тільки в рамках офіційного Українського суспільно-культурного товариства. Проте вже після повалення комунізму політика офіційної Варшави знову кардинально змінилася, вона надає максимальну підтримку організаціям, які декларують прагнення розвивати окрему, лемківську національну тотожність.

Польський перепис населення 2002 р. подав всього 31 тис. українців. З початку 2000-х років поступово почала зростати кількість українських сезонних заробітчани в цій країні. Після збройної агресії Росії їхня кількість зросла до понад мільйона в рік. Починаючи з 2008 р. особи, які доведуть, що хоч один з їхніх батьків, дідусь чи бабуся або ж прадід та прабабуся (обоє) були польської національності або ж мали польське громадянство, можуть отримати карту поляка. Цей документ дає право на вільний в’їзд до Польщі, офіційне працевлаштування, певні соціальні та матеріальні гарантії, але що найголовніше спрощену процедуру отримання польського громадянства. Станом на осінь 2015 р. карту поляка отримало 70 тис. українців. Частина з них виїжджають на постійне місце проживання до Польщі. Станом на 2015 р., згідно окремих даних, тут проживають, працюють або навчаються понад 2 млн. громадян України.

Разом з демократизацією країни створено в 1989 р. “Об’єднання українців у Польщі”, яке видає газету “Наше слово”, щорічник

“Український альманах” та багато інших видань. Діє “Українське історичне товариство”, “Союз українок”, “Товариство Б. Лепкого у Кракові”, “Пласт” та інші молодіжні, професійні та церковні товариства.

У Варшавському університету створена кафедра української мови, україністикою займаються в Краківському, Познанському, Люблінському та інших університетах. Все тіснішими стають студентські зв’язки, видаються лемківські газети і журнали. Зараз польське суспільство підтримує українців в їхніх демократичних стремліннях.

СЛОВАЧЧИНА

Значну автохтонну національну групу становлять українці в Словаччині, які компактно розселені на теренах Пряшівщини (південна Лемківщина). Відірвані Угорщиною від основного масиву свого народу ще в XI ст. вони впродовж багатьох віків постійно боролися за збереження національної самобутності. Новий наплив українського населення з північного боку (тоді в кордонах Речі Посполитої) припав на злам XVII–XVIII ст. У другій половині XVIII ст. відбулася перша хвиля еміграції місцевих лемків – австрійська влада переселила значну частину мешканців південної Пряшівщини на звільнену від турків частину Балкан (Воєводина (області Банат та Бачка), Хорватія, Боснія, Словенія). Натомість на території Пряшівщини південніше від Гуменно-Вранова, заселеній до того часу українцями, розгорнулася сильна словацька колонізація, що поступово змінила етнічний характер цього району – значна частина автохтонного населення словакізувалася або зугорщилася. Перебуваючи у складі Угорської держави, а з XVI ст. – Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) імперії, українське населення Пряшівщини (як і цілого Закарпаття) зазнавало нещадної експлуатації, соціального та національного гніту. Саме це зумовило його масову еміграцію (до 50% від наявного населення) з кінця XIX ст. до США та Канади.

У 1919 р. між Підкарпатською Руссю та Словаччиною, як двома складовими частинами Чехо-Словаччини, було проведено адміністративний кордон – до складу Словаччини увійшло близько 3 500 км² української суцільної етнічної території (Пряшівщина) та близько 100–120 тис. українського населення. Встановленням етнографічного

кордону між русинами і словаками на Пряшівщині займався від 1922 р. Ян Гусек, який однозначно довів українську приналежність місцевого населення.

За оцінками В. Кубійовича, у 1930 р. на Пряшівщині жило щонайменше 110 тис. українців (у тому числі на українській суцільній території – 87 тис. осіб). Греко-католиків зі словацькою мовою було 80 тис. осіб.

Після Другої світової війни близько 15 тис. українців з Пряшівщини чехословацький уряд переселив у Судети на місця репатрійованих звідти німців, ще 12 тис. місцевих лемків повіривши обіцянка радянських агентів переїхали в УРСР (згодом частина з них змогла втекти назад з “радянського раю”).

Переписи населення другої половини ХХ ст. показали таку кількість українців Словаччини: 1950 р. – 46 тис., 1960 р. – 33 тис., 1970 р. – 38 тис., 1991 р. – 30,8 тис. Хоча, згідно опитування “Словацької національної ради” у 1967 р. у 206 селах (з усіх 250 сіл Пряшівщини) мешкало 98.000 українців.

В наш час основним місцем проживання українців Словаччини є якраз її північно-східна частина (Пряшівщина), де, за підрахунками етнографів, збереглося близько 200 українських сіл. Значна кількість українців мешкає у містах і містечках – Пряшів, Бардіїв, Гуменне, Стара Любовня та ін. Офіційний перепис населення у Словаччині 2001 р. зафіксував 35 тис. українців (українців – 10,8 тис., русинів – 24,2 тис.), але одночасно 62786 респондентів назвали своєю рідною мовою українську (54,9 тис. – русинську; 7,9 тис. – українську). Фахівці аргументовано говорять про 100 тис. українців. Згідно з оцінкою видатного знавця проблематики проф. Миколи Мушинки, з-посеред близько 90 тис. мешканців історичної Лемківщини на словацькому боці русини-українці становлять тепер неповну четвертину, хоч більшість мешканців цього регіону має лемківське (русинське) походження

Українці Словаччини традиційно були греко-католиками. У середині ХХ ст. комуністична влада Чехословаччини запровадила тут промосковську православну церкву. Проте вже наприкінці 1960-х років уряд Дубчека знову легалізував греко-католицьку церкву. Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. спостерігається чітка тенденція до зростання словацького впливу на церкву. Кілька років тому все

богослужіння у Словацькій греко-католицькій церкві переведено на словацьку мову.

Після закінчення Другої світової війни новостворена Українська національна рада Пряшівського краю, репрезентуючи інтереси населення регіону, порушила питання про його автономію в межах Чехословаччини. Офіційна влада на це не погодилась, проте пішла на значні поступки у культурно-освітній сфері. До 1948 р. русини-українці мали власну шкільну систему, газети, видавництво, театр, молодіжну організацію. Через поширеність русофільських настроїв місцевої інтелігенції у більшості з вищеназваних інституцій вживалась російська мова. Однак програма українізації, запроваджена новим комуністичним урядом Чехословаччини на початку 1950-х років, надала поштовх розвитку української літературної мови. Виникла, нова аполітична організація КСУТ (Культурна спілка українських трудівників), що представляла інтереси русинів-українців.

Значний сплеск українського національного руху припав на 1960-ті роки, проте був придушений разом із “Празькою весною”. Репресивні заходи влади в 1970–1980-х роках не привели до цілковитої ліквідації русинсько-українських культурних інституцій. Відділення Пряшівського університету, КСУТ; друкувалася українська преса.

Найбільш чисельними організаціями українців в сучасній Словаччині є “Союз русинів-українців СР” (4 тис. членів) та Союз скаутів “Пласт” українсько-русинської молоді у Словаччині. СРУСР та Спілка українських письменників Словаччини мають свої періодичні видання, які видаються українською мовою: газета “Нове життя”, літературно-мистецький та публіцистичний журнал “Дукля” та дитячий журнал “Веселка”. Працює 11 дитсадків, 8 початкових та одна середня школа, Пряшівський університет та Університет Матея Бела в Банській Бистриці.

У Словаччині існують українські етнографічні музеї, зокрема “Музей української культури” у Свиднику, що його очолює професор Мирослав Сополига, видаються газети і журнали, серед них особливо популярне видання “Нове життя”. Слід відзначити діяльність академіка Миколи Мушинки та вченого з Братіслави Миколи Неврлі, який є вихованцем Українського вільного університету у Празі і всю свою багатогранну діяльність спрямовує на зміцнення української науки і культури в діаспорі.

УГОРЩИНА

Українська національна меншина на території сучасної Угорщини нараховує бл. 3 тис. осіб, здебільшого, закарпатських українців, які після 1945 р. залишилися в її межах. Проживають переважно вздовж середньої течії річки Тиси, займаються сільським господарством. Мешкають також у Будапешті. У попередні століття українців в Угорщині було значно більше, але переважна більшість з них була асимільована. Нащадки українців у багатьох випадках зберегли греко-католицьку віру; богослужіння проводиться угорською мовою.

Українці в Угорщині живуть розпорошено і не мають організації. Є залишки етнічних островів з мовно-побутовими і культурними слідами колишніх українських поселень, які тепер майже повністю асимільовані, але ще у XVIII–XIX ст. виявляли виразний український етнічний характер.

Українські поселення в Угорщині виникли в XVII–XVIII ст. як результат просування українців і словаків на південь, зокрема на територію Угорської рівнини після османського спустошення цих областей. Деякі закарпатські учасники протиавстрійського повстання куруців, після його поразки, залишилися на угорських землях. Це були українські острови серед угорської більшості, хоч у деяких селах українці переважали, але порівняно до всього населення жуп (комітатів) вони не становили понад 4-5%.

Згідно з переписами, у першій половині XIX ст. всіх українських або мішаних сіл було ще понад 50 (у т. ч. 21 повністю українських); в них мешкало близько 30 тис. українців. Кількість греко-католиків у цих комітатах була значно більша, що свідчить не лише про поступову асиміляцію українців, але й про те, що греко-католиками були також угорці, серби, греки, а в Сатмарському комітаті румуни. Найпівденнішим поселенням українців було м. Маков на південному сході Угорщини, на румунському кордоні, що було своєрідним перехідним пунктом поселення закарпатських українців у Бачці (тепер Сербія).

Процес асиміляції посилити угорський культурний тиск з середини XIX ст. і заходи мадяризації Греко-Католицької Церкви після заснування Гайдурозької єпархії. Українські етнічні острови зазнали чималого удару в 1918 р., після цілковитої ізоляції Закарпаття, а для греко-католиків Боршодського комітату засновано адміністрацію в

Мішкольці. Введення угорської мови до літургії призвело до остаточної асиміляції. Тепер тільки старші люди у деяких селах ще розуміють українську мову. Проте залишки побутової культури, фольклору, а навіть деяких церковних звичаїв збереглися, й українські прізвища нагадують про походження людей. У середині 1970-х рр. єпископ Йоаким Сегедій з Загребу відвідав і описав українські оселі в Угорщині, знайшовши в них багато слідів українськості. Ще одним етнічним анклавом українців в Угорщині є Бачка, яку заселяли у другій половині XVIII ст. Зараз тут проживає близько 15 тис. українського населення, а у Воєводині (Сербія) русинська мова навіть має офіційний статус.

РУМУНІЯ

У Румунії українське населення споконвічно проживає в Південній Буковині та Мараморощині. Крім цього, дві компактні етнічні групи сформувалися з українських переселенців на південному сході (Добруджа) і південному заході (Банат). Після зруйнування Катериною II у 1775 р. Запорізької січі в Добруджу перебралась велика частина козаків, які створили там Задунайську січ. Їхні нащадки цілими селами до нашого часу доволі компактно проживають на цих територіях (район Тульчі-Дунавця). Сюди ж втікали селяни-кріпаки з підросійської України. Українці компактно проживають також у румунській частині Банату, куди ще в XVIII ст., коли ці терени належали за Османської імперії, переселена незначна кількість козаків з Добруджі. А після приєднання цих теренів до Австрії сюди переїхали декілька тисяч українців із Закарпаття. Їхнє життя на початку XX ст. досліджував Володимир Гнатюк (“Етнографічні матеріали з Угорської Русі”). В інших частинах Банату, який зараз належить Сербії та Угорщині, також мешкають українці, які до нашого часу зберігають свою ідентичність. Ще у XVIII ст. виникли українські поселення в райони Бачки, сюди частково переселились і козаки з Добруджі, але осідали на цих теренах переважно українці (русини) з Південної Лемківщини. Там створились українські колонії Руський Керестур, Коцура, Новий Сад та ін. Частина цих українців на початку XIX ст. переселилась до Славонії (історична область Хорватії). Життя січовиків Добруджі уперше дослідив Ф. Вовк у працях “Задунайська січ (за місцевими спогадами і оповіданнями)” (1883) та “Руські колонії в Добруджі” (1887). Наприкінці 1870-х років у

Дунавці жив 120-річний козак Ананій Коломієць і розповіді якого лягли в основу цих історико-етнографічних нарисів.

У 1920 р. на території Румунії, головним чином у Бухаресті, опинилися українські політичні емігранти. Їх основу становили колишні старшини і вояки Другої Запорізької бригади Армії УНР. У міжвоєнний період тут діяла низка емігрантських організацій.

Після Другої світової війни у Румунії проживало 120 тис. українців: в Південній Буковині (близько 40 тис. осіб у 39 місцевостях), у Добруджі (30 тис. у 37 місцевостях), на Мармарощині (близько 30 тис. у 16 місцевостях), близько 10 тис. проживало у 8 селах Банату (дехто з них виїхав наприкінці 1940-х років до СРСР), ще 10 тис. проживали дисперсно по території країни. За переписом 1956 р. у Румунії жило 68,3 тис. українців.

У соціалістичній Румунії не було жодних українських громадських організацій, хоч конституція гарантувала кожній національній меншості національно-культурні права. Партія і уряд країни змінювали своє ставлення до місцевих українців. До 1947 р. вони не визнавали взагалі існування української національної меншості; у 1948–1963 рр. існувала відносна можливість праці в культурно-шкільній ділянці, виходив літературно-історичний двомісячник “Культурний порадник”. З 1964 р. румунська влада поступово ліквідувала попередні здобутки української меншини: ліквідовано майже всі школи з українською мовою навчання (животіє тільки український відділ при гімназії в Сиготі і український лекторат у Букарештському Університеті) і всю українську культурно-освітню працю по селах, заборонено вживати в публікаціях українські назви місцевостей.

Шкільна реформа 1948 р. дала можливість для розвитку середньої і вищої освіти українською мовою. Упродовж 10 років у Румунії існувало 120 народних шкіл з українською мовою навчання (бл. 200 українських учителів і бл. 10 000 учнів) та паралельні класи з українською мовою навчання в гімназіях у Сереті, Сиготі й Сучаві і у педагогічних школах: в Сереті, Сиготі й Тульчі.

Як офіційна національна меншина українці мають одне зарезервоване місце в парламенті Румунії. 29 грудня 1989 р. засновано Союз українців Румунії.

Правдива статистика про кількість українців у Румунії на початку ХХІ ст. відсутня. За переписом 1960-х років (до “епохи Чаушеску”), їх налічувалося понад 100 тис. У 2002 р. – 61 тис. За останнім переписом 2011 р. року була подана цифра 51 тис.

В сучасній Румунії держава виділяє кошти на розвиток української освіти, культури, видавничої справи. Українська освіта в Румунії є в місцях компактного проживання українців. Зокрема, в м. Сегету-Мармаціей діє Український ліцей ім. Т. Шевченка, в Сучавському і Тимішському повітах є по одній секції в румунських ліцеях. Українську філологію вивчають у Бухарестському, Клужькому та Сучавському університетах. Українською мовою видаються часописи “Вільне слово”, “Український вісник”, “Наш голос”, дитячий журнал “Дзвоник”, книжки українських письменників Румунії.

На румунізацію місцевих українців впливає й те, що вони живуть розпорошені й ізольовані від інших країн українського поселення, зокрема й України, а залякана українська інтелігенція, живе переважно по містах та має невеликий зв’язок з українською масою.

Більшість українського населення в Румунії була православною, греко-католики переважали на Мармарощині і в Банаті. Після ліквідації в 1948 р. Греко-католицької церкви в Румунії вірних примусили перейти на православ’я. Богослужіння і проповіді Румунської православної церкви майже повсюдно, крім Серету, Мараморощини та Банату, відбуваються румунською мовою, і таким чином вона є одним із засобів румунізації.

Якщо в повіті Марамуреш, де українці зуміли зберегти ідентичність, працює Ліцей ім. Т. Шевченка, українські школи, організовано художні колективи, то в Добруджі нема жодної української школи, а богослужіння в церквах, збудованих ще в козацькі часи, ведуться румунською мовою. Хоч останнім часом і тут пробуджується національне життя. У 1997 р. відкрито пам’ятник Задунайській Січі в с. Верхній Дунавець біля м. Тульча, де в 1775–1828 рр. знаходився центр Січі.

У Добруджі, де компактно мешкають потомки запорізьких козаків, збереглися до наших днів цілі українські села традиційного кругового планування поселень з хатами під стріхою. Таких сіл навіть і на Україні обмаль. Єдине, що їх відрізняє від суто українських сіл, це виноградники, яких тут дуже багато.

На сучасному етапі активно діють такі громадські організації як “Союз українців Румунії”, “Румунія – Україна”, “Демократичний союз українців Румунії”. Створено Раду національних меншин при президенті. Українців тут достойно представляє Ярослав-Орися Колотило.

ХОРВАТІЯ, СЕРБІЯ, БОСНІЯ ТА ГЕРЦЕГОВИНА

Політичний, національний та релігійний гніт, а особливо соціальне становище українців на рідній землі, спонукали українців до переселення в інші, більш сприятливі для життя місцевості, або вільні малозаселені території Подунав'я, Подністров'я, південнослов'янських країн. Уже з першої пол. XVII ст. відбувалось переселення українців до Сербії, Банату, Срему і Славонії (історична область Хорватія).

Перші українські переселенці з'явилися на території сучасної Хорватії (історична область Бачка у Воєводині) у 40-х роках XVIII ст. Це були переважно селяни з Пряшівщини, Закарпаття. Еміграція з українських земель до Воєводини тривала і в XIX ст. Крім Бачки, заселялася область Срему (територія сучасної Хорватії). У 90-х роках XIX ст. 15 тис. селян зі Східної Галичини, а також деяка кількість із Закарпаття оселилися у Боснії та Славонії. Нині в державах, що виникли на території колишньої Югославії, проживає бл. 60 тис. осіб українського походження.

Незважаючи на малочисельність українців Бачки, ще в 1919 р. у Новому Саді було організоване “Руське народне просвітне дружество” на зразок “Просвіти”, у 1927 р. створилось студентське товариство, а в 1933 р. – “Культурно-національний Союз русинів Югославії”, що організував видання “Русская зоря”. З 1972 р. в університеті м. Новий Сад викладають декілька предметів українською мовою і русинським діалектом. У Хорватії видається журнал “Нова Думка”.

У Боснії (Баня-Лука) створено “Союз русинів і українців” та товариство “Українець”. У Хорватії активно діє “Союз русинів і українців”. Як бачимо, українці всюди залучені до національного та суспільного життя.

Незалежно від соціально-політичного статусу країн, де одвічно проживали українці, програмних цілей і політичних забарвлень партій, що перебували при владі, політика урядів Польщі, Чехословаччини,

Угорщини, Румунії завжди була спрямована на денационалізацію й асиміляцію українського населення. Особливо активізувалася асиміляторська політика, набувши агресивних форм, з приходом до влади прорадянських режимів. Внаслідок цього кількість українців на сучасній території Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії й Угорщини до початку ХХІ ст. істотно скоротилася. У перших трьох країнах останніми роками спостерігається швидке зростання кількості українців за рахунок заробітчан, частина з яких осідає на постійне місце проживання .

ЗАХІДНА ЄВРОПА

Іншим напрямом формування української діаспори була еміграція – масове переселення українців з Батьківщини в інші країни. Для українського народу, який втратив державність у ХVІІІ ст. це була суворя необхідність, практично єдина змога вирватися з безпросвітних злиднів, політичного та національного гніту, гонінь за релігійними мотивами.

Переселення українців з рідних земель розпочалося ще у ранній новий час. Так, після прийняття польським сеймом у 1658 р. закону, згідно з яким усі некатоліки повинні залишити межі держави, чимало українців-протестантів переїхали до Голландії, Німеччини, Англії, Франції. Згодом дехто з цих вигнанців добрався до Північної Америки, і їх нащадки навіть брали участь у війні північних колоній за незалежність (1775–1783), англо-французьких війнах у Канаді на початку ХІХ ст.

В 70–80-х роках ХІХ ст. багато політично переслідуваних у Росії українських студентів здобували освіту у Відні, Празі, Женеві й Цюриху (Швейцарія). У 1876–1889 рр. “женевський гурток” (Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолинський, М. Павлик, А. Ляхоцький) під керівництвом Михайла Драгоманова видавав перший український позацензурний журнал “Троада”. Ця еміграція була тимчасовою, хоч багатьом із тих емігрантів довелося назавжди залишитися поза Україною.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. в Європі сформувалося три групи української військово-політичної еміграції. До 1923 р. у Відні діяв еміграційний уряд ЗУНР на чолі з Євгеном Петрушевичем, діячі та прихильники якої згодом перебралися до Німеччини. Збройні сили ЗУНР – Українська галицька армія – в цей

час були інтерновані в таборах Чехословаччини (Німецьке Яблонне, Ліберці, Йозефів тощо). Сотні українських емігрантів з Галичини та Наддніпрянщини у 1920-х роках здобували освіту в українських вищих школах Чехословаччини, уряд якої толерантно ставився до українських скитальців. У Польщі (Варшава, Тарнів) розмістилися еміграційний уряд і Рада республіки УНР; там же інтернували й Наддніпрянську армію (Каліш, Щепйорно, Перемишль, Вадовіце, Ланцут тощо). Разом з урядовцями до Польщі перебралося чимало української інтелігенції (політиків, господарників, діячів культури і мистецтва), за участі яких було організовано багато наукових, мистецьких, професійних та господарських емігрантських установ та організацій. Натомість прихильники гетьмана Павла Скоропадського в основному емігрували до Німеччини, де створили низку наукових і культурно-освітніх установ. Серед них насамперед відзначимо Український науковий інститут у Берліні (1926–1945 рр.).

ЧЕХІЯ

У міжвоєнний період Чехословаччина стала центром українських громадсько-політичних, культурних та наукових організацій і закладів. Упродовж 1921–1945 рр. у Празі діяв Український вільний університет, де викладали історію, націологію, етнографію, географію, педагогіку та інші дисципліни. За перших 10 років видали 23 томи друкованої продукції. Професори УВУ були учасниками понад 30 міжнародних наукових конгресів, представляючи українську науку на світовому рівні. Тут функціонували Українська господарська академія, Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Інститут громадознавства, Український робітничий університет (заочне навчання), Українська студія пластичного мистецтва. У 1925 р. організовано “Музей визвольної боротьби”, де зібрали архіви Української Центральної Ради, Директорії, армії УНР, ЗУНР, інтернованих таборів тощо. Тут діяло 143 видавничі осередки, було опубліковано 734 книги, виходили журнали “Нова Україна”, “Студентський вісник”, “Розбудова нації”.

У Празі працювали видатні вчені: І. Горбачевський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Шелухін, В. Щербаківський, Д. Антонович, Л. Білецький, С. Русова. Тут жили і поховані на Ольшанському цвинтарі один з організаторів УВУ, знаменитий поет Олександр Олесь та багато інших діячів.

З приходом радянських військ до Праги в 1945 р. всі українські вузи та бібліотеки ліквідували, частину архівів та книг передали до Слов'янської бібліотеки (так званої “Клементинум”), української гімназії в Модржаках, але основні архіви перевезли до Києва, де вони перебували на спецзбереженні.

Слов'янська бібліотека в Празі має великий відділ україніки, в Чехії видаються українські журнали і газети, працюють школи і гімназії, організована художня самодіяльність (хори, танцювальні гуртки). В 1960-х роках. у Карловому університеті викладав доктор філософії Юрій Бача, якого в 1971 р. ув'язнили за поширення праці І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”.

У 1996 р. відбулась міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю УВУ у Празі, на якій були присутні його вихованці, що на той час проживали на всіх континентах світу.

В сучасній Чехії українці є однією з найбільших національних меншин. Станом на 2015 р. їх нараховувалось більше 110 тис. Водночас тут наявна велика кількість сезонних і постійних заробітчан на легальному та нелегальному становищі.

У зв'язку з численною міграцією українців до Чехії, протягом першого десятиріччя ХХІ ст. значно зросла кількість громадських рухів та об'єднань, що об'єднують українців та громадян України в Чехії, займаються розвитком української культури, влаштовують акції тощо. Особливо активними проукраїнськими громадськими об'єднаннями під час та після Помаранчевої революції стали Українська Ініціатива в Чехії та Форум Українців в Чеській республіці. Зосереджені формальні та неформальні об'єднання Українців, в основному, у Празі та Пльзні, однак є активний громадський рух українців у Карлових Варах, Хомутові та Брні.

АВСТРІЯ

В Австрії, зокрема, у Відні, українці проживали ще з кінця ХVІІІ ст., коли Галичина увійшла до Монархії Габсбургів. Там навчалось багато українських студентів, які в 1868 р. створили товариство “Січ” (серед його керівників був молодий історик Мирон Кордуба). У Відні в 1890-х роках захистив докторську дисертацію Іван Франко, якому тепер у цьому місті споруджено два пам'ятники (в університеті та

біля греко-католицької церкви св. Варвари), а також встановлено меморіальну таблицю на будинку (вул. Віплінгерштрассе, 26), де він проживав.

У міжвоєнний період у Відні Михайло Грушевський і його дочка Катерина відкрили Інститут громадознавства (соціології). У 1921 р. створено Український вільний університет на чолі з Олександром Колессою, який того ж року перевели до Праги. У 1929 р. саме у Відні пройшов установчий Конгрес Організації українських націоналістів. У цей період в австрійських університетах (насамперед Відня та Граца) навчалося багато студентів із окупованої Польщею Галичини.

Зараз українці Відня організуються біля церкви св. Варвари, мають свої товариства й організації, працюють суботні та недільні школи, створено колективи художньої самодіяльності, організуються подорожі на Україну, встановлено зв'язки між львівськими науковими установами і Віденським університетом.

НІМЕЧЧИНА

Загальна кількість українців у Німеччині у 20–30-х рр. ХХ ст. становила приблизно 15 тис. Сюди не входили українці-галичани, які влітку прибували до Німеччини на заробітки, а взимку поверталися додому. Однією з найбільш організованих категорій українських емігрантів у Німеччині в 1920-ті рр. виявилась студентська молодь. Українські студенти навчалися в університетах Лейпцига, Мюнхена, Берліна. На початку 1921 р. заснували Спілку студентів-українців у Німеччині, яка об'єднувала майже 120 чоловік, переважно наддніпрянців. Це молодіжне об'єднання підтримував Допомоговий комітет на чолі з Володимиром Винниченком і Богданом Лепким.

Вагомим здобутком української еміграції в Німеччині став Український науковий інститут (УНІ), створений у Берліні в листопаді 1926 р. на чолі з Д. Дорошенком (1882–1951). Своє основне завдання керівництво інституту вбачало у розвитку української науки за кордоном, а також у співробітництві із західноєвропейськими вченими. Тут працювала кафедра етнографії під керівництвом Зенона Кузелі. Інститут розпочав широку видавничу діяльність. Упродовж 1927–1931 рр. опубліковано три топи “Записок” УНІ, дві збірки науково-інформаційних повідомлень, а з 1933 р. виходило періодичне видання “Вісті” (за ред. З. Кузелі).

У післявоєнній Німеччині та Австрії, які були окуповані союзними військами, знаходилося декілька мільйонів українців, які не хотіли повертатись до Радянського Союзу, де їх очікували в'язниці та висилки до Сибіру. Вживати в зруйнованій повоєнній Німеччині було надзвичайно важко. Українці змушені були працювати на важких роботах на будівництві, у важкій індустрії, на залізницях тощо.

Молодь прагнула отримати освіту. У 1945 р. в Мюнхені відновив діяльність Український вільний університет, який функціонував у Празі з 1921 по 1945 рр., а в 1947 – Наукове товариство ім. Шевченка, заборонене в Україні в 1940 р. Створено Інститут енциклопедій, який очолив З. Кузеля. Упродовж 1949–1952 рр. центр наукових досліджень поступово перемістився до Сарселя під Парижем, де була організована “централя” НТШ. У Німеччині залишився тільки невеликий його відділ, який продовжує наукову діяльність.

УВУ зазнавав важких ударів: валютна реформа, масова еміграція за океан (з 1948 р.) призвели до припинення лекцій в 1956 р. Щоправда в 1950 р. Міністерство освіти визнало право УВУ надавати наукові ступені магістра та доктора, які визнавались в Канаді та США. Університет з психологічним, літературознавчим та суспільно-економічним інститутами зберіг своє непересічне значення наукового осередку. У 1949 р. УВУ видав збірник “Україна та її народ”, а в 1955 р. праці Ю. Бойка “Шевченко й Москва” та “Шевченко на тлі західноєвропейської літератури”. Друкувались підручники та окремі книги проректора УВУ І. Мірчука, Н. Василенко-Полонської, П. Курінного, Ю. Шереха-Шевельова, В. Щербаківського та ін. У 1961 р. УВУ отримало приміщення і регулярну субсидію, з 1965 р. відновились літні лекційні заняття, розширялась видавнича діяльність. Університет розвиває наукові стосунки з усім світом. Після відновлення незалежності України німецький уряд відмовився фінансово допомагати УВУ. Україна поки що не в змозі утримувати університет. Але, незважаючи на фінансові труднощі, УВУ існує і продовжує наукову діяльність. У Німеччині виходять українські газети “Шлях перемоги”, “Християнський голос”, “Мета”, молодіжний журнал “Зерна”, організовано оркестри “Бандура” і “Діброва”, самодіяльні драматичні, хоріві та танцювальні колективи.

ФРАНЦІЯ

Франція є другою західноєвропейською країною, де проживає порівняно численна українська діаспора (на 2011 р. до 35 тис.). В Парижі жив в 1887–1905 рр. один з основоположників української етнології Федір Вовк (1847–1918). Після революції до Франції змушена була емігрувати родина українських магнатів та меценатів Терещенків. Щоб зберегти національну етнічну та культурну самобутність, українці у Франції створили “Український центральний громадський комітет”, “Центральне представництво українців у Франції” та широку мережу жіночих, молодіжних, культурологічних і просвітянських організацій. У 1927 р. створено бібліотеку ім. С. Петлюри, в 1952 р. європейський центр НТШ в Парижі (Сарселі) під керівництвом З. Кузелі, В. Кубійовича, А. Жуковського та інших діячів. Плідно на культурно-просвітницькій ниві працювали вікарій Володимирського собору Парижа о. Ярослав Салевич та художник О. Мазурик.

Ще в мюнхенський період (1947–1949) НТШ видало першу (загальну) частину тритомної “Енциклопедії українознавства” та 12 томів інших наукових праць. У 1954–1959 рр. вже в Сарселі за ред. В. Кубійовича та інших упорядників вийшла десяти томна “Енциклопедія українознавства” (словникова частина). Згодом було опубліковано ще одинадцятий том та додаток. Триває робота з підготовки “Енциклопедії української діаспори”, в якій беруть участь і вчені з України та США. На жаль, на початку ХХІ ст. осередок в Сарселі занепав.

Мистецький Париж пам’ятає блискучі імена Марії Башкирцевої і Святослава Гординського, Олександра Архипенка і Сержа Лифаря, Олекси Грищенка і Якова Гніздовського, Софії Левицької та Володимира Винниченка. Від 1997 р. в Паризькій національній опері співав українець Василь Сліпак, який під час Революції гідності повернувся на Батьківщину, взяв активну участь у подіях Євромайдану, а потім добровольцем пішов на Схід захищати незалежність України від північно-східного сусіда. Загинув від кулі російського снайпера.

Важливим досягненням української громади у Франції стало створення в 1949 р. Архіву української еміграції, що знаходиться в Сорбоннському університеті при Інституті східних мов і цивілізацій. У Сорбонні на професійному рівні викладається українська мова. Тут

діє відділення Українського вільного університету, де студіюється історія України та інші предмети з українознавства (тут слід відзначити плідну діяльність проф. Володимира Косика та Аркадія Жуковського). З 1952 р. українську мову офіційно затверджено для вивчення в Паризькому державному університеті східних мов і цивілізацій. У Франції спостерігається дуже активне релігійне життя українців.

У 1938 р. українці започаткували в Парижі уніатську місію. До 1946 р. вона підлягала зверхності Львівського митрополита. Зусиллями місії 1942 р. у центрі Парижа розпочали будівництво уніатського храму св. Володимира. В 1961 р. заснували екзархат УГКЦ у складі двох єпархій (Паризької та Ліонської), до роботи в яких залучені 13 священників. Невдовзі у Лурді організували паломницький центр УГКЦ.

У 1950 р. відкрили православні парафії у Ліоні, Греноблі, Нільванжі, Шалеті, пізніше – в Каннах, Кнютанджу, Омекурі, Одень-де-Пішу.

Для вшанування пам'яті великого Кобзаря у містах Тулузі (1971), Шалетт-Сюр-Люем (1977) та Парижі (1978) йому відкрили пам'ятники. Один із скверів Парижа теж носить ім'я Т. Шевченка. На честь українців, котрі полягли під час Другої світової війни, у містечку Буле споруджено пам'ятник.

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Частина емігрантів з України, які після Другої світової війни хотіли перебраться за океан, залишилась мешкати назавжди в країнах Європи. Чимало з них остерегались далеких і небезпечних доріг, деякі думали заробити грошей на дорогу і тоді відправитись великими кораблями (“шіфами”) до Америки, але різні життєві обставини змусили їх осісти в Європі. Такі пароплави відправлялись з Англії або з Італії. Саме з тих країн переважно цілими сім'ями поселялись українці назавжди. Як правило, українці змушені були працювати на важкій низькооплачуваній роботі в Манчестері, Лондоні, Ноттінгемі та інших індустріальних містах Англії. Незважаючи на такі несприятливі обставини, українська діаспора в Англії створила ряд наукових та культурних центрів – “Союз українців у Великій Британії” та “Об'єднання українців у Великій Британії”.

При філіалі Римського українського католицького університету в Лондоні (1979) організовано мистецьку секцію, яка влаштовує виставки

українських вишиванок, кераміки, інших виробів прикладного мистецтва, вечори поезії, зустрічі з художніми колективами з України. У 80-х роках ХХ ст. почала діяти Українська європейська культурно-освітня фундація української спільності. В Англії у повоєнний період виходили часописи “Українська думка”, “Наша церква”, “Наше слово”, “Сурма”, “Визвольний шлях”. Останні роки свого життя тут жив етнолог і археолог Вадим Щербаківський (1876–1957), мешкав і працював етнограф і письменник, автор дослідження “Звичаї нашого народу” Олекса Воропай та інші діячі.

Від початку 1990-х років українська громада Великої Британії збільшилась за рахунок трудових мігрантів, значна частина яких перебуває там нелегально. Зараз у Великобританії за різними даними проживає від 12 до 30 тис. українців.

Після відновлення незалежності України економічна криза спричинилася до еміграції тисяч українців в низку країн Європи, де на той момент складалися найбільш сприятливі умови для працевлаштування наших заробітчан. До цього числа потрапили країни південної Європи, де до того українська діаспора була незначною. Насамперед мова йде про Італію, Іспанію, Португалію та Грецію. Ці молоді діаспори є особливо активними, жваво реагують на політичні події в Україні, забезпечують підтримку та широкий резонанс демократичних перетворень на Батьківщині.

ІТАЛІЯ

Від середини 1990-х років одним із найпопулярніших напрямків трудової міграції українців стала Італія. Станом на 2015 р. тут офіційно проживало понад 240 тис. українців. Переважна більшість з них працює у сфері соціального захисту, доглядаючи літніх та хворих людей, і перебувають в Італії тимчасово. Значно меншу групу становлять італійці українського походження та представники католицького духовенств (станом на кінець 1990-х рр. – бл. 250 ос.). Станом на 2015 р. в Італії діяло бл. 100 українських асоціацій, при Посольстві України в Італії створено Громадську раду представників українських асоціацій. Центром духовного життя сучасної української громади в Римі є комплекс інституцій на північно-західній околиці міста – собор Святої Софії (розбудований стараннями патріарха Йосипа Сліпого в

1967–1969 рр.), Український католицький університет ім. Папи Климента та Українська мала семінарія. В Італії виходить ряд україномовних періодичних (найбільший тираж має “Українська газета в Італії”) та електронних видань. Станом на 2014 р. у країні діяло 25 суботніх та недільних шкіл, у яких діти навчалися паралельно з італійськими навчальними закладами.

ГРЕЦІЯ

Упродовж 1990-х років важливим напрямом трудової міграції стала і Греція. На початку 2000-х років грецький парламент прийняв низку законів, які ускладнили міграцію та легалізацію заробітчан. Ці чинники, як і кризові явища в економіці країни спричинилися до значного скорочення кількості новоприбулих. Нині їхня кількість офіційно становить бл. 20 тис., а за неофіційною статистикою від 30 до 120 тис. Найбільші українські громади сформувалися у Афінах, Фессалоніках (Салоніки), Патрі та ін. Українці працюють у сферах туризму, обслуговування, догляду за дітьми та людьми похилого віку, сільському господарстві та будівництві.

Особливістю української громади Греції є її гендерний склад – більшість мігрантів становлять жінки. В 1999 р. виникла перша парафія УГКЦ. Водночас українські священики УПЦ КП періодично відправляють Богослужіння і в низці грецьких православних храмів. У 2001 р. при Посольстві України в Грецькій Республіці утворено Громадську раду українців, до складу якої входять керівники різних українських культурно-національних об’єднань, представники грецької культурної та наукової еліти українського походження, журналісти.

Після Українського майдану в Афінах у лютому 2014 р. зареєстрована нова потужна організація під назвою “Українці Греції”, до якої вступили члени багатьох товариств (очолює Оксана Кицинюк-Ревага).

ІСПАНІЯ

Перші українці-емігранти (в основному студенти) прибули до Іспанії ще після Другої світової війни. В наступні десятиліття сюди потрапляли поодинокі політичні емігранти. Лише на початку 1990-х років сюди прибуло багато економічних емігрантів. Останнім часом іспанське законодавство значно обмежило іноземну присутність у країні, проте

українська діаспора чисельно зростає, насамперед за рахунок “трудо­вих” мігрантів, та вже нараховує за офіційною статисти­кою понад 100 тис. осіб (жінки – 65 %, чоловіки – 35 %). З цієї кількості лише половина проживає тут легально. Серед цих осіб бл. 70 % – це вихідці з західних областей України. Найбільше українців у проживає Мадриді, Барселоні, Валенсії, Альбасете, Аліканте та ін. Натомість серед регіонів за чисельністю лідирує Каталонія.

Провідною українською громадською організацією в країні є Федерація українських асоціацій Іспанії. Події Революції гідності та подальшої агресії Росії стали потужним поштовхом до самоорганізації українці Іспанії. Серед іншого з 2014 р. тут регулярно публікують безкоштовний електронний журнал “Надсегурська Україна”, який віддзеркалює події і проблеми суспільно-культурного, громадсько-політичного та духовного життя українців Іспанії, а також іспанського суспільства загалом.

ПОРТУГАЛІЯ

Економічна міграція українців до Португалії розпочалася в 2000 р., а в 2001 р. їх там вже було бл. 49 тис., позаяк поліпшився процес легалізації працюючих мігрантів. У 2004 р. в країні офіційно проживало 66 тис. українців. Проте вже в 2005 р., в зв’язку з негативними тенденціями на ринку будівництва нерухомості, почався процес відтоку українців з Португалії. Станом на 2012 р. тут офіційно проживало 44 тис. українці, ще 10 тис. мешкали тут нелегально. Найбільше їх проживає в округах Лісабону та Фару.

У Португалії діють шість українських громадських організацій, найчисельнішою і найвпливовішою з яких є Спілка Українців у Португалії. Заснована в 2003 р. При ній відкрито 14 осередків і 9 українських суботніх шкіл. На початку ХХІ ст. у Португалії виникли перші українські релігійні громади. Кількісно тут переважають громади УГКЦ, на яких переважно служать отці ЧСВВ. Водночас діє і дві парафії УПЦ КП (у м. Брага з 2003 р. та м. Авейро з 2010 р.).

АМЕРИКА, АВСТРАЛІЯ

Масова еміграція українського населення у Північну та Південну Америку розпочалася в 70-х роках ХІХ ст. Вона була зумовлена

дальшим посиленням колоніального гніту в Україні, розвитком капіталістичних відносин, аграрним перенаселенням. Еміграція ставала фактично єдиним шляхом до порятунку від злиднів, голодної смерті, національного гноблення. У зв'язку з певними історичними обставинами масу переселенців за океан становили вихідці з Галичини, Буковини, Закарпаття, що тоді були під владою Австро-Угорщини. Еміграційний потік зі Східної України зменшували антиеміграційні заходи царського уряду, а також можливість переселитися у південні степи, Сибір, Казахстан, знайти роботу в індустріальних великих центрах, що формувалися в Україні. Проте, долаючи значні перешкоди, тисячі селян із Волинської, Подільської, Київської, Харківської губерній емігрували до США, Канади, Бразилії, Аргентини й інших країн.

Першим емігрантом з України до США вважається колишній монах Агафій Гончаренко, який у 1868–1872 рр. видавав російською і англійською мовами журнал “Аляска Геральд”, ще раніше українці брали участь у національно-визвольній війні під керівництвом Дж. Вашингтона, а також в освоєнні Аляски. Одним із перших емігрантів у США був селянин з Нового Села Новосончеського повіту Юрій Кошицький, який прибув до Нью-Йорка ще в 1872 р.

Еміграція з України до Америки мала чотири етапи (хвилі). Перший охоплював період від 70-х років XIX ст. до Першої світової війни. Спочатку еміграційний рух з українських земель був спрямований до США. Вже у 1870 р. на вугільні шахти штату Пенсільванія прибула перша група закарпатських українців. Особливого розмаху набула еміграція з України до США наприкінці XIX – напочатку XX ст. Лише із Закарпаття за цей період емігрувало за океан 81,4 тис.

У 70-х роках XIX ст. перші українські переселенці з'явилися на території Бразилії. Спочатку це були поодинокі групи галицьких селян та буковинців, котрі переважно оселялися у південній частині штату Парана. Значно активізувався еміграційний рух з України до Бразилії в середині 90-х років XIX ст. після відкриття систематичних пароплавних маршрутів з Європи до цієї країни. Водночас розпочалося переселення українців до Аргентини. Проте українська еміграція до Бразилії та Аргентини не набула такого масового характеру, як у Північну Америку. Це пояснюється низкою обставин, у тому числі

несприятливими кліматичними умовами, віддаленістю, майже повною відсутністю промислового виробництва, зловживаннями урядовців, ворожим ставленням корінного населення. Всього у Бразилію до 1914 р. прибуло бл. 40 тис. українців, в Аргентину – майже 10 тис.

Перші українські емігранти, мешканці із с. Небилова Калуського повіту Іван Пилипів та Василь Єлиняк прибули до Канади у вересні 1891 р. На середину 90-х років XIX ст. українська еміграція до цієї країни набула масового характеру. Всього до 1914 р. сюди емігрувало приблизно 170 тис. українців із Галичини й Буковини, які поселилися переважно у кордонах сьогоднішніх провінцій Альберти, Саскачевану та Манітоби.

Велику роль відіграла тогочасна українська інтелігенція, зокрема І. Франко, К. Генік, О. Олеськів та інші, у тому, що еміграційний потік був відвернутий від Бразилії та Аргентини і спрямований у розвинутіші в економічному та політичному сенсі, зі сприятливішими для українців кліматичними умовами США і Канаду. Розуміючи, що еміграція – незворотне для тодішніх українських реалій явище, вони у статтях, брошурах, публічних виступах засуджували упереджене ставлення урядових кіл Австро-Угорщини до еміграції, вимагали прийняти відповідні закони про надання матеріальної допомоги переселенцям. Одночасно їх публікації містили значний інформативний матеріал про становище емігрантів у Бразилії, кліматичні умови у США та Канаді, поради, як знайти роботу у цих країнах, придбати земельний наділ, завести власне господарство. Відома громадська і публіцистична діяльність професора Львівської вчительської семінарії Осипа Олеськіва (1860–1903), котрий з метою вивчення географії, клімату, економіки Канади, умов і перспектив еміграції відвідав країну 1895 р. Його перу належать брошури “Про вільні землі”, “О еміграції”, які давали об’єктивну інформацію для тих, хто бажав емігрувати, значною мірою сприяли розгортанню переселенського руху українців до Канади.

Натомість І. Франко спершу не поділяв самої ідеї масових виїздів селян, згодом, як і чимало інших представників інтелігенції, сприймав її як незворотний процес. Він написав десятки публіцистичних статей, окремих досліджень та звернень з цієї тематики, намагався застерегти переселенців від можливих небезпек, підказати їм кращі місця

поселень. Відомо, що у самого І. Франка виникла думка емігрувати, але все-таки цього кроку він не зробив. У березні 1912 р. до Америки виїхав син його брата Онуфрія Антон, а уже після Другої світової війни – дочка Анна та племінник Василь з родинами.

У 1907 р. у Львові заснували український філіал німецького Товариства св. Рафаїла під керівництвом юриста і громадського діяча Тита Реваковича, яке з 1911 р. видавало газету “Емігрант” за редакцією о. Никити Будки (1877–1949). У 1908 р. виникло українське товариство “Провидіння”, а через три роки “Руське товариство еміграційне”. Однак українці не завжди орієнтувались у хитросплетіннях складного міграційного процесу і часто “попадались” на рекламу та агітацію іноземних агентств, що хотіли використати українську еміграцію тільки на свою вигоду.

Основним суб’єктом першої міграційної хвилі було селянство Закарпаття, Буковини, Галичини. В той же час незначний переселенський потік на Захід мав місце і з Лівобережної України. Звідти з кінця ХІХ до 20-х років ХХ ст. за приблизними підрахунками до США мігрувало 5,4 тис. осіб. За той же час із західноукраїнських земель до США виїхало 256 тис. осіб, до Канади – 170 тис., до Бразилії – 47,3 тис., до Аргентини – 15 тис. Виїзди були настільки масовими, що призводили до знелюднення деяких місцевостей. Усього ж упродовж 1877–1909 рр. до американських країн виїхало близько 500 тис. українців.

Після закінчення Першої світової війни розпочалася друга хвиля української еміграції. В Україні відбулися значні суспільно-політичні та територіальні зміни. Наддніпрянина опинилася під більшовицькою окупацією, у зв’язку з чим еміграційні рухи звідти припинилися. Західноукраїнські землі були розділені між Польщею (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя, Берестейщина), Чехословаччиною (Закарпаття) та Румунією (Північна Буковина, Хотинщина, Буджак).

Становище українського населення на окупованих територіях практично не змінилося. Важкі соціально-економічні і політичні умови життя змушували тисячі українців залишати Батьківщину. Значну частину серед емігрантів становили ті, хто боровся за незалежність України, а також великі та середні землевласники, промисловці,

торговці, священники, представники інтелігенції, які рятувалися від репресій більшовиків.

Масова заокеанська еміграція українців із Галичини, Буковини і вперше також у відносно значних масштабах зі Західної Волині відновилася після встановлення нормальних транспортних зв'язків. Напрями еміграційних рухів міжвоєнного періоду мало чим відрізнялися від попереднього етапу. Основна кількість переселенців з України знову спрямовувалася до США (100 тис.) і Канади (68 тис.). Особливо масова еміграція українських селян до останньої припала на 1927–1929 рр. У той час добра земля близько поселень уже стала дорожчою, тому все більше шукачів кращої долі шукали її у містах. Представники цієї хвилі, серед яких було чимало учасників визвольної боротьби 1917–1921 рр., активно долучалися у політичне, релігійне і суспільне життя українців Північної Америки. Значними були потоки українських емігрантів й до країн Південної Америки, а саме Аргентини (40 тис.), Бразилії (10 тис.), Парагваю (10 тис.), Уругваю (кілька тисяч). Загальна кількість емігрантів із Західної України у міжвоєнний період (1919–1939) становила понад 220 тис. Щоправда, рееміграція за той же час дорівнювала близько 45 тис. осіб.

Після закінчення Другої світової війни розпочалася третя хвиля еміграції. Її основу становили особи, які з різних причин опинилися за межами СРСР і зі страху перед можливими репресіями не хотіли повертатися в Україну. В 1947 р. у західних окупаційних зонах Німеччини, Австрії та Італії перебувало понад 300 тис. українців (серед них було дуже багато осіб із центральних та східних областей України). Більшість із них не мали засобів до існування та були в таборах біженців і тривожно очікували своєї долі. З 1949 р. вони отримали дозвіл виїжджати до Америки, Австралії та країн Європи. Бл. 40 тис. українців осіли в Мюнхені, Гамбурзі, Ульмі, Ганновері, Штутгарті, Нюрнберзі, Франкфурті-на-Майні та інших містах американської зони окупації Німеччини. Інші наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років перемістилися до США (80 тис.), Канади (понад 30 тис.), Австралії (20 тис.), Бразилії (7 тис.), Аргентини (6 тис.), Великобританії (35 тис.), Франції (10 тис.). Іммігрантами США і Канади були люди переважно молодшого та середнього віку, які пройшли крізь вогонь боротьби і належали зазвичай до інтелігенції. Вони сприяли розквітові

українського політичного, громадського, культурного та релігійного життя в діаспорі. Це призвело до створення в діаспорі дуже динамічної структури, громадських рухів, що охоплювали всі суспільні грані життя від спортивного до літературних гуртків та видань. Їх об'єднувала відданість ідеї незалежності України й відновлення української суверенної держави. Вони постійно виступали проти русифікації української мови й культури. Різко протестували проти ув'язнення чи фізичного нищення українських дисидентів в Україні. З середини 1950-х років еміграційний рух українців майже припинився. Активне українське громадське життя захоплювало і попередні генерації іммігрантів.

Отже, крім традиційних країн проживання української еміграції, з'явилися нові – Франція, Великобританія, Австралія. Щоправда, в останній окремі українські поселенці з'явилися ще на початку XIX ст. Збереглися відомості про уродженця Полтавщини матроса Федора Зубенка, який прибув у 1820 р. до Сіднея в складі команди російського корабля “Відкриття” й залишився там через хворобу. За деякими даними, українцем був лікар Джон Луцький (або Лоцький), який прибув до Австралії в 1832 р. та обіймав посаду державного ботаніка в Тасманії, там проживали відомі українські діячі Казимир Кабат і Володимир Косак. У 1850-х роках до Австралії прибув і успішно займався фермерством Михайло Гриб, який перед цим служив в австрійській армії. Інший українець, І. Займак, зійшов з корабля в Брісбені в 1869 р., а згодом оселився в Новому Південному Вельсі. Особливістю масової української еміграції до Австралії у повоєнний період був її переважно політичний характер. Це були колишні військовополонені, біженці, люди, вивезені з України на примусові роботи до Німеччини. У 1949–1950-х роках вони одержали дозвіл на в'їзд до Австралії. Під час перепису населення 1986 р. 29,9 тис. жителів Австралії зазначили своє українське походження, зокрема 21,9 тис. – повністю українське і 8 тис. – частково українське, 85% українців проживає в п'яти найбільших містах та їхніх околицях – Сіднеї, Мельбурні, Аделаїді, Брісбені й Перті. У 1986 р. 15,2 тис. осіб вказали, що спілкуються в колі сім'ї українською мовою.

Внаслідок демографічних та асиміляційних процесів кількість українського населення у країнах їх постійного проживання неухильно

змінювалася. Якщо до 60-х років ХХ ст. спостерігалось їх кількісне зростання, то пізніше, у зв'язку з відсутністю еміграції, – зменшення.

У 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. із політичних мотивів із СРСР, у тому числі з України, було видворено значну групу так званих дисидентів, переважно творчих працівників. Серед них був історик Валентин Мороз, випускник історичного факультету Львівського університету 1958 р. Вони оселилися в країнах Америки і Європи. З 1980 р. почали приїжджати в Канаду українці із Польщі. Під час “горбачовської відлиги” чимало українців скористалися можливістю відвідати родичів у Канаді. Значна частина з них задекларувала себе біженцями та залишилася за океаном.

На початку 90-х років ХХ ст. почалася четверта хвиля української еміграції, яка відрізняється від попередньої своїм характером і надає економічним мотивам більше переваг, аніж політичним чинникам.

Упродовж 1985–2000 рр. за океан прибуло з України майже 130 тис. іммігрантів (з них бл. 100 тис. до США), в латиноамериканські країни українці переїжджали переважно з метою об'єднання родин.

Емігранти четвертої хвилі дуже відрізняються від трьох попередніх. Більшість людей подалися в дорогу через скрутні економічні умови, що настали після розвалу СРСР. Основна їхня маса мала вищу освіту або технічну спеціальність, частина знала англійську мову, що дало змогу знайти роботу в США та Канаді. Ці переселенці намагалися одразу влитися в американське суспільство, але часто вони не знаходили спільної мови з представниками давнішої діаспори. Чимало з них залишалося у полоні радянського світогляду, були російськомовними. Ця четверта хвиля викликала розчарування у старій українській діаспори, що не очікувала такого байдужого ставлення до української мови, культури, традицій і такого бажання раптового збагачення.

Але, не зважаючи на всі непорозуміння між поколіннями, нова імміграція поступово підпадає під вплив “старших” і знаходить спільну мову з попередниками. Відроджується в неї любов до своєї мови і культури. Вона починає зближуватися зі старою діаспорою. Представники нової хвилі також зробили поважний внесок в українське громадське й культурне життя в США і Канаді. Багато українців працюють у галузях освіти, культури, релігії, спорту та бізнесу.

Їхній внесок не тільки зміцнює українську діаспору, а й дає впевненість у тому, що вона і надалі буде відігравати активну роль у всьому суспільному житті американських країн, підтримувати плідні зв'язки з Батьківщиною походження. Особливо яскраво ця підтримка проявилася під час Революції гідності та після початку збройної агресії Росії.

Станом на 2015 р. у США офіційно мешкає 930 тис. українців та осіб українського походження. За даними соціально-демографічних досліджень українці становлять близько 0,5% усього населення країни. Значну частину емігрантів становлять вихідці зі Західної України. Українською мовою розмовляють близько 25% американських українців.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ТА СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ В АМЕРИЦІ ТА АВСТРАЛІЇ

Головними регіонами, звідки розпочиналася еміграція українського населення у західному напрямку, були Галичина, Буковина та Закарпаття. Як і на Батьківщині, українські емігранти та їх нащадки займалися сільськогосподарським виробництвом, виявляючи при цьому високий хліборобський талант, і досягали значних успіхів. Вони намагалися оселитися на тих територіях, де відбувалося освоєння цілини – у північно-східних штатах США, провінціях Альберті, Манітобі, Саскачевані (Канада), штаті Парана (Бразилія), провінції Місьйонес і БуеносАйрес (Аргентина). Так, напередодні Першої світової війни у згаданих трьох провінціях Канади проживало понад 90% переселенців з України, у штаті Парана – близько 80%. Цьому сприяла і політика урядів Канади, Бразилії, Аргентини, спрямована на підняття цілинних земель.

До землеробської праці українські емігранти готувалися заздалегідь, вибираючись у далеку дорогу, пакували серпи, коси, вила, граблі, заступи, мотики, сапи, ціпи, решета, сокири як найцінніший скарб. Дехто навіть брав із собою плуги і жорна. Господині везли насіння квасолі, буряку, моркви, цибулі, часнику й інших овочевих. Після приїзду майбутні фермери намагалися передусім придбати тяглову худобу (пізніше технічні засоби). Сім'я, яка спромоглася купити коней, а в південноамериканських країнах волів – вважалась уже заможною,

землі було вдоволь, треба було її зорати та обробити, вручну зробити це було надзвичайно важко. Доходило до того, що навіть люди власноруч тягли плуга, щоб скоріше освоїти нові землі.

Освоєння земельних наділів вимагало від українських переселенців особистої мужності, надзвичайно великих фізичних, матеріальних і нервових затрат. Масштабність виконаних робіт засвідчують такі дані. Якщо більшість селянських господарств на Батьківщині становила до 5 га землі, то земельні наділи в країнах імміграції становили від декількох десятків (Бразилія) до 64 га (Канада). Причому це була цілина, покрита лісом, чагарниками, у посушливих або, навпаки, перезволожених місцях. Докучав незвичайний жаркий клімат Бразилії, Аргентини, США або сильні канадські морози, шкідники, комарі, хвороби. Крім цього, не вистачало коштів. Переселенці з України були одними з найбідніших емігрантів світу. Згідно із статистичними даними, середній капітал українського емігранта у 1913 р. становив близько 15 дол.

У надзвичайно складних умовах, долаючи неймовірні труднощі, переселенці з України за лічені роки досягли значних успіхів в освоєнні цілинних земель і становленні фермерського господарства. Так, 1916 р. ферма українського емігранта у провінції Альберта в середньому налічувала п'ять коней, 14 голів ВРХ, 12–16 поросят. Така ферма давала значний на той час прибуток і забезпечувала порівняно високий добробут господареві, його сім'ї. Тоді українські переселенці в Канаді створили 70 тис. фермерських господарств. Емігранти привезли зі собою сорти української пшениці, яка схрещувалася з сортами канадської. Нові сорти не підпадали вимерзанню, швидше дозрівали, що спричинило зерновий економічний бум у Канаді наприкінці ХІХ ст.

Умови праці та життя українців у сільській місцевості Бразилії й Аргентини були значно гіршими. Жаркий клімат, вирощування незвичних культур (кава, каучук, чай, тютюн, рис, бавовна, цитрусові тощо), хвороби, зловживання чиновників, політична нестабільність, подекуди вороже ставлення місцевого населення – все це негативно позначалось на побуті українських переселенців. Однак працьовитість, дисциплінованість, доброзичливість українців і тут заслужили шану в суспільстві, а їх життєвий рівень наблизився до загального рівня мешканців сільської місцевості обох латиноамериканських країн.

Певна частина українських емігрантів першого періоду й особливо наступних оселилась у містах та поповнила робітничі лави цих країн. Вони працювали на шахтах, будівництві залізниць, лісозаготівлі, машинобудівній, легкій та харчовій промисловості. Їхні ряди постійно поповнювалися за рахунок розорених фермерів, а також власних дітей. Деяка кількість вихідців із України та їхні нащадки стали власниками дрібних підприємств, магазинів, аптек, юридичних офісів, долучилися до різних сфер бізнесу. Нащадки змогли отримати вищу освіту, здобути спеціальності інженерів, учителів, лікарів, юристів, економістів, соціологів та ін. Кількість спеціалістів із вищою освітою українського походження неухильно зростала. Так, у Канаді їх чисельність за 1960-ті роки подвоїлася і на початку 1970-х років становила понад 550 лікарів, 335 адвокатів, 3,2 тис. учителів, 1,6 тис. інженерів, 465 програмістів, 115 агрономів. Проте у згаданих країнах (як і на Балканах) більшість українських переселенців та їх нащадків продовжувала займатися сільськогосподарським виробництвом.

Іншу ситуацію спостерігаємо у США. Перші українські емігранти, що прибули у цю країну, були переважно вихідцями з сільської місцевості. Вони почали працювати на шахтах, підприємствах металургії та металообробних галузях, спорудженні залізниць і шляхів, у легкій промисловості, тобто у тих галузях промислового виробництва, де вимагалася велика фізична сила і витривалість, де існували найгірші умови праці та постійна небезпека для здоров'я і навіть життя робітника. Зовсім небагато було тих, хто, заробивши необхідні кошти, ставав власником ферми.

Робітництво США поповнювали вихідці з України і в пізніші періоди. У 1930 р. 80% українських емігрантів становили індустріальні робітники. Лише після Першої світової війни в цій країні з'явилися бізнесмени українського походження, власники невеликих майстерень і магазинів. Після Другої світової війни серед українських поселенців та їх нащадків неухильно зростала частка представників інтелігенції, вчених, митців. За переписом 1980 р., близько 50 тис. американців українського походження – спеціалісти з вищою освітою, котрі працювали у різних галузях економіки, культури, науки. Відбувався їх перехід із важкої індустрії у легку промисловість, сферу обслуговування. Чимало українців стали власниками магазинів, туристичних бюро, лікувальних закладів.

У південноамериканських країнах (Аргентині, Бразилії, Парагваї) чимало українців покинуло сільськогосподарську працю і перебралось в міста і містечка, де вони займаються торгівлею, бізнесом, банківською справою, працюють в легкій промисловості, освітніх закладах, подекуди перетворюючись в інтелектуальний прошарок суспільства. Але частина переселенців з України до латиноамериканських держав ще й досі залишається в селах і на фермах.

Перші емігранти з України намагалися оселятися компактно, по сусідству з родичами, знайомими, краянами. Тому в Бразилії, Аргентині, інших країнах (насамперед в Хорватії) виникли поселення, дуже подібні до українських. Вони розміщувалися на берегах річок, озер, вздовж шляхів сполучень. На центральному майдані та переважно на підвищенні споруджувалася церква, тут же розташовувалися школа, урядові та громадські будівлі, крамниці, майстерні. Від майдану відходили вулиці (у невеликих селах була лише одна вулиця), вздовж яких споруджували типові українські хати. У багатьох селах господарі висаджували сади, сіяли квіти, ставили пасіки, відгороджували садибу від вулиці парканами.

Щодо поселень українських емігрантів у Канаді та США, то в умовах існування порівняно великих фермерських господарств вони не стали і не могли стати подібними до традиційних українських сіл. Хоч у багатьох випадках назви їх присвоювали суто українські (Київ, Львів, Чернівці, Запоріжжя, Січ, Станіслав, Коломия, Олеськів, Воля, Мирна, Броди, Франко та ін.), вони виконували не стільки функцію житлового осередку, скільки адміністративного, торговельного, культурного центру. Однак окремі спільні риси з українським селом збереглися. Як і в Україні, поселення розташовувалися на берегах річок, озер, біля доріг. Тут діяли школа, пошта, установи державного управління, магазини, майстерні, житлові будинки. В центрі зводилися храми. Однак переважна частина українських фермерів проживала безпосередньо на фермах.

На першому етапі еміграційного руху переселенці з України у сільській місцевості та на фермах зводили типові українські хати. Причому за конструктивною формою, розміщенням, використанням матеріалів і технікою будівництва вони були надзвичайно подібними до традиційного будівництва того регіону, звідки приїхали переселенці.

Так, українці з Руського Керестуру (Сербія), нащадки вихідців з Лемківщини, до Другої світової війни будували типові лемківські “довгі” хати. Для них характерне розміщення в ряд, під одним дахом житлової кімнати, сіней, кухні, комори, господарських приміщень, хліва.

Одночасно із спорудженням житлового будинку українські переселенці зводили господарські приміщення: стайні, шпіхлярі, пташники, свинарники тощо. Стосовно розмірів, форм використання матеріалів, техніки будівництва, розміщення спостерігалася велика подібність із традиціями спорудженнями господарських приміщень тих регіонів України, звідки виїхав господар.

З часом, під впливом місцевих традицій і звичаїв, з урахуванням кліматичних умов, досвіду, можливостей будівельної індустрії українці перейшли на спорудження будинків, типових для їх нової батьківщини. Вони були комфортабельнішими, просторішими, з певними вигодами. На згадку про Україну в нових помешканнях розміщали образи, портрети Т. Шевченка й І. Франка, вишивані рушники, писанки, ткані килими, вироби з кераміки, гутного скла, дерева, шкіри.

Українці, безумовно, приїжджали за океан у типовому вбранні свого регіону. Однак буденний одяг швидко зношувався, і його замінювали порівняно дешевим – фабричного виробництва. Крім цього, нові умови життя та праці не давали змоги господарям вирощувати льон та коноплі, виготовляти полотно, шити одяг, тобто займатися повсякденною жіночою працею, якою вони постійно займалися на Батьківщині. Переселенці з України продовжували вдягати яскраво вишиті сорочки, барвисті кептарі, кожухи, сердаки та ін. Доповнювали народний костюм пояси, головні убори, взуття і прикраси. Причому використовувались елементи одягу, привезеного з Батьківщини і виготовленого на місцях. Нині традиційний український одяг (з широким використання вишивки) використовується лише колективами художньої самодіяльності, а також при різних урочистих зібраннях, святах, мітингах.

Зберігалися традиції у харчуванні. Хоча життєвий рівень українських переселенців підвищився і вони почали споживати значно більше м'ясних та м'ясо-молочних продуктів і овочів, основу їх харчування становили хліб та вироби з борошна. Українські господині систематично випікали у домашніх печах хліб, зберігаючи при цьому

технологію приготування тіста, вироблення хлібин, обряди. Новим було те, що практично весь хліб випікали з високоякісного пшеничного борошна і майже зовсім не використовували для цієї мети житнє, ячмінне, вівсяне борошно. З самого початку еміграції важливу роль продовжувала відігравати піч, збудована у середині житла або на дворі.

Серед чисельних страв побутовали різноманітні каші з пшениці, ячменю, гречки, проса, вівса, кукурудзи, юшки та супи, киселі, а також вироби з борошна – локшина, галушки, вареники (пироги). Поширеними серед українських переселенців залишалися овочеві страви, зокрема борщ, картопля у різноманітному приготуванні, вироби з капусти, квасолі. На вихідні та свята вудили м'ясо, сало, готували ковбасу, печеню, холодець, рубці, кров'янку, салтисон тощо. На Різдво варили кутю, на Великдень пекли паску та готували писанки. Обов'язковим атрибутом весілля був коровай. Поступово народне харчування українських переселенців збагачувалося стравами місцевого населення. Однак і дотепер їжа українців у діаспорі, зокрема святкова, зберегла чимало елементів традиційного харчування.

ЗБЕРЕЖЕННЯ І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДУХОВНОСТІ УКРАЇНЦІВ У ДІАСПОРІ. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

Переселившись на нові землі, емігранти з України свято шанували традиції духовної культури свого народу. Велика роль у цій справі належала церковним громадам, сім'ї, громадським організаціям, колективам художньої самодіяльності. Особливо вагомий внесок у збереження національної свідомості, рідної мови, традицій та звичаїв у середовищі українських емігрантів зробила УГКЦ. Священики УГКЦ майже одночасно із переселенням українців направлялися у місця їх компактного проживання. Так, перша парафія УГКЦ заснована у Бачці (Сербія) 1751 р. У 1884 р. до США прибув перший український священник Іван Волянський. Вже через рік у поселенні Шепандоа (Пенсільванія) спорудили першу греко-католицьку церкву. У США 1894 р. уже діяла 31 парафія УГКЦ. Аналогічна картина спостерігалася майже у кожній країні, куди емігрували українці.

На нових землях священики УГКЦ проводили значну місіонерську діяльність, організовували будівництво храмів, здійснювали культурно-просвітницьку роботу. Часто для парафіян вони були не лише

служителями культу, а й вчителями, адвокатами, перекладачами, громадськими діячами.

Винятково велике значення для подальшого розгортання й активізації діяльності УГКЦ мали поїздки митрополита А.Шептицького до місць, де проживали українські емігранти. Так, він відвідував українців у Боснії в 1900, 1909, 1913 і 1928 рр., США і Канаді – у 1910 р. Лише у Канаді митрополит А. Шептицький зустрічався з українськими громадами, віруючими, священиками Монреалю, Торонто, Вінніпега, Едмонтона, Ванкувера, інших міст та поселень. Невдовзі під враженням подорожі А. Шептицький написав книжку “Пам’ятка канадійським русинам” де обґрунтував можливість і необхідність збереження національного і духовного обличчя в чужім краю. Поїздки митрополита сприяли активізації політичного та духовного життя українських переселенців, надавали їм упевненості у майбутньому, подоланні труднощів.

Після відвідувань митрополитом А. Шептицьким українських емігрантських осередків у різних країнах спостерігалось розширення будівництва храмів, монастирів, шкіл. Розгорталася подальша місіонерська та просвітянська діяльність УГКЦ. Причому важливим напрямом цієї діяльності була боротьба за збереження національної свідомості українських переселенців. Під впливом УГКЦ відбувалася переорієнтація священиків інших конфесій. Зокрема, священики Православної церкви почали відмовлятися від пропаганди серед емігрантів з України русофільства, все активніше підтримували українську культуру, мистецтво, літературу. З 1918 р. у багатьох країнах відбувся перехід українських православних громад на автокефалію.

Сьогодні найвпливовішою серед української діаспори залишається УГКЦ. У низці країн (зокрема, Бразилії, Аргентині, Хорватії та ін.) вона об’єднує близько 80% віруючих українців. Найвпливовішою залишається УКЦ і серед українців США та Канади.

Показовою ознакою є те, що українські емігранти Канади мають активне суспільне і культурне життя. Адже саме завдяки їхній активній діяльності переселенцям вдалося зберегти свої звичаї, обряди та методи ведення господарства, вони зуміли передати знання своїм дітям та внукам, які народилися на чужій землі, рідну мову, шанують свої звичаї та обряди та й взагалі пишаються тим, що вони з України. У Канаді

найсистемніше зберігається традиційне українське життя, побут українців та характерні для них звичаї та обряди. Мабуть, це пов'язано з тим, що канадське законодавство створює для цього великі можливості та права для іммігрантів, як наприклад, закон про багатокультурність (1972 р.). Об'єктивно позитивним фактором у збереженні рис традиційної культури українців Канади було і те, що вони переселялися у цю країну цілими родинами та селами.

Велику роль у збереженні національної культури, національної свідомості виконувала сім'я. У зв'язку з народними традиціями, певними історичними обставинами, пов'язаними з іноетнічним оточенням, зверхнім, а подекуди ворожим ставленням корінного населення, наявністю мовних бар'єрів, практично в усіх країнах розселення українців серед них переважали моноетнічні (однаціональні) шлюби. До Першої світової війни шлюби українців та українок з представниками інших націй були поодиноким явищем. У 30-х роках ХХ ст. частка однаціональних шлюбів серед українських переселенців США і Канади становила понад 90%. Високим залишається цей показник і досі.

Така ситуація була сприятливим фактором для збереження етнічної свідомості українців. Причому берегинею національних традицій і на американському континенті залишалася українська жінка. Саме вона домагалася того, щоб у сім'ї побувала українська мова, передавала дітям знання народної кулінарії та народного мистецтва, навчала українських пісень, танців. Матері та дружини свято зберігали народні традиції, звичаї, обряди.

Дослідники наголошують і на таких характерних рисах сімейного побуту українців в еміграції, як величезній працьовитості всіх членів сім'ї, слухняності та шанобливому ставленні до старших і жінок, певному демократизмові у стосунках між членами сім'ї, зростанні незалежності жінки-дружини, збереженні міцних зв'язків з родиною. Розлучення в українців-емігрантів упродовж ХХ ст. траплялося порівняно рідко. Однак спостерігалися непоодинокі випадки залишення одруженими чоловіками сімей на Батьківщині та створення ними нових в еміграції. Тема залишеної жінки і дітей, а також розбитого кохання через від'їзд милого за океан – одна з найпоширеніших у фольклорі українських емігрантів.

Переселенці з України на нових землях активно долучалися до громадсько-політичного життя, створювали власні громадські та культурно-освітницькі організації, відкривали газети, видавництва, брали участь у діяльності місцевих партій, жіночих, молодіжних організацій. Одним із перших українських громадянських осередків в еміграції було братство св. Миколая, засноване 1885 р. у містечку Шепандоа (США) священником І. Волянським. Воно здійснювало просвітницько-місіонерську роботу, надавало допомогу емігрантам з України. У 1894 р. переселенці з Галичини та Пряшівщини організували Руський народний союз, який з 1914 р. перейменовано в Український народний союз (УНС). Нині це наймасовіша організація українців в Америці, яка об'єднує понад 80 тис. осіб. УНС – громадська організація взаємодопомоги. Вона має мережу кредитних установ, фонд соціального страхування, власні клуби, будинки відпочинку, літні табори відпочинку тощо. УНС займається також справами освіти, культурного життя українців США і Канади.

У Джерсі-Сіті (штат Нью-Джерсі) 1897 р. створили першу в США громадську організацію жінок-українок “Сестринський союз св. Ольги”, який займався благодійницькою та культурно-освітньою діяльністю. На взірєць його у США виникло чимало організацій жінок-українок. Серед них особливо масовим став Союз українок Америки, заснований у 1925 р. Нині він має 100 відділень, йому належить Український музей у Нью-Йорку, де зібрані значні колекції творів.

До громадських організацій взаємодопомоги українців США належать також Союз українців-католиків “Провидіння”, створений 1912 р. Український робітничий союз (1910) та ін. Крім страхової, кредитної діяльності, ці організації займаються культурно-освітньою роботою, організацією дозвілля, відпочинку, фінансуванням наукових досліджень з історії, культури України, надають стипендії українським студентам.

Вихідці з різних етнографічних регіонів України створили товариства краян. Зокрема, Лемківський комітет, Лемко-союз, Світову федерацію лемків, Українське світове об'єднання гуцулів, товариства “Бойківщина”, “Волинь”, “Подолани”, “Тернопільщина”, “Українська буковинська громада Нью-Йорка” тощо. їх діяльність спрямована на збереження національних місцевих традицій, звичаїв, діалектів,

пам'яток культури. Земляцькі організації займаються також видавничою діяльністю, створюють музеї, проводять з'їзди, збори членів товариств, спонсорують наукові дослідження. Наприклад, гуцульські товариства США і Канади видали тритомну "Історію Гуцульщини". Більшість організацій українських краян мають періодичні видання.

Громадське життя українських переселенців Канади на початковому етапі розгорталося у культурно-освітніх товариствах ім. Т. Шевченка, "Просвіта", хатах-читальнях, бібліотеках, школах. Як і в США, ініціаторами створення таких товариств виступали релігійні громади, політичні діячі. Зокрема, читальня ім. Т. Шевченка у Вінніпезі була відкрита вже 1899 р. Ініціатором цього став Кирило Генік – відомий громадський діяч Галичини, друг Івана Франка, котрий емігрував до Канади.

На початку ХХ ст. виникли організації взаємодопомоги. Однією з перших таких організацій була Асоціація допомоги поселенцям (Монреаль, 1903), пізніше – товариство св. Рафаїла у Канаді (Вінніпег, 1924), Робітниче запомогове товариство (Вінніпег, 1922) та ін.

З роками кількість українських організацій у Канаді зростала. У 1940 р. з ініціативи канадського уряду для координації діяльності українських політичних, громадських і культурних товариств створено Конгрес українців Канади (КУК). Нині КУК об'єднує понад 30 різних товариств та організацій. Раз на три роки відбувається з'їзд конгресу, на якому делегати заслуховують звіт про діяльність керівництва КУК, виробляють програмні документи, обирають нове правління. В Оттаві постійно працює Українське інформаційне бюро, створене КУК. Ця установа відстоює перед членами парламенту й урядом країни інтереси української громади, представляє їх у засобах масової інформації. Наймасовішими і найвпливовішими організаціями, що входять до Конгресу, є Союз українців-самостійників, Союз українок Канади, Союз української молоді Канади, Братство українських католиків, Ліга українських католицьких жінок, Українське національне об'єднання, Ліга визволення України, "Пласт", Організація демократичної української молоді тощо.

Культурно-освітні товариства, кооперативні, взаємодопомогові організації, жіночі, молодіжні, професійні й інші об'єднання діють в усіх країнах, де проживають українці. Форми їх діяльності, чисельність членів,

активність залежать від суспільно-політичних обставин, рівня демократії кожної конкретної країни. Так, в Аргентині найпоширенішими серед українців є осередки “Просвіти” (засновані на початку ХХ ст.) і “Відродження” (1933). У Бразилії, крім осередків “Просвіти”, активно діє Хліборобсько-освітній союз (1922) – масова громадська організація, яка сприяє розвитку культури й мистецтва в українському етнічному середовищі.

У США діє низка організацій української діаспори політичного спрямування. Серед них дуже активні Український конгресовий комітет Америки (УККА), Організація українських націоналістів за кордоном, Організація оборони чотирьох свобод України, Організація державного відродження України, Український національно-державний союз у США та ін.

У країнах Південної Америки (Бразилії, Аргентині, Парагваї, Уругваї, Венесуелі, Перу та ін.) українці також зуміли зберегти свою національну ідентичність, хоч в порівнянні з США і Канадою тут нема таких потужних наукових, просвітницьких та літературних центрів. У цих країнах українське життя зосереджено при церквах, товариствах «Просвіта», суботніх та недільних школах, молодіжних та професійних організаціях. Українську мову беруть найбільше в сільській місцевості, де компактно проживають українці уже декілька поколінь. Вони досягли навіть запровадження державних шкіл з викладанням українською мовою. В університеті штату Парана (Бразилія) українською мовою викладають літературу, історію та інші предмети.

В Аргентині упродовж 1957–1967 рр. видана шістнадцятитомна “Мала українська енциклопедія” Євгена Онацького. В Буенос-Айресі створено Український театр, в 1971 р. тут відкрито пам’ятник Т. Шевченкові.

Поступово українці інтегрувалися в парагвайське суспільство, зберігаючи свою мову, культуру та релігію. Особливою подією для українців Парагваю був приїзд у 1964 р. єпископа з Аргентини Андрія Сапеляка, плідно служив тут о. Іван Бугера та о. Йосип Рісінгер. В Парагваї активно діє “Просвіта”, працюють українські школи, гуртки, спортивні товариства, в 1975 р. відкрито пам’ятник Т. Шевченкові в м. Енкарнасьйон.

Тисячі українців проживають в Уругваї, Венесуелі, Чилі та інших південноамериканських країнах. Більшість з них відчувають зв’язок з

Батьківщиною і плекають національні почуття. На латиноамериканських теренах діють українські товариства, недільні школи, гуртки, хори. У 30-х роках ХХ ст. з концертами тут виступала знаменита співачка Соломія Крушельницька.

Чимало зусиль і коштів протягом свого існування віддавала українська діаспора в Австралії збереженню та розвитку української культури. До найвідоміших українських театральних груп належать Український театр малих форм ім. В. Блавацького в Аделаїді, театр ім. Л. Курбаса в Мельбурні, Український драматичний театр ім. М. Лисенка в Мельбурні.

Особливу популярність отримали майстри гри на бандурі, зокрема, ансамблі: ім. Г. Хоткевича в Сідней, ім. Г. Китастого в Аделаїді та ім. Лесі Українки в Мельбурні. З-поміж танцювальних колективів високою майстерністю вирізняються “Веселка” в Сідней, “Верховина”, “Кубанські козаки”, “Козаки Байди” в Мельбурні, “Гопак” та “Євшан” в Аделаїді, “Калина” в Брізбені.

Основу українського літературного процесу в Австралії заклали літературні організації, найвизначнішою з яких є Мельбурнський літературно-мистецький клуб.

Одним із найважливіших наслідків політики багатокультурності для українців стало те, що українська мова була визнана матрикуляційною, тобто, була включена як предмет вступного іспиту до вищих навчальних закладів.

Нині в двох найбільших українських осередках виходять два тижневики: “Церква і життя” (за підтримки єпархії Української католицької Церкви в Мельбурні) та “Вільна думка” (в Сідней). Українські громади збудували в Австралії велику матеріальну базу для своїх членів: церкви, школи, дошкільні установи, клуби, концертні зали, домівки різних молодіжних організацій, фінансові кооперативи, редакції газет.

Останнім часом усе більшої громадсько-політичної значущості набувають організації, які об’єднують представників української діаспори у різних країнах. Серед них, передусім – Світовий конгрес вільних українців (СКВУ), виконавчий комітет якого є в Канаді. Він об’єднує багато українських осередків у США, Канаді, країнах Європи. Загальновідомі Світова федерація українських лікарських товариств, Асоціація діячів української культури та ін.

На нові землі переселенці з України принесли все багатство народного мистецтва: пісні, танці, художнє слово, вишивку, писанкарство, різьбу по дереву тощо. Одночасно зі створенням українських релігійних, громадських, культурно-освітніх осередків організуються хори, драматичні гуртки, танцювальні колективи, оркестри. Причому колективи художньої самодіяльності виникають майже скрізь, де компактно проживали українці. Кожне календарне, релігійне свято, видатна подія в українській громаді завершуються виступами колективів художньої самодіяльності, організацією виставок вишивки, писанок, різьблення по дереву. Збереглася традиція супроводжувати сімейні свята й урочистості народними піснями, танцями, розвагами.

СХІДНА ДІАСПОРА

Українська діаспора на пострадянському просторі являє собою численну групу – від 7 до 10 млн. українців, які проживають у Росії, колишніх радянських республіках та низці інших країн Азії.

РОСІЯ

Поодинокі міграції були зафіксовані ще у XVII–XVIII ст., коли українські козаки брали участь в освоєнні просторів Сибіру, Камчатки та Чукотки, будували Петербург та інші російські міста, фортеці і канали.

Відповідно до переписів населення, у 1897 р. кількість українців Росії поза межами українських етнічних земель сягало 3621 тис. осіб, у 1926 р. – 7 873 тис. осіб, у 1989 р. у СРСР поза УРСР – 6 767 тис. осіб.

Широкомасштабні переселення українців до Сибіру, Середньої Азії, Далекого Сходу, особливо вже після Першої російської революції 1905–1907 рр., призвели до виникнення на Далекому Сході цілого українського краю Зелений Клин, де після Лютневої революції 1917 р. було проголошено українську республіку і з якою жорстоко розправилася більшовицька влада.

Загальна чисельність російських українців на 1989 р. склала 4379690 осіб, а за відомостями Всеросійського перепису 2002 р. – 2942961 осіб. Найбільше число українців проживає на Кубані, у Тюменській області, у Воронежській, Брянській, Омській областях, Ставропольському і Приморському краях, в Амурській обл. (“Зелений Клин”). Чимало українців проживає у Москві та Санкт-Петербурзі.

Ряд авторів та організацій вважають офіційні оцінки загальної кількості чисельності українців в Росії свідомо заниженими. Альтернативні дані (газета “Лига Наций”, 2000) подають більш достовірні відомості – бл. 5 млн українців. Тим не менше швидка асиміляція українців в Росії триває. Найбільші стародавні компактні поселення українців розташовані у Воронежській, Курській і Білгородській областях. Після “розкуркулювання” в 1930-х роках їхнє статистичне число з 1340 тис. у 1926 р. суттєво зменшилось і сьогодні складає за приблизними підрахунками 200 тис. осіб. Українці компактно проживають в Краснодарському краю та Ростовській обл. В нафтових і газових районах Півночі та Західному Сибірі: в Томській обл. – 260 тис., Ханті-Мансійському автономному окрузі – 150 тис., Республіці Комі – 100 тис. Загалом в Сибіру та на Далекому Сході проживає 1,6. млн українців, в областях і республіках Урало-Поволжського регіону (Челябінська, Оренбурзька, Саратовська обл.) – ще 800 тис.

У Москві в 1989 р. виникло товариство української культури “Славутич”, що видавало газету “Український кур’єр”, а також “Український молодіжний клуб”, створено Державну бібліотеку української літератури, яку брутально закрили після збройної агресії Росії проти нашої держави.

Близько 40 громадських, професійних та українських товариств та організацій діють в багатьох областях Росії. У 1999 р. створено “Українське національно-культурне об’єднання ім. Т. Г. Шевченка” в Санкт-Петербурзі. Тут і в Москві відкрито пам’ятники видатному поету.

У Санкт-Петербурзі діє Фонд української культури та “Союз українок”, видаються газети і журнали, зокрема, “Українська історична газета в Росії”. В 1993 р. створено “Об’єднання українців Росії”. Однак всі ці організації, товариства та заходи проводяться тільки на громадських засадах. На державному рівні допомога майже відсутня, хоч в 1993 р. у Російській Федерації прийнято “Закон про національні меншини”, а в 1995 р. – “Концепцію державної національної політики”. Українці в Російській Федерації не мають жодної державної української школи, існують тільки приватні суботні та недільні навчальні заклади. Періодично з бібліотек вилучаються книги, які вважаються націоналістичними.

Багато українців проживало на північному Кавказі – в Чечні, Осетії, Інгушетії, Кабарді ще з часів кубанського козацтва та в зв'язку з воєнними діями на Закавказзі в 1990-х роках більшість із них виїхала.

МОЛДОВА

З XVIII ст. посилювалися втечі українського населення на Південь, у тому числі й на землі, підвладні турецькому султану, зокрема, у тодішню Молдову, на береги Дунаю. Кількість українського населення у Південному Подунав'ї збільшилася після Полтавської битви (1709) і втечі решти військ гетьмана І. Мазепи в Бессарабію, те ж відбувалося після зруйнування Запорозької Січі (1775).

У 1989 р. в Молдові проживало 600,4 тис. українців, що складало 13,8% населення республіки. На 2004 р. тільки 284 тис. У 1991 р. уряд Республіки Молдова прийняв постанову “Про заходи для забезпечення розвитку української національної культури в республіці”, а також здійснив ряд кроків для забезпечення мирного вирішення придністровського конфлікту, але питання про українське населення в Молдові виникає практично на всіх переговорах міждержавного рівня і до цього часу не вирішене.

Тільки в Кишиневі проживає понад 100 тис. українців, в Тирасполі – близько 65 тис. Українці становлять майже половину населення офіційно невизнаної Придністровської Молдавської республіки. Треба, однак, підкреслити, що в 70 школах Молдови (на 1994 р.) вивчалася українська мова. Створені й діють українські товариства: “Союз українців”, “Українська громада”, “Товариство українок”, “Товариство української культури”, “Просвіта ім. Т. Шевченка”, фонд “Відродження”.

БІЛОРУСЬ

У Білорусі на 2009 р. числилось 159 тис. українців. Хоча в 1990 р. їхня кількість була вдвічі більшою. Переважно українці проживають в Берестейській, Гомельській областях та м. Мінськ. Найбільше громадських організацій та осередків знаходиться у Бресті, а саме: “Об'єднання Берестейщина”, міські просвітницькі товариства “Полісся”, “Берегиня” та “Просвіта”. Видаються газети “Голос Берестейщини” та “Берестейський край”. Активно діє “Просвіта” у м. Кобрині.

Хоч на початку 1990-х років на державному рівні ставилось питання збереження етнічності українців, однак у зв'язку з антидемократичною політикою уряду, в сучасній Білорусі проводиться активна русифікація українців (насамперед автохтонного українського населення Берестейщини).

ПРИБАЛТИКА

У країнах Прибалтики (Естонії, Латвії і Литві) зараз проживає до 100 тис. українців. Ці молоді і невеликі держави, які уже стали членами Європейського Союзу, стоять на захисті своїх народів від асиміляції. Створено всі необхідні умови для повернення корінних громадян з різних країн світу, куди закидала їх доля внаслідок ув'язнень, примусових поселень та еміграції. В Естонії проживало (на 2000 р.) – 29 тис. українців, на 2011 р. – 23 тис., в Латвії – 59,4 тис. (на 2004 р.), 26 тис. (на 2011 р.), в Литві – 22,5 тис. українців (на 2001 р.), 10 тис. (на 2011 р.).

В Естонії створено Українське земляцтво, яке є членом Європейського конгресу українців та з 2000 р. Світового конгресу українців. Організоване юнацьке товариство “Пласт”, громадські об'єднання, ансамблі “Журба”, “Відлуння”, дитячий колектив “Струмочок”. У Латвії діє “Спілка українців Латвії”, товариство “Українська родина”, “Дніпро” та інші. У Литві функціонує “Громада українців Литви”, дитячий колектив “Веселка”, сімейний ансамбль “Світлиця”. Виходять газети “Гомін Литви” та “Українська світлиця”, проводяться фестивалі, Шевченкові дні.

ЗАКАВКАЗЗЯ

За останні десятиріччя постійно скорочується українське населення в країнах Закавказзя.

У Грузії зараз нараховуються всього 7–9 тис. українців, тоді, як в 1989 р. їх налічувалось 52,4 тис. осіб. Тут діє “Асоціація українців” та “Трузинсько-українське товариство м. Батумі ім. Лесі Українки”. До речі, в м. Сурамі, де жила і померла поетеса, вперше на всьому радянському просторі був поставлений їй пам'ятник. Громадські товариства українців створені в Тбілісі, Сухумі, Кутаїсі, Поті, Цхінвалі та інших містах Грузії.

На 2001 р. у Вірменії проживало всього 2 тис. українців, але і тут створено Федерацію українців Вірменії та товариства “Вірменія – Україна”. Народи цих країн мають давні культурні і релігійні зв’язки. В Кам’янці-Подільському, Львові та інших містах проживали колонії вірменів.

В Азербайджані, де на 2009 р. проживало 22 тис. українців, виникла “Українська громада ім. Т. Шевченка”, у 1989 р. в Баку створене “Товариство азербайджансько-української дружби”, в Сунгаїті – “Центр української культури ім. Лесі Українки”.

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Однією з найбільших в світі була українська діаспора в Казахстані (до 1 млн осіб), навіть у 1998 р. 796 тис. громадян самоідентифікували себе українцями, а на 2010 р. залишилось тільки 333 тис. В основному вони проживають в Караганді, Астані, Павлодарі, Семипалатинську, Талди-Кургані та Алматі. Українці тут появились після придушення Гайдамацького повстання 1768 р., пізніше в ході великих переселень селян в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., примусових виселень у період колективізацій та депортації із західних областей України і на кінець в період освоєння цілини 1954–1960 рр. З розпадом Радянського союзу, значна кількість українців виїхало з Казахстану, де вони поступово втрачали свою ідентичність, але навіть в 1989 р. більше третини опитуваних назвали своєю рідною мовою українську.

В Киргизстані у 1989 р. проживало 108,3 тис. українців, в 1997 – 71,2 тис., на 2009 – всього 22 тис. В основному вони проживають у містах Бішкек, Ош, Іссик-Куль. Всюди українці зацікавлені у відродженні етнічної культури. Українська діаспора в Таджикистані станом на 1989 р. налічувала 41 тис. осіб, в Туркменістані – 35 тис. осіб, а в 2010 р. залишилось лише 10 тис. осіб. У 1989 р. в Узбекистані проживало 153,2 тис. українців, більше частина яких мешкає в Ташкенті, Самарканді, Бухарі та Фергані.

У 1993 р. в Ташкенті було засновано Український культурний центр “Батьківщина”, який з 1996 р. випускає однойменний вісник. Значну частину ефірного часу телебачення присвячує популяризації української культури. У Ташкенті відкрито українську недільну школу. В середній школі імені Т. Шевченка, збудованій після землетрусу українськими

будівельниками, здійснюється викладання української мови та літератури. Українські громадські організації Узбекистану: Республіканський український культурний центр “Славутич”, Товариство дружби “Узбекистан-Україна”, Український культурний центр “Батьківщина” в м. Ташкенті, Український культурний центр “Надія”.

КИТАЙ

Українська діаспора в Китаї концентрувалася в містах вздовж Східно-Китайської залізниці. У 1907 р. в Маньчжурії виникла перша організація – Український клуб, при якому відкрито школу, що на 1917 р. нараховувала понад 50 учнів, згодом – гімназію. Була збудована церква і бібліотека. У 1918–1920 рр. функціонував Український національний дім. У Харбїні в роки української влади було відкрито консульство (1918–1919), яке очолював П. Твардовський, а також створена Маньчжурська окружна рада на чолі з Мозолевським. До складу ради входили С. Кукурудз та М. Юрченко. Виходили газети “Вісті українського клубу в Харбїні”, місячник “Засів”, “Вимови життя”, в 1924 р. – щотижнева газета “Харбїнський вісник” за редакцією П. Тищенка. На напівлегальному становищі перебували “Українське видавниче товариство”, “Український галицький комітет”, Об’єднання українських організацій Далекого сходу “Просвіта” та товариство “Січ” (1926 р.). “Просвіта” проіснувала аж до 1937 р. Організаційною діяльністю відзначались колишні січові стрільці І. Заславський, П. Марчишин, Ю. Мар’яш та А. Клюк, які опікувались українськими біженцями. Школи і товариства діяли до 1950-х років. З 1922 р. велось богослужіння в українській православній церкві Св. Покрови, яка управлялась майже автономно.

У 1984 р. Українську православну церкву, яка розташована біля православного цвинтаря передано Китайській православній церкві Харбіна.

У Китаї опубліковані твори Т. Шевченка, І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, О. Гончара та ін. У Львівському університеті в 1958 р. запроваджено спеціалізацію з китайської філології, а у Києві відкрито інтернат з китайською мовою навчання.

На кінець ХХ ст. в Китаї проживало приблизно 20 тис. осіб українського походження, всі вони цілком асимілювалися й інтегрувалися в суспільне життя цієї країни. Події Революції гідності та війни з Росією сприяли відновленню українського життя в КНР: набули організаційної будови громади в Пекіні, Гуанчжоу, Шанхаї та Гонконзі.

Якщо зарубіжні українці зазвичай були та залишаються до нашого час об'єктом активної асиміляційної політики з боку урядів відповідних держав, то представники нашої діаспори відіграли надзвичайно важливу роль у збереженні загальноукраїнської культури, національної свідомості у період здійснення в Україні радянською владою політики денационалізації й русифікації. Нині найбільші українські громади є у Росії, США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Італії, Іспанії, Франції, Великобританії, Німеччині, Австралії. Менш численні українські громади проживають ще майже у 30 країнах Європи, Азії, Південної Америки. Їхня роль актуалізувалась на тлі економічної кризи в нашій державі та збройної агресії північно-східного сусіда.

Характерними рисами сучасної української діаспори є динамічність, велике збільшення заробітчанської нелегальної діаспори в Америці (США, Канада), Росії (Москва, Підмосков'я), Польщі, Чехії, Італії, Іспанії, Португалії та Греції. Незважаючи на економічну кризу в Європі і всьому світі, українські нелегальні емігранти (заробітчани) не покидають місць, де вони уже прижились. Тільки невелика їхня кількість в останні роки повернулася на Батьківщину.

Переважає більшість представників української діаспори інтегрувалась в суспільства нових країн і займають важливе місце в соціальному, економічному та культурному житті кожної країни, переважно зберігаючи при цьому свою національну етнічну та культурну самобутність.

Плідно розвивається співпраця між науковцями, громадськими організаціями закордону й України. Зарубіжні вчені беруть активну участь у становленні та розвитку демократичних інститутів незалежної України, в ринковій трансформації економіки, утвердження демократичних свобод та формуванні громадянського суспільства, а також діляться досвідом зі своїми колегами у культурній, науковій та освітній сферах.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891–1991). Монреаль; Оттава: Українська Могилансько-мазепинська Академія Наук, 1991. 485 с.
- Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного університету: матеріали Міжнар. наук. конф. (Пряшів – Свидник, 12–15 червн. 1991 р.). К.; Париж; Нью-Йорк, 1992. 408 с.
- Гаврилюшин П.* Українська трудова імміграція в Італії (1991–2011 рр.). Брустурів: Дискурсус, 2014. 300 с.
- Грабович О.* До питання акультурації української еміграції // Українська еміграція. Історія і сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади / упоряд. Ю.Ю. Сливка. Львів: Каменяр, 1992. С.207–215.
- Енциклопедія українознавства. Т. 1–11. Львів: Вид-во НТШ у Львові. 1994–1995 [Репринтне відтворення 1955–1984].
- Енциклопедія української діаспори (В 7 тт.). Т. 1 (Сполучені Штати Америки). Київ; Нью-Йорк; Чікаго; Мельборн, 2009. Кн. 1 (А-К). 433 с.; Кн. 2 (Л-Р). 348 с.
- Енциклопедія української діаспори (В 7 тт.). Т. 4 (Австралія-Азія-Африка). Київ; Нью-Йорк; Чікаго; Мельборн, 1995. 248 с.
- Євтух В. Б.* Українці за межами України // Євтух В. Б. Історія України: нове бачення. К., 1996. Т.2. С. 467–493.
- Закордонне українство 1999: Інформ. каталог. К., 1999.
- Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991.
- Заставний Ф. Д.* Східна українська діаспора. Львів: Світ, 1992. 170 с.
- Заставний Ф. Д.* Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. Львів: Світ, 1991. 119 с.
- Кабузан В. М.* Українці в мире. Динаміка численності и расселения // Науковий Вісник Українського університету. М., 2001. Т. 1. С. 3–7.
- Качараба С.* Еміграція з Західної України (1919–1939). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 415 с.
- Лановик Б. Д.* та ін. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. Тернопіль, 1999. 511 с.
- Макар В. Ю.* Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. Чернівці, 2006. 283 с.
- Макарчук С.* Сучасна українська діаспора // Макарчук С. Етнічна історія України: навч. посібник. К.: Знання, 2008. С. 386–466.
- Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка. Львів: ІН НАН України, 2007. 846 с.
- Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця 1919–1939. К.: Вид. Олени Теліги, 1999. 103 с.
- Наулко В.* Український етнос в часі і просторі // Наулко В. Пошуки. Роздуми: зб. наук. праць до 80-річчя від дня народження. К., 2012. С. 93–105.

Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині. Історико-етнографічний аспект. Львів: Червона Калина, 2008. 285 с.

Сапеляк О. Парагвайці українського походження: церковно-громадське життя. Львів: ІН НАН України, 2011. 144 с.

Троцинський В., Шевченко А. Українці у світі. К.: Альтернатива, 1999. 351 с.

Українці та українська ідентичність у сучасному світі / Моцок В., Макар В., Попик С. та ін. Чернівці, 2005. 55 с.

Франко І. З приводу еміграції населення // Франко І. Збір. творів у 50 т. Т. 44. Кн. 2. К., 1985. С. 350–364.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Зарубіжні українці: історія виникнення та специфіка існування.
2. Історія української еміграції: головні “хвилі” та напрями.
3. Трудова та політична еміграція: порівняльний аналіз.
4. Повсякдення українського емігранта (на прикладі однієї з країн Європи чи Америки).
5. Головні культурно-освітні осередки української діаспори.
6. Особливості української Церкви за кордоном.
7. Внесок української діаспори в розвиток “нових батьківщин”.
8. Особливості етнічної ідентичності українців за кордоном на сучасному етапі.

Розділ VI

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

На основі локальних особливостей традиційної матеріальної і духовної культури та побуту народу визначають певні етнографічні групи й історико-етнографічні зони чи регіони території його розселення. Локальні відмінності та різновиди традиційної культури характерні для всіх відносно великих народів, які заселяють значну територію. Зокрема, у німців вирізняються нижньо-саксонці, шваби, баварці; у французів – бретонці, нормандці, провансальці; в італійців – флорентійці, смілійці, генуезці; у поляків – мазури, підгаляни, краков'яки, кашуби та ін. Росіяни з погляду етнографічного районування поділяються на три великі підрозділи: північно-, середньо- і південноросійські етнографічні групи. До складу кожної з них належать менші етнографічні групи (помори у північній тощо). Навіть у такого, порівняно невеликого етносу, як естонський, є свої етнографічні групи (наприклад, *сету*).

Походження етнографічних груп у складі народу різне. Часто це нащадки колишніх племен, котрі злилися в етнічну спільність, зберігши певні особливості побуту, матеріальної і традиційної духовної культури, мови тощо. Приміром, у туркменів етнографічні групи – це переважно нащадки різних колишніх племен. Етнографічна група може утворитися і внаслідок асиміляції в складі певного народу, групи інонаціонального населення або й цілих народностей. Такого походження етнографічні групи російських камчадалів, мещера, польських кашубів, згаданих етнографічних груп італійців, котрі в минулому були окремими народами, французьких провансальців та ін.

Локальні особливості побуту, господарського і культурного укладу окремих частин етносу склалися залежно від природних умов, географічного положення, стиків й інтенсивності культурно-побутових зв'язків з іншими етносами, на основі особливостей соціального становища певних груп населення (наприклад, донські, оренбурзькі, терські козаки у росіян), переселень, змішування населення внаслідок міграційних процесів, депортацій тощо.

Етнографічна група не завжди усвідомлюється її членами, тобто не володіє самосвідомістю, своєю локальною ідентичністю. Такі спільноти

окреслюють здебільшого в етнографічних дослідженнях на основі певних однотипних реалій традиційно-побутової матеріальної і духовної культури. Етнографічна група не є також стійкою формою спільноти людей. У процесі консолідації нації стираються, нівелюються локальні особливості традиційно-побутової культури, змінюються межі території їх локалізації. Ще на початку ХХ ст. етнографічні групи у складі різних народів були значно виразнішими.

Отже, етнографічна група як частина народу, етносу вирізняється певними локальними особливостями традиційно-побутової культури, місцевого діалекту, нерідко такі групи мають свої локальні назви, етніконіми і самоназви. Але визначальною для етнографічної групи є етнокультурна спільність з усім народом, до якого вона належить.

Історико-етнографічні регіони чи зони у межах етносу часто збігаються з територією, заселеною представниками певних етнографічних груп. Окрім цього, названі регіони чи зони, також визначають і ширші у просторовому плані внутріетнічні історико-культурні категорії, що можуть охоплювати й кілька суміжних етнографічних груп. Для етнографічної зони як певного історико-культурного ареалу характерна загальніша, ніж етнографічна група, спільність й однотипність рис традиційної матеріальної та духовної культури, які зумовлені значною мірою однаковим природним середовищем (не випадково такі історико-етнографічні зони нерідко збігаються з відповідними фізико-географічними ареалами), однотипними умовами економічного розвитку, заселення, колонізації краю тощо.

Традиційно-культурні спільноти етнографічних регіонів також змінні в просторі та часі. Самі ж носії регіональних особливостей їх зазвичай не усвідомлюють.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНІ РАЙОНИ УКРАЇНИ ТА ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Це питання досі мало вивчене у нашій науці, належно воно може бути з'ясоване лише на основі докладного картографування реалій традиційної народної матеріальної і духовної культури на території всієї України й опрацювання відповідних атласів хоча б основних компонентів цієї культури. І все-таки вже у давніх описах України

звернули увагу на певні локальні відмінності побуту і традиційної культури її різних регіонів.

Зокрема, А. Шафонський у праці “Черниговского намесничества топографическое описание” з 1786 р. поділяв Лівобережну Україну на південну і північну частини. До першої відносив територію колишньої (до 1781 р. Київської губернії і частину Чернігівського намісництва між Десною і Псьом, до другої – всю Новгород-Сіверщину (Новгород-Сіверське намісництво), звану в давнину, за його словами, просто Північчю. А. Шафонський зазначав, що остання поділяється на степову і лісову частини: лісова називається *Поліссям*, а її жителі – *литвинами*, жителів степу називають *польовиками*. Він докладно окреслив територію східної частини українського Полісся, назвавши повіти, які до неї належали. Локальні групи українців автор вирізняв на основі відмінностей традиційного одягу, господарського побуту, характерних рис зовнішнього вигляду населення і мовно-діалектних особливостей.

У “Записках о Малороссии, ее жителях и произведениях” (1798) Я. Маркович також виділяв різні локальні групи Лівобережної України. Степове населення південної частини України він називав *степовиками* або *польовиками*; характеризуючи їх, зупинявся на особливостях землеробства, тваринництва, бджільництва, садівництва та інших господарських занять, а також будівництва, одягу, звичаїв. “Українці росли і статні, – писав Я. Маркович про степовиків, – в рисах їх обличчя видна якась статечність, але в діях видаються розніженими... не знають багатьох турбот і спокійні...” Оригінальні спостереження містять його характеристики жителів “середньої смуги” – між Поліссям та Степом, і українських поліщуків, яких також називав *литвинами*.

На певних особливостях і відмінностях традиційно-побутової культури населення різних місцевостей України, його локальних групах наголошували й інші автори. Вже з початку XIX ст. в літературі згадано карпатські етнографічні групи українців – *гуцули*, *бойки* і *лемки*. У 20–30-х роках XIX ст. з’явилася низка присвячених їм статей і досліджень, зокрема П. Шафарика, І. Вагилевича та Я. Головацького, які заклали наукову основу розробки цієї теми.

У літературі з української етнографії є чимало праць, у яких подано описи, характеристики народного побуту і культури Поділля, Покуття,

Середнього Подніпров'я, Слобожанщини, Полісся, Волині, Буковини, Карпат і Закарпаття, Холмщини і Підляшшя, Півдня України й інших місцевостей і регіонів. Спостереження та відомості стосовно етнографічного районування України містяться в різних фольклористичних, краєзнавчих, діалектологічних публікаціях.

У лютому 1956 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (Київ) відбулася спеціальна нарада стосовно проблем етнографічного районування України. Разом з етнографами в ній взяли участь діалектологи, фольклористи, економісти, мистецтвознавці, історики. Беручи до уваги матеріали доповідей, виступів і широкого обговорення, учасники наради запропонували етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. з виділенням таких основних зон: Полісся, Карпати, Правобережна і Лівобережна Україна (Подніпров'я), Галичина і Степова Україна. В цьому районуванні очевидні неточності. Скажімо, Галичина – історично-адміністративне поняття, за цим поділом залишаються Північна Буковина і Закарпаття.

Вже у книзі “Народи європейської частини СРСР” (М., 1964. – Т. 1) до схеми етнографічного районування України внесено істотні корективи. Як і в українській діалектології, виділяють три великі регіони: Центральньо-східний (точніше: південно-східний), Північний (поліський), Західний (південно-західний), які мають свої райони і підрайони. Приблизно в цьому ж плані подано етнографічне районування в книзі “Культура і побут населення України” (К., 1991) та в інших виданнях. Це районування також не зовсім переконливе, але з певними уточненнями і поправками може бути запропоноване як робоча схема.

І. ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНИЙ РЕГІОН

Охоплює велику територію центральної та південно-східної України. До нього належать сучасні Київська, крім північної частини, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська, південні райони Чернігівської і Сумської областей, вся південно-степова частина України (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області), південно-східні райони Житомирської, східні Вінницької та північні райони Автономної республіки Крим.

У складі цього етнографічного регіону виділяють три райони: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна (Слобожанщина) і Південна степова частина. **Середнє Подніпров'я** (більша частина Київської та Полтавської, Черкаська і південна частина Чернігівської, південно-східна Житомирської, південно-західна Сумської, східна Вінницької, північна Кіровоградської та північно-західна Дніпропетровської областей) – один із найдавніше заселених районів української землі, осереддя інтенсивного процесу формування русько-українського етносу. Переважно це територія розселення в минулому східнослов'янського племені полян. Традиційно-побутова культура населення району зберегла багато архаїчних рис, генетично пов'язаних, очевидно, з культурою полян найрозвиненішого (згідно з літописною характеристикою) у соціально-економічному сенсі східнослов'янського племені. Особливо це стосується традиційних для цього району основних галузей господарства – землеробства і скотарства з їх винятково багатю агрокультурою та різноманітністю сільськогосподарських знарядь, домашніх промислів, ремесел. До XIX – початку XX ст. тут збереглися безколісний плуг, давні ознаки планування і будівництва житла та господарських споруд, зокрема характерний тип обмазаної та побіленої хати; в одязі – багато вишита додільна уставкова жіноча сорочка, плахта, запаска, свитка, тканий пояс, переважає світла колористика тощо.

За наявності багатьох спільних рис, якими характерна традиційна матеріальна і духовна культура корінного населення цього етнографічного району, йому властиві й певні локальні особливості. Помітно вирізняються, зокрема, Правобережжя і Лівобережжя. За специфічними ознаками різних компонентів традиційної культури подекуди в етнографічній літературі виділяють як локальні групи полтавців, переяславців.

Слобожанщина (Слобідщина) охоплює східну частину України – теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні Полтавської, північні Донецької, Луганської областей та суміжні західні райони Білгородської і Воронежської областей, які тепер входять до складу Росії. Назва цього історико-етнографічного району походить від того, що в період інтенсивного його заселення (XVII–XVIII ст.) переселенці з

Лівобережної та Правобережної України, з Росії, отримавши тут на певний час різні пільги (“свободи”), засновували поселення – *слободи* або *поселення на “слободах”*.

З часів монголо-татарської навали ця територія була малолюдною, зазнавала постійних нападів кримських і ногайських татар. З другої половини XVI ст. край усе більше заселяли козаки і селяни з інших регіонів України. У XVII ст. як військові опорні бази виникли міста Харків, Охтирка, Суми, Острогозьк, Чугуїв, з місцевого населення й українських переселенців тут створювали козацькі слобідські полки. Для традиційно-побутової культури характерні риси козацько-селянської степової України, однак процес заселення вніс у неї нові елементи. Оскільки основна хвиля заселення йшла з півночі, зокрема зі суміжної Полтавщини та з середнього Подніпров'я, то особливо істотним стало привнесення багатьох культурно-побутових елементів з цих регіонів. На традиційно-побутовій культурі позначився і вплив заселення Слобідської України частково російськими “служилими людьми”, які перебували під владою царських воєвод, а згодом і російськими селянами. Приплив російського населення на Слобожанщину посилювався після скасування у 1765 р. гетьманату та ліквідації у 1781 р. козацького устрою, поширення на Україну російського кріпосного права, централізаторської політики царизму, виникнення мануфактур, фабрик. До цього додалася цілеспрямована русифікаторська політика, заборона українських шкіл, друкованого українського слова тощо.

Вже у другій половині XIX ст. етнографи констатували значні зміни у традиційно-побутовій культурі населення Слобідської України, зокрема місцевостей, близьких до міст і промислових осередків. У одяг робітників і селян все більше почали входити фабричні тканини, різні компоненти міського вбрання, російські сорочки-косоворотки, сарафани. Порушувалися устої традиційної духовної культури – звичаї, обряди, у пісенний народний репертуар проникали різні фабричні пісеньки, російські частівки – часто найпримітивніші. “Треба мати особливий густ (смак. – *Р. К.*), – гірко іронізував з цього приводу В. Гнатюк, – щоби чудові українські пісні вимінювати на такі погані фабричні російські”.

Південь України. Слобідська Україна з етнографічного погляду – своєрідна перехідна зона між середнім Подніпров'ям, зокрема лівобережним, і південним (причорноморським) історико-етнографічним районом України. Останній охоплює територію Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської областей та північні райони АР Крим. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників. Однак з давньоруського часу вона слугувала оперативним простором просування русичів на південь, політичного й економічно-господарського освоєння ними Причорномор'я. Зі Середньовіччя ця територія відома як *Дике поле* – так вона названа, зокрема, і на мапі України Г. Боплана.

З XV–XVI ст. головним чинником заселення Дикого поля українцями було козацтво. Запорізька Січ стала опорою українського колонізаційного просування у південні степи, що не припинялося, незважаючи на татарські наскоки і спустошливі війни. Населення не полишало зайняті місця, вперто обороняло свої займанщини, постійно розширюючи освоєвану територію. Запорізькі землі сягали до гирла Дніпра і широко простягалися обабіч його пониззя від р. Кальміус на сході до Південного Бугу на заході. Українське козацтво великою мірою допомогло Російській державі здобути доступ до Чорного моря, але це обернулося проти інтересів українського народу. Проводячи імперську політику, посилюючи феодальний гніт, царизм всілякими засобами намагався стимулювати колонізацію Південної України переселенцями з глибини Росії та представниками інших етносів.

Залежно від цих історичних обставин, природних умов та контингенту населення виник і своєрідний етнографічний характер Півдня України. Для людності цього краю характерні давні, аборигенні культурно-побутові риси, пов'язані зі специфікою традиційного степового землеробства, відгінного тваринництва, будівництва, домашніх промислів тощо, і приносні, які приходили сюди з різних регіонів України і з-поза її меж у процесі заселення та масового заробітчансько-міграційного руху в цьому регіоні. Істотно позначилися активні етнокультурні зв'язки і взаємовпливи українського й іноетнічного населення, котре проживало тут, – росіян, білорусів,

греків, молдаван, сербів, вірмен та ін. Міжетнічна взаємодія простежується, наприклад, у поєднанні різнонаціональних елементів одягу, декору тощо.

Інтенсивний розвиток на Півдні України землеробського капіталізму, фабрично-заводського виробництва, зокрема робітничого класу, також великою мірою впливали на місцеву традиційно-побутову культуру, особливо на витіснення, нівеляцію її національних складових професійно-урбанізованими елементами.

Загалом, за матеріалами другої половини XIX – початку XX ст., південноукраїнський етнографічний район вирізняється реаліями традиційно-побутової культури порівняно пізнього часу. За локалізацією її певних особливостей тут можна виділити п'ять підрайонів: південно-східний (приазовський), нижньоподніпровський, нижньопобуззький, а також Буджак і Таврію. Традиційно-побутова культура цього етнографічного району України ще більшою мірою, ніж на Слобожанщині, позначена печаттю імперсько-русифікаторської експансії царизму та її новітніх послідовників – московсько-більшовицьких асиміляторів та сучасних ідеологів “русского мира”.

II. УКРАЇНСЬКЕ ПОЛІССЯ

Це етнографічний регіон, що зі сходу на захід простягається всім північним краєм України і разом зі суміжним Білоруським Поліссям, так званим Брянсько-Жиздринським Поліссям у Росії, Люблінським Поліссям у Польщі належить до однієї зі своєрідних географічних та історико-етнографічних областей слов'янського світу – Полісся.

Назва Полісся як географічне визначення особливого регіону в Східній Європі має давнє походження. У Галицько-Волинському літописі під 1274 р. розповідається про князя Мстислава, який воював на Поліссі. Це поняття вживали польські історики у XV–XVI ст. (Я. Длугош, М. Кромер, М. Стрийковський). Щоправда, різні автори позначали цією назвою неоднакову територію – зменшували її або збільшували. По-різному окреслювали поліський історико-етнографічний ареал у XIX ст. Та й досі це питання остаточно не з'ясоване.

Смисл самої назви *Полісся* споріднений зі словом ліс (лісисто-місцевість, лісок, біля лісу). На основі даних порівняльного

мовознавства звернуто увагу на балтський аналог цієї назви (“Pala”, “Pelesa”, “Pelysa”), що означає в литовській і латиській мовах характерний для Полісся болотистий ландшафт, багnistий ліс. Тому небезпідставна думка про балтсько-слов’янську спільність кореня назви *Полісся*.

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю й охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині у складі території Білорусі) та Підляшшя (нині в складі Польщі). Південна етнографічна межа Українського Полісся визначається приблизно від Західного Бугу і далі на схід за умовною лінією північніше міст Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, а на Лівобережжі – Ніжин, по р. Сейм до сучасного кордону України з Росією у Курській області.

Залежно від положення щодо Дніпра Українське Полісся поділяється на правобережне й лівобережне. Відповідно поширені назви *Східне* і *Західне* Полісся. Західне називають також Прип’ятським, Східне – Наддеснянським. Наукова література подає і поділ Полісся відповідно до адміністративного районування: в минулому – на Волинське, Київське, Чернігівське (за назвою губерній), а в наш час – Волинське, Рівненське, Житомирське, Київське, Чернігівське (за назвою областей).

Історичною долею населення Українського Полісся здавна тісно пов’язане з іншими районами України, з суміжними Білоруссю та Росією. Етнографічна східнослов’янська спорідненість цього регіону має глибоке коріння, що сягає праслов’янської минувшини, співучасті у формуванні давньоруської народності та державності, боротьби з іноземними загарбниками. Вона ґрунтується на активній участі жителів різних його частин у козацько-селянських війнах, національно-визвольній боротьбі українського народу, на жвавих економічних і культурних стосунках. Цим зумовлений і загальний характер усіх ділянок традиційно-побутової культури населення Полісся, в якій поряд із національно-визначальними збереглося чимало елементів і рис східнослов’янської архаїки та спільності. Ця культурна традиція не однакова на всій території Українського Полісся, у різних місцевостях вона має певні регіональні особливості. Походять вони, очевидно, від

належності різних частин Полісся після давньоруського часу до різних державно-політичних утворень (Великого Князівства Литовського, Польщі, Росії), переорієнтацій і змін господарсько-економічних відносин, особливостей міжетнічних контактів, певної природної ізоляваності цього краю.

І все-таки в сукупності регіональних різновидів і місцевих своєрідностей традиційно-побутова народна культура Полісся – певний феномен, що комплексом характерних рис відрізняється від інших етнографічних районів України. Освоєння ділянок землі між болотами, піщаними дюнами, в заплавах рік, на лісових вирубках, а також специфіка ґрунтів зумовили особливості в основній галузі традиційної господарської діяльності поліщуків – землеробстві, його агротехніці, знаряддях праці, структурі сівозмін. Залежно від місцевих кліматичних умов склався сільськогосподарський календар. Етнографічними особливостями позначені тваринницьке господарство, організація відгінного випасу худоби, побут і звичаї пастухів, заготівля сіна на віддалених сінокосах, способи його сушіння на болотах та ін.

Поширеними традиційними видами занять населення Полісся були мисливство і рибальство з використанням широкого набору різноманітних ловецьких способів і знарядь (пастки, вовківні, сільця, “манки” та ін.) Багатовіковий досвід накопичило одне з найдавніших господарських занять поліщуків – бджільництво.

Основними для Полісся в минулому були водні шляхи сполучення і відповідні транспортні засоби (плоти, пароми, різні види човнів). Певні особливості простежуються і в будівництві сухопутних доріг через болота з дамбами, кашицями, гатками тощо.

Для поліських поселень характерна однулична забудова з орієнтацією садибного комплексу до вулиці. Поширеними були і хутірні поселення. У традиційних спорудах збереглися зрубна техніка будівництва, архаїчні риси планування житла, його інтер'єру з неповторною поліською глинобитною піччю. Комплекси жіночого і чоловічого вбрання до ХХ ст. донесли чимало архаїчних особливостей – у матеріалі домашнього виготовлення, формах, крою різних компонентів (наприклад, тунікоподібні сорочки, плетене з деревної кори і шкіри взуття), колориті, прикрасах тощо.

На громадському і сімейному побуті жителів Полісся більше, ніж в інших регіонах України, позначився і зберігся ще в ХІХ–ХХ ст. вплив

общинних відносин і порядків: розподіл громадою общинних угідь, організація використання спільних пасовищ, лісів, лук, рибних виловів у ріках і озерах, трудової взаємодопомоги (толок). Громадський суд зберігав на Поліссі чимало елементів давнього “копного суду” (суду обраних громадою “мужів”). У сімейному побуті домінуючими були устої патріархального укладу підпорядкування всіх членів сім’ї її главі – батькові.

Дослідники вже давно звернули увагу на багатство слов’янської архаїки, самобутні елементи у календарних і сімейних звичаях та обрядах Полісся, зокрема в проводах зими, весняних обрядах із закликаннями, співами, іграми, хороводами, ворожіннями, в троїцько-русальних, купальських, колядних традиціях, у звичаях і обрядах, пов’язаних з різними трудовими процесами, народженням дитини, весіллям, смертю, у світоглядних уявленнях, віруваннях.

Регіональною специфікою вирізняються традиційні народні знання – способи і засоби самолікування, прогнозування погоди за різними прикметами, системи мір, уснопоетична творчість, у якій особливе місце посідає обрядова пісенність, музичний фольклор, прикладне декоративне мистецтво, зокрема вироби художнього ткацтва (рушники, скатерки, покривала, килими) з різноманітністю технік і декору, неповторною поліською вишивкою, узорним тканням та ін.

Назва *поліщуки* стосовно населення Полісся не була поширена на території всього регіону. Традиційним ареалом побутування цієї назви між самим населенням був здебільшого басейн Прип’яті та її приток. Населення Східного Полісся, особливо середнього Подесення, сусіди називали *литвинами*. Дехто з етнографів схильний вважати поліщуків і литвинів окремими етнографічними групами корінних жителів Українського Полісся.

Значні зміни у традиційно-побутовій культурі населення Полісся зумовлені посиленням втягненням цього регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. у процес розвитку капіталістичних суспільно-економічних відносин, розширення зв’язків з містом, осередками промислового виробництва, постійного збільшення в сільському побуті частки покупних знарядь праці, матеріалів, тканин, посуду й інших товарів.

III. ЗАХІДНИЙ (ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ) РЕГІОН

З етнографічного погляду він найскладніший і дуже різноманітний. У межах сучасної державної території України – це Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Волинської і Рівненської, а також частина Вінницької та частково суміжних з нею районів Одеської областей.

Цей край заселений здавна і має відносно стабільний склад аборигенного населення. Дуже складною була його історична доля. Він входив до складу Давньоруської держави, Галицького, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств. Уже наприкінці XI ст. українське Закарпаття захопила Угорщина. Північна Буковина в середині XIV ст. потрапила під владу князівства Молдови, яке на початку XVI ст. поневолила Туреччина. Галичину в 1348–1349 рр. захопили польські феодалі, ними ж з 1388 р. була поневолена південно-західна частина Волині, а східна і північна опинилися під владою Литви. Після Люблінської унії 1569 р. під владу Польської Корони підпали вся Волинь, Поділля, Подніпров'я. На початку XVIII ст. українське Закарпаття разом з Угорщиною поневолила Австрія, а наприкінці цього ж століття всю південну частину західноукраїнських земель захопила Австрійська монархія, яка зберегла тут панівне становище польських, угорських та румунських феодалів.

Ці й інші історичні умови багатовікового суспільно-політичного та економічного буття, особливості природного середовища, різного характеру й інтенсивності міжетнічних зв'язків не могли не позначитися на складанні локальних рис традиційно-побутової культури населення. Немале значення мала й генетична пов'язаність цих традицій з побутом і культурою племен, котрі в минулому заселяли цей край.

У межах різних природно-географічних зон західноукраїнського регіону (волинсько-подільської, підкарпатської, карпатської і закарпатської) виділяється кілька історико-етнографічних районів і підрайонів, що мають виразні локальні особливості культурно-побутових традицій: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття. Ці етнографічні райони переважно збігаються з ареалами групування локальних діалектно-говіркових рис української народної мови.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу – південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північно-західну смугу Хмельницької, північні райони Тернопільської і Львівської областей.

До етнографічної Волині прилягає на заході лівобережне Побужжя – Холмщина, корінне населення якої з історичного етногенетичного й етнокультурного поглядів однорідне зі суміжними волинянами. Сьогодні Холмщина належить до Хелмського воєводства Польщі, її українське населення після Другої світової війни було насильно депортоване з рідної землі.

У минулому територія етнографічної Волині повністю або частково входила до таких адміністративних утворень, як Волинське воєводство – XVI–XVIII ст., 20–30 рр. XX ст.; Волинське намісництво – кінець XVIII ст. до 1796 р.; Волинська губернія – 1796–1925 рр. Волинський етнографічний ареал, який входить до складу сучасних Волинської, Рівненської, Львівської, Тернопільської, Житомирської, Хмельницької областей здебільшого територіально збігається з давньоруською історичною областю *Волинська земля* без її північної зони – Західного Полісся. Вважають, що назва походить від найменування неіснуючого сьогодні міста Волинь (Велинь), що згадується в давньоруському літописі під 1018 р. у зв'язку з міжусобною боротьбою за князівський престол на Волинській землі. Існують й інші версії походження цієї назви.

В давнину Волинь заселяли східнослов'янські племена дулібів, бужан, волинян. У X–XI ст. на Волині виникли міста Луцьк, Червень, Белз, Володимир, Кременець, Житомир та ін. Вона була одним з головних регіонів процесу творення державності Київської Русі, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств, згодом – тереном козацько-селянських воєн, активної боротьби українського народу проти чужоземного поневолення, за національне і соціальне визволення. У новітній історії на Волині та Поліссі виникли перші формування Української Повстанської Армії (УПА).

З давнини провідною галуззю господарства жителів Волині було землеробство з характерними для лісостепової зони рисами; розвивалися, зокрема в містах, промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство, ткацтво та ін.). Для народного будівництва у північній

смузі Волині властиві риси, близькі до поліського типу однокамерні хати, споруджені з дерева в зруб, але переважно зі солом'яним дахом, у південній смузі – каркасні будівлі з дерев'яними стінами, а в суміжній з Поділлям зоні стіни робили з глиняно-солом'яних вальків. Як і на Поліссі, у традиційному народному одязі жителів Волині збереглося чимало архаїчних рис. Примітними компонентами одягу були довгі та рясні опанчі, сіряки і кожухи. У вишивці переважали рослинні візерунки червоного або лише білого кольору.

Збереження реліктових архаїчних рис простежується у волинських народних календарних та сімейних обрядах і звичаях, багатих на традиційну пісенність. Особливо характерні весняні, купальські, жнивні й обжинкові, колядно-щедрівкові цикли та позначена своєрідним волинським колоритом весільна обрядовість. У народному пісенному репертуарі помітне місце посідала історична пісня.

Давню назву *волиняни* можна вважати визначенням своєрідної локальної групи українського народу.

Поділля – історико-етнографічний район, що займає басейн межириччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я.

Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні – частину Чернівецької, на заході – частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі Поділля поділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Назва *Поділля* фігурує у писемних джерелах середини XIV ст. ще раніше (початок XIII ст.) зафіксовано вживання стосовно цього краю назви *Пониззя* чи *Русь долишня* – очевидно, у порівнянні з гірською Руссю, або Карпатською. Згодом ця назва побутувала аж до XIX – початку XX ст. у різних документах і літературних творах як визначення географічно-територіальної складової української землі. Наприклад, про події в кінці XIV – першій половині XV ст. розповідала “Повість о Подольской землі” із Супральського літопису. Б. Хмельницький у промові на раді старшин у Чигирині 1657 р. зазначав, що йому вдалося визволити з-під шляхетського ярма Волинь, Покуття, Поділля та Полісся. Відповідно давнє і побутованя похідного від назви цього краю найменування його жителів – *подоляни, подоляки*.

Поділля в давнину заселяли слов'янські племена тиверців і уличів, які ввійшли до Київського князівства. Після занепаду княжо-української

державності у другій половині XIV ст. Поділля захопила феодальна Литва. Згодом спочатку Західне (1430), а після Люблінської унії (1569) і Східне Поділля потрапило під владу Польщі. Неодноразово різні частини південно-подністрівського Поділля окупували турецько-османські загарбники. Під час першого (1772) і другого (1793) поділів Польщі Західне Поділля зайняла Австрія, а Східне разом з Правобережною Україною було приєднане до Російської імперії.

За етнографічними параметрами Поділля – один із найколеритніших і найсвоєрідніших районів України. “Красо України, Подолля”, писала Леся Українка про цей край, маючи на увазі не лише неповторну красу його природи, а й багатство і розмаїття традиційної культури його жителів – усе те, чим вони доповнили і примножили навколишні природні блага: вписані в рівнинно-хвилястий рельєф мальовничі білохаті села у зелені садків, сповнені вікової мудрості й поезії своєрідні звичаї та обряди з багатьма елементами архаїки, чарівну пісню, самобутнє народне мистецтво тощо. Поділля є головним ареалом поширення такого яскравого явища української весняної обрядової пісенності, як гаївки (гаїлки).

Родючі чорноземи, теплий помірний клімат сприяли розвитку хліборобства, яке здавна було основним заняттям жителів Поділля і надало своєрідності їхній традиційно-побутовій культурі. Притаманні для цього краю будівництво з використанням глино-солом'яних вальків, яке корінням сягає археологічної давнини, а також глино-солом'яні будівлі з кам'яними підмурівками, зокрема, у південних наддністрянських місцевостях. Своєрідності подільській хаті-мазанці надавали білизна стін з обробкою і підсинюванням заглиблених площин, виступаюча призьба, підведена червоною глиною, внутрішня обстановка, оздоблення інтер'єру декоративними елементами, рушниками та ін.

Традиційне вбрання подолян вирізняється різноманітністю локальних варіантів, багатим оздобленням вишивкою і мережкою. Особливо знамениті подільські жіночі сорочки з суцільно вишитими рукавами і неповторною кольоровою гамою. Характерним поясним жіночим вбранням є обгортка з незшитого шматка вовняної тканини. З верхнього жіночого і чоловічого вбрання побутували у різних місцевостях Поділля опанчі, кожухи, бекеші, свити, куртки тощо.

Самобутність притаманна подільським ткацьким виробам, килимарству з рослинним і геометричним орнаментами, широким асортиментом традиційної продукції численних осередків подільської кераміки та ін.

Регіональні своєрідні риси традиційно-побутової культури українців Поділля походять певною мірою і від їхнього багатовікового стикання та спілкування з представниками інших народів, які в різний час поселялися тут і взаємодіяли, зокрема, з поляками, чехами, молдаванами.

Реальна наявність сукупності локальних особливостей традиційної народної культури корінного населення Поділля дає підставу вважати подолян однією з локальних груп українців.

Своєрідним західним продовженням подільського етнографічного ареалу, що географічно змикається з зоною Прикарпаття, є *Опілля*. Це поняття більш відоме в географії, ніж в етнографії. Ним визначено територію північно-західної частини Подільської височини у межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей. З етнографічного погляду ця територія вивчена досі дуже мало, хоч уже сам її терен між Поділлям та Прикарпаттям становить чималий науково-пізнавальний, зокрема історико-етнографічний інтерес.

Археологічні пам'ятки засвідчують давню заселеність цього краю. У ранньослов'янський період тут проживали племена дулібів і в південній смузі – білих хорватів. Густо заселеною була ця земля в княжу добу, особливо в період Галицько-Волинського князівства. Стабільний контингент аборигенного населення зберігався і в часи польського й австрійського панування, супроводжуваного впродовж багатьох століть всілякими дискримінаційними заходами стосовно українців і посиленою колонізацією цього краю переселенцями з інших країн, заснуванням і стимулюванням польських, німецьких, чеських поселень тощо. Однак корінний український народ стійко оберігав і захищав свою етнокультурну самобутність, мову, релігію, побутові традиції. Давньою є і народна назва жителів цього краю – “опіляни”, “ополухи”.

Вже навіть на основі наявних відомостей з етнографії, народного мистецтва, фольклору, традиційних промислів окремих місцевостей

цього краю (наприклад, Перемишлянщини, Рогатинщини, Бережанщини, Миколаївського лівобережного Подністров'я та деяких інших) можна говорити про Опілля як про певний локальний етнографічний район західноукраїнського краю, що охоплює територію центральної Львівщини в басейнах верхнього Бугу і лівих приток Дністра, суміжні райони західної Тернопільщини й Івано-Франківської області (лівобережне Подністров'я). У південно-західній частині Опілля з етнографічного погляду переходить у наддністрянське жидачівсько-самбірське *Підгір'я*, а на заході – в перемисько-яворівське *Надсяння*, які за характером традиційно-побутової культури є своєрідними етнографічними підрайонами Прикарпаття.

Взяти хоча б Яворівщину, що й досі вирізняється неповторною своєрідністю народних промыслів, вишивки, виробів з дерева, різьби, фольклору, звичаїв зі збереженням, наприклад, давнього обходу дворів на Великдень з обрядовим співом – “риндзюванням”. Безсумнівно, докладніше етнографічне вивчення Опілля повніше прояснить особливості його традиційно-побутової культури утвердить його статус як етнографічного району зі своєю специфікою.

Своєрідним етнографічним районом зони Прикарпаття є *Покуття*. Ця давня назва трапляється вже у джерелах XIV ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. На мапі України Г. Л. Боплана з 1650 р. ця територія значиться як “Ukraine pars quae Roscutia vulgo dicitur” – частина України, яку народ називає *Покуття*. Походження назви має різне тлумачення. Надостовірнішим є виведення її від слова кут – як найменування землі “в кутах” утворюваних крутими згинами рік (у цьому випадку Дністра, Прута і Черемоша з притоками) – подібно до назв *Поділля*, *Пониззя* (від *діл, низ*), *Полісся* (від *ліс*).

Визначення території з цією назвою у різних джерелах і авторів – неоднакове. Але завжди назва Покуття стосується південно-східної низинної частини теперішньої Івано-Франківської області, його північною межею вважають Дністер, південною – гори, південно-східною – суміжжя з Буковиною. Певні розходження стосуються лише окреслення західної межі. Із врахуванням даних мовознавства й етнографії її визначають річками Бистриця і Бистриця-Солотвинська на північному заході та суміжною Гуцульщиною на південному заході.

Це сучасні Городенківський, Коломийський, Снятинський, Тлумацький, північно-східна смуга Богородчанського, Надвірнянського, Косівського районів Івано-Франківської області.

В минулому Покутська земля входила до складу Київсько-Руської держави, Галицько-Волинського князівства. Як окраїнна провінція вона зазнавала частих нападів різних завойовників, кілька разів була поневолена угорськими феодалами, а з 1387 р. – шляхетською Польщею; її жителі брали активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу, опришківському русі. Наприкінці XV ст. з Покуттям пов'язане велике народне повстання під проводом Мухи. У 1772–1918 рр. Покуття входило до Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) монархії.

Поряд з історико-географічними особливостями територіально порівняно невеликий покутський край вирізняється і як своєрідний локальний етнографічний район України. Його етнографічна специфіка виражена передусім багатьма характерними елементами різних ділянок побуту і традиційної культури, що особливо примітні порівняно з етнографією суміжних Поділля та Гуцульщини. Це не лише цікаві риси етнографічної перехідності суміжних зон, а й самобутні етнокультурні реалії, які простежуються в традиційному покутському будівництві, народному одязі з особливо багатим розмаїттям головних жіночих уборів, орнаментиці й колориті вишивки, у багатьох звичаях, обрядах, словесному й музичному фольклорі, танцях, місцевих ремеслах і промислах. За багатьма показниками галицько-покутський етнографічний ареал на сході продовжується на суміжну Буковину. Ця спільність є і в народній мові (покутсько-буковинському говорі).

Отже, назва *покутяни*, вживана сусідами і самими жителями цього краю, не тільки похідна від історико-географічного чи адміністративного поняття, а й має етнографічний смисл, фігурує як найменування однієї з локальних груп українського народу.

Ще одним підрайоном Прикарпаття є **Українська Буковина**. Цією назвою історично визначено південно-східну частину західноукраїнської землі, політико-адміністративну одиницю, що переважно просторово збігається зі серединною частиною сучасної Чернівецької області. З етнографічного погляду, тут маємо продовження у суміжних теренах подільського, покутського і

гуцульського ареалів. Певна особливість полягає в тому, що на стиках цих ареалів склалися культурно-побутові реалії перехідного характеру. Це простежується в різних ділянках матеріальної та духовної народної культури. Позначилися також і різноетнічні культурно-побутові впливи внаслідок спільного проживання й спілкування буковинських українців з молдаванами, румунами, циганами, німецькими і російськими поселенцями. У центральній і південно-східній частинах української Буковини склалися певні особливості традиційної архітектури, народного вбрання, вишивки, фольклору, про які докладніше йдеться в наступних розділах.

Яскравою етнографічною своєрідністю вирізняється карпатська зона західноукраїнського регіону. Вона поділяється на три історико-етнографічні райони: Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину. На відміну від попередніх випадків, коли локальна назва населення того чи іншого регіону (*слобожанці, полтавці, подоляни, поліщуки* та ін.) є похідною від найменування останнього, тут навпаки: назва району походить від найменування етнографічної групи: *гуцули, бойки, лемки*. Останні – давнішого походження, а похідні від них – Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина – поняття, введені у науковий обіг другої половини XIX – початку XX ст. для визначення території, яку заселяє кожна з цих етнографічних груп.

Гуцульщина. Про цей край і його людей написано чи не найбільше з усіх етнографічних районів України. Яскраво відображений він у художній літературі, образотворчому мистецтві, кіно (повість “Тіні забутих предків” М. Коцюбинського і фільм С. Параджанова за цим твором, вірші, оповідання і повісті Ю. Федьковича, І. Франка, Г. Хоткевича, О. Кобилянської, М. Стельмаха, польського письменника С. Вінченца, численні картини К. Устияновича, І. Труша, О. Кульчицької, И. Бокшая, А. Монастирського, И. Куриласа та ін.). Привабливістю вирізняються велична краса природи цього гірського краю, горда, волелюбна вдача його жителів, колоритний одяг, самобутнє народне мистецтво.

Поселення гуцулів займають східну частину Українських Карпат: теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південна частина Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської, суміжні Путильський і південна частина Вижницького

та Сторожинецький райони Чернівецької і Рахівський Закарпатської областей. До історико-етнографічної Гуцульщини належать у південно-східній частині північні місцевості Сигота і Вишіва, що тепер входять до території Румунії.

Походження назви *гуцули* (*гуцул*) має різне тлумачення і досі до кінця не з'ясоване. Одні автори пов'язують її з волоським словом *готуль* у значенні *розбійник*, інші виводять від слова *кочувати* – *кочули*, вважаючи гуцулів первісно кочовим племенем, ще інші – від назви тюркського племені узів, від котрих мали б начебто походити гуцули.

Заселення Гуцульщини і взагалі Українських Карпат відбувалося, як переконливо засвідчують джерела, з давнього часу здебільшого з півночі на південь унаслідок поступового просування в гори на річкових долинах та господарського освоєння гірських схилів. Основним колонізаційним елементом було східнослов'янське населення, хоча цілком можливе і кочування та поселення тут решток давніх тюркських, східнороманських племен, сліди їх впливів позначилися, зокрема, і на традиційно-побутовій культурі гуцулів.

Залежно від природних умов, малої кількості придатної для рільництва землі головна роль у господарському укладі й виробничому побуті гуцулів належала тваринництву, а саме відгінному, з перевагою вівчарства в його структурі. На цій основі розвинулася культура полонинського господарства зі своїми видами споруд, формами випасу, виробничими функціями, організацією побуту, способами переробки молокопродуктів тощо.

З перевагою тваринництва у господарстві гуцулів великою мірою пов'язаний і особливий вид їхніх поселень – для них властиве здебільшого розпорошене розміщення садиб (“оседків”) і не лише в долинах, а й на схилах і верхах гір, тобто ближче до випасів і запасів кормів. На Гуцульщині зберігся давній вид двору зі замкнутою за периметром системою будівель – *гражда*. Основним матеріалом для одягу гуцулів були домоткане вовняне сукно, овече хутро та саморобна шкіра. Але компоненти традиційного вбрання, зокрема святкового й обрядового, вирізнялися багатотою орнаментациєю, прикрасами, вишивкою, аплікацією, тисненням на шкірі, металевих виробами. Особливі й різні додатки до одягу (топірець, шкіряна торба-тобівка, черес, нашійні жіночі прикраси тощо).

Значна питома вага у господарсько-виробничій діяльності гуцулів належала різним допоміжним заняттям: збиральництву (ягід, грибів, горіхів, лікувальних рослин), лісорубству, сплаву лісоматеріалів. З ремесел і домашніх промислів найпоширенішими і функціонально вагомими були обробка вовни, шкіри, ткацтво, гончарство, обробка дерева, лозо- і коренеплетіння. Відомі на Гуцульщині й такі давні види промислів, як солеваріння, виготовлення поташу, деревного вугілля та смоли.

Своєрідні архаїчні риси стійко зберігалися в сімейному і громадському побуті з властивими йому патріархальними устоями, повагою до батьків і сільських старійшин, у різних галузях духовної культури: традиційних знаннях, віруваннях, звичаях, обрядах. У них простежуються відбитки духовного життя різних епох, починаючи від первіснообщинного ладу, поєднання давніх язичницьких і пізніших християнських елементів, фантастичних ірраціональних уявлень з практичним досвідом, набутим і перевіреним упродовж віків.

Гуцульський фольклор, зокрема обрядові пісні, казки, легенди, перекази, мають цікаві мотиви, сюжети, образи, своєрідну мелодику. З давнього часу Гуцульщина відома й оригінальним ужитково-декоративним мистецтвом: керамікою, різьбою по дереву, класиками якої стали династія Шкрібляків, Н. Дутчак, В. Девдюк, чудо-писанками, ткацтвом, вишивкою, художньою обробкою металу, шкіри, прикрасами з бісеру, виробами з рогу, сиру тощо. Розмаїття виробів гуцульських народних майстрів, що експонуються у багатьох вітчизняних і зарубіжних музеях, збірках численних колекціонерів, вражає яскравою живописністю, багатством різновидів технічного виконання, оригінальністю орнаментальних композицій, образів і мотивів.

Усе це і багато іншого з традиційно-побутової культури, діалектна специфіка мови гуцулів характеризують їх як одну з особливо яскраво виражених етнографічних груп українського народу.

Бойківщина – суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат. Гуцульсько-бойківське пограниччя проходить приблизно по межиріччі Лімниці та Бистриці-Солотвинської на північних схилах Карпат і Тересви у Закарпатті, на заході межує з Лемківщиною у верхів'ях Сяну й Ужа.

Північна межа проходить карпатським передгір'ям, а південною можна вважати південні схили Карпат у Закарпатті. Окреслена

територія охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловецький і Міжгірський райони Закарпатської області. У верхів'ї Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить тепер до території Польщі.

Назва *бойки* зафіксована у джерелах XVII–XVIII ст. її походження має різне пояснення. Надійшли гіпотеза українського вченого І. Верхратського, який виводив її від уживаного в бойківських говірках діалектного слова *бойє* (*боййє, боййечко*) у значенні вигуку *ага, ййбогу*, прислівника *справді*. Сучасний дослідник М. Худаш вважав, що ця назва походить від антропоніма *бойко*.

Бойківські села розташовані у долинах рік і мають здебільшого скупчений характер. Тільки в більш висотній зоні вони частково розпорошені. Чимало поселень цього району – давнього походження. Про це згадано у Галицько-Волинському літописі та інших середньовічних джерелах.

І. Франко небезпідставно обрав тереном своєї історичної повісті з XIII ст. “Захар Беркут” с. Тухлю і Тухольщину на Сколівщині.

Бойки здавна були землеробами. Під ріллю тут освоювали не лише долини, а й гірські схили, лісові масиви. Етнографи зафіксували на Бойківщині архаїчні способи вирубно-вогневого освоєння земельних ділянок: рубання лісу і чагарників та їх спалювання, викорчовування пнів, скопування мотикою і далі – обробка орними знаряддями. В умовах малородючих ґрунтів, кліматичних режимів різних висотних зон на Бойківщині склалися традиційний асортимент вирощуваних культур і своя агротехніка. В тваринництві переважала велика рогата худоба, зокрема воли – основна тяглова сила горян.

Розвивалися на Бойківщині різні ремесла і промисли. Одним із найпоширеніших було лісорубство, а також сплав деревини, теслярство, гончарство, бондарство. Місцеві майстри-деревники будували для себе і на продаж хати та господарські будівлі, зводили справжні шедеври дерев'яної архітектури диво-церкви, виробляли з дерева майже всі сільськогосподарські знаряддя, транспортні засоби, хатне начиння та ін. Розвивалися також ткацтво і кушнірство.

Традиційний бойківський народний одяг до найновішого часу доніс давню простоту форм і крою. Одяг шили з домотканого полотна, вовняного сукна й овечого хутра. Колористика одягу, його прикраси, орнаментация були бідніші й простіші, ніж у гуцульському народному вбранні. Основні компоненти їжі горян – жито, овес, картопля і молокопродукти.

Регіональними особливостями характерні різні галузі традиційної духовної культури жителів бойківського краю. У календарних і сімейних звичаях та обрядах, віруваннях, міфології, народних знаннях, звичаєвому праві простежуються нашарування різних епох і уявлень, передусім тісний зв'язок із житейськими справами людини. Бойківська фольклорна традиція донесла до нашого часу цінні пам'ятки давніх верств усної поетичної творчості українського народу, зокрема колядки, весільні пісні-ладканки, пастуші обрядові пісні, народні балади, уснопоетичні твори, пов'язані змістом із місцевими історичними, подіями й побутовими реаліями.

Своєрідним є традиційне декоративне мистецтво Бойківщини: вишивка, різьба по дереву, форми і способи прикрашання одягу, розпис писанок. Збережені на Бойківщині твори народного малярства XVI–XVIII ст. належать до комплексу унікальних пам'яток української загальнонаціональної художньої культури.

Дослідженню етнографії Бойківщини чимало уваги приділяли І. Вагилевич, І. Франко, М. Зубрицький, В. Охримович, І. Свенціцький та ін. Цінні колекції етнографічних матеріалів зібрані у Музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів), зразки народного будівництва з цього краю у Львівському музеї народної архітектури і побуту.

Лемківщина – найдалі висунутий на захід історичний край української землі. Займає західну частину Карпат по обох схилах так званих Низьких Бескидів. Карпатський вододільний хребет поділяє Лемківщину на південну (закарпатську) і північну (прикарпатську). Східною межею південної частини вважається р. Уж. Дехто цю межу пересуває далі на схід до р. Боржави – на тій підставі, що населення цієї території називають *лемаками* або *лемками*. Західною межею південної частини є р. Попрад. Північна частина простягається від Сяну на сході до Попраду з Дунайцем на заході. З усієї цієї території

лише частина південно-східної етнографічної Лемківщини належить тепер до України (частина Великобerezнянського і Перечинського районів Закарпатської області), основна ж частина – вся північна Лемківщина – до Польщі, а південно-східна – Пряшівщина – до Словаччини.

Назву лемки подають джерела з XVI ст. Як вважає частина дослідників, вона надана сусідами лемків від поширеної у народній мові останніх діалектної частки *лем* (у значенні *лише, тільки*). Давніми предками лемків, як і бойків, вважається слов'янське плем'я білі хорвати, котре проживало в Карпатах і Прикарпатті. У княжі часи Лемківщина належала до Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств (північна частина). Згодом цей край захоплювали і ділили між собою різні іноземні поневолювачі. Та найтрагічніше сталося вже у наш час, коли після Другої світової війни, внаслідок злочинного зговору між урядами Польщі та Радянського Союзу, корінне населення північної Лемківщини було вирване з прадідної землі й насильно депортоване у північно-західні воєводства Польщі та в Радянську Україну.

Однак при всій винятковій складності історичної долі, багатомісячних асиміляційних наступів сусідів, які, до речі, продовжуються й досі, лемки стійко захищали і захищають свою самобутність, поряд з етнографічною назвою неодмінно вживають етнонім *русини*, в новіший час – *українці*, яким наголошують на історичній належності й органічній етнокультурній єдності з українським народом. Основними опорами у збереженні себе як етнографічної групи українського народу були народна мова лемків – один із діалектних підрозділів української мови, традиційна побутова культура і релігія.

Територія розселення лемків – Низькі Beskidi – сприятливіша, ніж у східних сусідів – бойків, для хліборобства. Землеробство було основним на Лемківщині і за характером, структурою, асортиментом культур, традиційною агротехнікою, знаряддями праці мало багато спільного, однотипного з бойківським рільництвом. У скотарстві також переважала велика рогата худоба, але лемки більшою мірою, ніж бойки, займалися випасом овець. Були поширені різні домашні промисли: обробка дерева, каменю, вовни, ткацтво, гончарство, виготовлення дерев'яного посуду тощо. Малоземеллям

зумовлювалися в минулому виходи на заробітки і численна еміграція лемків за океан.

Для поселень лемків характерна скупченість у долинах рік і малих річок та здебільшого одновулична забудова. Традиційний селянський двір складався з довгої хати, яка одним дахом об'єднувала всі основні житлові й господарські приміщення (хата, сіни, комора, стайня, стодола – “боїще”). Рідше зустрічався селянський двір кількабудинковий. До середини ХХ ст. в архітектурі й інтер'єрі житла лемків збереглися архаїчні елементи: зрубне будівництво, замазування щілин між вінцями зрубу і забілювання їх, велика курна піч, гряди (балки-полиці попід стелею) у хаті, глинобитна долівка, чотирихилий дах, покритий житніми сніпками (“жупами”).

Народне вбрання вирізнялося простотою і локальними своєрідностями в різних частинах і місцевостях Лемківщини. Спільним було те, що його виготовляли здебільшого з матеріалів домашнього виробу. Характерні компоненти традиційного одягу лемків: коротка безуставка жіноча *сорочка* (“чахлик”), чоловіча з розрізом на плечах (“опліча”), *спідниці* (“фартухи”) – для дівчат з кольорової тканини, для старших жінок – з чорної, *запаски* в дрібні зборки (“збиранки”), вузькі чоловічі *штани*, синя *камізелька* (“катанка”), *сердаки* з білої вовни (“гуня”), коричнева сукняна *куртка* – “гунька”, довга прямоспинна *чуга* (“чуганя”) з великим коміром, оздобленим довгими китицями (“свічками”). Взуттям слугували шкіряні *постоли* (“кербці”) або *чоботи*.

Своєрідні риси притаманні традиціям сімейного і громадського побуту лемків, їх звичаям, обрядам, повір'ям, багатому і мелодійному пісенному фольклору, легендам, переказам, народній музиці, ужитковому декоративному мистецтву тощо.

Немалою мірою ці специфічні та локальні культурно-побутові риси зумовлені впливами дуже різних за походженням і національним характером культур сусідів лемків – поляків, словаків, угорців, чехів.

Багатовікове спілкування з ними залишило помітний слід у традиційній духовній і матеріальній культурі лемків.

Усі ці й інші моменти визначають своєрідну етнографічну ментальність найзахіднішої вітки українського народу.

Закарпаття. Значну частину українського Закарпаття займає територія розселення трьох етнографічних груп українських горян, що

разом з північною (галицькою) зоною творить історико-етнографічні райони Гуцульщини, Бойківщини і Лемківщини. Підгірська й низовинна частина Закарпаття поза територією розселення гуцулів, бойків і лемків характерна тим, що тут поряд із українцями значно густіше, ніж у гірській частині, проживають розсіяно і компактними групами представники сусідніх етносів, зокрема угорців, румун, словаків, чехів, а також німецькі колоністи і цигани.

Етнічно українці Закарпаття у всіх компонентах традиційно-побутової культури, мови, релігії та національної самосвідомості переважно характеризуються органічною єдністю з усім українським народом. Цієї єдності не змогли порушити багатовікове політичне відмежування Закарпаття від українського етнічного материка і зусилля різних недругів українського народу, спрямовані на відчуження від нього закарпатців та асиміляції їх іноземними поневолювачами. Приречена на провал і сучасна авантюристська затія ідеологів так званого політичного русинства з їх потугами виокремлення закарпатців як частини якогось ілюзорного карпаторуського східнослов'янського народу.

Багатовікове співжиття і взаємодія українців-закарпатців з іншими національними меншинами істотно позначилися у різних сферах традиційно-побутової матеріальної та духовної культури місцевого населення. В народному будівництві, господарських заняттях, одязі, промислах і ремеслах, харчуванні, звичаях, фольклорі, розмовній мові поєднуються різні взаємовпливи. Водночас у цьому складному комплексі культурних перехрещень, нашарувань і впливів чітко простежується визначальність етнокультурної єдності та спільності закарпатських українців (або, як вони називали себе ще в недавньому минулому, – *русинів*) з основним материком українського народу.

Все це характеризує українське Закарпаття не як етнографічно однорідний район, а як ареал, край, на порівняно невеликій території якого є різні етнографічні й етнічні традиційно-побутові реалії та культурні взаємовпливи, зумовлені об'єктивними природними, багатовіковими політичними й економічними умовами його історичного буття. Це і становить етнографічну специфіку цього краю.

Так виглядає загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини XIX

– першої половини ХХ ст. коли локальні особливості традиційно-побутової культури певних районів і етнографічних груп населення простежувалися ще достатньо виразно. Однак межі етнографічних районів нестійкі, змінні в часі, оскільки відбувається постійний процес стирання місцевих локально-територіальних рис традиційно-побутової культури. Вже розвиток капіталістичних відносин дуже стимулював цей процес (поширення фабрично-заводських виробів, елементів міського одягу, все більше витіснення саморобних знарядь праці промисловими, розширення позарегіональних зв'язків тощо). Проте особливо інтенсивний його розвиток і значні наслідки принесли бурхливі події, війни і перевороти ХХ ст. Побудова нових політичних соціально-економічних та загальнокультурних умов життя, ламання старих устоїв і культурно-побутових стереотипів, інтенсифікація внутрішньорегіональних і позарегіональних міграцій, насильні депортації, штучні переміщення та перемішування населення, масовані владні заходи русифікації, полонізації, мадяризації, румунізації і взагалі культивування національного нігілізму внесли величезні зміни у сферу традиційно-побутової культури, витіснили з неї чимало важливих складових. На стирання регіональних історико-етнографічних особливостей значною мірою вплинуло возз'єднання різних частин українських земель і процес внутрішньої консолідації української нації, поширення сфери вжитку загальноукраїнської літературної мови, сучасні засоби зв'язку, масової інформації та ін.

І все-таки навіть стосовно нашого часу не можна сказати, що етнографічні райони України, етнографічні групи українського народу – це пережитки, реальності минулого, оскільки в побуті місцевого населення різних регіонів збереглися і діють немало традиційних елементів, зокрема у сфері духовної культури і народного мистецтва. Зберігають їх і розпорошені в різних місцевостях України та поза її межами лемки, особливо в місцях їх більш-менш скупченого теперішнього поселення (у Львівській, Тернопільській, Миколаївській областях).

Маючи більш чи менш виразні регіональні особливості побуту і традиційної культури, корінне населення етнографічних районів України й етнографічні та локальні групи українського народу і в минулому і, тим паче, у новіший час усвідомлювало себе не

відособлено, а складовими частинами єдиного українського етносу. Ця свідомість здавна ґрунтувалася на пам'яті спільності етногенетичного походження, історичної долі, мови, тісних економічних і культурних зв'язках населення різних частин України, утверджувалася і розвивалася в процесі боротьби проти соціального і національного поневолення. “Хоч і як неоднакова була доля поодиноких частин Русі-України, – писав І. Франко у статті “Літературне відродження Полудневої Русі. Ян Коллар”, – то все-таки заселяючий її народ і досі проявляє дивну етнографічну одноцілість. Звичаї і вірування народні, казки і оповідання, пісні і обряди, одіж і помешкання, а врешті мова при всій різнобарвності в подробицях, при всьому багатстві місцевих відмін і варіантів – в основних обрисах такі однакові”.

Проте варто зауважити і те, що історико-етнографічні особливості окремих регіонів і груп населення України в непоодиноких випадках трактувалися перебільшено й абстраговано від загальноукраїнської етнокультурної цілісності. Нерідко такий підхід був тенденційним, позначеним намаганням “обґрунтувати” поневолення тієї чи іншої частини української землі, відокремити її від цілості чи просто задля реалізації принципу “поділяй і володарюй”. Для цього, наприклад, Полісся оголошували “нічийною землею”, а поліщуків – “людьми без батьківщини”, гуцулів – окремим народом, закарпатських українців – “карпаторусами” або “угрорусами”, які, мовляв, не мають нічого спільного з українським народом, лемків – етнографічною групою польського народу чи окремою “руською” народністю та ін.

Практика штучного розривання українського народу на основі спекулятивної гіпертрофії регіональних етнографічних рис і тенденційного нехтування спільними для українського народу етновизначальними ознаками не перевелася дотепер. Вона – у сучасних спробах певних гореполітиків штучно розмежувати Західну та Східну України, трактувати Півден України як т. зв. Новоросійський край, у реанімації закарпатського політичного русинства, яке протиставляють українству, в упертому відстоюванні деякими авторами окремішності лемків від українського народу. Тому винятково важливим при вивченні етнографічного розмаїття традиційно-побутової культури українців різних регіонів є бачення того спільного,

що визначає етнічну і духовну соборність всього українського народу в Україні та за її межами.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Бойківщина : історико-етнографічне дослідження / за ред. Ю. Г. Гошка. К. : Наукова думка, 1983. 304 с.

Глушко М. Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століть) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2009. Вип. 44. С. 179–214.

Глушко М. Етнографічне районування української Галичини (за матеріалами наукових досліджень ХІХ – початку ХХ ст.) // Галичина: Етнічна історія : тематичний збірник статей. Львів, 2008. С. 46–80.

Глушко М. Середнє Полісся у системі етнографічного районування України: локалізація, межі (За матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2008. Вип. 43. С. 15–33.

Горленко В. Литвини півночі України – ймовірний уламок нащадків племені літописних сіверян // Пам'ятки України. 2001. № 1–2. С. 85–103.

Горленко В. Ф. Етнографічне районування // Географічна енциклопедія України. К., 1989. Т. 1. С. 393–394.

Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / відп. ред. Ю. Г. Гошко. К. : Наукова думка, 1987. 471 с.

Етнографія Києва і Київщини: традиції й сучасність / [відп. ред. В. Ф. Горленко]. К. : Наукова думка, 1986. 271 с.

Заставний Ф. Д. Географія України : у двох книгах. Львів: Світ, 1994. 470 с.

Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України : нариси й статті. Львів : ІННАН України, 2002. 351 с.

Кирчів Р. Опілля як етнографічно-фольклорний регіон України // Народознавчі Зошити. 2005. № 1–2. С. 50–59.

Кожоляно Г. Етнографія Буковини. Чернівці, 1999. Т. 1. 378 с.; 2001. Т. 2. 424 с.; 2004. Т. 3. – 392 с.

Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і нижнього Подунав'я (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Одеса: КП ОМД, 2012. – 191 с.

Лемківщина: історико-етнографічне дослідження у 2 т. / за ред. С. П. Павлюка. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. Т. 1. 360 с.; 2002. Т. 2. 417 с.

Макарчук С. Історико-етнографічні райони України : навч. посіб. / Степан Макарчук. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 351 с.

Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвідносності // Народознавчі Зошити. 2001. № 3. С. 388–393.

Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / [под ред. В. К. Бондарчика]. Минск: Наука и техника, 1987. 376 с.

Поділля: Історико-етнографічне дослідження / [відп. ред. А. П. Пономарьов]. К.: ВНКЦ “Доля”, 1994. 499 с.

Стельмах Г.Ю. Етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. / Українська етнографія. К. : Вид во АН УРСР, 1958. С. 106–114. (Наукові записки / ІМФЕ АН УРСР; т. IV).

Холмщина і Підляшшя : історико-етнографічне дослідження / відп. ред. В. Борисенко. К. : Родовід, 1997. 383 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Історія розроблення історико-етнографічного районування України.
2. Середнє Подніпров'я.
3. Слобожанщина.
4. Південь України та його підрайони.
5. Українське Полісся.
6. Етнографічна Волинь.
7. Опілля.
8. Поділля.
9. Надсяння.
10. Покуття.
11. Етнографічні групи українського народу.
12. Етнографічна специфіка Закарпаття.

Розділ VII. Діалекти української мови

ГОВІРКИ, ГОВОРИ ТА НАРІЧЧЯ

Мова – це безсмертна душа народу, духовне багатство, незнищенна субстанція, вічний феномен. Українська загальнонародна, чи загальнонаціональна мова є величезною незамкненою системою систем. До неї входять окремі інші підсистеми: українські діалекти або діалектна мова, літературна мова фольклору, мова художньої літератури.

Українська літературна мова у своїй системі має різноманітні функціональні стилі – *публіцистичний, епістолярний, науковий, офіційно-діловий, розмовно-побутовий*. Не менш складні й інші підсистеми загальнонародної мови. Літературна мова має свою довгу та складну, драматичну історію. Нова українська літературна мова, зачинателями й основоположниками якої були І.Котляревський і Т.Шевченко, виникла, народилася, виросла із надр розмовної народної мови чи територіальних діалектів. В її основі міститься середньонаддніпрянський діалект, а витворювали сучасні її норми всі говори, зокрема і говори південно-східного та південно-західного нарічч української мови. Так, у другій половині XIX ст. навіть співіснувало два типи літературної мови: *східноукраїнський і галицький*. Безперечно, в структуру літературної мови вливалися й говори північного, чи поліського, наріччя. Тепер ми говоримо про “сучасну українську літературну мову”, під якою зазвичай мовознавці розуміють період у п’ятдесят років.

Отже, *наріччя* української народнорозмовної мови – це північне, чи поліське, південно-східне й південно-західне. Кожне наріччя складається із окремих діалектів, які в свою чергу поділяються на ще менші – *говірки*.

І.Франко 1907 р. у статті “Літературна мова і діалекти” писав про важливий і впливовий чинник у розвитку мови – простір: “...діалектні відміни, залежні від географічного положення, етнографічного сусідства, більш або менш відокремленого способу життя даної частини народу, є в кожного народу”.

Від Сяну й Бугу на заході до Сіверського Дінця на сході, від Прип’яті на півночі до Чорного й Азовського морів на півдні живе український народ. Живуть ще українці компактно і в Білорусі, і в Казахстані, і в

Російській федерації. Кожен, хто коли-небудь хоч ненадовго виїжджав із рідного міста чи села в сусіднє, а тим паче віддалене, знає, що говорять там хоч і українською мовою, та все-таки трохи по-іншому, не так, як у його рідному селі чи місті. Навіть у різних місцевостях із цього приводу побутують такі прислів'я: “Що сільце, то й слівце”, “Що хатка, то й гадка”, “Що край, то і звичай”. Отже, не всюди в Україні говорять однаково. Територіальні або місцеві різновиди національної розмовно-народної мови називаються *говірками*, *говорами* чи *діалектами* й *наріччями*. Наука, яка вивчає територіальні вияви тієї чи іншої мови, називається *діалектологією*. Знавці українських говорів, учені-діалектологи багато зробили для вивчення територіальних особливостей. Це, насамперед, М.Максимович, К.Михальчук, О.Потебня, І.Панькевич, І.Верхратський, І.Франко, В.Кобилянський, І.Злінський, Г.Шило, Ф.Жилко, І.Матвіяс, А.Залеський та багато інших сучасних мовознавців.

Межа між північним і південним наріччями проходить приблизно лінією Володимир – Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Київ – Прилуки – Конотоп і далі по р. Сейм до межі з російською мовою. Цю межу не можна пояснити жодними іншими причинами, а лише найдавнішими етнічними кордонами, пов'язаними із розселенням східнослов'янських племен.

Межа між південно-західним і південно-східним наріччями проходить приблизно лінією: Фастів – Тетіїв – на схід від Умані – Первомайськ – Роздільна.

Три сучасні українські наріччя визначаються сукупністю фонетичних, граматичних і лексичних рис. В історичному плані між собою співвідносні північне і південно-західне наріччя. Всі північні та більшість південно-західних говорів є старожитніми. Південно-східне наріччя класифікується вченими як новостворене. Північне наріччя української мови на півночі межує з білоруською мовою, на сході – з російською, на заході – з польською.

Південно-західне наріччя української мови на півдні межує з молдавською, румунською та угорською мовами, на заході – із словацькою і польською. Для південно-східного наріччя на півночі та сході сусідньою є російська мова, на південному заході молдавська і румунська.

За різними діалектними явищами українські наріччя співвідносяться по-різному В галузі фонетики південно-східні й південно-західні говори мають чимало спільного і протиставляються північному наріччю, у галузі граматики більше спільного між північним і південно-східним наріччями, а південно-західні говори їм протиставляються. У лексиці кожне наріччя приблизно однаковою мірою виявляє свою специфіку.

Кожне наріччя охоплює в свою чергу кілька говорів або діалектів. До складу північного належать такі говори: західнополіський, середньополіський і східнополіський; до південно-західного: волинський, наддністрянський, надсянський, бойківський, закарпатський, лемківський, гуцульський, буковинський, покутський і подільський; до південно-східного: середньонаддніпрянський, слобожанський і степовий.

Основу будь-якого говору, його кістяк становлять загальнонародні риси, властиві всім або майже всім українським говорам і літературній мові.

Нерідко доводиться чути, що діалект – це зіпсована, знівечена літературна мова. Місцеві говірки в жодному випадку не можна розглядати як “трубу, вульгарну мову” “простих неосвічених людей”, котрі саме через відсутність освіти ніби й зіпсували літературну мову. Такі міркування антиісторичні й не відповідають дійсності. За підрахунками лінгвістів, на земній кулі є тепер близько 3600 мов, з яких лише приблизно 300 мають писемність, тобто є, безсумнівно, літературними, а всі інші існують у вигляді безписемних мов або діалектів. Останні – найпоширеніші форми її існування.

ГОВОРИ ПІВНІЧНОГО НАРІЧЧЯ

Північне наріччя української мови за територією найменше. Воно охоплює Чернігівську область та північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей. Українські поліські говірки побутують також на Берестейщині та Пінщині в Білорусі. У північних говорів української мови предок – мова давніх слов'янських племен полян, древлян, сіверян і північних волинян.

Північне наріччя поділяється на три говори: східнополіський, середньополіський і західнополіський. Східнополіський і середньополіський говори, хоч і відрізняються один від одного,

загалом протиставляються західнополіському говору, в якому дуже поширені риси говорів південно-західного наріччя. Межа між східнополіським і середньополіським говорами проходить переважно по Дніпру, а межа між середньополіським і західнополіським говорами по р. Горинь. Західнополіський діалект побутує майже на всій території Волинської та північно-західних районів Рівненської областей, а також Берестейщини і Пінщини в Білорусі. Середньо-, чи центральнополіський говір охоплює територію більшої північно-східної частини Житомирської і північно-правобережних районів Київської області, східнополіський території Чернігівської області та північні райони Сумської, північно-східні лівобережні райони Київської області.

Найголовніші ознаки північноукраїнських діалектів:

1. Наявність дифтонгів: *куонь, вуол, вуіл, шість, діед*.
2. Звуки *у, и* на місці літературного *і*: *кунь, люд, нус, вил, нич*.
3. Ненаголошене *о* вимовляється як *а*: *вада, карова*.
4. Твердий звук *р*: *бурак, вичера*.
5. В іменників середнього роду зберігається давнє закінчення *є*: *тиле, курче, поросє, смиттє, життє*.
6. Усичення закінчень у прикметників: *зелени, червони, добри*.
7. Закінчення *-ей* у іменниках: *бабей, рукей, ногей*.
8. Збереження двоїни: *дві відрі, дві селі*.
9. Переважання інфінітива дієслів на *-ть*: *ходить, робить, брать*.
10. Поширення приставних приголосних *г, в, й*: *гоко, вогірки, йулиця*.

ГОВОРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Південно-західне наріччя охоплює південні райони Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Львівську, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку, Івано-Франківську, Чернівецьку і Закарпатську області. Деякі говірки південно-західного наріччя збереглися на території Польщі, лемківський говір поширений на території Чехо-Словаччини, окремі говірки південно-західного наріччя побутують на території Молдови та Румунії, а переселенські також у Югославії, Канаді, США, Австралії.

Волинські говірки поширені на півдні Волинської, Рівненської та Житомирської і на півночі Львівської, Хмельницької та Волинської областей, наддністрянський говір – на більшій частині Львівської, у

південних районах Тернопільської та північно-західних районах Івано-Франківської областей, надсянські – у верхів'ї р. Сян на крайньому заході Львівської області та деяких населених пунктах у районі Перемишля Ярослава (Польща). Бойківський говір охоплює гірські райони Львівської та північно-західні частини гірських районів Івано-Франківської (до р. Лімниці) областей, закарпатський діалект – Закарпатську область від р. Уж до р. Шопурка. Населення гірських районів Чернівецької та Івано-Франківської областей і Рахівського району на Закарпатті розмовляють гуцульським говором. Буковинський діалект поширений у Чернівецькій області (крім гірських районів). На Покутті (східна частина Івано-Франківської області) побутує покутський діалект. Подільські говірки охоплюють південь Хмельницької та Вінницької, північ Одеської та захід Кіровоградської областей.

Говори південно-західного наріччя характерні великою строкатістю. Зумовлюється вона насамперед етнічними чинниками. Мова давніх східнослов'янських племен волинян, уличів, тиверців і білих хорватів, яким відповідає населення південно-західної України, вірогідно, характеризувалася певними відмінностями. Вчені допускають, що волинський і подільський діалекти відповідають мові давніх південних волинян і уличів. Професор Ф.Шило вважає, що уличі були також предками наддністрянців. Ми з цим не погоджуємось, доводячи, що предками наддністрянців були білі хорвати; про це засвідчують явища діалектного мовлення. Буковинські й гуцульські говори, очевидно, походять від мови тиверців. Карпатська група говорів, мабуть, своїм предком також має мову білих хорватів. Однак питання генези діалектів дискусійні.

Прямої відповідності між племінними мовами східних слов'ян і сучасними південно-західними українськими говорами немає.

Найголовніші ознаки південно-західних діалектів:

1. Приголосні втрачають дзвінкість перед глухими та наприкінці слів: *вашко, зуп, солоткий*.
2. Ненаголошений звук *o* наближається до *y*: *тубі, субі, куро́ва*.
3. Немає подовження приголосних в іменниках середнього роду: *зіле, житє, зіля, житя*.

4. Дуже м'яка вимова приголосних *ї, з', ц', дз'* із домішкою шиплячого елемента: *львівський, зипоріжський*.

5. Наявні звукосполучення *ир, ил, ер, ел*: *кирвавий, кирниця, гирміти*.

6. У деяких говірках *т, д* переходить у *к', г'* – *кісто, гіло, гіти*.

7 У давальному та місцевому відмінках іменників I і II відміни м'якої групи й іменників III відміни спостерігається закінчення *-и*: (на) *земли*, (на) *кони*, (на) *соли*.

8. Зберігаються давні форми давального і знахідного відмінків однини особових та зворотного займенників: *ми, ти, си, тя, ся*.

9. Фіксується давній минулий час дієслівних форм: *була ходила, був казав*, а також аналітичний когломратний майбутній час: *буду робила, будемо ходили*.

ГОВОРИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ

Найбільшим територіальним наріччям української мови є південно-східне. Воно охоплює південну частину Київської та Сумської областей і Черкаську, Полтавську, Харківську, Луганську, Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку області. Говірки південно-східного наріччя української мови побутують на території суміжних районів Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей, а також Краснодарського й Ставропольського країв Росії, частково в Надволжі, південному Сибіру, на сході Казахстану, півночі Киргизії та на Далекому Сході. Останнє зумовлено, як відомо, історично-політичними обставинами, зокрема сталінщиною. Південно-східне наріччя в його сучасних межах виникло відносно пізно, у XVI–XVIII ст. Вихідним для цього наріччя був Середньонадніпряньський говір, що почав формуватися ще в XIII–XIV ст. внаслідок взаємодії первісної північно-східної діалектної системи з південно-західною, з яких виникли сучасні північне та південно-західне наріччя. Південно-західна діалектна система стала перемагати північно-східну, чому сприяв постійний і масовий приплив на Наддніпрянщину населення з Волині, Поділля і частково Галичини.

Середньонадніпряньський говір у XVI і XVII ст. охоплював найактивнішу в політичному сенсі частину українського народу Слобожанський і степовий говори порівняно зі

середньонаддніпрянським – новожитні, початок їх формування сягає не раніше XVI ст.

Середньонаддніпрянський діалект поширений переважно на півдні Київської області, в Черкаській, Полтавській, частково Сумській областях. Південно-східні райони Сумської, Харківську, північні райони Луганської областей охоплює слобожанський говір. Степовий або переселенський діалект охоплює велику територію півдня України. У складі степових говірок виділяють говірки: нижньонаддніпрянські, донецькі, західностепові, південнобессарабські.

Більшість особливостей південно-східного наріччя є одночасно рисами загальноукраїнської літературної мови. Хоч південно-східне наріччя й членується на три говори, однак це членування загалом невиразне й до певної міри умовне. Наріччя радше становить суцільний говір.

Найхарактерніші ознаки південно-східних діалектів:

1. Ненаголошені звуки *є, и* у вимові зближуються.
2. Дзвінки приголосні в кінці слів і в середині перед глухими зберігають дзвінкість.
3. Послідовне розрізнення звуків *р і rI*.
4. Пом'якшення звука *л*.
5. Уживання в багатьох говірках вставного *н*: *мясо, сімня, памнять*.
6. Форми дієслів I дієвідміни в 1 ос. однини теперішнього часу: *ходю, носю, крутю*.
7. Форми дієслів I дієвідміни в 3 ос. однини теперішнього часу: *зна, гра, співа*.
8. В дієсловах II дієвідміни в 3 ос. однини теперішнього часу, якщо наголос падає не на закінчення, вживається флексія – *е*: *ходе, носе, воде*.

Однак діалекти та наріччя відрізняються одне від одного не лише рисами фонетичними й граматичними, а й рисами словниковими чи лексичними. Так, кожен говір здебільшого має лише йому притаманний словниковий склад. Наприклад, для говорів північного наріччя характерні слова: *хмилиня, беття, гурковиння* (огудиння огірків), *оболок, пом'яг* (хмара), *милиці* (чепіги), *селех* (селезень), *ковеня* (кочерга), *билиця* (білка), *ненька* (колиска), *шитик* (чоловічий пояс). Говорам південно-західного наріччя притаманна така лексика: *вишки*

(горище), *молочник* (гличик), *різе* (хмиз), *крадуємци* (крадькома), *бацул* (торба), *йойлик* (дитина), *літра* (кварта на воду), *печериці* (гриби), *мухариці* (мурашки), *пчолинець* (пасіка), *веремне* (погода), *теметів* (цвинтар). У говорах південно-східного наріччя натрапляємо на слова: *накидка* (скатерть), *реміняка* (пояс), *мурав'я* (мурашки), *кобушка* (гличик), *верх*, *труба* (димар), *рептух*, *шанька* (торба для годівлі коней), *тринна*, *збоїни* (відходи після молотьби).

Крім територіальних діалектів, розрізняють ще так звані соціальні. *Соціальним діалектом* називається різновидність народної розмовної мови, характерна для більшого чи меншого колективу певної професії або соціальної групи людей. Соціальні діалекти ще інакше називаються професійними діалектами. Близькі до професійних (соціальних) жаргони й арго, характерні певною кількістю штучних слів і зворотів, навмисно перекручених слів загальнонародної мови, а також запозичень із інших мов, зрозумілих лише певній групі людей.

Жива мова як найважливіший засіб щоденного людського спілкування у вигляді живих народних територіальних говорів існувала, безперечно, до появи літературної мови, а коли виникла остання, то діалекти супроводжували її на всіх історичних етапах і взаємодіяли з нею. Так, взаємодію з народними говорами виявляла давньоруська літературна мова (від XI до XIV ст.), староукраїнська літературна (від XIV до XVIII ст.) і нова українська літературна мова (від XVIII ст. до наших днів).

Безумовно, на кожному історичному етапі зв'язок між народними говорами і літературною мовою мали специфічні ознаки й закономірності. Наприклад, у давньоруську епоху народні говори впливали на літературну мову. На основі територіальних діалектів розвивалася загальноруська розмовна мова, що проникала в писемну літературну мову і була предком, як і давньоруські говори, сучасних українських діалектів.

Під *староукраїнською літературною мовою* розуміється мова української народності, якою писалися пам'ятки впродовж XIV–XVIII ст. Тодішні мовні явища, співвідносні з особливостями сучасних українських говорів, умовно сприймаємо як елементи тодішньої літературної мови. Позаяк староукраїнська літературна мова не мала суворих нормалізаційних настанов, тому ми сьогодні в багатьох

випадках не можемо чітко встановити, які мовні елементи сприймалися на той час *діалектизмами*. Стосовно останніх, то можемо їх класифікувати справді діалектними явищами в староукраїнській літературній мові лише у співвіднесеності з сучасними діалектними елементами.

Вчені доводять, що в XIV–XV ст. як і за давньоруської доби, на території України виразно виділялися тільки два наріччя – *північно-східне* та *південно-західне*.

Слова з народних говорів фіксуються у староукраїнських словниках XVI–XVIII ст. Чимало діалектних слів наводить у “Лексиконі словенороському” (1627) Памво Беринда: *бисага* (торба), *водитися* (сваритися), *варги* (губи), *виходок* (туалет), *галузка* (гілка), *кутас* (китиця), *тайстра* (торба), *шпихлір* (комора) тощо.

В період існування староукраїнської літературної мови на ґрунті колишніх північно-східного і південно-західного наріч формується нове південно-східне наріччя української мови. Воно у XVIII ст. щораз активніше проникає в літературні твори.

Отже, взаємодія між староукраїнською та літературною мовою і говорами української народності полягала передусім у впливі говорів на літературну мову. До староукраїнської літературної мови проникали елементи всіх діалектів, проте, зрозуміло, не однаковою мірою на різних етапах. Староукраїнська літературна мова помітного впливу на територіальні діалекти не мала. Більшою мірою на народні говори в цей період впливала мова східноукраїнського фольклору.

Наприкінці XVIII ст. живомовний різновид староукраїнської літературної мови переростає в нову українську літературну мову. Нова *українська літературна мова* – це основана на народних говорах мова української нації, що є наслідком творчості всього українського народу на чолі з його видатними культурними діячами від XVIII ст. до наших днів. Зачинатель нової української літературної мови – І.Котляревський, котрий першим звернувся до живої народної мови і зафіксував рідний йому полтавський діалект у своїй творчості. Т.Шевченко зумів синтезувати всі українські діалекти в нову єдину субстанцію – літературну мову, тому став основоположником нової української літературної мови.

За час існування нова українська літературна мова, безумовно, зазнавала і зазнає помітних змін не лише щодо сфер застосування, а й щодо фонетичної та граматичної організації. Так, істотним фактором у зміні нової української літературної мови на різних етапах було її відношення до народних говорів. Найважливіша особливість нової української літературної мови полягає в її максимальному зближенні з народними говорами. Як уже зазначалося, нова українська літературна мова розвинулась на основі південно-східного наріччя й активно ввібрала у себе та уніфікувала в єдину систему елементи двох інших наріч. Лексичний склад нової української літературної мови в основі за походженням – діалектний. Навіть сьогодні, незважаючи на внормованість, українська літературна мова на сучасному етапі не перестає вбирати в себе лексичні елементи з народних говорів. Прийняті художньою літературою (бо, зрозуміло, не всі стилі літературної мови однаково інтенсивно вбирають діалектизми) слова з народних говорів потрапляють у словники літературної мови. Нормативні словники найвиразніше засвідчують збагачення сучасної української літературної мови діалектною лексикою.

Не викликає сумніву те, що й українська літературна мова у свою чергу впливає на територіальні діалекти. Вбираючи в себе певні елементи з діалектів, через школу, радіо, телебачення, пресу, літературу, мова поступово розмиває народні говори і зближує їх. Однак було б хибним стверджувати, ніби українські діалекти з часом пропадуть або зникнуть. Цього не станеться ніколи. Адже діалекти, як і літературна мова, що виникла із їх надр, – це живе тіло. Воно розвивається, вдосконалюється, відновлюється. На нашу думку, якщо і зближаться народні говори з літературною мовою, то хіба що зближаться, але не асимілюються. На місці забутих говорів народжуються нові, видозмінені діалекти. Незважаючи на те, що під впливом літературної мови народні говори змінюються і до певної міри нівелюються, вони поруч з літературною мовою житимуть вічно.

ДАЛЕКТ І ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Безсумнівно, що у вивченні історії української літературної мови залишається актуальним поглиблене, всебічне дослідження як окремих

теоретичних питань, так і періодів її історичного розвитку, а також проблема єдності літературної мови, зокрема її варіантів.

Федот Жилко, торкаючись проблеми варіантності української літературної мови, резонно зауважив, що розрив у традиції літературної мови обумовив виникнення нової української літературної мови спочатку на різних діалектних основах: східноукраїнського варіанта на основі середньонаддніпрянських говірок, західноукраїнського (галицького) – на основі наддністрянських; крім того, були ще спроби суто місцевих говіркових основ літературної мови, як–от: закарпатської, лемківської. Далі Ф. Жилко розмірковує, що нова українська літературна мова своє становлення базувала на двох потоках – східноукраїнському, який у другій половині XIX ст. стає основним, і галицькому, що у XX ст. вливається в основний і з часом зникає. Сліди становлення нової української літературної мови на основі наддністрянських говірок виявляються в сучасній українській літературній мові, зокрема в лексико–семантичній і фразеологічній системах.

Українська літературна мова, як відомо, у своїй основі має говірки середньонаддніпрянського діалекту, а базою для її творення послужили всі говори українських наріч. Звідси випливає, що не могло бути єдиного процесу творення літературної мови. Два наріччя – південно–східне і південно–західне – дуже мобільні та потужні групи українських діалектів. Саме вони були головними чинниками формування та становлення української літературної мови. Тому що ці два давні наріччя характеризуються специфічними системами, то, вочевидь, літературна мова мусить розвиватися у двох руслах, у двох варіантах чи різновидах. Не буде логічним міркування, що лише одне наріччя може стати базою вироблення літературної мови. Яким потужним і давнім воно не було б, але тільки на одній його основі жодна літературна мова створитися не може. Тим більше, якщо це наріччя функціонує поряд з іншими групами діалектів однієї мови. Інша річ, якби воно було єдиним. Тому алогічно залишати осторонь два інших старожитніх наріччя із давніми традиціями, говорячи про витворення єдиної для одного народу літературної мови. До того ж, якщо навіть окремі говори у своїй цілісності поділяються на окремі групи (наприклад, лемківський, наддністрянський діалекти диференціюються на західну і східну частини), то не викликає заперечення такий факт, що єдина

літературна мова також може мати кілька варіантів, які виступають як взаємопов'язані елементи єдиного цілого, одного інваріанта.

Переконливо обґрунтовує право на функціонування кількох варіантів літературної мови Зиновія Франко. Як відзначає вона, попри всю відмінність обидва варіанти української літературної мови мали дуже багато спільного.

Одним із важливих джерел, із яких літературна мова вбирає в себе запаси варіантно-паралельного типу, слід вважати живе народне мовлення, особливо його діалектні особливості.

Зафіксувати особливості територіальних говорів і зберегти їх для науки, для наступних поколінь – така мета вчених-діалектологів. Їм можуть допомогти студенти й учителі. Кожному кому дорога доля рідної мови, повинен записати діалектні слова та словосполучення рідної говірки, говірки того населеного пункту, в якому мешкає. Адже кожна говірка це частина історії нашого народу. А скільки разів цю історію в народі хотіли відібрати, знищити! Навіть таке протиставлення, як *діалект – літературна мова* свідомо використовували політичні спекулянти, зокрема шовіністи, котрі намагалися заперечити право мови українського народу посісти місце серед культурних мов світу. Українська мова називалася не інакше, як “наріччям”, наріччям або російської, або польської мов. У зв'язку з цим вічно житимуть пророчі слова Великого Каменяра:

*Діалект, а ми його надишем
Міццю духу і огнем любови,
І натертий слід його запишем
Самостійно між: культурні мови...*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Атлас української мови: в трьох томах. Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. К., 1984. 498 с.; Т. 2. Волинь, Наддністріянщина, Закарпаття і суміжні землі. К., 1988. 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. К., 2001. 640 с.

Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980. 247 с.

Бичко З. М. Діалектна лексика наддністріянського говору. Тернопіль: Лідер, 2000. 280 с.

Бичко З. М. Наддністріянські говірки: короткий словник З. М. Бичко. Тернопіль, 2005. 80 с.

Глуховцева К. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнословобожанських говірок. Луганськ: Альма-матер, 2003. 183 с.

Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики. К.: Наук. думка, 1990. 269 с.

Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. 372 с.

Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. 2-е вид. К.: Рад. школа, 1966. 307 с.

Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. К.: Наук. думка, 1990. 163 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Основні таксономічні одиниці діалектології.
2. Наріччя української мови.
3. Говори північного наріччя.
4. Діалекти Південно-Західного наріччя.
5. Коротка характеристика південно-східних діалектів.
6. Староукраїнська літературна мова.
7. Історія формування нової української літературної мови.
8. Співвідношення діалектів та літературної мови.

Розділ VIII

ОСНОВНІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗАНЯТТЯ

Упродовж багатьох тисячоліть населення України створювало високу культуру відтворювального господарства, основні здобутки якого успадкували сучасники. Серед різних видів сільськогосподарських занять, якими українці займалися в минулому і займаються й досі, найважливіше значення мали землеробство і скотарство. Кожна з цих традиційних галузей господарства пройшла складний шлях свого формування та розвитку і дотепер зберігає багато елементів сивої давнини, зокрема й дописемної доби.

ЗЕМЛЕРОБСТВО РІЛЬНИЦТВО І ГОРОДНИЦТВО. СИСТЕМИ ХЛІБОРОБСТВА

Традиційним видом господарської діяльності українців споконвіків було **землеробство**, яке поділяється на три окремі галузі: **рільництво**, **городництво** і **садівництво**. Серед цих галузей землеробства головне значення посідало рільництво, джерела якого в Україні сягають кінця III – початку II тис. до н. е. Віддавна на українських етнічних землях вирощували різні злакові (пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, гречку та інші), зернобобові (біб, горох, сочевицю тощо) і технічні (коноплі, льон, рижій) культури.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найпоширенішою зерновою культурою була *пшениця – яра* та *озима*, яку вирощували переважно в південних регіонах і на теренах Закарпаття, а також у лісостеповій зоні України. Сіяли її завжди на кращих ґрунтах, бо, як мовилось у народі, “на підлозі пшениця не зійде”. Важливе місце серед зернових культур посідало *жито*. Його культивували передусім українці Полісся і Східних Карпат, а також Волині. Сіяли жито переважно як озиму культуру на гірших або на виснажених ділянках лану. Широко українці вирощували і *ячмінь* – ранню та невибагливу зернову культуру, про яку в народі говорили: “Кидай мене в грязь, то будеш як князь”, “Топчи мене в болото, то буду як золото”. Культивувалось в Україні також близько 20 гатунків *проса* – сухостійкої злакової культури. Його насіння висівали переважно на піднятій цілині та перелозі, заволочуючи його бороною з “напором”, тобто з прив’язаною до знаряддя дерев’яною колодою.

На території Волині, Поділля, Чернігівщини, Середнього Подніпров'я тощо вирощували *гречку* – пізню ярову культуру: наприкінці травня сіяли її на цвіт для бджіл, а в червні – на зерно. Українці Східних Карпат вирощували в значній кількості *овес*.

У XVIII ст. із Західної Європи в Україну поширилася *кукурудза* – новий вид рослини, батьківщиною походження якої є Латинська Америка. Спершу селяни вирощували цю культуру як городину, а з другої половини XIX ст. вони все частіше виділяли для її посіву окремі ділянки орної землі. Найбільше культивувало кукурудзу на зерно населення низинних районів Закарпаття, Покуття, Північної Буковини, Поділля, Середнього Подніпров'я та Півдня України.

Із зернобобових культур на окремих ланах українці, зокрема, Східних Карпат, садили передусім *біб*. До розповсюдження в Україні картоплі він був фактично другим хлібом: “Біб – то напиханий хліб”, “Біб – половина хлібові” – засвідчує народна мудрість. У менших кількостях культивували тут *горох* і *сочевицю*.

Віддавна на українських етнічних землях вирощували дві основні технічні культури – *коноплі* та *льон*, з насіння яких били олію, а з їхнього волокна виготовляли тканини для одягу. Для посіву конопель селяни вибирали ділянку землі в низинних місцях городу чи поля – “підмет” (“грядку”). Її спершу завжди добре угноювали і двічі (восени та весною) глибоко розорювали, а відтак густо засівали, заволочуючи насіння бороною. Для посіву льону ділянку твердого перелогу розорювали восени, зазвичай неглибоко. Грунт ділянки також не угноювали, а лише старанно скородили бороною перед посівом і заволочували після цього. Коноплі культивували здебільшого на території Чернігівщини і Полтавщини, льон – у регіонах Полісся та на західноукраїнських землях, хоча обидві ці культури в невеликих кількостях вирощували повсюдно в Україні.

Для виробництва олії українці віддавна вирощували і *рижій*, зокрема, висівали його вузькими смугами уздовж доріг, а також разом з яровими хлібами. Натомість *соняшник* як технічна культура, з'явився тут лише наприкінці XVIII ст., причому спершу його використовували як декоративну рослину, а бити олію з його насіння почали в XIX ст. Соняшник сіяли переважно на Слобожанщині, в Середньому Подніпров'ї та на Півдні України, в меншій кількості – на теренах Волині і Поділля.

Всередині XVI ст. з Південної Америки в Європу завезли *картоплю*, а в 1764 р. вона вперше потрапила в Україну. У XIX ст. її вирощують тут уже на польових ділянках під плуг, букер і заступ. Саме відтоді картопля поступово витісняє біб як другий вид традиційного хліба.

З XIX ст. широкого розповсюдження в Україні набув *цукровий буряк* як натуральна сировина для виробництва цукру. Основні площі посівів цього виду коренеплодів належала землевласникам, але селяни, які проживали поблизу цукрових заводів, часто перетворювали свої землі також на бурякові плантації.

Городництво відоме в Україні з глибокої давнини і до початку XX ст. включно воно мало переважно присадибний характер. Згідно з народною традицією, селяни розділяли свої городи на три умовні частини – на “плеса”, “грядки” і “капусники”. Крім того, на низинних ділянках цієї земельної площі часто нарізали ще “підмет”, про який уже йшлося. Плесо в городі – це широка подовгаста ділянка, грядка – вузька, довга і висока ділянка, капуста – найнижче і найвологіше місце в городі. Наприкінці XIX – у XX ст. характерною рисою українського городу було те, що його ділянки обсаджували соняшником, а подекуди – також квітами.

Картоплю садили тут рядами, викопуючи заступом (у більшості регіонів України) або мотикою (в Карпатах) ямки в розпушеному ґрунті з таким розрахунком, щоб куц від куца ріс на відстані близько 30–40 см. Викопували картоплю восени також за допомогою заступа або мотики (сапи).

Буряки на городах сіяли або садили, але перевагу надавали першому з цих видів технологічного процесу. Інколи буряки висаджували розсадою. Натомість *капусту* українці садили завжди розсадою. Для цього в найзатишнішому місці, переважно біля хати, вони відводили невелику ділянку землі (“розсадник”), яку обгороджували примітивним тинном із лози чи очерету. Цю ділянку спершу вистеляли шаром гною, який потім прикривали ґрунтом. Тут ранньою весною, досить часто при наявності ще снігового покриву, і сіяли насіння капусти, а сходи на ніч прикривали соломною або сніпками з очерету. Якщо рослини випускали по чотири і більше листочків, то господиня висаджувала їх під заступ рядами в задалегідь відведеній грядці-капустнику. Щоб “розсада” капусти прийнялася, упродовж тривалого періоду її ще підливали чистою водою або водним розчином із гноївки, попелу тощо.

Цибулю і часник українські селяни вирощували на низинних затишних і добре угноєних ділянках. Подекуди садили тут також *квасоллю*.

Під *огірки* завжди відводили добре угноєні грядки, які ще обсаджували *гарбузами*, встромляючи у ґрунт по чотири-п'ять їх насінин поруч. На території Південної України і Середнього Подніпров'я було розвинуте баштанництво – вирощування *кавунів*, які культивували тут з доби пізнього Середньовіччя. У другій половині XIX ст. місцеве населення почало розводити також *помідори* (перша писемна згадка про поширення томатів у Східній Європі датується 1780 р.), що згодом поширюються в інших регіонах України. Повсюдно на українській етнічній території в невеликій кількості сіяли *мак, кріп, моркву, редьку, петрушку* та інші городні культури. Зокрема, мак сіяли вже ранньою весною, іноді навіть при незначному сніговому покриві.

Виникнення і поетапний розвиток рільництва чи польового землеробства були нерозривно пов'язані зі ***системами використання та обробітку ґрунту***, кожна з яких ґрунтувалася на таких трьох елементах: відпочинок експлуатованої земельної ділянки, методи обробітку ґрунту, певна черговість висіву культур.

Найдавнішим за походженням є *мотичне землеробство*, характерною рисою якого в минулому був обробіток великих постійних земельних ділянок городнього типу вручну, тобто за допомогою мотик та інших примітивних засобів праці. На думку дослідників, цей тип землеробства набув високого рівня розвитку вже у племен трипільської культури. У лісовій зоні України первісне мотичне хліборобство обов'язково поєднувалося з іншою системою використання та обробітку ґрунту – з *вирубно-вогневою*. Головна суть цієї системи полягала в тому, що влітку або восени на обраній для обробітку ділянці лісу вирубували всі дерева і кущі, які весною, після їх висихання, спалювали, а очищену від залишків лісового матеріалу земельну ділянку розпушували мотиками і засівали зерновими культурами (житом, вівсом). Зібравши врожай, викорчовували всі наявні тут пні, а ділянку землі угноювали та орали. Українці називали таку ділянку ріллі “пасікою”. Залишки вирубно-вогневої системи хліборобства спорадично побутували на теренах Східних Карпат і Полісся до початку XX ст. включно.

Приблизно з II тис. до н. е. в чорноземних степових і лісостепових регіонах України, на основі застосування орних знарядь і тяглових тварин (волів), виникла *перелогова система* хліборобства, з якої, власне, і починається розвиток польового землеробства – рільництва. На відміну від вирубно-вогневої системи, перелогова відзначалася раціональнішим використанням землі: зораний лан засівали впродовж кількох років різними зерновими культурами (перший рік висівали пшеницю, другий рік – ячмінь, третій рік – просо тощо), а після виснаження ґрунту залишали його на десяток і більше років для “відпочинку”, тобто для природного відновлення родючості. Відтак знову орали цей переліг. Описану систему рільництва найдовше застосовували на Півдні України – до кінця XIX ст. включно, де тривалий період було багато незайманих земельних площ.

У I тис. до н. е. перелогову систему хліборобства починає поступово витісняти *двопільна*. Її суть полягала в тому, що всі придатні для обробітку землі сільська громада розділяла на дві приблизно однакові частини: одну з них орали і засівали різними зерновими культурами, а на іншій з них випасали домашню худобу. Наступного року змінювали функціональне призначення обох ділянок лану: худобу випасали на тій з них, яку орали і засівали тогоріч, а хліб вирощували на минулорічному “пасовищі”. Найінтенсивніше і найдовше застосовували двопільну систему хліборобства українці Східних Карпат, які орну землю означали терміном “царина”, а пасовище – терміном “толока”. Інтерес становить також те, що у Середньовіччі природним рубежем між “цариною” і “толокою” тут часто слугувала водна артерія – річка чи потік, уздовж яких простягаються карпатські поселення.

З виникненням у княжу добу плуга як орного знаряддя набуває поширення нова, більш досконала, система хліборобства – *трипілья*. Головна суть трипілья полягала в тому, що всю землю українські селяни розділяли на три рівні частини: одну з них відводили під пар, тобто не засівали зовсім, а використовували як пасовище (“толока”), на другій (“царина”) сіяли озимину, а на третій (“ярина”) – ярові культури. Наступного року розорювали вже толоку, де вирощували озиме жито або пшеницю, тобто ця ділянка ріллі ставала цариною. Натомість тогорічну царину, після жнив, орали на зяб, а весною засівали її яровими культурами. Інакше кажучи, впродовж трьох років

кожна з названих ділянок ріллі почергово змінювала своє призначення. Щоправда, малоземелля українців спричиняло те, що класичне трипілля як хліборобська система часто порушувалося. Зокрема, в ХІХ – на початку ХХ ст. українці розорювали зазвичай усі орні земельні ділянки, не залишаючи пару. Тогочасні селянські земельні наділи також майже ніколи не зосереджувалися в одному масиві, а на кількох ланах.

Окрім названих хліборобських систем, в Україні побутували також *багатопілля* та *змішані форми* (двопілля чи трипілля з перелоговою системою, двопілля з вирубно-вогневою системою тощо). Зокрема, багатопілля набуло тут поширення наприкінці ХІХ – у 20-х роках ХХ ст. після проведення аграрних реформ та виникнення великої кількості хуторів. Щоправда, подальший його розвиток в Україні у зв'язку з використанням раціональної сівозміни у селянському господарстві перервали насильницьким методом на початку 30-х років – після усуспільнення землі внаслідок її колективізації.

ЗНАРЯДДЯ ОБРОБІТКУ ҐРУНТУ

Обробіток землі був можливим лише за наявності певної сільськогосподарської техніки. Українці як один із найдавніших у Європі хліборобських етносів, розпушували ґрунт за допомогою цілого арсеналу *орних* (рала, сохи, плуга) і *ручних* (мотик, сап, заступів) *знарядь праці*. Для цього ж широко використовували також *боронирізних* видів.

Найдавнішим знаряддям оранки в Україні, як і в інших регіонах Євразії, було *рало*, розповсюдження якого вчені датують II тис. до н. е. У ХІХ – на початку ХХ ст. рало співіснувало разом із плугом переважно у селянському господарстві лісостепової та лісової зон і використовували його як допоміжне орне знаряддя. Тоді ж на українській етнічній території побутували два основні різновиди рала – *однозубі* і *багатозубі*, які своєю чергою поділяли ще на типи. Так, з-поміж однозубих рал традиційно виділяють два їх типи – *безполозове* і з *полозом*. Основу конструкції безполозового рала становила жердина, завдовжки 3–4 м (“війце”, “ґридка”, “стебло”), яка слугувала тягловим приладом (ґряділем). Знизу у продовбаний на задньому кінці “війця” отвір під кутом 45 градусів вставляли масивний дубовий брусок – ральник (“зуб”, “кописть”), а протилежний кінець цього бруска

обладнували залізним “наральником”. Окрім того, ральник скріплювали з гряділем за допомогою дерев’яної розпірки (“жабки”, “стовби”). Управляли цим орним знаряддям за допомогою однієї ручки (“чепіги”, “держака”), задовбаній на задньому кінці гряділя зверху. Рало з полозом відрізнялося від безполозового передусім тим, що його ральник мав дещо іншу форму і розташовувався до ґрунту майже паралельно. На відміну від попереднього типу рала, задній кінець його гряділя вставляли в отвір ручки, яка була продовженням ральника і становила з ним єдине ціле.

Отже, упродовж тривалого періоду кожний з описаних типів однозубого рала різних модифікацій був в Україні головним видом орної техніки. З XVIII ст. їх поступово витісняють багатозубі рала трьох типів: *граблеподібні*, *бороноподібні* та з *трикутною основою*, які, на відміну від однозубих рал, використовували лише як культиватори, тобто ними розпушували ґрунт після оранки.

На основі однозубого рала з полозом у княжу добу виник *плуг* – основне орне знаряддя у більшості етнографічних районів України до середини XX ст. включно. Традиційний український плуг складався з двох головних частин: *робочої*, власне з плуга, і *тяглової* – з ведучого передка. Основу конструкції робочої частини плуга становили такі компоненти: один або два “полози” (“підшва”, “повзун” тощо), насаджений на передні кінці здвоєних полозів масивний залізний “леміш”, дерев’яна “полиця” (“дошка”), яка відвалювала скибу зораного ґрунту, і “гряділь” (“вал”, “стріла” тощо). Крім того, знизу у продовбаній посередині гряділя отвір вставляли залізний різак (“чересло”), а “підшву” з гряділем з’єднував окремих брусок – “стовба”. Правила робочою частиною плуга за допомогою двох ручок (“чепіг”), кожна з яких була природним продовженням одного з полозів. Передком українського плуга традиційної конструкції слугувала одноосьова двоколісна “колішня” (“теліжки”), на якій примощували і кріпили передній кінець гряділя. Під час оранки плугом його чересло відрізало смугу ґрунту збоку, леміш підрізає її знизу, а полиця частково чи повністю перевертала скибу на бік, утворюючи таким способом борозну. В цьому і полягала основна функціональна перевага обробітку землі за допомогою плуга, порівняно з її обробітком за допомогою рала, що скибу не виорювало, а тільки розривало і розсовувало ґрунт по боках.

Тривалий період традиційний український плуг був цілком дерев'яним, за винятком залізного леміша і чересла, тобто був масивним знаряддям, у яке запрягали зазвичай 2–3 пари волів, інколи і більше. Згідно з архівними писемними свідченнями, наприкінці XVII – початку XVIII ст. українці почали виготовляти з металу й деякі інші компоненти робочої частини плуга. Однак кількість тягової сили, за допомогою якої приводили відповідне орне знаряддя в дію, зменшилася лише тоді, як його дерев'яну полицю, стовбу та інші деталі замінили залізними, а також з розповсюдженням в Україні різних моделей плуга фабричного виробництва – наприкінці XIX – у XX ст.

Поліщуки і жителі деяких регіонів Лівобережної України орали ниву за допомогою *сохи*. На думку деяких учених, знаряддя праці цього виду українці запозичили у росіян, білорусів або прибалтійців, що дуже сумнівно. Хоча б тому, що в лісовій зоні України побутували два різні типи сохи – *поліська (українська чи соха-литовка)* та *безпередкова з голоблями (російська, соха-московка чи плашка)*. Перша з них фігурує у писемних пам'ятках ще середини XVI ст., друга – у королівських люстраціях аж першої третини XVII ст. Соха поліського типу побутувала передовсім на теренах Середнього і Західного Полісся, причому до початку XX ст. включно, соха-московка – тільки на території Східного Полісся і Лівобережної України (у XVII – першій половині XIX ст. паралельно з поліською сохою).

Для сохи поліського типу був характерний довгий (до 3–4 м) тягловий дишель (“війце”, “стебло”). Виготовляли його переважно зі стовбура дерева із суцільною прикореневою роздвоєною частиною, яка, після відповідної обробки, слугувала ручками (“чепігами”) знаряддя. У випадку відсутності такого роздвоєння, ручки вдовбували на задньому кінці дишля окремо. Тут же (в іншому отворі) знизу кріпили “розсоху” з дуба, на кожний із кінців якої насаджували пероподібний залізний “сошник”. Невід'ємними компонентами робочої частини поліської сохи були ще нерухома дерев'яна “полиця” у вигляді лопатки (інколи – відвал у формі дощечки), “підвої” з мотузок, ремня чи гужви (запарений у гарячій воді і скручений вручну прут з дерева твердої породи), спорадично – також “стовба” тощо. Тобто, за конструкцією, поліська соха багато в чому нагадувала конструкцію однозубого рала з полозом. Натомість тягловим приладом російської за походженням

сохи слугували дві довгі жердини – голоблі (“вобжі”, “оглоблі”). Основу її робочої частини становила масивна “плаха” (“розсоха”), яка внизу закінчувалася двома окремими “зубами”, на кожний із яких насаджували по одному залізному “сошнику”. Розсоху і голоблі з’єднував разом поперечний брусок (“рогаль”), кінці якого водночас слугували ручками цього знаряддя. Крім того, від голобель до сошника кріпили м’які “підвої”, а на самому сошнику навпроти сошників – “полицю”.

У зв’язку з відмінною конструкцією тяглових приладів у соху поліського типу запрягали лише пару волів, у соху з голоблями (безпередкову) – одного коня або вола. Все сказане в сукупності дає нам підстави висловити припущення про те, що перший тип описаного орного знаряддя був в Україні автохтонним явищем, а другий занесли російські селяни у процесі їх переселення на терени Східного Полісся і Слобожанщини наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Як розпушувальне знаряддя повсюдно в Україні застосовували *борону*, яка була трьох видів – *традиційна*, *традиційна модифікована* і *фабрична*. Серед традиційних найдавнішою за походженням і найпримітивнішою за конструкцією вчені вважають *волокушу*, яку селяни виготовляли з масивної гілляки. У XIX – на початку XX ст. за її допомогою українці найчастіше заволочували посіви. Тоді ж на теренах Полісся ще побутувала *плетена (лісяна) борона*, основу конструкції якої становив П-подібної форми “облук” – розколений надвоє стовбурець молодого дуба. До цього “облука” кріпили за допомогою виготовлених із гужви “калачів” березові або лозові пруті, що розміщувалися на ньому кількома рядами (переважно по п’ять) поздовж і поперек, причому на кожний поздовжній ряд відповідного “снування” борони витрачали два пруті, на поперечний – три пруті. Відтак на місці перехрещення двох пучків цих прутів забивали дубові “зуби”, що утримувалися тут за допомогою вже згаданих “калачів”.

На відміну від Полісся, в інших регіонах України в зазначений період найчастіше використовували *рамкові* або *валкові борони*, які були зазвичай трапецієподібної форми. Основу конструкції цієї борони становили кілька поздовжніх дерев’яних брусків (“бильців”), на обох кінцях кожного з яких видовбували наскрізні отвори. Через останні пропускали дві поперечні планки (“глиці”), що надавали виробу форму своєрідної рами. Відтак у просвердлені у бильцях отвори вставляли і

закріплювали кілька десятків “зубів” (“чопів”) із дерева твердої породи (переважно дубові).

З початком масового поширення металу в селянському побуті рамкову борону традиційної конструкції і форми сільські майстри дещо модифікували, зокрема, замість дерев’яних “зубів” вони почали використовувати залізні.

У господарстві українців широко побутовали різні *ручні знаряддя* обробітку ґрунту: *заступи* (“лопати”, “рискалі”, “шуфлі”, “городники” тощо) ковальського і фабричного виробництва, *сапи* (“сапки”, “тяпки”, “копачки”, “дзюбки” тощо) і *мотики* різних типів та форм. Зокрема, сапи і мотики найчастіше використовували для міжрядкового розпушування ґрунту, з метою кращого збереження вологи, для обробітку просапних культур й обгортання коренеплодів тощо.

МЕТОДИ ОБРОБІТКУ РІЛЛІ. ДОГЛЯД ПОСІВІВ, ЖНИВА ТА ПЕРВИННА ОБРОБКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Обробіток ріллі споконвіків був справою чоловіків, а на городі поралися передусім жінки.

У більшості регіонів України землю орали поперемінно (щодругого року) двома способами: *в розгін* на зябі *у склад* під посів. Перший з цих способів (розгін) полягав у тому, що орати починали з краю ниви: першу борозну прокладали уздовж однієї межі земельної ділянки, другу борозну – вздовж протилежної межі, третю – біля першої борозни, четверту – біля другої борозни і т. д. Пройшовши описаним способом усі гони (поздовжні відстані) ниви з десяток і більше разів, добиралися до його середини, у зв’язку з чим тут і утворювався розгін (*розплуга*). Наступного року починали орати вже зі середини земельної ділянки і поступово доходили до її обніжків (вузьких смуг між нивами), або до меж сусідських ланів.

Після оранки скиби *розпушували* різними методами і різними приладами: “*ралили*” ралом, *скородили* “драпаком” (“трапою”) або бороною впоперек та повздовж. Одночасно з оранкою боронували ґрунт, бо тоді краще зберігається волога.

Розпушивши ґрунт, хлібороб відразу приступав до *сівби*. В Україні застосовували два способи сівби зернових культур уручну: *в один сів* і *у два сиви*. В першому випадку селянин крок за кроком ступав по ріллі

і сів зерно перед собою, а в другому – він, крокуючи невеликими зигзагами, кидав зерно то трохи ліворуч, то трохи праворуч, відповідно вдвічі збільшуючи ширину засіяної смуги.

На більшості території України засіяні ниви обов'язково заволочували боронами. Інколи до сільськогосподарського знаряддя цього виду ще прив'язували невелику дерев'яну колоду (“колодку”), яка втрамбовувала ґрунт задля збереження вологи.

Значну увагу селяни приділяли *догляду* за посівами. На полях зі сходами пшениці, ячменю, вівса, гороху та інших культурних рослин такі *бур'яни*, як суріпок, горошок, кукіль тощо, *виривали руками*, а верхівки полину й осоту, що виростили вищими, ніж посіви, *скошували косою*. Руками проривали сходи проса від гірчака, молочаю, сосонки й інших бур'янів. *Для захисту* проса і конопель *від птахів влаштовували* по межах та посеред ниви *опудала*. Крім того, щоб дикі голуби і горобці не висмикували із землі конопляні сходи, їх обгороджували кілками, між якими натягали нитки. Тут влаштовували також солом'яні опудала.

Прокладення першої борозни на ниві та початок засіву відбувалися завжди урочисто, з дотриманням цілого комплексу звичаїв та обрядів, які, згідно з давніми за походженням народними уявленнями і віруваннями, мали забезпечити щедрий урожай у поточному році. Початок і кінець оранки та сівби обов'язково супроводжувало святкове частування всіх членів сім'ї, що, на думку українців, також мало забезпечити багатий урожай.

Початок жнив (“зажинки”, “зажинщина”) відзначався урочистістю. Зокрема, майже в кожному селянському господарстві українців готували до цієї важливої події святковий стіл, а обідати сім'я виходила безпосередньо в поле.

У жнива працювали всі дорослі члени родини. До виконання другорядної роботи (до збору стебел, зношування снопів тощо) залучали і підлітків. Спершу косили або жали озимину, а якщо одночасно поспівав ячмінь, то косили його вранці, поки є роса, щоб не випадало зерно з колосків. Потім збирали овес, яру пшеницю, просо і насамкінець гречку – приблизно з 30 серпня (за старим стилем). Косили збіжжя переважно косами з грабками, що давало змогу укладати скошене збіжжя рівними покосами, яке через декілька днів в'язали у снопи. Озимі культури жали переважно серпами.

Перші зрізані стебла зернових культур зберігали у кожній селянській хаті до нового врожаю, щоб жилося родині щасливо і заможнo. Скошене чи зжате збіжжя скрізь в Україні, за винятком деяких південних регіонів, зв'язували у снопи “перевеслом”, тобто скрученим жмутом стебел із цього ж збіжжя. В'язали снопи і гребли стерню жінки. Снопи спершу клали *в п'ятки* (п'ять снопів), а надвечір – у *хрестики* (15 снопів), *полукипки* (30 снопів) та *коти* (60 снопів). На теренах Полісся та в гірських районах Східних Карпат, де часто випадають дощі, для просушування збіжжя використовували ще спеціальне пристосування – “остреву” (“стропак”). Це був оголений сухий стовбур смереки, сосни чи дерева іншої породи із залишками сучків завдовжки 10–15 см, які й утримували снопи на пристосуванні. У ХХ ст. снопи почали підвішувати на спеціальну піраміду, сформовану із трьох двометрових, зазвичай сучкуватих жердин.

Після закінчення жнив *снопи ввозили* возом у клуню (стодолу) або на тік. Поблизу току їх складали у стіжки або у скирти. Безпосередньо перед молотью снопи іноді ще просушували у клунях (стодолах), а в північних районах Полісся – в “осетях” (у спеціальних господарських спорудах, які опалювалися).

Молотили збіжжя різними знаряддями праці і різними способами, але найчастіше за допомогою *ціна*. Для цього на земляному току чи на дерев'яному помості стодолі складали в два ряди нерозв'язані снопи жита чи пшениці, зокрема, колоссям до середини, щоб вони трохи перекривались, з яких і вибивали зерно. Залежно від кількості задіяних осіб-чоловіків, молотили *в один цін*, *у два ціни*, *у три ціни*, *в чотири ціни*, а на Лівобережжі України – навіть *у п'ять-шість цінів*, притому на кожного молотильника припадало щонайменше 2–3 снопи. Для виконання цієї важкої і трудомісткої роботи, яка затягувалася до пізньої осені, селяни-сусіди часто об'єднувалися у виробничі гурти, особливо якщо не вистачало своїх робочих рук, і молотили кожному господарю по черзі.

У степовій і лісостеповій зонах України обмолот зернових проводили також за допомогою *гармана* – кам'яного котка циліндричної форми з поздовжніми “ребрами”. На добре утрамбованому земляному току рівномірним шаром розстеляли снопи зернових культур, а в гарман запрягали пару коней чи волів, які волочили його по збіжжю. “Редра” котка і вибивали зерно з колосків.

На початку ХХ ст. у деяких південних регіонах України спорадично застосовували архаїчний за походженням спосіб обмолоту зернових – *гоном*, суть якого полягала в тому, що по розстелених на току снопах гонили волів або коней, які ратицями чи копитами вибивали зерно з колосся.

З кінця ХVІІІ ст. у поміщицьких господарствах зернові культури обмолочували також спеціальними машинами – *молотарками*, що приводились у дію за допомогою коней або водяної пари. Поступово, особливо наприкінці ХІХ – у ХХ ст., кінні молотарки набувають поширення у господарстві українських заможних селян, що їх за оплату по черзі використовували і середняцькі господарства.

Обмолочене зерно обов'язково *відділяли від полов*. Для цього найчастіше використовували *дерев'яну лопату* (“віячку”, “шуфлю”), а також *сито*, *корито* тощо, за допомогою яких зерно з половию та іншими відходами молотьби кидали навпроти вітру. Оскільки зерно є важчим, то воно летить далі й падає на землю, а половию, послід (насіння бур'янів) вітер відносить на бік. Якщо зерно відділяли від полови у господарському приміщенні, то тоді відкривали навстіж в'їзні двері-ворота і протилежні дверцята клуні чи стодоли, створюючи відповідним способом необхідний для цього повітряний протяг.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у заможних українців набувають поширення віялки фабричного виробництва – *млинки*. Тоді ж почали виготовляти їх на замовлення селян і сільські майстри.

Провіяне *зерно зберігали* у коморі (скрізь в Україні) або у шпихлірі (Правобережна Україна). Жителі Середнього Подніпров'я у господарських приміщеннях цього виду часто влаштовували ще *засіки* – відгороджували частину площі комори, куди і зсипали зібраний урожай. Поліщуки та українці Східних Карпат зсипали зерно у *кадовби* (у великі дерев'яні видовбані чи бондарської роботи посудини), а населення Поділля та південних регіонів України – у *солон'яники* (у посудини, виплетені зі соломи або з лози). Використання названих видів посуду, порівняно із засіками, мало ту перевагу, що зерно можна було зберігати не лише в коморі, а й у снігах та на горищі хати.

Наприкінці ХІХ ст. у лісостеповій, особливо у степовій зонах України урожай зернових зберігали також у *земляних ямах*, які обмазували глиною та обшивали корою. Спосіб зберігання (схову) зерна в аналогічних ямах українці застосовували і під час насильницької колективізації в 1930-х роках та в роки Другої світової війни.

Первинна обробка льону і конопель як технічних культур теж вимагала кропіткої праці. *Виривали їх* із землі лише вручну. Чоловічі стебла конопель (“плоскінь”) виривали раніше, після їх цвітіння; матерні стебла (“матірку”) і стебла льону – восени, якщо дозрівало насіння. Особливо стежили за тим, щоб не перезрів льон, бо тоді його головки тріскалися і насіння витрясалося самотужки. Тут же, на лані, висмикнуті стебла льону чи конопель *складали докупки* (по дві-три жмені) і *в’язали* перевеслами в невеликі сніпки (“мандлі”, “горстки”), які того самого дня *складали в конусоподібні купки*. Після висихання сніпків упродовж двох-чотирьох тижнів їх *звозили возом* до оселі, *молотили насіння* ціпом або жінки вибивали його за допомогою невеликої лопатоподібної дощечки із суцільною короткою ручкою – “праника” (“прача”). Набуте описаним способом насіння технічної культури провітали, висушували і зберігали в коморі.

Натомість відділені від насіння *стеблаконопель* і *льонувимочували* у ставках, річках, ямах з водою (“мочилах”) тощо, після чого їх також *сушили* і *били*. Зокрема, у центральних і південних регіонах України льон і коноплі вимочували в “мочилах”, а поліщуки, волиняни, покутяни та українці Східних Карпат стелили їх тонким шаром на лузі на “росяну мочку”. Коноплі сушили на сонці, а в лісовій зоні та гірських регіонах України – у спеціальній сушарні. Відтак *стебла* названих технічних культур *тіпали*, тобто відділяли їх волокно від костриці (“терміття”), використовуючи для цього дерев’яні м’ялки двох видів – “бительні” і “терлиці”. Якщо точніше, то первинна обробка стебел цих технічних культур охоплювала такі технологічні стадії: спершу жменю конопель або льону ділили на “ручайки”, потім їх стебла м’яли на бительні та терли на терлиці.

Олію українці виготовляли, як уже зазначалося, з насіння рижію, рапсу, льону, конопель і соняшника. Для цього потовчене у ступі насіння підсмажували на сковороді у домашній печі і насипали у мішок, з якого вичавлювали олію за допомогою спеціального пристосування – ручної олійниці.

ЗНАРЯДДЯ ЗБИРАННЯ ВРОЖАЮ ТА ПЕРВИННОЇ ПЕРЕРОБКИ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ

В українських селян існував багатий арсенал знарядь для збору врожаю і первинної переробки харчових продуктів. Зокрема, зернові

(овес, ячмінь, гречку тощо), бобові (горох, біб) культури, а також траву викошували за допомогою *коси* – одного з давніх за походженням ручних засобів праці. Традиційно це знаряддя складалася із трьох основних частин: власне з *коси* – металевого ріжучого полотна, та з “*кіссяти*” – дерев’яного обробленого бруска, завдовжки приблизно 1,5 м, із задовбаними у ньому однією (на більшості території України) чи двома (у Східних Карпатах) дерев’яними ручками. Нарешті, косу з кіссям скріплювали за допомогою *дерев’яного клина* та *залізного кільця* (“рафи”, “наперстка”, “обручки”, “карички”).

Для косіння зернових до кіссяти паралельно до сталевого полотна самої коси прилаштовували ще *грабки* – своєрідні грабельки. Їх основу становив *дерев’яний валок* з кількома (найчастіше з трьома) задовбаними у ньому довгими *зубцями*, нижній з яких був найдовшим, а верхній – найкоротшим.

Жали зернові культури (передовсім жито) і *серпами*, що на початку ХХ ст. нагадували деякі моделі серпа ще княжої доби. *Залізне полотно* (власне робоча частина серпа) середньовічних знарядь праці цього виду, яке виготовляли ковалі, мало довжину в середньому 47 см, а з поширенням серпів заводського виробництва їх ріжуча частина стала дещо коротшою. Крім того, вона мала заокруглену форму і насічку зубців на лезі. На задній штирок робочого полотна серпа насаджували *дерев’яну ручку*.

Для згортання скошеного збіжжя, а також соломи і сіна широко використовувалися *граблі*. Основу їх конструкції становили два компоненти: *дерев’яний брусок* (валок), завдовжки 0,5–0,6 м, із вставленими у просвердлених у ньому отворах дерев’яними зубцями та спеціально підібраний лісковий *держак* (“грабилно”, “граблисько”, “держівно”) із задньою розвилкою, на яку, власне, і насаджували та закріплювали валок зі зубцями.

Давнім за походженням сільськогосподарським знаряддям, відомим в Україні щонайпізніше з княжого періоду, був *ціп*, за допомогою якого збіжжя молотили. Ціп складався з двох головних частин: *дерев’яного держака* (“ціпилна”, “ручника”, “держална”), завдовжки 1,5–2 м, і дубового, грабового чи дерева іншої твердої породи *кийка* (“бича”, “бияка”), завдовжки 0,5–1 м, один із кінців якого був трохи потовщеним. Обидві частини ціпа з’єднували між собою за допомогою двох

сиром'ятних “капиць” у вигляді петельок та однієї “каблучки” (“гужини”, “ушивальника”, “ув'яззі”), виготовленої теж із сиром'ятного ремня. “Капиці” кріпилися до “ціпилна” і “бича” так, щоб останній міг вільно обертатися на держаку під час молотьби.

Віддавна українці приділяли велику увагу первинній переробці харчових продуктів, у зв'язку з чим в їхньому господарстві існувало чимало різних відповідних приладів і засобів праці. Зокрема, для очищення зерна від лушпиння та його подрібнення на крупи використовували *ступу*. В Україні побутували два типи ступи: *ручна* і *ножна*. Першу з них майстри виготовляли з колоди, заввишки до 1 м, яка після певної обробки набувала циліндричної або вазоподібної форми. Зверху в цій колоді видовбували або випалювали заглиблення у формі макітри, завглибшки до 35 см і діаметром до 30 см, в яке сипали зерно. Робочою частиною ручної ступи слугував “товкач” (“пест”, “ступак”) з дерева твердої породи.

Складнішою за конструкцією була ножна ступа, яку виготовляли також із суцільної колоди, завдовжки до 1,2 м або з пенька майже кубічної форми. Щоправда, на відміну від ручної ступи, колода ножної лежала на землі горизонтально. Як і в попередньому випадку, в ній також видовбували макітроподібне заглиблення, куди сипали зерно. Тут його розбивав масивний кінець дерев'яного товкача, що був прикріплений до довгої жердини (“коромисла”, “підойми”). Останню повертали на осі, яку своєю чергою різними способами кріпили до окремої станини чи до колоди-лежака самого знаряддя обробітку зерна. Натискаючи ногою на задній кінець “коромисла”, піднімали вверх її передок разом з товкачем, а відпускаючи його, товкач падав донизу і бив по зерну, очищаючи його від лушпиння.

Для переробки зерна на борошно майже в кожного українського селянина був *ручний млин* (“жорна”, “млинець”, “крупник”), що складався з *дерев'яного станка* на ніжках, та двох *колоподібних каменів*, розташованих один на одному і з'єднаних вертикальним *залізним стержнем*. У верхньому камені (“вершняку”, “поверхнику”) посередині був отвір (“горло”), куди сипали зерна, а на його краї продовбували дірку, в яку вставляли *ручку* (“погонича”, “цурку”, “веретено”), за допомогою якої цей камінь і приводився в рух у горизонтальній площині. Повертаючись навколо своєї осі, він і

розтирав зерно об нижній камінь. Для висипання розмеленої муки чи круп збоку нижнього каменя влаштували ще спеціальний пристрій – дерев'яний “льоток” (“мучник”).

Уже в період Середньовіччя на теренах України поширюються більш досконалі, ніж ручні жорна, засоби переробки зерна – **водяні млини** і **вітряки**. Перші з них були двох типів: *стаціонарні* (з греблею) і *наплавні* (на поромі, баржі). Стаціонарний водяний млин приводився в дію за допомогою води, яка текла від греблі змонтованим дерев'яним жолобом і падала на ковші його колеса зверху, а наплавний – за допомогою протічної води. В останньому випадку колесо млина обладнували довгими лопатями.

Вітряки побутували в Україні також двох типів: у одних під дією вітру *на основі* (“стілці”) *повертався весь корпус споруди разом з крилами*, а у вітряків другого типу – *тільки його верхня частина* (“дах”) *разом з крилами*. У ХІХ ст. у Київській, Полтавській та інших губерніях крила вітряка мали переважно форму вузького паралелограма, в Чернігівській та деяких інших губерніях – трапецієподібну форму.

Найпоширенішим знаряддям переробки насіння олійних культур в Україні була ручна **олійниця**, що складалася із двох *стовпів* (“лапок”), між якими знаходилися дві *масивні горизонтальні колоди* (“в'язь”), розташовані на певній відстані одна від одної. Посередині між частинами “в'язі” вмонтовано ще дві *рухомі вертикальні плахи* (“мачухи”). У верхній горизонтальній колоді був продовбаний продовгуватий отвір, де розміщували верхні кінці обох “мачух”, а із зовнішнього боку кожної з них вставляли масивні *дерев'яні клини*; натомість у нижній горизонтальній колоді був продовбаний наскрізний отвір для стікання олії та для нижніх головок цих “мачух”. Примостивши мішечок (“ворок”) з насінням між плахами, два робітники по чергово побивали клини донизу, внаслідок чого верхні кінці обох “мачух” поступово зближались і вичавлювали олію з насіння. На крупі зернини лушили і дробили на спеціальних крупорушках.

САДІВНИЦТВО

Сад – це одна з найхарактерніших рис українського двору ХІХ – початку ХХ ст., який знаходився переважно на присадибній ділянці поблизу житла чи навіть навколо самої хати. Українські селяни віддавна

вміли прищеплювати дерева і вивели цим способом багато місцевих сортів яблук, груш, слив, вишень та інших плодів з найкращими смаковими якостями, високою врожайністю тощо. Зокрема, на теренах Середнього Подніпров'я, Поділля, Волині, Полісся та інших етнографічних районів України перевагу віддавали передусім розведенню яблунь і груш. За свідченнями етнографів, наприкінці ХІХ ст. у Подільській губернії лише сортів *яблук* налічувалося кілька сотень. Деякі з них (“фрунтівка”, “книш”) вражали своєю вагою – до 600 г. Середнє Подніпров'я (Полтавщина) і Поділля споконвіків славилися також виведенням багатьох сортів *груш* (“бери”, “бабки”, “глека” та ін.).

На теренах Закарпаття, Півдня та Середнього Подніпров'я широко культивували фруктові дерева кісточкових порід. Головне місце серед них посідали *вишня* і *слива*. *Виноград*, *абрикоси*, *персики*, *шовковицю*, *волоський горіх* вирощували переважно на Півдні України. Майже повсюдно на українських етнічних землях, за винятком деяких місцевостей лісової зони, у селянській садибі розводили різні кущі – *малину*, *агрус*, *смородину* тощо.

Розвиток садівництва в Україні відбувався двома шляхами. Зокрема, у лісовій зоні (передовсім на території Полісся і Східних Карпат) практикували перенесення у сад дичок лісових порід яблунь та груш, які потім нащеплювали бажаними сортами. У тих місцевостях, де не було лісів, селяни вирощували дички яблунь, груш, слив та інших плодкових дерев із насіння, тобто створювали власні садові шкільки. Вирощені відповідним способом дички пересаджували у сад у нащеплювали їх, використовуючи три способи: *у розщепі*, *за кору* та *окуліровка*. Садили лісові і домашні дички та пересаджували щепи переважно навесні, спорадично – восени.

Через селянське малоземелля сад часто був також городом, сінокосом, а якщо тут росла трава, то селянин інколи обкопував дерева по ширині їх крони. Відстань між яблунями і грушами сягала 6–7 аршинів, а між сливами і вишнями – 1,5–2,5 аршинів. Кущові породи вирощували із живців і розсаджували саджанцями окремими рядами між садовими деревами.

Упродовж довголітньої історії існування українське традиційне садівництво виробило чимало прийомів і способів підвищення

врожайності фруктових дерев, захисту їх від морозу, спеки та інших негативних природних явищ, а також сформувало способи захисту дерев і плодів від численних шкідників і хвороб. Для цього, наприклад, ягідні кущі завжди обкопували восени, водночас прорізаючи та очищаючи їх від сушняку.

Збір врожаю в садах залежав від породи і сортів дерев, а також від часу дозрівання плодів, який у різних місцевостях України був різним. Зокрема, яблука і груші зривали переважно руками, користуючись для цього драбинами, а з верхівок дерев дозрілі фрукти діставали за допомогою довгої дерев'яної тички з розщепленням на її тоншому кінці – “знімалом”.

Зібрані плоди, передовсім яблука, взимку зберігали у погребях і клунях, розклавши їх на розстелену соломку чи на висипаний шар піску, або зберігали у січці чи полові. Деякі з плодів сушили у варистих печах і сушарнях, використовуючи для цього спеціальну плоску посудину прямокутної форми з невисокими краями – “деко”. Із домашніх фруктів і ягід українці традиційно готували також різні напої – наливки і вина. У другій половині ХХ ст. набули поширення сучасні методи переробки та збереження садівини – консервування, виготовлення з неї варення тощо.

ТРАДИЦІЙНЕ ТВАРИННИЦТВО

Крім землеробства, дуже важливе місце у сільському господарстві населення України посідало тваринництво. Велику і дрібну рогату худобу, свиней і коней, а також різну домашню птицю розводили тут уже в добу енеоліту і бронзи. Тобто історія формування та розвитку цього традиційного заняття місцевих автохтонів охоплює тисячоліття. Особливо значні зміни у розведенні і догляді за ними сталися за кілька останніх століть.

Основну увагу українські селяни приділяли розведенню *великої рогатої худоби*, яка забезпечувала їх молочними продуктами, шкірою та м'ясом. Тягловою силою місцевому населенню слугували переважно *воли*, що наочно засвідчує одна з народних приказок: “Без вола хата гола”. У середньовіччі ВРХ, зокрема волів, відгодовували не лише для власних потреб, а й на продаж. Починаючи з ХІХ ст. вола як робочу худобу поступово витісняє *кінь*. Порівняно з великою рогатою худобою та кіньми, *вівчарство* у господарстві українських селян, за винятком гуцулів, відіграло допоміжну роль, забезпечуючи їх передусім вовною

та хутром. У багатьох регіонах України розводили також *кіз*, а відгодівля *свиней* задовольняла потреби тутешнього населення в салі та м'ясі. У кожному селянському дворі обов'язково розводили *курей, гусей, качок, індиків* та іншу птицю.

Тривале заняття тваринництвом сприяло виробленню однакових для всієї території України прийомів відгодівлі домашньої худоби, з характерними для деяких її ареалів локальними особливостями. Найінтенсивніше розвивалася ця галузь сільського господарства у лісостеповій і степовій зонах, на теренах Полісся і Східних Карпат, де було достатньо непридатних або мало задіяних для хліборобства земельних площ. Саме тут найчастіше спостерігалася певна специфіка у тваринництві, яка виникла в далекому минулому й успадковувалася багатьма наступними поколіннями. Так, у південних регіонах України, за сприятливих природно-кліматичних умов, худобу випасали на пасовищах упродовж усього календарного року, зокрема і взимку.

Велику рогату худобу селяни випасали переважно спільними стадами – “*чередами*”, в кожному з яких зганяли до 150–200 голів дійних корів, а інколи також телят і волів. Однак у багатьох регіонах України корів, волів і телят випасали окремо. Пастухів, які доглядали збірні череди ВРХ на пасовищі, називали *чередниками*, а тих пастухів, що випасали корів, волів і телят окремо, називали відповідно *коровниками, воловниками* (у Східних Карпатах – *волярами*), *телятниками*. До речі, телятниками здебільшого були підлітки. Коней з усього села випасали на сільській толоці *табунами*, за якими доглядали як удень, так і вночі *табунники (конюхари)*. Загалом наймом кожної із зазначених категорій пастухів займалася передовсім сільська громада, зокрема, ті її члени, які утримували певні види свійських тварин, а права та обов'язки найнятих селянами скотарів регламентували норми звичаєвого права.

Овець випасали також окремими стадами. Залежно від кількості в одному гурті, їх називали по-різному: *иматок* (стадо із 150–200 голів), *кущанка* (стадо із 200 і більше голів), *отара* (стадо кількістю до 1000 голів – степова зона). Для випасу овець наймали *чабанів*, кількість яких залежала від чисельності отари. В чабани набирали зазвичай досвідчених пастухів.

Найпростіше було доглядати свиней. Зокрема, свиню з поросятами випускали на вигін, де вони паслися самі. Подекуди в Україні їх доглядав

свинар, а у Східних Карпатах і на теренах Полісся ще в ХІХ ст. свиней випасали у лісі без спеціального догляду. Тут вони споживали жолуді,

У тих місцевостях, де розводили свійську худобу на продаж, перед вигоном на пасовище тварин таврували, тобто мітили особливим знаком – *тавром*. Найчастіше робили значки за допомогою різноманітних надрізів і проколів правого чи лівого вуха овець перед їх вигоном у поле. Початок та форми випасу домашньої худоби в різних регіонах України були різними і залежали вони від низки чинників, зберігаючи водночас і спільні етнічні риси в цій галузі господарства. Згідно з давньою за походженням народною традицією, вперше велику рогату худобу (корів) виганяли на пашу в день св. Юрія (6 травня). Дуже часто цього дня починали організований випас худоби. Загалом, *весняний випас* тривав 14–50 днів. Його характерною ознакою було спільне використання пасовищних угідь усіма мешканцями населеного пункту.

Літній етап пастушого сезону, який тривав 4–5 місяців, починався з офіційної заборони випасання худоби на луках і сіножатях. Інша характерна ознака літнього пастівницького сезону – організована форма ведення випасу, коли пастухи обов'язково наглядали за свійськими тваринами, щоб уберегти відведені під сінокіс трави, запобігти потрапу посівів тощо. Найчастіше випасали худобу колективно на постійних пасовищах.

За наявності сільської череди господарі ще спозарання виганяли своїх корів за село в умовне місце, звідти найняті пастухи гнали їх на толоку. В полудень, особливо у спекотний час, череди тварин підходили до водопоїв, де вони і відпочивали. Пізно увечері пастухи гнали їх додому. Якщо пасовище знаходилося далеко від села, то ялівник віком більше одного року залишали ночувати в полі, де для нього зводили спеціальні “загони”. Телят виганяли на пасовище вже після того, як череда із корів виходила за село. На вигоні вони перебували до обіду, а в обідню пору, особливо під час спеки їх заганяли знову у приміщення. Свійських тварин, що поверталися додому з пасовища, напували водою. Корів обов'язково доїли: вранці, в обідню пору та ввечері.

Коней у табуні випасали упродовж усієї доби, навіть уночі. Щоби вони не розбігалися, їхні передні ноги зв'язували за допомогою товстих шнурів чи спеціальних “пут”.

Своєрідно випасали овець. У багатьох регіонах України їх виганяли на пасовище лише тоді, як висихала роса, щоб запобігти хворобі ніг та убезпечити тварин від “метелиці” – запалення бронхів. Осіння роса вважалася нешкідливою, тому, починаючи з серпня, овець виганяли на пашу вже вранці. Охороняти отари овець на пасовищі часто допомагали собаки.

На Півдні України випас овець мав деякі східні елементи. Зокрема, чабани відганяли цих тварин далеко у степ і потім поступово наближалися з ними до місця їх зимового утримання, навколо якого зберігалася незаймане пасовище.

Із закінченням сінокосів на луках, початком збору врожаю на полях (серпень – вересень) починався *осінній випас*, який тривав до випадання снігу та перших сильних морозів. “Сніг упав – пастух пропав” – мовить народна приказка. Вели його на луках, полях, лісових галявинах та в лісах. З 14 жовтня, тобто від дня Покрови Пресвятої Богородиці, випас ставав загальнодоступним на всіх земельних площах сільської громади. За сприятливих умов осінній випас тривав 1–2 місяці. Найдовше випасали овець – до початку грудня.

Загалом пастівницький сезон, залежно від різних чинників і в різних регіонах України, тривав у середньому 8–9 місяців. У зимовий період домашню худобу утримували у спеціальних приміщеннях – у *хлівах (стайнях), повітках, корівниках, конюшнях, телятниках, свинарниках, кошарах*. Перед ними часто влаштовували відгороджений майданчик (загін), де свійські тварини ходили вільно.

Крім спільних рис, традиційне скотарство українців відзначалося і певними регіональними особливостями. На теренах Полісся розводили переважно велику рогату худобу, яку випасали у лісах. Овець у місцевому селянському господарстві утримували заради вовни, кожушини, смушків та м’яса. Свиней тут ніхто не випасав, вони ходили самопасом улітку і взимку, відшукуючи їжу в лісі та на болотах. Щоб вони не забігали в городи, поліщуки прив’язували їм до шиї невеликі дерев’яні колоди.

Українці Східних Карпат випасали різну худобу, але передусім овець, на високогірних полонинах, які майже ніколи не косили. Для цього громади гуцульських і бойківських поселень заздалегідь обирали головних вівчарів – *ватагів (баців)*, які самостійно наймали пастухів і

несли повну відповідальність за стан худоби, довіреної йому членами сільських колективів.

На гірських полонинах пастухи будували *стійбище*, *загони* і *кошари* для овець, а також житло для чабанів і бовгарів (пастухів великої рогатої худоби) – *колибу* або *стаю*. У стаї робили *комору*, де зберігали різні припаси їжі, посуд та бринзу. З виходом у полонину вівчарі насамперед розпалювали у житловому приміщенні *стаїватру* – вогонь, який підтримували цілодобово і упродовж усього пастівницького сезону.

Їжу для пастухів готував сам ватаг. Він також доїв овець у день їх вигону на полонину, вимірюючи загальний надій молока і визначаючи кількість бринзи, яку мав одержати кожен власник дрібної рогатої худоби впродовж пастівницького сезону. Визначену кількість молока помічали на спеціальній палиці (*раваші*), яку потім розколювали надвоє поздовж: одну з половинок раваша ватаг залишав собі, а другу його половинку віддавав власникові овець. Вирізані на раваші позначки і слугували підставою для розрахунків ватага із селянином молочною продукцією. Зокрема, на полонині пастухи виробляли з молока бринзу, яку власники овець, що випасалися тут, доставляли до своєї домівки самотужки за заздалегідь встановленою громадою чергою.

Віддавна українці дбайливо ставилися до вирощування молодняка, що давало їм змогу постійно поповнювати своє господарство тягловою, молочною та м'ясною худобою. Так, телят, які народилися взимку, могли тримати у хаті, поки вони не підростали. Упродовж перших місяців життя молодняк ВРХ обов'язково напували коров'ячим молоком. З часом, якщо теля починало їсти траву, його відлучали від корови, підгодовуючи водночас хлібом, висівками і сіном. Телят, віком до року, уже виганяли на пашу. У дворічному віці бичка кастрували, а вола трирічного віку привчали до роботи, для чого його “парували” із досвідченим волом – однаковим за зростом і норовом.

Молодняк коней селяни також доглядали дбайливо. Щоправда, на відміну від телят, лошат годували здебільшого “із землі, щоб вони розправлялись”. Після року стригли їхню гриву, аби та була не надто м'якою і не спутувалась під упряжжю. Привчати до роботи молодих коней починали зазвичай у півторарічному віці, притому переважно взимку, як випадали глибокі сніги. Спершу такого коня привчали до вуздечки, потім об'їжджали його верхи без сідла, а відтак накладали на нього сідло або запрягали цю тварину в транспортний засіб.

Влітку однією з найвідповідальніших робіт українського селянина була заготівля сіна для домашньої худоби на зиму. В Україні косовицю традиційно починали за тиждень до свята апостолів Петра і Павла (12 липня), але залежно від конкретних географічних та погодних умов. У високогір'ї Східних Карпат, де трави дозрівають пізніше, ніж у низинних регіонах, їх починали косити зазвичай у другій половині липня – на початку серпня.

Заготівлею сіна займалася вся родина, а заможні землевласники навіть наймали для цього ватаги косарів, причому оплата праці косарів була значно більшою, ніж оплата сільськогосподарських робітників інших категорій. Якщо сіножать знаходилась далеко від села, то селянин із своєю сім'єю переселявся у поле. Для цього, наприклад, у степу зводили навіть курінь і земляну піч. Косити траву чоловіки починали ще до світанку, щоб до настання спеки можна було пройти кілька “ручок” (смуг на ширину захоплення коси) до кінця сіножаті, а якщо вона була надто довгою, то до певної мітки. Виконували цю важку роботу доти, поки біля куреня не з'являлася “віха” – встромлені у землю вила із насадженою на один з їх ріжків шапкою, що було для косарів умовним знаком про початок обіду. Після обіднього відпочинку, який тривав декілька годин, косарі працювали аж до заходу сонця.

Через кілька днів після початку косовиці на сіножать прибували “требці” – дівчата і хлопці. Просушене і зібране сіно чоловіки складали в копиці, а потім доставляли його возами до садиби і складали в стоги та обороги.

У тих місцевостях України, де сіножаті перебували в громадському користуванні, на косовицю виходили всім селом, а сіно ділили за принципом, встановленим громадою заздалегідь.

Узимку домашню худобу утримували за виробленим на основі багатоговікового досвіду порядком. Зокрема, велику рогату худобу годували тричі на день яровою соломою, сіном та запареною половою. Робочих волів і тільних корів часто виділяли зі спільного загону та годували сіном і запареною половою із січкою (подрібнені стебла бобових і зернових культур), а також різним пійлом, буряками, макухою. Якщо кормів не вистачало, то тоді домашню худобу годували двічі на день. Коням давали їсти вдень і вночі: робочим коням – сіно, солому, зерно, ячмінне і просяне борошно, змішане із запареною половою, та інші корми, а під час весняно-

польових робіт – також овес. Овець годували 4–5 разів на добу соломою, сіном, сухою половиною, а свиней – ячмінним борошном, дертю, картоплею, буряками, помиями тощо. На ніч худобі робили підстилку, часто із залишків недоїденої соломи. Загони, повітки, стайні, кошари щоденно і досить старанно очищали від гною. В деяких місцевостях України, зокрема на теренах Полісся гній із господарського приміщення взимку не викидали зовсім, а регулярно прикривали його соломою, щоб свійським тваринам було тепло. Звідси його вивозили аж ранньою весною безпосередньо на ниву.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. С. 39–218, іл.

Гладкий М. Традиційне скотарство Середнього Полісся другої половини XIX – першої третини XX ст. (Історико-етнологічне дослідження). Дрогобич: Вимір, 2007. 198 с., іл.

Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 444 с., іл.

Глушко М. Історія народної культури українців: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 414 с.

Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія). К.: Наук. думка, 1971. 164 с., іл.

Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Москва: Наука, 1987. 236 с., илл.

Мандибура М. Д. Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст. (Історико-етнографічний нарис). К.: Наук. думка, 1978. 191 с., іл.

Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. К.: Наук. думка, 1991. 224 с., іл.

Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне: Укр. народознавство, 1999. Кн. 1. 527 с., іл.

Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. (Історико-етнологічне дослідження). Ужгород: Карпати, 1994. 559 с., іл.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. / [з рос. пер. І. Сварник]. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 319 с., іл.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Традиційні галузі землеробства українців.
2. Традиційні зернові і технічні культури.
3. Традиційні городні культури.

-
4. Вирубно-вогнева (підсічно-вогнева) система обробітку ґрунту.
 5. Традиційні системи орного землеробства.
 6. Рало – найдавніше орне знаряддя в Україні. Типи рала.
 7. Типи і конструкція плугів в Україні.
 8. Конструкція поліської сохи як орного знаряддя.
 9. Ручні знаряддя розпушування ґрунту.
 10. Головні риси традиційного садівництва українців.
 11. Традиційні знаряддя збирання та первинної переробки зернових і технічних культур.
 12. Видовий склад свійських тварин в українців.
 13. Етапи пастівницького сезону в українців у XIX – на початку XX ст.
- Організаційні форми випасу худоби в українців у XIX – на початку XX ст.

Розділ ІХ ПІДСОБНІ ЗАНЯТТЯ, ДОМАШНІ РЕМЕСЛА І ПРОМИСЛИ

Паралельно з основними заняттями (землеробством і тваринництвом) помітне місце у виробничо-господарській діяльності українців посідали різні види допоміжних, а також різноманітні підсобні чи домашні промисли і ремесла. Цьому сприяли як природні умови України (лісові масиви, де водилося багато звірів і птахів, велика кількості багатих на рибу водоймищ тощо), так і результати праці під час ведення місцевим населенням відтворювального господарства.

МИСЛИВСТВО

Джерела мисливства в Україні сягають вже епохи палеоліту, коли полювали на мамонта, оленя, мускусного бика, дикого кабана та інших звірів. З розвитком хліборобства і приселищного скотарства частка м'яса диких тварин і птахів у харчовому раціоні людей поступового зменшується, як й іншої продукції цього заняття – шкіри, хутра, костей, рогу, сухожилля. І все-таки відповідна продукція мисливства не втрачала свого значення у господарстві українців до початку ХХ ст.

Фауна України завжди була представлена великою кількістю диких тварин і птахів. До XVI ст. тут ще водилися стада таких рідкісних звірів, як тур, зубр і дикий кінь (кулан), а до XVIII ст. – численні стада лося, оленя, козулі, дикого кабана, сайгака, зграї вовків та інших тварин. Дикі коні зникли на території Південної України в середині XIX ст., а сайгаки – наприкінці XIX ст. Українські етнічні землі були багатими також на куницю, борсука, бобра, лебедя, гусей, качок, куріпок, перепелів, глухарів, рябчиків тощо.

З початком розвитку феодалізму обмежується полювання простолюдина на бобра, куницю та інших хутрових звірів. Водночас у княжий період і добу пізнього середньовіччя заготівля хутра стала для багатьох залежних селян важливим видом примусової повинності. У Київській Русі мисливство регламентували норми кодифікованого законодавства. Особливо важливе значення мала “Устава на волоки” (1557 р.) – законодавчий акт, статті якого визначали певні об’єкти, засоби і способи полювання, права власників лісових масивів тощо.

Мисливство посідало чільне місце серед промислів козацтва. На землях Запорізької Січі існували навіть мисливські гурти, які полювали на конкретних диких тварин – тарпанів, козуль, оленів, бобрів, видр, лисиць та ін. Хутро і шкіру від цього промислу козаки використовували для виготовлення одягу або продавали їх на місцевих ринках. Незважаючи на заборону, продовжували займатися мисливством (у вільний від польових робіт час) також українські селяни, особливо Полісся і Східних Карпат.

Заняття місцевим населенням мисливством ґрунтувалося передусім на його глибокій обізнаності з поведками звірів і птахів, на орієнтації людини в природному середовищі тощо. Сформовані впродовж тисячоліть стереотипи про тваринний світ зумовили різні **способи** (*засаду, облаву, вистежування, переслідування, підманювання*), **форми** (*активну і пасивну*) та **характер** (*колективний та індивідуальний*) промислу.

У глибоку давнину найчастіше полювали на звірів колективно, застосовуючи для цього засаду, облаву і переслідування. Зокрема, тварину заганяли над обрив, звідки вона падала вниз, в ущелину або до заздалегідь підготовленої ями-пастки, де її добивали камінням, кілками або списами з крем'яними чи кістяними наконечниками. Винайдення в добу мезоліту лука і стріли з крем'яним (кістяним) наконечником дало змогу полювати на звірів на відстані. Поступово технічні засоби мисливства удосконалювалися, а водночас і народні методи самого заняття, причому багато первісних пристосувань полювання залежало безпосередньо від конкретної мети мисливця, видів звірів і птахів, що були об'єктом його уваги, та інших чинників. Крім того, активну форму мисливства поступово витісняла пасивна, а колективне полювання – індивідуальне. Поширенню індивідуального мисливства особливо спонукало офіційне середньовічне законодавство, яке різко обмежило можливості селян займатися цим видом діяльності; запастися додатковими припасами їжі, хутром і шкірою вони могли лише завдяки нелегальному полюванню, використовуючи для цього різні, приховані від стороннього ока, пастки, сітки тощо. Натомість колективне мисливство застосовувалося в зазначений період переважно у двох випадках: 1) як розвага, влаштована багатими землевласниками; 2) під час організації облави

на вовків та інших хижих звірів, які завдавали шкоду господарству сільського населення.

Під час полювання на вовків, ведмедів, диких кабанів, оленів та інших парнокопитних звірів використовували різні самоловні пристрої, серед яких одними з найдавніших за походженням були *ями-пастки* (“сліпі ями”, “вовчі доли”, “западниці”, “теліші”), завглибшки 1,6–2 м кожна. Викопували яму-пастку переважно на лісових стежках і перехрестях доріг, а зверху її накривали спеціальною дерев’яною кришкою, що оберталася навколо своєї осі завдяки наявності стаціонарно закріпленої по центру поперечки-палиці. Кінці останньої примощували на краях ями. Кришку пастки мисливці маскували хмизом, травою, листям тощо. Інколи у дно “сліпої ями” ще закопували одну або декілька загострених доверху паль.

На теренах Полісся в минулому широко побутувала “вовківня” (“самолов”) у формі спіралеподібного лабіринту, основу якого становили масивні кілки, переплетені лозовими, ліщиновими чи інших порід дерева гілками. За напрямком руху в цьому переплетенні кріпили гнучкі дубові палиці із загостреними кінцями. Всередину пастки мисливці поміщали принаду для хижака – поросля, козеня чи ягня. Під час наближення до неї спіралеподібний лабіринт поступово звужувався, а дубові палиці все більше затискали вовка з боків. Якщо хижак пробував задкувати до виходу, то палиці боляче впиналися в його тіло, через що він і ставав здобиччю мисливця.

У Східних Карпатах на вовків і ведмедів влаштовували в глибині лісу “слопи”. Це були складні за конструкцією мисливські пастки. Їх основу становили дві закопані в землю дерев’яні “сохи” – стовбури з розвилкою у верхньому кінці. Між цими сохами примощували і закріплювали спеціальними засобами та способами кілька важких колод. Тут же прив’язували для звіра принаду. Намагаючись дістати цю приманку, вовк чи ведмідь зрушував з місця один з важливих елементів пастки – “сторожа”, через що порушувалася вся система конструкції “слопи” і її верхні колоди падали до низу, придавлюючи хижака до землі.

Віддавна в Україні застосовували примітивні *мисливські механізми на зразок капканів*. Зокрема, на теренах Полісся на лосів полювали за допомогою “ступи”, яку виготовляли із куска дерева-кругляка. Точніше,

в торці заготовки видовбували наскрізний пляшкоподібний отвір, а саму пастку ставили на заболочених стежках, якими переходили лосі. Встромивши ногу в “ступу” та намагаючись звільнитися від неї, лось і застрягав у болоті.

На теренах Надсяння на лисиць і борсуків полювали за допомогою “маснички” (“бочівочки”). Це була дерев’яна посудина з одним дном. На її протилежному кінці у клепах просвердлювали дірочки, в які із зовнішнього боку забивали пружні загострені грабові кілки так, що посередині залишався відкритий простір на зразок отвору певного діаметра. “Масничку” міцно прив’язували до дерева в лісі в тому місці, де часто проходять дикі тварини, і клали всередину приманку – мертву курку (кролика, голуба тощо). Зачувши запах здохлятини, лисиця (борсук) просувала в наявний отвір посудини голову, але витягнути її вже не могла, позаяк у потилицю і шию боляче впиналися кінці грабових кілків.

Хутрових звірів і птахів досить часто ловили за допомогою “петель” (“силець”, “сідел”), самоловних і підривних “сіток”. Розставляли їх на лісових стежках, підвішували між двома деревами в тих місцях, де переходили дикі тварини, чіпляли на різній висоті за гілки дерев тощо.

У XVII–XVIII ст. мисливці почали застосовувати *рушниці* з витим і висвердленим стволами, що мали різні назви – “крем’янка”, “кріс”, “шомполка”, “одностволка”, “двостволка”, “курківка”, “безкурківка”. До XIX ст. вони заряджалися з дула за допомогою шомпола, а на початку XX ст. їх витіснили мисливські рушниці з унітарним патроном.

Допоміжними засобами під час полювання на звірину українським мисливцям часто слугували приваблюючі засоби (“вабики”, “роги”, “ріжки”, “дудки, “пищики” та ін.), за допомогою яких імітували голос дикої тварини, приманюючи її відповідним способом до себе. Найдавніший метод підманювання звірів і птахів полягав у вмінні імітувати їхні звуки людським голосом та свистом. До архаїчних за походженням компонентів традиційного полювання належали також різні форми маскування мисливця. Зокрема, з цією метою в минулому широко використовували як шкури диких тварин, так і зелені гілки дерев, траву тощо.

На жаль, нині в Україні деякі види промислових звірів уже повністю знищені, а багато з них перебувають на межі зникнення. Щоправда,

держава вживає окремі заходи задля збереження та охорони тваринного світу. Особливу роль у цій справі покладено на природні заповідники.

РИБАЛЬСТВО

У писемних джерелах XIV–XVI ст. вилов риби і торгівля нею фігурують як одне з важливих допоміжних занять населення України. Найбільшими центрами рибальства були тоді Дніпро та гирла повноводних рік басейну Чорного моря, а також водні артерії Полісся. До речі, за літописними даними, з Нижнього Подніпров'я рибу вивозили до Галицького князівства вже в XIII ст. У середньовіччі велику кількість риби вивозили з території Полісся у Польщу. На теренах Поділля, історико-етнографічної Волині, Прикарпаття та інших регіонів уже в XIV ст. виникають перші штучні водойми для розведення риби – *ставки*. У XV–XVI ст. власники-шляхтичі цих водойм активно торгували рибою на внутрішньому і зовнішньому ринках, у зв'язку з чим активно розвивалося і місцеве ставкове господарство. Велике значення мало рибальство на землях Запорізької Січі. Зокрема, тут щороку між куренями “кидали ляси”, тобто розподіляли риболовецькі і мисливські угіддя. Риба була також одним із головних харчових продуктів запорізького війська. Водночас чимало риби запорожці продавали або вимінювали її на необхідні для них речі.

В період середньовіччя за право займатися рибальством селяни віддавали феодалові частину вилову або платили йому за це право грошовий податок, а також виділяли транспорт для доставки риби на ринок чи до замку, давали коноплі та льон для виготовлення сітей тощо. Українським селянам Східних Карпат забороняли ловити рибу в тих ріках, які належали місцевим князям.

Для збереження рибних запасів українці віддавна дотримувалися певних заборон, що ґрунтувалися на звичаєвому праві. Заборонялося ловити рибу під час нересту або в пору її нагулу. Цього неписаного правила суворо дотримувалися також запорізькі козаки.

Розвиток капіталізму вплинув на організацію риболовного промислу в Україні. Зокрема, наприкінці XIX ст. у прирічкових регіонах з'явилися численні орендарі, які за домовленою ціною брали в оренду на

визначений заздалегідь термін певну ділянку водної артерії, ставки чи озера і самостійно організовували вилов риби та її реалізацію на ринках. Сушену рибу транспортували в торгові центри спеціальними возами (“мажами”), а солену – в бочках. Живу рибу поліщуки перевозили спеціально обладнаними для цього суднами.

Упродовж довготривалого заняття рибальством в Україні сформувався *масивний комплекс його народних прийомів і технічних засобів*, які можна поділити на чотири основні умовні групи: без застосування спеціальних снастей (вилов руками); із застосуванням знарядь індивідуального користування; стаціонарний (“тихий”) індивідуальний та колективний вилов риби за допомогою нерухомих снастей; колективне рибальство за допомогою рухомих снастей. У зазначеній послідовності це заняття, фактично, і розвивалося та удосконалювалося упродовж багатьох тисячоліть. Водночас кожна з названих груп з відповідними методами і технічними засобами рибальства відзначалася лише властивими для неї характерними рисами та специфічними особливостями. Крім того, незалежно від часу походження, багато з них синхронно побутували у більшості риболовних регіонів України до 30–40-х роках ХХ ст. включно, а на теренах Полісся – частково й досі.

Найдавнішим за походженням способом рибальства був *вилов риби руками*, чим займалися переважно жінки і діти. В жарку літню пору (у Спасівку) на повноводних ріках України чоловіки і підлітки займалися так званим *печеруванням* – ручним “промислом” на сомів, лящів, миньків та інших прісноводних хижаків. Як відомо, в цю пору вони ховаються в затінку (під коріння дерев, камінням, у вимитих ямах – “печерах”), звідки їх можна дістати руками, занурившись у воду.

Відтак набули розповсюдження снасті, виплетені із лози, зокрема, у вигляді коша і верші, а також кістяні гачки. Починаючи з доби неоліту, рибу ловили теж сітями та за допомогою лозового ятера. Вже тоді рибалки часто перегороджували вузькі річки, річкові рукави і затоки частоколом (“заколом”) з очеретяним переплетенням, посередині якого залишали вузький прохід. Тут і примощували та закріплювали різні види пасток для риби – “вершу”, “кош”, “ятер” тощо. Найчастіше відповідним способом ловили рибу під час її весняного нересту або осіннього відпливу на глибокі ділянки ріки.

В минулому в Україні широко побутував індивідуальний вилов риби за допомогою *гарпуноподібних металевих списів* та *“остей”* (“острог”), кожний з яких був оснащений кількома зубами, а також за допомогою стаціонарних залізних *гачкоподібних самоловних засобів* – “переметів” і “кормаків”. Металеві “ості” нагадували прилад з трьома і більшою кількістю зубів, які внизу закінчувалися з одного або з обох боків борідкою-задиркою (“зазубнем”, “зазубринкою”). Закріпивши металеву частину цього знаряддя на відносно довгому держаку нерухомо, ним і протикали рибу на мілководді. Рибалачи остями вночі, ще підсвічували собі *смолоскипом*. До 30-х років ХХ ст. включно на ріках Полісся за допомогою цього ж знаряддя рибалили на *“посвіт”* (“посвет”) – на смолисту лучину, яку палили в металевому, закріпленому на передку човна, *“каганці”*. У цьому випадку обов’язково працювало двоє рибалок: один із них примощувався на задку транспортного засобу і повільно правив ним за допомогою весла, а інший рибалка стояв з остями біля “каганця” і вистежував рибу, стежачи також за полум’ям “посвіту”.

Серед українських рибалок популярними були в минулому верші різних розмірів та форм. Найчастіше ця снасть складалася з двох конусів: зовнішнього і внутрішнього. Другий з них, менший за розмірами, мав лійкоподібний вигляд і розміщувався в середині першого конуса. Вхідну частину пастки українці називають по-різному: “горло”, “сувершик”, “устенок”, “серце” тощо.

Серед індивідуальних рибальських приладів широко використовували в минулому і *сітчасті снасті* різних видів, форм та розмірів: “тканиця” (“гоптуха”), “ковбеша” (“ковбень”), “хватка”, “сак”, “підсак”, “ситечко”, “нерет” та інші. Більшість із них збереглися в традиційних риболовних місцевостях України до наших днів.

До засобів колективної ловлі риби належать передусім *волоки* (“бродники”), *неводи*, *косяки* (великі сіті) і *мережі*. Волок – це сітчастий мішок (“куль”) із широким входом, з обох боків якого приєднано по одному довгому сітчастому “крилі”, що закінчується дерев’яною ручкою. Ловили рибу волоком щонайменше у двох, попередньо вкинувши в середину мішка тягарець. Невід відрізнявся від волока тим, що мав значно масивніший мішок і значно довші “крила”. Крім того, його обслуговувало декілька, а то й кілька десятків рибалок. Невід часто використовували і для підводної ловлі риби взимку.

В українців існували також спеціальні способи вилову сомів, осетрових, язів, угрів, в'юнів та інших видів прісноводної риби. З рибальством на ріках тісно пов'язане і виготовлення водних транспортних засобів – *човнів*. Зокрема, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. він був кількох типів: суцільна довбанка-однодеревка; плоскодонний човен-однодеревка з розпареними бортами; човен з окремим каркасом, який обшивали дошками; “лодка” із дощок без каркаса.

БЖІЛЬНИЦТВО

Бджільництво посідало важливе місце в господарстві населення України з давніх-давен. Це засвідчує широке споживання меду у календарній та родинній обрядовості українців, слов'ян загалом, а також виготовлених з нього напоїв. Сказане підтверджує і той факт, що майже впродовж усього середньовіччя селяни сплачували данину медом і воском.

Бджільництво на теренах України пройшло декілька стадій розвитку. На думку В. Скуратівського, відомого українського знавця цього заняття, можна виділити *шість* таких *етапів його еволюції*: *початковий*, або *дикий*, *хаотичний*, *бортницький*, або *стійловий*, *одомашнений (пасічний)*, *раціональний* та *рамково-вуликовий*.

Два перші етапи розвитку бджільництва охоплювали найвіддаленіші періоди історії людства. Основна суть кожного з них полягала в тому, що в лісі в дуплах дерев жителі виявляли диких бджіл, яких звідси викурювали, а щільники з медом вирізали, знищуючи, фактично, і всю бджолину сім'ю. В добу Київської держави на деревах з дикими бджолами вже робили позначки, що засвідчували про їх належність певному господареві як власнику. Тоді ж для нових бджолиних роїв почали видовбувати у стовбурах дерев штучні дупла. Це була наступна стадія розвитку цього допоміжного у селянському господарстві заняття, формування, власне, *бортництва*. Приблизно з ХІV ст. українські селяни вже виготовляли для бджіл спеціальні колоди (“дуплянки”, “колоди”, “вулики”), які піднімали на дерева і тут же їх закріплювали. Відтак ці колоди почали розміщувати на вирубаних у лісі галявинах – так виникло *пасічництво*. Згодом колоди розміщують уже безпосередньо біля садиб або в самих садибах, зокрема, в садках. У

тих місцевостях України, де було мало лісу, вулики виготовляли із соломи, очерету та верби, подекуди ще обмазуючи їх глиною, що знайшло відображення навіть у народній термінології, зокрема в традиційних назвах відповідних пристосувань – *солом'яники*, *очеретяні вулики*, *вулики-мазанки*. В 1814 р. геніальний чернігівець Петро Прокопович сконструював перший у світовій практиці рамковий вулик з віддільною дошкою (сіткою). Цьому винаходу українського бджоляра судилося стати згодом справжньою революцією у світовому пасічництві.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. турбота пасічника про бджіл розпочиналася з традиційного розташування вуликів у садках або в гаях, але передовсім у затишному місці. Пасіки обов'язково обгороджували невисоким тином, а вулики розміщували тут на відстані 2–2,5 м один від одного. Крім того, вулики повертали льотками до сходу сонця. Поблизу або біля садиби на підвищених місцях пасічники зводили ще погребі, куди ставили вулики на зимівлю.

Ранньою весною, на свято Теплоного Олексія (30 березня), а якщо було холодно, то на свято Благовіщення (7 квітня), вулики з бджолами виставляли на пасіку в садку. У квітні – травні, коли зацвітали сади, бджіл вивозили в ліс чи поле. У весняні місяці їх часто підгодовували з коритця патокою, розведеною водою. Якщо з вулика вилітав молодий рій бджіл, то його намагалися затримати за допомогою криків, шуму, гамору тощо. У тому випадку, коли такий рій сідав на дерево, його обприскували водою, аби бджоли не могли лігати. Після цього спершу матку, а потім і весь рій поселяли у заздалегідь приготовлений порожній вулик, куди бджоли наносили собі корм на зиму. Медовий взяток бджоли брали з цвітіння різних дерев, трав і квітів, але найголовнішим був взяток їхнього меду з цвіту пізньої гречки.

Вибирали мед із вулика двічі на рік – у серпні та у вересні, але в деяких регіонах України його вперше брали ще до 20 липня. Необхідними приладами українського пасічника в цьому випадку були *сітка* для захисту обличчя, *“курушка”* для підкурювання бджіл і *різець* для відрізування щільників. Вирізані щільники з медом переносили в *“медові бані”* – у спеціальні приміщення, де над широким *коритом* знаходилася *сито*, через яке мед і стікав із сотів. Після цього соти перетоплювали, а виготовлений з них віск ще гарячим закладали у

спеціальний прес – у *воскобійню*. З розповсюдженням у другій половині XIX ст. рамкових вуликів мед із щільників почали викачувати за допомогою спеціального приладу – *медокачки (медогонки)*.

Залежно від цвіту рослин, з якого бджолина сім'я збирала мед, прийнято розрізняти такі його види: квітковий, липовий, з акації, гречки, соняшниковий та ін.

ДЕРЕВООБРОБНІ ПРОМИСЛИ

Серед різних видів промислів і ремесел, якими споконвіків займалися українці, дуже важливе значення посідали деревообробні, позаяк саме вони задовольняли найрізноманітніші запити їхнього повсякденного життя: забезпечення житлом і господарськими спорудами, сільськогосподарськими знаряддями і транспортом, облаштування власного помешкання і побуту тощо.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. сільські майстри-ремісники, які займалися обробкою деревини, користувалися зазвичай обмеженим набором інструментарію: сокирою, ножем, пилкою, долотами, свердлами, молотками, іншим знаряддям праці. Водночас, залежно від конкретної спеціалізації, у кожного з них були і спеціальні інструменти та прилади. У період пізнього середньовіччя – на початку XX ст. побутувало декілька типів сокири: широколезі, так звані алебарди, або теслярські, середні клиноподібної форми (“бардини”, “колуни”) та маленькі “бардки”.

Краї та виступи у виробів обробляли за допомогою токарного станка. Столярним верстатом слугував масивний стіл з отворами у два ряди вздовж стільниці та рядом отворів на двох ніжках, розмішених знизу вгору.

Процес обробки дерева можна поділити на кілька стадій. Зокрема, спершу дерево звалювали за допомогою сокири (з XVIII ст. також за допомогою пили), стовбур якого перерубували (перерізали) на колоди, які потім розколювали на плахи або дошки, а останні вже тесали. Крім плах та дощок, із кругляків виготовляли також так зване кісткове дерево (обтесане з чотирьох боків), тобто бруси, балки, крокви тощо, з яких зводили хати. Так виникла *професія теслі*, які займалися передовсім спорудженням житлових, господарських і промислових будівель.

Наприклад, на початку ХХ ст. у с. Старі Богородчани, що тепер на Івано-Франківщині, із 900 чоловіків 350 були теслями і гонтарями.

З ХVІ ст. у лісових регіонах України почали зводити водяні лісопильні (“млини з пилами”, “тартаки”). І все ж значну кількість дощок і балок та наділі виготовляли вручну. Найбільше виробництвом будівельних дерев’яних матеріалів займалися українці Східних Карпат і Полісся, задовольняючи попит на них не лише на внутрішньому ринку, а й на зовнішньому.

Серед деревообробних промислів чільне місце посідало **бондарство**, тобто виготовлення із клепок бочок, цебрів, хлібних діж, відер, бодень різних форм тощо. У ХVІ–ХVІІІ ст. бондарство було одним із найбільш популярних ремесел, позаяк саме бондарі виробляли тару (бочки), в якій перевозили сіль, поташ, попіл, дьоготь, рибу, пиво тощо. Особливо активно займалися ним ремісники Прикарпаття і Карпат, позаяк саме тоді найчастіше вивозили місцеву сіль на експорт. Наприклад, у 1773 р. майстри Прикарпаття виготовили для тутешніх солеварних жуп аж 1 201 718 бочок, а в 1779 р. на складах лише Покутських солеварень зберігалось 200 000 бочок.

Бондарну технологію умовно поділяють на три найважливіші процеси. Перший, підготовчий – колення й обтісування клепок, підбір відповідного складача. Другий, основний – складання з клепок виробу за допомогою складача та притримувача. І нарешті, третій, завершальний – набивання обручів, зачищення поверхні та ущільнення простору між клепками за допомогою воску.

Виробництвом дерев’яних частин житла і господарських приміщень (дверей, віконних рам, наличників тощо), меблів (столів, скринь, лав, стільців, полиць та ін.), транспортних засобів, знарядь праці, музичних інструментів, дрібних побутових виробів (скриньок, шкатулок, дитячих іграшок та ін.), дерев’яних іконостасів, вівтарів, престолів, церковних лав, інших сакральних предметів займалися **столяри**.

З інтенсивним розвитком виїзного транспорту серед столярів почали виділятися окремі майстри, які спеціалізувалися лише на виготовленні засобів пересування чи окремих її компонентів. Українці називали їх двояко – “**колісники**” (“колесники”) або “**стельмахи**”. У середньовіччі для селян-стельмахів існувала навіть феодальна “возова” повинність

– щороку кожні чотири сільські ремісники давали до замку або до панського помістя одну готову підводу.

Найскладнішим за технологією і найбільш трудомістким виробничим процесом було виготовлення коліс. Особливо це стосується виготовлення ободів для них, позаяк ободи вигинали із суцільної заготівки на спеціальному станку – на “бабі”. Для цього ж зводили із колод окрему споруду (“парню”), в якій розпарювали заготівки. Шпари між колодами ущільнювали мохом та обмазували глиною, а дах самої будівлі покривали дошками. В середині приміщення знаходилася піч, над якою встановлювали довгий чан з подвійним дном та отвором для виходу пари. Від печі вів димохід. Воду у чан подавали дерев’яним жолобом ззовні. Матеріал, який мали розпарювати, закладали у камеру парні через вікна, які потім старанно замазували. Через добу після того, як у печі розвели вогонь, можна було вже приступати до вигинання самих ободів для коліс. Існували парні і більш примітивної конструкції, які влаштовували у спеціальних ямах.

У ХІХ – на початку ХХ ст. досить широко побутували два інші види деревообробних ремесел і домашніх промислів – *ложкарство* і *гребінництво*. Майстри першого з них спеціалізувалися на виробництві ложок, ополоників, мисок, тарілок та інших видів дерев’яного кухонного посуду, а гребінники виготовляли дерев’яні гребінки і гребені для прядіння, а також гребінці для розчісування волосся.

У Східних Карпатах і на теренах Прикарпаття велике поширення мало *виробництво покрівельних матеріалів* – гонти і драниці, технологією якого володіло майже все доросле чоловіче населення. За один день відповідний спеціаліст-ремісник міг виробити 5 кіп довгих або 6,6 копи коротких гонтів. Гонти і драниці продавали як на внутрішньому ринку, так й експортували за межі України. Зокрема, наприкінці ХVІІІ ст. лише до м. Гданська щорічно відправляли 15 000–24 000 кіп гонтів.

У середньовіччі важливе значення мав попіл, який використовували для вибілювання полотна, оброблення шкіри, виробництва мила, фарб тощо. Найбільш масового характеру *випалювання попелу* із деревини набуло на теренах Полісся, Східних Карпатах та Прикарпаття. Так, тільки зі Східної Галичини до м. Гданська щорічно вивозили 14 000–

21 000 бочок попелу. Його також використовували для *виробництва поташу*, для чого зводили окремі спеціалізовані приміщення. Про зростання виробництва поташу свідчать хоча б такі дані: якщо в 1772 р. до м. Гданська було відправлено 21 000 бочок поташу, то в 1795 р. – уже 140 000 бочок.

Українські селяни випалювали із дерева також *деревне вугілля*: спершу у незначних кількостях для виплавлення болотної залізної руди в димарнях та для ковальських майстерень, а починаючи з другої половини XVIII ст. – вже масово. Саме випалювання деревного вугілля було досить складним і трудомістким процесом, який вимагав спеціальних знань і певного виробничого досвіду. Якість вугілля залежала від конкретної породи деревини. Найкращими для цього вважали дерева твердої породи (явір і граб), з яких могли випалити більшу кількість якіснішого вугілля, ніж із берези, вільхи, сосни чи смереки. Випалюванням вугілля займалися передовсім жителі, які проживали у розташованих неподалік від залізних гут поселеннях. Наприклад, у 1846 р. на території Прикарпаття і Східних Карпатах тільки для залізних гут було випалено 868 000 м³ вугілля. З інтенсивним розвитком цього виду деревообробного промислу у віддалених лісових масивах, зокрема на теренах Полісся та історико-етнографічної Волині, виникли окремі сільські поселення – Буди.

У середньовіччі важливе значення мало *виробництво смоли*, яке було поширене передовсім у тих регіонах України, де росла сосна – на території Полісся і Волині. Смолу використовували під час будівництва суден, а також шевці, римарі, бондарі. Значну частку цієї лісохімічної продукції експортували в західноєвропейські країни.

ТКАЦТВО

Первинна обробка лляного і конопляного волокна та овечої вовни, виготовлення з них тканин також належали до важливої сфери домашніх занять кожної селянської родини. Охоплювало це заняття декілька *виробничих циклів (етапів)*.

Спершу займалися вирощуванням та самою *обробкою луб'яних культур* (льону чи конопель), що було досить трудомістким процесом. Як уже зазначалося раніше, достиглі рослини *збирали руками, в'язали у горстки й сушили на сонці*. Відтак прачем били головки льону чи

матірки (жіночі стебла конопель), добуваючи сім'я. *Стебла мочили* у воді, *знову сушили*, а потім *м'яли і тіпали*, аби очистити волокно від терміття. Для цього використовували спеціальний засіб праці – “терницю” (“трапачку”, “бетельку”), а також рубель.

На наступному етапі первинної обробки сировини *розчісували кожну прядку волокна* на дерев'яному “гребені”, який встромляли в отвір в ослоні, лаві чи на припічку, або на круглій щітці з набитими цвяхами (“дергавка”). Остаточо *очищали волокно* за допомогою чесальної щітки (“начісна щітка”) зі свинячої щетини, кінського волосіння чи тонких цвяхів. Одночасно *сортували волокно* за якістю: з найтоншого і найдовшого (“кукла”) виготовляли високоякісне тонке полотно, із залишків (“миканка”), які вибирали з чесальної щітки – снували основу для буденних тканин, залишки з дергальної щітки (“вал”) використовували для виготовлення тканин суто господарського призначення та мішків. З кінця XVIII ст. тонкі конопляні та лляні нитки ткачі ще й шліфували.

Після завершення польових сільськогосподарських робіт жінки і дівчата займалися *прядінням*, тобто виготовленням ниток. Для цього повісмо волокна навивали на “кужил” (“куделю”), а мичку накладали на гребінь. Для прядіння використовували дерев'яне “веретено” – конусоподібну палицю з незначним потовщенням посередині. Товсті нитки прядли довгим, відносно важким веретеном, тонкі – коротким і легким. З XIX ст. в Україні поширюється більш продуктивний прилад – механічна прядка (“візок”, “коловороток” тощо).

Напрядені вручну *нитки перемотували* на так званому мотовилі, просушували “мітки” (пряжу), відзолювали їх у “жлукті” (у видовбаній колоді без дна), фарбували барвниками рослинного (з вільхової, березової чи дубової кори, лушпиння бобу і цибулі, ягід тощо), мінерального чи тваринного (червень) походження (якщо виготовляли барвисті тканини – “настольники”, “постільники”, “рядюжки”, килими тощо).

Снували основу на повздовжній стіні хати чи господарської споруди. Для цього у стіну спеціально вдовбували три ряди дерев'яних кілків на певній відстані один від одного. Якщо нитки снували з кількох веретен (Західне Полісся), то ще використовували “станок” або “веритільницю” – раму розміром 45 Ч 55 см, що складалась із двох

вертикальних стояків, скріплених поперечними планками. У гнізда цих планок вставляли веретена, які під час розмотування ниток набували обертового руху. У рамковій снівниці кілочки втикалися в бокові планки, а кілочок для “чинів” – у нижню планку рами. Зняту зі снівниці пряжу (“основу”) парили, золили, прали, білили на сонці чи на морозі, а при потребі ще й фарбували, змотували у клубки.

Тільки після цього ремісник *виготовляв тканину*, тобто займався власне ткацтвом. Основним знаряддям праці ткача слугував *горизонтальний верстат*. Його найголовніші частини такі: два навої – на верхній намотується основа, на нижній – готова тканина; “підніжники”; “ремізки”; “човник”, за допомогою яких робили переплетення ниток основи і піткання; “ляда” з “бердом”, що регулюють рівномірне розміщення ниток основи і прибивають нитки піткання. Ширина “берда” – 60–80 см.

Розрізняють три основні типи горизонтальних ткацьких верстатів (“верстатів”, “кросен”): перший із них, найпростіший і найдавніший за походженням, не мав “станин” (“каркасу”); нитки в ньому чіпляли зазвичай до стелі. У верстаті другого типу (“стан” на “сохах”, “стативах”) за “каркас” слугували “сохи” – не надто грубі колоди, які завершувалися у верхньому кінці дворіжковим розгалуженням. У найбільш вдосконалених (рамкових) верстатах (“верстат”, “кросна”) “каркас” був зроблений із товстих дощок; його міцно встановлювали на долівці, мав ряд допоміжних деталей, які надавали зручності ткалі під час роботи. Загалом під час виробничого процесу конструкція горизонтального ткацького устаткування постійно удосконалювалась. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для масового виробництва верет, ліжників і килимів ткачі Косова та Коломиї, що на Івано-Франківщині, почали використовувати прилади з широким бердом – на 120–180 см.

Українські ткалі використовували також *вертикальний ткацький верстат*. Це була вертикальна рама з двох бокових стояків, які скріплювалися між собою горизонтальними планками зверху та знизу. На раму у вертикальній площині кріпили нитки основи. Для натягування ниток до їх нижніх кінців прив’язували глиняні тягарці (грузила) конічної, пірамідальної, кулястої та інших форм. Використовували для цього і нижню раму – “вал”. Ткали на вертикальному ткацькому устаткуванні вручну, переплітаючи основу

кольоровими нитками піткання без застосування допоміжних пристроїв або за допомогою “глиці” – дерев’яного приладу у формі лінійки з переднім вирізом, на який намотана нитка піткання.

Завершальний етап ткацтва охоплював вибілювання тканини; влітку полотно стелили на землю і впродовж двох – трьох тижнів поливали водою.

У ХІХ – на початку ХХ ст. виготовляли тканини різного функціонального призначення: тканини господарського призначення (мішкочина, подпруги, тканини для матраців, хідників, підстилок для зерна, верет чи ряден для перенесення сіна і соломи, побутових кухонних рушників тощо); інтер’єрні тканини (домоткані покривала для постелі, лав, столів, підлоги; тканини для завішування стін, жердок тощо); одягові тканини (численна група тканин і тканих виробів для натільного (сорочок), нагрудного, верхнього плечового (безрукавок, сердаків, свит, сіряків, опанч тощо) й поясного (запасок, обгорток, плахт, фартухів, спідниць та ін.) вбрання, головних уборів (наміток, хусток, стрічок), доповнень до одягу); тканини церковного призначення (служують для облаштування та оздоблення

Обробка вовни займала менше часу, ніж обробка луб’яних культур. Вовну з *овець стригли* навесні в теплі погожі дні. Напередодні стрижки овець переганяли через ріку, щоб вони стали чистими. Стригли овець металевими вівчарськими ножицями (“стисками”). Настрижену *вовну* (“руно”) *мили, полоскали, сушили і перебирали* (“скубли”), а потім *вичісували* на “гремплярці” – на дошці з набитими в ній залізними цвяхами, на які клали нечесану вовну і “дряпали” її дротяною щіткою. На основі цього приладу потім виникло більш досконале знаряддя – “драчка”. *Вовну розпушували* за допомогою “лучка”. Ділили її на два види: на довгу (“волосінь”) і коротку (“шпинь”). Із довгої шерсті виробляли тонку пряжу для декоративних тканин, а з короткої та з “відчосу”, що залишався після вичісування вовни, виробляли сукно. *Пряли вовну* веретеном з кужеля або з дерев’яного гребеня, на які накладали “мичку”. У Східних Карпатах та на Півдні України був поширений спосіб прядіння вовни “на ходу”: їдучи на коні, кужіль із пряжею тримали між колінами, а під час пересування пішки його прикріплювали до пояса або тримали рукою.

Вовняну пряжу, як і конопляну, снували і ткали, а потім збивали і валяли сукно. При виконанні двох останніх технологічних операцій переважно використовували водяні ступи, що були майже при кожному сільському млині. Принцип дії водяної ступи був дуже схожим на принцип дії простої ножної ступи, але на відміну від неї, конструкцію водяної ступи становили не менше чотири–шість молотів-ступарів, що приводилися в дію за допомогою млинового колеса.

Своєрідністю відзначалася кінцева обробка вовняних постільних тканин – косматих ліжників (“джерг”), зокрема, їх *ворсували* у “валилах” – за допомогою спеціальних приладів, які споруджували також при водяних млинах або окремо на річці.

ОБРОБКА ШКІРИ

Початковим етапом у шкіряному виробництві є обробка сировини. Її суть полягає в тому, щоб зберегти шкіру тварини від гниття і надати їй основних експлуатаційних властивостей – міцності та еластичності. В Україні цим заняттям споконвіків займалися *чинбарі (гарбарі)*. Чинбарство як галузь кустарного виробництва своєю чергою давало початок іншим видам заняття – *шевству, кушнірству і лимарству*. За способом обробки шкір учені виділяють чинбарів-кожум’як, чинбарів-кожушників і чинбарів-лимарів. Перші з них вичиняли шкіри на чоботи і ремінні пояси, другі виробляли овечі шкіри на кожухи, безрукавки та шапки, треті – чинили так звану сирицю чи сиром’ять, з якої виготовляли кінну упряж і ремені до машин. Початок спеціалізації перших двох груп чинбарів (гарбарів) сягає віддалених доісторичних періодів, третьої – найімовірніше, княжої доби.

У XIX – на початку XX ст. сировиною чинбарства слугували шкіри великої рогатої худоби, овець, кіз, свиней, коней, спорадично – хутрових звірів (куниць, лисиць, зайців, тхорів, ведмедів, оленів, лосів, вовків, диких кабанів та ін.). Гатунок сировини визначали віком, статтю, часом забою тварини. Наприклад, з великої рогатої худоби найбільше цінувалися шкіри тварин осіннього забою, з овець – шкіри самців віком 7–8 місяців – рік, яких стригли навесні, а різали в червні – серпні. Якість овчини визначали також висотою, густиною та м’якістю вовни. Крім того, селяни були добре обізнані з тим, що гатунок овчини залежить від якості трави, яку випасають ягнята та дорослі вівці. Тому на теренах

Бойківщини і Гуцульщини власники заздалегідь приганяли тварин з полонини і випасали їх окремо, на кращих пасовищах, що позитивно впливало на якість овчини, з якої шили кожухи.

Спершу шкіру виправляли лише за допомогою натуральних засобів. У 1878 р. почали використовувати для цього також мінеральну сіль. Як засвідчує опис майна шевця від 1649 р., начинням чинбаря традиційно слугували цебри, корита і бочки, а матеріалом – дубова та березова кора. Згідно з цим описом, в одному з корит лежали у воді сирі шкіри для очищення їх від бруду та крові, в іншому кориті – шкіри полоскали у квасній воді з висівок муки та ячмінного солоду. Крім того, в спеціально закопаних у землю дерев'яних бочках, в яких знаходилися вже очищені шкіри, заливали розчин із дубової кори, додаючи до нього ще березову кору.

Овечі шкіри просушували, потім відмочували у звичайній воді в ямах-копанках. Потім уламком коси зіскрібали міздрю і знову вимочували упродовж 9–12 днів у квасі. Після вимочування шкіру просушували, знизу намазували глиною і трохи змочували квасом, а відтак розминали (“ключували”) за допомогою дерев'яного “ключа”, яким тягли по шкірі. Нарешті шкіру натирали крейдою і знову вичищали від міздрі за допомогою “скафи”.

Уже у княжий період на теренах України займалися виробництвом сап'яну із козячих та овчих шкір. Спеціалізувалися на цьому виді заняття передусім вірмени. У середньовіччі вони працювали у так званих *табахарнях* (майстернях) і виробляли кольоровий сап'ян, а також кордибан, замшу, юхту, підошву. У XVI–XVII ст. сап'ян виготовляли також у малочисельних містах і містечках, причому майстрами часто були українці. Наприклад, у Галичині спеціалізувалися на цьому виді шкіряного промислу у Старому Самборі, Старій Солі, Немирові, Белзі, Тисмениці, Рогатині. У Тисмениці та Кутах виробництвом сап'яну займалися навіть у 60-х рр. XIX ст. Однак з подальшим підвищенням цін на сировину та барвники воно поступово скорочується, а наприкінці XIX ст. зовсім припиняється.

Обробляли сільські умільці України і роги свійських та диких тварин. Зокрема, з них виготовляли гребінці, ручки, ріжки для зберігання мисливського пороху тощо.

ГОНЧАРСТВО

Серед традиційних селянських промислів українців важливе місце посідало гончарство, яке ґрунтувалося на багатовікових технічних навиках і виробничому досвіді попередніх поколінь. Якість керамічного посуду залежала передусім від якості сировини. Тому гончарне виробництво розвивалося переважно в тих місцевостях, де була для нього глина.

Глину *видобували* переважно відкритим способом. *Зберігали* її в купках на подвір'ї садиби гончаря або у спеціально підготовлених для цього ямах. Для виготовлення керамічних виробів глину *обробляли* та *очищали* – *били* “довбешкою”, *стругали* стругом і дротом, щоб відділити від неї різні домішки. Перед формуванням виробу глину *місили* як тісто. Посуд виготовляли на *гончарному крузі*, який складався з двох дерев'яних кругів – нижнього, більшого (“спідняка”, “нижняка”, “маховика”, “гончака”) і верхнього, меншого (“верхняка”, “головки”, “кружала”). Нижню і верхню частини круга з'єднувала вертикальна вісь (“веретено”, “штиль”), яка спершу була дерев'яною, а відтак – металевою. Нижній круг приводився в рух ногою, а на верхньому крузі, що крутиться, гончар формував руками посуд. Відомі два типи цього круга: давніший шпичевий (або шестерня) і пізніший безшпичевий, на якому з XVIII ст. і до нині виточують усі традиційні гончарні вироби. У XX ст. виник гончарний круг з електропроводом. Його використовують переважно у виробництві керамічних горщиків для квітів.

Після просушування сформовані *вироби випалювали* у спеціальній печі – “горні”. Опалювальна камера гончарного горна містилася переважно у землі, а над поверхнею знаходились інша камера (з посудом) та її завантажувальний отвір. Обидві частини споруди були розділені перегородкою, через яку проходив жар знизу вгору. Паралельно існували горни горизонтального типу, в яких горнило (“комора”) розміщувалося у передній частині, звідки по жаропровідних каналах гаряче повітря надходило у випалювальну камеру.

Майстри укладали свою продукцію для випалу таким способом, що між стінкою і нижнім ярусом горщиків (по обидва боки печі) утворюється тунель, по якому і просували однометрові дрова. Простіші, менш цінні вироби ставили у нижній частині печі, менші за розміром посудини зазвичай згруповували у верхньому ярусі печі. Вироби

розміщували так, щоб вони якомога менше торкалися один одного, інакше місця дотику будуть плямистими після випалювання. Коли піч була заповнена продукцією, вхід у горн замурували камінням і засипали шаром землі завтовшки 50–60 см.

Усі види керамічних виробів дослідники поділяють переважно на чотири групи: посуд побутовий, побутово-декоративний та декоративний; посуд техніко-декоративний; керамічна скульптура та будівельна кераміка. Найвищого рівня розвитку гончарство набуло в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Тоді тут налічувалося понад 650 осередків, де працювали майстри ремесла цього виду. В окремих з них гончарство набуло масового характеру. Особливим попитом користувалися гончарні вироби таких осередків, як Бубнівка і Бар на Вінниччині, Косів і Пістинь на Івано-Франківщині, Гавареччина, Сокаль і Шпиколоси на Львівщині, Комишня, Опішня і Хомутець на Полтавщині, Кролевець і Шатриці на Сумщині, Адамівка і Смотрич на Хмельниччині та ін.

Після Першої світової війни гончарство почало згасати і зумовили цей процес різні чинники, але передусім розповсюдження дешевого фаянсового, порцелянового та металевого посуду промислового виробництва. Нині він побутує лише в окремих осередках завдяки ентузіастам. Найчастіше до традицій народного гончарства звертаються сучасні фахові художники-керамісти Ужгорода, Львова, Вінниці, Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших мистецьких центрів. Виготовляють вони переважно декоративно-ужиткові вироби.

КОВАЛЬСТВО

Ковальство як ремесло і домашній промисел пов'язане передусім з освоєнням заліза. Виплавляли цей метал переважно з болотної руди, що засвідчують численні топоніми: Рудка, Рудки, Рудники, Рудно, Рудавки та ін.

У княжий період видобування й обробка чорного металу набули вже значних масштабів. Принаймні тоді існувало понад 16 ковальських ремесел, а асортимент окремих виробів із заліза та сталі налічував 150 одиниць: 23 види знарядь праці, 15 – зброї, 46 – ремісничих інструментів, 10 – кінської зброї, 35 – предметів домашнього вжитку і

побуту, 19 видів різних компонентів одягу та прикрас. Крім великих міст, розвивалося ковальство також у городищах і сільській місцевості.

У XIV ст. розпочався новий етап у розвитку ремесел загалом і ковальства зокрема – виникають перші об'єднання (“братства”) за професійною зайнятістю. Зокрема, в період між 1405–1425 роками 11 львівських ковалів створили окремий ковальський цех. Відтак виникли ковальські цехи або ремісничі об'єднання в інших містах України (Чернігові, Києві, Овручі, Житомирі, Каневі, Брацлаві, Вінниці, Кам'янці, Дрогобичі та ін.)

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на теренах України виникають перші “тамарні” – водяні млини, на яких вивільнялася важка фізична праця молотобійців. Один із таких об'єктів ковальства і досі діє у с. Лисичевому Іршавського району Закарпатської області.

З активним розвитком металургійної промисловості в XIX – на початку XX ст., а також у зв'язку зі скасуванням цехових регламентацій, ковальство стає доступним для широкого загалу. Наприкінці XIX ст. кузня була вже майже в кожному селі. Там, де не було свого коваля, кузню будувала громада і наймала майстра на сезон чи на постійно.

Кузні зводили переважно край села, біля шляху, керуючись як протипожежними заходами, так і функціональним призначенням. У лісовій зоні України (Полісся, Волинь, Бойківщина, Лемківщина тощо) це була дерев'яна зрубна споруда, у лісостеповій зоні (Середнє Подніпров'я, Поділля, Слобожанщина) переважали будівлі каркасно-стовпової конструкції, стіни якої обшивали дошками, інколи обмазуючи їх з протипожежних міркувань глиною. У степових районах кузню часто зводили із саману. У багатих на камінь районах будували кам'яні кузні. Побутували також кузні-напівземлянки (Середнє Подніпров'я).

Обладнання кузень було традиційним і відрізнялося лише кількістю та різноманітністю інструментів, а також розмірами ковальського верстата. Найголовнішими і найнеобхіднішими елементами ковальського обладнання були горн, ковальський міх, ковадло і кувалда. Під час роботи використовували також корито з водою та різні ковальські інструменти: щипці, молотки, ножівки, ключі тощо. Перед кузнею обов'язково був влаштований навіс і знаходився стовп, до якого прив'язували коней під час їх підковування.

Коваль працював переважно з помічником-молотобійцем. Точніше, коваль, притримуючи кліщами предмет чи шматок розжареного металу на ковадлі, ударами малого за розмірами молотка показував молотобійцю місце, куди він мав бити молотом, щоб надати залізному виробу потрібної форми. Виготовлену відповідним способом річ загартовували у воді, що знаходилась у кориті.

У селі коваль був одночасно і бляхарем, і слюсарем, і конструктором. Він виготовляв плуги і сокири, серпи і мотики, клепає коси, підкокував коней, оковував вози і сани, переплавляв у ковальському горні зношені інструменти та знаряддя на нові, конструював млинові кола і їх систему передачі тощо. У XIX–XX ст. сільські ковалі освоїли секрети художньої обробки металу. Зокрема, поєднуючи пластичні і декоративні можливості заліза з традиційним місцевим орнаментом, вони почали активно декорувати скрині. Справжніми витворами народного мистецтва можна вважати залізні елементи тогочасного житла – клямки, замки, дверні завіси, димники тощо. Сільським ковалям належать також неперевершені з мистецького погляду зразки надбанних, надгробних і придорожніх хрестів, огорожі, оковані залізом двері культових споруд, дверні пружні замки, ключі до них та ін.

Нині багатомісцеві надбання народного ковальства і художнього карбування з успіхом використовують у своїй творчості художники-професіонали. Натомість звичне сільське ковальство є вже великою рідкістю, позаяк його продукцію повсюдно витіснили знаряддя праці, предмети побуту, посуд і прикраси промислового виробництва. Кузня в селі була місцем спілкування господарів. Цю її роль добре відобразив Іван Франко в оповіданні “У кузні (Із моїх споминів)”.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Боньковська С. М.* Ковальство на Україні (XIX–XX ст.). К.: Наук. думка, 1991. 111 с., іл.
- Вовк Хв.* Етнографічні особливості українського народу // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. С. 39–218, іл.
- Вовк Хв.* Українське рибальство у Добруджі // *Матеріяли до українсько-руської етнології.* Львів, 1899. Т. I. С. 33–52, іл.
- Глушко М.* Історія народної культури українців: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 414 с.
- Глушко М.* Рибальські снасті та способи їх застосування // *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження.* Львів: Ін-т народозн. НАН України, 1999. Вип. 2: Овручина. 1995. С. 19–32, іл.

Глушко М. Традиційне рибальство // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів: Ін-т народозн. НАН України, 2003. Вип. 3: У межиріччя Ужа і Тетерева. 1996. С. 17–36, іл.

Горинь Г. Й. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX століття). К.: Наук. думка, 1986. 93 с., іл.

Гошко Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. К.: Наук. думка, 1991. 255 с., іл.

Мотиль Р. Українська димлена кераміка XIX–початку XXI ст. Історія. Типологія. Художні особливості. Львів, 2011. 207 с., іл.

Народні художні промисли УРСР. Довідник. К.: Наук. думка, 1986. 142 с., іл.

Никорак О. Українська народна тканина XIX–XX ст. Типологія, локалізація, художні особливості. Львів, 2004. Ч. 1: Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України). 583 с., іл.

Романюк В. Традиційні мисливські пастки в Українських Карпатах у другій пол. XIX – першій пол. XX ст. // Народознавчі зошити. 2008. № 1–2. С. 74–84, іл.

Сауляк Б. Вироби з дерева в господарстві та побуті українців Поділля кінця XIX – початку XX століття // Народна творчість та етнологія. 2013. № 6. С. 134–139.

Сіренко С. Верша: особливості будови та способи лову (причинки до риболовної техніки) // Народна творчість та етнологія. 2012. № 4. С. 112–119, іл.

Скуратівський В. Кухоль меду. Львів: Гердан Графіка, 2000. 303 с., іл.

Станкевич М. Українське художнє дерево XVI–XX ст. / Михайло Станкевич. Львів, 2002. 479 с., іл.

Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне: Укр. Народознавство, 1999. Кн. 1. 527 с., іл.; Кн. 2. 541 с., іл.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. / [з рос. пер. І. Сварник]. Львів: Світ, 1990. Т. 1. 319 с., іл.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Форми, характер і способи мисливства в українців у XIX – на початку XX ст.
2. Засоби активного і пасивного полювання.
3. Рибальські снасті індивідуального та колективного користування.
4. Рухомі снасті, їх форма і конструкція.
5. Головні етапи еволюції бджільництва.
6. Основні види деревообробних ремесел і промислів.
7. Вироби українських ткачів наприкінці XIX – у XX ст.
8. Види традиційних промислів, пов'язаних з обробкою шкіри.
9. Технологія виготовлення гончарного посуду.
10. Продукція українських ковалів XIX–XX ст.
11. Інструментарій і приладдя народних майстрів різних професій.

Розділ X ТРАНСПОРТ

Відтворювальні види діяльності людини завжди були можливими лише за наявності належних транспортних засобів. З їх допомогою також налагоджували і підтримували економічні, політичні, культурні та побутові відносини, заселяли й освоювали нові території. Виникнення й еволюцію транспорту визначали відповідний рівень розвитку продуктивних сил і певні умови життя населення, а його видова структура залежала від конкретних природно-географічних та історичних чинників, виробничо-господарської спеціалізації етнічної спільноти, сформованих упродовж тисячоліть народних традицій тощо. Удосконалюючи конструкцію і технологію виготовлення конкретного транспортного засобу, людина переслідувала головну мету – покращити його вантажопідйомність, мобільність, прохідність та експлуатаційну надійність, а заодно полегшити умови свого існування.

Залежно від способів пересування, народний транспорт поділяють на дві великі групи: **водний** і **сухопутний**. Для кожної з цих груп були характерні ще певні історико-культурні та локальні типи, підтипи і варіанти засобів пересування.

ВОДНИЙ ТРАНСПОРТ

Давнішим за походженням є водний транспорт. На території Полісся і Середнього Подніпров'я його використовували вже в епоху мезоліту. У XIX – на початку XX ст. в українців побутовали різні засоби пересування по воді. Найпримітивнішим з них був **пліт**, який формували із кількох колод, зв'язуючи їх разом за допомогою гужви (запареного у гарячій воді або запеченого на вогні стовбурця молодого дерева), лика, канатів чи поперечних брусків. Для перевезення людей пліт виготовляли переважно з п'яти-шести невеликих кругляків, для транспортування вантажів – з більшої кількості масивніших і довших колод.

У XIX – 30-х роках XX ст. поліськими, волинськими і карпатськими ріками сплавливали у плотах також велику кількість лісу і будівельних матеріалів. **Лісосплавний пліт** мав вигляд правильної трапеції з одного-двох десятків колод завдовжки 4–25 м кожна, тонші кінці яких

спрямовували переважно за течією ріки (на гірських водоймах Східних Карпат обов'язково). Способи кріплення колод разом залежали від характеру русла водної артерії, місцевих традицій, виробничого досвіду сплавників-корманічів тощо. У басейні р. Тиси передні кінці кругляків з'єднували за допомогою трьох-чотирьох поперечних брусів ("попруг"), які додатково перев'язували ще гужвою, а задні їх кінці – тільки за допомогою гужви. Натомість на ріках басейну Прип'яті кожену зі 6–20 деревин прив'язували до поперечних колод ("рублів") за допомогою гужви на обох їх кінцях. У цьому випадку ув'язую колод слугували березові, дубові, соснові, ялинові "дубці" (розпарені і розім'яті стовбурці молодих дерев або їх гілляки) завдовжки до 3 м. На мілководних ріках сплавили переважно по 2–3 разом з'єднані малогабаритні плотоодиниці та навіть одинарні плоти ("сплави", "плоти", "клені" тощо), натомість на повноводних ріках 8–15 одинарних лісосплавних плотів об'єднували в так званий пас, що мав довжину 80–120 м, а 10–12 "пасів" – у "караван" ("колею"), довжина якого іноді сягала більше кілометра. На другому-третьому плотах кожного "паса" українські сплавники ("плісаки") зводили ще будки, в яких вони ночували, відпочивали під час зупинок, зберігали їжу, одяг, інструменти. Рух лісового сплаву по воді управляли за допомогою кількох весел, а на поліських і волинських ріках – також за допомогою довгих жердин ("шостів").

У добу неоліту (VI–IV тис. до н. е.) на теренах України набув широкого розповсюдження досконаліший, порівняно з плотом, вид водного транспорту – *човен*. Залежно від технологічних способів його виготовлення та наявності основних компонентів конструкції, він був кількох типів: 1) суцільна довбанка-однодеревка; 2) плоскодонний човен-однодеревка з розпареними бортами; 3) човен з окремим каркасом, який обшивали дошками; 4) "лодка" із дощок без каркасу.

Суцільна довбанка побутувала в багатьох етнографічних районах України до початку ХХ ст. включно, а на території Середнього Полісся (Київщина, Житомирщина, Рівненщина) – частково й досі. У народі називають її по-різному: "човен", "дуб", "дубовка", "довбанка", "душогубка", "кодлуб" тощо. Технологія виготовлення човна цього типу охоплювала три послідовні цикли: підбір і заготівлю матеріалу; попередню обробку матеріалу; видовбування транспортного засобу.

Якщо довбанку ще розпарювали, тоді названі технологічні операції доповнювали дві додаткові – власне розпарювання виробу і розвертання бортів та їх закріплення. Перші три технологічні прийоми застосовували під час виробництва засобів пересування із твердих порід дерева, передусім із дуба, решту, якщо човен виготовляли з м'яких порід дерева (з верби, липи, осокора та ін.), тобто другого зразка.

Для довбанки обох видів підбирали дерево лише певних параметрів – з діаметром стовбура у прикореневій частині щонайменше 70–80 см. Дотримувалися також конкретних вимог щодо пори заготівлі та початку обробки деревини. Наприклад, дуба рубали переважно взимку і потім витримували протягом двох-трьох років на свіжому повітрі, щоб він “переболів”. Видовбаний з такої деревини човен довше зберігався і менше коловся у процесі його застосування.

Виготовлення суцільної довбанки-одnodеревки розпочинали з визначення її зовнішніх контурів. Зокрема, товсту колоду спершу розколювали на дві половини, а діаметром до 70 см обтесували знизу, з боків та обрубували зверху, готуючи майданчик, на якому потім робили розмітку елементів самого човна: носка, корми, бортів. Видовбувати цей транспортний засіб починали переважно з носка. Грубішу роботу виконували за допомогою сокири та спеціального інструмента – “копила” з прямим вістря, під час вивернення човна – за допомогою “копила” зі загнутих усередину жолобоподібним вістря та інших столярних засобів. Притому на “дубовці” обов’язково залишали одну-дві невидовбані поперечки завширшки 10–20 см кожна (“поріжки”), які з’єднували її борти і виконували функцію природної кокори, а також слугували сидінням для рибалки.

Під час виготовлення *плоскодонки-одnodеревки з розпареними бортами* серцевину колоди видовбували описаним раніше способом повністю. Крім того, цю колоду ще розпарювали упродовж кількох днів за допомогою вогню, диму і пари, або лише за допомогою природних чинників – сонця і води, а борти виробу “розпинали” двома-трьома десятками прямих міцних палиць певної довжини. Зокрема, один кінець палиці примощували у невеликій зарубинці під вінцем борта, а другий її кінець опирався на вигин між днищем і протилежним бортом транспортного засобу. Під час розм’якшення деревини верхні кінці кожної з цих палиць щоденно побивали донизу,

внаслідок чого борти і розпиралися в боки. Набувши необхідної форми, їх ще закріплювали суцільними або змонтованими з двох окремих кривуль дугоподібними кокорами (“ботями”).

Головною вадою човна обох моделей була його мілкість, особливо виготовленого з колоди, діаметром менше 70–80 см. Цей недолік українські майстри усували способом нарощування висоти його бортів: із зовнішніх боків на всю довжину довбанки до обох її бортів кріпили за допомогою дерев’яних кілочків (у ХХ ст. – за допомогою металевих цвяхів) суцільні нетовсті дощечки завширшки 10–15 см кожна. Тоді човен ставав глибшим, відповідно, і надійнішим на воді, особливо в негоду, коли його могла накрити хвиля.

До описаних моделей човна належала також козацька “чайка”, якою запорожці долали не тільки неприступні пороги Дніпра, а й природну стихію Чорного та Азовського морів. Основою “чайки” зазвичай слугував безкілевий довбаний вербовий чи липовий човен завдовжки до 45 стіп (одна стопа дорівнювала 19–25 см). Борти останнього обшивали і вивершували дошками доти, поки засіб пересування сягав не менше 12 стіп у висоту і 60 стіп у довжину. По всій довжині обох бортів “чайки” міцно прикріплювали ликом із липи чи дикої вишні сніпки з очерету, які утримували її на водоймі в тому випадку, якщо у засіб пересування потрапляла вода. На носовій частині та кормі козацького човна розміщувалися стернові керма, а з кожного його боку – 10–15 весел. Встановлювали тут також щоглу на вітрила. Щоправда, цим спорядженням козаки користувалися спорадично, переважно в тиху погоду, а в разі сильного вітру вони надавали перевагу веслам. Відповідний човен перевозив одночасно 50–70 запорожців, 4–6 гарматок, бочки з припасами їжі, питної води, пороху тощо.

Човен з каркасом, який обшивали дошками, та “лодка”-плоскодонка із дощок набули поширення в Україні наприкінці ХІХ – у 30-х роках ХХ ст. Обов’язковим елементом човна каркасної конструкції був міцний масивний брус – киль, що лежав у його основі і до якого кріпили всі інші деталі.

Локальні особливості водних транспортних засобів традиційної конструкції найчастіше проявлялися в зовнішньому вигляді їх носової частини і корми. Так, подністровські човни мали гостру, піднесену доверху, носову частину і прямовисну корму. На теренах Полісся

побутували човни переважно із загостреними або заокругленими носовою частиною і кормою, іноді траплялися варіанти цих водних засобів пересування із загостреним носом і прямовисною кормою.

Поступального руху плоскодонна однодеревка набувала за допомогою весла, яким користувалися двома способами: відштовхуючись ним від дна ріки чи озера або завдяки безопорній (вільній) греблі (під час повільного плавання, повертання човном). Особливих навиків потребувало управління на воді важкою “дубовкою”. Якщо вона перекидалася і накривала рибалку, то вибратися з-під неї було досить важко, що наочно засвідчує зміст народної загадки, яка і досі побутує серед поліщуків: “Круть, верть – під черепочком смерть?!” (дубовий човен). Тому під час пересування цим транспортним засобом обов’язково стояли на колінах, притискаючи голінки до бортів, позаяк так було легше балансувати човном на водоймі. На коліна опиралися також під час руху довбаним човном з розпареними і розвернутими бортами. Якщо сиділи на окремій дощці-лавці, то ноги підгинали під неї.

Людей, підводи і різні вантажі через широкі ріки перевозили **поромами**. Основу порома становили два-три масивні плоскодонні човни (басейни рік Дніпра, Десни, Прип’яті) або вже згаданий пліт (басейн р. Дністра), на які ставили балки і робили поміст із дощок. Останній обносили з обох боків перилами. Пором рухався за допомогою блоків по натягнутому між берегами ріки канату, а скеровувався довгою жердиною. На великих водних артеріях (Десні, Дніпрі, Прип’яті та ін.) для цього застосовували також весла.

Важливу роль у торговельно-економічних зв’язках українців відігравали різноманітні види **мало- і крупногабаритних суден**. Уже в княжу добу на ріках України використовували з цією метою безкілеву поліфункціональну (призначена для поїздок і перевезення вантажів) “ладья”. Побутували тоді й інші види суден: “струг”, “судно”, “насад” тощо. Слов’янські судна княжого періоду мали припідняту передню частину (“ніс”) і задню (“корму”), з якої веслувальник (“кормчий”) за допомогою великого весла управляв засобом транспорту. Посередині судна стояла шогла (“стожарь”), до якої було прикріплене прямокутної форми масивне вітрило. Судно великих розмірів мало палубу, тобто дерев’яний поміст із дощок, під яким сиділи веслувальники, а зверху на ньому стояли воїни.

З розвитком товарного виробництва набули розповсюдження різні плоскодонні вантажні судна: “ком’яга” (Дніпро, Прип’ять, Горинь, Західний Буг, Сян), “шкута” (Західний Буг, Сян), “галера” (Дністер), “берлина” (Західний Буг, Прип’ять), “дубас”, “байдак”, “баркас” (Дніпро, Десна, Прип’ять) тощо. Вони різнилися між собою не стільки конструкцією, як розмірами, тоннажем, зовнішніми формами та деяким спорядженням. Зокрема, “берлина” мала заокруглений ніс і прямовисну корму, “байдак” – загострені носову частину і корму, трохи розширені борти, “барка” – заокруглені ніс і корму та дещо нахилені борти.

У XVIII–XIX ст. найбільшим парусним судном басейну Балтійського моря була “шкута”. Вона мала спереду звужену форму, а носову верхню частину дещо заокруглену. На задку “шкути” була невелика кімната – “буда”, де зберігали різні знаряддя праці і продукти, а посередині неї – дерев’яний “стіл”; тут вставляли щоглу. По обидва боки від цього стола було місце для товару, який накривали солом’яними матами.

Дністровську “галеру” будували із кругляків, обшивали дошками. Вона мала форму прямокутника, високі борти, прямовисну корму і зрізану під кутом носову частину. Нею перевозили всі види вантажів, що транспортувалися Дністром на далеку відстань, аж до Чорного моря. Після доставки товару в кінцевий пункт призначення “галеру” розбирали, а дерево продавали для опалення. В середині XIX ст. розміри цього судна сягали переважно 15 м у довжину, 5,5–6 м у ширину, вантажопідйомність його становила 10–12,5 т.

У XIX ст. на ріках України виникає новий вид річкового транспорту – **пароплав**. Перший пароплав побудували у с. Мошках поблизу Києва в 1823 р. Згодом кількість водного транспорту цього виду постійно зростала і вже на початку XX ст. він стає одним із основних. Розвиток пароплавства сприяв також збільшенню габаритів і тоннажу традиційних вантажних суден, зокрема *барж*, які перетягалися за допомогою пароплавів. З цього ж часу активно розвивається річкове пасажирське судноплавство.

СУХОПУТНИЙ ГУЖОВИЙ ТРАНСПОРТ

Сухопутний гужовий транспорт поділяється на три основні групи: **в’ючно-верховий**, **полозний** і **колісний**. На території України вони побутують з доби енеоліту. Коня для поїздок уперше у світовій практиці

загнуздали племена середньостогівської культури (середина IV тис. до н. е.). Синхронно виник полозний транспорт у трипільців, а в III тис. до н. е. – колісний (у племен давньооямної культури).

В'ючно-верховий транспорт широко використовували в минулому передовсім українці Східних Карпат – до 30-х рр. XX ст. включно, які доставляли нав'юченими кіньми молочні продукти із високогірних полонин, одяг, тканини, дерев'яний посуд та інші вироби на ярмарки, різні товари (борошно, крупи, сіль тощо) до своїх домівок. Особливо важливе місце цей вид народного транспорту посідав у господарстві гуцулів, свідченням чого є хоча б загальновідома традиція, згідно з якою жодне весілля на Гуцульщині не обходилося без поїздки наречених до шлюбу на конях. Польський етнограф середини XIX ст. Август Бельовський, захоплюючись вправністю вершниць-гуцулок, писав, що вони “сидять на конях з такою впевненістю, що їзда не перешкоджає їм навіть прясти нитки з кудель, які тримають на конях”.

Традиційне спорядження вершника і коня складалося із сідла, стремен, вуздечки та інших допоміжних елементів. Основу кінного спорядження становило сідло. До початку XX ст. включно верховинці Східних Карпат використовували переважно цілком дерев'яне сідло. Гуцули називали його “тарницею”, а в XVI–XVII ст. українці означували його найчастіше терміном “кульбака”. Це сідло виготовляли із двох відшліфованих “полиць” і двох “лук”; кожна з останніх мала знизу чітко виражені аркоподібні вирізи. Передня лука була у два рази вищою, ніж задня, і кріпилася до полиць майже вертикально, задня лука – похило і приблизно під кутом 45 градусів. Сідло описаної конструкції доповнювала пара круглих чи еліпсоподібних дерев'яних стрепен.

Упродовж кількох тисячоліть провідне місце у виробничо-побутовій сфері населення України посідав **полозний транспорт**. Свідченням цього є хоча б дуже давній за походженням звичай перевозити на санях покійників на кладовище в усі пори року, зокрема і влітку, який широко побутував тут у минулому, а в деяких карпатських селах – навіть у 30-х роках XX ст.

Примітивні моделі полозного транспорту становили різні пристосування (*волокуші*) для перевезення із важкодоступних місць вантажів і знарядь праці в літню пору. Найчастіше їх використовували

поліщуки та українці Східних Карпат. Зокрема, за допомогою гілок із дерева вони перетягали сіно на косовиці і каміння на городі, ножицета Л-подібної “підволоки”, змонтованої із двох дрючків завдовжки до 1,5 м кожний, – плуг, рало і борону. Взимку бойки, гуцули і лемки доставляли сіно з полонин і дрова з лісу за допомогою так званих гринджол і бендюгів. Це були спеціальні волокуші, довжина полозів яких інколи сягала до 6 м. Пересувалися “гринджоли” і “бендюги” в поєднанні з короткими саньми, що підтримували їх передок і слугували ведучим ходом.

Санний транспорт українців за функціональним призначенням поділявся на господарські робочі сани, виїзні і вантажні (для перевезення лісу). Серед них головне місце посідали звичайні господарські сани, які мав майже кожний селянин. Вони є також найдавнішими за походженням, оскільки інші названі види саней виникли досить пізно. Перше конкретне зображення прототипу чи примітивної моделі виїзних саней виявляємо лише на одній з мініатюр XV ст., що є копією малюнка XIII ст., Радзивилівського літопису, під час відтворення тогочасним художником сцени вбивства князя Ярополка Ізяславича (1087 р.). З народними назвами виїзних саней в українців уперше стикаємося у писемних пам’ятках аж другої половини XVI – початку XVII ст. Тоді означували їх дwoяко: терміном “залубицы” й описовими словосполученнями “сани писаные”, “сани малеваные”, “сани съ полкошками”.

Ще пізніше (наприкінці XIX – на початку XX ст.) в Україні набули поширення спеціальні вантажні сани (“підсанки”, “подсанки”, “полусанки”, “полсанки”, “корчуги” та ін.).

За генетичним походженням санний транспорт українців був двох типів: *східноєвропейський* (більша частина теренів України) і *західноєвропейський* (частково західний ареал української етнічної території, деякі південні і центральні райони України, зокрема, компактного проживання іноетнічних меншин), диференціація яких найчіткіше спостерігалася серед господарського. Для зимового транспорту східноєвропейського типу були характерні два гнуті або натуральні полози (в українців Східних Карпат лише природні), чотири (спорадично три або п’ять і більше) пари вертикальних стояків (“копили”), в’язова система з’єднання полозів, паралельні полозам

поздовжні грядки-бруски (“наморожні”), вилкоподібний дишель (“війя”, “оглоблі”) як тягловий прилад для волів або паралельні голоблі як тягловий пристрій для одного коня (вола), задні кінці яких кріпилися до передніх копилів. Хід господарських саней західноєвропейського типу складався із двох натуральних полозів, двох пар копил (“страмів”, “копил”) і двох дерев’яних горизонтальних брусків (“насадів”, “бабок”, “колодок”, “подушок” тощо), які набивали на стояки зверху. Ці сани мали також іншої конструкції “війє” (“руд”) для волів як тягової сили. У транспортних засобах з парокінним запрягом дишлем слугувала лише пряма жердина, задній кінець якої кріпили до переднього з’єднуючого полози бруска (“насада”) нерухомо.

Складову будови ходу полозного транспорту будь-якої моделі становив ще додатковий “в’яз” чи дерев’яний брусок – “крижовниця” (“крижівниця”, “крижальниця”), “поперечка” (“попередень”), яка з’єднувала головки полозів, унаслідок чого сани набували більшої експлуатаційної стійкості. Особливо це було важливим при наявності одноваринного (кінного чи волового) запрягу, коли тягловий прилад (“оглоблі”) постійно спирався під час маневрування вправо-вліво на головки полозів, що могло завдати шкоди транспортному засобу.

Форма кузова саней господарського призначення залежала, з одного боку, від конструкції їх ходу і місцевої традиції, а з іншого – від виду транспортованого вантажу. На робочих санях східноєвропейського типу для перевезення сіна і споріднених вантажів використовували лише жердини і довгі палиці, з яких монтували на горизонтальних брусках ходу тимчасову платформу (“підплетени”, “рашт”). У Прикарпатті, на Волині, Поділлі, Поліссі та в інших регіонах України застосовували також виплетені з лози чи верби “коші” та “полукішки”, які примощували безпосередньо на ходовій частині саней. Натомість кузовом господарських саней західноєвропейського типу найчастіше слугували драбини або дошки. Його невід’ємним елементом були ще вертикальні стояки (“ручиці”, “рожни”, “паплески”), що вставлялися у продовбані в поперечних брусках (“насадах”) отвори.

Аналогічну конструкцію мав хід ручних господарських і дитячих санок, виїзних саней, з тією лише відмінністю, що полози перших і других з’єднували переважно дві-три пари копилів і відповідна кількість поперечин, третіх – три (спорадично дві) пари стояків і два

горизонтальні бруски. У зв'язку з цим загальна довжина цих засобів пересування була значно менша, ніж господарських саней із запрягом тяглових тварин: виїзних саней – до двох метрів, ручних господарських санчат – до півтора метра, дитячих – до одного метра. Крім того, полози виїзного зимового транспорту часто підшивали металевими шинами, що збільшувало їхню довговічність, а також швидкість під час поїздки.

Остов кузова зимового виїзного транспорту майстри-селяни обшивали липовими або вербовими дощечками і драницями, а спинку і борти розмальовували рослинними фарбами, декорували дерев'яною аплікацією (з початку ХХ ст. – також кованими залізними елементами). У середньовіччі остов кузова виїзних саней обшивали зсередини липовим лубом, що знайшло відображення навіть у їх загальних народних назвах – “залубиці”, “липчаки”, “луб'янки” та ін.

Серед *літніх засобів пересування* основне місце у виробничо-транспортній сфері українців посідав *чотириколісний двоосьовий віз*, що зумовлювалося передусім досконалістю його конструкції та економічною доцільністю використання. Типовий український віз побутував на території більшості етнографічних районів України до початку ХХ ст. включно. Дві дерев'яні осі його ходу з'єднувалися між собою за допомогою “підтоки” – суцільної дерев'яної жердини завдовжки 2–2,5 м з розвилкою на її задньому кінці. На кожен вісь накладали по одному дерев'яному бруску (“опліну”). Крім того, на передку ходу встановлювали ще рухому дерев'яну “подушку”. В задку воза “оплін” і задні кінці “підтоки” кріпилися нерухомо. Передній кінець поздовжньої з'єднуючої лисиці (“підтоки”) закладали в широкий отвір між віссю й “опліном” і закріплювали вертикальним дерев'яним (переважно з дуба) кілком або металевим прогоном – “шворнем”. У різновиді польського двоосьового воза (“трабарки”) передній кінець “підтоки” (“тройні”) вдовбували безпосередньо у поворотну подушку його передка і кріпили нерухомо. Для захисту “шворня” від перевантажень під час їзди на передку ходу воза монтували ще спеціальний пристрій – “підгейстер”.

У XVII–XVIII ст. через посередництво іноземних купців в Україну починає проникати *двоосьовий колісний транспорт західноєвропейського типу*, який у ХХ ст. витіснив віз традиційної конструкції майже повсюдно. Його розповсюдження зумовили заміна

волів як тяглової сили кіньми, прокладення доріг, використання селянами металу і виробів з нього тощо. Значний вплив на цей процес мали прямі етнокультурні контакти українців із сусідніми етносами та іноетнічними групами (німецькими і чеськими колоністами), які з розвитком товарно-грошових відносин у другій половині XIX ст. значно посилювалися.

Відмінність ходу воза нового типу полягала передусім в іншій конструкції поздовжньої з'єднуючої лисиці і тяглового приладу. Зокрема, перша з них уже складалася з окремої короткої вилки, яка кріпилася в задку воза нерухомо, і прямої жердини ("розвори") завдовжки до трьох і більше метрів, що давало змогу змінювати загальну довжину транспортного засобу. Скерувальним і гальмівним пристроєм у воза цього типу слугував прямий суцільний "дишель", задній кінець якого кріпився між передніми кінцями спеціальної вилки ("сниць") як невід'ємного компонента передка його ходу. Крім того, задні кінці "сниць" з'єднував поперечний брусок ("підойма"), що підтримував розвору і завдяки цьому надавав передку воза більшої мобільності та водночас захищав його з'єднуючий "шворень" від перевантажень. Тобто внаслідок зміни конструкції передка ходу воза втратив своє традиційне значення поздовжній "підгейстер".

За функціональним призначенням вози українців можна диференціювати на три групи: для перевезення сіна, снопів, соломи і споріднених вантажів; для транспортування лісоматеріалів; для перевезення зерна та інших сипучих матеріалів. До третьої групи належав також чумацький віз ("паровиця", "мажа"), який, порівняно з господарським, мав значно більші розміри і масивніший хід.

Для транспортування збіжжя, соломи, сіна, тощо возом найчастіше використовували різної форми і довжини дві бокові "драбини", що знайшло відображення навіть у народній термінології. Зокрема, українці Східних Карпат і Прикарпаття двоосьовий транспортний засіб з відповідним кузовом називали "драбним возом", "драбинястим возом", "драбником", "драбняком". Спереду і ззаду обидві драбини з'єднувалися між собою за допомогою поперечних дерев'яних брусків ("крижівниць"), гнутих жердинок ("в'язків") або окремих драбинок ("заденків"). Драбини також обшивали зсередини лубом або обплітали ліщиновими, лозовими чи з дерева інших порід прутами.

Українці часто використовували як кузов окремі лозові “коші” (“кошілі”) та “полукішки” (“полупішки”), які примощували між драбинами воза. Залежно від конкретних господарсько-транспортних потреб і доцільності в Україні побутувало кілька варіантів кузова цього типу – для перевезення сільськогосподарської продукції, листя, а також для виїзду. З цією ж метою жителі Середнього Полісся застосовували спеціальний “ящик”, каркас якого обшивали так званою “лапшою” – тоненькими сосновими дощечками. В інших етнографічних районах України цю модель кузова облаштовували лубом. Тоді його називали “васагом”.

“Ящик” становив основу кузова чумацької “паровиці”. Зокрема, його остов утворювали чотири поздовжні жердини (“полудрабки”), які з’єднувалися між собою попарно за допомогою спеціальних брусків і палиць. Нижні жердини “ящика” примощували у гніздах поворотної подушки передка і нерухомої подушки задка, а між ними містилася масивна дошка, що слугувала дном. Цей кузов обов’язково обшивали зсередини лубом або драницями, які виступали ще над його поздовжніми бортами, що збільшувало загальну місткість воза. У задній частині описаного “ящика” влаштовували перегородку, яка розділяла його на дві частини: більша слугувала для перевезення солі, риби та інших вантажів, менша – для складання запасних деталей, інвентарю, одягу прасола тощо. Вантаж на “мажі” накривали просмоленою воловою шкірою або солом’яними сніпками, які закріплювали дерев’яними обручами.

Типи і форми кузова впливали на виникнення локальних назв колісного транспорту господарського призначення, що знайшло відображення навіть у спеціальній народній термінології: “гарба”, “грабарка”, “мажа”, “безтарка” та багато інших. З XVI–XVII ст. серед заможної верстви українського суспільства набуває поширення виїзний колісний транспорт різних моделей: “коляса”, “колебка”, “карета”, “ридван”, “палуб” тощо.

Тягловою силою в господарстві українських селян традиційно були воли: пара, четвірня або одна тварина. Пару волів запрягали в нашійне ярмо трьох типів: “кульбачне” (без підшийної планки), загальноукраїнське (зі “снозами” і прямою суцільною підшийною планкою – “підгорлицею”) та центральноєвропейське (зі суцільним

підшийником і плоскими з'єднувальними “дощечками” чи “бирцями”). За походженням, ярмо першого типу давніше, ніж другого і третього. Наприкінці XIX – у 30-х роках XX ст. його використовували лише поліщуки північних районів Волинської і Рівненської областей, а також жителі Олевського району, що на Житомирщині. Парне ярмо третього типу побутувало на теренах Лемківщини і частково Бойківщини (закарпатська частина, південні села Старосамбірського, Турківського і Сколівського районів Львівської обл.). Для запрягу одного вола поліщуки застосовували одинарне ярмо – “бовкуна”, що становив, фактично, половину парного.

Привчати волів до роботи українці починали переважно у трирічному віці. Спершу молодого вола водили на довгій мотузці (“воловоді”), а потім його навчання продовжувалося у парі – з волем, який мав уже значний досвід запрягу. Для цього вола-“третьака” разом з досвідченим волем запрягали в ярмо, за допомогою якого йому “обтискували” шию протягом кількох тижнів (по годині-дві щоденно). Відтак до упряжі кріпили дишель або прив'язували масивний дрюк, каток чи інший вантаж. Інколи молодого вола відразу запрягали у порожній віз чи в сани і лише після цього перевіряли його тяглову здатність у навантаженому транспортному засобі, у плузі чи ралі.

Черняхівські племена України вперше у Східній Європі випробували спроможність одного коня як тягової сили. Прототипом цього запрягу слугував запряг одного вола, джерела якого сягають ще праслов'янського періоду (III ст. до н. е. – II ст. н. е.). Притому одного коня, як й одного вола, спершу запрягали лише в санний транспорт. Найдавніші достовірні писемні відомості про обробіток українцями ріллі за допомогою коня датуються лише початком XVII ст. Відтоді ж на українських етнічних землях поширюється запряг пари коней західноєвропейського зразка – в “шлею” з посторонками та барком (“орчиком”, “обарком”). Наприкінці XIX – у XX ст. парокінний запряг витіснив не лише воловий, а й традиційний однокінний майже скрізь в Україні, за винятком віддалених поліських районів та Слобожанщини. Позаяк пара коней, на відміну від однієї тягової тварини (вола, коня), перетягає сухопутний транспорт за допомогою “посторонків” та “орчиків”, то прямиий “дишель” у цьому випадку виконує лише гальмівну і скерувальну функції. Натомість під час запрягу у віз чи сани одного

коня (вола) голоблі слугували також тягловим засобом, як і вилкоподібне “війє” (“оглоблі”, “розкіп”) під час запрягу пари волів.

Отже, народний транспорт українців формувався протягом кількох тисячоліть. Як засвідчують численні археологічні, писемні та етнографічні дані, джерела окремих його типів і варіантів сягають ще доби мезоліту й неоліту (пліт, довбаний човен), а також епохи енеоліту (в'ючно-верхове освоєння коня, сани, віз). Потім виникли нові моделі водного і сухопутного транспорту, удосконалювалася конструкція їх ходової частини і форма кузовів, упряж тяглових тварин (вола і коня). У середньовіччі в Україні набули розповсюдження різні вантажні судна, а також різні моделі зимового і літнього виїзного транспорту. Все це поліпшило умови повсякденного життя місцевого населення, посилило розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, господарсько-виробничу спеціалізацію українців загалом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Глушко М. Водний транспорт поліщуків// Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. Львів: Ін-т народозн. НАН України, 2003. Вип. 3: У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. С. 49–58.

Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема). Львів: ЛНУ ім. Ів. Франка, 2003. 444 с.

Глушко М. Зимовий виїзний транспорт українського селянства // Народознавчі Зошити. 1997. № 5. С. 283–291.

Глушко М. Історія народної культури українців: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 414 с.

Глушко М. Релікти водного транспорту поліщуків Київщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1995. Т. ССХХХ. С. 190–199.

Глушко М. Санний транспорт поліщуків: джерела, походження, етапи розвитку / / Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2008. Вип. 43. С. 217–257.

Глушко М. Системи запрягу коня у транспортні засоби українського селянства XVI–XX ст.: Проблеми походження // Народознавчі Зошити. 1998. С. 359–373.

Глушко М. С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини XIX – поч. XX ст. К.: Наук. думка, 1993. 226 с.

Горленко В. Народні засоби перенесення й перевезення вантажів // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне: Українське Народознавство, 1999. Кн. 2. С. 139–149.

Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. К.: Наук. думка, 1991. 255 с.

Онищук О. Виріб човна в с. Старосілле, Остерського повіт, на Чернігівщині // Матеріали до української етнології та антропології. Львів, 1929. Т. XXI–XXII. С. 7–24.

Остап Н. Л. Назви засобів пересування у пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. К.: Наук. думка, 1991. С. 44–55.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Види традиційного транспорту.
2. Форма і параметри лісосплавного плоту.
3. Види водних засобів пересування українських рибалок.
4. Технологія виготовлення і форма довбаного човна.
5. Види річкових суден XVIII–XIX ст.
6. Гуцульська “тарниця” – традиційне вершницьке спорядження коня в Україні.
7. Волокуші – прототип санного транспорту.
8. Види і типи санного транспорту.
9. Традиційний український віз, його типові ознаки і риси.
10. Чужоземні елементи конструкції колісного транспорту українців XIX–XX ст.
11. Види запрягу вола і коня.
12. Види і типи нашійного ярма в Україні.
13. Традиційна кінська зброя українців.

Розділ XI ПОСЕЛЕННЯ, ДВІР, ЖИТЛО

ПОСЕЛЕННЯ

Сільські поселення становлять важливу галузь народної культури українців. У соціально-економічних типах та формах сільських поселень знайшли відображення етнічні традиції, особливості господарських занять, природно-географічне середовище. В Україні історично склалися три основні соціально-економічні типи сільських поселень: село, присілок, хутір.

До найдавніших і найпоширеніших в українців **соціально-економічних типів сільських поселень** належить *село*. Декілька окремих осель або груп дворів (які відомі під такими назвами, як *кут, куток, кінець, оседок, селище, село, дворище, земля, хутір*), розростаючись, поступово утворювали село. Період XV–XVI ст. вважають початком переходу від малодвірних поселень до багатодвірних. Цей процес відбувався повільно і малодвірні поселення побутували ще тривалий час. Наприклад, у XVI ст. у гірських бойківських селах Корчині і Підгородцях нараховувалося лише по 5 дворів, в Розлучі – 7, в Довгому – 10. Такі ж малодвірні поселення часто зустрічалися і в XVII ст. Зокрема, в закарпатському селі Річці в цей час було лише 4 господарства, у Воловому – 6, Студеному Потоці – 10. Малодвірні села не були рідкістю навіть у другій половині XVIII ст. Станом на 1781 р. малодвірними була низка сіл Київського повіту (в с. Круківщині – 10 дворів, у Боярці – 15, Борщагівці Петропавлівській – 18, Гатному – 28).

Мешканці села були об'єднані в сільську громаду, за якою закріплювалася певна територія, податки, обов'язки і т. ін. Унаслідок цього зазначений тип поселення вважався адміністративною, економічною та юридичною одиницею.

У XIX – на початку XX ст. українське село як певна цілісна система складалося з низки елементів: *сельбища, центру, культових споруд, виробничо-побутових та культурно-освітніх об'єктів і установ*.

Сельбище охоплює територію, на якій розташоване власне поселення – селянські двори, головна сільська дорога (вулиця), об'єкти інфраструктури. Як правило, воно було компактне. Виняток становлять

лише села на Гуцульщині, де селянські двори були розсіяні по всій території поселення.

Центром традиційно вважалася територія поблизу *церкви* або *приміщення громадського самоуправління*. Часто ці споруди розташовувалися біля *площі* і разом з нею становили центр. У деяких етнографічних районах України (Бойківщині, Гуцульщині, Лемківщині) композиційне виділення центру було відсутнє, що спричинено особливостями географічного середовища.

Культова споруда – *церква* – знаходилася переважно в центрі села поблизу дороги чи зручного проїзду. Часто біля неї було кладовище та будинок священика.

До **виробничо-побутових об'єктів** українського села XIX – початку XX ст. належали *кузня, млин, корчма, крамниця, громадська комора* та деякі інші.

Культурно-освітні об'єкти становили *початкові школи* (церковно-парафіяльні та державні), а також громадські організації. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на західних землях України набули поширення *хати-читальні*, які організовувала “Просвіта”. Хату-читальню споруджували за кошти сільської громади, вона була своєрідним клубом, осередком народного дозвілля.

Іншим поширеним в Україні типом малодвірного сільського поселення був **присілок (виселок, урочище)**. Він відомий з XV ст. Присілки виникали внаслідок нестачі землі в селах і розташовувалися поза межами їхніх сельбищ. Адміністративно вони підпорядковувалися селу, на землях якого виникали. Крім того, відомі й інші механізми утворення присілків. У Карпатах сільські поселення цього типу часто зароджувалися з тимчасових сезонних житлово-господарських об'єктів (*зимівок, зимарок*), які розташовувалися на значній відстані від сельбища. Іноді присілки поставали поблизу *дрібних промислових підприємств*, що функціонували на території певного села. Нерідко вони називалися “Гута”, “Майдан” та ін. Населення таких присілків частково було зайняте у промисловому виробництві. Процес виникнення присілків відбувався найінтенсивніше у XVIII – на початку XX ст.

До традиційних типів сільських поселень українців належить **хутір**. Здебільшого це малодвірне, нерідко однодвірне, поселення. Певна

частина хуторів виникла ще в період феодалізму внаслідок освоєння нових земель (народної колонізації). Це стосується насамперед козацьких хуторів-зимівників. Наприклад, у другій половині XVIII ст. у Золотоноській сотні Переяславського полку налічувалося 66 хуторів. Серед них були як однодвірні, так і малодвірні: на хуторі козака Копила – 1 господарство, хорунжого Верещаки – 1, сотника Лукашевича – 1, козаків Ювженка і Пилипенка – 5, козаків Побиванців – 5, хорунжого Жили – 11 тощо.

Хутори, які походять з початку XX ст., пов'язані зі столипінською аграрною реформою 1906 р. Остання спричинила руйнування сільських громад і утворення хуторів. Упродовж 1906–1912 рр. в Україні вийшли на хутори 226,5 тис. господарств.

У комплексі аграрних реформ польського уряду у 1920-х – 1930-х роках була проведена так звана комасація земельних масивів сільських громад, за наслідками якої на Волині, наприклад, на хутори вибралося більше половини селянських дворів.

У процесі історичного розвитку соціально-економічні типи сільських поселень українців змінювалися під впливом різноманітних чинників: географічного розташування, наявності жвавих торговельних шляхів, торгівлі, зростання чисельності населення, промислового виробництва.

Нерідко поселення, які мали великі земельні угіддя, ділилися, і на неосвоєних землях (часто на так званих “неужитках”) виникали нові села. Поселенці в феодала чи держави тимчасово звільнялися від повинностей. У західному регіоні України села, які виникли в такий спосіб, називали *волями*, а в східних – *свободами*, *слободами*. Таким способом зберігалася матірня назва села з відповідним додатком: с. Висоцьке і с. Воля Висоцька (Львівської обл.); с. Кухарі і с. Слобода Кухарська (Київської обл.).

За сприятливих обставин окремі села перетворювалися на містечка (Великий Березний на Закарпатті, Борислав у Галичині та ін.), хоча подекуди мав місце й зворотний процес: окремі містечка внаслідок деяких причин (розвитку залізничного транспорту, занепаду промислів і торгівлі тощо) деградували в села (Стара Сіль, Сможе, Ляшки Муровані в Галичині та ін.).

Проведена у 30–40-х рр. ХХ ст. насильницька колективізація спричинила істотні зміни в структурі українського села: закриті, а згодом і знищені храми, поява колгоспів, МТС тощо. Поступово ліквідовувалися хутори і присілки, мешканців яких проти їх волі зганяли до сіл. Окремі найкрупніші присілки перетворювалися на села. Радянська політика щодо так званих “неперспективних сіл” призвела до спустошення та занепаду сотень і тисяч українських сільських поселень, які в недалекому минулому вражали чужоземців своєю мальовничістю, охайністю та заможністю. “Неперспективне” селянство, залишившись без землі, засобів виробництва, позбавлене елементарної опіки з боку держави (будівництва доріг, шкіл та інших об’єктів інфраструктури), почало залишати прадідівські оселі і рушило в пошуках кращої долі до міста. На сучасному етапі перед незалежною Українською державою стоїть нелегке завдання відродження села.

Форми (типи планування) сільських поселень українців розвивалися під впливом комплексу чинників: особливостей географічного середовища (рельєфу місцевості, гідромережі), етнічних традицій, умов соціально-економічного розвитку, господарських занять населення, державного законодавства та ін. Для сільських поселень українців найхарактернішими є *безсистемна, рядова, кругова, ланцюгова, комбінована та вулична форми*. З метою детальнішого вивчення типів планування поселень варто брати до уваги їхню забудову. Можна виділити декілька **типів забудови поселень**: *розсіяну, гніздову, скупчену, комбіновану*.

Безсистемна форма поселення вважається однією із найдавніших не лише в українців, а й у слов’ян загалом. Вона відома на всій території розселення українського етносу. Виникнення безсистемних поселень пов’язане з народною колонізацією, для якої характерна відсутність регламентації щодо планування з боку держави чи феодалів. Залежно від типу забудови можна виділити *два варіанти* безсистемних поселень: *розсіяно-гніздовий* та *скупчений*. Перший – характерний для Гуцульщини. *Безсистемні* поселення *розсіяно-гніздової забудови* виникли в цьому етнографічному районі України під впливом складного гірського рельєфу та провідної ролі скотарства в структурі господарських занять гуцулів. Селянські двори у гуцульських селах розташовані на значній відстані один від одного і розсіяні по гірській

долині та схилах навколишніх гір. Подекуди утворювалися групи (*гнізда*) приблизно з двох-чотирьох дворів. Нерідко їх виникнення спричинене залишками патронімії. Під'їздів до окремих садиб як правило не було; центральна дорога, пролягаючи по дну гірської долини паралельно з водною артерією, не сполучала між собою селянські двори, а лише певне село із сусідніми поселеннями.

Безсистемно скупчені поселення побутували майже в усіх регіонах України. Від центральної дороги чи вулиці відгалужувалися в різних напрямках проїзди, провулки, що вели до селянських обійсть. Густа хаотична мережа таких проїздів покривала усе село. Безсистемні поселення зі скупченою та скупчено-гніздовою забудовою особливо характерні для місцевостей Полісся, зокрема для північних районів Волинської, Рівненської, Житомирської областей. Цей варіант безсистемного поселення траплявся й на інших теренах України (Чернігівщині, Полтавщині, Одещині, рівнинній частині Північної Буковини та ін.).

Гніздова забудова в поселеннях безсистемної форми могла утворюватися також унаслідок земельної нестачі в ХІХ – на початку ХХ ст.: з виникненням нових сімей і браком землі під забудовування нові двори часто виникали шляхом поділу батьківських садиб. Це призводило до скупчення забудови села, утворення нових гнізд, появи нових проїздів.

Не менш давньою за походженням і доволі поширеною в Україні є *рядова* форма поселення. Її характерною рисою є розташування дворів у ряд та орієнтація жител чільною стороною в одному певному напрямі – уздовж берега водойми або дороги. Археологи засвідчують, що в середньовіччі багато слов'янських поселень мали рядове прирічкове планування.

Рядові поселення можуть бути як *однорядовими*, так і *багаторядовими*. Нерідко утворенню рядової форми сприяла традиція орієнтувати фасади осель на південні румби (“на літо”, “до сонця”). Іноді дворядове придорожнє поселення нагадувало вуличне.

Глибокі слов'янські традиції в українців має *кругова* форма поселення. При такому плануванні двори розташовані найчастіше довкола площі з церквою і кладовищем або ставу. Відомі декілька варіантів кругових поселень. Наприклад, в одному випадку будівлі

розміщуються по колу, оточуючи незабудовану площу, городи тягнуться в бік поля, а двори виходять на площу. В іншому – двори селян виходять у бік поля, а садиби займають площу.

Учені стверджують, що походження цього типу планування пов'язане з оборонними міркуваннями. Так, кругові поселення здебільшого знаходилися на мисах та в луках рік, а найбільшого поширення набули в передстеповій оборонній зоні. Кругову конфігурацію мали також давні слов'янські городища, козацькі табори, споруджені з возів.

При *ланцюговій* формі поселення селянські двори розташовувалися обабіч дороги чи ріки. Сусідні двори або невеликі їх групи (два-три господарства) могли знаходитися як поруч, так і на певній відстані один від одного. Конфігурація ланцюгівки залежала від форми русла ріки чи дороги. Такі поселення найбільш характерні для Бойківщини і Лемківщини, зустрічалися в рівнинних районах України (Київщина, Полтавщина). Виникнення ланцюгівки в Карпатах зумовлене як етнічними традиціями українців (прирічкове розташування поселень), так і географічними та соціально-економічними чинниками (орографією місцевості, залишками патронімії, двопільною толокоцаринною системою землеробства). Селянський двір у ланцюгівці розташовувався біля ріки і дороги посеред земельного наділу, який у вигляді довгої вузької смуги перетинав гірську долину в поперечному напрямі. В рівнинних районах України поява ланцюгового планування часто була пов'язана з розвитком хуторів.

Поселення *вуличної* форми поширені на території всієї України. Два ряди будинків, фасади яких звернені до дороги, утворюють вулицю. Серед вуличних поселень розрізняють *одновуличні*, *багатовуличні* та *квартально-вуличні варіанти* зазначеного типу планування. За походженням вуличне планування є пізнішим порівняно з безсистемною, рядовою чи круговою формами. Багато вуличних поселень розвинулися із рядового планування. Цьому сприяло закріпачення селян та втручання у планування поселень поміщиків та держави. Зокрема, великий вплив на формування вуличного планування поселень мала “Устава на волоки” 1557 р. Починаючи з 20-х років XVIII ст. царський уряд видав низку розпоряджень та указів, які спричинилися до розвитку вуличного планування поселень.

Наприклад, “Положение для устройства селений” від 1830 р. вимагало будувати в селах хати фасадами лише до дороги. Державні органи контролювали за дотриманням будівельного законодавства.

У південній частині України, заселеній в пізніший час, сільські населені пункти планували за типовими проектами, розробленими відповідно до указів XVIII – першої половини XIX ст.

У поселеннях *комбінованого* типу планування поєднувалися фрагменти різних форм. У рівнинних місцевостях України найчастіше зустрічалися *безсистемно-вуличні* поселення, у Карпатах – *ланцюгово-рядові, безсистемно-рядові*.

Еволюція форм сільських поселень українців у XIX – на початку XX ст. відбувалася у кількох напрямках: трансформації однопланових поселень в комбіновані, появи вуличних елементів, забудовування проїздів та частково польових доріг, скупчення забудови. На сучасному етапі планування сільських поселень регламентує державне законодавство. При цьому нерідко не беруть до уваги традиції місцевого населення та ландшафтну специфіку конкретної місцевості. Поселення у різних регіонах України поступово втрачають свої локальні особливості. На зміну традиційним формам приходять *вуличне та квартално-вуличне* планування. Ця тенденція характерна як для розвитку давніх сіл, відомих ще з середньовіччя, так і для новітніх.

Двір

Поняття двір охоплює житло, господарські будівлі та прилеглий до них невеликий виробничий майданчик. Разом із садом і городом такий двір утворював садибу. Структура садиби (тобто наявність чи відсутність саду або городу), її розміри, конфігурація, розміщення у поселенні залежали як від географічних, так і від соціально-економічних чинників.

В українців, на відміну від інших східнослов'янських народів, зокрема росіян, побутували винятково відкриті зверху двори, в яких простір між житловими та господарськими будівлями не перекривали дахом.

Розвинута структура господарських занять, значна за розмірами етнічна територія з неоднорідними природно-кліматичними умовами та місцеві будівельні традиції, що мали певну локальну специфіку,

зумовили формування в українців декількох **типів забудови дворів**. В основі визначення того чи іншого типу забудови покладено характер прилягання господарських споруд двору до житла. Відповідно до цього на теренах України відомі три типи забудови дворів: **вільний, зімкнутий і замкнутий**.

При **вільному** типі забудови двору житло та господарські будівлі розміщували окремо одне від одного. Вільно забудований двір побутував на території всієї України з найдавніших часів. Він відрізнявся простотою та пристосованістю до природно-кліматичних умов переважної більшості місцевостей України. Відокремленість від житла господарських будівель, особливо призначених для утримання худоби (стаєнь, хлівів, сажів тощо), забезпечувала дотримання елементарних санітарно-гігієнічних норм. Відомо декілька *варіантів* вільно забудованого двору. В основу визначення того чи іншого варіанта покладено розташування у дворі житла і господарських будівель. Наприклад, на Гуцульщині був поширений *безсистемний* варіант вільної забудови двору, при якому розміщення господарських споруд відносно житла часто диктувалося умовами гірського рельєфу і не виявляло якоїсь чіткої закономірності, тобто було безсистемним. При *Г-подібному* варіанті вільної забудови господарські приміщення розташовували під прямим кутом до житла. Побутували також варіанти, при яких усі будівлі розміщували в *один* або *два паралельні ряди*. Останній варіант був особливо поширений: напроти житла (наприклад, хата+сіни+комора) розташовували в ряд господарські будівлі (стодола, хлів, стайня та ін.), які могли бути як окремими, так і повністю або частково зблокованими між собою. Для заможних верств українського селянства були характерними вільно забудовані двори із *П-подібним* (або *периметральним*) розташуванням житлових та господарських будівель. Вибір того чи іншого варіанта вільно забудованого двору був зумовлений заможністю конкретного господарства, наявністю землі та господарськими потребами.

Особливість **зімкнутого** типу забудови двору полягала у тому, що житло та господарські будівлі повністю або частково блокувалися між собою і були вкриті спільним дахом. Відомо декілька варіантів цього типу: *однорядовий* (найбільш поширений), *Г-подібний* і *П-подібний*, який зустрічався спорадично у заможних селян. Цей тип найбільш

характерний для західної Бойківщини і центральної Лемківщини, побутував на Поліссі. Також зустрічався в деяких районах центральної та східної України, однак не утворював там ареалів поширення.

Зімкнутий двір розвинувся з вільного типу забудови і був пристосований до господарювання у складних природно-кліматичних умовах (важкопрохідні болотяні нетрі Полісся, гірські райони Карпат з суворим кліматом та великою кількістю опадів тощо). Наприклад, поширений у бойків зімкнутий однорядовий двір (*“хижа під одним побоєм”*), об’єднуючи під спільним дахом найчастіше хату, сіни, комору, стайню, стодолу та деякі інші приміщення, дозволяв господареві (*“газді”*) у морозний чи дощовий день виконувати необхідні роботи, зокрема з догляду за худобою, практично не виходячи за межі *“хижі”*. Із сіней він міг потрапити до стодоли (*“боїща”*) чи стайні. Крім того, така компактна забудова двору сприяла утепленню житла та приміщень для худоби. Важливе значення при такому типі забудови мала також економія земельних ділянок, які використовували для присадибного господарства.

У дворі *замкнутого* типу житло, господарські приміщення та міцні високі огорожі, блокуючись між собою, замикали з усіх боків подвір’я, в яке можна було потрапити лише через ворота або хвіртку. Зовні такий двір нагадував невелику, але надійну фортецю. Замкнуті двори побутували на Поліссі (*“нідварок”*), у високогірних районах Гуцульщини (*“гражда”*), були характерними для козацьких хуторів Півдня України.

Замкнутий тип забудови двору бере свій початок із вільно забудованого. При його формуванні важливу роль відіграла, крім природно-кліматичних чинників, розсіяність розселення багатьох поліських та гуцульських сіл. В умовах, коли сусідні господарства чи хутори були розташовані на значній відстані один від одного, такі замкнуті двори-*“фортеці”* захищали мешканців та худобу не лише від холодних вітрів та снігових заметів, а й від хижого звіра та можливих непрошених гостей.

Окрім названих типів забудови існували ще й перехідні, наприклад, між вільним і зімкнутим або вільним і замкнутим. Це стосується також і варіантів забудови дворів. Певний вплив на забудову двору мало втручання у народне сільське будівництво державного законодавства.

Наприклад, російські, австрійські й угорські будівельні закони та інструкції XVIII–XIX ст. регламентували місцезнаходження на садибі певних будівель (стодол, клунь), розташування двору щодо сільської дороги або вулиці, вносили деякі корективи у народне будівництво.

Колективізація і варварське “розселення” українських хліборобів у 30–40-і роки XX ст. відчутно вплинули на подальший розвиток садиби та двору. Майже повсюдно з організацією колгоспів господарські будівлі селянських дворів розбирали, а матеріали з них використовували для будівництва кологоспних ферм, зерносковищ та інших об’єктів. Разом з тим скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва в індивідуальних селянських господарствах зробило непотрібними деякі традиційні господарські споруди двору, зокрема, численні приміщення для утримання худоби, зберігання та обробки зернових тощо.

На сучасному етапі типи забудови дворів та їх варіанти значною мірою втратили свою локальну специфіку, що зумовлено як соціально-економічними чинниками, так і появою стандартних, уніфікованих будівельних матеріалів, типових проектів забудови. Це спричинило істотне обмеження народної архітектурної творчості на селі.

Житло

Народне житло належить до фундаментальних галузей традиційної культури будь-якого етносу, в тому числі й українців. Його можна розглядати під різними кутами зору: *будівельного матеріалу та конструкції*, розвитку *вертикального та горизонтального планування, системи опалення, організації інтер’єру, декоративних аспектів житла, соціологічних*, тощо. Етнологи до найважливіших характеристик традиційного житла відносять його *горизонтальне планування та систему опалення*. Саме ці параметри належать до найстійкіших і дають змогу виявити загальноетнічні риси розглядуваної галузі народної культури. Тоді як інші – будівельний матеріал та конструкція, покрівельний матеріал та крутизна схилів даху, та чи інша кількість житлових приміщень і т. п. є змінними і залежать від таких чинників як природно-географічне середовище, особливості господарських занять, умови соціально-економічного розвитку тощо.

Українське народне житло сягає своїми початками у ранньослов'янський період і пройшло тривалий шлях розвитку від *півземлянкового (заглибленого) однокамерного до наземного багатоканального*. Археологічний та етнографічний матеріал свідчить, що основою традиційного українського житла було заглиблене в землю однокамерне підквадратної форми приміщення в одному з кутків якого розташовували опалювальний пристрій – піч, а в інших – прості та первісно нерухомі меблі: *під* (своєрідний дощаний топчан) для сну, *стіл* (*стіл-скриня*), *лави*, *скриня*, рухома лавка-ослін, *полиця* для посуду. Подібні житла тривалий час побутували в українському селі, а поодинокі зразки його можна було ще зустріти в 90-х роках ХХ ст. на Західному та Середньому Поліссі. Описаний варіант житлового приміщення притаманний майже для всієї території, на якій розселений український етнос і має характер етнічної традиції.

Наступним етапом розвитку горизонтального планування було двокамерне житло *сіни+хата*. Його виникнення пов'язане з появою *сіней* – спочатку примітивних, зведених з приставлених до стіни жердок, вкритих дерном чи шаром трави, а пізніше – капітальних. В українців *сіни* є як правило холодним неопалюваним приміщенням.

Приблизно з середини ХІХ ст. найпоширенішим типом горизонтального планування традиційного житла українців стало трикамерне типу: *хата+сіни+комора*. Варто зазначити, що поява тих чи інших типів планування житла та їх варіантів на різних теренах України не відбувалася синхронно, одночасно. На їх поширення мали вплив різні чинники: географічні та соціально-економічні умови, наближеність до міст та жвавих торговельних шляхів тощо. В поселеннях, які з огляду на природно-географічні умови були порівняно ізольованими від інших місцевостей, міст і, відповідно, обмін культурним та виробничим досвідом був спорадичним, тривалий час зберігалися архаїчні форми житлобудівництва, в тому числі й горизонтального планування (Полісся, Карпати). Поблизу міських поселень, біля жвавих торговельних шляхів новації у житлово-господарське будівництво проникали швидше.

Зазначені три типи горизонтального планування народного житла доцільно розглядати як базові, на основі яких розвивалися їх варіанти, які нерідко мали локальні особливості. Зокрема, в Закарпатті відомі

двокамерні житла, які склалися з двох приміщень з окремими входами знадвору (хати з піччю й комори). В центральних районах галицької частини Бойківщини побутував варіант трикамерного планування, в якому власне житлове приміщення розташовувалося між сіннями та коморою (*комора+хата+сіни*). На Гуцульщині, Поділлі, Покутті та деяких інших місцевостях поширеним було трикамерне житло, яке складалося з двох житлових кімнат, розділених сіннями (*хата+сіни+хата*). На Волині та Поліссі приблизно з середини ХІХ ст. в заможних селян набуло поширення одностороннє планування три- або чотирікамерного житла (*сіни+хата+хата; комора+сіни+хата+хата*). Крім того, поліщуки нерідко виділяли в сіннях приміщення для зберігання овочів, солінь, картоплі – “стебку”, яку під час морозів обігрівали жаром, насипаним у старий чавун. Приблизно з ХІХ ст. у селянській побут деяких регіонів України поступово входить таке житлове приміщення, як *ванькир*, який влаштовували у житловій кімнаті за допомогою перегородки і використовували в якості кухні, оскільки тут знаходилася піч або спальні. Нерідко за тильною стіною житлової кімнати влаштовували комору; такі житла часто зустрічалися в заможних гуцулів (*хата/комора+сіни+хата/комора*), на Покутті та Лемківщині.

У розширених сім'ях (складних, кількапоколінних) часто були багатоканерні житла ускладненого планування. Нерідко для збільшення житлової площі переобладнували комору або добудовували нове приміщення до існуючої споруди.

Найважливішим елементом *інтер'єру* житлового приміщення українців (“хати”, “хижі”, “халупи”) був опалювальний пристрій – *вариста піч*. Вона розвинулася з *відкритого вогнища*, яке пройшло в своїй еволюції низку етапів, відображених у реліктових явищах українського традиційного житлового будівництва (поліський “горен”, який засвідчує факт побутування в давньому українському житлі відкритого вогнища, “кабиця” – півзакрите вогнище, яке споруджували в сіннях на Волині, півдні України). Вариста піч, яка є основним опалювальним пристроєм українського народного житла, розташовувалася в передньому куті хати справа від дверей біля напільної та сінешньої стін. Вона ефективно обігрівала житлове приміщення і відкривала широкі можливості для термічної обробки

їжі – печіння, варіння, тушкування, сушіння. Крім того, на печі спали діти та найстарші члени сім'ї. Піч займала приблизно одну четверту частину житлового приміщення. Її устя було повернуте до фасадної, чільної стіни (за винятком Лемківщини, де пічний отвір за місцевою традицією виходив до причілкової стіни).

Що стосується *системи відведення диму*, то вона також пройшла еволюцію від “курної” до “півкурної” і нарешті до опалення “по-білому”. При “курному” опаленні піч не була обладнана димозбірником (“комином”) і дим під час опалення виходив з устя в кімнату, а звідси – крізь отвір у стелі або прочинені двері у сіни і назовні. При “півкурному” опаленні над устям печі прилаштовували димозбірник, який відводив дим крізь отвір у сінешній стіні (“каглу”) або у стелі в сіни або на горище. І нарешті опалення “по-білому” полягало в тому, що дим за допомогою димозбірника і комина (влаштованого в сінях або на горищі) повністю усувався з хати. Поширення цих трьох варіантів відведення диму було нерівномірним у часі та просторі. Так, у Карпатах та на Поліссі “курне” опалення можна було зустріти ще в першій половині ХХ ст., тоді як в інших регіонах (Поділлі, Покутті, Середньому Подніпров'ї та ін.) про нього забули ще в ХІХ ст.

По діагоналі від печі в хаті влаштовували “покуть”, “божий кут”, де розвішували образи, рушники. Під образами встановлювали стіл (подекуди стіл-скриню). Від покуті вздовж чільної і причілкової стін розміщували широкі, первісно нерухомі лави. Простір між піччю і причілковою стіною займав “піл” – дерев'яний нерухомий тапчан для снання. Ліворуч від дверей у кутку знаходилася полиця для посуду (“мисник”, “судень”).

Будівельний матеріал, з якого українці зводили житлові та господарські будівлі, залежав значною мірою від місцевих природних ресурсів та від заможності конкретного селянина. Одним із найдавніших будівельних матеріалів в українців і слов'ян загалом, учені вважають *деревину*, з якої зводили стіни споруд за допомогою *зрубної* і *каркасно-стовпової* технік. На Поліссі і в Карпатах дерев'яні зрубні житла з хвойних порід та бука зводять до сьогодення. В інших регіонах України внаслідок знищення лісів, високої ціни на деревину приблизно з ХІХ ст. переважає житло каркасно-стовпової конструкції. На півночі Лісостепу дерев'яний каркас заповнювали деревом і глиносоломою,

на півдні – плетінням (лоза, очерет, глиносолома). На Правобережній Україні відстань між вертикальними стовпами каркасу заповнювали вставленими *горизонтально* у пази дерев'яними горбилями (“риглями”, “дилями”). На Лівобережжі переважало *вертикальне* заповнення каркасу (“сторчівка”, “сторч”).

У Лісостепу і Степу плетені стіни каркасного житла обмазували товстим шаром глиносоломи і потім білили. В степових районах поширені також житла, в яких стіни *безкаркасні* – зведені з глиносолом'яних вальків, глинолітї, з цегли-сирівки або з природного каменю (ракушняку, солонцю).

Що стосується конструкції стелї, то вона трималася на товстій поперечній або поздовжній балці (“сволоку”, “трагарї”, “трамі”, “бальку”) або їх комбінації. Сволок був необхідний у зв'язку з давньою слов'янською традицією присипки стелї хати товстим шаром піску, що сприяло її утепленню. Цю важливу конструктивну деталь хати українці, як і інші слов'янські народи, прикрашали різьбою, розписом (серед іншого тут містилася інформація про те, хто і коли звів будівлю, апотропеїчні знаки тощо). На Полїссї зустрічалися архаїчні житла зі зрубною трикутною або трапецієподібною (“горбатою”, “накотом”) стелею.

Долівка (“земля”) у житлі найчастіше була глиняною. З другої половини ХІХ ст. серед заможних верств селянства поширюється дерев'яна підлога. Іноді в давніх житлах вона була комбінованою: біля печі – глиняна, а на решті житлової площі – дерев'яна.

В українців відомі кілька конструктивних типів даху. До найдавніших варто зарахувати конструкцію даху на *сохах* або *півсохах*. Архаїчним є також зрубний дах (полїський “накот”). Найпоширенішим з ХІХ ст. був дах на *кроквах*. Покрівельним матеріалом у лісових районах тривалий час служила деревина – *дошка*, *гонт*, *драниця*, *очерет*. Найбільшого поширення набула *солома*, якою пошивали дахи жител та господарських споруд на всїй території України. В українців побутовали як *двосхилї* (Полїсся), так і *чотирисхилї* дахи та різні їх варіанти.

Господарські будівлі традиційного селянського двору можна поділити на декілька груп: 1) *для утримання свїйських тварин і птиці* (хлів для великої рогатої худоби; *стайня* для коней, овець; *саж*, *куча*

для свиней; курник для домашньої птиці; та ін.); 2) для зберігання продуктів сільського господарства (клуня, стодола, половник, осет, стебка, пивниця, льох, погріб, оборіг, комора, кошниця та ін.); 3) для зберігання сільськогосподарського реманенту та транспортних засобів (шопа, возівня, повітка тощо). Крім того, окрему групу становлять малі архітектурні форми (огорожі, криниці, тощо). Асортимент господарських будівель, їх кількість залежали насамперед від структури господарських занять, які історично сформувалися в тому чи іншому регіоні України, а відтак і від господарських потреб місцевого населення, а також від рівня заможності конкретного селянина.

Після колективізації українського села і пограбування українського хлібороба деякі традиційні господарські будівлі двору стали непотрібними: стайні для коней, клуні, осеті, окремі комори для зберігання зерна тощо.

Будівельна обрядовість

Невід'ємною складовою традиційного житлово-господарського будівництва українців є *будівельна обрядовість*. Адже в минулому зведення житлових, господарських, а нерідко й культових та промислових споруд, супроводжували численні народні звичаї, обряди, гадання, магичні дії, прикмети, повір'я та ритуальні заборони. Світоглядні уявлення, на основі яких вони сформувалися, сягають в часи родового суспільства і мають індоєвропейську основу, спільну щонайменше для всіх слов'янських народів. Серед найістотніших з них, що спричинилися до формування зазначеного обрядового комплексу, треба виділити пошанування предків, давні уявлення про підземелля як один з локусів потойбічного світу, страх перед померлими, віра в силу магії тощо.

Становлення будівельної обрядовості українців тісно пов'язане з ранньослов'янським житловим будівництвом, зокрема, з традицією заглибленого в землю житла, побутуванням зрубної і каркасної технік зведення дерев'яних споруд, вогнища в якості опалювального пристрою, конструкцією даху на сохах тощо. З розвитком житлово-господарського будівництва (ускладненням будівельної техніки і конструкції, вертикального та горизонтального планування, системи

опалення і димовідведення) одні елементи обрядовості відмирили, інші зберігалися, але вже не відповідали первісним реаліям народної архітектури. В процесі трансформації, особливо під впливом запровадження християнства, відбулися нашарування на давній пласт вірувань і повір'їв, затінивши їх первісну основу. Однак, незважаючи на еволюцію, яка тривала кілька тисячоліть, будівельна обрядовість майже до сьогодення зберегла основне ядро своєї світоглядної основи.

Будівельні звичаї та обряди відносять до *оказіонального* виду обрядовості. Водночас вона має тісний зв'язок з *календарно-побутовою* і *сімейною* обрядовістю.

За структурою будівельну обрядовість можна поділити на декілька блоків: 1) *обрядодії, передуючі будівництву*; 2) *обряди та звичаї, які супроводжують власне будівництво*; 3) *новосільні звичаї та обряди*.

Обрядодії, передуючі будівництву, охоплювали низку прикмет, гадань, повір'їв та ритуальних заборон, спрямованих на ***вибір*** відповідних ***будівельного матеріалу, місця будівництва, часу будівництва***.

Традиційним ***будівельним матеріалом*** в українців (як і в ранньослов'янських племен) було дерево, меншою мірою – глина і камінь. Його *вибору* надавали важливого значення. Відповідно до народних уявлень будівельний матеріал повинен мати, крім відповідних ділових, практичних якостей і характеристик, ще й ритуальну цінність. Зокрема, дерево мало бути “мудрим”. Традиція забороняла використовувати в будівництві певні породи дерев (осику, подекуди модрина та деякі ін.) та дерева з природними або набутими аномаліями (розсохате, з диким наростом довкола стовбура, з вертикальним суком-“свічкою”, обросле омелою, деревним грибом, засохле (“в’ялицю”), поламане вітром, вирване вихором з коренем (“віворіть”), уражене блискавкою (“громобій”), зі слідами діяльності людської руки та ін.). За повір'ям така деревина, потрапивши в будівлю (передовсім житлову або призначену для утримання худоби) спричинить її мешканцям різні нещастя (ім “не буде вестися”): хвороби, сварки, бідність, смерть тощо.

У минулому побутовали ритуальні дії, пов'язані з рубанням дерева, зокрема й для будівництва. Дерево для зведення оселі вибирав лише особисто господар, так би мовити на свій страх і ризик, не доручаючи

цієї важливої і відповідальної справи нікому сторонньому – ні ліснику, ні навіть майстрові. Ліс розпочинали рубати з молитви. Залежно від локальної традиції перше зрубане дерево призначалося або на підвалини будівлі (Полісся, Карпати, Волинь), або ж його неодмінно розпилювали і спалювали (Гуцульщина). Дерево, призначене для виготовлення сволока, негайно посвячували (Підгір'я). На пеньок стятого дерева клали “плату” – дрібні металеві гроші, хліб, сіль (Полісся). Якщо дерево під час рубання завіситься на сусіднє, то це віщувало неминучу пожежу в новій хаті (Бойківщина). Везли зрубану деревину на обійстя лише відземком уперед. Що стосується каменю і глини, то їх не можна було брати з місць поховань, з дороги, меж тощо.

Ритуальною насиченістю також відзначався *вибір місця* для будівлі, особливо житлової, адже воно, подібно як і будівельний матеріал, повинно бути ритуально “чистим”. Згідно із загальноукраїнським повір'ям існували так звані “нечисті” місця, на яких начебто не буде “вестися” мешканцям. Як правило, до них відносили місця реальних і гіпотетичних поховань, де проявлялася нечиста сила, мали місце різні демонологічні ситуації. Зокрема, українці остерігалися будь-що будувати на межах і границях, стежках, окапі даху, смігтезвалищах, узбіччях доріг і перехрестях, на місцях викорчуваних дерев, уражених блискавкою, сукровищах, румовищах, печищах, тощо.

Механізм вибору місця для будівництва був двоступінчастий: 1) обране реально придатне для забудовування місце перевіряли за допомогою певних бінарних *прикмет*-класифікаторів (зі значенням: придатне/непридатне), про які йшлося вище; 2) якщо місце пройшло цей тест, то приступали до другого етапу перевірки за допомогою *гадання*.

Гадання про місце будівництва в українців вирізняються значною локальною різноманітністю. Найпоширенішим є таке: на посипані попелом чотири кути майбутньої хати господар увечері клав по крайцю хліба. Вранці відбувалася перевірка результату: непорушений хліб, відсутність слідів на попелі свідчили, що місце “чисте”; в іншому випадку продовжували гадання деінде. Ще одне давнє гадання полягало в тому, що на облюбоване місце виводили вівцю або корову (вола, бика) і спостерігали: якщо тварина на ньому ляже відпочивати, то місце “чисте”. Поліщуки, везучи з лісу дерево для підвалин, на місці

приблизної новобудови переставали керувати кіньми чи волами й спостерігали: де вони зупиняться самі, там і будували оселю. На Гуцульщині господар приходив на місце будівництва й розмахнувшись, підкидав угору свіжоспечений гарячий хліб: якщо він впав на землю підшоною, то місце “чисте”, а відтак й придатне для будівництва.

Час, як і простір, також в народних уявленнях наділяли символічними характеристиками і був нерівноцінний. Починали рубати в лісі дерево, закладали підвалини будівлі, входили у нове житло в “щасливий”, “легкий” час. Народна традиція забороняла починати будівництво у високосний (“переступний”) рік. Найкращою фазою місяця для початку будівельних робіт був підповний і повний місяць, оскільки “все буде рости, в хаті буде всього повно”. Період посту, дні присвячені великомученикам українці зазвичай вважали непридатними для початку будівництва. Найкращими днями тижня для заснування підвалин хати були вівторок, четвер, рідше субота – так звані “легкі”, “парні”, “щасливі”, “хлопські”, “порзні”, тоді як понеділок, середа і п’ятниця – “важкі”, “божкові”, “пісні”, “жіночі” тощо. Що стосується пори доби, то і тут треба було вибрати оптимальний час для певної справи. Наприклад, гадали про місце, як правило, в період з вечора до ранку. Хату закладали лише в проміжку від ранку до обіду. В полудень заборонялося працювати на будові. Після заходу сонця заборонялося будь-що робити. На зв’язок будівельної обрядовості з календарно-побутовою вказує, наприклад, вимога починати будівництво після великоднього посту, а входити до нової оселі під якимсь поминальним святом (Михайла, Дмитра), або ж на Покрову.

Обряди та звичаї, які супроводжують власне будівництво. Зведення оселі розпочиналося з *будівельної жертви*. Вона відома у двох формах: 1) кривавій (тваринній) і 2) безкровній (предметами). У викопані в землі ями для стовпів (на які згодом встановлювали підвалини) лили кров убитої тварини, зазвичай – півня, курки чи вівці (Гуцульщина, Середнє Полісся) або ж клали краєць хліба (зерно), металеві гроші, жмут вовни тощо. Пізнішими за походженням є апотропеїчні складові зазначеної жертви: свячена вода, посвячене зілля, ладан тощо. В місцях давніх поселень українців (Прикарпаття, Волинь, Полісся) цей звичай ще донедавна побутовував під назвою “закупляння місця для хати”.

Походження будівельної жертви в українців пов'язане з ранньослов'янським, заглибленим у землю (півземлянковим), житловим будівництвом. За давніми індоєвропейськими віруваннями підземелля було світом померлих. Споруджуючи півземлянку (а згодом – вкопуючи в землю опорні стовпи для підвалин хати), давні слов'яни, а згодом й українці, за традицією задобрювали небезпечних й могутніх мешканців потойбіччя за те, що турбували їх спокій.

Небезпечність порушення в такий спосіб спокою померлих стала основою для *демонізації постаті майстра-будівельника*. В українському демонічному пантеоні він належав до так званих “непростих”. Українці вважали, що він мусить “знати від себе” – тобто, володіти чарівними, магічними вміннями і знаннями, завдяки яким може відвернути небезпеку, яка чигає на нього, особливо на початку будівництва, коли ведуться земляні роботи. Згідно з поширеним у минулому повір'ям він мусив хату на “когось” або “щось” закласти (“на мишей”, “на горобців” тощо).

Важливе місце в будівельній обрядовості українців займало пошанування предків, без “сприяння” яких зведення нового житла (як зрештою й інші важливі житейські справи) було немислиме. З цією метою їх запрошували на початку будівництва (“*на закладщину*”), застромлюючи в землю на місці майбутньої покуті давній знак запрошення – зелену гілку (яка з часом трансформувалася в хрест, збитий із сирих паличок, прикрашений зеленню, зіллям). Аналогічну функцію виконував хліб, покладений на покуті підвалин на простелений рушник, запалена свічка. На Волині подекуди ставили на підвалини кутю, яка є традиційною поминальною стравою. “Закладщина” завершувалася зазвичай щедрою гостиною, на якій були присутні, крім господарів та майстрів, близькі родичі і сусіди.

Низка *прикмет, ритуальних заборон, звичаїв супроводжувала процес будівництва у вузькому розумінні*. Нехтування ними, недотримання усталених багатовіковою традицією приписів загрожувало господарям різними неприємностями й нещастями. Зокрема, *підвалини* треба було укладати “відземками” до покуті, й після того, як їх зв'яжуть між собою замками заборонялося стукати по них сокирою. Кількість *вінців* у зрубі хати (як зрештою й сволоків, чи крокв на хаті) повинна бути непарною. Всі вертикальні конструктивні

частини будівлі (*стовпи, одвірки, арцаби* і навіть *тиблі*) повинні встановлюватися лише “по росту” – відземком до землі. Під поріг і вікна хати клали зазвичай випробувані апотропеї: свячену воду, посвячене зілля, ладан, іноді старі залізні предмети (ніж, ножиці, шило тощо).

Локальною різноманітністю відзначався обрядовий супровід встановлення на хаті *сволока* – товстої балки (однієї або кількох), яка утримувала стелю, присипану зверху для утеплення житла товстим шаром піску (“землі”). (Присипка стелі шаром піску в українців є ремінісценцією ранньослов’янської традиції влаштовувати у заглибленому в землю житлі стелю з дерну, яка зазвичай суміщала функції даху і стелі за відсутності останньої). На нижній (рідше – боковій) площині *сволока* вирізали апотропеїчні символи (хрест, розети), рік будівництва, ім’я майстра, господаря, короткі формули-побажання, а під його кінці, які спиралися на стіни хати, клали свячене зерно, монети, ладан, свячене зілля, кропили свяченою водою. Адже *сволок* тримав на собі значний тягар – кілька возів піску (“землі”), яким була присипана зверху стеля, і мав забезпечити мешканців хати від нещасного випадку. По закладеному на хату *сволоку* традиція забороняла стукати сокирою, бо згідно з повір’ям “в хазяїна болітиме голова”, “буде хата чадною”. (Останнє повір’я відображає етап розвитку житла, коли воно опалювалося за допомогою вогнища, а стеля була відсутня – її функції виконував дах, покритий товстим шаром дерну). Встановлення *сволока* завершувалося святковим могоричем (“*сволоковим*”).

Зведення на новобудові конструкції даху (*крокв*) супроводжувалося вивішуванням обрядового деревця – “*квітки*”. Вершок сосни, смереки чи гілку якогось іншого “сирого” дерева (яблуні, вишні, дуба) або ж букет з різних живих квітів, трав, зілля, свяченого житнього колосся, іноді з хрестиком майстер чіпляв на першу пару *крокв* – над тією стіною, де згодом висітимуть образи й буде покуть.

У новітні часи ця “*квітка*” – обрядове деревце або тотожний йому букет з хрестом – символізує закінчення основних будівельних робіт і слугує сигналом для господарів готувати щедрий почастинок для майстрів (“*крокове*”) і розрахунок за роботу. В далекому минулому (зокрема, щонайменше ще в першому тисячолітті) основою конструкції

даху житла була пара *сох*, які встановлювали на початку будівництва (на закладщину). Тоді ж вивішували і обрядове деревце, як символ запрошення предків для сприяння будівництву. (У деяких місцевостях України ця архаїчна традиція ще донедавна подекуди зберігалася в каркасно-стовповому будівництві, коли одного дня встановлювали підвалини й опорні кутові стовпи хати і споруджували основу даху з крокв, на які вивішували “квітку”. На Поділлі біля “квітки” іноді ставили посудину з кутею).

Засохлу на кроквах обрядову зелень звичай забороняв викидати. Її (а разом з нею й запрошених предків) як правило відправляли назад в потойбіччя звиклим способом: спаливали в печі (примовляючи при цьому: “Нехай іде з димом до Бога!”), кидали в річку або потік, зберігали на горищі.

Зведення в хаті *варистої печі* – основного опалювального пристрою в українському традиційному житлі також подекуди супроводжували обрядодії, подібні за структурою до “закладщини”: під час копання фундаменту чи закопування опорних стовпів опіччя господарі різали півня (бойківсько-лемківське пограниччя на Закарпатті), клали окрасць хліба, монети тощо. Спорудження печі завершувалося святковим могоричем – “димовим”. У минулому нову піч уперше розпалювали за допомогою “живого” вогню, добутого тертям двох шматків дерева або викрешуванням з кременю.

Завершальним акордом обрядово-звичаєвого комплексу, який супроводжував зведення житла, були “*входчини*”. Вселення до нової хати супроводжували численні повір’я, звичаї, обряди, прикмети. За традицією нова оселя (очевидно внаслідок її заглибленого “минулого”) таїла різні небезпеки для мешканців. В українців, як і в інших слов’янських народів, побутувало повір’я про швидку й неминучу смерть того, хто перший увійде до нової хати: “до року помре”. Тому господарі намагалися різними способами уникнути небезпеки. Зокрема, нерідко першим заходив у нову домівку найстаріший член роду чи сім’ї, який вже “вижив” свій вік. Подекуди першим впускали в дім “дитя” – хлопчика не старшого семи років, оскільки за повір’ям йому жодні демонологічні небезпеки не страшні. З цією ж метою годилося посвятити нову хату. Найчастіше першої ночі в новій хаті ночували півень, кіт, або півень і кіт разом, після чого наступного дня заходили господарі. Хазяїн йшов до нової хати з хлібом, загорнутим у

новий рушник, а хазяйка – з образом Спасителя. Хліб клали на стіл, а на лаву на покуті ставили діжу.

Посвячення нової хати священником не було атрибутом *входчин*. У багатьох місцевостях нову домівку могли освячувати згодом і тоді ж влаштовувати багатолюдніше *новосілля*. Важливим елементом новосільних традицій українців було запрошення першого дня до оселі покійних предків, щоб заручитися їхнім “сприянням” у новій хаті. На входчини влаштовували гостину, запрошували рідню, сусідів, майстра. Напередодні в церкві замовляли поминальну службу за померлими. Часто на гостину вербально запрошували померлих батьків і дідів, подекуди з цією метою навіть йшли на кладовище. Але найчастіше вважали, що померлі самі цього дня прийдуть, бо начебто самі добре знають, коли треба приходити.

Після завершення гостини за звичаєм стіл на ніч не прибирали і не гасили цієї ночі лампу (свічку, лампадку), оскільки вірили, що вночі прийдуть гості з “тамтого світу” і почастиються залишками святкової трапези.

На Поліссі як розвиток уявлень про пошанування предків, ще донедавна побутував звичай запрошення до нової оселі *домовика*. Українці вірили, що “домовик є в кожній хаті”, хата “не може без нього стояти”. Поліщуки переносили його зі старої хати у нову в чавуні з жаром, у старому постолі, запрошували вербально переселятися тощо. Найчастіше його локусом у домівці є покуть, місце під порогом, якийсь закуток біля печі (“кубашка”, “печірка”, підпіччя) або ж на горищі (“домовик нагорі біля комина спасався”). За повір’ям, від його “сприяння” залежать добробут, здоров’я, щастя, врожай і потомство господарів. Господарі його “задобрювали”, “загоджували”, залишаючи в усталеному традицією місці їжу й дотримуючись певних узвичаєних правил поведінки.

На сучасному етапі в побуті українців залишилися лише окремі елементи будівельної обрядовості із втраченою первісною семантикою. До них варто зарахувати закладання у фундамент новобудови грошей (металевих монет) і окроплення його свяченою водою, іноді запрошують священника посвятити місце для нової оселі. Стійко зберігається традиція вивішувати на кроквах новобудови “квітку”, як символ завершення основних будівельних робіт. На сучасному етапі також поширеним є звичай освячення священником нового житла.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Борисенко В.* Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К.: Унісерв, 2000. 191 с.; іл.
- Глушко М.* Історія народної культури українців: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 414 с.
- Данилюк А. Г.* Традиційна архітектура регіонів України: Полісся. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 147 с.; іл.
- Данилюк А.* Українська хага. К.: Наукова думка, 1991. 112 с.; іл.
- Козакевич М. З.* Типи поселень на Українському Поліссі // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. Вип. 4. С. 24–40.
- Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1980. 191 с.; іл.
- Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. / Ю. Г. Гошко, Т. П. Кішук, І. Р. Могитич, П. М. Федака. К.: Наукова думка, 1987. 271 с.; іл.
- Приходько Н. П.* Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. Москва: Наука, 1975. С. 245–275.
- Русов М. А.* Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1902. Т. 13. Ч. 2. С. 73–120; илл.
- Русов М.* Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини. К., 1915. 147 с.; іл.
- Самойлович В. П.* Українське народне житло. К.: Наукова думка, 1972. 56 с.; іл.
- Самойлович В. П.* Народное архитектурное творчество Украины. 2-е изд, переработ. и доп. К.: Будивельник, 1989. 344 с.; илл.
- Симоненко І. Ф.* Поселення, садиба та житло на Закарпатті // Матеріали з етнографії та художнього промислу. К.: Вид-во АН УРСР, 1956. Вип. 2. С. 60–109; іл.
- Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла Середнього Полісся: конструктивно-функціональний та світоглядний аспект // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2008. Вип. 43. С. 134–183.
- Сілецький Р.* Сільське поселення та садиба в українських Карпатах XIX – початку XX ст. К.: Наукова думка, 1994. 140 с.; іл.
- Сілецький Р.* Традиційна будівельна обрядовість українців: монографія. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 428 с.; іл.
- Стельмах Г. Ю.* Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К.: Наукова думка, 1964. 230 с.; іл.
- Федака П. М.* Народне житло українців Закарпаття XVIII – XX століть. Ужгород: Гражда, 2005. 351 с.; іл.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Традиційні соціально-економічні типи сільських поселень українців.
2. Структура села як соціально-економічного типу сільського поселення.
3. Походження присілків.
4. Основні форми (типи планування) сільських поселень українців.

-
5. Традиційні типи забудови селянських дворів українців.
 6. Замкнутий тип забудови двору та причини його виникнення.
 7. Характерні особливості та ареал поширення двору зімкнутого типу забудови.
 8. Історична еволюція українського народного житла.
 9. Розвиток горизонтального планування українського народного житла.
 10. Інтер'єр українського народного житла.
 11. Еволюція системи опалення українського народного житла.
 12. Обрядово-звичаєвий аспект вибору місця для зведення домівки.
 13. Вибір часових рамок для будівництва.
 14. Будівельна жертва.
 15. Обрядове будівельне деревце.
 16. Новосільні звичаї та обряди.

Розділ XII НАРОДНИЙ ОДЯГ

ФУНКЦІЇ ОДЯГУ

Народний одяг становить одну з найважливіших галузей традиційної культури етносу. Він залежний від природно-географічних умов, у яких проживає етнічна спільнота, специфіки господарської діяльності етносу чи його окремого підрозділу, етнічних традицій та контактів з іншими народами, світоглядних уявлень, вірувань, естетичних смаків і вподобань, соціальної та статеві-вікової структури народу на певному історичному етапі його буття. Відповідно традиційний одяг виконує низку функцій: *захисну, апотропеїчну (оберегову), обрядову, естетичну, етнодиференціюючу, соціальну, статево-вікову.*

Захисна функція належить, безсумнівно, до найдавніших. Адже одяг передовсім захищав тіло людини від несприятливих природнокліматичних умов – холоду, спеки, дощу, снігу, морозу, вітру, укусів комах тощо. Різні кліматичні умови, в яких проживали і проживають народи світу, зумовили появу значної кількості видів і форм одягу та їх захисну специфіку. Це простежується не лише на прикладі етносів, які живуть у різко відмінних природно-географічних умовах, а й у межах розселення однієї етнічної спільноти, зокрема й українців. Наприклад, у Карпатах поширеним безрукавним нагрудним одягом найчастіше слугувала коротка хутряна безрукавка (*кептар*), на Підгір'ї – сукняна (*бруслик, лейбик*), на Середньому Подніпров'ї – легша і довша *керсетка*. Бойки, гуцули і лемки носили шкіряне взуття (постоли, ходаки, керпці), а поліщуки – плетене з лика (*личаки*), які найбільше відповідали місцевим природнокліматичним особливостям.

Не менш давньою варто вважати *апотропеїчну (оберегову)* функцію одягу. Вона тісно пов'язана зі світоглядними уявленнями українців, демонологією, вірою в силу магічних дійств. Адже, згідно з первісними уявленнями, навколишній світ населений різними могутніми духами, ходячими мерцями, які не завжди добре налаштовані до людини, тривалий час побутувала (а подекуди й досі збереглася) віра у небезпеку зловорожої магії, в лихе око тощо. Тому одяг, який облягав тіло, повинен був захистити людину від можливих негативних впливів. Низка елементів одягу чи окремих його

компонентів виконувала саме апотропеїчну функцію. Це стосується, наприклад, вишивки, яку наносили на сорочку чи інші компоненти одягу: місце її розміщення, колористики, орнаменту. Роль оберегів виконували прикраси, які доповнювали стрій (дівочий вінок, виготовлений із певних рослин, стрічка тощо).

З плином часу берегова роль багатьох елементів і компонентів одягу була забута і вони почали виконувати здебільшого *естетичну* функцію. У прикрасах, вишивці, тканих орнаментах, колористиці виявлялися художньо-естетичні смаки народу з численними регіональними особливостями. На сучасному етапі найкращі з них використовують для виготовлення святкового національного вбрання, сценічних костюмів.

З обереговою функцією тісно пов'язана *обрядова*. В минулому обрядовий одяг українців містив низку атрибутів, характерних, наприклад, для весільного, родильного чи поховального обрядів. Вони відображають світоглядні уявлення етносу, його духовні традиції, норми обрядової поведінки. У весільній обрядовості такими атрибутами можна вважати *рушники*, гуцульську *гублю*, *чільце*, *калачі* на поясі в молодих, друзб і дружок (Покуття); в родильному обряді – *крижмо*; у поховальному – біла або чорна хустка, весільний характер поховального одягу неодруженої молоді тощо. В окремих календарних та оказіональних звичаях і обрядах одяг носили навиворіт, одягали стрій протилежної статі, носили влітку *кожух* або виконували те чи інше ритуальне дійство частково чи повністю оголеними.

Істотне місце в обрядовому одязі мала колористика і наявність чи відсутність прикрас. Зокрема, у весільному вбранні домінував червоний колір; у поховальному – білий, який на зламі ХІХ–ХХ ст. витіснив чорний колір під впливом європейської міської моди.

Етнодиференціююча функція одягу виявляється в тому, що засвідчує належність людини до певної етнічної спільноти. В українців кількість специфічно етнічних елементів одягу обмежена вузьким колом декоративно-художніх засобів і конструктивних прийомів. На межі ХІХ–ХХ ст. етнічна специфіка українського одягу найповніше збереглася у селянському вбранні. Однак він не мав єдиного загальноукраїнського зразка, варіанта. Натомість в Україні відомо чимало регіональних комплексів та їх локальних варіантів. Вони виникли під впливом низки

чинників (природно-географічних, господарських, унаслідок тривалих контактів з іншими етносами). Водночас у них нерідко зберігалися окремі архаїчні риси, характерні для давніх етапів етнічної історії українців – ранньослов'янської доби, часів Давньої Русі (плетене взуття, незшитий стеговий одяг, тунікоподібна сорочка та ін.). У процесі формування нації, а також під впливом нівеляції багатьох компонентів традиційного одягу поступово викристалізувалося уявлення про український національний костюм або його окремі важливі атрибути. Показовим у цьому сенсі може бути одяг українського козацтва. Сформувавшись у порівняно пізній час, увібравши в себе чимало іноетнічних запозичень (європейських, східних), він мав вплив на український традиційний одяг загалом і навіть нерідко усвідомлювався як національний, який репрезентує всю українську спільноту. Аналогічна ситуація склалася і з іншими регіональними комплексами українського народного вбрання. На сучасному етапі, мабуть, у жодному кутку України не виникне жодних сумнівів у тому, що подільський, волинський або навіть гуцульський костюм є водночас українським національним. Варто зазначити, що в українців з огляду на наявність низки регіональних комплексів народного одягу етнодиференціююча функція останнього проявлялася здебільшого на міжетнічному пограниччі (українсько-російському, українсько-угорському, українсько-польському тощо).

Процес формування єдиного національного костюма утруднювали не лише зазначені обставини, а й складна соціальна структура української етнічної спільноти. Адже такі соціальні стани, як селянство, козацтво, шляхта, міщанство, козацька старшина, інтелігенція мали специфічно станові особливості одягу, який тим самим виконував *соціальну* функцію. Зазначимо також, що на одяг трьох останніх станів мав вплив міський європейський костюм. Водночас у них зберігалися певні компоненти традиційного селянського одягу. В новітні часи низка елементів міського європейського костюма проникала і в селянський одяг. Одяг панівних станів і заможних прошарків вирізнявся вищою частотою переміни костюма, наявністю різних за призначенням костюмів – святкових, буденних, кількістю комплексів одягу, яка припадала на члена сім'ї.

Соціальне становище засвідчували й такі показники, як якість тканин, з яких виготовляли одяг, кількість прикрас та інших доповнень до костюма.

Одяг також відбивав статеві ознаки людини. **Статеві** функція одягу пов'язана з характером діяльності різних за статтю та віком людей, а отже, і їх становищем у суспільстві. Наприклад, хлопчики тривалий час не носили штанів, натомість верхнім одягом їм, як і дівчаткам, слугувала довга сорочка. Право носити окремі види головних уборів та поясного одягу безпосередньо пов'язувалося з переходом у категорію дорослих. Однією з ознак дівочого стану був дозвіл ходити з відкритим волоссям і носити вінок. Заміжнім жінкам звичай забороняв з'являтися на людях з відкритим волоссям. Колорит жіночого костюма (насиченість одягу вишивкою, її колір), кількість і характер прикрас із віком ставали стриманішими і скромнішими. У Карпатах носити бороду і довге до плечей сиве волосся було привілеєм лише старійшин сільської громади. У чоловіків крайка була вужчою і порівняно скромніше декорованою, ніж у жінок. Водночас у гуцулів широкий пояс-черес носили лише чоловіки, причому кількість пряжок та інших декоративних елементів на ньому засвідчували рівень заможності, статус у громаді.

КЛАСИФІКАЦІЯ НАРОДНОГО ОДЯГУ

Найзагальнішою класифікацією одягу є його розподіл за статтю людини на **чоловічий** і **жіночий**.

Природнокліматичні умови України, міжетнічні зв'язки (з поляками, росіянами, німцями, угорцями, греками, євреями, татарами, турками та ін.) сприяли розвитку великої кількості одягу та різноманітності його форм. За розташуванням на стані людини одяг поділяється на такі види:

- **натільний**: сорочка;
- **поясний (стегновий)**: *запаска, плахта, опинка, дерга, штани*;
- **нагрудний**: з рукавами (*кофта, куртка*) і без рукавів (*кептарі, лейбики*) та ін.;
- **верхній (становий)**: осінньо-весняний, плащоподібний та хутряний зимовий;
- **пояси**;

– *взуття*: плетене (*личаки*), стягнуте (*постоли*), зшите (*черевики, чоботи*);

– *головні убори*.

За способом виготовлення традиційний український одяг прийнято поділяти на *шитий* і *нешитий*. Нешитий одяг етнологи вважають давнішим за походженням. Його виготовляли з одного або декількох шматків матеріалу, драпірували різними способами, він огортає стан, утримується на тілі за допомогою зав'язок, поясів, шпильок. Частини шитого одягу скріплювали швами. Він може бути *глухий* або *розпашний*, різний за кроєм.

Класифікаційною ознакою одягу може бути його *призначення*: робочий, буденний, святковий, обрядовий.

Сорочки

Складова частина чоловічого і жіночого одягу – сорочка, характерною ознакою якої є білий колір (давня традиція). Матеріалом для її виготовлення в українців було конопляне та лляне полотно. На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині виготовляли конопляне полотно, на Поліссі, північних схилах Карпат, Волині – лляне, Поділлі – здебільшого конопляне та лляне зі суміші льоно-конопляних і конопляно-бавовняних ниток. Крій сорочки визначався способом сполучення пілок полотна на плечах. Українські сорочки виготовляли переважно з трьох, двох і лише подекуди з чотирьох полотнищ, враховуючи ширину домотканого полотна.

Залежно від крою виділяли такі основні типи українських сорочок: *тунікоподібні, сорочки зі вставками і кокеткою*. Тунікоподібну сорочку шили з домотканого полотна, яке складалося на плечах так, щоб обидві частини були рівними і на плечах не мали швів. На заломі робили виріз для голови. Сорочку шили без коміра, з простою обшивкою коло ший.

З-поміж тунікоподібного типу виділяють сорочки *з бочками і без бочків*. Сорочки з бочками шили з одного перегнутого (в перекидку) полотнища, з прямим розрізом пазухи, зі стоячим коміром і прямими рукавами. Бочки, що розширювали сорочку, пришивали до основного полотнища. Райони побутування такої сорочки – Київщина, Полтавщина, Поділля, Чернігівщина, Закарпаття.

Сорочка з бочками мала різновиди. На Закарпатті у чоловіків вона була короткою, з дуже широкими рукавами.

Своєрідністю крою *сорочки з уставками* є прямі плечові вставки. Вони розширювали плечову частину сорочки, що дає змогу утворювати призбирування довкола ший. Таку сорочку шили з трьох несиметрично складених полотнищ, з викладеним, рідше – стоячим коміром. Рукави переважно були прямими з підрукавними клинами або без них.

Виділяються також сорочки зі вставками, пришитими до основного полотнища по пітканню і пришитими по основі.

Сорочка з кокеткою з'явилася пізніше. Кокетку викроювали на ширину спинки, до неї пришивали переднє і заднє полотнища.

Найдавніша форма чоловічої сорочки у слов'ян – довга, яку носили поверх вузьких штанів. Вона побутувала на Гуцульщині, Поділлі, Поліссі.

Жіночі сорочки були водночас натільним і верхнім одягом, їх виготовляли додільними (суцільними), а також з двох частин – верхньої (*станка*) і нижньої (*підточка*). Суцільні сорочки побутували у місцевостях, де носили незшиті форми поясного одягу. Сорочки з двох частин виготовляли з різних тканин: *стан, станок, опліччя* – з тонкого, ліпшої якості полотна, нижня частина (*підточка*) – з грубшого.

Шили жіночі сорочки залежно від ширини тканини з двох або трьох полотнищ. За способом сполучення полотнищ на плечах можна виділити сорочки з призбируванням біля коміра і кроєні “в перекидку”. Сорочка з призбируванням горловини, своєю чергою, поділялася на *уставкову* та *безуставкову*.

Наприкінці ХІХ ст. почали входити у побут короткі сорочки, дещо відмінні від традиційних – без коміра, з чотирикутним вирізом горловини на кокетці. Однак і між ними існує чимало локальних видозмін. Жіночі сорочки розрізняються за способом розміщення розрізу – пазушки, яка може бути посередині станка, збоку – на одному зі швів, на плечовому шві, іноді навіть на спині.

Типовим для сорочок України було те, що в них робили вузьку шийну обшивку (комір), пазуху частіше застібали або зав'язували стрічкою чи тасьмою. Поряд із цим на Київщині та Поділлі пришивали відкладний (у низинній частині Галичини – дуже широкий) або стоячий комір. Рукав української сорочки був широкий з ластками або без них.

Українські сорочки багато оздоблювали вишивкою, яка посідає чільне місце у світовій скарбниці художньої культури. Вишивкою оздоблювали жіночі та чоловічі сорочки, верхній одяг (кожухи, свити), спідниці, головні убори (намітки, очіпки, хустки) та ін. Удосконалюючи впродовж століть майстерність вишивки, відкидаючи все менш художнє, народний одяг зберіг найтиповіші доцільні, позначені високим мистецьким смаком зразки орнаменту.

На локальні відмінності сорочок неабиякий вплив мало розміщення вишивки, орнамент якої пов'язувався з кроєм і залежав від того, де саме розміщували вишивку: на уставці, пазусі, рукавах або манжетах. Типи регіональних вишивок є своєрідними, що виявляється в кольорах, їх поєднанні, застосуванні різних технік, густоті орнаменту та ін.

Поясний одяг

Поясний жіночий одяг має багато локальних різновидів. Найдавніші види – незшиті двоплатові *запаски*, одноплатові *обгортки* (*горботки*), *плахти*, *дерги*. Двоплатові запаски збереглися у гірських районах Карпат і на Поділлі. Це два поздовжні полотнища, до верхніх кінців яких прикріплені торочки для зав'язування. Носили запаски поверх сорочки; задня запаска була ширшою за передню.

Близькі до запасок *обгортки* – суцільне вовняне полотнище, ткане у поздовжні смуги, яким жінки обгортають стан, підперізуючись вовняною *крайкою*. Обгортки побутовали на Буковині, західному Поділлі, в деяких районах Карпат.

Поясним одягом, однотипним із двоплатовою запаскою й обгорткою, була *плахта*, поширена в центральних і східних областях України. На відміну від *обгортки*, *фоти*, які склалися з одного горизонтального полотнища, у *плахті* два полотнища розміщували вертикально, їх зшивали приблизно наполовину або на дві третини. Зшита частина охоплювала фігуру ззаду, а незшиті крила (*криси*) вільно звисали по боках. Плахту обгортали навколо стану, закріплюючи крайкою. Передні кінці плахти могли заправляти під пояс. Заможні жінки пов'язували спереду на плахту ще запаску.

На Полтавщині, Черкащині, Харківщині, південних районах України старші жінки замість плахти носили *дергу*, споріднену з обгорткою.

Наприкінці ХІХ ст. з'явилися *спідниці*, які з часом замінили запаску, обгортку, плахту, дергу. Залежно від локальних відмінностей у крої, тканині, оформленні вони мали багато назв: *димка, кабат, фарбан, фартух, літник, андарак*. Усі ці терміни слов'янського походження. Виготовляли спідниці переважно з домотканих полотняних, вовняних і напіввовняних тканин. Спідницю-*димку* шили з візерункової домотканої тканини – вибійки, що виготовляли за допомогою ручного відбивання візерунка дерев'яної орнаментованої дошки.

Невід'ємною частиною жіночого поясного одягу був *фартух*. Його носили при плахті, запасці, спідниці та виготовляли з домотканого полотна, вовни, а на початку ХХ ст. – фабричної тканини.

Поясний чоловічий одяг – штани (*гачі, холошні, ногавиці*) – відомий усім слов'янським народам. В Україні побутували два їх види – з вузькими штанинами та з широкими. Відмінності крою залежали від способу вшивання клина між штанинами трикутної або прямокутної форми (він міг бути і зовсім відсутнім). Полотняні, суконні або шкіряні штани з вузькими довгими холошами носили на Буковині. Штани з глибоким квадратним дном з широкими штанинами побутували на Лівобережжі. *Шаровари* як одяг, зручний для верхової їзди, носили в районах, де тривалий час існувало відгінне скотарство. Полотняні та вовняні штани оздоблювали різними кольоровими нитками.

Нагрудний одяг

За матеріалом нагрудний одяг поділяли на суконний, полотняний, хутровий і комбінований. Найстарішою частиною народного одягу є безрукавка: у гірських районах – це *кептар*, західних – *бруслики, лейбики, кабати, катанки* тощо. Безрукавки прикривають груди і спину, сягаючи звичайно до талії, а часом майже до колін. Шили їх із домотканого, пізніше з фабричного матеріалу, кроїли найчастіше з одного шматка тканини, перегнутого на плечах.

На Закарпатті до початку ХХ ст. збереглася *бунда (камазоля)* – хутрова безрукавка прямоспинного крою. Короткі (до пояса) хутрові безрукавки обшивали візерунками рослинного орнаменту. Примітивну форму безрукавки зберегли *кептарі* у населення гірських районів Карпат, локальні відмінності яких виявляються в довжині та прикрасах. На Гуцульщині їх оздоблювали вишивкою, плетивом, сап'яновими аплікаціями, нашиттям, шнурками, мідними каплями.

Для бойків, лемків, покутян, буковинців, гуцулів характерні короткі безрукавки. У всіх цих груп населення жіночі безрукавки за кроєм та художнім оформленням майже не відрізнялися від чоловічих.

До нагрудного одягу належать різні *камізельки*, які шили з доморобного полотна, сукна або бавовняної тканини. Зі середини ХІХ ст. з'явився різновид безрукавки – *кірсетка*, що складалася з ліфа та розширеної від талії нижньої частини, з вусами або без них. Вона була поширена у центральних та східних областях України. Носили її і чоловіки, і жінки. Для Придніпров'я характерні кірсетки, які облягали стан і розширювалися від талії вусами. На початку ХХ ст. камізельки у західних областях витіснили кірсетки, приталені, багато оздоблені, різні за формою та матеріалом. У центральних областях України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. традиційну безрукавку під впливом міста змінив *жилет*.

Верхній одяг

В Україні існувала величезна розмаїтість верхнього одягу і за матеріалом, і за кроєм, призначенням, колоритом. Його шили переважно з тканини домашнього виготовлення: сукна, полотна, а також хутра. Сукно зазвичай мало природний колір овечої вовни: коричневий, білий, сірий і чорний.

Найдавнішим зразком крою плащоподібного одягу, який сягає періоду Київської Русі, була *гугля*, що збереглася у Карпатах як верхній ритуальний одяг (на Гуцульщині під час весілля його одягають молоді). За формою гугля, як і інший архаїчний одяг, проста: вона нагадує білий сукняний мішок, в якому один бік не зашитий. Верхній зшитий ріжок гуглі в негоду одягали як капюшон. Під шиєю гуглю застібали латунними пряжками-*чепрагами*. Іншим різновидом плащоподібного одягу гуцулів була *манта* – широка, довга, з капюшоном. Шили її з доморобного сукна.

Складним плащоподібним одягом є лемківська *чуганя* (*чуга*) з вовняного домотканого сукна і дуже довгим чотирикутним коміром, що звисав по спині аж до пояса, оздобленим довгими тороками (*свічками*), плетеними в косу. Рукави були довгі, зашиті внизу (*слині*) й заміняли кишені. У деяких селах східних районів Буковини верхнім одягом слугував *чугай*. Його виготовляли з темно-коричневого сукна.

Він мав прямоспинний крій з клинами по боках, був довгий, до колін, з низеньким стоячим коміром. Носили його чоловіки і жінки.

На Закарпатті з доморобного ворсистого сукна, куди вплітали довгі пасма вовни з кінцями, випущеними на лицевий бік, виготовляли одяг, що отримав назву *космата*, *коцьова гуня*. Рукави її були цільнокроєними, вона мала капюшон. Носили гуню наопашки.

Найдавнішим прямоспинним кроєм верхнього одягу вважали *сердак* тунікоподібного крою, виготовлений з червоного або чорного сукна. Він міг мати на боках два клини, які доходили до рукавів. Носили його жінки і чоловіки поверх безрукавок, оздоблювали комір, поли, поділ, рукави, шви кольоровими шнурками, китицями з різнобарвних вовняних ниток (*дармовисами*).

Поширений був крій верхнього одягу із боковими клинами (*вусами*, *фалдами*). В деяких областях України побутували *свити* – верхній довгополий одяг, розширений з допомогою клинів з боків і ззаду. Свиту з *вусами* носили в північних і західних областях України у ХІХ – на початку ХХ ст. На Поліссі виготовляли свиту дещо відмінної форми: замість ряс і вусів ззаду вона мала великий трикутний клин з обох боків від талії вниз.

Довжина свит зменшувалася в напрямку з північного сходу на південний захід до Карпат, де ставала короткою.

Для чоловічих свит характерний переважно колір природної вовни – сірий або коричневий, а для жінок – білий. Жіночі й чоловічі свити оздоблювали шнуркуванням, свити з *вусами* – аплікацією та вишивкою коло вусів, коміра, вгорі правої поли та рукавів.

Характерною рисою верхнього одягу українців є загортання правої поли на лівий бік – двобортність. Однобортність характерна для *киреї*, *сірака*, *свити з кобеняком*, які виготовляли з домашнього сукна й одягали поверх шуби під час негоди, їх налічувалося декілька різновидів. Якщо був капюшон, то його під час негоди насували на голову й обличчя, в інших випадках відкидали на спину.

У ХІХ – на початку ХХ ст. побутували такі різновиди свити: *кобеняки*, *сіраки*, *опанчі*, які відрізнялися від свит шириною, довжиною і мали капюшон. У середині ХІХ ст. слово *опанча* означало верхній кафтан і суконний плечовий одяг взагалі. За кроєм сіраки й опанчі майже однакові – прямоспинні, розстібні, приталені, з трьома або

чотирма зборами на боках і кишеннями з клапанами. Відмінність між ними лише в довжині. Їх різноманітність виявлялася в кольорах.

Найстарішим видом довгого одягу були *каптани* з домотканого полотна для чоловіків і жінок з усіх верств населення. Шили їх з довгими рукавами, спереду з гудзиками і петлями для застібання, довжиною до п'ят. Різновидом короткого полотняного або суконного одягу були *кабати*. У Сколівському і Стрийському районах Львівської області – це жіноча блузка з домотканого полотна чи фланелі або плечовий суконний одяг до пояса. Верхнім коротким одягом були і *юпки* – чоловічі та жіночі. Чоловічі шили приталеними, з фалдами на боках, з маленьким стоячим коміром, довжина їх сягала до колін, застібалися вони на шкіряні або металеві гудзики та різнокольорові шкіряні петлі. Жіночі юпки шили здебільшого відрізними в стані, з трьома та більше вусами, з клинами ззаду. Підбивали юпки ватою.

Наприкінці ХІХ ст. традиційний верхній одяг поступово почав виходити з побуту. Його почали виготовляти з фабричних тканин і значно коротшим за довжиною. З'явився новий вид одягу – *куртка*, яка була жіночою і чоловічою. Шили куртки до стану з полотна, з вузьким стоячим коміром.

Зимовий одяг – це довгополий *кожух* і *кожушки*. Довгополі кожухи були прямоспинного крою та з відрізною спинкою. До окремого різновиду можна віднести *тулуб'ясті* кожухи, дуже довгі та широкі в полах, розширені до низу великими клинами. Кожухи оздоблювали вишивками, раніше – фарбованими вовняними нитками, а згодом – гарусом. Домінуючими кольорами були різні відтінки червоного, зеленого і фіолетового. Вишивали кутки поли, спинку і рукави.

В окремих районах кожухи мали різновиди. На Слобожанщині вони вирізнялися своєрідністю у сполученні фарб, оздобленні, тонкістю і дбайливістю виконання, оригінальним співвідношенням одних частин з іншими. На Лівобережжі шили кожухи цілюнокроєними, приталеними, розширеними за допомогою клинів (від двох до п'яти і більше). На Київщині, Волині носили *тулубчасті* кожухи та прості приталені *кожушки* (*до стану*) без фалд, але з вусами. Низ прикрашали хутром.

Полтавські жінки носили короткі до колін, вкриті смугастою тканиною кожухи, за кроєм подібні до свити з вусами. Смушками прикрашали маленький стоячий комір, а також закінчення рукавів.

Подібними до київських були кожухи Поділля. Святкові кожухи на Придністров'ї оздоблювали на спині і грудях шнурками.

Кожухи іноді вкривали сукном (*байбарак*). Тоді комір виготовляли з чорного або сірого смушку, ним також обшивали праву полу.

Різновиди крою притаманні кожухам на Волині – прямоспинні з великим викладеним коміром, різноколірним оздобленням на плечах, швах і грудях. На Львівщині верхній жіночий одяг, підбитий білим баранячим хутром, називали *юпкою*. Шили її з вилогами, коміром, вкривали сукном, оздоблювали нашиттям з ясно-синього шовку або вовни, на спині до самого низу вона була морщена. Це переважно обрядовий одяг.

Пояси

Пояс – суттєва складова частина чоловічого і жіночого одягу. Перші слов'янські пояси були плетені, згодом ткані з вовни, льону, конопель, а також виготовлені зі шкіри. На півночі України побутували плетені (кручені) пояси, Поділлі – плетені (косичасті), в Карпатах, на Буковині та у східних областях – ткані. У гірських районах здавна відомі шкіряні чоловічі пояси. Зокрема, гуцульський *черес* – ремінний пояс шириною 40–45 см – застібався трьома-п'ятьма пряжками. Жінки підперезувалися так, щоб кінці тканого пояса зав'язувались і висіли ззаду. Коли ж підперезували верхній одяг, то кінці підтикали з боків. Чоловіки звичайно обмотували пояс кілька разів довкола талії, а оздоблені китицями кінці підтикали з боків так, щоб вони звисали вниз.

Чоловічі пояси були переважно плетені, фарбовані монохромно (Полісся, Волинь, Поділля), жіночі пояси (*крайка, окрайка, попружка, байорка* тощо) зазвичай ткані, вузькі й поліхромні. Відповідно до призначення поясів і способу їх носіння орнамент нерідко розташовували на поздовжній площині пояса. Найпоширеніші пояси червоного та зеленого кольорів. Вони були або суцільного кольору, або мали поздовжні кольорові смуги. В українців Карпат розповсюджені композиції з поперечним поділом орнаментального поля на менші частини.

Буденні ремінні пояси прикрашали гудзиками. Святкові ж пояси оздоблювали малими каплями, “писаною” бляхою, вони мали кишеньки. Багато прикрашені гуцульські череси вдягали поперх

сорочки і штанів. На Буковині чоловіки опоясували сорочки довгим вовняним поясом, а поверх накладали ще й короткий шкіряний пояс, окований мідними бляшками.

Взуття

Повсякденним літнім взуттям чоловіків і жінок були *личаки*, *постоли* та *чоботи*, які увійшли в широкий вжиток наприкінці XVIII ст. На початку XIX ст. побутувало вже п'ять видів взуття: *чоботи*, *черевики*, *личаки*, *постоли* і *ходаки*.

Постоли – старовинна форма взуття, яке носили в Карпатах та Прикарпатті. Виготовляли їх з чотирикутного шматка м'якої шкіри, яку загинали на кінцях і зшивали так, що утворювали гостро закінчений глибокий передок, а на зап'ятку сходилися два кінці, залишаючи отвір для п'яти. На краях постолів були отвори, крізь які протягали ремінці (*волоки*) для обмотування ноги. У східних районах Карпат, крім звичайних, відомі ще *закаблучені постоли* з тонкими та гострими кінцями. На Бойківщині виготовляли шкіряні *ходаки*, що становили різновид постолів. Лемки подібне взуття називали *керпцями*. *Постоли*, *морициці*, *ходаки*, *керпці* носили поверх полотняних або вовняних онуч і панчіх.

Личаки були розповсюджені переважно на Поліссі. Вони мали примітивну форму, фактично лише підощву з хрестоподібно ликової плетінки. Підощва закінчувалася довкола петлями з лика, крізь які протягали шнурки з лика або клоччя, і ними обмотували ногу поверх полотняних онуч.

У низинних районах України носили переважно *чоботи* і *черевики*. До середини XIX ст. це були *виворотні чоботи* (халяву, переди і підощву зшивали з вивороту). *Чоботи-витяжки* виготовляли зі шкіри чорного кольору. Підощву підбивали дерев'яними кілочками, а каблуки – підківками. Побутували також чоботи так званого *руського крою* – підковані, з довгими халявами, часом закованими.

Святкові чоботи, зокрема для дівчат і молодниць, виготовляли з червоного, зеленого та жовтого сап'яну (*сап'янци*).

На Полтавщині носили двоколірні чоботи – передки чорні, а халяви жовті. З декоративних технік, якими оздоблювали жіночі чобітки, варто назвати аплікацію кольоровою шкірою, ажурне вирізування з

підкладкою кольорових шкірок, вибивання каплями у вигляді зубчастих ліній, дрібних розеток, трикутників тощо.

У низинних районах України побутували черевики, які мали халяви з розрізом спереду і зав'язувалися кольоровими зав'язками або застібалися на гудзики збоку зі зовнішньої сторони халяви, причому самі дірочки та беріжки на черевиках були декоративно викінчені зубцями або прорізами.

Жіночі зачіски. Головні убори та прикраси

Згідно з давньою слов'янською традицією українські дівчата ходили з *непокритою головою*. Найхарактернішою їх зачіскою було *заплітання волосся в одну або дві коси*, в які вплітали стрічки (*кісники*) у вигляді шнура або смужки тканини. В окремих районах ця зачіска мала свої особливості. На Лівобережжі дівчата в будні заплітали волосся в дві коси, укладаючи їх на голову у вигляді вінка. У свята волосся заплітали в косу, куди вплітали стрічки. На Правобережжі зачіска в будень була такою самою, як на Лівобережжі, але на свято тут волосся заплітали у дві коси, що вільно спадали на плечі. Крім цього, на Правобережжі відокремлювали ще спереду пасмо волосся, яке розділялось на два локони (*начоси*), що спускались на боках чола.

Старовинні традиції зачісок збереглися в Карпатах. На Бойківщині дівчата збирали волосся у вузол ззаду (*куца курка*) або сплітали в дрібушки (*тоненькі кіски*). Подекуди носили волосся, підстрижене над вухами. Лемківські дівчата не заплітали волосся – воно вільно спадало на плечі. Тут не прибирали голову ні квітами, ні стрічками. Гуцулки сплітали волосся в дві коси, переплетені червоною волічкою, і складали на голові вінкоподібно: вплітали в коси нанизані на нитку черепашки або різнобарвні вовняні нитки (*бовтиці*).

На Закарпатті ділили волосся на дві половини, пригладжували його і заплітали над вухами у дві коси, вплітаючи в них прикраси з бісеру або різнокольорові стрічки. Влітку волосся прикрашали вінками з барвінку або китицями штучних квітів.

У деяких районах Середнього Подніпров'я (Полтавщина) заплітали волосся у дрібушки. На Слобожанщині дівчата робили над вухами начоси, косиці. На західній Волині ділили волосся проділом на дві частини, заплітали його в коси і обмотували навколо голови. На Поділлі

дівчата розділяли волосся на чотири частини. Невеликі кісники заплітали над чолом, а дві більші коси – на потилиці й перев’язували їх разом, обвиваючи голову. Коси заплітали в дрібушки. На Поділлі був звичай, коли дівчата напередодні весілля розплітали коси і відтоді вже не заплітали волосся.

Широко побутували звичаї, коли дівчата на потилицю навішували різнокольорові стрічки, спускали їх на спину, а на голову одягали вінок, сплетений з квітів.

Заміжні жінки в Україні, на відміну від дівчат, за звичаєм щільно закривали волосся від стороннього ока. Вони скручували його у *простий джгут* або два пасма укладали навколо голови. В давні часи такі пасма волосся намотували на *кібалку* – обручеподібний підклад із пруття або соломи. В деяких місцевостях Карпат, крім скручування волосся в основний джгут, залишали з обох боків перед вухами по локону, які звисали іноді аж до пояса.

Дівчата влітку ходили з непокритою головою, на свята одягали вінок або прикрашали волосся стрічками. На Поділлі та Буковині вони носили високий обруч з картону, обшитий тканиною, який прикрашали смугами з бісеру, а також штучними квітами. До вінкоподібних головних уборів належить старовинний убір *гуцулок чільце* – нанизані на дріт або ремінець мідні пластинки, що мали форму маленьких стручків або пелюсток. Його носили під вінком.

Зав’язування *хусток* у дівчат наслідувало вінкоподібні головні убори. На Лівобережжі хустка складалася в косинку і нею, мов стрічкою, обвивали голову, залишаючи відкритим тім’я, її кінці зав’язували або ззаду на шиї, або під підборіддям. В околицях Києва пов’язана хустина мала вигляд невисокого циліндра або втятого конуса. Поширеним способом було накривання хусткою всієї голови і зав’язування під підборіддям. Полотняні хустки вишивали кольоровими нитками геометричним і рослинним орнаментом. З другої половини XIX ст. традиційні білі полотняні хустки замінили фабричними.

Жіночі головні убори українок значно різноманітніші за дівочі. Згідно з народними морально-етичними нормами з’явитися заміжній жінці на людях з непокритою головою (*засвітити волоссям*) було великим соромом і ганьбою. За демонологічними уявленнями поліщуків дух-опікун сім’ї і господарства (*домовик*) не любив, коли хазяйка з’являлася надворі простоволосою і чинив за таке порушення звичаю бешкети.

Найдавніший головний жіночий убір в Україні – довге біле полотнище, так званий *убрус* (*намітка, перемітка, плат, рантук, завій*). Його ніколи не носили як окремий головний убір, а поєднували з іншими елементами. Намітки виробляли з тонкої найкращої якості пряжі, кінці їх прикрашали тканими візерунками – *заборами*. На давніх намітках збереглися художні зразки візерункового ткання технікою перебору. На пізніших – орнамент вишитий. Локальна відмінність переміток у способах укладання їх на голові достатньо різноманітна: неоднаково випускали кінці, по-різному складали за довжиною і шириною. Намітку зав'язували над чолом (Покуття), плоско (Полісся), рясували над чолом (Прикарпаття), а короткі орнаментовані кінці спускали на плечі. На Поділлі та північній Одещині намітку зав'язували спереду, інколи її складали за довжиною 5 разів (Волинське Полісся).

На Чернігівщині носили *склендячку*, що була значно коротшою, ніж звичайна намітка і не закривала голови. На Львівщині побутував своєрідний жіночий головний убір – *бавниці*. Це невеликий шматок полотна, один або довші краї якого прикрашені вишиваними візерунками. На бавниці зав'язували хустку. Інколи намітку вкладали *в чуби* (Прикарпаття). Довгі сторони були викінчені обміткою з різноколірних ниток. Короткі сторони мали *дошиті чуби* – смужку вишитого полотна з тороками у вигляді подвійних петлиць із червоної, зеленої, синьої та жовтої пряжі.

Своєрідний спосіб зав'язування наміток побутував на Західному Поділлі. У буковинських намітках (*рушниках*) основні частини орнаменту розташовували на кінцях, оскільки намітку вив'язували так, що її довге полотнище вільно стелилося на плечах. Жіночим убором була *кибалка*, яка розвинулась із перев'язі, котрою обв'язували волосся довкола голови. Це круги, виготовлені з ліщини, соломи і паперу, обмотані зверху полотном. Намотане на кибалку волосся закривали *очіпком*, що виготовляли з білого шовку, парчі, бідніші селяни – з полотна, ситцю та ін. Відмінна форма очіпка – *капори*, невисокі шапочки, їх ззаду зав'язували стрічкою. Парчові очіпки завжди обвивали складеною хусткою так, що з-під неї було видно лише верх очіпка та маківка. Високі очіпки у формі шапочки носили на Київщині.

Відомі в Україні своєрідні жіночі шапки з *хутровим опушенням*. В окремих районах Волині та північних районах західних областей України замість намітки носили *убрус, півку*.

Перехідною формою жіночого головного убору між наміткою і хусткою були *старовіцькі хустки*, виткані з тонкої вовняної пряжі на лляній або бавовняній основі розміром 60 Ч 80 см. Побутували вони на початку ХХ ст. (Полісся та Покуття).

Український жіночий святковий одяг ХІХ – початку ХХ ст. характерний надзвичайним багатством і різновидами **прикрас**. Їх носили на руках, на чолі, у вухах, на грудях, шиї та поясі. *Намисто*, наприклад, виготовляли зі справжніх коралів і штучних матеріалів. Скляне молочне та прозоре намисто носили під час посту. На Наддніпрянщині, зокрема, було популярним намисто з бурштину. З середини ХІХ ст. поширилося скляне намисто різних кольорів фабричного виробництва – *пацьорки*. Побутувало і *металеве намисто (колокольці)* у формі невеликих округлих дзвіночків. У Галичині як прикрасу одягали нанизані на шнурок *дукачі*. На Прикарпатті, Закарпатті, Буковині, Поділлі як шийні прикраси відомі *гердани, селянки, драбинки, шлейки* – намисто з бісеру. Орнамент і кольори герданів поєднували з вишивкою, вони мали різні назви місцевого походження: *герданіки, герданки, тарди, крайки, аркани, драбинки, рядки* тощо.

Відмінною за формою від герданів були нашійні прикраси з бісеру – *ліци* або *шлейки* у формі довгої стрічки, два кінці якої з'єднували спереду на зразок петлі, один кінець закріплювали на шиї, а інший звисав до половини грудей.

Гуцулки мали нашійні прикраси – *згарди*, що склалися з однієї, двох, або більше низок мідних хрестиків різної форми і величини, з'єднаних чепрагами.

Ручні прикраси – це металеві та скляні *браслети, перстні*. Їх виготовляли з міді, срібла, золота тощо з камінцями різних кольорів. З вушних прикрас відомі мідні, срібні, золоті *ковтки*, різні за формою. Гуцульські жінки як доповнення до костюма носили вишиті торбинки-*тайстри*.

Чоловічі зачіски, головні убори та прикраси

Особливістю чоловічої зачіски в Україні було підрізування волосся навколо голови на одній висоті – *під макітру*. У гуцулів та бойків (ХХ ст.) волосся підрізали лише спереду. Поширена була чоловіча зачіска *під*

ворота – волосся втинали довкола голови, але ззаду його залишали дещо довшим. Таку зачіску робили і на Київщині. Вона витіснила у ХІХ ст. звичай на сході України голити голову й носити *оселедець*. Бороду, наприклад, на Поліссі у ХІХ – на початку ХХ ст. носили старі та молоді чоловіки, а в центральних районах і Карпатах – лише старші за віком люди. В інших місцевостях голили бороду, залишаючи тільки вуса.

Чоловічі головні убори дуже різні за формою, матеріалом. На Київщині, Полтавщині побутувала кругла шапка – *кізянка*, виготовлена з чорної овечої шкіри, часом із суконним верхом. Вона була низької циліндричної форми або високої напівсферичної – це так звана *кучма*. У багатьох областях України носили смушеві шапки зі суконним верхом, з розрізом збоку – *мазниця*.

У гуцулів та бойків на зиму шили *клепані*, *кучми* або *шлики*. *Клепаня* – суконна шапка, обрамлена лисячим хутром, з клапанамі, які можна під'язувати під підборіддям або закидати наверх. *Кучма* – чорна бараняча шапка з гострим конічним верхом. *Шлик* – суконна кругла шапка з хутровою опушкою, поширена на Прикарпатті. На Львівщині відомі чорні, рідше – сірі овечі шапки зі суконним верхом та *каптурки* або *гамерки* – вовняний або бавовняний ковпак із горизонтальними кольоровими смугами.

Улітку повсюдно носили солом'яні *брилі* та повстяні капелюхи. Фетрові капелюхи були в гуцулів і закарпатців. Гуцульські *крисані* оздоблювали “писаною” мідною бляхою, байорками – різнобарвним шнуром, закосичували кольоровими перами. Інколи збоку причіпляли китицю круглих волічкових дармовисів.

На початку ХХ ст. ввійшли в моду *картузи* з чорного, синього та зеленого сукна і шкіряної “сапи”.

Чоловіки значно менше використовували прикраси, ніж жінки. Зокрема, бойки носили запонки зі скла і фольги, гуцули – ланцюжки-*ретязі* разом із хрестиком, їх використовували і для прикріплення сердака, коли його накидали на плечі, і підвішування до пояса протички для люльки. На пальцях носили каблучки та мідні перстені з пірамідальними шишками. Шкіряні пояси прикрашали фігурними металевими набивками тощо. На Гуцульщині доповненням до чоловічого костюма був топірець (*бартка*).

ОСНОВНІ РЕГІОНАЛЬНІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО ОДЯГУ

Незважаючи на те, що народна культура українців характерна єдністю національної форми і змісту, вона у зв'язку з економічними, соціальними, культурними чинниками, які склалися впродовж століть, та внаслідок взаємозв'язків з іншими народами набула локальних особливостей в окремих етнографічних районах та історико-етнографічних регіонах.

Своєрідність таких рис культури й побуту України виразно простежується на півночі, заході, в центрі.

Народний одяг при певних різновидах окремих елементів у різних районах вирізняється способами поєднання цих елементів, утворюючи специфічний етнолокальний комплекс народного одягу. Досліджуючи *основні локальні відмінності* у комплексах народного одягу, К. Матейко провела таке етнографічне районування території України: Полісся, Середнє Подніпров'я, Південь, Поділля, Карпати та Прикарпаття. Однак різновидність крою, прикрас, окремих деталей одягу простежуються в кожному невеликому районі.

Характерна особливість традиційного народного одягу – подібність крою елементів чоловічого та жіночого одягу, хоча чоловіче вбрання за способом носіння менш диференційоване.

Полісся. Народний костюм поліщуків був своєрідним. Чоловіки носили сорочку навипуск поверх полотняних вузьких штанів, підпоясуючись вузьким шкіряним ремінцем. З кінця XIX ст., коли у вжиток входили фабричні тканини і змінювався крій штанів, молоді чоловіки і парубки вже заправляли сорочку в штани.

Сорочки прикрашали червоною і чорною вишивкою на комірці, маніжці та манжетах. Штани виготовляли з грубого полотна. Чоловіки поверх сорочки одягали безрукавку з доморобного сукна, довжиною до талії.

Верхнім одягом XIX ст. були полотняний *кабатик*, *полотнянки* з узорнотканого полотна. Навесні та восени чоловіки ходили у *сіряках* і сукняних *лейбиках*. Верхнім теплим одягом була також *свита* з білого, сірого або коричневого сукна домотканого виробу. Крім цього, взимку носили одяг з овечих шкір – *кожухи тулубчасті* чи пошиті *до стану*.

Головний убір – повстяний *шоломок* або сукняна *магерка*. На початку ХХ ст. увійшли в побут *картузи*. Чоловіки взимку і влітку взували *постоли* і *личаки*.

Жіночий одяг на Поліссі до початку ХХ ст. зберіг значно більше стародавніх елементів. Для північної частини Полісся характерні сорочки, виготовлені з трьох частин домотканого полотна, додільні з прямими уставками, викладеним коміром. Декоративні засоби оздоблення жіночих сорочок Волинського Полісся дуже різні: заволікування (*затягування*), хрестик, нашивані ткани візерунки (*перетик*), настилування, ажурне вирізування (*ризь*) тощо.

Для комплексу одягу *Волині* характерна відсутність розстібних форм поясного одягу (виняток становить *фартух*).

Як нагрудний одяг носили *безрукавки-шнуровиці* поверх сорочки – приталені або дещо зі заниженою лінією талії з фабричних вовняних одноколірних або квітчастих тканин. Різноманітністю вирізнявся верхній літний одяг – *каптаники*, *куцани*. Найпоширенішими були суконні білі *свити* з доморобної тканини з вусами на боках або на чотири фалди, оздоблені китицями.

В осінньо-зимову пору одягали *чимерки*, *гуньки*, *капоти*, *кожухи*. З жіночих головних уборів відома старовинна *намітка*. Крім них, носили хустки з доморобного полотна, а також пов'язували голову маленькими терновими хустками (*кудлочками*).

Комплекс одягу доповнювали нагрудні прикраси – *намисто*, *пацьорки* зі скла. В усі пори року жінки ходили в *личаках* і *постолах*.

Специфіка в одязі була на Лівобережному Поліссі. Жіночий поясний одяг складався з двох *запасок* з перетканими поперечними смугами. На свята одягали одноколірні або строкаті *плахти*, носили *андарак*. Невід'ємною частиною жіночого поясного одягу були *фартухи*, які закріплювали на талії.

З головних уборів відомі *очіпки*, *намітки*, *білі вишиті хустки*.

Чоловіче вбрання складалося з небіленої полотняної уставкової сорочки. Влітку її заправляли у полотняні, а взимку – в суконні штани. На шкіряному поясі з правого боку завжди прикріплювали шкіряний гаманець з губкою, кресалом та кременем, а поряд із гаманцем – ремінну піхву для ножа. У північній частині Чернігівщини, Волині побутувала *косоворотка* з вишитою маніжкою (результат впливу

російського костюма). На сорочку одягали кольорову коротку *кірсетку*. Взувалися чоловіки і жінки в *постоли* – ликові, лозові, липові, вербові та в'язові. Чоботи з'явилися на початку ХХ ст.

Середніс Подніпров'я. Комплекси одягу районів Правобережжя та Лівобережжя в основі мають значну подібність: багато вишита сорочка, *плахта* чи *запаска*, *кірсетка*, *пояс*, *чоботи* або *черевики*. Однак поєднання цих елементів різне. Найкращі традиційні одягові комплекси побутували на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, південній частині України. За способом поєднання полотна можна виділити два види сорочок: з прямими уставками, пришитими по основі або поробку і з суцільними рукавами, які за оздобленням мають чимало варіантів. До сорочки одягали *запаски*, *дерги*, *плахти*, *спідниці*. Запаски і дерги відомі як буденне вбрання. Невід'ємним елементом комплексу були *кірсетки*, розширені донизу клинами, двох видів: невідрізні в талії та відрізні.

Найпоширенішим верхнім одягом вважали *свити* (*юпки*) білого кольору зі суцільною спиною, невідрізні в талії, розширені донизу вусами, а також *кофти* з шовкової або вовняної тканини на підкладці.

Взимку одягали нефарбовані *кожухи* – *тулубчасті* або *до стану*. Зі середини ХІХ ст. жіночі кожухи покривали фабричною тканиною.

Дівчата носили на голові стрічки – *опаски*, якими обв'язували волосся. Інколи цю опаску квітчали. Молодиці мали *очіпок*, поверх нього – *намітку* (*серпанок*).

Верхній одяг підперізували в'язаними або тканими поясами червоного, зеленого та синього кольорів.

Народний жіночий одяг Київщини мав чимало локальних відмінностей. У районі Білої Церкви довго побутували додільні уставкові жіночі сорочки, що мали поділ, вишитий червоними нитками. Поясний одяг складався з двох *запасок*. На початку ХХ ст. замість запасок носили спідниці з фабричних тканин. Традиційним був пояс з великими китицями на кінцях. Складові частини комплексу – *кірсетка* чорного кольору, коричнева або біла *свита*, оздоблена червоними візерунками, *юпки* з вовняних тканин.

Традиційний народний одяг найдовше зберігся на Полтавщині. Жіночі сорочки уставкові, додільні з пишно зібраною горловиною, обшитою вузькою смужкою полотна, як і манжети, оздоблювали

лише лляними одноколірними нитками. Надзвичайно пишні оздоблення сорочок вишивкою геометричного орнаменту, виконаною різною технікою,

Поясний одяг – *плахти, фартухи, запаски (дерги)* були з різноколірних вовняних тканин.

На сорочку одягали *кірсетки* з легких бавовняних або вовняних тканин з прямими зборами ззаду. Поверх кірсетки одягали *литнячку* – довгу до колін, чорну або кольорову з розширеними рукавами, обшитими внизу двома смугами плису. До *плахт*, окрім *кірсеток*, взимку одягали довгі *свити* з білого сукна, *кожухи* на кілька вусів зі стоячим смушковим коміром і *кожушанки*.

Жіночі головні пов'язки залежали від форми *очіпка*. Тут існували два способи пов'язування голови хусткою: вузлом на маківці та вузлом на шиї.

Взуттям для дівчат і жінок були червоні чоботи (*сан'янци*). Полтавські жінки користувалися такими прикрасами, як намисто з *дукачами*, бурштину, каблучки.

На Сумщині побутувала жіноча сорочка уставкового виду з підточкою або зі суцільними рукавами, пришитими до основи полотнища. Нагрудним одягом була *кірсетка* з відрізною спинкою і вусами. Дівчата Сумщини заплітали волосся в одну косу, закинenu за спину.

Локальні особливості в жіночому одязі Слобідщини – це сорочки уставкового виду (уставки пришивали до поробку); уставки і поділ оздоблювали червоною, чорною або синьою заполоччу. Носили тут різноколірні вовняні, атласні, бавовняні, ситцеві *сарафани* прямого крою. Побутували і *дерги, фартухи, плахти*. Наприкінці ХІХ ст. ввійшли у моду *рясні* спідниці, чорні плисові кірсетки та короткі безрукавки. Жіночі убори були дуже різними і за матеріалом, і за формою: вінкоподібний *очіпок* з невеликими вушками з двома місяцеподібними півколами, що нагадували сідло; *шлик* або *шличка* щільно облягали голову. Поверх *очіпка* зав'язували хустку. Жінки носили кольорові чоботи зі шкіри з високими каблучками.

Локальні особливості в Середньому Подніпров'ї мали чоловічі сорочки. Тут вони були двох видів: без коміра, з маленькою обшивкою коло шиї, з широкими рукавами і з викладеним коміром, зібраними

манжетами. Комір, уставки та манжети прикрашали вишивкою. Сорочки заправляли в штани, які до кінця XIX ст. шили переважно широкими. Поверх сорочки носили безрукавки, які з часом замінили жилетами, а на це одягали *свиту* або *чимерку* з домотканого полотна. Побутували також *сірак* і *бурка*. Зимовим верхнім одягом був кожух – прямоспинний і під стан. На свиту або кожух одягали *кирею*. Поверх штанів чи свити і кожуха пов'язували пояс. У деяких районах Київщини пояс був широким з мідними пряжками та кишенькою для ножа і кресала. Головними чоловічими уборами на Київщині та Полтавщині вважалися смушеві шапки і шапки з овечої шкіри. На Слобідщині чоловіки носили валяні ковпаки білого або сірого кольору, наприкінці XIX ст. – високі конусоподібні шапки з овечої шкіри, солом'яні капелюхи. Взували чоботи, постолои, навіть личаки.

Південь України. Район почали інтенсивно заселяти у XVIII ст. українці, росіяни, болгары, греки та ін. У зв'язку з цим тут відбувалися різні етнокультурні процеси, що впливали на формування одягу, в якому простежується багато спільних рис.

Наприкінці XIX ст. на основі одягу центральної України склався своєрідний жіночий костюм: сорочка “до талійки”, оздоблена вишивкою, широка спідниця з фабричного полотна (до неї носили такий самий фартух), *кірсетка* з клинами та *кофта* з рукавами (*баска*). Взимку одягали короткі *кожушанки*, *кептарі*.

У Нижньому Подніпров'ї (на теренах Дніпропетровської обл.) жінки носили сорочки уставкового виду, додільні, *плахти з крилами*. До плахти одягали вовняну *запаску*, а поверх сорочки на *кірсетку* – баєву *юпку*. Спідниці були довгі (до п'ят), *рясні* (з п'яти-шести пілок). Своєрідна локальна особливість цього комплексу – сорочки з квадратним вирізом горловини, кірсетка з глибоким вирізом (вплив елементів міського костюма).

Чоловіки – вихідці з інших регіонів України – носили сорочки з домотканого полотна, полотняні широкі штани. Зверху одягали *свиту*, *гуньки* з грубого сукна. Взували шкіряні постолои або ж чоботи. Влітку носили солом'яні брилі, взимку – смушеві шапки.

Поділля. Жіночі сорочки Західного Поділля уставкового типу, додільні, іноді короткі, комір стоячий і викладений, спереду вишитий. Форми поясного одягу мали два види: незшита *обгортка* (*горботка*),

фота і спідниця-*літник*. Обгортки окремих районів Поділля відрізнялися лише колоритом. Обгортку в талії закріплювали поясом або вузькою *крайкою*. Колорит горботок завжди погоджений з колоритом пояса і вишивок. Для північних районів Поділля характерні вовняні картаті спідниці – *літники* і вибійчасті спідниці – *димки*, необхідним компонентом жіночого поясного одягу були запаски.

Нагрудний одяг – *корсети* з круглим вирізом горловини, приталені, з вовняної тканини, оздоблені. Верхнім одягом були *полька* з відрізною спиною, зі зборами, довга до колін, полотняні *каптани* з відлогою, *сіряки* з білої вовни, але вже без відлоги, *бекеши* з білої овечої шкіри, покриті сукном. Взимку носили кожухи з приталеною спиною. Для підперізування поясного і верхнього одягу виготовляли ткани, плетені пояси з китицями на кінцях.

Дівчата на свято одягали вінки, що вкривали всю голову. Прикрасами слугували квіти, гердани тощо. Заміжні жінки пов'язували голову *наміткою*, *рантухом*, який складали кілька разів, обвивали голову, а поверх вкладали *кибалку* (дерев'яний обруч) для підтримання хустки.

У комплекс чоловічого одягу входили сорочка з широкими відкритими рукавами, вишитими пазухою, коміром, манжетами, і довгі полотняні штани, підперезані кольоровим поясом. Зверху одягали кожухані безрукавки – *кептарі*, *камізельки* з фабричних тканин, *каптани*, які на початку ХХ ст. витіснили *кацабайки*. У деяких районах носили полотняні *куртки* та короткі сукняні *сіраки*. Найпоширенішою формою верхнього одягу була *опанча* з відлогами, яку в ХІХ ст. змінив верхній суконний одяг.

Парубоцькі головні убори – це солом'яні *крисані*, прикрашені шнурочками, герданами. Старші люди носили крисані без прикрас. Узимку одягали баранячі шапки конусоподібної форми. Чоботи були з невіправленої шкіри.

На Східному Поділлі побутували жіночі сорочки – уставкові та тунікоподібні, додільні й “до підточки”, з коміром стоячим або викладеним, рукав часто суцільно вишитий із манжетами. Поясний одяг – *плахта*, *запаска* (носили по дві). Наприкінці ХІХ ст. побутували дуже довгі спідниці. Замість фартухів до спідниці прив'язували хустку. Поверх сорочки одягали безрукавку – *катанку*, подібну на кірсетку.

До верхнього одягу належали *жакети* з рукавами, *кацабайки*, *кофти*, а також *свити*, *гуньки*, *кожухи*.

На території всього Поділля жінки носили на свято жовті або чорні чоботи-сап'янци. Чоботи оздоблювали аплікаціями.

Важлива роль у комплексах жіночого одягу Західного і Східного Поділля належала прикрасам (намисто, силянки, гердани, заушники).

Чоловічі сорочки були тунікоподібними з порівняно високим стоячим коміром. Побутували й уставкові сорочки з низьким коміром, які заправляли в штани на відміну від тунікоподібної (її випускали поверх). Штани шили з грубого домотканого полотна.

Традиційним верхнім одягом була своєрідна свита – *чугай* (бурка або чемерка) з доморобного сукна. Взимку чоловіки вдягали кожухи зі стоячим коміром, у негоду використовували *манту* з рукавами і двома комірами: вузьким стоячим і великим викладеним. Загальнопоширеною формою взуття були чоботи.

Покуття. Жіночі сорочки – тунікоподібні, зі суцільно кроєними рукавами, довгі до п'ят, рукави на раменах вишиті. Поясним одягом були *фоти*, *горботки* – шмат смугастої вовняної тканини, якою обгортався стан. На свята одягали спідниці – *рантух* та *запаски*. Верхнім літнім одягом був *сердак*, зимовим – *кожух*.

Головним жіночим убором була вишита *перемітка*. Дівчата прикрашали голову герданами та квітами, на шию чіпляли намисто, а ходили в чоботах, виготовлених з жовтого або червоного сап'яну з високими халявами.

Чоловіки носили сорочки тунікоподібного крою, довгі до колін, з вузьким коміром, пазушним розрізом на середині. Верхнім одягом улітку слугували полотняні штани, а взимку – штани з білого сукна – *холошині*. Підперізували їх широким ремінним поясом – *чересом*. Літнім верхнім одягом був *сердак*, зимовим – *кожух*. На голову одягали влітку солом'яні *капелюхи*, які молоді хлопці прикрашали герданами та різними вовняними шнурами, взимку – *клепані*, виготовлені з баранячого смушку.

Опілля. Характерною рисою жіночого одягу цього регіону, незважаючи на спільні риси у комплексах, була велика різноманітність за окремими складовими частинами та їх кольором. У минулому майже

кожне село відрізнялося від іншого своєю різноманітністю конструкції одягу, вишивки, багатством орнаментальних композицій, їх кольорів.

Серед чоловічих сорочок переважали сорочки з прямими уставками, що підперізували широким вовняним поясом. Штани шили з полотна. Верхній одяг – *каптани, полотнянки, сіряки, кабати*. Взимку носили кожухи, а молодь – короткі кожухи. На голову одягали солом'яні капелюхи, прикрашені стрічками та герданами, хутрову шапку.

Гуцульщина. Жіночі сорочки були уставкові з призборюванням навколо шії, довгі – нижче колін. Відомий найдавніший вид поясного жіночого одягу – незшиті двошарові *запаски*. На початку ХХ ст. у побут увійшли спідниці. Жінки носили *кептарі, сердаки*. Збереглася як обрядовий одяг *гузля* – плащоподібна накидка з вовняної ворсистієї тканини. Взимку носили кожухи, апліковані вовняними нитками.

Дівчата заплітали волосся в косу разом з ниткою, на яку нанизували мідні гудзики, а всю зачіску оздоблювали квітами. Жінки і дівчата голову пов'язували хусткою, літні жінки – *переміткою, рантухом*, пізніше – *старовіцькими хустками*.

Жінки Гуцульщини носили багато прикрас: перстені, обручі, чепраги, нашійні прикраси. Доповненням до жіночого одягу були торбинки – *тайстри, дзьобні*, а також палиці, оздоблені різьбою і художнім металом. Ходили жінки в постолах і чоботах на високих каблучках.

Гуцули носили тунікоподібну довгу сорочку, одягнувши її поверх штанів. Штани були суконні, кольорові (*гачі*) та полотняні (*поркениці*). Підперізувалися широким поясом (*чересом*). Наверх одягали *кептар, сердак*, які оздоблювали вишивкою. Взимку носили кожухи.

Головним чоловічим убором був повстяний капелюх – *крисаня*, оздоблений різнокольоровими шнурками, бляхами тощо. Молодь прикрашала крисанню пір'ям, китицями-*дармовисами*. Взимку носили шапки-*клепані* або *шлики* із червоного сукна, опушені чорним баранячим хутром.

Доповненням до одягу були топірці (*топірець, келеф*), сумки, які набивали плоскими мосяжними гудзиками (*ташка, табівка*).

Бойківщина. Жіноча сорочка – безуставкова, з суцільним рукавом і з розрізом збоку, а не спереду, як скрізь в Україні. Обшивка її –

зморщена. Порайонні особливості в сорочках виявлялися у способі викінчення вирізу горловини, рукавів і в художньо-технічних засобах. Поясний одяг – це білі спідниці, *мальованки*, підперезані вовняним поясом.

Нагрудний одяг – *лейбики*, *куртки*, хутрові безрукавки. У ХХ ст. почали з'являтися кірсетки, оздоблені бісером. Верхнім одягом були *кацабаї*, *сіраки* з фалдами. Взимку одягали кожухи, коротші – *кожуца*.

Головні убори вирізняються багатством форм. Дівчата заплітали косу, кінці якої оздоблювали кольоровими стрічками. Очіпки мали підкладки. Найпоширенішим головним убором були хустки, основною формою взуття – шкіряні *постоли*. Жінки мали прикраси: скляні *пацьорки*, коралі, *гердани*, перстені домашньої роботи.

Чоловічі сорочки бойків вирізнялися порайонними особливостями: сорочки – з розрізом-пазухою на плечах, уставкові, додільні з довгим розрізом пазухи, комір – стоячий або викладений. В оздобленні переважають чорний і синій кольори.

Поясний одяг – полотняні вузькі штани (*портяниці*, *портки*, *гаті*) у поясі зав'язували конопляним шнурком (*гачником*), а в деяких районах – ремінним поясом з двома-трьома пряжками (*ремінча*). Взимку носили вовняні штани (*холошні*).

Нагрудним вовняним одягом були, як і в жінок, *лейбики*, *куртки*, камізелки, а з хутрового – *бунди*. Старовинний вид суконного одягу – *сірак* зі вставними клинами збоку. Верхній чоловічий одяг на Бойківщині не відрізнявся від жіночого. Взимку носили кожухи.

Головні убори чоловіків – солом'яні капелюхи, які оздоблювали, та шапки.

Шкіряні постоли- *ходаки* – основне взуття бойків.

Лемківщина. Жіночі сорочки були безуставковими, короткими (*чахлики*), а поверх них одягали подолок-*спідник*. Спідниці рясовані в дрібні зборки, поверх – *запаска* з оздобленням кольоровими стрічками. На сорочку надягали приталену безрукавку (*лейбик*). Верхнім одягом слугували кожухи і сукняні куртки. Взимку одягали *гуньку*, або білий кожух до колін, оздоблений аплікаціями.

Дівчата ходили з відкритою головою, а заміжні жінки скручували волосся в кибалку, на яку накладали очіпок. Покривалися також хусткою. Взували шкіряні постоли *керці*.

Лемківська чоловіча сорочка була довгою, безуставковою, лляною, з розрізом на плечах. Її заправляли у лляні вузькі штани (*ногавки*). Камізельки мали голубий колір. Носили короткі свити, сукняні темно-коричневі *лейбики* і *чуги, чугані* (інший різновид – *гуня-гунька*), коричневу куртку і подібний сердак, але значно коротший, та кожухи.

КОЗАЦЬКИЙ ОДЯГ

Перші відомості про одяг козаків знаходимо у щоденнику австрійського дипломата Еріха Лясоти (1594 р.) та в “Описі України” французького інженера Гійома Левасера де Боплана середини XVII ст. Буденний одяг рядових козаків виготовляли з грубих тканин, він складався зі сорочки, шаровар, каптана, жупана, шапки. Сорочку шили з доморобного полотна, шаровари – з китайчаної тканини. Каптани були з відрізною спинкою зі зборами. Підпоясували їх широким ремінним поясом. Жупани виробляли з сукна переважно малинового кольору. Взимку рядові козаки одягали довгі кожухи з великим смушковим коміром, смушкову шапку із суконним верхом, сап’янові чоботи. Вони також мали довгу, без рукавів, пошиту з вовни або шкіри, кирею. Характерним було носіння оселедця та вусів.

Одяг жінок рядових козаків був подібний до селянського.

Старшинський одяг мав ті самі складові частини, але його виготовляли зі значно дорожчих тканин та з більшою кількістю прикрас. Козаки носили каптани зі сукна, а козацька старшина – з шовку, атласу, алтабасу, оксамиту. Найпоширенішими були відтінки червоного, зеленого та жовтого кольорів. Каптани старшин багато прикрашали кольоровими шнурками або позументами, спереду нашивали гапlickи і гудзика (мідні, срібні, золоті). Козацька старшина мала шуби із лисиці, вовка, рисі тощо. Дорогі хутра покривали оксамитом, тафтою та сукном, дешеві – бавовняними тканинами. Взуття виготовляли із червоного та жовтого сап’яну. Доповненням до одягу були рукавиці, гаптовані золотом і сріблом.

Жінки старшин носили шовкові, гаптовані сріблом і золотом сорочки, спідниці з коштовних тканин. Із таких самих тканин виготовляли верхній розпашний одяг – *кунтуші*, які відрізнялися від чоловічих багатими прикрасами.

ОДЯГ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ

Одяг шляхти відрізнявся від селянського кроєм і матеріалом, будучи водночас показником соціального стану його власника. Комплекс чоловічого одягу шляхтича складався з тонкої полотняної сорочки зі зборами, широким відкладним коміром, манжетами і штанів. Узимку носили штани з голубого сукна (*шаровари*).

Верхній одяг шляхти був різноманітним: *опанча (сірак), жупан, кунтуш, капота, кирея, кожух*. Шляхта носила сиві опанчі з невеликим коміром на шість фалд. Жупани шили приталені, зі зборками, стоячим або відкладним коміром із тонкого (валяного) сукна; киреї – прямоспинного крою, підбиті хутром, кунтуші – теплі та холодні, що мали відрізню приталену спинку з невеликими зборами, вузькими рукавами зі золотим обрамленням на зап'ясті, викладений комір та вилоги. Капоти виготовляли з домотканого вовняного сукна без підкладки, прямоспинного крою, одягали їх поверх кожуха взимку і в негоду. Взимку шляхта носила кожухи, шуби з темно-синього або темного сукна, підбиті овечим хутром або хутром лисиці.

Шляхтичі носили влітку високі суконні шапки, обрамлені хутром, узимку – баранячі шапки, які мали зверху зшите дно. Доповненням до шляхетського одягу була шабля при поясі.

Шляхтянки мали сорочку з тонкого полотна і спідниці-мальованки з темної тканини. До спідниць одягали короткі запаски-фартушки, а поверх сорочки – короткий, приталений з вусами на боках верхній одяг. Жіночий верхній одяг був подібний до чоловічого. Тільки кожухи для жінок шили приталеними з відрізною спинкою і дрібними зборами. Шляхтянки голову пов'язували наміткою, хусткою або рантухом. Як і чоловіки, вони взували черевики та чоботи.

З розвитком капіталізму і виробництвом дешевих тканин відбувся поступовий занепад домашнього ткацтва. У села, крім фабричних матеріалів, поволі проникав і міський одяг, витісняючи традиційний. Міський одяг використовувала передусім молодь і чоловіки, а жінки поступово змінювали комплекси народного одягу. Спочатку ці зміни торкалися окремих елементів, а згодом – і загального вирішення. Однак ще довго зберігалось художньо-естетичне оформлення традиційного народного одягу. Найдовше з комплексів традиційного крою збереглася вишита сорочка, яка стала святковим одягом.

У першому десятиріччі ХХ ст. почався зворотний процес – поступове використання елементів народного одягу у міському. Поширилося побутування розкльошених сукенок і пальт, подібних до форм верхнього народного одягу, густо зібраних селянських спідниць, блузок і суконь, що наслідували традиційні.

З часом освоєння конструктивних і художніх елементів традиційного українського народного одягу стало характерною рисою в розвитку мистецтва моделювання одягу. В творчості майстрів-модельєрів простежувалася багатоманітність методів і способів у підході до освоєння й інтерпретації народної спадщини. На початках автори моделей використовували зазвичай окремі найвиразніші елементи декоративного оформлення народного одягу.

З 60-х років ХХ ст. художники звернулися до традицій верхнього плечового одягу – свит, сердаків, гунь, чугань, кожухів, кептарів – і почали розробляти власні інтерпретації зі саморобних або фабричних матеріалів. На сучасному етапі намітилася тенденція переходу до глибшого вивчення конструктивних і художніх засад народного костюма як єдиної цілісної системи, де повноправними складовими частинами декоративної образності є крій, форма, фактура матеріалів, колір, орнамент, ритм. Ці принципи почали приймати у професійному моделюванні, застосовувати у конструюванні сучасного повсякденного, святкового, обрядового і сценічного одягу.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Білан М. Г., Стельмащук Г. Г. Український стрій / 2 ге вид. Львів: Априорі, 2011. 314 с.; іл.

Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси ХІХ – початку ХХ століть. К.: Родовід, 2007. 232 с.; іл.

Кравич Д. П., Стельмащук Г. Г. Український народний одяг ХVІІ – початку ХІХ ст. в акварелях Ю. Глоговського. К.: Наукова думка, 1988. 272 с.; іл.

Маслова Г. С. Народная одежда в восточнославянских традиционных обычаях и обрядах ХІХ – начала ХХ в. М.: Наука, 1984. 216 с.; илл.

Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белорусов в ХІХ – начале ХХ вв. // Восточнославянский этнографический сборник. М.: Изд-во АН СССР, 1956. С. 543–757; илл.

Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. К.: Наукова думка, 1996. 196 с.

Матейко К. І. Український народний одяг. К.: Наукова думка, 1977. 223 с.; іл.

-
- Назви одягу та взуття Правобережного Полісся / М. Никончук, О. Никончук, Г. Добролюба, Г. Гримашевич. Житомир, 1998. 230 с.
- Николаєва Т.* Історія українського костюма. К.: Либідь, 1996. 176 с.; іл.
- Николаева Т. А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. К.: Наукова думка, 1993. 247 с.; илл.
- Пономар Л. Г.* Народний одяг Правобережного Полісся середини ХІХ – середини ХХ століття (Історико-етнографічний атлас. Словник). – К. : ТОВ “Бизнесполиграф”, 2014. 267 с.
- Стельмащук Г. Г.* Традиційні головні убори українців. К.: Наукова думка, 1993. 238 с.; іл.
- Українське народне мистецтво. Вбрання / за ред. К. Г. Гуслистого. К., 1961.
- Чайковська Л.* Народний одяг Волині другої половини ХІХ – початку ХХ століття. К.: Р.К. Майстер-принт, друкарня “Huss”, 2012. 152 с.; іл.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Функції традиційного одягу.
2. Класифікація українського народного одягу.
3. Типологія українських народних сорочок за кроєм.
4. Основні типи традиційного українського жіночого поясного одягу.
5. Традиційний нагрудний одяг українців Карпат.
6. Український народний верхній одяг.
7. Народні жіночі головні убори.
8. Українське традиційне взуття.
9. Козацький одяг.
10. Одяг української шляхти.

Розділ XIII НАРОДНА КУХНЯ

Народна їжа та харчування – важлива сфера традиційної матеріальної культури. Характер, склад і якісні характеристики щоденного харчування залежать від багатьох чинників: природно-географічних, соціально-економічних, господарсько-культурних та інших. Позаяк їжу треба готувати систематично і цей процес нерозривно пов'язаний із сімейним побутом, то й досі народна кулінарія є одним із найстійкіших компонентів етнічної культури з притаманними для нього етнорозмежувальними рисами.

Традиційне харчування українців пройшло тривалий шлях формування і розвитку. Деякі способи добування та зберігання продуктів, приготування з них страв і напоїв, що побутують і досі, використовували вже в епоху енеоліту і бронзи, добу ранніх слов'ян та Київської держави. Століттями вдосконалювалося і поліпшувалося саме харчування українців, акумулюючи кращий досвід і знання попередніх поколінь, а також сусідніх етносів. У результаті цього сформувалася оригінальна народна кухня з великим асортиментом смачних, поживних і корисних для організму людини страв.

Основними способами обробки продуктів для приготування їжі в українців були варіння і тушкування, меншою мірою – смаження, печіння і пряження. Для заготівлі продуктів на запас застосовували методи термічної обробки (сушіння) та консервування (соління, квашення), а також в'ялення.

Українці споживали різні харчові продукти, що зумовило їх традиційне багатогалузеве сільське господарство, яке поєднувало землеробство з тваринництвом і садівництвом. Щоденну, святкову та обрядову їжу поповнювали продукти бджільництва, рибальства, мисливства, збиральництва і виноградарства, якими вони займалися віддавна. Все це в сукупності і вплинуло на формування та розвиток традиційної для автохтонів України системи харчування, визначило загальноетнічні риси і локальну специфіку народної кухні.

ПОВСЯКДЕННА ЇЖА

Повсякденну їжу етнографи поділяють переважно на дві великі групи: *рослинного* і *тваринного* походження. Водночас приготовані

з продуктів рослинного походження страви вони диференціюють ще на страви *зі зернових культур* та *овочеві*, а приготовані з продуктів тваринного походження – на *м'ясні, молочні і рибні* страви. Окрему групу щоденної їжі становлять *напої*.

Землеробський, переважно зерновий, характер господарювання українського селянина спричинив те, що основу його харчування становили передовсім різні страви з борошна і круп. Особливе місце у повсякденному харчовому раціоні українця посідав *хліб*, що знайшло відображення у багатьох народних приказках і прислів'ях: “Усяке добро за хлібом”, “Хліб – усьому голова”, “Хліб та вода, то й нема голода”, “Хліб та вода – козацька їда”, “Без хліба – суха біда”, “Без хліба половина обіда”, “Коли хліб, тоді й розум”, “Калач приїється, а хліб ніколи”, “Клади перед людей хліб на столі, будеш у людей на чолі” тощо. Тому завжди ставилися до хліба шанобливо. За великий гріх уважалося недоїсти або викинути його частину. Навіть крихти збирали зі столу і з'їдали. Якщо ж кусень хліба випадково падав на землю, то його піднімали, обтрушували від пилу, цілували і також з'їдали.

Хліб і *борошняні вироби* посідали важливе місце в родинних і календарних звичаях та обрядах українців, позаяк з ними пов'язували добробут і щастя родини. Зокрема, з хлібом проводили молодих до шлюбу, його клали на труну небіжчика під час похорону і потім залишали на могилі. З хлібом починали весняні польові роботи (заорювання, засівання) і закінчували збір урожаю (обжинки). На хлібові клялись під час укладання різних угод, він був обов'язковим атрибутом початку будівництва хати чи хліва тощо.

До випікання хліба українки ставилися з особливим пієтетом. Згідно з народними повір'ями, невдало випечений хліб, передусім ритуальний (*наска, коровай*), віщував сім'ї нещастя, біду. Тому матері дуже ретельно навчали своїх дочок технології приготування тіста і випікання з нього борошняних виробів. Значну увагу приділяли чистоті рук і посуду. Неохайних господинь засуджували у народі. Про них говорили: “Видно, що Настя хліб пекла – усі ворота в тісті”.

Жодна інша традиційна страва не може зрівнятися з хлібом і способами його приготування, з розмаїттям готових борошняних виробів. Хліб був різним за видами борошна, якістю, умовами приготування та рецептурою тіста, характером випікання, формою

тощо. У ХІХ – першій половині ХХ ст. повсякденний учинений хліб (“хлібину”, “боханець”, “паляницю” тощо) пекли з різного зерна, змішуючи борошно, спорадично – використовуючи лише один вид муки. На теренах Полісся, Волині, Бойківщини, Лемківщини та деяких інших історико-етнографічних районів України споживали переважно хліб із житнього борошна. У неврожайні роки селяни додавали до цього борошна інші компоненти: борошно з ячменю, гречки, гороху чи сочевиці, а з ХІХ ст. – мелену кукурудзу і товчену картоплю. У голодні роки до хлібного тіста домішували буряки, варену квасолю, висівки, полову, лободу і навіть борошно із жолудів. У південних районах сучасної України, де вирощували переважно пшеницю, споживали більше пшеничного хліба. Крім того, хліб із вівсяного борошна був поширений на території Бойківщини і Лемківщини, а з кукурудзяного – на теренах Гуцульщини, Північної Буковини та низинної частини Закарпаття.

Майже повсюдно в Україні хліб випікали із вчиненого (квашеного) тіста один раз або двічі на тиждень. Для цього тісто вчиняли в кориті чи діжі спозарання або навіть увечері, заколотивши теплою водою приблизно половину муки та додавши “рощину”, “розкришку”, “квас” чи інший вид ферменту. Кисло воно в теплому місці. Якщо розчинена маса починала бродити, досипали до неї іншу частину борошна і все старанного вимішували – доти, поки тісто не відставало від стінок посудини (корита, діжі) та рук. Після цього його знову ставили в тепле місце. Уважалось: якщо тісто починало спадати, наставала пора пекти вчинений хліб. Формували його мокрими руками, зокрема, переважно круглої форми. Бляшані форми почали спорадично використовувати лише на початку ХХ ст., подекуди – аж у 20–30-х роках ХХ ст.

Крім вчиненого (кислого) хліба, українці споживали також прісний. На думку багатьох етнологів, він значно давніший, ніж кислий. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. прісний хліб найчастіше вживали автохтони Східних Карпат – бойки, гуцули та лемки. Залежно від виду борошна, з якого його готували, називали такий виріб по-різному: “ощіпок”, “ощипок”, “осипле”, “паленя”, “осух”, “адзим’я”, “малай”, “мелай”, “пагач” тощо. В інших історико-етнографічних районах України прісний хліб найменували переважно “коржем”, а також “підпалком”, “паляничкою”, “перепічкою”. Тісто “ощипка” (“коржа”)

замішували на воді, молоці чи сироватці і тонко розкачували качалкою. Описуючи побут бойків, Іван Франко так охарактеризував якість вівсяного “ощіпка”, який вони споживали: “Спечений з погано змеленої муки, переважно твердий, як камінь, цей бойківський хліб для мешканців долин є синонімом убогої їжі, треба хіба що гострого гірського повітря та рухливого способу життя бойків, щоб перетравити цей хліб”. Загалом їли коржі замість хліба – з молоком, ряжанкою, сметаною, салом, олією. На свята і неділю готували коржі з медом і маком.

З вчиненого і прісного тіста українці виготовляли й інші вироби: *перепічки, пампушки, пироги, млинці, оладки* тощо. Так, перепічки робили з розчиненого тіста тоді, як не вистачало хліба до нової випічки. Їли їх гарячими, переважно на сніданок. Із кислого пшеничного, житнього чи гречаного тіста випікали невеликі булочки – пампушки. Найчастіше їх вживали до борщу, спорадично – з олією та часником як самостійну страву.

Улюбленою стравою українців були пироги. Пекли їх із того самого тіста, що і хліб (переважно з житнього), але обов’язково з начинкою, якою слугували варена картопля, капуста, горох, квасоля чи гречана каша, печений гарбуз з калиною чи без неї, свіжі і розтерті сухі фрукти, товчений мак, сир та інші види продуктів. Поліщуки та автохтони Східних Карпат часто використовували для цього лісові ягоди і гриби. У святкові і вихідні дні готували пироги з м’ясом і рибою.

Меню повсякденного харчування українців становили страви з прісного тіста, звареного в окропі. Такими були, зокрема, *галушки, затірка, локшина*. Тісто для них готували з різного борошна, але найчастіше – із пшеничного чи гречаного. Для галушок використовували рідке тісто, яке ложкою кидали в окріп. Перед споживанням мастили їх олією, смаженим салом, часником. Затірку – порізане або дрібно розтерте тісто – також варили у воді. Потім її заливали гарячим молоком, посипали сиром, іноді змащували жиром. У тісто для локшини спершу вбивали сирі яйця, а відтак розкачували його на тонкі коржі, злегка підсушували і різали на тоненькі смужечки. Локшину варили в окропі, молоці, юшці.

Улюблена страва українців – *вареники*, які представники Південно-Західного історико-етнографічного регіону України часто називають

пирогами. Тісто для них замішували із пшеничної, житньої чи гречаної муки, яке тонко розкачували і нарізали кружельцями. Вареники завжди готували з начинкою: сиром, вареною товченою картоплею, смаженою капустою, квасолею, вишнями та іншими фруктами, пшоняною чи гречаною кашею. Варили їх в окропі, а їли зі сметаною, маслом, олією, смаженим салом з цибулею. Вареники вважаються однією з найхарактерніших для української етнічної кухні страв.

Важливе місце в повсякденному харчовому раціоні населення України посідала *каша* – одна з найдавніших за походженням страв. Микола Сумцов як дослідник обрядових видів хлібних виробів українців, східних слов'ян загалом дійшов висновку про те, що обрядове споживання каші та використання хлібних зерен є явищами одного ряду: “І за часом використання, і за своїм внутрішнім значенням ці явища майже тотожні, і цілком можливо, що вони вперше виникли одночасно чи майже одночасно, до споживання печеного хліба”. Готували кашу із пшеничної, ячмінної, гречаної, кукурудзяної, пшоняної та інших круп. За консистенцією, вона була крутою і рідкою або розмазною. Як круті, так і густі каші варили однаково – на воді або молоці, часто доводячи їх до повної готовності у печі. Їли цю щоденну страву з молоком, салом, маслом, олією, іноді з медом.

До страв рослинного походження належать також рідкі страви із круп, передовсім *куліш* – каша із пшона з салом, в яку до смаку додавали ще картоплю і цибулю, шматок м'яса або сушену рибу (тараню). Із дрібно товчених або молотих зерен варили теж різні кашо- і юшкоподібні мучні страви: *кисіль (жур)*, *чир*, *соломаху*, *мамалигу*, *лемішку* тощо. Серед них одним з найдавніших за походженням був кисіль. Традиційно готували його з добре підсушених (майже підсмажених) вівсяних зерен, які подрібнювали і запарювали окропом, додаючи водночас шматок хліба, щоб підготована закваска бродила. Наприкінці XIX – на початку XX ст. для приготування кисілю почали використовувати інші види борошна (пшеничне, житнє, горохове, картопляне). Споживали цю страву гарячою і холодною. Якщо кисіль їли холодним, то його заздалегідь розливали у миски.

Українці Східних Карпат часто споживали *чир*, який готували переважно з вівсяного борошна, спорадично із житнього, пшеничного чи ячмінного. Муку засипали в окріп, розколочували і варили до

згущення, після чого готову кашоподібну масу виливали тоненьким струмочком у миску з холодною водою. Їли чир або з цією ж водою, або останню зливали і замість неї додавали молока.

Населення Середнього Подніпров'я, Слобожанщини і Півдня України віддавна широко вживало *соломаху*. Зокрема, за свідченнями середньовічних писемних джерел, це була одна з улюблених страв запорізьких козаків. Готували її переважно із гречаного борошна, спорадично із житнього, пшоняного чи пшеничного, яке розбовтували у воді, виливали в підсолений окріп і, помішуючи, варили. До готової соломахи додавали олію, масло, смалець.

З поширенням у ХІХ ст. на теренах України кукурудзи як зернової культури населення Півдня, Поділля, Північної Буковини, Покуття і Гуцульщини почало готувати із відповідного борошна так звану *мамалігу* – густу кашу. Їли цю страву гарячою з олією, сиром, бринзою, молоком, кисляком, салом, а також подавали її холодною до борщу. За станом і способом приготування, схожою з мамалігою була лемішка, яку варили із гречаної муки.

Споконвіків у народному харчуванні українців значне місце посідали **овочеві страви**. Безперечно, найпопулярнішим з них був *борщ*, який споживали майже щодня і як основну обідню страву, що наочно засвідчують численні зразки усної народної мудрості: “Борщ та капуста – в хаті не пусто”, “Борщ та каша – мати наша”, “Де велика рада – там рідкий борщ”, “Свій борщ несолоний ліпший, як чужа юшка” тощо. Крім того, борщ обов'язково подавали до весільного і поминального столу, під час обжинків, на Різдво та в інші важливі свята. Відомі три основні його різновиди – буряковий, зелений і холодний. *Буряковий (червоний) борщ* був у минулому і залишається й досі однією з найбільш поширених рідких овочевих страв. Основні його харчові компоненти – буряк і капуста. Водночас господині використовували для приготування цього різновиду повсякденної страви чимало й інших видів продуктів рослинного походження: квасолю, моркву, петрушку (пастернак), часник тощо, а з кінця ХVІІІ ст. також картоплю.

Традиційно для червоного борщу заздалегідь готували буряковий квас, який заливали у горщик, розбавляючи його до смаку водою, і варили у печі. Потім у киплячу юшку кидали дрібно кришений буряк, картоплю, капусту, моркву та інші компоненти. У будень названу страву

варили переважно без м'яса, а сало клали лише до смаку, у неділю і святкові дні – також на м'ясній юшці. Буряковий борщ заправляли смаженою на олії чи салі цибулею або затовченими старим салом цибулею і часником. Споживали його гарячим, приправляючи червоним перцем і забілюючи сметаною. У піст українці готували відповідний борщ також з рибою чи грибами.

Зелений (щавлевий) борщ вживали найчастіше навесні, як вичерпувалися запаси минулорічного буряка і капусти, а городи і луки покривала перша зелень – щавель, лобода, кропива тощо. Варили цей різновид рослинної їжі на сирівці, добавляючи до неї ще картоплю. Засмажували або затовкували зелений борщ звичайним способом. Повноцінним він уважався лише тоді, якщо його заправили круто звареним і посіченим яйцем, а також сметаною.

Лише влітку споживали *холодний борщ (холодець, холодник)*. Для його приготування дрібно сікли цибулю, зварений молодий городній буряк, круто зварене яйце, зелень петрушки і кропу тощо, які потім змішували разом і заливали сирівцем, водночас добавляючи до смаку сіль і сметану. Страву не варили зовсім (за винятком названих її компонентів, та й то окремо), а їли холодною, причому досить часто з вареною картоплею замість хліба.

Повсюдно в Україні побутував ще один вид повсякденної рідкої овочевої страви – *капусняк*. Зазвичай варили його з квашеної капусти і картоплі, які подекуди доповнювало пшоно чи інша крупа. Капусняк, як і борщ, був пісним і скоромним (заправлений салом з цибулею). У заможних родинах його готували також на м'ясній юшці.

Капусту як страву рослинного походження українці широко споживали окремо – свіжою (восени і на початку зими) і квашеною (протягом більшого періоду календарного року). Свіжу капусту варили чи тушкували у печі, готували з неї салати, квашену – варили, тушкували чи їли в сирому вигляді. Влітку свіжу капусту часто тушкували з кислими додатками: сирівцем, буряковим квасом чи сироваткою з молока. Українці Карпат і поліщуки варили квашену капусту разом зі сушеними чи свіжими грибами, які спершу відварювали окремо. На теренах Поділля, Волині, Опілля та інших етнографічних районів Південно-Західного історико-етнографічного регіону України капусту тушкували так, щоб залишилася юшка. Всі

названі страви з капусти заправляли олією чи салом, а бойки – також бринзою. Відварена капуста часто слугувала і начинкою для вареників та пиріжків. Крім того, листя сирої і квашеної капусти використовували для приготування однієї з найхарактерніших страв української національної кухні – *голубців*. Начинкою для голубців була легко зварена крупа різних зернових (пшона, гречки, кукурудзи), яку змішували з підсмаженою на олії цибулею, свинячими шкварками, а у святкові дні – зі сирим м'ясним фаршем.

Значне місце у повсякденному харчуванні українців посідали рідкі овочеві страви з борошняно-круп'яними і м'ясними або рибними додатками. У народі називали їх по-різному, але найчастіше означували загальними термінами *юшка* і *суп* (на західноукраїнських етнічних землях – терміном *зупа*). Традиційно для приготування юшки чи супу використовували капусту, буряк, моркву, цибулю, часник, гарбуза та інші овочі.

З другої половини XVIII ст. серед продуктів рослинного походження важливе значення набуває *картопля*, яка часто доповнювала хліб, а інколи була єдиним видом їжі для багатьох українців. Відтоді ж вони освоїли різні технології переробки та приготування з неї різноманітних страв: картоплю варили, смажили, пекли, тушкували, їли цілою, порізаною, товченою, тертою. До приготованих картопляних страв додавали молоко, масло, сало, м'ясо, зелень, бобові.

Найчастіше картоплю українці варили, причому, з метою її економії, в лушпинні. Очищенні від лушпиння картоплини поливали олією зі сметаною, смаженою цибулею, смаженим салом, а до столу подавали їх з квашеною капустою, кисляком, молоком, у гірських районах Східних Карпат – з розтопленою овечою бринзою. Товчену (варену без лушпиння) картоплю найчастіше заправляли салом з цибулею. З неї смажили на сковороді також пиріжки (*оладки*), начинені квасолею, горохом, капустою чи грибами. Бойки додавали до товченої картоплі борошно та з вим'ятої маси випікали коржі. Із сирої тертої картоплі готували загальновідомі *деруни*, зокрема, додавали до маси з неї житне чи гречане борошно і варену картоплю, а також вбивали яйце. Все це перемішували і смажили в олії на сковороді. Подекуди підсмажені оладки складали в макітру і заливали сметаною, а потім тушкували у печі. Іноді деруни подавали до столу з підливою зі сметани і грибів.

Важливе місце у народному харчуванні українців, особливо Східних Карпат, посідали *бобові* (квасоля, біб, горох), які переважно варили. Для цього названі продукти мочили на ніч у воді, а зваривши їх, відціджували воду і солили. Найчастіше споживали бобові пісними, з картоплею, киселицею, капустою, борщем замість хліба тощо без мащення. У кулінарії бойків і лемків зварений та потовчений горох, квасоллю і біб заправляли мукою та мастили салом або салом з цибулею. Потерту квасоллю (*колочену фасоллю*) буковинці приправляли засмаженою на олії цибулею або товченим часником. Горох і біб також часто смажили на черені печі.

Українці багато вживали *харчових гарбузів* (гарбузова каша, печений гарбуз, гарбузова начинка для пирогів тощо). Натомість окремі страви з буряка, моркви, брукви вони готували спорадично, переважно у вигляді салатів. Названі овочі, а також цибуля, часник використовували передусім як компоненти для приготування інших страв. Огірки, солодкий перець, редьку, помідори (набувають поширення в Україні з кінця XIX ст.) споживали переважно в сирому вигляді. Для зберігання в зимовий період огірки і помідори часто консервували (солили, квасили).

Споконвіків українці славилися як садоводи. Відповідно, у їхньому харчовому раціоні чільне місце посідали *фрукти* та *ягоди*. Із садових рослин вони найчастіше вживали яблука, груші, сливи, вишні, черешні, смородину, порічки, з дикоростучих – калину, бузину, чорницю, малину, терен тощо. Влітку і восени фрукти та ягоди їли свіжими, а на зиму їх сушили. Для цього використовували піч або спеціально обладнану в саду сушню. Фрукти сушили також на сонці, розклавши їх на чисті дерев'яні дошки або на солом'яний дах.

У лісових, лісостепових та гірських районах України суттєвим доповненням щоденного харчового раціону були *гриби*. Їх смажили, тушкували, варили з картоплею, юшкою. На зиму гриби засушували у печі або на сонці, а також засолювали.

У будень *м'ясні страви* українці споживали мало, натомість до важливих свят і родинних подій вони готували їх обов'язково. У бідних сім'ях *м'ясо* і *сало* використовували передусім як приправи. Серед м'ясних продуктів найуживанішою була *свинина*, менше – *баранина*. Стосовно *яловичини*, то автохтони України споживали її спорадично.

На свята селяни різали також домашню птицю – *курей, гусей і качок*. Населення Волині, Поділля, Середнього Подніпров'я та інших історико-етнографічних районів України розводило з цією ж метою *індиків*.

Свіже м'ясо українці споживали рідко, переважно тоді, як забивали свійську тварину або птицю. Для тривалого зберігання значну частину м'ясної продукції (свинини) селяни відразу переробляли: взимку її заморожували і засолювали, навесні – засолювали. Подекуди свинину і баранину також вудили. Засолене сало, вудженину і *смалець* (перетоплене внутрішнє сало) часто зберігали до періоду основних весняних і літніх польових робіт, що потребував посиленого харчування.

Найчастіше українці варили м'ясо, яке споживали окремо або додавали до каші, а з його юшки готували борщ чи суп. Поширеною стравою в Україні була *печеня (печінка)* – тушковане м'ясо з картоплею чи без неї. Зі свіжої свинини (з порізаних на дрібні шматки м'яса і підчеревини, які перетирали разом зі сіллю, часником і перцем) готували традиційну українську страву – *ковбасу*. З метою тривалого зберігання жителі Слобожанщини, Полісся, Середнього Подніпров'я, історико-етнографічної Волині та інших етнографічних районів ковбаси переважно запікали або підсмажували у печі, складали в посудину і заливали смальцем, натомість селяни Східних Карпат, Прикарпаття і прилеглих теренів вудили їх у диму. Із заздалегідь вимочених та очищених товстих кишок забитого кабана, наповнених відвареною гречаною, ячмінною чи вівсяною кашею разом зі сирією чи вареною кров'ю, готували *кров'янку*. Вареними вухами, язиком, легеньми, підчеревиною тощо начиняли також вичищений шлунок, який відварювали у воді чи запікали у печі. Називали цю страву *сальтисоном*, або *кендюхом*.

Однією з найпоширеніших в Україні м'ясних страв був *холодець (холодне, студинень, драгли* тощо). Для його приготування м'ясо забитої тварини чи птиці, а також ноги і голову кабана, варили довго. Відтак відварене м'ясо відокремлювали від кісток, розкладали його у миски, заливали розсолем і ставили в холодне місце, щоб страва остигла і загусла. Їли холодець з гострими приправами: хрінном, гірчицею, перцем, оцтом.

До традиційних українських м'ясних страв належали також *душенина, крученики (завиваники), січеники, хляки (фляки, рубці)* тощо.

Молочні страви в Україні споживали значно частіше, ніж м'ясні – майже щодня, за винятком визначених днів посту. Найпоширенішим було коров'яче *молоко*: свіже, кип'ячене, парене в печі або кисле. На свіжому молоці варили каші, галушки, локшину, з пареного молока робили *ряжанку*, а з кислого – знімали вершки (*сметану*), які споживали як окремий продукт або збивали з них *масло*. Сметану і масло широко використовували як приправу до різних страв – вареників, галушок, кулеші, картоплі, юшок, супів та ін. Із коров'ячого кисляку також відтоплювали *сир*, який споживали або як окрему страву, або використовували як начинку для вареників, пирогів тощо. Для цього кисле молоко ставили на певний час у теплу піч, щоб воно відігрілося. Відцідивши сироватку, сирну масу відтискували в конусоподібній полотняній торбі (“вороку”) за допомогою преса з каміння, або підвішували торбинку до одного зі стаціонарних хатніх предметів. Для тривалого зберігання сир солили та складали у діжечку, їли його з хлібом, картоплею.

У гірських районах Східних Карпат сир виготовляли з овечого молока. Для його штучного заквашування використовувався приготований із шлунка дво-, тритижневого телятка або ягнятка спеціальний каталізатор – “глег” (“гляг”, “кляг”). Під впливом цієї сироватної закваски овече молоко швидко гушло. Після його збовтування та відтискання одержували спеціальний вид сиру – *будз*, який деякий час сушили, а потім розминали в дерев'яному кориті, додаючи солі, червоного перцю. Приготовану відповідним способом масу відігрівали в теплому місці й отримували *бринзу*. Для тривалого зберігання її щільно набивали у дерев'яні діжечки. Хоча бринза була гострою на смак, але їли її з великою охотою – з хлібом, картоплею, кулешою тощо.

Риба і приготовлені з неї **рибні страви** посідали другорядне місце в щоденній народній кулінарії українців. Зі свіжої риби вони варили передовсім юшку. Рибу також смажили, тушкували у сметані. Споживали солону рибу (“просол”) та в'ялену. Значення цього харчового продукту особливо зростало у дні посту, а також у трапезі під час відзначення головних календарних свят – передріздвяного Свят-вечора, “Водохресного Свят-вечора” тощо.

Віддавна українці вживали різні *напої*. Одними з найулюбленіших були *кваси*: хлібний (*сирівець*), буряковий, фруктові, ягідні, виготовлені із соку дерев (берези, клена). Хлібний квас готували із сушеного, переважно із житнього, хліба, у деяких етнографічних районах України – із підсмаженого житнього, ячмінного чи вівсяного зерна. Хлібну основу заливали водою, заквашували сушеними дріжджами домашнього приготування або хмелем. Після кількадечного бродіння в теплому місці сирівець відціджували і ховали у льох. Найчастіше пили квас у гарячу для селянина пору – під час весняних і літніх польових робіт.

Популярним в українського народу був відвар зі сирих і сушених фруктів та ягід – *узвар* (*вар, кисилиця, сливки*). Найчастіше цей напій готували із груш, слив, яблук і вишень. На основі узвару виготовляли ще один традиційний вид безалкогольного або слабоалкогольного напою – *варенуху* (*варену, запіканку* тощо). Зокрема, в готовий узвар додавали трохи меду або цукру і заправляли його прянощами (чорним і духмяним перцем, лавровим листям тощо), запікаючи все разом у печі. Щоправда, на відміну від узвару як щоденного напою, варенуху готували переважно з приводу різних родинних і календарних свят.

Уже у княжу добу населення України широко вживало як напої *мед* (*медуху, квасний мед*) і *пиво*. Зокрема, із бджолиного меду спершу виготовляли медову ситу, яку потім заправляли шишками хмелю і різними травами та залишали на кілька днів, а то й кілька тижнів, у теплі. Готову медуху проціджували й охолоджували. Щоправда, наприкінці XIX – на початку XX ст. українські селяни вживали її лише в найбільші календарні свята (на Різдво і Великдень) та найважливіші сімейні події (на родини, хрестини, весілля та ін.).

Пиво, яке було також улюбленим напоєм українців, варили переважно з ячменю, хмелю, інколи з ячмінно-просяної суміші. Наприкінці XIX ст., у зв'язку з інтенсивним розвитком броварництва та встановленням державної монополії на пиво і горілку, його майже припинили готувати в домашніх умовах.

Традиційними для української кухні були різні слабоалкогольні *наливки*: слив'янка, вишнівка, тернівка, малинівка та ін. Для їх приготування діжки засипали фруктами і ягодами на три чверті, а решту заливали горілкою, додаючи ще мед чи цукор. Робили також *настоянки* з різних трав і горілки. Однак через високу вартість горілки наливки і настоянки вживали спорадично, переважно заможні сім'ї на свята.

Горілка як вид алкогольного напою набув поширення в Україні з розвитком товарно-грошових відносин (перші писемні свідчення про неї датуються кінцем XV ст. і стосуються західноукраїнських земель). Тривалий період горілка була атрибутом домашнього столу лише заможної верхівки середньовічного суспільства – землевласників, купців, шляхти, духівництва та інших верств. З посиленням колоніального гніту на українських етнічних землях, правлячі кола Російської та Австрійської монархій проводили послідовну політику, спрямовану на споювання автохтонного селянства; з другої половини XVIII ст. кількість гуралень, корчм і шинків неухильно тут зростала. Величезні прибутки від державної монополії на виробництво горілки використовували іноземні загарбники для утримання репресивного апарату та подальшого закабалення українського народу.

У традиційних регіонах заняття виноградарством виготовляли *вино*. Для цього використовували також яблука, груші, абрикоси та іншу садовину.

Чай як різновид напою до XX ст. українські селяни не споживали, замість нього вони запарювали та пили *настої* із цілющих трав. *Кава* стала щоденним напоєм багатьох українців лише у XX ст.

Отже, споконвіків повсякденна кухня автохтонів України відзначалася великою різноманітністю страв, більшість із яких готували передовсім із продуктів рослинного походження (хліб, борошняні вироби, рідкі і круті круп'яні каші, борщ, овочеві юшки і супи тощо). Це стосується і традиційних напоїв, виготовлених переважно з продуктів рослинництва, садівництва і виноградарства. Дещо в менших кількостях українці споживали молочні страви. Стосовно м'ясних і рибних страв, то вони теж були невід'ємним компонентом повсякденної їжі українців, але через бідність переважної більшості населення їх у будень споживали спорадично.

СВЯТКОВА ТА ОБРЯДОВА ЇЖА

У народному харчуванні українців чільне місце посідала святкова й обрядова їжа, яка, на відміну від повсякденної, була формою громадського і родинного спілкування, виконувала об'єднуючу та символічну функції. Вживання святкових і обрядових страв обов'язково супроводжувала низка звичаїв та обрядодій. Залежно від характеру

таких звичаїв й обрядів, учені поділяють їх на дві великі групи – *сімейні* (родини, весілля, поминки) та *календарні* (різдвяно-новорічні, великодні та ін.). До святкових та урочистих подій кожний селянин намагався приберегти і придбати необхідну кількість відповідних продуктів, а страви готував з них особливо старанно, суворо дотримуючись усталених традицій. Водночас, окрім святкової та обрядової їжі, в такий день споживали також багато видів щоденних страв, про які вже згадувалося. Зазначимо лише, що для святкового столу готували їх або з більшою кількістю приправ і з м'ясом (рибою), або лише пісними, що залежало від характеру родинної події чи календарного свята, харчових заборон та інших чинників. У різних регіонах України на весілля традиційно варили борщ із м'ясом, спорадично – капуста або суп, голубці з круп, вареники, різні густі і рідкі каші, холодець, печеню з м'яса тощо, пригощали учасників весільного дійства узваром, киселем, медухою й іншими видами безалкогольних та слабоалкогольних напоїв, а також горілкою. І все-таки весільний стіл, як і стіл на родини та у поминальний день, відрізнявся від повсякденного наявністю передовсім невластивих для останнього певних страв, причому, як і у випадку з щоденним харчуванням, абсолютну їх більшість готували також із *продуктів рослинного походження*. На відповідних стравах і зосередимося далі.

Серед сімейно-побутової обрядовості українців одне з чільних місць посідала в минулому і посідає й досі *родильна*. Більшість обрядодій, що виконували під час відзначення цієї важливої для кожної сім'ї події, обов'язково супроводжував *хліб, борошняні вироби* і так звана *бабина каша*. Згідно з давньою традицією, ще наприкінці ХІХ ст. у деяких місцевостях Лівобережної України на родини “баба”-повитуха чи “пупорізка” (яка приймала пологи), спеціально пекла для породілі *паляниці*, а на теренах Гуцульщини – *колачки*. На Поліссі особливу роль у родині (хрестинах) відводили каші – страві на яйцях і маслі, яку готувала також баба-пупорізка і приносила її в горщику до породілі у хату. Тут усі присутні торгувалися за неї, чого, за звичаєм, добивався хрещений батько дитини. Він і розбивав цей горщик об ріг столу, а ту частину каші, що залишалася в його руках, клав на стіл, щоб з'їсти: трохи мати немовляти, решту – гості. Під час відвідування породілі заміжні жінки теж приносили хліб або хлібні вироби (млинці, пироги

та ін.), а також яйця, мед, узвар або фрукти для узвару тощо, щоб у такий спосіб допомогти їй чимшвидше “стати на ноги”. Загалом, згідно з традиційними уявленнями і повір’ями, забезпечити здоров’я породіллі, життя немовляти і вберегти його в майбутньому від різних недуг мали передовсім згадані раніше вироби з борошна та бабина каша. Останній приписували здатність впливати і на продовження людського роду.

Обов’язковим атрибутом українського *весілля* були також різні вироби з борошна, передовсім *коровай*. Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. коровай як обрядовий весільний хліб випікали скрізь в Україні, за винятком деяких районів низинного Закарпаття, Бойківщини, Лемківщини, Надсяння, Опілля і Середнього Подніпров’я. Тут його виготовлення (від вчинення тіста і до прикрашення готового виробу) супроводжувала низка обрядодій з виконанням великої кількості спеціальних народних пісень. Випікали коровай із кращих сортів муки, переважно з пшеничної, додаючи до тіста яйця, масло. Зверху оздоблювали його шишками, голубками, жайворонками, качечками, квіточками та іншими виробами з прісного тіста, а також прикрашали барвінком, цвітом і ягодами калини, червоними стрічками, подекуди – гілками плодівих дерев, обплетених тістом, тощо. За описом Софії Терещенкової, у 20-х роках XX ст. процес приготування короваю та його внутрішня структура виглядали так: “...Розкачують коржа, кладуть на віко (хлібної діжі. – М. Г.), поверх коржа – перехрестя, посередині на перехрестя – два голуби, щоб любилися діти, потім – вареники з сливами, після цього посипають сиром, поливають маслом; все, що кладуть у коровай і поверх короваю, то все по парі, щоб молоді весь вік були в парі. Поверх цього всього кладуть паляницю, посеред паляниці кладуть дві шишки вкупі, обв’язані обручиком. Весь коровай убирають голубчиками, шишечками, рогаликами й різними винтехлюшками, виробленими з тіста...”.

Споживали коровай наприкінці весільного застілля, пригощаючи за винагороду (“перепій”, “пропій”) гостей. Для обдаровування молодими коровайницями, гостей, весільної челяді, молоді, яких не частували короваем, випікали окремі *шишки*, *качки* (Середнє Подніпров’я), *гуски*, *калачі* (Поділля, Волинь, Північна Буковина та інші етнографічні райони) тощо. Споживали на весіллі й інші види

обрядового хліба – *дивень* (Середнє Подніпров'я, Південь України, Слобожанщина), *верч* (Полісся), *лежень* (Слобожанщина, Середнє Подніпров'я). “Верч” і “лежень” були переважно овальної форми, а “дивень” виготовляли переважно із плетінки у формі кола. “Лежень” і “дивень” часто прикрашали, натомість “верч” оздоблювали спорадично.

Гуцули і бойки обов'язково смажили для молодої пари двоє курячих *яєць*, а весільні куховарки деяких районів Середнього Подніпров'я готували для неї *локшину з курятиною*. Курей дарували молодим гості на теренах Північної Буковини. Тут же відвареними курми пригощали хрещених і весільних батьків молодих.

Широко використовували у весільній обрядовості українців *мед*. Зокрема, після церковного шлюбу (вінчання) ним мастили молодим вуста – “аби життя було солодким і багатим у любові на довгі літа”.

Поминальний обід після поховання небіжчика, а також під час вшанування його пам'яті на дев'ятий, сороковий день і роковини супроводжувала теж спеціальна обрядова страва – *коливо* (у більшості регіонів України), *канун* (Слобожанщина, південні райони Лівобережної України). Традиційно це була прісна каша із пшеничної чи ячмінної крупи, яку остуджували і заливали медовою ситою. Кожен із присутніх на поминальному обіді споживав три ложки цієї страви, примовляючи: “Йому (себто небіжчику. – М. Г.) царство небесне і земля пухом, а нам ще прожить”. За свідченнями українських етнографів, у середині ХІХ ст. існував ще звичай пекти на поминки *книші* – невеликі житні чи пшеничні хлібини з борошна дрібного помелу. У деяких історико-етнографічних районах України книші роздавали в поминальні дні жебракам. Під час поховання неодруженого парубка чи незаміжньої дівчини одягали їх у святковий (весільний) одяг і пекли до цієї сумної події *коровай* і *шишки* (*калачі* тощо), тобто так само, як і на весілля.

З-поміж свят зимового календарного циклу найбагатшим був **святовечірній** (передріздвяний) стіл, на який подавали від дев'яти до дванадцяти, подекуди на теренах Північної Буковини – до 17 прісних страв. Ключове місце серед них посідала *кутя*, що знайшло відображення навіть у народній назві самої вечері – “Багата кутя” (“Сита кутя”, “Коляда”). Спосіб приготування цієї страви був однаковим

скрізь в Україні. Зокрема, очищені від луски пшеничні зерна варили в новому горщику, а потім готову кашу запраляли медовою ситою, подрібненими волоськими горіхами, розтертим маком тощо. Кутю, на відміну від інших святвовечірніх страв (*борицу, капуста, вареників, голубців, млинців, страв із риби і грибів* тощо), ніколи не солили. У більшості місцевостей України з неї починали, власне, вечеряти. Другу обов'язкову страву святвовечірньої трапези становив *узвар*, яким переважно завершували вечерю. Серед цих святкових страв важливе місце відводилося і *часнику* як атропейному засобові. Обрядовим хлібом українців на Свят-вечір здавна був *керецун*, (*карачун, книш, лежень*), який випікали із пшеничної, спорадично із житньої чи ячмінної муки. Українці Східних Карпат “карачун” зазвичай значили зверху хрестом, а на розхресті у невелику ямку клали зерна пшениці, вівса, жита, кукурудзи та іншого збіжжя, а також квасоллю, боби, сушені сливи тощо. Крім того, в середині “карачуна” запікали головку часнику, пляшечку меду, загорнуту у шматину дрібку солі, освячене на Маковея зілля. У деяких бойківських селах усередину цього святкового хліба клали потроху страв, які готували на Святий вечір, обтикаючи їх навколо зубцями часнику.

Загалом, вечеря напередодні Різдва завжди була сімейною, тобто була символом домашнього вогнища. До столу сідали всі члени родини, які обов'язково згадували добрим словом з тих чи інших причин відсутніх її членів і близьких.

За тиждень після Різдва, напередодні Нового року (13 січня), українці Покуття і Волині, Поділля і Середнього Подніпров'я та інших етнографічних районів відзначали ***Щедрий вечір***, джерела якого вчені пов'язують з віддаленою дохристиянською добою. За християнським календарем – це свято преподобної Меланії. У народній традиції обидва ці свята об'єдналися і тепер відзначають як Щедрий вечір або Маланки. Щедрим, або Багатим цей вечір уважали у народі тому, що, на відміну від Свят-вечора, до передноворічної святкової трапези належали також скромні страви: *ковбаса, свиняча кишка з кашею, смажене м'ясо* та ін. Крім того, на цю вечерю готували ще *вареники зі сметаною, книші* й обов'язково *гречані млинці з м'ясом*. Жителі деяких регіонів України, зокрема, українсько-білоруського пограниччя, варили до цієї трапези також *другу кутю*, запраляючи її смальцем.

Сімейний характер мав *вечір напередодні Водохреща* – 18 січня. Українці відзначали його також святковою трапезою, яка основними елементами повторювала передріздвяну. У народі називали цю вечерю по-різному: “Бабин вечір”, “Голодний свят-вечір”, “Голодна кутя” тощо. Готували до неї ті самі страви, що й на вечерю напередодні Різдва, але в меншому асортименті, що і знайшло відображення в зазначених назвах. Головними з таких страв уважали знов-таки *кутю* та *узвар*.

Значну кількість спеціальних страв готували на основне свято весняного календарного циклу – *Великдень*, передовсім обрядовий хліб – *паску*. Тісто для неї виготовляли з найкращих гатунків борошна, до якого додавали масло, яйця, цукор, спорадично шафран. Пекли паски переважно у суботу в печі. Самому процесу її приготування приділяли дуже велике значення, позаяк вважалося, що від того, якою вийде паска, такою буде доля всієї сім’ї упродовж поточного року. Перед споживанням цей обрядовий хліб, як й інші основні великодні страви, обов’язково освячували у церкві.

Крім паски, до Великодня готували також *калачі* у вигляді видовжених плетінок, з якими ходили вітати зі святами родичів. Обов’язковою стравою на пасхальному столі були *крашанки* – круто відварені та пофарбовані курячі яйця. Згідно з традиційними віруваннями, вони символізували весняне відродження природи, продовження роду тощо. Населення Східних Карпат приписувало великоднім яйцям магічну силу плодючості. Тому цю святкову трапезу українці розпочинали саме із споживання посвяченої крашанки. Потім подавали на стіл інші страви, серед яких чільне місце посідали м’ясні: ковбаса, вуджене м’ясо, смажена свинина, холодець, а також масло, сир (у гуцулів – бринза), ряжанка, хрін тощо.

В інші свята річного календарного циклу спеціальні страви українці споживали, як правило, лише спорадично. У дні Зелених Свят (Трійці) сімейний стіл нічим не відрізнявся від недільного чи буденного, що наочно засвідчує одне з народних прислів’їв: “Різдво гарне ковбасою, Великдень крашанкою, а Зелені Свята не варті й kota”. Найчастіше українці готували до таких днів різні види обрядового прісного печива: *жильяники* чи *дужики* – до *першого дня Великого посту*, *хрести* (*хрестці*, *хрестяники* тощо) – до *Середохрестя*, *жайворонки*, *сорочки*,

голуби чи солов'ї – до свята **Сорока святих** (19 березня), *буслові лапи* (*буськові лапи*) чи *галети* – до свята **Благовіщення** (7 квітня), *мандрики*, *перевертаники* чи *стульні* – до свята **Петра і Павла** (12 липня), *калиту*, *калати* чи *малаї* – до дня **Андрія** (13 грудня) тощо. Скажімо, “мандрики” (“перевертаники”), які пекли автохтони Східних Карпат на свято апостолів Павла і Петра, – це були сирні булочки. Для цього змішували сир, яйця і борошно. До **свята Маковія** (14 серпня) подекуди готували із прісного тіста з розтертим маком і медовою ситою коржі – *шуляки* (*шулики*).

Отже, святкова та обрядова їжа українців завжди виконувала передовсім об'єднуючу та символічну функції, тобто впливала на форми взаємовідносин і взаємозв'язків усередині сім'ї і сільської громади, на процес відновлення і передачі усталених упродовж віків народних звичаїв, обрядів, вірувань, звичаєвого права тощо. Цим вона суттєво відрізнялася від повсякденної їжі, яка виконувала лише утилітарну функцію.

РЕЖИМ ТА ЕТИКЕТ ХАРЧУВАННЯ, ОСНОВНІ ХАРЧОВІ ЗАБОРОНИ

Режим харчування українців залежав від різних чинників – від сезону року, режиму робочого дня, запасів харчових продуктів, релігійних вірувань та інших. Традиційно у селян було прийнято харчуватися тричі на добу: *снідати*, *обідати* і *вечеряти*. У гарячу для них пору літніх польових робіт, коли світловий день був довгим і виснажливим, селяни приймали їжу ще додатково – після обіду з'їдали *полудень* або *підвечірок*. Загалом, розподіл їжі протягом дня в Україні майже скрізь був однаковим і залежав він передовсім від режиму роботи, а також від заможності сім'ї. Під час триразового харчування сніданок з'їдали вже о 6–7-й годині ранку, до початку робочого дня, обідали – о 11–13-й годині, а вечеряли – аж о 20–21-й годині. При наявності чотириразового харчування, як уже згадувалося, з'їдали також полудень або підвечірок (о 16–17-й годині). Взимку, особливо у Великий піст, бідні селяни часто обмежувалися лише двома прийомами їжі – обідом і вечерею або сніданком і вечерею. У бойків побутовало навіть повір'я про те, що журавлі, які відлітали на зиму в теплі краї, забирали із собою обід, і від того часу селяни їли лише двічі на день. Повернувшись

навесні, вони приносили обід назад, і з того часу селяни їли знову тричі на день. Тобто український селянин завжди розумів необхідність ощадного витрачання харчових продуктів упродовж усього року.

Серед названих прийомів їжі найситнішим був обід, меню якого обов'язково становив хліб, борщ (капусняк), каша чи інша друга страва. Стосовно сніданку і вечері, то в різних родинах вони були різними. Зокрема, дуже часто селяни снідали вареною картоплею з капустою, коржами зі свіжим молоком чи кисляком, локшиною або затіркою з молоком чи салом тощо. На вечерю традиційно готували куліш, галушки, юшку та інші споріднені страви.

Незалежно від соціально-майнового становища, для приготування їжі двічі на добу (вранці і ввечері) топили піч. Навіть у найбідніших селян було прийнято варити їжу бодай один раз на день – до сніданку. Готували стільки, щоб можна було з'їсти за один раз, бо на другий день не годилося залишати страви. Під час приготування їжі господиня (мати, невістка чи старша дочка) дотримувалася чистоти і тиші – остерігалася стуку посудом або руками, опускання посуду на долівку чи на предмети хатнього побуту, бо, згідно з народними повір'ями, це було для сім'ї недобрим знаком. Суворих правил етикету дотримувалися також під час споживання їжі. Зокрема, заборонялося голосно розмовляти, сміятися, махати під столом ногами тощо. До порушників загальноновизнаних правил поведінки за столом голова сім'ї (батько) чи мати тут же застосовували певні санкції, але найчастіше обмежувалися черговим повчанням своїх дітей.

Традиційне харчування українців супроводжувала низка різних заборон та обмежень. Однією з найдавніших релігійних заборон була заборона вживати в їжу крові і м'яса тварини, яка загинула через удущення чи удавлення, тобто без випускання крові, позаяк вона вважалася нечистою. З утвердженням християнства в Україні відповідне правило поширилося також на конину як харчовий продукт.

Багато заборон стосувалося приготування хліба. Зокрема, його не мала права пекти вагітна або “нечиста” жінка. Заборонялося ще раз всаджувати у піч недопечений хліб, бо тоді, згідно з народними повір'ями, не вийде заміж дівчина родини, а у вагітної жінки будуть важкі пологи.

Жінкам, у яких померли малі діти, до свята Спаса (19 серпня) заборонялося їсти фрукти, а у селах західної частини Бойківщини – не можна було пекти картоплю. Куховаркою чи коровайницею не могла бути жінка, яка обмивала покійника. У деяких місцевостях України на свято Головосіки (Усічення голови Іоанна Предтечі; 11 вересня) дотримувалися заборони різати продукти, що мали головку: капусту, часник, цибулю тощо.

І все ж, найбільша кількість харчових заборон і обмежень була пов'язана зі споживанням скоромної їжі (м'ясної і молочної) у визначені церквою пости: перед Великоднем (у Великий піст), у Петрівський, Спасівський, Пилипівській. Окрім того, треба було утримуватися від вживання їжі тваринного походження у середу і п'ятницю в період м'ясоїд. Хоча запровадження постів приписується християнській церкві, але джерела цього явища сягають ще дохристиянської доби і було воно зумовлене обмеженою кількістю запасів відповідних харчових продуктів у певну пору року. Сенс посту полягав також у тому, що він виконував у харчуванні розвантажувальну функцію.

Після Другої Світової війни традиційна кухня українців зазнала суттєвих змін. Зокрема, зменшилися відмінності в асортименті їжі сільського і міського населення, жителів різних історико-етнографічних районів України. Водночас збільшилося вживання кількості продуктів харчування на душу населення. Хоча й досі зберігається перевага споживання продуктів рослинного походження, але в раціоні українців значно зросла питома вага м'ясних, рибних і молочних страв. Також спостерігається збільшення споживання фруктів та овочів, зокрема і південних, а також різних продуктів і спецій, імпортованих з інших країн.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Артюх Л. Звичаєві заборони, пов'язані з хлібом: традиції і сучасне побутування // Народна творчість та етнографія. 2012. № 6. С. 7–14.

Артюх Л. Народне харчування, їжа, кухонне начиння // Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах. Опішне: Укр. Народознавство, 1999. Кн. 2. С. 121–138.

Артюх Л. Українська кухня // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. 2-е вид. К.: Либідь, 1994. С. 79–108.

-
- Артюх Л.* Традиційна українська кухня в народному календарі. К.: Балгія-Друк, 2006. 231 с.
- Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія (Історико-етнографічне дослідження). К.: Наук. думка, 1977. 154 с.
- Борисенко В.* Повсякденна їжа та ритуальні страви // Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. К.: Родовід, 1997. С. 215–222.
- Герус Л.* Хліб у різдвяно-новорічних святах українців // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2010. Т. ССLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики. С. 57–82.
- Глушко М.* Історія народної культури українців: навч. посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2014. 414 с.
- Гнатюк В.* Народня пожива і спосіб її приправи у східній Галичині // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1899. Т. I. С. 96–110.
- Глушко М.* Походження та джерела вчиненого хліба в українців (культурно-генетичний аспект) // Народознавчі зошити. 2012. № 1. С. 3–18.
- Гонтар Т.* Їжа карпатських українців // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів, 2006. Т. II. С. 366–384.
- Гонтар Т. О.* Народне харчування українців Карпат. К.: Наук. думка, 1979. 138 с.
- Гонтарь Т. А.* Традиционная праздничная и обрядовая пища украинцев Полесья в XIX–XX ст. // Советская этнография. 1986. № 5. С. 92–98.
- Зюбровський А.* Визначення часових параметрів традиційного хлібопечення українців у кінці XIX – в першій половині XX ст. // Народознавчі Зошити. 2015. Вип. 1. С. 106–112.
- Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX – 30-х років XX ст.: історико-етнографічний нарис. К.: Наук. думка, 1978. 191 с.
- Скуратівський В.* Кухоль меду. Львів: Гердан Графіка, 2000. 303 с.
- Творун С.* Українські обрядові хліби: на матеріалах Поділля. Вінниця: Книга-Вега, 2006. 95 с.

Розділ XIV ХУДОЖНІ РЕМЕСЛА ТА ПРОМИСЛИ

Народні художні ремесла та промисли – це організаційні форми народного мистецтва, що виникли в період становлення товарного виробництва, розвитку ринкових відносин. Першими з них були домашні художні ремесла. Це виробництво в колі однієї сім'ї речей побутового, культового, обрядового призначення, що мали певну ідейно-образну сутність та естетичну вимовність. Їх виготовляли для продажу на ринку. На ринок працювали і майстри художніх промислів, що виникли на пізнішому етапі розвитку суспільно-виробничих відносин. Не останнє місце, зокрема у творенні художніх предметів належить вродженій любові українців до природи, краси взагалі. Географічне положення України, її природні багатства завжди сприяли художній творчості народу. Поступово на основі художніх ремесел виникла, зумовлена розвитком товарно-грошових відносин, така організаційно-виробнича структура, як художні промисли.

Художні ремесла і промисли – сільські та міські – стали основою для виникнення XIV ст. цехів, а, відтак, у XVII–XVIII ст. досконалішої організаційно-виробничої структури, що ґрунтувалася, як і всі попередні, на ручній праці – мануфактурі. Джерелом слугувало традиційне народне мистецтво. Основи його зародилися ще в системі синкретичного мистецтва на етапі формування первісного суспільства. Позначувалися на них (переважно на художніх виробках цехів та мануфактур у XVII–XVIII ст.) і впливи професійного мистецтва.

Історично складені форми художньої творчості ніколи не були ізольовані бар'єрами: на різних рівнях (наприклад, майстер і колектив, традиційні та нові форми) вони могли переплітатися.

Визначальними рисами художніх ремесел і промислів на всіх етапах розвитку були: колективність творчості при дедалі зростаючій ролі в ній талановитого майстра-творця, відображення світогляду, естетичних уподобань певної спільноти, дотриманні традицій при дуже вибіркового, колективно апробованому введенні інновацій, рукотворність як основа технології творчості.

Життєдайними для народних художніх промислів були процеси, пов'язані з національно-культурним відродженням, піднесенням самосвідомості народу, зростанням його духовності.

У роки тоталітарного режиму художні ремесла та промисли перебували під постійним наглядом панівної ідеології. Це, зокрема, виявлялося у підпорядкуванні їх певним державним структурам, забороні творення традиційних речей релігійного характеру, що містили в собі національні риси, матеріальному та в інших формах стимулювання народних майстрів до створення в руслі так званої “соціалістичної культури”.

Здобуття Україною незалежності, глобальні економічні процеси, до яких вона долучилася, зумовили потребу реструктуризації підприємств, інших організаційно-виробничих форм у всій сфері художніх ремесел та промислів. Про розуміння державою ролі значення цих форм художньої творчості в успішному розвитку суспільства засвідчують заходи, спрямовані на їх розвиток. Основним з-поміж них є Закон України “Про народні художні промисли”. Він регулює правові, організаційні й економічні відносини у галузі народних художніх промислів з охорони, відродження та розвитку народних художніх промислів як важливої складової духовної культури українського народу.

До поширених в Україні художніх ремесел належать вишивання, виробництво художніх тканин, килимарство, різьбярство – взагалі художня обробка дерева, гончарство, гутництво, художнє ковальство, металірство, каменеобробництво, вироблення ювелірних прикрас, розпис тканин, в’язання, мереження, художня обробка шкіри, кістки та рогу, художнє плетіння, прикраси. Виникли вони не водночас, та й значення їх у системі промислів неоднакове.

ГОНЧАРНІ ВИРОБИ (КЕРАМІКА)

Гончарні (керамічні) вироби – ужитковий посуд, культові, декоративні речі, елементи архітектури, кахлі для печей, забавки мають в Україні давні традиції. Найпростіші з них, за свідченням археологічних знахідок, – *корчаги* (посуд на рідину, страву та ін.) з’явилися в епоху неоліту. Всесвітньо відома трипільська кераміка з її характерним спіралеподібним орнаментом. Як з’явилися перші гончарні речі, достеменно не відомо, але з-поміж різних припущень найімовірніше те, що все починалося з ліпленого посуду або плетеного кошика, обмазаного глиною, які випадково потрапили чи свідомо були

поставлені на вогнище. Адже територія України дуже багата на родовища придатної для гончарства глини.

Тисячоліттями гончарство було допоміжним заняттям. Відокремившись від землеробства (це збігається з освоєнням гончарного круга, а за часом – з початковим етапом Давньокиївської держави), воно мало великий вплив на суспільний прогрес. Поступово гончарство створювало солідний пласт народної культури, де відображались економічні, соціальні, світоглядні й естетичні уподобання українського народу.

Розвиток виробничо-товарних відносин зумовив до виникнення цехів. У Львові цех гончарів був створений уже на початку XVI ст. Найвідомішими центрами гончарного виробництва на заході України стали в XVI–XVIII ст. Городок, Яворів, Миколаїв, Старий Самбір, Коломия та ін. Про обсяг посуду, виробленого з глини, засвідчує той факт, що гончар, який забезпечував існування сім'ї своєю працею, щорічно вивозив на продаж до 20 возів власних виробів, переважно посуду. Такий посуд був популярний не лише в нижчих і середніх верствах суспільства. На прийомі у Б. Хмельницького, наприклад, окремі страви подавали у глиняних розписних мисках. *Посуд*, як і *кахлі* для печей, облицьовувальні *плитки* з розписним, рельєфним декором особливо масово виробляли на території України в XVII–XVIII ст. Своєрідним центром виготовлення таких кахлів було м. Ічня на Чернігівщині. Відомі й інші місця гончарного промислу на Київщині – Васильків, Дибинці, Канів; на Волині – Володимир-Волинський; на Полтавщині – Опішня, Хижняки, Хомутець, Глинськ, Малі Будища; на Поділлі – Бубнівка, Смотрич, Бар; на Гуцульщині – Косів, Пістинь та ін.

У цих осередках водночас працювало чимало гончарів. Наприклад, в Опішному 1786 р. їх налічувалося 250, а на початку XX ст. у Чигиринському повіті – понад 800, Канівському – 450.

За формами, оздобленням, частково і технологією виробництва керамічного посуду, гончарних виробів взагалі в Україні можна визначити окремі зони: наприклад, Наддніпрянщина, Поділля, Покуття, які своєю чергою поділяються на менші. На Наддніпрянщині відрізняються між собою Київська та Черкаська, на Поділлі – східна і західна. Крім цього, неповторністю форм, декором вирізняються й

окремі осередки, наприклад, Опішне, Смотрич, Косів, а в них відповідно індивідуальним “почерком” – окремі майстри, зокрема О. Бахматюк, В. Шостопалець, П. Цвілик. Перший створив кахлі з неповторними за багатством сюжетами, візерунками, другий – фігурний посуд, а П. Цвілик прославилася багатством створених форм і декором.

В усій Україні здавна побутував керамічний, переважно полив’яний, посуд у формі різних звірів, птахів, людей. Особливо поширений був він у XVIII ст. Керамічний фігурний посуд, скульптуру, що призначалася для прикрашування житла, робили окремі майстри. До найвідоміших належали І. Гончар (1869–1944), О. Желізняк (1904–1963) з Чернігівщини, Ф. Олексієнко з Києва. Окремим видом є глиняна забавка, її робили майже всі гончарі, зберігаючи традиційні форми. Давнім центром виробництва глиняних іграшок була Стара Сіль (Львівщина, недалеко від м. Старий Самбір).

Здавна, зокрема на Черкащині, Житомирщині, Львівщині (Гавареччина), побутував так званий *димлений посуд*. Темно-сірий, аж до чорного, його колір – результат спеціальної технології, суть якої зводилася здебільшого до створення безкисневого середовища в печах під час їх випалювання.

Гончарне виробництво в Україні ніколи не припинялося, хоча в різні історичні періоди його роль у забезпеченні добробуту сім’ї майстра була неоднаковою. Технічний прогрес, масовий випуск фабрично-заводської продукції призвів до того, що в останні десятиріччя такі вироби майже витіснилися з повсякденного вжитку. Деякі гончарі свою продукцію лише частково збувають у середовищі, де мешкають, – здебільшого переходять на виробництво свічників, наборів до кави, ваз різного призначення, вазонків, декоративних речей, сувенірів.

ВИШИВКА

Вишивка феноменальне явище в художній творчості українського народу її витoki сягають глибини віків. Фрагментарні зразки давньокиївського вишивання на шкірі та тканині дійшли до нас із X–XI ст. З первісного заняття вишивка згодом перетворилася у ремесло, яке потрібно було добре знати. Відомо, що таку школу, очевидно, першу на українській землі, у XI ст. організувала сестра Володимира Мономаха

Ганна. У ній навчали майстринь, котрі вишивали речі церковного вжитку, князівський одяг тощо. У XVI–XVII ст. успішно діяли промисли *гантування* в Києві, Чернігові, Корці й інших містах. У Львові вишивальний цех створений 1658 р. Численними такі майстерні були в XVIII–XIX ст. при монастирях, поміщицьких садибах. Тут вишивали одяг, скатерки, рушники, наволочки та ін. Ці вироби здебільшого призначалися для продажу. Поступово формувалися значні вишивальні центри, наприклад, у селах Григорівці на Київщині, Качанівці – на Чернігівщині, Клембівці – на Поділлі та ін. Такими центрами в Карпатах стали Вижниця, Косів, Космач тощо. У другій половині XIX ст. знову виник інтерес до народного, національного вишивання і не лише компонентів одягу, хатнього вжитку, а й атрибутів, символіки. Саме цей період виявився своєрідним пробним каменем для справді народної, традиційної вишивки, – вона вистояла під тиском штучних псевдонародних зразків непритаманного їй призначення, але не змогла витримати пресингу ринку. Ручне вишивання, як основа існування такого виду народного художнього промислу не могло бути конкурентоздатним з промисловістю. Намагання різних товариств, організацій, установ (наприклад, “Просвіти”, земств, різних шкіл, курсів при них) стосовно збереження та дальшого розвитку цього виду народної художньої творчості не дали бажаних наслідків у конкурентній боротьбі з промисловим виробництвом.

Проте вишивка не зникла з життя народу, як і не нівелювалася його душа, естетичні вподобання. Основне призначення вишивки – прикрашати одяг, інтер’єрно-обрядові тканини – зумовило її виживання і подальший розвиток. Вона стала майже винятково домашнім заняттям, хоча й існували вишивальні фабрики (наприклад, ім. Лесі Українки у Львові). Вишивка традиційно тримається на індивідуальній творчості, хоча інтенсивно переходить на перкалі, шовк та інші тканини промислового виробництва, а фабричні різноколірні нитки (заполоч, волічка, гарус тощо) у народних вишивальниць користуються зростаючим попитом.

Кінець XIX – початок XX ст. – це період, коли вишивка набула масового застосування на жіночому і чоловічому одязі. В цей час локальні стилістичні, художньо-технічні прийоми вишивання, образний, орнаментальний лад набувають чітко означених рис.

Наприклад, вишивка з рослинного орнаменту – червоного, синього, зеленого, жовтого кольорів Яворівщини на Львівщині та монохромного (чорного), часто геометризованого, орнаменту Сокальщини в цій же області. Багата на відмінності місцевого характеру гуцульська вишивка, наприклад, оранжево-жовта космацька зі суто геометричним орнаментом відрізняється від наддніпрянської з розвиненим рослинним. Українська вишивка знає також зооморфні, антропоморфні й орнітоморфні мотиви (зображення звірів, людей, птахів). Неповторністю композицій, орнаменту, колориту характерні вишивки Полісся, Бойківщини, Поділля, Полтавщини. Часто вони є своєрідним “паспортом” для вишитих речей (наприклад, сорочок). Вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вишивальницям в Україні були відомі понад 100 художньо-технічних прийомів вишивання, хоча століттями існувало два основні методи нанесення вишивальними нитками стібків на тканину – *двосторонній і односторонній*. На всій території України широко було відоме мережання, однак окремі регіони мали свої особливості в застосуванні цієї техніки.

Сучасна вишивка – це насамперед вироби підприємств художньої промисловості. Вони існують у Косові, Львові й інших містах, де у співдружності з художниками-професіоналами, яких готує, наприклад, Львівська академія мистецтв, працюють майстри, котрі отримали професійну підготовку у відповідних навчальних закладах, наприклад, Львівському державному коледжі декоративного ужиткового мистецтва ім. І. Труша, Вижницькому коледжі ужиткового мистецтва ім. В. Щербляка, Косівському державному інституті прикладного та декоративного мистецтва. Вишивкою займаються в системі різних товариств, переважно жіночих. Тут ретельно ставляться до давніх традиційних зразків, мотивів та прийомів вишивання. Це найактивніші учасники різноманітних виставок. Вишивка все більше місця займає у виготовленні нової державної атрибутики, інтер'єрах відновлюваних і новостворюваних храмів (вишиті хоругви, ікони). Відомий у світі автор сотень ікон – о. Д. Блажийовський (1910–2011).

ТКАЦТВО

Виготовлення найпростіших тканин зародилося ще на перших ступенях існування людської спільності. На землях України ткацтво

було відоме вже в часи Трипільської культури. Саме до цього періоду належать найдавніші знайдені археологами такі деталі прядильно-ткацьких знарядь, як глиняні *пряслиця* та *грузила*. Ймовірно, існував уже вертикальний ткацький верстат – *кросна*. Відомості про тогочасну тканину (IV–II ст. до н. е.) можуть дати глиняні статуетки та поліхромна кераміка.

Знаряддя, техніка ткання постійно, хоч і надзвичайно повільно, оскільки були детерміновані натуральним господарством, все-таки вдосконалювалися. Київська Русь (зокрема, Західна Волинь) уже знала ткацький верстат *горизонтального виду*. Ткали не лише технікою *простого переплетення*, а й складнішого – *комбінованого*. Літописи X–XII ст. засвідчують виробництво тканин із льону та конопель, з вовняних шили *свити*, *опанчі*, *серм'яги*. Тканини декорували технікою *вибивання* (кам'яні штампи-печатки XI–XII ст. з Чернігівщини). Орнамент близький до того, що зображений на фресках Софії Київської та був у Десятинній церкві. Ткачі, котрі працювали в селах, найчастіше поєднували своє заняття з працею на землі. Виробляли переважно полотно на сорочки, хустки, постіль тощо. Розвивалося і виробництво вовняних тканин, з яких шили верхній одяг (*гуглі*, *чугані* та ін.). Це було домашнє ремесло. Воно збереглося впродовж віків і подекуди (північ Полісся, окремі райони Карпат, окремі місцевості над Дністром) тривало до середини XX ст. Водночас уже з IX–X ст. з цієї категорії ткачів відокремлюються ті, котрі працюють лише на ринок. Перевиробництво, тобто виготовлення тканин більше, ніж на них було замовлень у селі, призвело до виникнення поселень ткачів біля феодальних володінь, монастирів, міст. Часто майстри-ткачі, маючи зобов'язання перед феодалами, користувалися певними привілеями. З XVI ст. було відоме “двірське” ткацтво.

Ткачі обслуговували феодала, а згодом працювали на ринок. Пізніше такі майстерні були організовані на кшталт мануфактур (наприклад, у Рогатинському та Галицькому староставах). Уже в XIII–XIV ст. майстри володіли складною технікою *візерункового* ткання і плетіння, що потребувало чималих знань і певної майстерності. В XIV–XV ст. ткачі оселялися біля міст, торгових шляхів, феодальних замків, у монастирях. У містах вони почали об'єднуватися в цехи: 1376 р. цех утворився в Самборі, 1445 р. – Львові, відтак у Дрогобичі, Києві, Судовій Вишні

тощо. Статут Львівського ткацького цеху був настільки досконалим, що його брали за основу новостворювані ремісничі об'єднання в інших містах (наприклад, у Кам'янці-Подільському). Львівський цех виробляв переважно полотно, скатерки, рушники, сорочки, перемітки, які потрапляли на місцевий ринок і на експорт. У Львові й інших містах постійно існував прошарок позацехових ремісників, так званих паргачів.

Економічний розвиток міст, торгівлі зумовив поступове витіснення цехів удосконалішою формою організації виробників – *мануфактурою*. В XVII–XVIII ст. вони майже повністю витіснили їх з міст. Важлива роль в економічному житті належала суконним і полотняним мануфактурам, наприклад, Жовківській, Залозецькій, Сокальській (Львівщина), Маньківській (Хмельниччина). З початку XVII ст. в Україні виникали мануфактури з виробництва шовкових і *золотолитих* (із золотих та срібних “*тягнутих*” ниток, зокрема, так звані *слуцькі пояси*) тканин. Славилася Бродівська шовкова мануфактура, яка спочатку працювала на привозній (з Іспанії, Італії та ін.) сировині, а згодом мала власні тутові плантації. Подібні мануфактури були в Києві та Корці. Суконні мануфактури виникли в Славуті, Рівному, Горохові.

Виготовлення тканин у домашніх умовах не припинилося. Воно лише зменшилося за обсягом. Мануфактурні, а згодом (з XIX ст.) фабричні дешеві тканини, з якими не могли конкурувати сільські ткачі, зумовили скорочення видів продукції. Ткачі виготовляли переважно лише традиційні тканини (наприклад, рушники в Кролевці) або ті, які використовували для окремих компонентів одягу (“*бавниці*” – головний жіночий убір на Яворівщині, *крайки* на Подніпров'ї, Волині тощо). Поступово формувалися ткацькі осередки такого характеру в Косові, Глинянах, Заліщиках, Кролевці. Для розквіту саме такого ткацтва, оснований на домашньому виробництві, у другій половині XIX – на початку XX ст. чимало зробили земства – на землях, що входили до Росії, та різні товариства у Галичині, на Буковині. Перше “Ткацьке товариство” і школа при ньому створені в Косові 1882 р., потім – у Глинянах, Заліщиках, Чорткові та ін. Активно сприяли цьому також окремі ініціативні люди (наприклад, Федорович у с. Вікно на Тернопільщині). Вони, організовуючи різні школи-майстерні,

допомогли врятувати не лише ткання як вид народної художньої творчості, а й його традиційні основи. Не остання роль належала їй організованим, починаючи з 70-х років XIX ст., промисловим і сільськогосподарським виставкам у Львові, Коломиї, Тернополі. Наприкінці цього ж століття ткацький промисел був найрозвинутішим на Наддніпрянщині, зокрема Лівобережній.

У Галичині осередками виробництва тканин стали Глиняни, Заліщики тощо. У таких відомих центрах ткання, як Решетилівка, Діхтярі, Богуслав, Кролевець, у 20–30-х роках XX ст. цей вид художнього народного ремесла був повністю переведений на засади фабричного виробництва. За останні роки художнім ткацтвом захоплюються поодинокі ентузіасти народного мистецтва – в домашніх умовах тчуть художні тканини різноманітного призначення, передусім декоративного. Відома майстриня – Г. Василящук із с. Шешори на Гуцульщині. Поширеним видом орнаментального ткання є *ліжникарство*. Живучість традицій, піднесення свідомості народу – запорука збереження ткацтва як домашнього промислу і в майбутньому.

КИЛИМАРСТВО

Килимарство – невід’ємна частина культури народу. Килими здавна використовують у побуті, церковних інтер’єрах, обрядовості. Ними накривали столи, ослони, скрині, постіль, підлоги, завішували стіни, покривали сани, вони входили до віна молодої, їх використовували і на похоронах. Залежно від призначення килими мали відповідні форми, декор. Наприклад, вузькі та довгі слугували для накриття лав, з мотивами хреста та “голгофи” – для похоронного обряду.

Найдавніші відомості про килими зберегли літописи X–XII ст. (менше – археологія), зокрема в описах похоронів князів Олега, Володимира, Василька, Андрія Боголюбського. Килими того часу виконували нескладною технікою, подібною до простого плетіння, з місцевої сировини: льону, конопель та овечої вовни. Їх орнамент був скромний: паралельні смуги з геометричних візерунків. Барвники виготовляли з рослин, наприклад, лушпиння цибулі, кори вільхи, дуба, ягід крушини тощо. З комах – червця та кошенілі – отримували червоний барвник. Ткали ручним способом на вертикальних і

горизонтальних верстатах. Усі килими, що виробляли в Україні, можна поділити на два основних види: *гладенькі* (основний) та *ворсові*. На перші з них візерунок наносили переплетінням основи кольоровими нитками (*гребінкова техніка*). Такі килими були найпоширеніші на Подніпров'ї, Східному Поділлі. Ворсові килими створювали внаслідок нав'язування на нитках основи вузлів із кольорової вовни. Товщина такого килима залежала від висоти зістриженої нав'язаної нитки, а якість – від кількості таких вузлів на 1 дц². За декором килими поділялися на килими з рослинним і геометричним орнаментом. З рослинним найбільш розповсюджені на Подніпров'ї, Східному Поділлі, Буковині, з геометричним – Прикарпатті, Карпатах, Закарпатті.

Килимарство виникло як домашній промисел. Уже в часи Київської Русі воно виділилося в окреме ремесло. В XIV ст. виникли цехи виробництва килимів. У XV–XVI ст. килими все більше почали використовувати у феодальному побуті, житті міщан. Різко зроста торгівля ними. Килимарські майстерні з підневільною кріпацькою працею створювали при поміщицьких володіннях. В інвентарних описах феодальних володінь трапляється назва *панський килим*. Виготовлювані на мануфактурах у XVII – на початку XIX ст. на замовлення панів вони відрізнялися від народних внесенням у них композиційних, образних орнаментальних схем, запозичених з європейських художніх стилів – бароко, рококо, класицизму. З другої половини XVII ст. їх поступово витісняли ткацькі мануфактури, створювані переважно окремими магнатами, наприклад, князями Чарторийськими в Корці на Волині, Розумовським у його маєтку с. Черняхівці, Полуботком – у с. Михайлівка. Були такі мануфактури в Ямполі, Немирові, Горохові, Збаражі, Сатанові, Лагодові, Бродах та Львові. Тут поряд із тканням виготовляли килими. Особливо славилися дорогі килими з введенням у них золотих і срібних ниток, вироблюваних у Львові. В окремих мануфактурах, наприклад, у відомій з початку XVIII ст. мануфактурі київського стольника Олізара на Волині, виробляли *гобелени*. Здебільшого ткали килими гладенькі, безворсові. Із ворсових, що виробляли складнішою технікою (*“вузликовим пристригуванням”*), зберігся килим з датою 1698 р. із Лагодова (Львівський музей етнографії та художнього промислу). Він вирізняється багатим орнаментом.

Значного піднесення килимарство зазнало у XVIII ст. на Полтавщині та Чернігівщині. Воно ґрунтувалося на традиційному домашньому виробництві. Для виготовлення використовували місцеву сировину, а творцями були переважно жінки. Міське виробництво килимів майже занепало.

Для килимів Лівобережжя характерне зображення великих, здебільшого стилізованих квітів, галузок, букетів. На Правобережжі такі самі орнаментальні мотиви мали менші, дрібніші форми. Відмінності у колориті зводилися до того, що на килимах з Лівобережжя він вирізнявся поєднанням золотисто-жовтих, синіх, коричневих і рожевих кольорів, на килимах з Правобережжя вводився ще червоний та чорний. Колір тла завжди був контрастним стосовно кайми. На килимах Східного Поділля домінуючим був червоний колір. Для волинських і поліських килимів характерне розбиття (поділ) поля килима на орнаментальні поля з геометричним або рослинним, але дуже геометризованим орнаментом, та каймою з геометричним орнаментом. Дуже складна семантика мотивів орнаменту поліських килимів, помітний зв'язок зі слов'янською (праслав'янською) світопоглядною системою.

У XIX ст. килими виробляли переважно у домашніх умовах. Фабричне виробництво дешевих тканин, засилля скупщиків призвело до остаточного занепаду мануфактур, міських майстерень. Поступово, в другій половині XIX ст., килимарство згасало і як домашній промисел. Щоб підтримати його, а водночас і послабити зростання безробіття на землях, які входили до складу Російської держави, окремі меценати вживали для цього конкретні заходи, наприклад, організовували школи-майстерні, скуповування і продаж домашніх килимів. Школи-майстерні були інколи дуже активними і діяльними, наприклад, організовані Чернігівським, Полтавським земствами, зокрема в Діхтярях, або ж школа-майстерня, створена меценатом Федоровичем у с. Вікно на Тернопільщині. Не завжди виготовлювані тут килими мали якість справді художніх народних виробів. У гонитві за економічною вигодою їх часто-густо виконували за ескізами художників-професіоналів, і вони ставали підробкою “під народні”.

Доля традиційних осередків килимарства в Україні після 1920 р. була різною: на східноукраїнських землях вони зазнали тиску планового

колективного господарювання, на західних – конкуренції фабричної продукції. Здебільшого вони збереглися, хоча кількість індивідуальних майстрів дуже зменшилася (їх замінили фабрики – Решетилівська, Діхтярська, Хотинська, Клембівська, Смілянська, Богуславська, художні цехи в с. Кути, Пістинь, Яблунів на Гуцульщині та ін.). У Карпатських районах килимарство не мало таких традицій, як, наприклад, Наддніпрянщина. Однак процес відродження килимарства притаманний і Закарпаттю. Народні майстри – носії традиційного розуміння краси і доцільності, що створюють комплекс художньо-образного ладу килимів. Ці основоположні творчі принципи – запорука існування килимарства.

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ДЕРЕВА

Ще на початку I тис. ліси займали величезні простори українських земель, їх південна лінія заходила далеко у теперішню степову зону. Дерево було найдоступнішим матеріалом не лише для спорудження житла, а й для виготовлення знарядь праці, предметів побуту, культу. Оскільки дерево – матеріал відносно нетривкий, удокументовані речові пам'ятки з нього здебільшого походять з XI–XII ст. Це виготовлені з липи миски, тарелі, деталі меблів, вирізані ложки, черпаки, зроблені з клепок бочки тощо. Вони засвідчують про широкий набір інструментів, якими виконували ці речі, – одноручну пилу, точильний пристрій, свердла, долота з лезами різного профілю, декілька різновидів тесел – сокир.

Давні ремісники володіли багатьма способами обробки дерева. До найскладніших належало *різьблення*. Мистецтво творення рельєфних і фігурних зображень відоме на землях України задовго до утворення Київської держави. Існують літописні відомості про язичеських ідолів антропоморфних форм. Об'ємно-образне трактування, технологія виконання кам'яних рельєфних та фігурних зображень, що збереглися, переконують, що їх творці мали попередній досвід такої роботи по дереву. Різьбярство як дуже давнє ремесло в Україні має декілька основних видів. *Об'ємне*, або ж *скульптурне*, належить до найскладніших. Воно вимагає від того, хто ним займається, крім володіння відповідними технологічними знаннями, навичками, ще й вродженого хисту. В побуті скульптурне різьблення не набуло ширшого

розповсюдження, – виготовляли забавки, подекуди деталі вжиткових речей, наприклад, фігурні ручки-держаків ковшів тощо. Переважно воно мало утилітарне призначення.

Для церковного інтер'єру, капличок, подекуди і житла вирізували зображення святих, біблійних та євангельських персонажів. Рідше створювали об'ємні й рельєфні скульптури на світські мотиви. Історія зберегла дуже мало імен обдарованих різьбярів XVI–XVIII ст. З-поміж них – Василь з Києва, Григорій Гальченко з Полтави, Федір Сніцер із Миргорода, з дещо ближчих до нас часів XIX – початку XX ст. – В.Бідула з Тернопільщини та В.Турченяка з Івано-Франківщини. На початку XX ст. фігурна різьба – передусім сувенірного характеру – стала популярною на Лемківщині, села Вільна та Балутянка. Згодом *лемківська різьба* завоювала широке визнання. Відомі різьбярі: Орисики, Сухарські, Одрехівські, Стецаки.

Проте поширювалася різьба обмежено, – менше її було на землях України, де панувала Православна церква, яка традиційно стримано ставилася до фігурних зображень святих. Дуже популярною вона була на Галичині.

Вже в середньовіччі існували цехові об'єднання різьбярів, хоча частіше вони перебували у цехах столярів. Рукотворність стала основою неповторності різьбярських виробів, як і традиційність форм та декору.

Більш розвинутою була *орнаментальна різьба*. Найдавнішим її видом є так звана плоска різьба. Різновиди останньої – *контурна*, *нігтеподібна*, *тригранновиїмкова*. Така різьба притаманна Подніпров'ю, зокрема Полтавщині. Традиції її збереглися дотепер.

Складнішою є *плоскорельєфна різьба*. До неї належить *прорізна*, або *ажурна*. Інколи ці техніки поєднують. Плоскорельєфною різьбою здавен прикрашали речі культового призначення, наприклад, ручні хрести. Збереглися виконані цією технікою ікони з кінця XVII – початку XVIII ст. (Львівський музей етнографії та художнього промислу). Дотепер нею декорують окремі знаряддя праці: *кісся* – ручки до кіс, *кушки* – невеликі довбані футляри-посудини на брусок та воду, які косарі прикріплюють до пояса, та ін. Ажурна, пропильна різьба, використовується в іконостасах, зокрема *царських воротах* – основному їх компоненті, а також обрамленні ікон.

У XIX ст. зокрема у другій його половині, на Прикарпатті, Буковині, Полтавщині (менше Чернігівщині) було поширене виробництво речей різноманітного призначення – *точених, різьблених, прикрашених техніками інкрустації, інтарсії, випалювання*. До трьох останніх вдавалися переважно різьбярі з Карпатського краю.

Інкрустацією називається такий спосіб прикрашування предмета, коли на його поверхню наносять візуренок зі шматочків дерева іншого кольору (переважно природного), перламутру, вставляють бісер, метал. Коли ж орнамент або зображення (наприклад, букет квітів) виконують через вставлення на декоровану річ лише шматочків різноколірного дерева – це *інтарсія*. У Львові в інтер'єрі каплиці Боїмів (початок XVII ст.) збереглося обладнання, виконане цією технікою. В народному різьбярстві обидві техніки широко застосовували тільки з другої половини XIX ст. Виробництво таких речей у Карпатському краю пов'язане з творчістю Шкрібляків із с. Яворів, що біля Косова. Юрій Шкрібляк (1821–1884), його сини Василь, Микола та Федір були причетні до популяризації гуцульських різьблених тарелів, рахв, скриньок, хрестів, трійці, цукерничок, ваз, декорованих технікою інтарсії й інкрустації. Майстри з династії Шкрібляків та Корпанюків продовжують і розвивають народні традиції. Підтримують їх багато майстрів у різних карпатських селах (наприклад, Ванджурак із с. Шешори) та ін.

Поширене декорування дерев'яних різьблених, точених речей *випалюванням*. Декоративні мотиви, композиції наносять на поверхню предмета декількома способами, найпростіше – розпеченим штампиком. На Яворівщині (Львівська область) поширене контррельєфне різьблення на покритому відповідним барвником (бейцом) тлі. Виконані так тарелі, плакетки, скриньки й інші предмети, переважно сувенірного призначення, – неповторні в своїй красі.

ГУТНЕ СКЛО

Київська Русь уже знала вироби зі скла. Ремісники вміли виготовляти цей незвичний матеріал із місцевої сировини (*кварцовий пісок, дерево*). Вони володіли різною технікою формотворення та декорування. Археологічні знахідки, літературні джерела засвідчують виробництво жіночих прикрас – *браслетів, перстенів, намиста*,

окремих видів *посуду*, наприклад “*скляниці*” та ін. Майстри знали секрети виготовлення різноколірної *смальти* (скломаси), з неї виконували мозаїчні розписи. Богоматір Оранта з Софії Київської – це не лише свідчення талановитості її творців – художників, а й про технологічні можливості у виготовленні такої кількості (близько 200) кольорів смальти, з якої створений цей шедевр XI ст.

Кількість майстерень з виробництва скла, так званих гут, і виробів з нього постійно зростала. Виникали вони в багатих на ліс місцевостях (з дерева виготовлявся *поташ* – обов’язковий компонент для “*варіння скла*”). Вже у XVI–XVII ст. на Київщині, Чернігівщині, Прикарпатті та деяких інших регіонах України їх налічувалося близько 30. Із розплавленого скла за допомогою *трубки* методом вільного видудання майстри, застосовуючи декілька простих інструментів щипці, ножиці, виготовляли різний посуд – *кухлі, чарки, штофи, сулії, баклаги* тощо. Особливо цінувався фігурний посуд для різних міцних напоїв, наприклад, *пляшки-“медведі”*, якими користувалися в свята та з нагоди урочистих подій. Із скломаси формували свічники, з неї виготовляли дитячі забавки – *баранці, півники*, а також жіночі прикраси, передусім *намисто*. Віконні шибки невеликих розмірів, переважно круглої форми, виробляли на тих же гутах. Прямокутні шибки зазвичай невеликих параметрів, робили із так званої *халяви* – видутої із цієї ж скломаси у подібі циліндра і відтак розрізаного на шматки. У XVIII – на початку XIX ст. широкою популярністю користувався скляний посуд: різні штофи, баклаги, чарки з мальованими на поверхні візерунками – рослинно-квітковими композиціями, рідше – побутовими сценами. Такі вироби були бажаним товаром у сусідніх країнах, зокрема, в Росії, куди в XVII–XVIII ст. їх вивозили у значній кількості.

Поступово речей утилітарного призначення, переважно посуду, виробляється все більше, їх форми спрощуються, з них щезає декор. Вони втрачають риси національної специфіки. Перехід у XIX ст. до заводського скловиробництва зумовив занепад гутного склярства – воно не витримало конкуренції з промисловим виробництвом. Своєю чергою ці підприємства в Україні поступалися в суперництві за споживача із закордонною масовою і дешевшою продукцією. У другій половині XIX ст. традиції художнього скла не розвивалися.

Відродилось гутне, тобто *вільноформоване*, художнє скло у післявоєнний час. Велика заслуга у цьому не лише М. Павловського, П. Семененка, Й. Гулянського, котрі практично почали відроджувати художнє склярство в артільному цеху Львова (згодом вони виникли у Самборі, Стрию, Жовкві), а й таких дослідників, ентузіастів народного мистецтва, як С. Вальницька, І. Гургула. Їхня співпраця з майстрами сприяла відродженню забутих традицій. З 1960 р. художні вироби з гутного скла, створені на підприємствах України (передусім у Львові – кераміко-скульптурна фабрика, частково – фірма “Райдуга”), почали здобувати світову славу, а майстри М. Павловський, Б. Валько, Д. Думич, О. Гера, М. Тарновський, Я. Мацієвський, А. Бокотей та інші стали визнаними творцями художніх виробів зі скла.

ХУДОЖНІЙ МЕТАЛ

Археологічні відомості про початки художньої обробки металу на землях України належать до найдавніших часів. Високого розквіту це ремесло досягло в Київській Русі. У містах, багатьох селах з металу, передусім бронзи, а також золота та срібла ливарники, ювеліри, ковалі виготовляли речі декоративного та культового призначення. Виробляли й предмети побуту. Металообробництво довгі століття існувало у двох формах – як цехове виробництво та народний домашній промисел. Якщо перше переважно обслуговувало ринок, то сільські ковалі, слюсарі задовольняли потреби у кутих хрестах, окуттях дверей, скринь, замках стосовно вузького кола людей – середовища, в якому жили. Це детермінувало збереження і розвиток місцевих традицій у цьому виді творчості. Такий промисел був розвинутий майже на території всієї України. Цехове (міське) металообробне ремесло високого розвитку досягло в XVII–XVIII ст. у Львові. Тут існувало декілька цехів, де виробляли свічники, різний посуд, рефлектори, замки. Славилися роботою львівські зброярі та ювеліри.

Художніми якостями вирізнялися металеві вироби народних майстрів зі Східних Карпат (с. Криворівня, Голови, Путила, Ростоки та ін.). Метал, переважно кольоровий, використовували здебільшого для оздоблення дерев’яних і шкіряних речей, палиць, тобівок, чересів тощо, або ж з нього виготовляли різні предмети вжитку, зокрема

люльки. Великою популярністю користувалися литі, оздоблені орнаментальними мотивами, виконані різними техніками *пряжки, застібки, лускоріхи, гольники*. В їхніх формах, декорі проступають традиційні мотиви орнаменту, наприклад, солярні знаки. Із кольорових металів народні майстри створювали неповторні за красою ювелірні вироби, в тому числі жіночі прикраси – перстені, кульчики, а також нашийні “*шелести*”, в яких на низці послідовно чергувалися литі фігурні хрестики та круглі дзвіночки (рудимент давніх, дохристиянських вірувань). У міських осередках, зокрема Києві, Львові (хоча ливарні виробництва існували в більшості міст в Україні у XVII–XVIII ст.), відливали *дзвони, гармати*, а з олова, мосяжу та срібла – предмети домашнього вжитку – *свічники, посуд, каламарі*. На особливому становищі перебували ремісники, котрі виготовляли зброю та ювелірні вироби з дорогоцінних металів (у Львові славилися виробами ювелірів-вірмени).

Ринкові відносини в XIX ст. зумовлювали постійне скорочення виробництва таких речей. Цьому прагнули протидіяти різні товариства, організації, передусім через підготовку майстрів. Так, 1904 р. у Вишніці на гуцульській Буковині була відкрита школа, де Шкрібляк і Мегеденюк навчали традиційного різьблення та металірства.

Народний промисел художньої обробки металу ніколи остаточно не занепадав, він або скорочувався, або навпаки – ставав усе популярнішим. При цьому традиційні форми, декор, прийоми технології не лише не втрачалися, а й збагачувалися внаслідок використання нових матеріалів алюмінію, сталі. Ширше застосовуються *карбування, лиття, інкрустація, гравірування, протравлювання різними кислотами та лугами, штампування, гальванопластика*. Успішно працюють у цих техніках майстри, зокрема, Р. Стринадюк та М. Шпадюк із с. Брустури на Гуцульщині.

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ

Вже в епоху неоліту люди, котрі жили на території сучасної України, вміли виробляти необхідні речі, наприклад, амулети з кістки та рогу. Окремі з них прикрашали простими лініями, зигзагами, крапками, нанесеними гострим предметом або охрою. В часи Київської Русі з кістки виготовляли деталі для луків, сагайдаків, гудзики, гребінці. З рогу

тура виробляли посуд для пиття (відомий з X ст. прикрашений срібною багато декорованою оправою, з Чорної Могили у Чернігові). Збереглися порохівниці, зроблені з оленього рогу в XVII–XVIII ст. Вони прикрашені рослинним, рідше геометричним орнаментом, нанесеним *різьбленням* або *ризуванням*. Кістку, ріг, рідше камінь використовували в інкрустації меблів. Сучасні майстри з цих матеріалів вирішують речі здебільшого сувенірного характеру.

ХУДОЖНЯ ОБРОБКА ШКИРИ

У побуті населення України з незапам'ятних часів використовується шкіра, передусім для виготовлення взуття. Вже в Київській Русі були у вжитку чоботи з дорогої шкіри – сап'яну. Зі шкіри робили обкладинки до книг, використовували її також у військовій справі (сідла, піхви, зброя тощо).

У середні віки речі зі шкіри, хутра виробляли в цехах Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та багатьох інших міст. Часто вони були предметом експорту. Безперечно, крім високих утилітарних якостей, вони вирізнялися і художніми.

У XIX ст., зокрема з другої його половини, виробництво тобівок, чересів, футлярів, киптарів, постолів з металевими прикрасами набуло особливого розвитку на Гуцульщині. Цей вид народного художнього промислу існує й розвивається дотепер. Його основні центри і надалі зберігаються в карпатському регіоні.

КОВАЛЬСТВО

Ковальство має давні традиції в Україні. Вже трипільці вміли методом кування з міді виготовляти певні речі. З VII–VI ст. до н. е. дійшли до нас вироби зі заліза з елементами декору (зброя, кінська зброя, скоби тощо), роблені скіфськими майстрами. З ранньослов'янської доби збереглися залишки кузні на Пастирському городищі, що на Середньому Подніпров'ї. Ковальські вироби знайдені майже в усіх містах, які згадуються у Руському літописанні. В цей період ковальство стало ремеслом. Воно було розвинуте в містах і сільських місцевостях, а ремісники-ковалі володіли всіма прийомами механічної обробки цього металу.

Наприкінці XIV – у XV ст. у Києві, Львові та багатьох інших містах, що набули магдебурзького права, створювалися ковальські об'єднання-

цехи (у Львові 1425 р.). Особливо чисельними, часто багатопрофільними за спеціалізацією (наприклад, ковальсько-слюсарські, ковальсько-боднарські та ін.) вони стають у XVII ст. При замках, феодальних маєтках були свої майстерні, де працювали ковалі. У сільських місцевостях, до часу, коли став можливий імпорт заліза з Польщі та Росії, кузень налічувалося мало. Вони існували там, де була залізна (переважно болотна) руда.

Ковальські вироби посідали видне місце в міській архітектурі. Це, зокрема, окуття вхідних дверей (збереглися в каплиці Трьох Святителів, церкві Успіння Пресвятої Богородиці кінця XVI – початку XVII ст. у будинках на вул. Сербській та інших у Львові). Таке обиття ритмом укладених листів, розеткоподібними формами на їх перехрестях, окрім функціонального призначення мало й естетичне навантаження. Особливо багато були декоровані решітки балконів. Пишним декором вирізняються решітки на балконах будинків, споруджених у Львові наприкінці XVIII ст. Стриманіший він на класицистичних та ампірних і неповторний за композицією, ритмом гнутих тягучих форм, на решітках стилю модерн (сецесії) початку XX ст. Наприклад, на тих, що на колишньому готелі “Народний” Міські ремісники-ковалі також виробляли металеві декоративні деталі (консолі) до балконів, дверні завіси, каганці, флюгери, ліхтарі тощо.

Вже з кінця XVI ст. в Україні були поширені залізні або обковані залізом скрині. В XVIII–XIX ст. на селах стали популярні дерев’яні скрині, стягнуті переважно декоративно профільованими обручами.

До відповідальних, почесних замовлень належали замовлення ковалям на хрести. Відомо, що залізні хрести були вже на храмах Київської Русі. Найдавніші збереглися з початком XVI ст. (церква з 1510 р. у с. Улюч на Лемківщині, тепер Республіка Польща). Хрести увінчували дзвіниці, церковні монастирські брами, придорожні каплички, пам’ятні знаки тощо. Створені за принципом дво-, три- і більш осьової симетрії вирізнялися багатоваріантністю символічних орнаментальних мотивів, різноманітністю їх поєднань, як і заповнень середохресть та закінчень кінців. Ковальські роботи з фігурними зображеннями, як, наприклад, Розп’яття, що на надмогильному хресті на цвинтарі с. Нехвоці на Волині, були нерідкісним явищем. Мистецтво виготовлення христів часто передавалось у спадок. Наприклад, у с.

Бортному на Лемківщині останнім з такої ковальської родини Феленчаків був Степан Феленчак (1900–1998).

Сільські ремісники-ковалі здебільшого поєднували ремесло з працею на ріллі. Після скасування кріпацтва, появи фабрик, де виробляли металеві предмети, вони задовольняли потреби навколишнього населення в ковальських виробках. Виготовляли мотики, сокири, сікачі, кресала, навіть такі оригінальні музичні інструменти, як дримби, на яких і тепер грають гуцули, бойки неповторні мелодії, що таємничим, загадковим ритмом навіюють асоціації з далеким минулим. Чисельні сільські кузні – дерев'яні, глинобитні, кам'яні, що завжди споруджувалися на краю села, різнилися набором інструментарію, обладнання, зрештою, популярністю серед населення через обсяг та якість замовлень, які брався виконувати їх власник.

Давня традиція споруджувати пам'ятні знаки в наш час ожила разом із відродженням національної пам'яті. Символом віри предків – хрестом, символом держави – тризубом вирізняються могили національних героїв, місця Слави. Часто їх зі справжнім мистецьким хистом викували місцеві ковалі. Більшість художніх ремісничих речей із заліза створювали анонімні автори. Лише особливо обдаровані стали відомими, наприклад, О. Боньковський у Львові. В 1998 р. він створив залізну огорожу біля сходів, що ведуть до церкви св. Онуфрія монастиря Чину св. Василя Великого у Львові, де із залізних прутів викуті силуетні фігури монахів. Ковальське ремесло – це виробництво речей із металу, переважно зі заліза, ужиткового, декоративного характеру, за незначними винятками, несуть образність, естетичну вимовність.

ВИРОБИ З КАМЕНЮ

Вироби з каменю збереглися на землях України з далеких дохристиянських часів. Це, передусім, відомі кам'яні ідоли із сіл Іванківці Хмельницької області, Лопушна Івано-Франківської області та ін. З-поміж них – знаменитий Збруцький ідол. Проте це не були продукти діяльності ремісників, вони не стали предметом куплі-продажу. В часи Київської Русі популярними були нагрудні кам'яні (переважно з шиферу) іконки та хрести з рельєфним зображенням розп'ятого Ісуса Христа, різних святих, які несуть на собі ознаки тиражування. Їх могли створювати ремісники на кшталт тих, що

виготовляли на продаж жіночі прикраси. Отже, каменярське ремесло початок бере з часів Давньокиївської держави. Різьблені капітелі храму в м. Холм, голівка фігури ангела, що походить звідти ж, також підтверджують це. У подальшому майстри, що володіли технікою скульптурної обробки каменю, працювали при спорудженні багатьох святилищ. Це засвідчують, наприклад, рельєфні подоби святих, пророків на фризі церкви Успіння Пресвятої Богородиці кінця XVI – початку XVII ст. у Львові. Каменеобробне ремесло особливо промовисто засвідчило про себе з середини XIX ст. Тисячі кам'яних пам'ятних хрестів з рельєфними розп'яттями, символікою, контррельєфними написами про скасування панщини в Галичині 1848 р. і кріпацтва на підросійській Україні 1861 р., створених безіменними ремісниками ще до 1940 р., стояли на полях, при дорогах, біля церков на Прикарпатті, Поділлі. З того ж часу на цвинтарях Галичини, сусідніх територіях, де не було сильного впливу російського православ'я, що з упередженням ставилося до фігурних зображень святих, все частіше встановлювалися кам'яні надмогильні пам'ятники з фігурними компонентами. Одним із чинників розвитку каменеобробного ремесла тут була наявність необхідного матеріалу – пісковика. Наприкінці XIX ст. згодом виникають такі відомі осередки кам'яного пам'ятникарства, як, наприклад, с. Демня на Львівщині. В 1912 р. тут працювало майже 100 ремісників-каменетесів. Створені ними надмогильні пам'ятники, переважно хрести з фігурою розп'ятого Спасителя, фігурними зображеннями святих, поширені на території радіусом до 40 км, їх приблизна загальна кількість за 100 років (до середини 80-х років XX ст. становить 5–6 тис.). Тут працювали такі родини каменетесів, з яких згодом вийшли знамениті скульптори, наприклад, Дзиндри, а в наш час – Верещинські та ін. Відомі й інші осередки, де виробляли подібні предмети (до речі, як і в Демні, їх тут виготовляють і в наш час). Це Старе Місто біля Підгаєць на Тернопільщині, де відома династія каменетесів Папіжів, м. Язлівець і с. Лапшин у цій же області, зокрема, в останньому наприкінці XIX – на початку XX ст. працювали відомі майстри – батько і син Бідули.

Цей вид промислу в сучасних умовах успішно конкурує з чисельними новостворюваними підприємствами, що виготовляють надмогильні пам'ятники. Запорука їхнього успіху – обізнаність зі

специфікою традиційних потреб середовища, здатність враховувати побажання замовників, високий виконавський рівень, гнучке реагування на політику цін.

ПЛЕТІННЯ З РОСЛИННИХ МАТЕРІАЛІВ

До давніх видів народної творчості належить плетіння з різних рослинних матеріалів – лози, рогози, соломи, коренів тощо. Це кошики різного призначення (для перенесення картоплі, овочів, грибів, збереження м'яса, свячення паски), солом'яники на зерно, рогозяні мішки, покривала, хідники, меблі, іграшки, компоненти одягу тощо. Більшість із цих виробів мали естетичний вигляд, їх декоративізм був зумовлений не стільки матеріалом, технологією виконання, скільки привнесением неповторного творчого начала їх виконавцями. Наприклад, лоза, з якої був плетений кошик, мала різну товщину, колір (природний або наданий їй), і майстер, відповідно її підбираючи та переплітаючи, надавав виробу певної емоційної вимовності.

У другій половині XIX ст. почали створюватися численні промисли для плетіння виробів, передусім з лози (кошики та меблі). Виникли так звані кошикарські школи. І не лише у містах (Львів, Тернопіль, Станіслав), а й у селах Чернігівщини, Поділля, Галичини. В них навчання (1–2 роки) поєднувалося з практичною виробничою діяльністю – виготовляли крісла, етажерки, трюмо, скриньки, кошики, а з соломи – жіночі та чоловічі капелюхи.

В наш час асортимент таких виробів не скорочується. Відомим осередком лозоплетіння (кошики різних призначень, зокрема на свячення паски, білизнярки, хлібниці) є с. Іза на Закарпатті. Розвинене це ремесло на Поліссі та Волині. У м. Володимир-Волинський ним успішно займався Йосип Ромашук (1909–2001). Крім виробів з лози (кошики, сипанки, корзинки, білизнярки тощо), він виготовляв із соломи, рогози, шувару капелюхи, капелюшки, брилі, жіночі торбинки. Окремі досвідчені майстри (наприклад, Я. Ремінецький із Тернополя) виробляють із рогози, обгорток качанів кукурудзи фігурні композиції (народні типи, жанрові сценки тощо) сувенірного призначення.

ПРИКРАСИ

З XIX ст. в Україні популярними стали *вироби з бісеру*. Це передусім жіночі прикраси. З фабричних намистин із фарфору та кольорового

скла в домашніх умовах виготовляли *гердани* (Гуцульщина, Поділля), “*силянки*” (Закарпаття), *крайки* (Лемківщина). Бісер широко використовували і для декорування жіночого одягу. Традиційне використання бісеру не припинилося дотепер, лише розширився діапазон його застосування (наприклад, для виготовлення настінних панно, картин тощо).

З кінця XIX ст. виконували ремісниками прикраси поступово витіснили фабричні. Спорадично до їх виготовлення зверталися окремі народні майстри, наприклад, Давидюк на Гуцульщині.

Ремесла, народні художні промисли є тим компонентом матеріальної та духовної культури українського народу, в якому надзвичайно повно виявляються і його світоуявлення, працьовитість, гармонійний зв'язок з природою й естетичні уподобання.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Боньковська С.* Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.). К., 1991. 109 с.
- Булгакова-Ситник Л.* Подільська народна вишивка. (Етнографічний аспект). Львів: ІН НАН України, 2005. 325 с.
- Горинь Г.* Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX століття). К.: Наукова думка, 1986. – 92 с.
- Жолтовський П.* Художній метал: історичний нарис. К. 1972. 114 с.
- Жук А.* Сучасні українські художні тканини. К., 1985. 118 с.
- Запаско Я.* Українське народне килимарство. К., 1973. 112 с.
- Захарчук-Чугай Р.* Українська народна вишивка // Мистецтвознавство. Львів, 1999. С. 57–64.
- Захарчук-Чугай Р.* Народне декоративне мистецтво Українського Полісся. Чорнобильщина. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 336 с.
- Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / [ред. колегія П. М. Жолтовський, Ю. П. Лащук, О. О. Чарновський; відп. ред. Я. П. Запаско]. Львів : Вид во Львівського університету, 1969. 191 с.
- Никорак О. І.* Українська народна тканина XIX – XX ст.: типологія, локалізація, художні особливості. Ч. 1. Інтер'єрні тканини (за матеріалами західних областей України). Львів : ІН НАН України, 2004. 583 с.
- Петрякова Ф.* Українське гутне скло. К.: Наукова думка, 1975. 157 с.
- Сидорович С.* Художня тканина західних областей УРСР. К.: Наукова думка, 1979. 156 с.
- Станкевич М.* Українське художнє дерево XI–XX ст. Львів, 2002. 479 с.
- Федорчук О.* Українські прикраси з бісеру (техніки виконання). – Львів, 1999. Художні промисли України. Львів, 1993.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

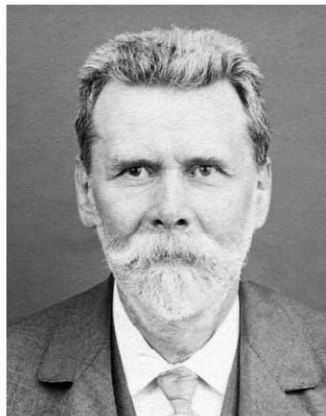
1. Визначальні риси художніх ремесел і промислів українців.
2. Гончарство.
3. Вишивка.
4. Ткацтво.
5. Килимарство.
6. Художня обробка дерева.
7. Гутне скло.
8. Художній метал.
9. Вироби з рогу та кістки.
10. Традиції ковальства в Україні.
11. Основні каменерізні осередки в Україні в XIX ст. – на початку XX ст.

Павло Чубинський

Микола Сумцов

Федір Вовк

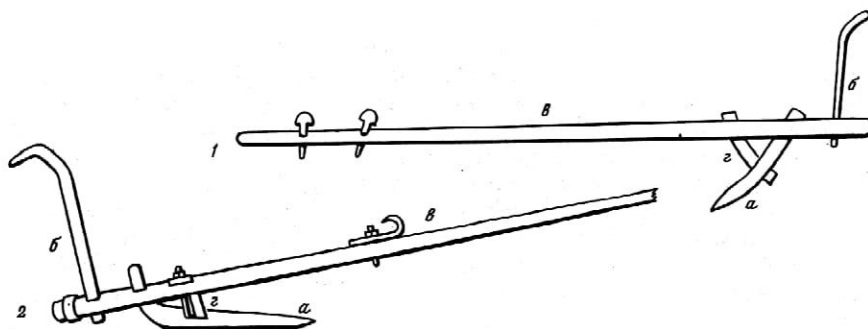
Володимир Гнатюк

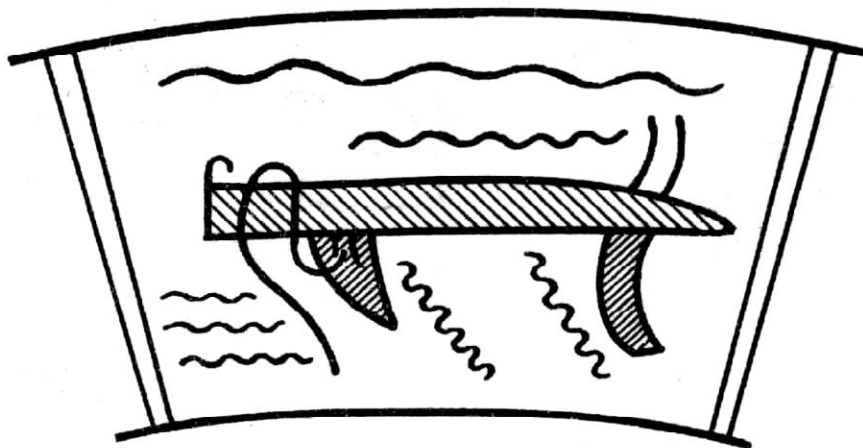
Адам Фішер

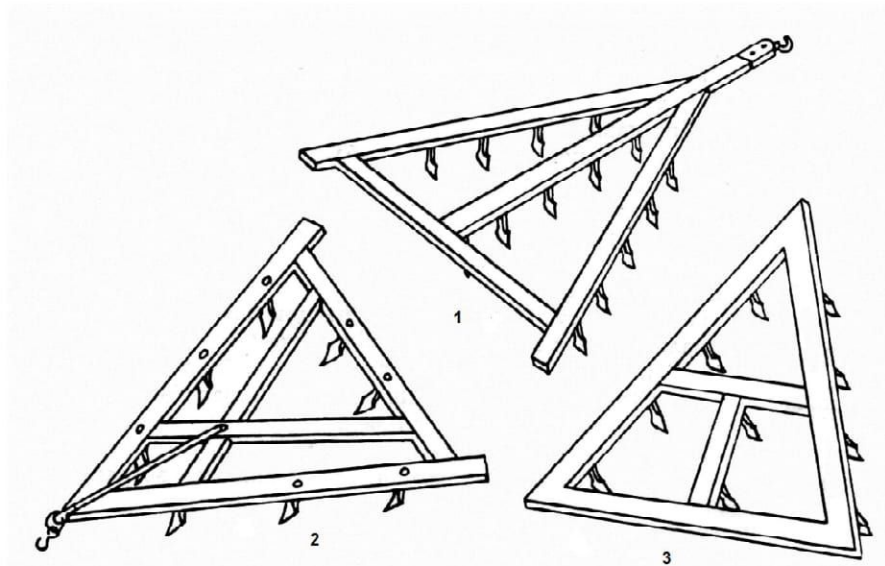
Філарет Колесса

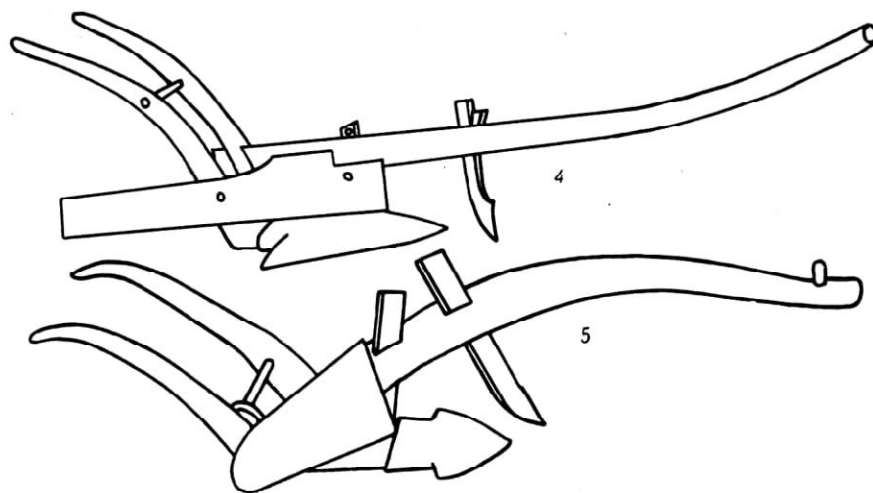
Рала: 1–2 – Україна (за В. Горленком, І. Бойком, О. Куницьким):
 а – робоча частина (ральник);
 б – ручка;
 в – гряділь;
 г – стійка;
 д – наральник.

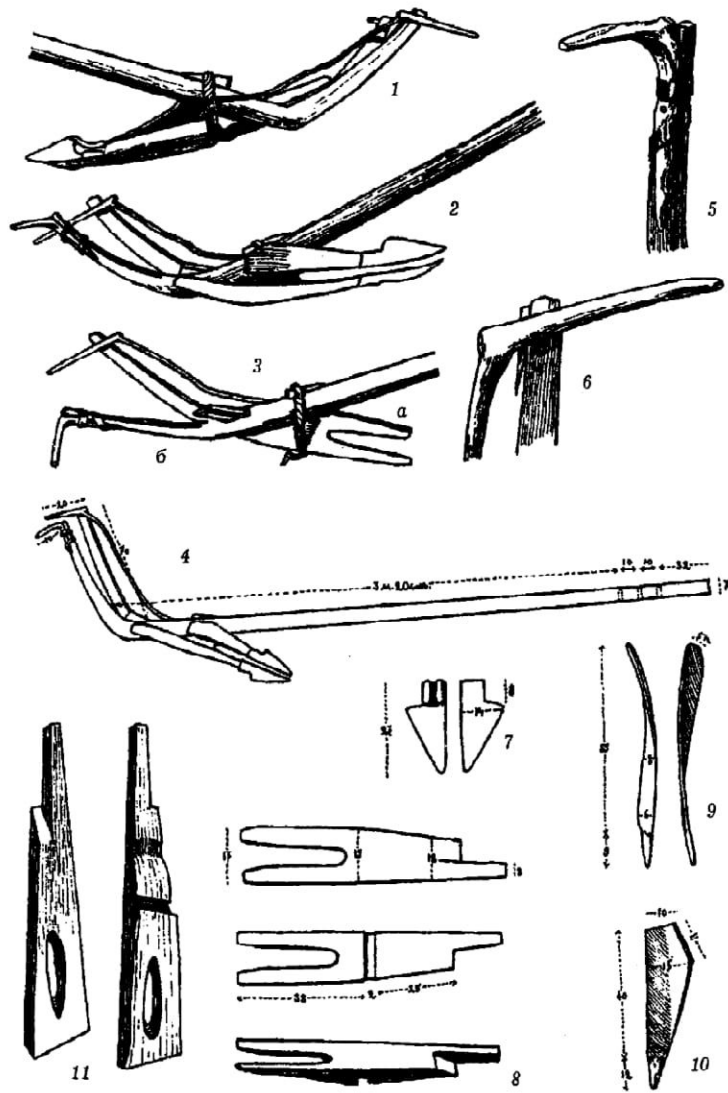
Фрагмент зображення рала на орнаментальному фризі чаші з
 с. Лепесівка (Волинь) (за Ю. Красновим)

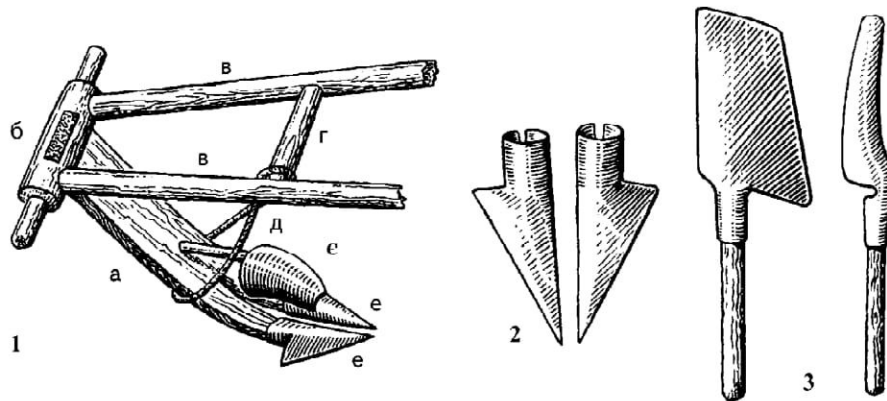
Рала з трикутною рамою: 1 – Західна Україна (XIX ст.);
 2 – Київщина (поч. XX ст.) 3 – Південь України (XIX – поч. XX ст.);
 (за В. Горленком, І. Бойком, О. Куницьким)

Варіанти українського традиційного плуга з непорушною полицею:
 4 – плуг з Закарпаття; 5 – плуг з Катеринославської губ.
 (за В. Горленком, І. Бойком, О. Куницьким)

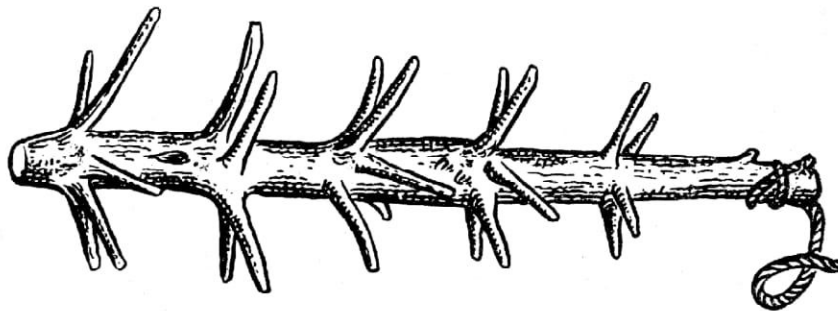

Поліська соха та її деталі: 1 – вигляд сохи з лівого боку; 2 – вигляд сохи з правого боку; 3 – спосіб кріплення “плахи”: а – до “рогача”; б – за допомогою “пудвія” та пужовки (металеві частини); 4 – вигляд сохи з розмірами. Деталі сохи: 5 – “омулок” (коротка ручка); 6 – “милиця” (довга ручка); 7 – “сошники”; 8 – “плаха”; 9 – “пропілок”; 10 – “полиця”; 11 – заготівки для “плах” (мал. Ю. Павловича)

Соха російського типу:

- 1 – загальний вигляд: а – “росоха”, б – “рогаль”, в – “оглоблі”, або “вобжі”, г – “перечень”, д – “підвої”, е – “сошники”, є – “полиця”;
 2 – перові сошники;
 3 – полиця в двох ракурсах (за Ю. Красновим)

Поліська волокуша-суковатка (за Ю. Красновим)

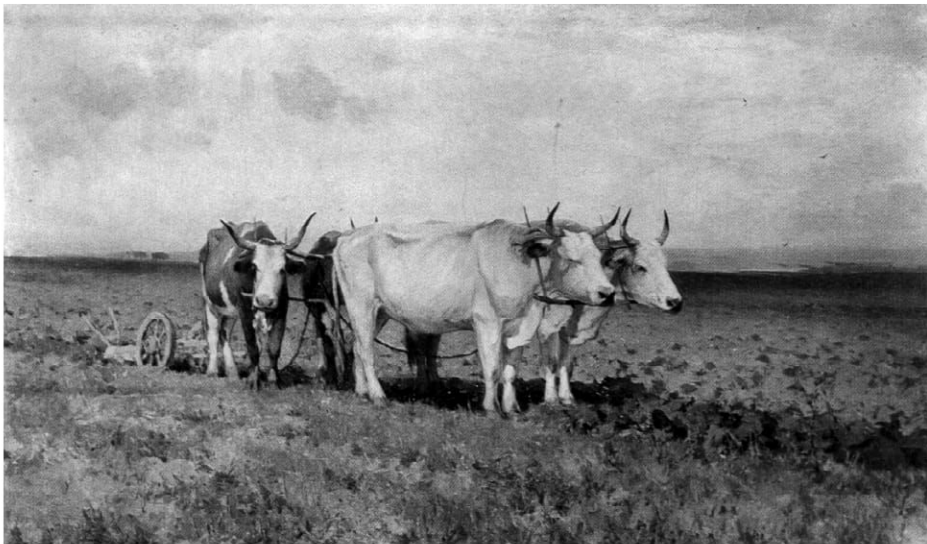
Ручна ступа. Середнє Полісся (з с. Вила Народицького р-ну Житомирської обл.) (світлина М. Глушка, 1996 р.)

Прес-олійня. Лемківщина,
поч. XX ст.
(за М. Станкевичем)

Випас овець у межах села. Гуцульщина, 30-ті роки XX ст.

На оранці плугом за допомогою волів (мал. С. Світославського)

На косовиці. Середнє Полісся (Олевський р-н Житомирської обл.)
(світлина М. Глушка, 1997 р.)

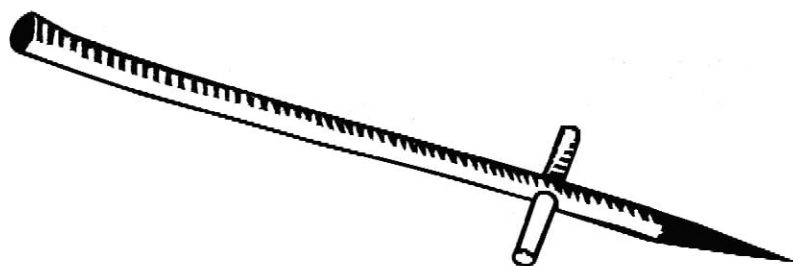
Толока для косіння сіна. Галицька Волинь
(с. Синьків Радехівського р-ну Львівської обл.), 1922 р.

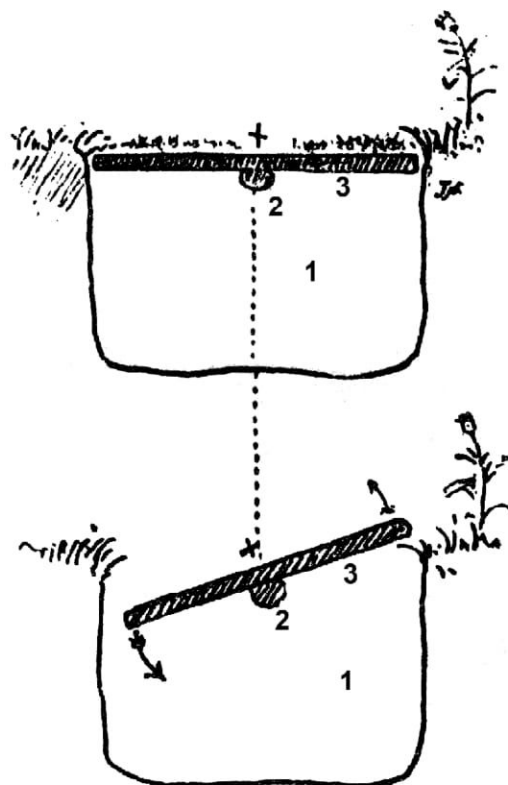
“Свинюшник з двором”. Середнє Полісся (с. Лучанки Овруцького р-ну Житомирської обл.) (світлина М. Гладкого, 1995 р.)

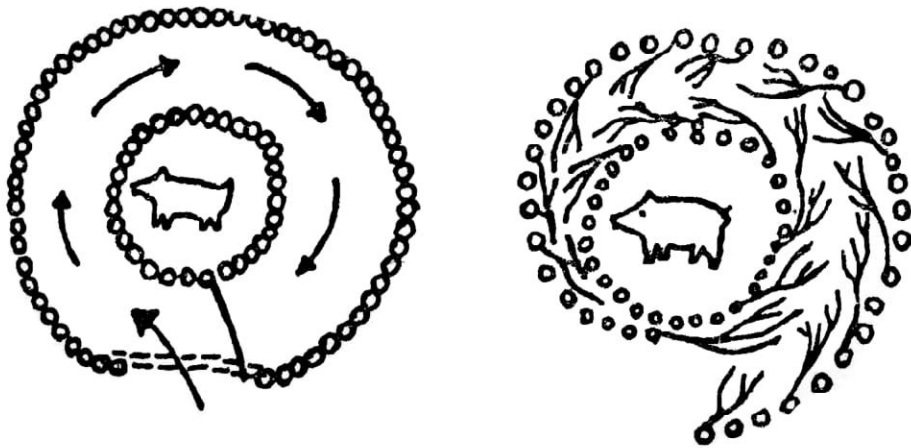
Цебер із “хомутом” для годівлі худоби січкою. Середнє Полісся (с. Заруддя Іванківського р-ну Київської обл.) (світлина М. Глушка, 1996 р.)

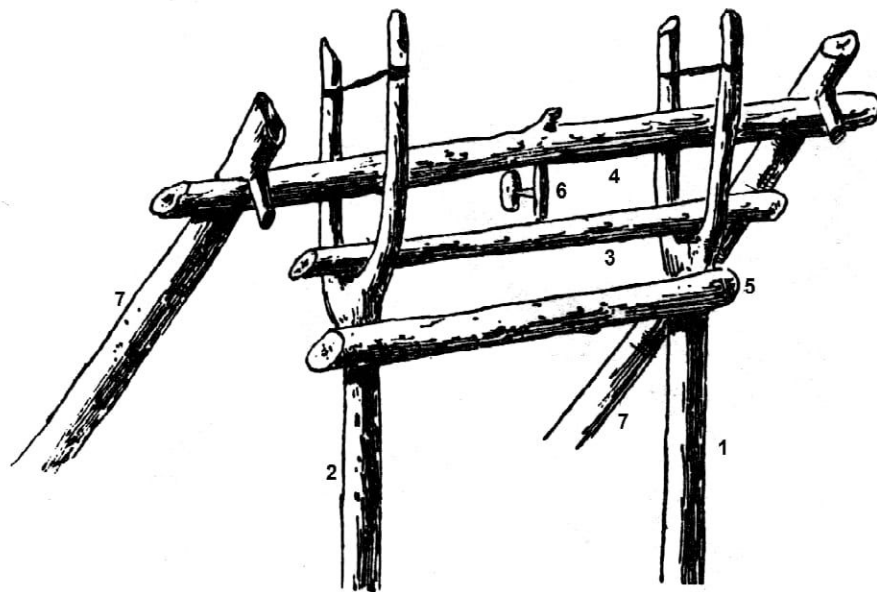
Рогатина. Гуцульщина, поч. XX ст. (за А. Онищуком)

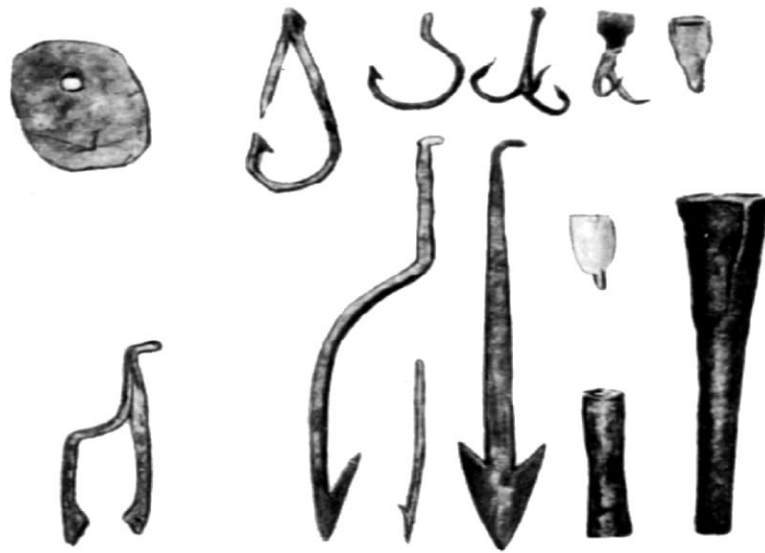
“Западниця”. Гуцульщина, кін. XIX – поч. XX ст. (за В. Шухевичем)

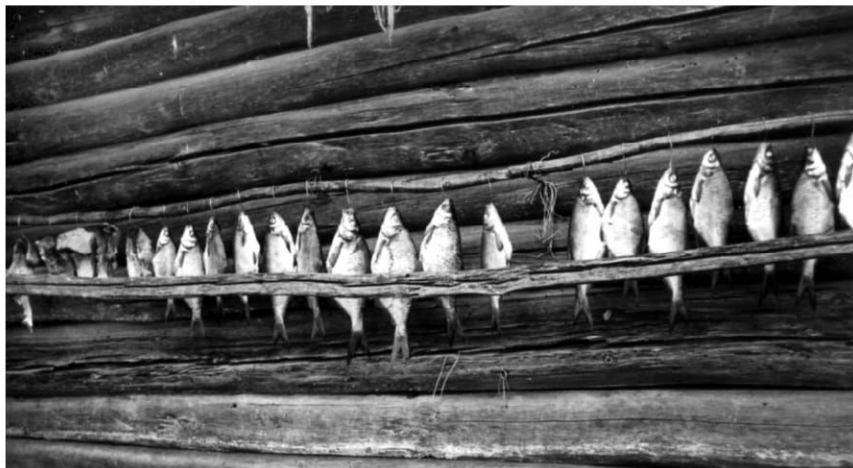
“Вовківня” (за С. Терьохіним, І. Кожаном)

“Півколода”: 1-2 – “сохи”; 3 – “підколодник”; 4 – “притяг”;
5 – “победрина”; 6 – “свердлик з хвостиком”, на якому закріплене
м’ясо; 7 – “пільги”. Гуцульщина, кін. ХІХ – поч. ХХ ст.
(за В. Шухевичем)

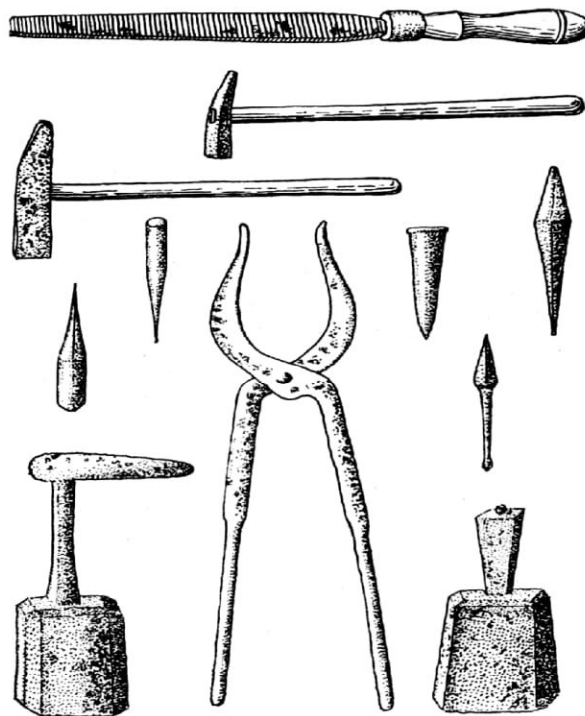
Рибальські снасті: грузило, гачки, блешні, ості, гарпун, плішні.
Давньоруське городище Княжа гора, X–XIII ст. (за Г. Скрипник)

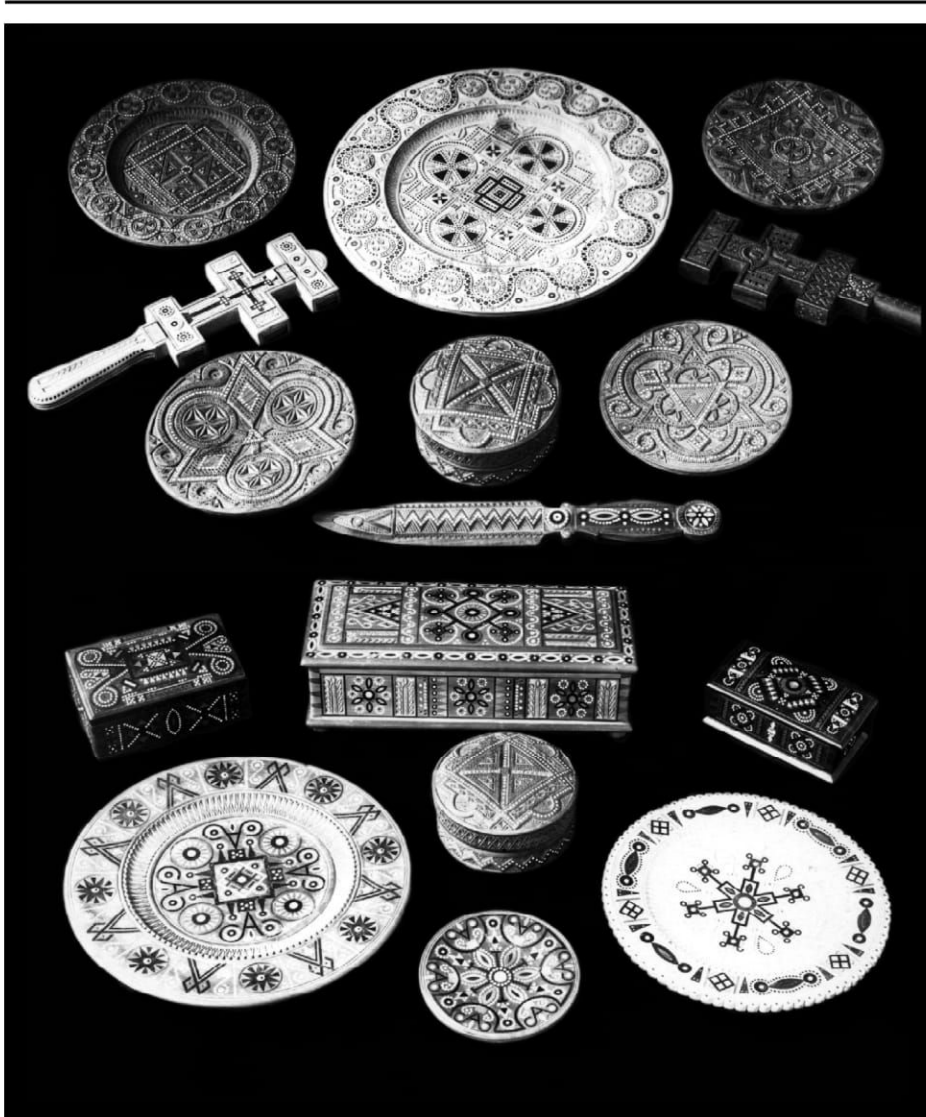
Сушіння риби на сонці. Середнє Полісся (Зона відчуження –
с. Теремці колишнього Чорнобильського р-ну Київської обл.)
(світлина М. Глушка, 1997 р.)

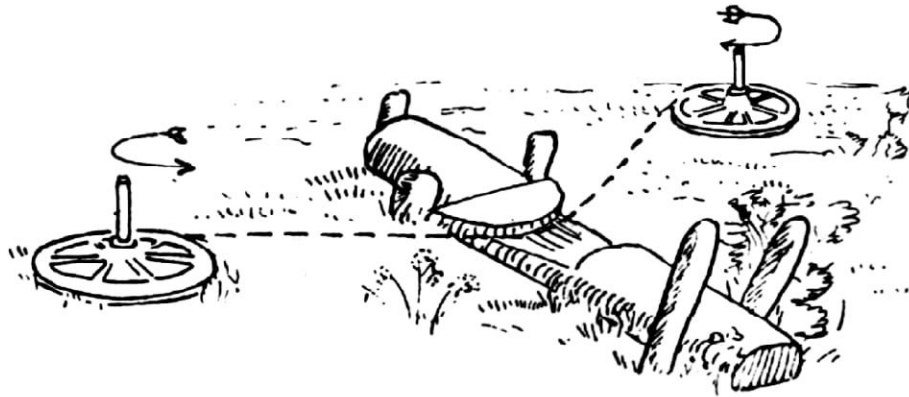
Інструменти для бондарства (за М. Станкевичем)

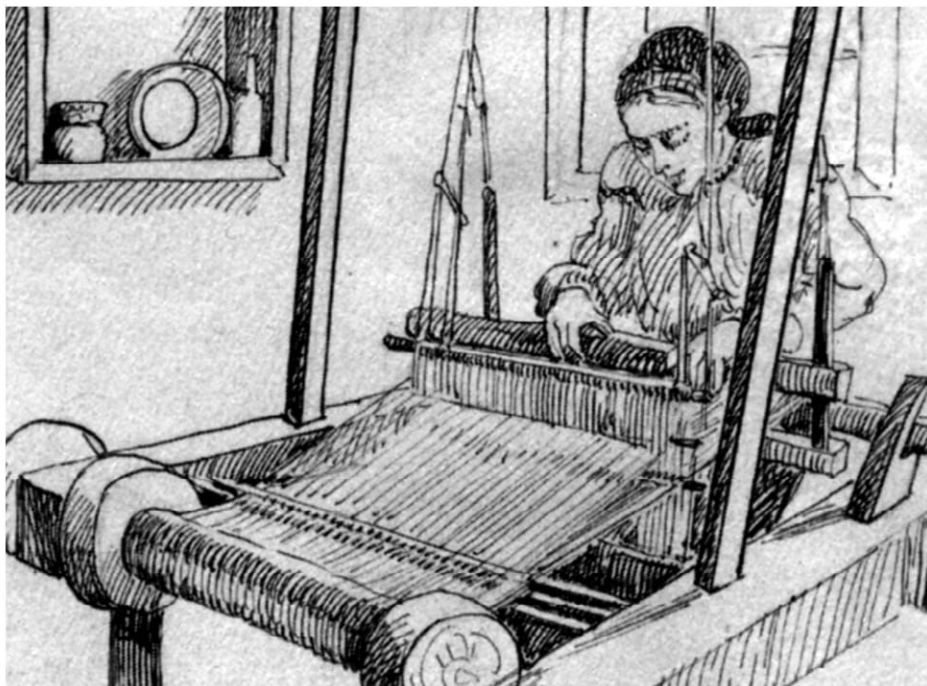
Знаряддя праці ковалів античних держав Північного Причорномор'я
(за кн. "Археология Украинской ССР")

Асортимент дерев'яних виробів майстра спілки "Гуцульська різьба".
Гуцульщина (м. Косів Івано-Франківської обл.), 30-ті рр. XX ст.
(за М. Станкевичем)

Прилад для гнуття дуг (за К. Мошинським)

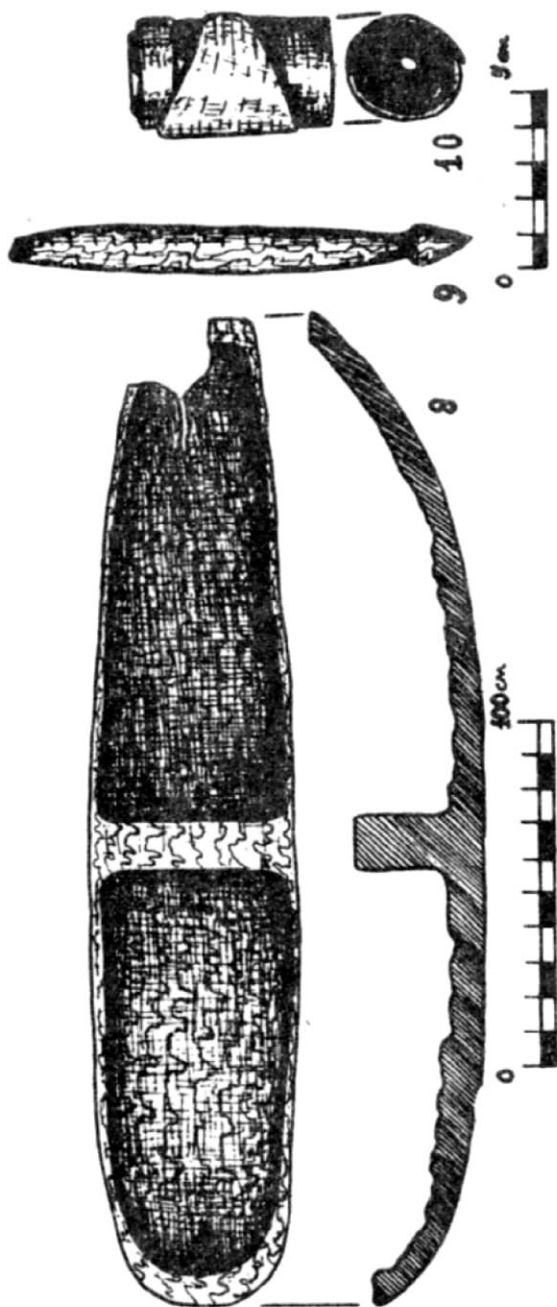
Ткання на горизонтальному ткацькому верстаті. Полісся, поч. XX ст.
(мал. О. Кульчицької)

Прядіння. Гуцульщина,
50-ті рр. XX ст.
(мал. О. Кульчицької)

Гончар за роботою на
гончарному крузі.
Галицька Волинь
(с. Гавареччина Золочівського
р-ну Львівської обл.)
(за Р. Мотиль)

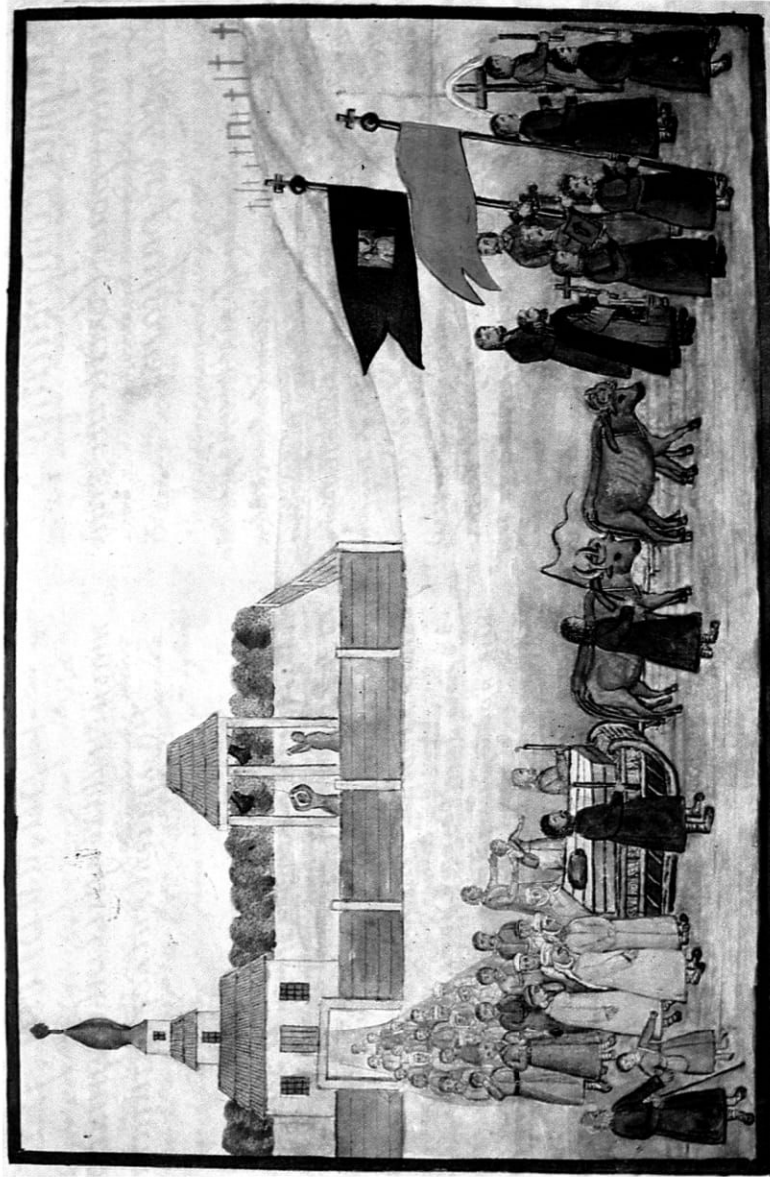
Суцільна довбанка-однодеревка XVII ст. із місця Берестецької битви в 1651 р. (за І. Свешніковим)

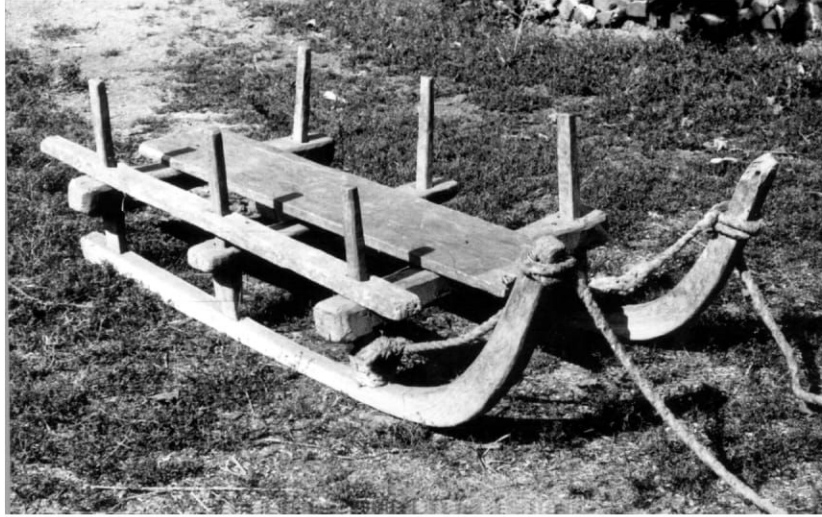
Плоскодонний човен-однодеревка з розпареними бортами. Середнє Полісся (с. Горностайпіль Іванківського р-ну Київської обл.) (світлина М. Глушка, 1997 р.)

Гуцулка на коні, поч. XX ст. (ІН НАН України, ілюстр. фонд б-ки, інв. № 11103)

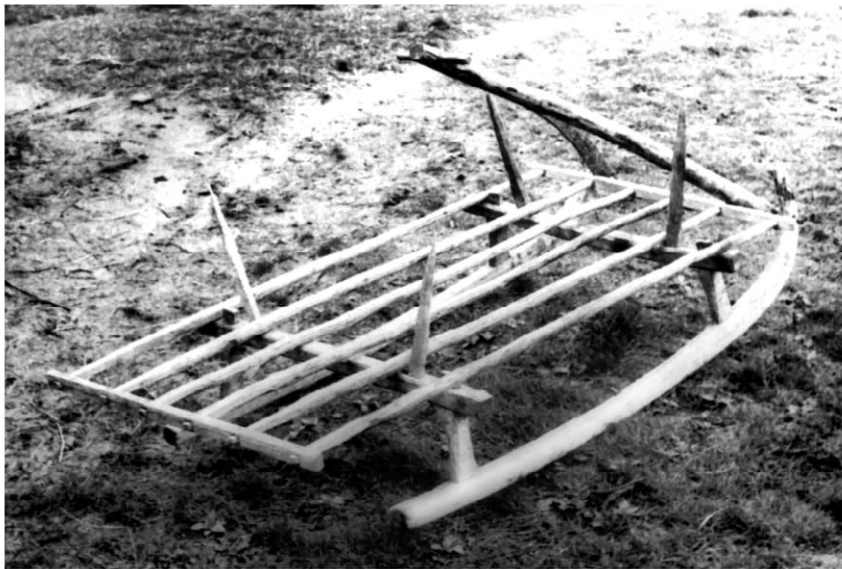

Перевезення покійника на санях східноєвропейського типу. Середне Полісся, ХІХ ст.
(мал. Д. П. де ля Фліза).

Ручні санки східноєвропейського типу. Середнє Полісся
(с. Калинівка Поліського р-ну Київської обл.)
(світлина М. Глушка, 1994 р.)

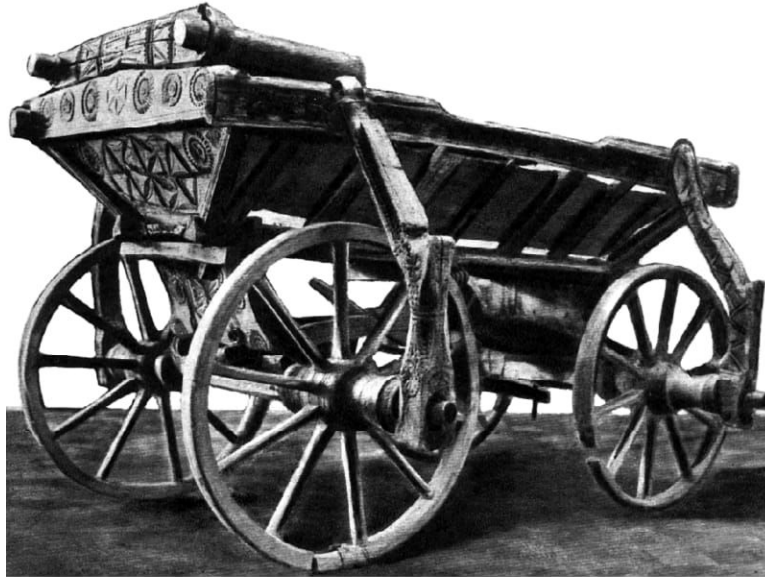
Традиційні ручні господарські сани центральноєвропейського типу.
Бойківщина (с. Грабовець Сколівського р-ну Львівської обл.)
(світлина М. Глушка, 1988 р.)

Виїзні сани (“залубні”). Волинь (с. Студянка Дубнівського р-ну Рівненської обл.) (світлина М. Глушка, 1994 р.)

Карпатський віз (“драбняк”). Бойківщина (с. Завіка Міжгірського р-ну Закарпатської обл.) (світлина М. Глушка, 1986 р.)

Чумацький віз. Середня Наддніпрянщина (Полтавська губ.), ХІХ ст.
(за М. Станкевичем)

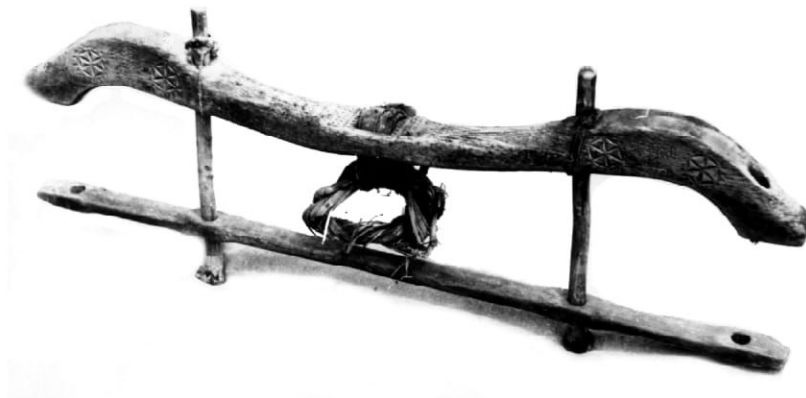
Двоколісний виїзний візок з однокінним запрягом
західноєвропейського типу. Поділля, II пол. ХІХ ст. (за М. Глушком)

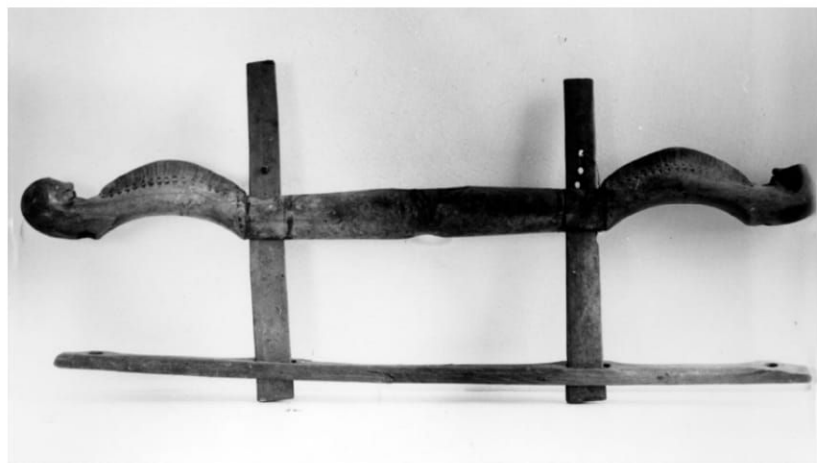
Тачка. Середнє Полісся (с. Норинці Народицького р-ну Житомирської обл.) (світлина М. Глушка, 1995 р.)

Запряг “кульбачного” парного ярма до вовчих голобель господарських саней. Західне Полісся (с. Ворокомле Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.) (світлина М. Глушка, 1993 р.)

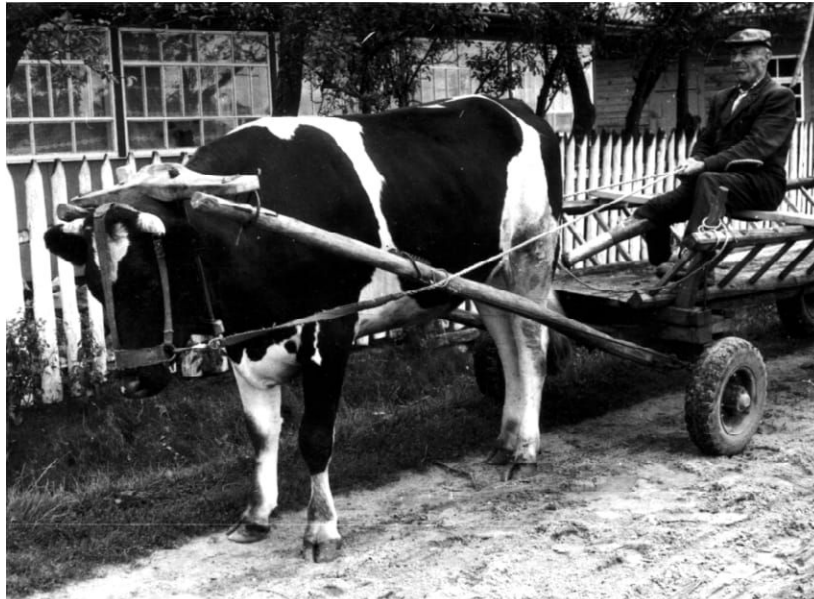
Парне ярмо загальноукраїнського типу. Бойківщина (с. Ілемня Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.)
(світлина Г. Дем'яна, 1985 р.)

Парне ярмо центральноєвропейського типу. Південна Лемківщина (с. Регетівка Бардіївського округу Словаччини) (за М. Глушком)

Одинарне ярмо з “кульбакою”. Середнє Полісся (с. Возничі Овруцького р-ну Житомирської обл.) (світлина М. Глушка, 1995 р.)

Запряг одного вола у возі. Середнє Полісся (с. Сновидовичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл.) (світлина М. Глушка, 1997 р.)

Поліська хата (с. Осівці Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.),
кін. XIX ст. (фото Р. Сілецького).

Поліська хата (с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл.), 1587 р.
(Національний музей народної архітектури та побуту, м. Київ)
(фото І. Гілевича)

Поліська клуня (с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл.),
поч. XX ст. (фото Р. Сілецького, 2001 р.).

Поліська хата (с. Самари Ратнівського р-ну Волинської обл.),
поч. XX ст. (фото Р. Сілецького, 2001 р.).

Поліська клуня (с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл.),
поч. XX ст. (фото Р. Сілецького).

Пастуша колиба. Бойківщина (с. Міжгір'я Богородчанського р-ну
Івано-Франківської обл.). (фото Р. Сілецького, 2008 р.).

Поліська хата (с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл.), поч. XX ст. (фото Р. Сілецького).

Поліська хата (с. Хабарище Ратнівського р-ну Волинської обл.), I чверть XX ст. (фото Р. Сілецького, 2002 р.).

Селянське обійстя (хата та стайня). Бойківщина (с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Франківської обл.)
(фото Р. Сілецького, 2008 р.).

Стайня. Бойківщина (с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.).
(фото Р. Сілецького, 2008 р.).

Покутська хата (с. Печеніжин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.), 1825 р. (фото Р. Сілецького, 1998 р.).

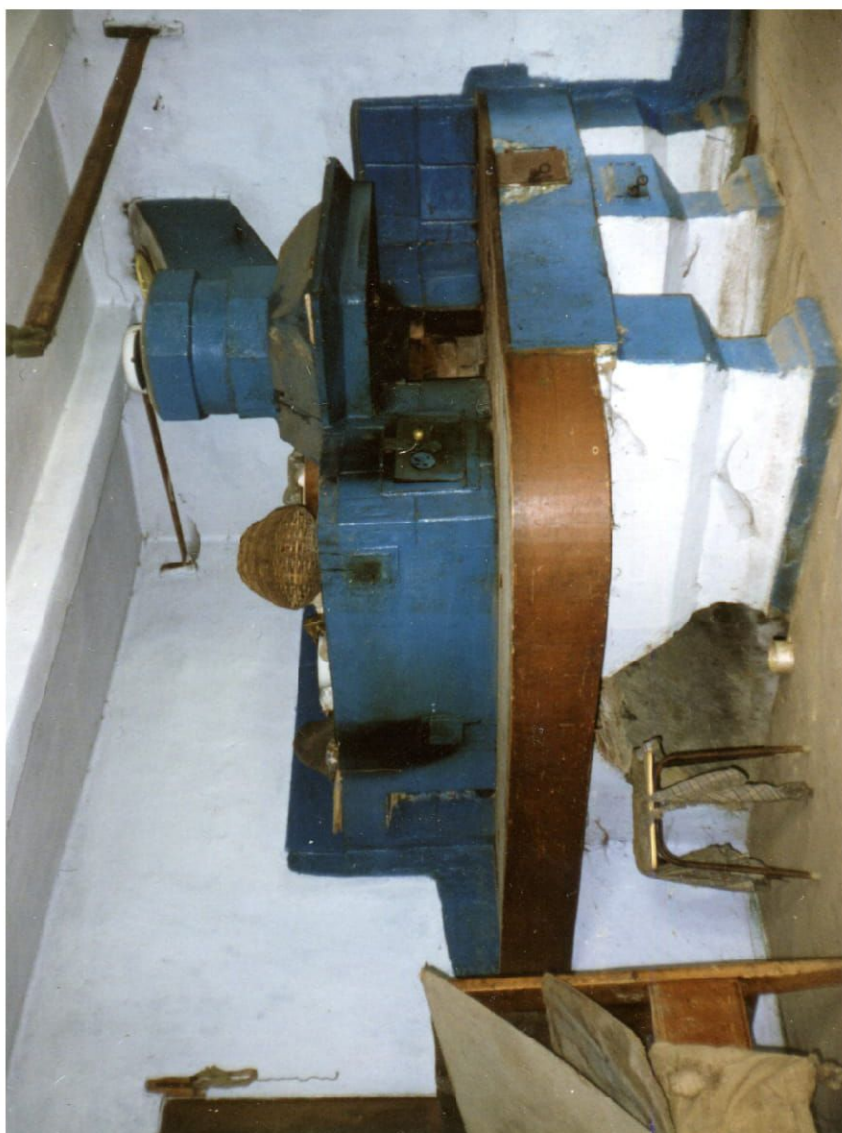
Лемківська хата (с. Команча колишнього Сяноцького пов.),
I чверть XX ст.

Бойківська хата (с. Велика Лінина Старосамбірського р-ну Львівської обл.), 1927 р. (фото Р. Сілецького).

Хата (с. Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківського обл.), 1908 р. (фото Р. Сілецького, 1998 р.).

Піч в хаті (с. Слобода Коломийського р-ну Івано-Франківського обл.), поч. XIX ст.
(фото Р. Сілецького, 1998 р.).

Хата заможного селянина. Бойківщина (с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.), ХІХ ст.
(фото Р. Сілецького, 2008 р.).

Стайня. Бойківщина (с. Міжгір'я Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.) (фото Р. Сілецького, 2008 р.).

Віха на кроквах новобудови, Бойківщина (с. Вільхівка Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл.), 2010 р.

Обрядове будівельне деревце (“косиця”) (с. Хмелівка Богородчанського р-ну Франківської обл.), 2008 р. (фото Р. Сілецького).

Дівочий одяг. Середнє Полісся
(с. Нівецьке (хутір Вилце)
Поліського р-ну Київської обл.), поч. XX ст.

Дівчата в народному одязі.
Середня Наддніпрянщина (с. Березові Рудки
Пир'ятинського р-ну Полтавської обл.),
поч. XX ст. (з фондів місцевого музею).

Поліщучка в народному одязі
(Зона відчуження – с. Гдень
Брамінського р-ну Гомельської
обл., Білорусь)
(фото Р. Сілецького, 1997 р.).

Жінка в традиційному вбранні.
Західне Полісся
(с. Воля Щитинська
Ратнівського р-ну
Волинської обл.)
(фото Р. Сілецького, 2002 р.)

Жінка літнього віку в народному строї.
Покутсько-гуцульське пограниччя
(с. Рунгури Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.), сер. XX ст.

Дівчата в народному одязі. Середнє Полісся
(с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл.), 1928 р.

Сорочка з написом-оберегом.
Волинь (с. Великі Бережці
Кременецького р-ну
Тернопільської обл.)
(фото В. Галайчук з музею
О. Неприцького-Грановського в
с. Великі Бережці).

Дівчата в народному одязі.
Галицька Волинь, (с. Пиратин
Радехівського р-ну
Львівської обл.),
сер. 30-х рр. XX ст.

Чоловік в народному одязі.
Покуття (с. Печеніжин
Коломийського р-ну Івано-
Франківської обл.), поч. XX ст.

Гуцул
(м. Рахів Закарпатської обл.),
1961 р. (фото С. Макарчука)

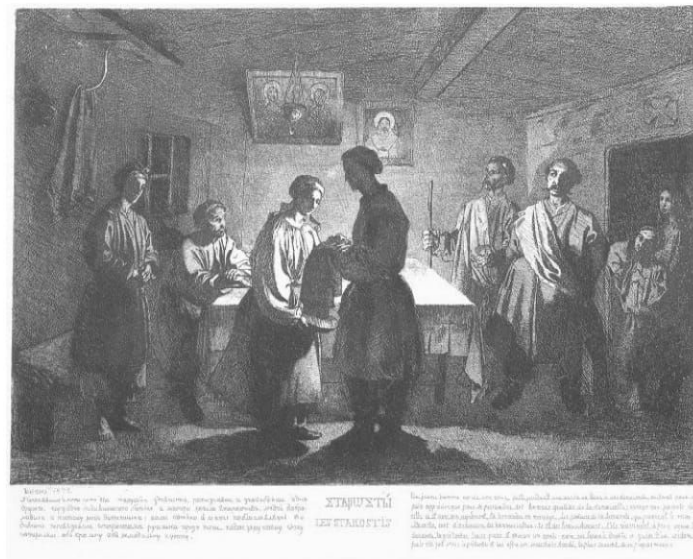
Селянська родина з покутсько-гуцульського пограниччя (с. Рунгури
Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.), I чверть XX ст.

Фольклорний гурт в традиційному поліському вбранні. Західне
Полісся (с. Воля Щитинська Ратнівського р-ну Волинської обл.)
(фото Р. Сілецького, 2002 р.)

Т. Шевченко. Судня рада, офорт, 1844 р.

Т. Шевченко. Старости, офорт, 1844 р.

Т. Шевченко. Комора в потоках, акварель, 1845 р.

Т. Шевченко. Селянська родина, олія, 1843 р.

Благословіння молодят хлібом перед порогом
батьківської хати. Бойківщина (с. Тустановичі,
нині в складі м. Борислава Львівської обл.),
1961 р. (фото С. Макарчука)

Весільне фото, Покуття (с. Печеніжин
Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.),
сер. XX ст.

Коровай. Бойківщина (с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.), 2008 р. (фото Р. Сілецького).

Весільні калачі. Бойківщина (с. Луквиця Богородчанського р-ну Івано-Франківської обл.), 2008 р. (фото Р. Сілецького).

Різдвяний сніп. Волинь
(с. Вільгір Гощанського р-ну
Рівненської обл.), 2009 р.
(фото В. Галайчука).

Різдвяний сніп. Волинь
(Черняхівський р-н Житомирської
обл.), 2013 р. (фото В. Галайчука).

Вертеп. Волинь (с. Вільгір Гощанського р-ну Рівненської обл.),
20–30-ті рр. XX ст.

Йорданське водосвяття. Волинь (с. Великі Бережці Кременецького
р-ну Тернопільської обл.), сер. XX ст.
(фото з музею О.Неприцького-Грановського в с. Великі Бережці).

Клечання та йорданські хрести на дверях хати (Богородчанський р-н Івано-Франківської обл.), 2008 р. (фото В. Галайчука).

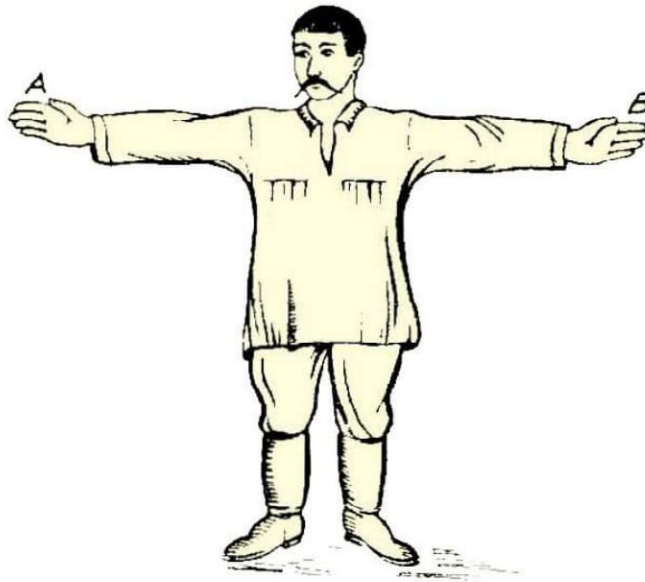
Освячення великодніх пасок. Галицька Волинь (с. Нестаничі Радехівського р-ну Львівської обл.), 1979 р. (фото І. Діка)

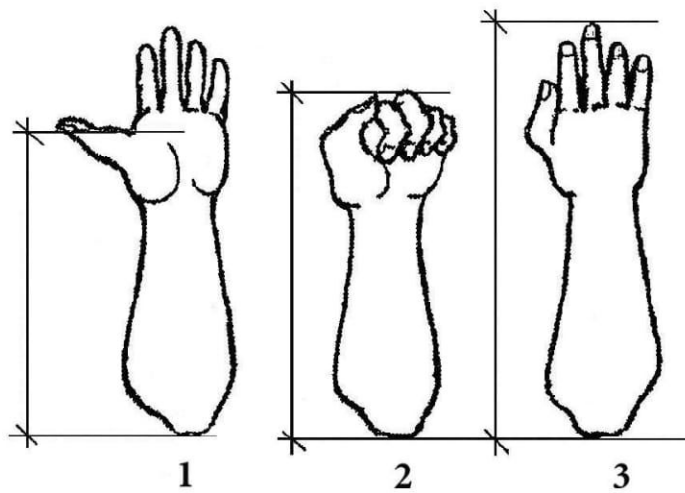
Бортъ на кладовищі. Західне
Полісся (Заріченський р-н
Рівненської обл.),
2006 (фото В. Галайчука).

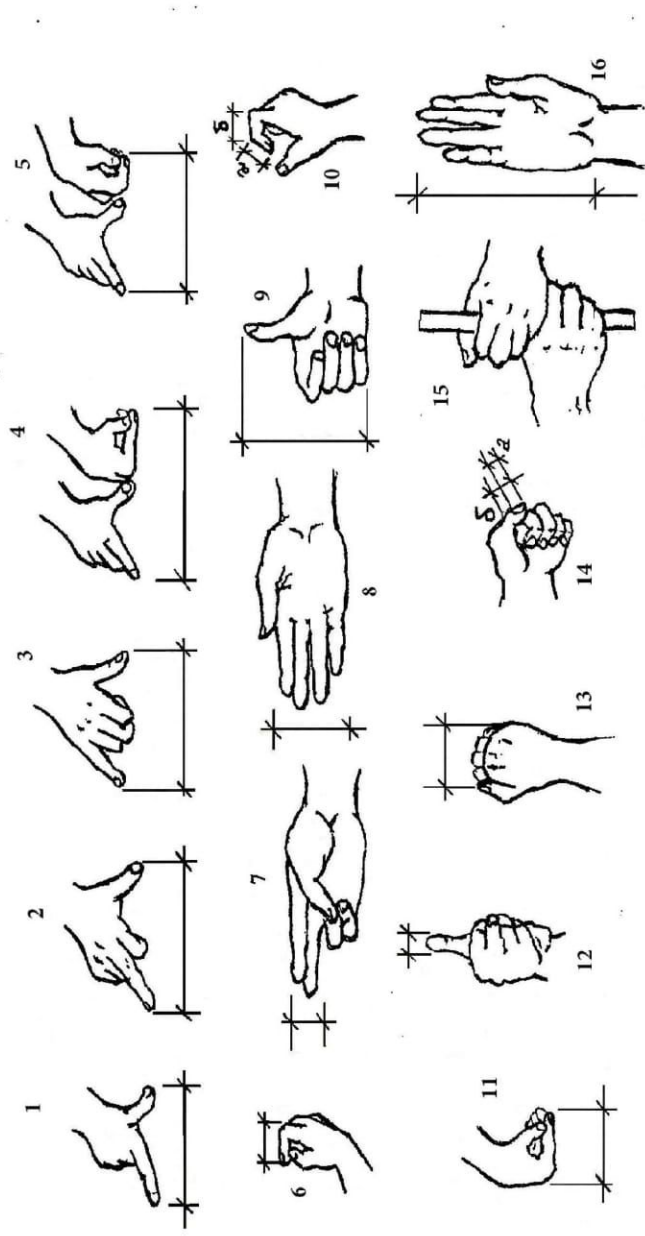
Клечання на хаті
(Богородчанський р-н Івано-
Франківської обл.), 2008 р.
(фото В. Галайчука).

Народні антропометричні міри: “махова сажень” (А–Б)
(за Л. Дорошкевич).

Народні антропометричні міри: 1 – “неповний лікоть пряжі”;
2 – “неповний лікоть тканини”; 3 – “лікоть до будови” (за Р. Радовичем)

Народні антропометричні міри: 1 – “мала п’ядь” (“чверть”); 2 – “велика п’ядь”; 3 – “на всю п’ядь”; 4 – півтори “малої п’яді”; 5 – “мала п’ядь” з чвертю (п’яді); 6 – “вершок”; 7 – “вершок”; 8 – “долонь”; 9 – “корх з вершком”; 10 – “неповний палець” (а + б); 11 – “повний палець”; 12 – “дуйм”; 13 – “щиколотка” (“корх”); 14 – а) “нохоть”, б) “півнохтя”; 15 – спосіб виміру “корхами”; 16 – міра, яку ототожнюють з “малою п’яддю” (за Р. Радовичем)

Розділ XV ГРОМАДА І ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ

Історії кожного народу властиві етнічні риси його соціальних зв'язків – родинних і громадських. Перші полягають у кровній спорідненості та свояцтві, натомість в основі других є, передусім, територіальне сусідство. Саме, керуючись ним, українські селяни здавна об'єднувалися у сільські (селянські, сусідські, територіальні) громади, які можна розглядати як прояви традиційного суспільства у тому розумінні терміна, як його вживає більшість сучасних етнологів. Попри усі політичні та соціально-економічні трансформації, які випали на долю України, й у ХХ ст. українські села зберігали чимало проявів громадського укладу попередніх епох, засвідчуючи сталість традицій.

СТРУКТУРА, ФУНКЦІ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ТРАДИЦІЙНОЇ СІЛЬСЬКОЇ ГРОМАДИ УКРАЇНЦІВ

Коли саме на українських етнічних землях родову громаду (в основі якої лежала кровна спорідненість) замінила сусідська, сказати важко. Відомий український археолог-славист Борис Тимошук у суспільній організації східних слов'ян виділяв три основні стадіальні типи громади: великосімейну (VI–VII ст.), сусідсько-великосімейну (VIII–IX ст.) та ранньофеодальну сусідську (з IX ст.). Громада першого типу була союзом споріднених великих сімей, між якими існувала економічна (колективне володіння землею, спільне ремесло), громадська (спільні збори, трапези тощо) та ідеологічна (пошанування предків) єдність. Її існування ґрунтувалося, зокрема, на підсічно-вогневій та перелоговій системах рільництва. У VIII–IX ст., з поступовим переходом до парової системи рільництва, розвитком тваринництва, ремесла та обміну, великосімейна громада перетворилася на сусідсько-великосімейну. До її складу, поряд із великими сім'ями, що й надалі залишались основними господарськими одиницями, входили також малі сім'ї, які володіли ділянками орної землі. З IX ст., з утворенням держави Русь, можна говорити про сусідську громаду як підвалину суспільної організації східних слов'ян. Її формами були сільська відносно вільна громада-“верв”, сільська феодально-залежна громада та міська (посадська) громада. “Верви”, найбільш розповсюджені на

початковому етапі існування давньоруської держави, були об'єднанням малих сімей, які володіли орними землями. Інколи у складі таких сільських громад траплялися й великі сім'ї (великі сім'ї на українських етнічних землях існували подекуди й до початку ХХ ст. включно). Окрім терміна “верв”, давньоруські джерела фіксують і таку назву громадського устрою селян на українських теренах, як “мир” та “копа”. Натомість у писемних джерелах з часів пізнього середньовіччя з цих земель (поряд зі згаданими назвами) фігурує і власне термін “громада”. Сільська громада переважно територіально збігалася зі селом, хоча іноді вона могла об'єднувати й декілька населених пунктів, або ж навпаки – в одному селі існувало декілька громад.

Упродовж століть громадський устрій українського селянства зазнавав змін, проте у загальних рисах залишався консервативним. У середньовіччі – ранньомодерний період вищим органом влади в українському селі вважали громадський сход: “віче” (на деяких землях Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, зокрема в Карпатах), “копа”, “копний сход”, “копні збори” (на теренах Південно-Східного історико-етнографічного регіону України). Сільські сходи скликали й у ХІХ – першій третині ХХ ст., проте тоді їхні повноваження були вже урізані владою держав, у складі яких перебували українські землі. Наприклад, за нормами Громадського закону 1866 р., що стосувався громадського самоврядування на українських теренах імперії Габсбургів, найвищою владою у селі вважалось не віче, а громадська (“гмінна”) рада, проте у свідомості селян уособленням вищої народної влади й надалі залишався громадський сход.

Від пізнього середньовіччя й до ХХ ст. включно сход сільської громади могли скликати з ініціативи сільського уряду (ради, управи), представників вищої влади, самих селян чи окремого селянина. Залежно від мети сходу різнилося місце його проведення. У більшості випадків він відбувався поблизу церкви чи поряд з місцем торгів або ярмарків, біля хати сільського голови. Якщо йшлося про правопорушення, – збирався на місці його вчинення. Одним із найпоширеніших місць громадських сходів була “корчма” (“шинок”). Скликання на сход відбувалося через оповіщення громади шляхом “розіслання знака” (ним могла бути спеціальна палиця, листок паперу

тощо) по хатах, усного оповіщення або церковним дзвоном. Право участі у сході мали переважно чоловіки – голови сімей, які керували господарством (участь жінок у сході була обмеженою переважно вдовами, які самотійно вели господарство). При вирішенні багатьох громадських справ особливе значення надавалося думці старих людей, адже їх вважали носіями звичаїв і традицій предків. На громадських сходах розглядали питання економічного (розподіл податків і повинностей, зокрема рекрутської, громадських видатків, різноманітні аспекти землекористування, у тім числі, зміну “царини” і “толоки” тощо), соціального (опіка над сиротами, громадська допомога потерпілим від стихійних лих), правового (розгляд судових справ) та церковного (наприклад, ремонт церкви) характеру.

Особливою категорією питань, які вирішував сход, були вибори громадського уряду. Його обирали переважно на три роки чи рік, інколи з можливістю дострокової зміни, якщо він не міг впоратися зі своїми обов’язками. Проте часто, спираючись на багатіїв, деякі урядники всупереч інструкціям, залишалися при уряді по 10–20 років, користуючись повною безконтрольністю. Урядники могли залишатися на своїх посадах упродовж тривалого періоду й тоді, коли громада була задоволена їхньою діяльністю. Так, громаду гуцульського села Голови (нині Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) понад 40 років очолював Дмитро Шекерик, батько відомого етнографа Петра Шекерика-Дониківа.

До громадського уряду належали сільський голова (на цю посаду ніколи не обирали жінку; обраного сходом сільського голову у різні періоди історії затверджував власник села, представник вищої, аніж громада, ланки влади), “присяжні”, “десятники”, подекуди й інші урядники, які виконували адміністративні, судові та поліційні функції. У середньовіччі – ранньомодерний період, залежно від того, на якому “праві” існувало поселення, різнилися й терміни на означення його очільника: “отаман” (“ватаман”), “тивун”, “староста”, “голова” у селах на руському праві, “солтис” (від нім. “schultheize” – “сільський староста”), “війт” (від нім. “vog(e)t” – “наглядач”, “правитель”) – на німецькому праві, та “князь” – на волоському праві (його надавали головні шляхетським селам, населення яких мало шляхетство, хоча за майновим становищем згодом наблизилося до селянського стану).

У закарпатських селах для означення сільського голови часто вживали термін “бірув” (“біров”, “бирув”, утворений від угор. кореня “bir” зі значенням “володіти”), а на теренах Південно-Східного історико-етнографічного регіону України до 1780-х років (часу скасування козацького устрою) одну сільську громаду могли одночасно очолювати “війт” (голова тієї частини громади, яку становили посполиті селяни – “мужики”) та “отаман” (очільник козаків – привілейованого стану), які більшість питань вирішували спільно. У ХІХ – на початку ХХ ст. у підросійській частині українських етнічних земель було введено волосну систему (волость як адміністративну одиницю утворювала низка сільських громад), й сільський староста став підпорядковуватися волосному мировому посереднику, призначеному губернатором з місцевих дворян. Натомість на українських теренах у складі імперії Габсбургів війт підпорядковувався повітовому старості, а у 1930-х роках (вже у складі Другої Речі Посполитої) повноваження війта чи солтиса щодо самоврядування сільської громади урізали ще більше (тоді майже усі важливі питання вирішували на рівні збірних громад – об’єднань декількох сільських громад). З поступовим утвердженням на українських землях радянської влади, у селах були утворені сільські ради, очолені головами.

Щодо таких посад громадського уряду, як присяжні та десятники (їхня кількість залежала від специфіки поселення: його розміру, кількості населення тощо), то вони були заступниками та помічниками очільника сільської громади. До обов’язків присяжних належали облік податків, громадської власності та селянського майна, присутність при вирішенні судових справ, а десятників – скликати громаду на сход, бути судовими виконавцями, стежили за сплатою селянами податків і відробітком повинностей. Посади присяжних і десятників (як помічників голови сільської громади) продовжували існувати й у системі громадського устрою українських селян у ХІХ – першій половині ХХ ст. (проте на українських теренах у складі імперії Габсбургів повноваження десятників розподілили між “таксаторами”, які розглядали дрібні суперечки між селянами, та “виконавцями” – посильними).

До виборних посад, які існували у сільській громаді (їхня наявність коливалася від специфіки громади), від часів пізнього середньовіччя й до ХХ ст. включно належали писар (вів громадську документацію),

“землеміри” (відповідали за точність земельних меж), “ланові” (стежили за селянськими посівами та врожайми), “лісничі” (за лісовими угіддями громади), “дорожники” (за станом шляхів сполучення), “мірочники” (за точністю видачі борошна у млині) та ін. Особливу роль у сільській громаді завжди відігравав священик, який стояв поза громадським урядом, але його вплив на громадські справи був завжди одним із найвідчутніших.

Упродовж кінця XVIII – першої половини XX ст. влада держав, у складі яких перебували українські етнічні землі, часто проводила реформування сільського громадського устрою. Сильний вплив на нього мали запровадження наприкінці XVIII ст. кріпосного права на тих українських теренах, які перебували під владою Росії, відміна у середині XIX ст. панщини на західноукраїнських землях і кріпосного права на підросійських українських теренах, Столипінська аграрна реформа початку XX ст. та особливо радянська колективізація сільського господарства 1920–1940-х років. Упродовж цього часу громадське самоврядування українських селян постійно обмежували. Проте кожна влада намагалася зберегти хай і модифіковані сільські громади як первинні адміністративні одиниці, поклавши на них відповідальність за сплату податків кожним селянським господарством, за порядок у селі, у тім числі запобігання злочинам, утримання в належному стані доріг, мостів та громадських споруд тощо.

Громадське життя українських селян характеризувалося автономією за статтю (чоловіки, жінки), сімейним становищем (одружений і неодружений), економічним становищем (багаті, середні та бідні господарі, наймити) та віком (старші чоловіки і жінки, молодь, діти). Молодь у цьому плані виділялася найяскравіше, об’єднуючись у таку субкультурну підсистему традиційного громадського укладу українців як молодіжні громади. Вони формувалися за територіальним принципом: якщо поселення було невеликих розмірів, то у ньому існувала одна молодіжна громада, якщо ж великим, то, найчастіше, кожний його “куток” (частина поселення) мав своє окреме молодіжне товариство. Кожна молодіжна громада складалася з двох частин – парубочої та дівочої громад. До них приймали молодь юнацького віку (дівчат здебільшого зі шіснадцяти років, а хлопців – зі шіснадцяти–сімнадцяти). У деяких місцевостях існували й громади молоді

підліткового віку (парубчаків і дівчуків), оформлені на зразок юнацьких парубочих і дівочих громад.

Структура молодіжних громад у загальних рисах нагадувала структуру сільської громади загалом. Кожна парубоча громада мала свого ватажка (“отамана”, “березу”, “старосту”, “старшого парубка”), якого парубки обирали переважно на рік загальним голосуванням. Якщо він не міг упоратися зі своїми обов’язками (регулюванням відносин між парубками, між парубками та дівчатами, організацією дозвілля молоді, відстоюванням її інтересів перед сільською громадою), його зміщували з посади, якщо ж навпаки – могли переобирати декілька років підряд. Кандидат у ватажки парубочої громади мав відзначатися фізичною силою, сміливістю, бути вправним організатором. На загальних зборах парубочої громади обирали або ж “староста” призначав собі помічників – “підстаросту” та “скарбника”, який керував “касою” (кожна парубоча громада мала свій грошовий фонд для організації дозвілля, що поповнювався за рахунок зборів під час колядування, разових внесків тих, кого приймали до громади, добровільних внесків парубків з їхніх заробітків).

Керівників дівочих громад на різних українських етнічних землях позначали термінами “отаманка”, “береза”, “старша дівка” та ін. Загалом, керувати дівочою громадою вибирали дівчину, котра вміла гарно співати, легко знаходила спільну мову з господинею вечорничної хати, при потребі могла присоромити парубка за непристойний вчинок чи слово, показувала приклад у праці. Дівоча громада була певною мірою підпорядкована парубочій. Одним із головних обов’язків останньої був нагляд за відповідною їй дівочою громадою. Парубок або парубки з чужого села чи “кутка” села могли брати участь у дозвіллі дівчат певної громади лише з дозволу місцевих парубків, який скріплювався “могоричем”. У протилежному випадку “незваних гостей” могли побити. Загалом, бійки між різними парубочими громадами були поширеним явищем (усередині однієї громади конфлікти відбувалися, передусім, між залицьниками до однієї дівчини).

Перехід підлітків у юнацький статус, тобто посвячення їх у повноправні члени парубочих або дівочих громад, відбувався через ініціації. Ініціація хлопців полягала у спеціальних фізичних і моральних випробуваннях, які мали певною мірою й характер знущань: ініціант

мав вилізти на високий стовп і прокукурікати, вкрасти щось з городу певного господаря, узяти участь у бійці з хлопцями зі сусіднього села, часто його кидали у воду, обмазували сажею тощо. На деяких теренах Південно-Західного історико-етнографічного регіону України, зокрема Покутті, ініціант мав продемонструвати своє вміння танцювати, а на Східному Поділлі – їздити верхи. Під час ініціаційних випробувань перевіряли також знання і вміння, необхідні селянинові у виробничому побуті. Для хлопців – найчастіше вміння косити, натомість для дівчат (саме у цій перевірці в основному й полягала дівоча ініціація) – готувати їсти, прясти, шити, вишивати. Як у парубочій, так і у дівочій ініціаціях були присутні й певні шлюбно-еротичні мотиви, у дівочій – ще й мотив продовження роду. Під час церемонії відбувалося обрядове прилучення хлопця до спілкування з дівчатами (наприклад, парубоча громада визначала йому дівчину для танцю). Обрядодії під час ініціації дівчат перекликалися з родильною обрядовістю: ініціантка готувала кашу, яку парубки “торгували”, а той, хто виторгував її, розбивав горщик. Після цього відбувалося частування. Загалом, церемонії молодіжних ініціацій неодмінно завершували “могоричем”.

Посвячення у повноправні члени парубочої та дівочої громад вело за собою набуття юнацтвом нових прав й обов’язків. Це проявлялося, передусім, у зміні костюма, спричиненій звичаєвим дозволом носити певні одягові елементи (первісно саме після молодіжної ініціації юнацтву дозволялося носити поясний одяг: парубкам – штани дорослого крою, дівчатам – плахту). До парубочих прав та обов’язків (зважаючи на статус чоловіка у традиційних суспільствах, у тім числі й українській сільській громаді, їх було більше, ніж у дівчат) належали вживання алкогольних напоїв і тютюну, витрачання на власний розсуд (не радячись з батьками) зароблених грошей, участь замість батька (за його відсутності) у громадських сходах (якщо батько помирає, саме син-парубок представляв сім’ю у громаді), дозволена звичаєм антисоціальна поведінка під час певних свят календарного циклу (наприклад, “бешкети” у день св. Андрія) тощо. Проте у випадку якоїсь провини парубка карав уже не батько (як хлопця), а громадський сход.

Особливого розгляду потребують також такі підсистеми української сільської громади, як релігійні або конфесійні громади, які існували навколо релігійного осередку – церкви, костюлу, кірхи, синагоги (межі релігійних громад часто співпадали з межами національних громад

(наприклад, поляків, німців, євреїв) поселення або декількох поселень). Щодо церковних громад, у які об'єднувалися українські селяни, то вони також були організаційно міцними і дійовими. Ними керували обрані з парафій церковні ради ("церковні десятки" чи "двадцятки", залежно від розміру громад), до обов'язків яких входили розпорядження бюджетами церков, організація робіт з покращення їхнього благоустрою та догляд за сільськими кладовищами, керівництво громадським відзначення різноманітних релігійних звичаїв та обрядів.

ЗВИЧАЇ ГРОМАДСЬКОГО ПОБУТУ ТА ДОЗВІЛЛЯ УКРАЇНСЬКИХ СЕЛЯН

Упродовж існування сусідських громад як основи соціального устрою українського селянства склалася низка традиційних звичаєвих норм громадського співжиття і побуту. До них належать, передусім, способи організації головних господарських занять селян – землеробства та скотарства, різноманітні форми взаємодопомоги та громадські роботи.

Вплив сільської громади на землеробство проявлявся, головне, у регулюванні парової чи трипільної систем рільництва та сівозмін: суворе дотримання кожним господарем переміни поля ("царини" й пасовиська-"толоки") було обов'язковим, адже в протилежному разі посіви могли зазнати потрави худобою. Організація випасу селянської худоби (корів, овець, коней) була також громадською справою. На сільському сході вибирали громадського пастуха (за свою працю він отримував відповідну платню), який призначав собі помічників-"підпасичів". Своєрідні громадські інститути виникли у традиційному полонинському господарстві гуцулів (за його організацію відповідав спеціально обраний громадою чоловік – "депутат"). У низинних лісостепових місцевостях традицією став нічний випас коней представниками парубочих громад. У минулому й нині серед українських селян поширений і такий різновид випасу худоби, як "черга" ("колейка", "очередь"). Його суть полягає у почерговому випасі (на громадській "толоці") представниками однієї хати чи декількох хат череди, складеної з великої рогатої худоби певної кількості селян: якщо сім'я має одну корову, яка пасеться "чергою", її представники повинні пасти спільну череду один день, якщо ж дві корови, – два дні і т. д.

Оскільки череди, що випасаються “чергою”, формуються у межах вулиць чи “кутків” села, в одному поселенні їх буває декілька.

Особливе значення у традиційному громадському побуті українських селян належало звичаям трудової взаємодопомоги (передусім “супрязі” та “толоці”), які, в умовах тодішніх соціально-економічних відносин, забезпечували існування сусідської громади як єдиної системи. Супряга (“спілка”, “спарування”) полягала у тимчасовій кооперації господарів (найчастіше двох сусідів), які не мали достатньої кількості робочої худоби чи реманенту, через що об’єднувалися для почергового виконання робіт (оранки, транспортування сіна, дров чи будівельного лісу, приведення в рух сільськогосподарської техніки, зокрема “кірату” – кінної молотарки). Найрозповсюдженішою серед супряжних робіт була оранка, особливості якої залежали від ландшафтних умов та ґрунтів (у тих місцевостях, де землю обробляли за допомогою важкого плуга, для цієї роботи потрібно було щонайменше дві пари волів). У супрязі брали участь здебільшого сусіди чи родичі, які жили неподалік одне від одного, проте тягловою силою могли спрягатися й мешканці різних “кутків” села.

Традиційні толуки (“толока”, “толока”, “поміч”, “на охоту” тощо) як звичай взаємодопомоги (скликання гурту односельців для виконання термінових трудовітких робіт), можна поділити на будівельні та сільськогосподарські. Специфіка перших залежала, передусім, від будівельної техніки: на теренах поширення зрубного будівництва взаємодопомоги потребувало здебільшого транспортування колод з лісу, натомість у місцевостях переважання каркасної та інших будівельних технік до взаємодопомоги вдавалися, передусім, під час виготовлення будівельного замісу з глини, соломи та полови (“болота”, “гряси”), зведення стін з “вальків” (“балабухів”, “галамуців” на Поділлі, “глевків”, “бодзів” на Покутті) чи цегли-сирівки (“лампача”, “самана” або “чомура” на Поділлі, “батіни” на Волині). Щодо сільськогосподарських толок, то вони мали багато різновидів. З другої половини ХІХ ст. у громадському побуті українців поширилася взаємодопомога під час садіння та копання картоплі. Селяни допомагали один одному під час косовиці. Толоки під час жнивварських робіт у другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. влаштовували здебільшого великі землевласники та священники. Із застосуванням

сусідської взаємодопомоги відбувався й обмолот збіжжя ціпами або кінною молотаркою (“кіратом”). У селах Низинного Закарпаття, де займалися садівництвом і виноградарством, у вересні способом взаємодопомоги збирали врожай яблук та винограду. На тих українських етнічних землях, де вирощували кукурудзу, у вересні–жовтні відбувалися молодіжні толоки для її чищення: бойківсько-покутські “залупини”, закарпатські “чистілля”, подільські толоки “лушити кукурудзу”, “теребити кукурудзу”. Розповсюдженими були й толоки з метою заготівлі на зиму капусти (на Бойківщині – “капусту різати”, “чистильники”, “комашні”, на бойківсько-покутському пограниччі – “чистилі”, “сікалі”, на Надсянні – “теребити капусту”, на Волині – “сікти капусту”); жіночі чи молодіжні толоки під час дертя гусячого чи качиного пір’я (відокремлення пуху від рогового осердя) на подушки та перини (“скубілля” або “піроскуби” (Низинне Закарпаття), “піродрахи” (села пограниччя Бойківщини та Покуття), “оденьки”, “годеньки”, “деруни”, “пірники” (Волинь), “дертички” (Поділля), “скубини” (Надсяння)). Існували толоки й для лушення гороху та квасолі, соняшників, збору й обробки льону та конопель, скубання вовни. Наприкінці кожного з різновидів толок (окрім благодійних) господарі влаштовували толочанам урочисту гостину та подекуди забаву з музикою і танцями.

Під впливом капіталізму звичай толоки подекуди трансформувалася у “зажони” (“зажини”), “замолоти” та “закопи”. “Зажон” полягав у тому, що селяни домовлялися з якимсь господарем жати в нього збіжжя “за сніп” (основну частину зіжатих снопів віддавали господарю поля, а решту залишали собі), “замолот” – в аналогічному наймі на час обмолоту збіжжя, а “закопи” – на час копання картоплі. На “зажони” та “закопи” йшли, переважно, молоді дівчата та жінки, а на “замолоти” – чоловіки. Вони обговорювали з господарем умови харчування (“на своїх” або “на господарських” харчах) та оплати праці (“від дня” – за кількістю відпрацьованих днів або за кількістю зіжатих кіп чи, відповідно, обмолоченого збіжжя, зібраної картоплі, її форму – грошову чи натуральну тощо).

Одним із проявів турботи сільської громади про своїх членів був звичай “вдовин плуг” (“вдовин день”): односельці допомагали виконати певні роботи вдовам, іншим незахищеним категоріям

населення (найчастіше – зорати поле чи город). У деяких місцевостях (Бойківщина, Низинне Закарпаття) “вдовиними днями” вважали день весняного Юрія (6 травня) та день осіннього Дмитра (8 листопада). На Волині у час весняних робіт їх влаштовували відразу після завершення сівби у більшості господарів. Громада також всіляко допомагала погорільцям, потерпілим від повені. Крім того, що для них скликали благодійні толоки, для відбудови господарства їм могли безкоштовно виділити деревину з лісових угідь громади. Проте, через обмежені розміри громадських лісів, за їхнім фондом пильно стежили, виділяючи деревину (за рішенням сходу) лише тоді, коли людина не могла чекати допомоги ні від кого, крім громади.

У багатьох селах існували й інститути нетрудової взаємодопомоги – громадські позикові каси та комори. Свого часу характеристику громадських позикових кас, у тому числі й причин їхньої організації в українських селах, навів Павло Чубинський: “Селяни, не маючи грошей для сплати державних податків, звертаються, найчастіше, до поміщиків, пропонуючи їм в оплату за позичені гроші свою працю; оскільки робити їх це змушує крайня необхідність, умови позики бувають найважчі для селян і найвигідніші для тих, хто позичає гроші. [...] Єврейський кредит обходився ще дорожче”. Щодо громадських комор (“магазини”, “гамазеї”, “шпихліри”), то їх організували з ініціативи держави чи власне сільської громади для забезпечення селян зерном для посіву чи харчування у випадку неврожаю. Поповнення фондів громадських кас і комор (відповідно грішми чи зерном) відбувалося завдяки добровільним внескам селян, процентам (надлишкам зерна), з якими позичальник повертав позичене, штрафам за правопорушення, наколядованому упродовж різдвяних свят.

Особливими інститутами традиційного селянського побуту були громадські роботи: зведення та ремонт громадських будівель (церков, плебаній, шкіл), “шарварок”, “нічна варта”. Кошти на будівництво громадських споруд сільські громади отримували з пожертв селян, допомоги заможних односельців, з продажу громадської власності тощо; будівельний матеріал виділяли з власних лісових угідь. Якщо церква чи школа були одні на декілька сіл, їхні мешканці складалися на будову грішми та будівельним матеріалом. На будівництво громадських споруд наймали кваліфікованих майстрів-будівельників, підсобні

роботи на добровільній основі виконували селяни. Прокладання та ремонт сухопутних шляхів сполучення у поселенні відбувався завдяки дорожній повинності – “шарварку” (від нім. “schar” – натовп і “werk” – робота). Селяни відробляли його у другій половині травня–червні (між весняними роботами та косовицею). Залежно від того, чи мав селянин тяглову худобу, визначали його обов’язки з ремонту доріг і мостів: перевезення будівельних матеріалів, навантаження на вози каміння, засипання ям, копання, чищення ровів обабіч дороги тощо. Взимку на “шарварки” скликали для розчищення доріг від снігових заметів.

З часів, коли необхідно було забезпечити оборону громади від зовнішнього нападу, на українських землях відомий такий інститут громадського побуту, як нічна варта. У ХІХ – першій половині ХХ ст. вартові охороняли поселення, переважно, від злодіїв і паліїв. При організації нічної варти діяв принцип почергової участі в ній повнолітніх представників чоловічої статі від двох або трьох хат, розташованих по сусідству. Атрибутами вартових були спеціальна палиця та інструменти, якими подавали звукові сигнали (“деркач”, “калатало”). На сполох били за допомогою церковних дзвонів.

Громадський побут українських селян охоплював й елементи дозвілля. Так, контактування між собою представників сільської громади (часто за статево-віковими ознаками) відбувалося у таких громадських спорудах, як кузня, млин, олійня, корчма тощо. Та найбільше – у неділю чи свята поблизу церкви. Однією з форм спілкування і духовного життя громади були й церковні хори, які об’єднували по 10–20 найкращих співаків і співачок села. Одним зі звичаїв громадського дозвілля було відзначення храмових свят (“празників”). Зазвичай, кожна церковна громада двічі на рік мала храмове свято: одне – як традиційне від часів давньої церкви, інше – як день посвяти діючої церкви (або як день чудотворної ікони). “Празник” відзначали не лише мешканці села, до нього готувалися і їхні родичі та знайомі з інших сіл (після відправи їх запрошували на святкові гостини). Колориту життю українських селян надавали також ярмарки і торги, які відбувалися переважно у повітових містечках, а часто й в окремих селах (згадаймо хоча б увіковічений Миколою Гоголем ярмарок у полтавському селі Великі Сорочинці, нині Миргородського р-ну Полтавської обл.). Без постійного зв’язку з

ярмарком чи торгом не могло функціонувати жодне господарство, на них з'їжджалися купці, торговці й покупці з великої округи, селяни укладали на ярмарках і торгах різноманітні угоди.

Специфічним було дозвілля членів молодіжних громад, пов'язане з етапом “парубкування” та “дівування”: зустрічами з представниками протилежної статі, відвідуванням молодіжних зібрань – “вечорниць” або “досвіток”, “вулиці” тощо. “Вечорниці” та “досвітки” були, фактично, синонімами (відмінність між ними полягала лише у тому, що на “вечорницях” молодь перебувала до півночі, а на досвітках – до світанку). Зазвичай, вони розпочиналися після Покрови (14 жовтня). У час різдвяно-новорічних свят молодіжні громади відзначали “грища”, а після них знову поверталася до проведення “вечорниць” і “досвіток”, які тривали до початку Великого посту. Для цих зібрань молодь спеціально орендувала хату (найчастіше, у вдови). На “вечорницях” та “досвітках” дівчата пряли, шили, вишивали, виконували інші роботи, а хлопці здебільшого жартували, розважаючи дівчат. У період зимових свят, зокрема на Андрія (13 грудня), на таких зібраннях дівчата ворожили на судженого. На “вечорниці” й “досвітки” молодь робила “складку”: дівчата приносили харчі, а хлопці – алкогольні напої (горілку, вино). На Слобожанщині терміном “складка” (або “зніски”) позначали також молодіжні гуляння на великі свята (Різдво, Великдень) чи на заговини (перед Пилипівським або Великим постами). З настанням тепла розпочиналася “вулиця” – зібрання молоді на відкритому повітрі, які тривали до Страсного тижня. Проте справжні “вуличні” гуляння відбувалися після Великодня й до дня преподобного Симеона Стовпника (14 вересня): вечорами, після виснажливих сільськогосподарських робіт, які припадали на цей період, молодь співала, жартувала, проводила різні забави.

На вказані інститути молодіжного побуту та дозвілля була покладена низка важливих функцій, серед яких – виховання господарських умінь і навичок (шляхом організації молодіжних толок, виконання певних громадських робіт), плекання норм моралі та народного етикету (молодіжні громади пильно стежили за дотриманням їхніми членами різноманітних морально-поведінкових норм, а їхнього порушника могли навіть виключити з колективу), прилучення до народної обрядовості й фольклору (завдяки участі у відзначенні календарних

звичаїв та обрядів – різдвяно-новорічних свят, Великодня, Івана Купала та ін.). Та однією з головних функцій молодіжних зібрань була підготовка до подружнього життя. Важливу роль у цьому відігравали спільні ночівлі парубків і дівчат, особливо поширені на теренах Південно-Східного історико-етнографічного регіону України: взимку всі парубки й дівчата спали парами (хлопець з дівчиною, до якої залицявся) на вкритій соломною долівці у вечорничній хаті, а влітку кожна пара ночувала окремо – у хлівах, клунях, коморах (подекуди існував звичай, згідно з яким хлопець приходив ночувати й до хати дівчини). Під час таких спільних ночівель народна традиція вимагала дотримання цнотливості – були дозволені лише обійми й поцілунки.

ТРАДИЦІЙНІ ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВІ НОРМИ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ

Упродовж вікового існування українських сільських громад виробилося багато звичаєвих норм поведінки. В особистих учинках, громадському спілкуванні кожна людина повинна була завжди пам'ятати про Бога. Так, люди хрестилися, проходячи біля церкви, вігалися між собою “Слава Ісусу Христу” – “Слава навіки Богу”, “Дай Боже щастя”, “Помагай Біг”. У вітаннях також були встановлені традиційні норми: першими обов'язково мали привітатися молодші до старших.

Важливою функцією сільської громади вважалася турбота про дотримання усіма її членами норм звичаєвого права. У середньовіччі – ранньомодерний період головною формою звичаєвого судочинства були копні (на більшості теренів Південно-Східного історико-етнографічного регіону) або ж зборіві (на землях Південно-Західного історико-етнографічного регіону, зокрема у Карпатах) суди. Вони розглядали справи різного юридичного характеру: з галузі адміністративних, цивільних, сімейних правопорушень, а також кримінальних злочинів. Дрібні порушення розглядали присяжні або десятники. У цей період однією з традиційних рис ведення судової справи було “поволання” (“приволання”, “обволання”) – оповіщення мешканців громади про скоєння злочину. Якщо його обставини були невідомі, “поволання” слугувало для “вивідування” від присутніх інформації про злочин. Важливою звичаєвою нормою громадського

судочинства було також “ведення (“гоніння”) сліду”. Зазвичай, “сліди вели” присяжний, громадські сторожі та потерпілий до межі зі землями сусідньої громади, представникам якої й передавали “сліди”. Якщо громада, у межі якої тягнувся “сліди”, відмовлялася від його “ведення”, то цим брала на себе відповідальність за скоєний злочин й обов’язок відшкодувати заподіяні злочинцем збитки. Ті чи інші покарання накладали за злочинні дії та аморальні вчинки відповідно до ступеня їхньої суспільної небезпеки. Загальнопоширеними (за всі види осуджуваних вчинків і злочинів – від словесної образи до вбивства) були грошові, фізичні покарання та ув’язнення. До найсуворіших покарань належало вигнання з громади. Дуже часто покарання мали моральний характер. Серед найпоширеніших (за подружню зраду, інтимне співжиття поза шлюбом, народження позашлюбної дитини тощо) – в церкві під час богослужінь “хрестом лежати”. Покарання було меншим, якщо шкоду завдали неумисне. Проте за наявності обтяжливих обставин, карали суворо й жорстоко. Якщо вину підозрюваного не доводили з усією очевидністю, його звільняли від обвинувачення.

З норм українського звичаєвого права, які залишилися актуальними наприкінці XVIII – на початку XX ст., найбільша частка стосувалася цивільного права. Наприклад, в українців існував інститут передшлюбних угод, які укладалися “змовинах” у присутності свідків (адже йшлося про різноманітне нерухоме та рухоме майно, яким батьки обдаровували дітей, що вступали у шлюб). Якщо жінка помирала, проживши з чоловіком рік або два й не залишивши дітей, її батьки мали право вимагати, щоб зять повернув їм усе майно (включно з грошми), яке вони дали доньці у “придане”. Подружнє життя чоловіка і жінки, за народними звичаями, санкціонувало весілля (включно з бенкетом): співжиття молодих, які, обвінчавшись, не справили весілля, не дозволялося, натомість невінчаних молодят, які його відсвяткували, громада вважала чоловіком і дружиною.

Народна традиція, згідно з поділом робіт на чоловічі та жіночі, визначала й право відповідно чоловіка та жінки на їхні результати. Так, на теренах наддніпрянського Лівобережжя та Східного Полісся курами, яйцями, молоком та городиною жінка могла розпоряджатися на свій розсуд (навіть продати їх, а отримані гроші витратити, не

звітуючись перед чоловіком). Якщо ж вона продала б без його дозволу мішок борошна, то могла бути покараною.

У майні сім'ї розвіняли “дідизну”, “материзну”, “батьківщину” тощо. “Дідизну” (землю, придбану ще дідом) та “материзну” (майно, зокрема й нерухоме, яке жінка приносила до хати чоловіка як “придане”) батько сімейства, що розпоряджався господарством, не мав права продати. Після смерті матері “материзну” успадковували винятково доньки (сини – лише за їхньої відсутності), натомість “дідизну” – у рівній мірі усі сини (незалежно, від бажання батька когось упривілеювати чи позбавити спадщини). “Батьківщина” (майно, набуте батьком) являла основну частину спадщини: її майже завжди ділили між синами; доньки ж, зазвичай, лише отримували перед заміжжям “материзну” та від батька – рухоме майно у якості шлюбного “віна”. Дружину, за звичаєвим правом, не вважали спадкоємицею майна чоловіка – воно мало перейти дітям.

У звичаєвому праві українців знайшли відображення й особливі випадки набуття власності (на знайдену, безхозну річ тощо). Знахідку, за вимогою власника знайденої речі, мали повернути. На відміну від цього, скарб вважався власністю того, хто його знайшов. Якщо селянин зловив на своїй землі рій бджіл або дику тварину, вони ставали його власністю. Проте “приблудну” худобу він мав повернути власникові.

Надзвичайно велику роль у звичаєвому цивільному праві українців відводили уже неодноразово згаданому “могоричу” (спільному розпиванню алкоголю). Він (а також рукобиття) був необхідною умовою під час укладання побутових угод (які мали неофіційний, приватний характер), надаючи їм юридичної сили. Докладно в українському звичаєвому праві регламентовано угоди особистого найму: якщо наймит з поважної причини (у випадку смерті батьків чи братів, а отже – через необхідність повернутися у сім'ю для ведення господарства, через погане поводження з боку господаря, у якого працював, або хворобу) припиняв роботу в наймача раніше обумовленого терміну, останній мав заплатити йому встановлену в угоді суму. Якщо ж наймит залишав наймача без поважної причини, то втрачав право на платню.

Звичаєве право українців стосувалося й відбування селянами рекрутської повинності. Громада розподіляла її між сім'ями, кількість членів яких була значною, а малочисельні сім'ї, при встановленні рекрутської черги, об'єднувалися між собою. Якщо у сім'ї був один син, то його не віддавали в рекрути; якщо ж він був злодієм чи волоцюгою, це правило не діяло.

Наприкінці XVIII – на початку XX ст. імперії Габсбургів і Романових, до яких у той час входили українські етнічні землі, провели низку реформ у галузі селянського судочинства. Наприклад, на тих українських теренах, які перебували у складі Російської імперії (Волинь, Поділля, Середнє Подніпров'я, Полісся України та ін.), на основі залишків місцевого громадського самоуправління були створені волосні суди. З другої половини XIX ст. для організації волосного суду волосний сход вибирав щорічно від чотирьох до дванадцяти “підсудків” (вони засідали у неділю що два тижні, проте у випадку потреби, на вимогу сільського голови, могли зібратися й позачергово). Оплату праці волосних суддів визначали громадські сходи (у більшості випадків “підсудки” виконували свої посадові обов'язки безкоштовно). П. Чубинський, який присвятив діяльності волосних судів на українських землях спеціальне дослідження, так описував їхню специфіку: “Волосному суду підсудні загалом селяни за ті злочини та порушення, які вчинені лише селянами без участі представників інших станів й, до того ж, у межах волості й проти осіб свого стану, коли ці порушення не пов'язані зі злочинами, підсудними загальним судам. Як вийняток, волосному судові підсудні селяни за ті самі порушення, вчинені й проти представників інших станів, якщо потерпілі від порушення забажають звернутися до цього суду” (зважаючи на об'єктивність вироків волосних судів, до них часто зверталися сільські євреї та навіть поміщики). Загалом, під час законодавчого регулювання діяльності волосних судів, державна влада Російської імперії надала “право вирішувати судові справи, на основі місцевих звичаїв і правил, встановлених у селянському побуті” (проте йшлося лише про цивільні справи, хоча вироків волосних судів у багатьох випадках поширювали свою юрисдикцію і на кримінальне правосуддя).

Щодо громадського судочинства на українських етнічних землях під владою імперії Габсбургів, то впродовж кінця XVIII – початку XX ст.

повноваження громади у вирішенні судових справ постійно зменшувалися (у результаті реформи 1848 р. громади були позбавлені права розглядати кримінальні злочини). Спірні питання у межах сільської громади розглядали громадські ради, зокрема вїйт разом з “таксаторами” та старійшинами, а також свідками, а різні серйозні справи – повітовий суд. Наприклад, проаналізувавши 146 судових справ, які упродовж 1867–1873 років розглянула громадська рада с. Добровляни (нині Дрогобицького р-ну Львівської обл.), І. Франко поділив їх на вісім категорій: 1) за образу словом або вчинком приватних осіб (сварка, бійка, обмовлення, образа честі тощо) – 51 справа; 2) за польові злочини (порушення меж під час оранки, косовиці тощо) – 35; 3) за порушення приватної власності (крадіжки, пошкодження майна) – 24; 4) за зневагу громадських урядників – 18; 5) за поліційні злочини (необережність з вогнем, недогляд на залізниці, під час нічної варти, забруднення річки) – вісім; 6) за аморальність (збезчещення дівчини, пияцтво) – шість; 7) за порушення громадської власності – три; 8) за чари та ворожіння – дві. Справи аналогічного змісту мав право розглядати й волосний суд на українських етнічних землях під владою Російської імперії.

Покарання, до яких могли засудити порушників представники українських сільських громад у складі імперій Романових і Габсбургів також були подібними: громадські роботи, грошовий штраф, арешт (на кількадекний термін), побиття різками. Саме фізичні, грошові покарання та арешт були основними покараннями, згідно з нормами українського звичаєвого права від часів середньовіччя. Проте навіть у ХІХ ст. траплялися випадки самосуду, вчиненого сільськими громадами. Для прикладу наведемо спалення “упирів” у бойківському селі Нагуєвичах (нині Дрогобицького р-ну Львівської обл.) на початку 1830-х років. Його опис залишив ієромонах-василіянин Ілля-Еміліан Коссак, який у 1831 р. проїжджав через це село: *“Виїжджаючи з Нагуєвич, великого казенного села, я побачив велике згарище, вкрите попелом. Бажаючи взнати причину цього незвичного явища, я запитав у чоловіка, що відчиняв мені ворота поблизу його хати, що означає це величезне згарище посеред села на вигоні. На це він цілком холонокровно відповів мені:*

– Тутки упирів палили.

– Яких упирів? – запитую.

– А що людей підтинали.
– Коли?
– А в холеру. [...]
– Що ви, чоловіче, кажете? Чи то може бути?
– А таки було.
– Так як ви могли пізнати, хто упир?
– А був тут у селі [...] такий хлопець; той ходив від хати до хати та по волоссю на грудях пізнавав упирів. Тих зараз брали і тут на пастівнику терновим огнем палили.
Далі я розпитував, чи не забороняв їм хто-небудь цієї боговідразної справи, голова чи священик?
– Та ні, – відповідав мужик, – ніп сам помер на холеру (це був о. Вітошинський), а війт хоть би був і хотів заборонити, то громада була би не послухала”.

Звичаєво-правові норми покарання осіб, звинувачених у зв’язку з “нечистою силою” потребують особливого розгляду. Якщо йшлося про скарги окремих селян на тих чи інших осіб, чаклунські дії яких начебто спричинили, наприклад хворобу, суди розглядали такі скарги, як цивільні позови про шкоду, не надаючи їм релігійного підтексту, й тому не ставилися до них фанатично. Проте, у випадках, коли сільська громада потерпала від стихійних лих (посухи, повені) чи епіdemій, причиною яких вважали дії відьом чи упирів, підозрюваних іноді карали якнайсуворіше. Це траплялося тоді, коли громада просто не знаходила раціонального пояснення причини стихійного лиха.

Отже, традиційна українська сільська громада була тим інститутом, який забезпечував існування різноманітних елементів народної культури українців як єдиної системи. Багато ознак української сільської громади дають підстави розглядати її не лише як традиційне суспільство, а і як певний різновид громадянського суспільства, – незважаючи на політичні та соціально-економічні трансформації у державній сфері, вона завжди була здатна до самоорганізації та саморегуляції для забезпечення виживання та повноцінного існування українського сільського соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Балушок В. Молодіжні громади та обряди ініціації в традиційному селі // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження: у 5 т.

Т. 2 : Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура /наук. ред. М. Гримич. К.: Дуліби, 2010. С. 56–96.

Горинь Г. Й. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.). К.: Наукова думка, 1993. 199 с.

Гошко Ю. Г. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV–XIX ст. Львів: ІН НАН України, 1999. 336 с.

Гримич М. В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. К.: Арістей, 2006. 560 с.

Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси; упор. та наук. ред. Миколи Крикуна. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Інститут історичних досліджень, 2004. I–XX + 1–420 + XXI–СІ с. (Серія: Монографії: № 2).

Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства: історико-етнографічний нарис. К.: Наукова думка, 1966. 137 с.

Макарчук С. Звичаєве право // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : у 4 т. Т. II : Етнологія та мистецтвознавство / гол. ред. С. Павлюк. Львів: ІН НАН України, 2006. С. 385–408.

Сироткін В. Традиції колективної трудової взаємодопомоги // Українці : історико-етнографічна монографія: у 2 кн. Кн. 1. Опішне: Українське народознавство, 1999. С. 371–376, іл.

Тарнавський Р. Семантика терміна “толока” в заняттях і звичаєвості українців // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2011. Вип. 46. С. 346–371.

Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исследования / П. П. Чубинский. Санкт-Петербург: Типография К. В. Трубникова, 1872. Т. VI : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. XVI + 408 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Українська сільська громада як різновид традиційних суспільств.
2. Особливості стадіальних типів громади на українських землях в епоху Середньовіччя.
3. Специфіка громадського самоврядування (Середньовіччя – друга половина XX ст.).
4. Роль трудової взаємодопомоги у виживанні громади як колективу.
5. Молодіжні громади – школа дорослого життя.
6. Специфіка ініціацій під час прийому молоді до парубочих і дівочих громад
7. Форми громадського дозвілля.
8. Головні інститути українського звичаєвого права в епоху Середньовіччя – Нового часу.
9. Норми цивільного звичаєвого права українців у другій половині XIX ст.
10. Покарання за аморальну поведінку та зв'язок з “нечистою силою” за нормами українського звичаєвого права.

Розділ XVI СІМ'Я І СІМЕЙНИЙ ПОБУТ

ІСТОРИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО СІМ'Ю

Сім'я – основана на шлюбі або кровній спорідненості група людей, члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною допомогою і моральною відповідальністю. Це поняття визначається в українській мові також словом родина. Водночас родиною може називатися і спорідненість кількох сімей, що живуть окремо (батьків і дітей, братів, сестер, дядьків та ін.).

Як низова ланка суспільної організації сім'я виконує надзвичайно важливі соціальні й етнокультурні функції, що зв'язують її з усіма сферами людської життєдіяльності. Тому вона становить об'єкт пильної уваги різних наук (соціології, демографії, економіки, медицини, права тощо). Кожній із цих дисциплін властивий свій підхід і основні аспекти вивчення сім'ї. Для етнографії головним предметом є дослідження тих функцій, що належать сім'ї у відтворенні етносу, вихованні її членів, створенні певних культурно-побутових стереотипів, у плеканні та міжпоколінній передачі етнокультурних традицій. Етнографічні дослідження допомагають пізнати внутрішній механізм шлюбно-сімейних відносин, їх історичний характер, соціально-економічну зумовленість і, головне, віками накопичений досвід сімейної культури, її якісні здобутки, ціннісні пріоритети й орієнтири. Особливо важливе вивчення стану і процесу змін сучасної сім'ї, аналіз її негативних, кризисних аспектів і явищ, які потребують оздоровлення.

Для інституту сім'ї характерні спільні загальнолюдські визначальні риси, зокрема, основні функції: відтворення етносу – народження дітей і їх виховання (соціалізація); економічно-виробнича функція, по-своєму пов'язана з домашнім господарством; інтимно-психологічна: плекання і підтримання особливих взаємин між подружжям, батьками і дітьми, між дітьми; культурно-репродуктивна: міжпоколінна передача трудових навиків, характерних рис і культурно-побутових традицій народу.

Водночас у кожного народу сімейна сфера життя позначена і певними особливостями історичного буття, соціально-економічного, політичного і культурного розвитку, національного характеру, має специфіку культурно-побутових традицій тощо. Етнічно-специфічні

особливості, традиційна сімейно-побутова культура українського народу, на жаль, вивчені ще недостатньо.

З дослідницького погляду радянської етнографії майже зовсім були усунуті питання історичного значення української сім'ї у збереженні та розвитку визначальних рис народу, мови, етнічної самосвідомості, морально-етичних засад і культурно-побутових традицій. Адже здавна, зокрема після втрати Україною державності, зруйнування її політичних і військових структур (Запорозької Січі, Гетьманщини), в умовах інтенсивної денаціоналізації освітнього і церковного життя сім'я поряд із сільськими та міськими громадами, громадськими і релігійними організаціями, братствами належала до тих основних бастионів, де плекали і захищали етнічну свідомість, мову й інші складові традиційної культури народу. Зі сфери дослідження останніх десятиліть випали і виробничо-трудова функція української селянської сім'ї. Йдеться про величезний масив тісно пов'язаної з сім'єю традиційної виробничої культури, в атмосфері якої впродовж багатьох віків виростили і виховувалися численні покоління українського народу – класичного землеробського і хліборобського етносу.

Важливе пізнавальне і практично прикладне значення має етнографічне вивчення багатовікового досвіду народу, пов'язаного з іншими функціями сім'ї, зокрема виховними.

Дослідники слов'янської старовини, історії Київської Русі-України і руських князівств XII–XIV ст. неодмінно торкаються і питання сімейного побуту наших давніх предків – протоукраїнських племен східних слов'ян. Аналіз доступних джерел з того часу розкриває, безумовно, не все стосовно шлюбно-сімейних відносин. Деяко доповнюють твори давніх пластів фольклору, які дійшли до нашого часу, обряди. Скажімо, небезпідставна думка, що особливе місце і першорядна роль матері в українських і білоруських народних весільних обрядах, обрядових піснях – не просто вираз шани до матері, а відгомін давньої сімейної системи матріархату, коли діти належали лише матері, коли її прерогативою було виховання і вирішення їхньої долі, віддачі-продажі дочки в чужий рід тощо. У народних обрядах, обрядових піснях збереглися сліди давніх дохристиянських звичаїв одруження як договору між родами чи захоплення нареченої силою – умикання. Це підтверджують і відповідні літописні згадки, в яких йдеться про те,

що поляни мали шлюбний звичай (“брачний обычай имяху”), брали собі жінку, попередньо домовившись з нею, а в родимичів і в’ятичів шлюбів не було (“браци не бываху”) – жінок вони захоплювали під час ігрищ між селами (“схожахуся на игрища, на плясанья... й ту умыкаху жены себе”).

Сімейні відносини княжої Русі були патріархальними. Їх регулювали і традиційними звичаєво-правові установки, яких дотримувалися особливо у простонародному середовищі, і чинне княже законодавство, а після запровадження християнства на Русі – й церковні устава. Справам сім’ї приділяли велику увагу, зокрема, в “Руській правді”. Отже, вже у княжий період сім’я була тією соціальною клітиною, де розвивався духовний і матеріальний зміст життя людини. Високий статус сім’ї засвідчує і возвеличення її в давніх обрядових піснях.

У наступні століття писані закони стосовно сім’ї зазнавали певних змін відповідно до діючого законодавства держав, якими була поневолена Україна (наприклад, “Литовського статуту” – юридичного кодексу Великого князівства Литовського, законодавства Польської Речі Посполитої, Угорського королівства, магдебурзького права в містах Російської держави, Австрійської імперії тощо). Але основним регулятором сімейних справ залишалося давнє звичаєве право – неписані народні традиційні норми, на які у багатьох випадках змушені були зважати і церква, і державні правові установи.

У писемних історичних і правових джерелах, судових актах, творах письменників епохи феодалізму збереглося чимало відомостей про різні аспекти сімейного життя в Україні: вибір пари, форми шлюбу, місце, функції, обов’язки чоловіка і жінки в сім’ї, виховання дітей, внутрісімейні взаємини, чоловічу та жіночу невірність, розлучення, нагляд громади, церковних і світських властей над сім’єю, покарання за порушення усталених традицією і законом норм поведінки. В загальному все це характеризується рисами, властивими феодальній сім’ї й інших європейських народів. Водночас складна суспільно-політична історія українського народу, етнічні особливості його психіки і характеру не могли відповідно не позначитися на різних сферах його життя, в тому числі сімейного.

Особливо тяжко відбивалися на українській сім’ї постійні татаро-турецькі напади, часті війни, польсько-шляхетське поневолення,

колоніальна експансія російського царизму, боротьба проти соціального і національного поневолення. У цих умовах порушувалися нормальне існування і функціонування тисяч сімей, масове відлучення від повсякденного господарського і сімейного життя чоловіків, зокрема в козацькі часи, руйнування сімей унаслідок загибелі, полонення батька, матері, сина, дочки, братів, сестер та ін. Саме крізь призму трагедії сім'ї показує народна пісня історичну недолю українського народу:

*Татари прибували
Отця й неньку порубали,
Дітей погубляли,
А дружину собі взяли...*

Мотиви насильної розлуки “сина з отцем-матір'ю”, “брата з сестрою”, “мужа з вірною жоною”, “діток маленьких з отцем-матінкою” часто звучать в українських історичних піснях і думах. У невольницьких плачах поряд з тугою за рідним краєм, тихими водами, ясними зорями однією зі змістових домінант є прагнення “бідних невольників” повернутися до “отця, до неньки, до родини сердешної”.

Історичними обставинами зумовлено і виховання дітей в українській сім'ї, прищеплення їм не лише трудових навиків, а й воїнських умінь, здатності боронити себе, рідну землю від ворогів, а також винятково важливе становище жінки в сім'ї, котрій часто доводилося виконувати також обов'язки чоловіка. Історичні матеріали засвідчують, що навіть в умовах давньої патріархальної сім'ї, себто верховенства в ній батька, чоловіка – жінка виступає як першорядна особа в сім'ї. Це утверджувалося і традиціями народного звичаєвого права, які хоч і освячували підлеглість жінки чоловікові, але заперечували нерівноправність, зловживання, передбачали право жінки на майно сім'ї та ін. Вже у давніх українських народних колядках ідеться про те, що жінка з чоловіком “радоньку радить”, а коли він у далекій дорозі – керує господарством, “по двору ходить, ключами дзвонить”, збирає мито, гостей приймає, виховує дітей.

Народні звичаєво-правові установки утверджували чистоту і цілісність сім'ї, любов і шанобливе ставлення до батьків, піклування про дітей і їх повноцінне виховання, засуджували подружню невірність і будь-які інші порушення традиційних морально-етичних засад сімейного співжиття. Прогресуюча феодална нівеляція людської

особистості, що в Україні була пов'язана особливо з наступом кріпосництва, зруйнуванням Запорозької Січі, ліквідацією Гетьманщини, розгулом сваволі іноземних поневолювачів, негативно позначилася і на сімейному житті, ставленні до його традиційних ціннісних категорій.

Посилений процес порушення устоїв сімейного побуту, послаблення внутрісімейних і родинних зв'язків, взаємин, зниження морально-етичних критеріїв оцінки поведінки і взаємин у сім'ї простежується на багатому матеріалі розгляду різних сімейних справ у судах XVIII ст., а також інших документальних даних. Тривожні переживання і настрої народу, пов'язані з наростанням негативних тенденцій у сімейній сфері, знайшли відображення й у фольклорному слові: відчуження від сім'ї внаслідок довголітньої солдатської служби, заробітчанських мандрів, бурлакування, наймитства, деморалізуючого впливу поміщицької розбещеності, міста, фабричних середовищ, соціальної диференціації села тощо.

Українська сім'я відчула на собі згубний вплив політики денационалізації різних завойовників. Уже зі середньовіччя маємо відомості про те, що польсько-шляхетські поневолювачі в процесі "освоєння" і винародовлення вищих сфер українського суспільства наголошували на посиленому практикуванні змішаних шлюбів. Згодом цей засіб цілеспрямовано застосовувався і в русифікаторській політиці російського царизму в Україні. Так, у таємній інструкції з Петербурга царському уповноваженому при гетьманському уряді в Україні у першій половині XVIII ст. рекомендувалося проводити "зближення" українців з росіянами (власне, русифікацію перших), зокрема внаслідок одруження, створення змішаних сімей. Політика наступу на українську сім'ю була небезуспішною. Тому не дивно, що її продовжили, всіляко підтримали і масштабно розгорнули на офіційному рівні новочасні асимілятори й апологети "злиття націй" – більшовики.

Народ ще у минулому висловив недвозначно негативне ставлення до шлюбу з "чужинцем", "чужинцею" – і не з позиції якихось расових, а з прагматичних, житейських міркувань і досвіду про відмінність і часту несумісність у таких подружжях традиційних устоїв, звичаїв, підходів, а отже, і про зумовлені ними відсутність сімейної злагоди та порушення внутрісімейних взаємин:

*Не бери си іновірку – буде суперечка!
Та будуть ся перечити, та будуть ся бити,
Та ся будут в однім п'єцу два борці варити.*

Саме такий погляд узагальнював український поет кінця XVII – початку XVIII ст. Климентій Зиновійв, заперечуючи одруження людей з різних народів і різних вір (оскільки “не жиет тамо любов совершенна, але совершенно зостанет розвращенна”) і стверджуючи, що:

*Не мат лучшего житла в малженстві на світі,
Яко єдиновірную жену собі міти.*

Основні матеріали стосовно етнографії української сім'ї зібрані в XIX–XX ст. Вони розкривають різні аспекти шлюбно-сімейних відносин і побуту українського народу, дають певне уявлення про їх загальні та локально-місцеві особливості, а також показують традиційно-звичаєві правові нормативи, механізми, які переважно регулювали в народному середовищі весь комплекс сімейних взаємин.

Однак ми повинні пам'ятати, що багато з тих традицій має глибоке історичне коріння. З давнини походить і більшість вживаних в українській мові назв спорідненості членів сім'ї і родини: рідний батько – батько, тато, отець, няньо (неньо), нянько, дедьо; рідна мати – мати, мама, мамка, неня, ненька; рідна дочка – дочка, донька, доня; рідний син – син; нерідний батько – вітчим; нерідна мати – мачуха; нерідний син – пасинок (пасинук), пасерб; нерідна дочка – пасербиця, пасинниця; рідний дід – дід (дідо, дзідзьо); рідна баба – баба (бабуня, бабця); рідний онук – внук, онук, унук (внучок); рідна онука – онука, внука, унука; рідний батько діда (баби) – прадід (прадіда); рідна мати діда (баби) – прабаба (прабабця); рідний син внука (онуки) – правнук; рідна дочка внука (онуки) – правнука (правнучка); дальші ступені спорідненості виражаються поняттями: прапрадід, прапрабаба, праправнук, праправнучка чи загальним – предок; назви по бокових лініях – брат, сестра, племінник, небіж (син брата – сестри), племінниця, небога (дочка брата – сестри); рідний брат батька або матері – дядько, стрий (стрийко), вуйко (брат матері); рідна сестра батька (матері) – тітка, тета, дружина стрийка – стрийна, вуйка – вуйна, чоловік дочки – зять, дружина сина – невістка, батько дружини – тесть, мати дружини – теща, брат дружини – шурина, швагер (швагро), сестра дружини – жінчина сестра, швагрова, братова дружина – братова,

чоловіків батько – свекор, чоловікова мати – свекруха, чоловіків брат – брат чоловіка, дівер, швагер (швагро), чоловікова сестра – зовиця, батько зятя (невістки) – сват, мати зятя (невістки) – сваха та ін.

ВИБІР ПАРИ І ШЛЮБ

Одруження здавна вважалося однією з найголовніших подій у житті людини. “Заміж вийти – не дощову годину перестояти”; “При одруженні сім раз подумай, а раз женись”; “Одружуються не на рік, а на вік”, – так народні прислів’я узагальнюють традиційний погляд на одруження. Тому цій справі приділяли велику увагу.

Коли хлопець і дівчина “ставали на порі”, себто досягали зрілого віку, вони та їхні батьки, родичі повинні були подбати, щоб знайти пару. В народному середовищі різних районів України знайомство, зближення юнака і дівчини, вибір пари найчастіше відбувалися під час участі в календарних і сімейних обрядах, вечірні сходинах і забавах на вулиці, вечорницях, досвітках, на спільній роботі, заробітках тощо. Народна традиція давала широкий простір для взаємного пізнання і дозвілля молоді:

*Гуляй, доню, не бороню, тепер маєш волю.
Зажене тя лиха доля, заплачеш за мною.*

Так устами матері промовляє пісня. Звичними вважалися інтимні зустрічі закоханих удома, у вишневім садочку...

Традиційна народна мораль високо ставить честь, гідність дівчини. Ці якості поряд із добротою, природною красою, здоров’ям і трудолюбивістю вважаються головними. Втрату дівочого вінка до одруження трактували як порушення традиційних устоїв, явище ненормальне, виняткове. Народними звичаєво-правовими засадами і поетичним словом утверджувалися чисті, щирі взаємини молоді, вірне кохання, світлі почуття. І при виборі пари для одруження віддавали перевага взаємному коханню.

Але буденне життя вносило корективи. Нерідко на перешкоді одруження закоханих стояли соціальна нерівність (“Ти багатий, а я бідна – не пара з тобою”), заперечення батька, матері, родини, які мали свої розрахунки (“Рад би я тебе взяти, та не велить моя мати, а хочь мати велить, так рід не звелить”), довголітня солдатська служба, найми, заробітки, людський поговір та ін.

Звичай вимагав від молодих коритися волі батьків при виборі пари. Зрештою, вони мали право позбавити непокірних дітей не лише свого благословення (що вважалося тяжким покаранням), а й частки майна, віна, посагу. Тому в багатьох випадках вірне кохання доводилося приносити в жертву життєвським потребам і матеріальним розрахункам.

У ХІХ – на початку ХХ ст. майже на всій території України шлюбним віком вважалося (юридично) досягнення 16 років для дівчини і 18 – для хлопця. Однак у народному побуті збереглося і чимало залишків давніх народних традицій, які допускали порушення цих вікових меж, у тому числі й домовлене між родичами укладання шлюбу між малолітніми. Не допускалося близькокрівне споріднення між одружуваними, такі шлюби вважалися гріховними. Народний звичай передбачав також дотримання черговості у тих сім'ях, де було кілька дітей: молодші сестри і брати повинні були одружуватися пізніше, ніж старші.

Шлюб як акт створення нової сім'ї юридично санкціонувався церковним вінчанням і відповідними записами в актах світської влади. Але в народному побуті стійко зберігалися й функціонували також давні традиційні форми укладання шлюбу. До них належали передшлюбні усні чи письмові угоди між батьками, родичами одружуваних, взаємні звідини, або оглядини дому, господарства молодих, обрядові церемоніали сватання молодої, заручин з відповідною атрибутикою і знаковим виразом згоди на одруження. Ці звичаєво-обрядові акти побутували майже в усіх місцевостях України, і їх правосильність визнавалася навіть офіційним правом. Коли дівчина, наприклад, подала під час сватання рушники старостам, то це означало домовленість про наступний шлюб. “Рушники – суть знаки состоящегося о браке договора”, – констатував у рішенні волосний суд на Полтавщині у першій половині ХІХ ст. Порушення цього договору однією зі сторін давало право на позов.

Найголовнішим компонентом дошлюбної угоди було зазвичай питання про “вінування”, себто наділення рухомим і нерухомим майном молодих. Віно, придане, посаг – поняття, які означали в Україні майно для нареченої, а подекуди – і парубка, котрий ішов у прийми до дівчини. В деяких місцевостях ці назви мали дещо відмінне значення: віно – це ґрунт, худоба, гроші, а посаг – те, що входило до обов'язкової весільної скрині: одяг, білизна, посуд, а також постіль і дрібний

господарський реманент. Приготувати скриню було обов'язком кожної дівчини та її матері. Батьківське віно традиційно вважалося власністю дівчини.

Здавна в Україні завершальним актом укладення шлюбу вважали традиційні ритуали й обряди, себто весілля. Вони сягали ще дохристиянської давнини, зберігши дійовість і після заведення християнства, коли церква та світська влада надавали пріоритетного й обов'язкового значення церковному вінчанню. Матеріали світських судів і церковні документи шлюбних справ XVI–XVIII ст. засвідчують, що невінчані шлюби були поширеним явищем. І навіть у XIX – на початку XX ст., згідно із записами етнографів, у багатьох місцевостях траплялися випадки, коли церковне вінчання і весілля відбувалися не в один час; між цими актами з різних причин бували інтервали в кілька тижнів і навіть місяців, але одружувані, згідно зі звичаєм, могли починати спільне життя лише після традиційного весільного ритуалу. Тільки тоді вони вважалися законним подружжям. Церква трактувала такі випадки як пониження християнських обрядів, тому, наприклад, 1843 р. найвищий орган Православної церкви у царській Росії – Синод зобов'язував указом жити одруженим після вінчання разом.

Розірвання шлюбу, розлучення були рідкісними в минулому, з погляду народної моралі та звичаю вважаючися недопустимими, зокрема, коли в подружжя були діти. Лише у випадках бездітності й порушення подружньої вірності в народі якоюсь мірою оправдовувалися розлучення. Однак церква і в цих випадках часто заперечувала розірвання шлюбу.

Мали місце і шлюби, юридичному оформленню яких перешкождали певні обставини економічного чи формально-правового характеру, в народі вони називалися жити на віру. Художнє зображення такого шлюбу маємо в повісті українського письменника Михайла Коцюбинського “На віру”. В народі до життя “на віру” ставилися з розумінням і терпимістю, зокрема в тих випадках, коли воно було зумовлене господарськими умовами і потребами повсякденного побуту.

ТИПИ І СТРУКТУРА СІМ'Ї

Сім'я об'єднує людей, зв'язаних морально-правовою (шлюбною) чи родинною спільністю. Тому склад (кількість членів, поколінь,

шлюбних пар, дітей) і структура сім'ї (спосіб і організація зв'язків між її членами – батьки, діти, чоловік, жінка, родичі) залежать передусім від характеру цих взаємин.

В етнографії існує поділ сім'ї на два типи: *малу і велику*.

Мала сім'я складається з однієї шлюбної пари (проста, нуклеарна) з дітьми чи без них, рідше – з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад, у складі (з погляду дітей): дідो, баба, тато, мама, діти. Господарство мала сім'я веде спільно і, як правило, його поділ не передбачається.

Велика сім'я (складна, нерозділена) має у своєму складі дві або більше подружні пари горизонтальної родинної близькості. У такій сім'ї так само можуть бути шлюбні пари старшого покоління, неодружені діти, а також члени сім'ї іншої родинної спорідненості. Автор "Опису Харківського намісництва" 1788 р. про такі сім'ї писав: "на Слобожанщині знаходяться і такі доможилы, которые живут семьянисто... например, родоначальник, при нём три или четыре сына не в разделе, у сыновьёв также довольно детей, и все под порядочным управлением в согласии".

Залежно від спорідненості великі сім'ї поділяють на батьківські (спільно живуть батьки та їх одружені сини) і братські (спільно живуть двоє чи більше одружених братів).

Велика сім'я може становити певну структурну цілісність лише в тому випадку, коли вона об'єднана спільним проживанням, спільністю виробництва і споживання під єдиним началом (батька, матері чи старшого брата). Отже, основною ознакою великої сім'ї є господарська єдність її членів, спільна власність на засоби виробництва і спільне споживання.

Як засвідчують археологічні та пізніші писемні дані, на території України здавна була поширеною мала (проста) сім'я. У цьому зв'язку були навіть спроби певних дослідників вбачати вираз начебто споконвічного "індивідуалізму" українського народу, що відрізняє його від властивого росіянам тяжіння до колективізму. М. Костомаров стверджував: "Плем'я південноруське мало відмінним своїм характером перевагу особистої свободи, великоруське – перевагу общинності". Але цей погляд спростовується багатьма працями істориків і етнографів. Конкретні матеріали переконують, що і серед

українців мав місце великосімейний уклад – і не тільки в далекому минулому, а й у ХІХ та ХХ ст. У документах першої половини, середини, кінця ХІХ ст. зустрічаємо чимало відомостей про спільне проживання, господарювання кількопоколінних сімей, наприклад: господаря з дружиною, чотирьох одружених синів з невістками, дочки з зятем, восьми онуків – всього 20 осіб. Мали такі сім'ї по 30 і більше осіб.

Існування, функціонування великих сімей зумовлювалося не стільки традицією, законсервованістю в окремих місцевостях пережиткових явищ, скільки економічними причинами: більшими спільними силами легше було вести господарство, справлятися з феодалними повинностями, сплачувати податки від одного, а не від кількох дворів (“димів”) тощо.

Внутрішні негаразди призводили до розпаду великої сім'ї, виділення з неї окремих малих сімей. Проте основною причиною цього процесу був розвиток товарно-грошових відносин і проникнення капіталізму на село, посилення його соціальної диференціації, чим зумовлювалися, своєю чергою, послаблення патріархальних колективістських традицій і наростання індивідуалістичних тенденцій. Найдовше (фактично до колективізації в радянський час) збереглися залишки великої сім'ї у Карпатах, Закарпатті, на Поліссі.

Мала сім'я як історична форма шлюбно-сімейної організації вважається результатом із давнини триваючого процесу розпаду патріархальної сімейної общини і далі – великої сім'ї. Статистичні й етнографічні дані переконують, що вже з кінця ХVІІІ ст. мала сім'я була основною на всій етнічній території України, їй властиві певні регіональні особливості, зокрема стосовно звичаєво-правових установок, традицій внутрішньосімейного побуту. Але основні визначальні її риси – спільні. Вона постає як самостійна і неподільна господарська одиниця, є переважно двопоколінною – складається з подружжя і їхніх неодружених дітей, веде окреме господарство, володіє певними власними виробничими засобами (землею, реманентом), має власне житло, господарські приміщення тощо.

Середній чисельний склад малої сім'ї в минулому – сім-вісім осіб. Однак її еволюції властива тенденція до зменшення складу. Так, за матеріалами Чернігівської губернії, кількість членів селянських сімей становила в середньому 1879 р. п'ять-шість осіб. За даними

Всеросійського перепису населення 1897 р., середні показники кількості осіб сімей такі: Харківська губернія – 6,2; Таврійська і Катеринославська – 6,1; Полтавська, Чернігівська, Волинська і Київська – 5,7; Подільська – 5,2; Бессарабська – 5,1. Приблизно такі ж показники наприкінці ХІХ ст. були на західноукраїнських землях, а в Карпатах вони ще менші.

Мала сім'я поділялася на: повну (подружжя і неодружені діти), неповну (лише один зі членів подружжя та неодружені діти) та елементарну (лише подружжя). Найпоширенішою в Україні в ХІХ – початку ХХ ст. була повна мала сім'я. Неповні сім'ї виникали здебільшого через смерть одного з батьків і дуже рідко – через подружню невірність та розлучення. Бездітне подружжя найчастіше усиновлювало дитину з сім'ї родичів, де було багато дітей.

У внутрішньому житті малих сімей збереглися пережитки великої патріархальної сім'ї. Зокрема, це стосується виняткового розпорядного права господаря, санкціонованого традицією його главенства, окрім випадків, коли цієї функції він просто не міг виконувати. Однак сама організація життя малої сім'ї в Україні значно більшою мірою, ніж у великій сім'ї, вимагала спільних зусиль чоловіка і жінки.

ВНУТРІСІМЕЙНІ СТОСУНКИ

Народна традиція схвалювала порядок і злагоду у повсякденному житті сім'ї, мудре і вимогливе керівництво глави, підпорядкування та послух йому всіх її членів. “Нащо кращий скарб, коли в сім'ї лад”; “Сім'я міцна – горе плаче”, – гласить народна мудрість. Нею стверджується і винятково важливе значення в сім'ї глави: “Сім'я без голови – не сім'я”.

У великій нерозділеній сім'ї глава (дід, батько або за їх відсутності – мати, старший брат) був наділений великою владою. Він розпоряджався майном сім'ї, розділяв обов'язки між її членами, організовував і контролював господарську діяльність, стежив за релігійно-моральним життям кожного з членів сім'ї, вихованням дітей, дбав про злагоду, порядок. Його слово було вирішальним у покладженні сімейних справ і конфліктів, а розпорядження і вказівки мали виконуватися беззастережно. Однак ця влада не була необмеженою і не могла бути деспотичною в сім'ї. Господар повинен був зважати на думку всіх дорослих членів сім'ї, у всьому служити їм

добрим власним прикладом, важливі справи мали вирішувати на сімейній раді.

В малій сім'ї главенство також традиційно належало чоловікові, батькові, йому зобов'язані були коритися всі члени сім'ї, він виконував основну чоловічу господарську роботу, відповідав за благополуччя і внутрішній лад у сім'ї перед громадою.

Етнографічні матеріали засвідчують пильну увагу в народному середовищі до внутрісімейних відносин і узалежнення їх передусім від взаємин подружжя – чоловіка і жінки. Такий погляд узагальнений у філософії народних прислів'їв і приказок: “Не потрібен і клад, коли у чоловіка з жінкою лад”, “З добрим подружжям і горе розгорюєш”, “Найкраща спілка – чоловік і жінка” та ін.

Патріархальні устої сім'ї робили жінку залежною і підневільною від чоловіка. “Муж жоні – закон”, – гласить народне прислів'я. З таким становищем жінки пов'язані різні зловживання чоловіка, важка доля, особливо молодій невістці в сім'ї чоловіка, яка повинна була покірно терпіти химери лихої свекрухи, догоджати іншим членам сім'ї. Характерні аспекти недолі жінки у давній сім'ї відображені у фольклорі, зокрема численних народних піснях і творах української народної літератури.

Водночас, як уже зазначалося, в умовах історичного буття склалися і певні особливості місця та ролі жінки в українській сім'ї. “Коли се правда, – писав І. Франко в праці «Жіноча неволя в руських піснях народних», – що мірою культурності всякого народу може служити то, як той народ обходиться з жінками, то й се безперечна правда, що русько-український народ після сеї міри покажеться високо культурним у відношенні до других сусідніх народів. Від давніх-давен всі учені люди, котрі пильно придивлялися до життя українського народу, признавали, що українці обходяться зі своїми жінками далеко лагідніше, далеко гуманніше й свобідніше, аніж їх сусіди”.

У великій нерозділеній сім'ї жіноче, хатне господарство велося під керівництвом старшої господині – найчастіше матері (свекрухи) у батьківській сім'ї, жінки старшого брата – у братській сім'ї. Тут мали місце різні несправедливості в розподілі обов'язків, ставленні старших до молодих невісток. Але глава сім'ї повинен був стежити, щоб нікому не чинилася кривда. Уклад малої сім'ї, в якій усе господарство ґрунтується на праці подружньої пари, забезпечувало жінці більшу

самостійність і більші права. Велике значення мало і те, що, згідно з народним звичаєвим правом, кодифікованим з часів “Руської правди” і в писаному законодавстві, придане, посаг, які приносила жінка у сім’ю чоловіка, залишалися її особистим майном. Жінка мала право розпоряджатися і здобутками домашнього господарства (молоком, птицею, яйцями тощо).

Здавна в сім’ї утвердився певний традиційний розподіл праці на “чоловіче діло”, “жіноче діло”, “спільну працю”. До чоловіка належало все “надвірне господарство” (обробіток землі, будівництво, обмолот зерна, догляд за худобою, виготовлення сільськогосподарського інвентарю, забезпечення паливом, кормами для худоби та ін.), до жінки – “хатне” (підтримання порядку в хаті і біля хати, готування їжі, обробіток городу, прядіння, виготовлення тканини, шиття одягу, догляд і виховання дітей тощо): “Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче”, “Дім тримається не на землі, а на жінці”, “Господиня три вугли в хаті тримає, а господар лиш один”. У малій сім’ї, крім повного обсягу хатньої роботи, жінка змушена була виконувати і значну частину спільної з чоловіком господарської роботи (заготівля сіна, збір урожаю).

Народні звичаї, поетичне слово вимагали шанувати жінку-господиню, захищали й утверджували її гідність у сім’ї: “Без господині хата пустою смердить”, “Чоловік у домі голова, а жінка – душа”, однак осуджували безгосподарність, марнотратство жінки: “Добра жінка дім збереже, а погана своїми руками рознесе”, “Де лихая жінка в хаті, там добра не сподіватись”.

У внутрішньосімейних взаєминах традиційно важливого значення надавали стосункам батьків і дітей. Неповага дітей, якого б віку вони не були, до батьків просто не допускалася, вважалася великим злом і гріхом з релігійного погляду (як порушення однієї з Божих заповідей – “Шануй отця і матір твою”), осуджувалася громадою. У випадках конфліктів батьків і дітей звичай, як і громадська думка, часто віддавали перевагу першим, навіть коли їхня позиція була не зовсім справедливою. Зовнішнім виявом поваги батьків було обов’язкове звертання до них на “Ви”.

Особливе місце в сімейних стосунках належало матері. В українських обрядових піснях зберігся відгомін давнього культу матері як основної хранительки сімейного вогнища. Невдячність дітей, вчинена матері кривда трактувалися народною традицією як

порушення основоположних морально-етичних засад сімейного і взагалі людського співжиття – злочин, за який постає неминуча розплата. Такий погляд утверджується і багатьма творами фольклору. Наприклад, у поширеній баладній пісні про невдячного сина, який вигнав рідну неньку, щоб вона в “бідній сірячині” не ганьбила його перед багатими гостями, винуватець був тяжко покараний. Він наздоганяє і просить матір:

*Ой верніться ви до мене,
Трапилася біда у мене:
Стала хмара наступати,
Та упав грім на мій дім.
Забив жінку ще й дитинку,
Спалив двору половинку.*

Звичай утверджував доброзичливі, дружні стосунки, почуття родинності й між іншими членами сім’ї, зокрема братами і сестрами. Традиція вимагала субординації не лише у взаєминах між батьками і дітьми, а й між братами та сестрами. Першим за стіл сідав господар сім’ї, а за ним – усі інші (за старшинством). Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими, останні повинні були слухатися їх. Коли помирав батько, обов’язком старшого брата було опікуватися молодшими братами і сестрами, подбати про їхнє одруження і “вивінування”, себто наділення часткою господарського майна.

Розвиток капіталізму, проникнення породжених ним економічних відносин у народне середовище істотно позначилися і на характері внутрісімейних звичаїв і взаємин. Посилилися приватновласницькі інтереси, прагнення до економічної незалежності, зиску, а з ними – нерідко і нехтування звичаєвих морально-етичних норм, якими освячувалися традиційні внутрісімейні стосунки, витіснення патріархальних засад у взаєминах дітей з батьками. І. Франко слушно зауважив, що нові обставини суспільного життя, зростаюче зубожіння негативно відбивалися на сімейному побуті, в тому числі зумовлювали і зміни “на гірше” у становищі жінки.

ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СІМ’Ї

Поряд із господарською найважливішою функцією сім’ї вважалося народження, вирощування, виховання і “виведення в люди” дітей. Це

важкий і складний обов'язок, пов'язаний з багатьма труднощами і самопожертвою батьків: “Дітей годувать, свій вік коротать”, “Тяжко діти годувати, як камінь глодати”, “Малі діти – малий клопіт, великі діти – великий клопіт” та ін. Проте це неодмінний обов'язок, основне завдання подружжя. У народному оповіданні мовиться: “Люди на те сходяться, побираються і любляться, аби мали діти”. Бездітність вважалася справжнім нещастям для сім'ї: “Живемо не батьками – помремо не людьми”, “Хата з дітьми – базар, а без них – кладовище”. Неплідна жінка викликала незадоволення і гнів чоловіка й інших членів сім'ї, осуд громади.

Народна традиція покладала на батьків основний обов'язок – добре виховати дитину, виростити повноцінну людину: “Умів дитину народити, умій і вивчити”, “Не той батько, що зродив, а той, що до ума довів”. Згідно з традиційним звичаєвим правом, батьки повністю відповідали перед громадою за виховання дітей – і не лише малолітніх, а й дорослих. Матеріали судових справ й етнографічні дані засвідчують, що у випадках провин дітей, порушення ними ustalених морально-етичних норм карали і їхніх батьків. Тому справі виховання дитини в сім'ї приділяли велику увагу.

Крім турботи про нормальний фізичний розвиток дитини (“Ой щоб спало, не плакало, та щоб росло, не боліло на головку і на все тіло”, щоб виростало “здоровим, дужим та добрим мужем”), у народі наголошувалася потреба змалку виховувати, навчати дитину. Вже колисковою піснею закодовуються в душі дитини такі першорядні якості, як трудолюбивість, чесність, доброта, шанобливе ставлення до отцяне-ньки, “людей старших”: “Коли дитини не навчиш у пелюшках, то не навчиш у подушках”, “Тоді учи, як упоперек на лавці лежить, а як подовж ляже, то вже його трудно вчити”, “Тни тоді, як іще дубчик, а не тоді, як уже кілок стане”. У багатьох прислів'ях, сентенціях висловлюється принципова настанова народної педагогіки виховувати і навчати дитину з раннього віку.

Оскільки народження дитини розглядали як появу майбутнього господаря, продовжувача справи батьків, основну увагу в сім'ї звертали на трудове виховання. Складені століттями традиції виробили певні засади виховання, які полягали в прищепленні дитині та поступовому нарощенні певних трудових навиків. Підготовка дітей до праці

грунтувалася на прямій передачі досвіду від батька – синові, від матері – дочці. Етнографічна література містить обширну інформацію про раннє залучення дітей до праці, розподіл між ними різних обов'язків відповідно до віку і статі. Досягши семи років, хлопчик уже ставав погоничем (поганяв волів під час оранки), пастухом (пас корів, овець, телят, а ще з ранішого віку – гусей), дівчинка – пряхою (навчалася прясти), пастушкою, нянькою (доглядала менших братів і сестер), помічницею матері в хатньому господарстві. З 12 років хлопець повинен був опанувати всі види “чоловічого діла” і працювати разом з дорослими, а дівчина – знати жіночі роботи: прясти, ткати, жати, шити одяг, варити їжу тощо. Коли в сім'ї хтось з дорослих займався тим чи іншим ремеслом (гончарством, бондарством, ковальством, кушнірством тощо), цьому ремеслу навчали дітей.

Основний принцип трудового виховання в сім'ї – “Ніхто не сміє дармувати”. Він неоднаково реалізувався у великих і малих сім'ях (коло обов'язків в останніх було ширшим), у бідних і заможних і мав на меті не лише надавати практичну допомогу батькам, а й прищепити любов, прив'язаність до праці, обов'язковість, нетерпимість до неробства і байдикування. Тому тема праці посідала чільне місце навіть у дитячому фольклорі, іграх, забавах.

Пильну увагу приділяли в сім'ї й інтелектуальному розвитку дитини. Цінності розумових якостей, знань людини яскраво виражені в народних прислів'ях: “Не бажай синові багатства, а бажай розуму”, “Розум – скарб людини”, “Знання робить життя красним”. Те, щоб дитина швидше “приходила до розуму”, “змисліла”, від колиски стимулювали піснею, різними “забавлянками”, “пестушками”, “утішками”, навчанням рідної мови, розмовами з нею, а далі й оповідями казок та інших доступних сюжетів, щоб побачити, як дитина реагує на них, сприймає, запам'ятовує. Дуже істотним у народній педагогіці є наголос на потребі розвитку в дитини не розуму взагалі, а “розуму доброго”, себто такого, що буде приносити добро.

Настанови народного виховання застерігають від потурання дітям, надмірного пещення їх (“Дитині дай волю, так сам підеш у неволю”, “Хто дітям потаче, той сам плаче”, “Гарна мазана паляниця, а не дитина”), рекомендують навчати добрими вчинками, прикладами, розумним словом (“Посієш вчинок, виросте звичка”, “Учи дітей не

страшкою, а ласкою”), водночас не застерігають і від крутіших заходів, у тому числі батьківського покарання, коли воно потрібне (“На круте дерево треба крутого клина”, “Отець по-батьківськи поб’є, по-батьківськи й помилує”, “Материні побої не болять”).

Обов’язком батьків і сім’ї було, згідно з народною традицією, прищеплення дитині змалку основних християнських морально-етичних засад та людських чеснот. І в сім’ї, і в громаді стежили за тим, щоб дитина і в дрібницях не посягала на чуже, говорила правду, шанувала не лише своїх батьків, а й інших старших людей, була чесною, доброю, привітною. У вихованні хлопця особливу увагу звертали на прищеплення таких рис характеру, як моторність, обов’язковість, мужність, кмітливість, а в дівчини – скромність і цнотливість. Втрата дівчиною вінка до одруження лягала ганьбою і на сім’ю, зокрема на матір за те, що не вміла навчити, на добрий шлях наставити дочку.

В народній традиції утвердився погляд про перевагу багатодітної сім’ї у вихованні позитивних рис характеру і поведінки людини. Саме на такому погляді оснований смисл прислів’їв: “Де доньок сім, там доля всім, а де одна, то й тій нема”, “Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – то щастя всім”. З цього і випливає трактування однієї дитини в сім’ї – одиниці – здебільшого в негативному плані. Вважалося, що вже в самому факті “одинацтва” закладений комплекс ущербного, неповноцінного виховання: “З одинака рідко що добре буває”. Тому народне поетичне слово застерігає: “Ой не бери, легінику, одну одиницю, що не знає і зварити рідку кисилицю”, “Не бери... тоту одиначку, бо їй будеш наїмати серед літа прачку”, “Не бери одиницю, хоч би була в сріблі” тощо. У сімейній народній педагогіці було багато такого, що походило від традицій патріархальних устоїв і їх пережитків. Але переважно засади сімейного виховання, його практика ґрунтувалися на здоровій життєвській основі, праці, визначальних людських морально-етичних началах і були спрямовані на формування повноцінної особистості.

СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ

Поступовий історичний розвиток вносив зміни в усі сфери суспільного життя, в тому числі сімейного. Значні зміни в сімейній сфері пов’язані, зокрема, з розвитком капіталістичних відносин. У цей

період простежувалося і постійне послаблення дії патріархальних традицій, інтенсивне витіснення багатьох їх елементів із сімейного побуту. Під впливом нових соціально-економічних умов демократизувалися внутрісімейні взаємини, утверджувалися засади особистої незалежності, власної гідності. Особливо примітні ці зміни у сімейному укладі заробітчан, мігрантів і робітників промислових підприємств, значної частини людей, які поривали зв'язок із сільським господарством.

Проте винятково великих й істотних змін зазнала українська сім'я у ХХ ст., з його війнами, революціями, докорінними політичними і соціально-економічними перетвореннями, кардинальними ідеологічними і морально-етичними переорієнтаціями, десятиліттями тоталітаризму, репресій, воєнних лихоліть, масштабних міграцій і насильних депортацій, безпрецедентним досі втручанням держави в сімейну сферу тощо.

У зв'язку з масовим відпливом населення зі села, бурхливим процесом урбанізації в Україні дуже зросла кількість міських та різко зменшилась кількість сільських сімей. Із 1930-х років і особливо в післявоєнні роки стала загрозливою реальністю тенденція старіння села, постійне зменшення в ньому кількості молодих сімей, їх дітності. Якщо в минулому створювалися здебільшого соціально однорідні подружжя (селянин одружувався з селянкою, бідний з бідною, багатий з багатою, робітник з робітницею, ремісник з дівчиною того ж середовища, інтелігент з інтелігенткою), то в радянський час стала характерною особлива соціально-змішана сім'я, яка об'єднувала людей різного стану, професій, освіти: селянина-землероба і вчителя, робітницю і лікаря, працівника торгівлі та механізатора... Різко збільшилася кількість національно-змішаних шлюбів. Переважаючою стала мала молодіжна сім'я, що складається з подружжя, одного-двох дітей і в окремих випадках – одного з батьків чоловіка або жінки (в середньому 3,3 особи).

Оскільки послабилися функції сім'ї як домашнього виробничого колективу (вони якоюсь мірою збереглися здебільшого у сільській сім'ї), почав розмиватися і традиційний внутрісімейний розподіл обов'язків. Він уже ґрунтується не стільки на статево-вікових засадах, скільки на особистих якостях членів сім'ї і на мірі зайнятості їх у суспільному

виробництві, навчанні. Жінка як і чоловік, працювала на виробництві, вносячи значну частку до сімейного бюджету. Водночас вона переважно залишалася господинею дому, головною розпорядницею сімейного бюджету. Нагадаємо, що раніше це було лише правом господаря – глави сім'ї. У зв'язку з цим і роль глави сім'ї, яка здебільшого традиційно зберігалася за чоловіками, була часто лише номінальна. Фактичний лідер у сім'ї – те подружжя, котре вміє об'єднати її членів і позитивно впливати на психологічний стан.

Однак поряд із привнесеними новою добою безсумнівними свіжими моментами в шлюбно-сімейній сфері життя українського народу маємо чимало втрат і злякисних породжень. Уже в перші роки радянсько-більшовицького режиму інститутів сім'ї нанесені відчутні удари різними лівацькими перегинами з гаслами “революційної” заміни сім'ї “вільною любов'ю”, “націоналізації” жінок, “одержавлення” дітей, ламанням і нехтуванням традиційних народних устоїв шлюбно-сімейних відносин, законодавчим звільненням їх від освячення церквою і контролю громади, з нечуваною і досі легкістю укладення шлюбів та їх розірвання, безвідповідальністю у ставленні до дітей. Фактично за радянського часу почалася деградація ціннісного статусу сім'ї, розрив міжпоколінної передачі традиційних засад її побуту. І хоча в наступні десятиріччя держава своїми законами і різними заходами намагалася певною мірою зарадити очевидним негативним наслідкам цього процесу, зупинити його не вдалося дотепер. Реальна нетривкість сім'ї в Україні (кожний третій з укладених шлюбів руйнується), тисячі дітей-сиріт при живих батьках, покинутих жінок і батьків з дітьми, “забутих” дітьми батьків – переконливий доказ цьому.

Дуже негативно позначилися на сім'ї насильне ломання як “буржуазного пережитку” характерної для українців стійкості селянського господарства; масштабна системна робота спрямована на знищення християнсько-релігійних засад сімейного побуту, підризу національних коренів сім'ї, нівеляції її ролі в прищепленні, культивуванні та міжпоколінній передачі етнокультурних традицій, мови, національної свідомості; форсування міжетнічних інтеграційних процесів заради ефемерної мети злиття націй зі ставкою на змішані міжнаціональні шлюби; нехтування багатовікового досвіду народної педагогіки, традицій внутрісімейних взаємин, морально-етичних

норм. Схематизм, заідеологізованість у підходах до вивчення суспільних явищ, беззастережне ствердження переваг радянської сім'ї, звільненої від “деструктивних” прикмет старої сім'ї, не давали змоги належно показувати процес деградування сучасної сім'ї, її хиби і хворобливі явища, розкрити їх реальні причини.

Наша наука ще має сказати, в що обійшлися українській сім'ї політика “воєнного комунізму”, насильна колективізація, голодомори, війни, наступ войовничого атеїзму, сталінські та брежнєвські репресії, русифікація, зворотний ефект так званого розкріпачення жінки і зрівняння її у правах з чоловіком, павликоморозівська орієнтація виховання дітей та ін. Сказати це треба не лише в ім'я “Історії-правди”, а й для пошуку засобів стабілізації, зміцнення й оздоровлення сучасної української сім'ї. Одним із таких засобів може бути пізнання і використання кращих надбань багатовікового досвіду сімейно-побутової культури українського народу.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : історико-етнографічний нарис. К.: Наукова думка, 1966. 198 с.

Макарчук С. А. Рабочая семья на Украинском Прикарпатье // Этнографическое изучение быта рабочих. М., 1968. С. 79–95.

Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Этносоциальные проблемы. К., 1989. 320 с.

Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Структура і функції). Львів: ІН НАН України, 1999. 143 с.

Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа: зб. статей. К., 1992. С. 66–96.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Джерела для дослідження особливостей сім'ї та сімейного побуту українців в епоху Середньовіччя – раннього Нового часу.
2. Традиції дошлюбного спілкування молоді.
3. Звичаєво-правовий аспект укладання шлюбу.
4. Велика та мала сім'ї: порівняльний аналіз.
5. Чоловік та жінка в українській традиції: гендерний аспект.
6. Прояви народного етикету в традиційному сімейному побуті українців.
7. Особливості української етнопедагогіки.
8. Негативні тенденції в розвитку української сім'ї у ХХ – на початку ХХІ ст.: причини та наслідки.

Розділ XVII СІМЕЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

До традиційно-побутової сімейної культури народу належать цикли звичаїв і обрядів, що стосуються особливих подій у житті сім'ї, родини, зокрема: *одруження, створення нової сім'ї; народження дитини; смерті*. Крім прямого зв'язку зі сімейним побутом, ці звичаї, обряди великою мірою виступають і як важливі події в житті сільської громади. З покоління в покоління дотриманню певних стереотипів цих звичаїв і обрядів громадою надавали велику увагу. З ними пов'язані різні норми поведінки, ритуали, вірування, забобони, що створювали особливу атмосферу урочистості, таємничості цих традицій, своєрідну семантику з нашаруванням і поєднанням у ній різночасових рівнів світоглядних уявлень, вірувань і знань.

В українців, як і в багатьох інших народів, до названих подій приурочені відповідно *весільні, родильні та похоронно-поминальні звичаї та обряди, які у народознавчій науці прийнято називати обрядами переходу*. Поряд із загальнонаціональними рисами у різних місцевостях України вони вирізняються певними регіональними особливостями та локальною специфікою: різновидами обрядодій, часом їх проведення, атрибутами, учасниками тощо, але загалом становлять цікаві самотутні реалії народної культури. У зв'язку з цим дослідники вказують на діалектність традиційної сімейної обрядовості українців, як і інших сфер їхньої духовної культури.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ

Це особливо розвинутий і багатий регіональними та локальними варіантами підрозділ української сімейної обрядовості.

Окремі відомості про весільні звичаї наших предків містять давні писемні джерела. З XI–XII ст. маємо і докладніші описи українського весілля. В XVII ст. про весільні звичаї в Україні писав французький інженер Гійом де Боплан. У 1777 р. опублікована в Петербурзі праця Григорія Калиновського “Описание свадебных украинских простонародных обрядов...”. З початку XIX ст. з'явилися описи українського весілля з різних місцевостей, у тому числі докладний опис весілля з піснями галицького Надсяння, виданий окремою книжкою у

Перемишлі 1835 р. (“Руское весіле” Йосипа Лозинського). Впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. опубліковані численні записи і матеріали українського весілля, багато з них зберігається у різних архівних збірках. Вибірка їх частково подана у двотомному виданні “Весілля” (К., 1970) і “Весільні пісні” у двох книгах (К., 1982). Існує також низка спеціальних дослідницьких праць, присвячених українському весіллю.

Незважаючи на локальні варіанти традиційної весільної обрядовості українців, все-таки вона має спільну основу на всіх теренах України. Умовно обряд можна поділити на три етапи: **передвесільний, власне весільний і післявесільний**. Передвесільний поділяється на кілька традиційних складових: *сватання, оглядини, заручини*. Подекуди він охоплював і попереднє вивідування про згоду батьків, домовленість про сватання. Однак часто сватання відбувалося лише за домовленістю молодих або й було несподіваним. У таких випадках наречений міг отримати відмову (*як казали, отримати гарбуза, схопити облизня, облизати макогона*).

Сватання (локальні назви в різних регіонах: *могорич, сватати, змовини, рушники, старости, слово* та ін.) – це перша офіційна зустріч сторін молодого і молодої для домовленості про одруження. Сватати йшли два (іноді один) старости і молодий. У старости просили старших і поважних одружених чоловіків-родичів. Старший староста повинен був добре “знати звичай”, гарно говорити традиційну промову про мисливців, що прийшли за “куницею красною дівцею” чи купців, що шукають телички, ягнички, бути дотепним, влучним на слово, вміло і вигідно представляти молодого.

Атрибутами сватів були хліб у руках і спеціальні палиці. Обмін хлібом з батьками молодої, пов’язування старостів рушниками і молодого хусткою, частування за столом означало згоду. Обов’язково запитували при цьому згоду молодої. Знаками відмови було неприйняття хліба старостів та відсутність іншої атрибутики успішного сватання. Причому відмова мала коректну форму, батьки молодої казали: “Хай ще підроста”, “Почекає” та ін., на Поділлі дівчина підходила до столу, брала принесений хліб і, поцілувавши його, казала: “Спасибі за честь. Хай вам Бог дає з інших рук”; у деяких місцях відмовлялася випити піднесену їй чарку, забирала зі столу і ставила в мисник чарку тощо.

На сватанні в окремих місцевостях України домовлялися про час весілля, посаг, віно молодої, майно молодої, умови прийняття зятя до хати батьків дівчини в тому випадку, коли він ішов у “прийми”. Проте частіше ці питання вирішували в минулому лише після *оглядин (обзорин)* батьками і родичами дівчини дому парубка, куди її мали віддати, – на заручинах.

Подекуди (Полтавщина, Слобожанщина) *заручини* звали ще *малим весіллям*, наголошуючи у такий спосіб на його важливій обрядовій сутності. Від сватання до заручин минав певний час, коли можна було належно зважити всі “за” і “проти”, прийняти остаточне рішення. На заручинах відбувалося обрядове з’єднання рук молодих на хлібі, зерні, батьківське благословення. На Полтавщині, Черкащині саме на заручинах, а не на сватанні відбувалося обнародування і пов’язування старостів рушниками. У заручинах уже брали участь бояри і дружки, співали обрядові пісні, грали музики, в окремих місцевостях (Волинь, Опілля, Покуття) їх обов’язковим елементом був ритуальний танець батьків і родичів наречених, “затанцьовування весілля” з хлібом.

Традиційне українське **весілля** тривало декілька днів, у деяких місцевостях – цілий тиждень. Здебільшого весілля починали в п’ятницю (бо п’ятниця – початниця). Весільне дійство складалося з низки обрядових актів, що відбувалися послідовно і в супроводі відповідних обрядових пісень, ритуалів: *випікання короваю, сплітання вінка, запрошення на весілля, благословення, вінчання, посад, пов’язування молодої, переїзд молодої в дім чоловіка*. У різних регіонах України ці складові були розвинуті неоднаково і посідали різне місце в загальній структурі весільної обрядовості. У Карпатах і Прикарпатті в розвинутішому вигляді виступав обряд вінкоплетіння, з нього і починалося весілля. Цей обряд містив урочистий вихід дружок або свах у городчик або до лісу за барвінком (подекуди з музикою), благословення матері чи старости на виплітання вінків для молодої і молодого, участь у вінкоплетіннях жінок, щасливих у сімейному житті. Важливе місце вінкоплетіння у весільному обряді засвідчене й обширними циклами відповідних обрядових пісень – *ладканок на Бойківщині* чи так званих *барвінкових* на Гуцульщині та Покутті.

Ой дай же нам, Божечку,

Щасливу дорожечку

*В городець по зілечко,
По зелений барвіночок.
Вийся, віночку, гладко,
Як червонеє ябко,
Нинішньої днини.
Щасливої години.*

До передшлюбної групи весільних обрядів належали **запросини** на весілля, прибирання весільного деревця – *гільця*, обмін подарунками між молодим і молодою та молодіжний вечір (*дівич-вечір*).

На весілля йшли запрошувати окремо молодий з боярами (дружбами) і молода з дружками, їх випроводжали з обрядовим співом і благословенням батьків. Традиція вимагала відвідання дому запрошуваних і дотримання певного церемоніалу (поклін чи навіть ставання на коліна перед запрошуваними, проказування відповідних словесних формул “Просили мама, тато, і я вас прошу...” та ін.). Запрошували родичів, сусідів і нерідко, як велів звичай, – усе село:

*Мати донечку в село відправляє:
Иди, донечко, у щасливу годиничку,
Проси, донечко, найменшу дитиночку.*

У більшості місцевостей України після запросин на весілля прикрашали весільне деревце (*гільце, вільце, райське деревце, різка, сосонка, дідування*). Воно символізувало створення нової сім’ї, появу нового сімейного “дерева”, тому повинно було виглядати якнайпривабливіше. Виготовленням *гільця* розпочиналася частина весільного дійства, яка в різних місцевостях України більш чи менш виразно визначалася як обрядове прощання молодих з дівуванням і парубоцтвом, з неодруженими товаришами (подругами) і безпосередня підготовка до переходу в новий статус. Найпоширеніша назва цієї частини весілля *дівич-вечір*. Залежно від домінування певних дій вона мала й інші локальні назви: *молодечий вечір, головиця, дружбини, чоботоносини, заграванки* та ін.

Дівич-вечір відбувався водночас у молодого і молодої або лише в молодої, але з обов’язковою участю молодого з боярами. Він охоплював обрядове розплітання коси молодої на хлібній діжі, на подушці чи на стільці, покритому кожухом вовною догори, одягання

вінка на голову молодої, частування за столом дружок і боярів, обмін подарунками між молодими: молодий з боярами приносив дівчині чоботи (звідси і назва *чоботоносини*) і хустку (чи намітку), а молода обдаровувала його шлюбною сорочкою (вишиваною) або весільною хустиною. Подекуди обмін подарунками виконувався через “післанців”, “послів”.

Однією з головних обрядодій народного весілля був *посад* молодих за столом на кожух або на необмолочених снопах (Полісся). Він відбувався на дівич-вечорі напередодні шлюбу (в суботу) або безпосередньо перед вирядженням наречених до вінчання, обов’язково з материним і батьківським благословенням. Посад міг відбуватися окремо в нареченого і молодої або разом у нареченої.

Історичні й етнографічні відомості свідчать, що церковне вінчання як освячення й офіційне санкціонування шлюбу в давніші часи не завжди безпосередньо поєднувалося з народною весільною обрядовістю і нерідко було відокремлене від неї в часі, хоча згодом воно органічно вросло в неї, стало одним із її обрядових актів і навіть увійшло до системи різних народних ритуальних і магічних дій та ворожінь (наприклад, тримання нареченою цілушки хліба в пазусі під час вінчання, яку наречені з’їдали, виходячи з церкви, та ін.).

Після вінчання молоду заводив на посад брат, дружка чи староста. Тут повинен був здобути або викупити собі місце поряд з молодою і її чоловік, який прибув зі своїм почтом (боярами, свахами) до її хати. Традиційний посад охоплював обрядові дії і церемонії, що вирізнялися місцевою різноманітністю і своєрідністю. Головними компонентами посаду були: зустріч зятя і його гостей у домі молодої, посад молодого за столом біля дружини, частування, розподіл головного весільного хліба короваю, обдаровування молодої її родиною (або обох молодих) з частуванням кожного даруючого короваем або чаркою (*перепій*), зняття вінка і пов’язування молодої хустиною й одягання очіпка, що символізувало приєднання її до жіночого гурту.

Після пов’язання молодої хусткою чи наміткою відбувалося прощання її з дівчатами і подекуди проводи боярами старшої дружки з музикою, співами і частуванням у її домі – *дружчини*. Зі старшою дружкою неodrужена молодь покидала весілля.

Далі відбувалися *виряди* молодої до дому чоловіка з підготовкою скрині-посагу, “продаванням” молодому подушок, прощанням молодої з рідною оселею, батьком-матір’ю, братами-сестрами – зі своїм родом. Проводи і переїзд до чоловіка відбувалися здебільшого пізно ввечері головного весільного дня – *вінчання* (у суботу або в неділю).

З відповідними церемоніями відбувалася зустріч невістки в домі молодого. В окремих місцевостях її переводили через вогонь, а у Карпатах, наприклад, свекруха у вивернутому кожусі переводила через поріг, тримаючи за пояс або руку, обгорнуту хустиною, та ін. Після привітання, вручення подарунків від молодої невістки і частування молодих відводили на шлюбну постіль, яку стелили переважно в коморі на необмолочених снопах жита, пшениці або вівса. В узголів’ї постелі клали спеціальний весільний хліб (*лежень, стульник, пара, короваєць, тещин пиріг* та ін.).

Наступного дня до дому молодого запрошували батьків і родичів його дружини, відбувалися обряди з подякою за дочку, подекуди обрядове вмивання молодих – *митвини*, розбивання горщика з кашею і частування нею всіх присутніх (Середнє Подніпров’я) – так зване *биття каші*. Подавання гостям каші означало закінчення весілля.

До післявесільних обрядів належали частування гостей у молодого (*пропій*), гостина молодого подружжя у батьків молодої, що відбувалася через день-два, тиждень після весілля та прийом у молодого через місяць (*калачини, покалачини, розхідний борщ, свашини* тощо).

Це лише дуже загальна схема характерних обрядово-звичаєвих актів традиційного українського народного весілля. Його дійство у всіх місцевостях України було насичене символікою і магічними діями, спрямованими на забезпечення щасливого життя, плідності та господарських успіхів молодого подружжя, позначене урочистою піднесеністю і високою емоційністю, якої йому надавав спів обрядових весільних пісень. Останні супроводжували, коментували і розшифровували кожну дію, кожний ритуал весільної драми. В Україні створений винятково багатий цикл обрядових весільних пісень, які донесли до нашого часу відгомін глибокої давнини, а подекуди й архаїчні назви.

Святкової урочистості, поважності та певної таємничості надавали народному весільному обрядові його традиційна знакова система,

атрибутика: рушники, виняткова значущість хліба у багатьох моментах весілля, вінки, коровай, гільце, палиці у сватів, старост, бояр, свічки у світилок тощо; характерні для різних місцевостей весільні чини: старости, підстарости, старостини, дружби, дружки, бояри, свахи, світилки, приданки та ін.

Загалом цілісності народного весільного обряду властива поважність, урочистість, гуманістична смислова насиченість, багата емоційність і моральна чистота. У всіх його компонентах – обрядодіях, співах, примовляннях, символіці – закладені установки на чесне трудове життя (“раненько вставай, пізенько лягай – добра доленька буде”), сімейну злагоду, продовження роду, добрі взаємини з людьми. Своєю сутністю весільна обрядовість утверджувала основні народні морально-етичні та звичаєво-правові засади.

З плином часу весільна обрядовість у різних регіонах України зазнавала певних змін – здебільшого скорочення тривалості її загалом чи окремих структурних компонентів. Однак ще десь до 30-х років ХХ ст. вона зберігалася відносно повно. Наступні десятиліття, ламання умов соціально-політичного життя, більшовицьке зневажливе ставлення до народних традицій внесли істотні зміни і в цю сферу. Була передусім змінена традиційна структура весільної обрядовості, фактично перервано її міжпоколінне передавання і спадкоємність. Особливо відчутної шкоди завдали намагання і заходи офіційних “обрядотворців” спростити традиційну весільну обрядовість, звільнити її від “релігійних елементів”, “наповнити” і “збагатити” форми “новим, соціалістичним” змістом, штучно нав’язати певні стандарти.

Втрачено не лише багато компонентів народної весільної обрядовості, а й (що найістотніше) внутрішній взаємозв’язок тих традиційних моментів, які ще побутують у весільних обрядах українського сільського і міського населення, з властивою їм духовною сутністю, гуманістичною морально-етичною спрямованістю й емоційально-психологічною настроєвістю. Збережені традиційні елементи символіки, атрибутики виступають у сучасному весіллі здебільшого як позбавлений глибокого обрядового смислу і контексту антураж, зовнішня декоративність і прикраса. Величезною втратою є посилене зникання традиційного обрядового весільного співу навіть у тих місцевостях, де він донедавна зберігався в живому побутуванні (Карпати, Опілля, Волинь, Поділля, Полісся).

Відновлення, повернення до життя і повноцінного функціонування всього кращого з народних весільних обрядово-звичаєвих традицій потребує вдумливої та наполегливої праці.

ЗВИЧАЇ Й ОБРЯДИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАРОДЖЕННЯМ ДИТИНИ

Етнографічні матеріали засвідчують, що в усіх місцевостях України велику увагу приділяли традиційним звичаям і обрядам, пов'язаним з народженням дитини. Згідно з народними віруваннями, дотримання та виконання відповідних звичаєвих настанов і обрядів – необхідна передумова успішного народження, здоров'я і благополуччя матері, дитини та їхньої щасливої долі.

Цей комплекс обрядовості в етнографії поділяють на чотири групи: *дородові звичаї і обряди; власне народини; післяродові (очисні); обрядові дії, що знаменують “приєднання” дитини до сім'ї, роду, громади.*

Дородові охоплюють низку ритуальних, магічних дій і звичаїв, які виконували вже під час весілля і спрямовувалися на забезпечення плодовитості подружжя, народження синів (розплітання коси молодої хлопчиком, влаштування першої постелі молодих на необмолочених снопах та ін.).

З періодом вагітності також пов'язана низка оберегів, пересторог і вірувань. Старалися якнайдовше приховувати вагітність від сторонніх. Жінці, яка чекала дитину, радили уникати зустрічей з каліками, хворими, негарними на вигляд людьми і, взагалі, поганих вражень, негативних емоцій, щоб це не передалося, не вплинуло на фізичний розвиток плоду. Вона не повинна була дивитися на вогонь і померлого, бити тварин, брати щось чуже, сердитися, сваритися, гніватися та ін. Вважалося, що поведінка матері, її психологічний стан безпосередньо впливають на здоров'я, розвиток, формування характеру і зовнішності дитини ще до її народження.

Звичай велів не відмовляти вагітній жінці, коли вона попросить щось допомогти чи позичити, намагалися задовольнити, коли їй хотілося (“забаглося”) щось з'їсти, випити. Рекомендації, обереги, норми поведінки вагітної, ставлення до неї інших людей ґрунтувалися переважно на народному досвіді та раціональних знаннях народної медицини, розумінні фізіологічно-психологічного стану жінки під час вагітності. Вони мали

багато спільного з аналогічними звичаєвими традиціями в інших народів. Чимало з них продовжує побутувати і в наш час.

Цикл звичаїв і обрядів, якими супроводжувалося народження дитини, зберіг у народному побуті українців ще в ХІХ – у першій половині ХХ ст. багато архаїчних світоглядних уявлень. Поява на світ нової людини – велике таїнство, що вимагало дотримання устійнених традицією ритуалів і звичаїв.

Пологи (*злоги, родиво, народини*) відбувалися в домашніх умовах, але без сторонніх. Постіль породіллі намагалися відгородити “завісою” (рядном чи іншою тканиною), щоб оберекти її та немовля від поганих очей. Приймала пологи баба-повитуха, котру зазвичай запрошували задалегідь. У різних місцевостях України її називали: *баба, бабка, баба-повитуха, баба-бранка, породільна, баба-пупорізка, хрещена баба* та ін. Саме від її знання і вміння залежали значною мірою успішні роди, життя і здоров’я матері та дитини. Повитухи користувалася пошаною в народному середовищі.

Окрім безпосередніх заходів щодо прийняття дитини, баба-повитуха виконувала певні обрядові дії, що також додавало їй поваги: розв’язування вузлів, відмикання замків, розплітання кіс та інше для полегшення пологів, відсікання пуповини хлопчикам на сокирі, поліні, а дівчинці на веретені, прядильному гребені, щоб прищепити їм навички до основних видів сільськогосподарської праці; закопування посліду (*місця*), перше купання дитини тощо. Бабці навіть надавалося право охрестити хвору, вмираючу дитину. Пуповину зав’язували конопляним прядивом *матіркою*, “щоб дитина була плодовитою”, “щоб у жінки діти велися”. Коли вже не хотіли мати дітей, то зав’язувала лляним прядивом. Зав’язуючи, баба-повитуха примовляла: “Зав’язую щастя, здоров’я і многії літа”, “Зав’язую тобі щастя і здоров’я, і вік довгий, і розум добрий”.

Вагомим ритуалом після народження дитини була перша купіль. Її супроводжували певні дії і словесні формули, в яких зберігся відгомін давніх вірувань у магічну силу води, слова і першого (ініціального) стикання дитини з різними життєво необхідними предметами. Першу купіль розглядали не лише як очищення, а й як охорона дитини від злих духів. До першої купелі додавали свяченої води, вкладали лікарські трави, шматок хліба чи трохи зерна, кидали срібні або золоті монети.

Подекуди до першої купелі дівчаток доливали меду, молока, клали голку (Гуцульщина), хлопчикам клали свердло, щоб умів майструвати (Бойківщина). В новіший час до цих та інших предметів додалися ручка і олівець, аби дитина була розумною, добре вчилася. Коли хтось заходив до хати під час першої купелі, повинен був укинути якусь монету. Воду з першої купелі годилося вилити вранці в якийсь “незахідний” куток (куди мало заходили) або ж під плодове дерево, щоб дитина добре росла.

Вірування в магічну силу води простежується і в народних **очисних обрядах** жінки-породіллі та баби-повитухи. Вважалося, що жінка після пологів – “нечиста” і може зашкодити людям, що стикаються з нею, негативно вплинути на врожай, сімейний достаток тощо. Тому годилося якнайшвидше охрестити дитину, після чого баба-повитуха проводила обряд “очищення” породіллі та себе (*зливки, очищення, зливання, проща, злиття на руки* та ін.). Цікаво, що не провівши цього обряду, пупорізка не мала права приймати пологи в інших жінок. Скрізь в Україні обряд “зливок” відбувався зі свяченою або “непчатою” (вперше зачерпнутою вранці з криниці) водою. Баба-повитуха скроплювала породіллю, до трьох раз давала їй надпити води або змивала зовнішньою стороною долонь її руки і лице, проказуючи молитви чи побажання. Породілля своєю чергою зливала на руки повитухи, обдаровуючи її – підносила хліб, сіль, кусок полотна, хустку або намітку тощо. Народнозвичаєва процедура очищення доповнювалася церковним ритуалом *виводу* через 40 днів від *пологів*, після чого породілля вважалася повністю очищеною.

Подекуди в народних обрядах збереглися обсушування дитини після першої купелі біля палаючої печі (Закарпаття), запалювання свічки після народження дитини, світло якої, згідно з віруваннями, оберігало породіллю і немовля від злих сил та ін.

Упродовж кількох днів після народження дитини звичаєво устійненим в українців було відвідування породіллі заміжніми жінками з родини, сусідів, подруг із поздоровленнями й обов’язковим принесенням традиційних для такої okazji продуктів (сиру, масла, калача, каші, сирих яєць тощо).

Попри доброзичливий гуманний смисл, цей звичай належить також до групи післяродових обрядових дій, які означають і

прилучення дитини до ширшої родинної і позародинної спільноти. Ще більше ця тенденція виражена в інших традиційних післяродових актах: виборі імені (за церковним календарем відповідно до дня народження чи, як було поширеніше, надання новонародженому імені дідуся, бабусі або когось іншого з предків); хрещенні з обов'язковою участю хресних батьків (кумів), яких запрошували з родини або друзів. У деяких місцевостях запрошували “в куми” кілька пар. Згодом похресник називав їх: *хресний, хресна, матка, батько, нанашка, нанашко*. Якщо в сім'ї “не велися” (вмирали) діти, то, щоб зарадити цьому, в деяких місцевостях України побутував звичай імітації продажу новонародженого кумам через вікно.

Церковне хрещення також зазвичай супроводилося різними народними звичаями, магічними діями і замовляннями. Перед хрещенням дитину клали на кожух, на стіл, на піч, поміж буханцями хліба, що повинно було забезпечити їй достаток, тісний зв'язок з домашнім вогнищем, оберігти від зла. І тут головна обрядова роль належала бабі-повитусі: вона готувала пелюшки, сповивала дитину, передавала її кумам, примовляючи: “Нате Вам новонароджене, а нам принесіть молитвенне і хрещене” (Слобожанщина), інколи несла немовля аж до церкви і лише там передавала кумам, пильнувала, щоб робилося все, “як годиться”. Вважалося, що дитину треба нести до хреста лише на правій руці; при ній мали бути традиційні обереги (часник, сіль, шматок хліба, а інколи й цілий буханець).

У різних місцевостях України побутували й інші звичаї, які повинні були оберігати дитину, забезпечити їй щасливе життя, символізували прилучення до сім'ї та громади. Загальноприйнятим звичаєм було святкування, урочисте відзначення народження дитини, на яке запрошували родину, кумів, сусідів. Цей давній звичай у християнський час переважно приурочували до дня хрещення. На хрестинну гостину (*хрестини*) приносили подарунки: полотно, хліб, яйця, а в наш час ще й цукор та інші продукти. Частування гостей, серед яких головними особами вважалися баба-повитуха і куми, супроводилися примовляннями і побажаннями. У багатьох регіонах України складовою хрестин були й спеціальні обрядові пісні (*хрестинні, народинні*), в яких возвеличували новонароджене дитя, його батьків та кумів, висловлювали подяку бабі-повитусі та різні добрі побажання:

*А в нашого кума весела гостина,
Най ся му ховає на радість дитина.*

Традиційно визначали і набір страв на хрестини. Майже повсюдно обов'язково готували кашу (мабуть, залишок давніх жертвувань у вигляді зернових). На теренах Полісся побутовали цікаві обрядодії з кашею: повитуха або хресний батько за столом піднімали горщик з кашею, бажаючи добра і щастя, мов “зірок на небі”. А на Середньому та Східному Поліссі відомий звичай “розбивати кашу”, тобто розбивати горщик з кашею, якою частують гостей, котрі платять за це пожертвами для дитини, породіллі чи баби-повитухи. На Гуцульщині зберігся давній звичай обтинання дитині волосся на хрестинах. Подекуди після хрестин проводили ще й *калачини* – в одне зі свят батьки дитини відвідували кумів з калачами, обдаровували їх. Усі ці обрядодії символізували прилучення дитини до роду.

Після хрестин також практикували різні охоронні дії для захисту дитини та матері від шкідливого впливу злих сил і духів, “поганих очей” – вроків. У колиску клали металеві гострі предмети (ніж, ножиці, голку), вірячи в їх магічну силу. На руку дитині пов'язували червону стрічку або нитку – “від уроків”. Спеленану дитину перев'язували червоною крайкою.

Через рік після народження відбувався обряд *пострижин* – дитини першого постригу. У більшості регіонів України ці обрядодії носили вузькосімейний характер, а на території Середнього Подніпров'я, Східному Поліссі та Слобожанщині вони проходили досить урочисто, з участю кумів і з гостиною. Цей звичай мав традиційні ритуальні елементи: спочатку кум чи кума вистригали волосся над чолом, потилицею, вухом, потім достригали, ховали волосся або зберігали, пускали за водою, спалювали. На західноукраїнських землях зафіксовані лише окремі елементи обряду першого постригу.

Зібрані упродовж XIX – початку XXI ст. етнографічні матеріали про родильні звичаї та обряди українців доносять до нас багаті архаїчні елементи і різноманітність їх локальних варіантів. У побутованні вони не завжди осмислювалися відповідно до первісної магічно-символічної значущості. Проте оберігалися порівняно стійко, оскільки народна традиція поєднувала їх з життєво важливою функціональністю: успішним народженням, здоров'ям матері та

дитини, благополуччям і щастям новонародженого. Це основні мотиви всього комплексу народних звичаїв і обрядів, їх практично-раціональних і магічно-ілюзорних, забобонних елементів.

У наш час і в цій сфері народних традицій сталися значні зміни. Забулися, злегковажилися не лише різні магічні ритуали, а й чимало раціональних моментів, які виконували охоронно-профілактичні функції, посилювали сприйняття гуманістичної сутності акту народження дитини, символізували прийняття народженого у сімейний і громадський колектив. Ті моменти традиційної родильної обрядовості, що зберігаються (відвідування породіллі, обдарування матері й дитини, перша купіль, гостина тощо) побутують здебільшого без їх колишнього ритуально-магічного осмислення.

ПОХОРОННІ ТА ПОМИНАЛЬНІ ЗВИЧАЇ І ОБРЯДИ

У звичаях і віруваннях українців, пов'язаних зі смертю людини, простежується нашарування елементів різних часів і культурних рівнів: архаїчні язичницькі уявлення про смерть, загробне життя і вплив покійників на живих поєдналися з пізнішими християнськими, утворивши складний смислово-емоційний комплекс. У ньому виділяються три цикли: перший *пов'язаний з актом смерті*; другий – *з похоронами*, третій – *післяпохоронні звичаї та обряди*, в тому числі й поминальні.

Перший цикл охоплює традиційні дії, якими супроводилося наближення смерті, спорядження покійника. Про наближення смерті здогадувалися не лише на основі стану здоров'я людини, а й різних прикмет, що начебто віщували її: виття собаки, крик курки півнячим голосом, крик пугача над хатою, погані сни, тріщини на стіні та ін.

Людина, котра помирала, повинна була попроситися з рідними, близькими, знайомими, попросити вибачення за вчинені кривди й образи, а також виявити свою останню волю. Коли помирав батько, то, згідно зі звичаєм, він “мав зробити лад” між дітьми, тобто при свідках сказати або письмово оформити, “що кому належиться”, скласти – *заповіт, завіщання, тестамент*, якщо це не було зроблено раніше.

Коли ж помирали парубок або дівчина, вони обов'язково прощалися зі своїми коханими, бо інакше було б погано і для померлого, і для

того, хто залишається жити. Передсмертні приготування охоплювали й останню сповідь та причастя.

Смерть трактували як розлучення душі з тілом. За поширеними уявленнями, душа виходила з людини горлом у вигляді пари, мухи, метелика. Вважалося, що добрі, справедливі люди помирали легко, а злі, котрі за життя коїли лихо, зналися з нечистою силою, мали тяжку смерть (“яке життя, така й смерть”). Недоброю вважалася і раптова, “нагла” смерть, коли людина не встигла належно до цього приготуватися. У випадку важкої смерті відчиняли двері, вікна, треба було розв’язати вузли, розстебнути гудзики в одязі присутніх. При помираючому не годилося плакати, робити таке, що б тривожило його, чим можна було “збити його з дороги”. В руки помираючого вкладали запалену свічку (*громницю*).

Коли людина помирала, їй закривали очі й починали голосити (*заводити, плакати, йойкати*). Розрізняються голосіння: дітей за батьком, матір’ю, матері за сином або дочкою, жінки за чоловіком тощо. Вони – один із видів усної народної творчості, подекуди їх виконували і наймані голосільниці. Фольклористи й етнографи зібрали великий матеріал про українські народні голосіння. Я. Головацький у 30-х роках ХІХ ст. записав зразки голосінь у с. Сихів на Стрийщині (Львівська обл.):

*Ой таточку, мій голубоньку,
Та вже ж нас покидаєш.
В яку ж ти ся дороженьку вибираєш?
В яку сторононьку?
Не лишай же нас, бідненьких сиротяточок,
Без потішеньки, без порадоньки. Йой!*

Сповіщали про смерть звуками церковного дзвону, а на Гуцульщині також трембітанням і запалюванням ватри біля хати померлого. Подекуди на вікно знадвору вішали рушник або перемітку. Покійника обмивали й одягали в “приготовлене на смерть”. На Гуцульщині одягали ще помираючу людину в святковий одяг, той, що покійник любив і приготував собі.

Майже скрізь в Україні жінки намагалися “зберегти на смерть” шлюбний одяг. Обмивали й одягали покійника жінки старшого віку, котрих на Східному Поліссі називали *рядільниці*. Наряджали тіло на

лаві під вікнами головою до покуття або на столі чи спеціально підготованому катафалку. В поховальному одязі ще не одруженої молоді повсюдно використовували елементи шлюбного вбрання (*вінки, стрічки, фата*).

Певні звичаї були пов'язані з виготовленням домовини (*деревища, труни*), її робили майстер або, як на Гуцульщині, сусіди біля хати померлого, не отримуючи за це жодної плати, а лише *почастунок*. Ті, хто відвідував померлого, повинні були “змовити молитву” за його душу. Біля тіла покійного годилося постійно бути комусь із рідних, знайомих, не спати, пильнувати, згадувати добрі справи померлого, розповідати різні бувальщини. На Гуцульщині звичай групового перебування біля тіла покійника ввечері та вночі називали *посижінє*. Подекуди в Карпатах, на Закарпатті, в деяких місцевостях Полісся донедавна зберігався давній звичай влаштовувати забави при померлому, – щоб розважити його родину, не дати заснути присутнім. Найвідомішими з цих ігор, які часто мали характер побутових сюжетних сценок, були *грушки, лопатки, лубки*.

У звичай увійшов і релігійний елемент читання “Псалтиря” при померлому.

Церковна обрядовість похорону скрізь поєднувалася з різними народними звичаями: прощання родини з померлим перед закриттям домовини, розв'язування всього зав'язаного на покійнику, обсіпання зерном місця, на якому лежав померлий, потрійний обхід родинною столом з покладеними на ньому хлібом, сіллю, потрійне доторкання домовиною порогів при винесенні тіла (прощання з домівкою), обсівання домовини зерном на подвір'ї, посівання маком за домовиною (щоб померлий не повернувся) та ін. Домовину покривали полотном або рушником, куди клали хліб. Подекуди хліб несли за домовиною. На Гуцульщині, Буковині був звичай роздавати речі померлого, в деяких інших місцевостях після похорону неодружених роздавали їх товаришам рушники, стрічки, ділили коровай. Ще до ХХ ст. подекуди в Карпатах зберігся старовинний звичай, що тіло померлого в будь-яку пору везли на кладовище на санях, запряжених волами.

Певними узвичаєними особливостями вирізнялися похорони самогубців: їх ховали на перехрестях доріг, на межі сіл або ж за межею посвяченого кладовища. На їхніх могилах садили терен, перехожий

повинен був кинути на могилу чи місце самогубства галузку, пучок соломи або камінь.

У різних формах трансформований давній **звичай поминок**, поминального обіду (*опроводу, обіду, кошани, мерлин*) відразу ж після того, коли домовину винесли з хати до сіней чи на подвір'я (Холмщина, Гуцульщина), на кладовищі після поховання (Полісся), в будинку померлого після похорону (більшість місцевостей України). Цей звичай пов'язаний з віруванням, що душа померлого впродовж 40 днів повертається в певні дні додому, потребуючи, аби про неї згадували, чинили відповідні відправи та обряди для того, щоб її нагодували. Тому поминки справляли також у три, сім, дев'ять, 30, 40 днів і в роковини смерті.

Дотепер збереглися, крім поминання в день похорону, також поминання через дев'ять днів (*дев'ятини*), 40 (*сороковини*) і через рік (*роковини*). Обрядовою стравою поминок вважалася кутя, коливо – пшенична каша з медом. Подекуди як спеціальний харч “для душі” вживали так званий *канун* – мед у мисці з крихітками білого хліба, а також страви, які померлий любив за життя. Покійних поминали і під час загальних поминальних днів: на другий чи третій день Великодня, в першу неділю після Великодня (*Фомину, Провідну*), провідний понеділок або вівторок, коли відвідують могили родичів.

Обов'язком живих членів сім'ї здавна вважалося утримувати в належному порядку могили померлих, дбати, щоб на них були відповідні пам'ятники – дерев'яні або кам'яні хрести, надгробні плити – і виконували узвичаєні традицією обряди. Порушення цих звичаїв вважалося провиною перед померлим, це осуджували люди.

Загальна структура і різноманітність локальних варіантів народних похоронно-поминальних обрядів і звичаїв українців містять в основі вірування й уявлення про потойбічний світ, існування реальних зв'язків і взаємодії померлих з живими нащадками. Вони спрямовані на забезпечення благополуччя душі на “тому світі”, “у царстві небесному”, а також на охорону живих від шкідливого впливу мерця.

Багато з традиційних народних похоронно-поминальних звичаїв та обрядів збереглося до нашого часу. Щоправда, чимало з них втратили магічно-ритуальне осмислення і вживаються переважно в атрибутивному, знаковому значенні – як дотримання звичаю, традиції, уваги, пошани й любові до померлої людини.

Сімейні звичаї й обряди становлять вагомий підрозділ традиційно-побутової культури нашого народу. Вони мають глибоке гуманістичне спрямування, ідею утвердження високого морально-етичного статусу сім'ї, ролі та значення в ній людини. Багатство архаїчних елементів і локальних різновидів, варіантів засвідчує давнину походження української народної сімейно-побутової обрядовості, її популярність і стійкість. Збереження та відродження багатьох елементів цих традицій у сучасному побуті може бути чинником збагачення духовності сучасної людини, але для цього потрібна вдумлива і цілеспрямована праця.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Борисенко В. К.* Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1988. 190 с.
- Боряк О.* Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. К.: ІМФЕ НАН України, 2009. 398 с.
- Вовк Хв.* Шлюбний ритуал та обряди України // *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. К.: Мистецтво, 1995. С. 219–323.
- Гаврилюк Н. К.* Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). К.: Наукова думка, 1981. 281 с.
- Голосіння / упорядк., підготовка тексту, передм., комент., покажчики Ірини Коваль-Фучило. К., 2012. 792 с.
- Грушевський М.* Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. К.: Либідь, 2006. 254 с.
- Гузій Р.* З народної танатології: карпатознавчі розсліди. Львів: ІН НАН України, 2007. 351 с.
- Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К.: Наукова думка, 1974. 159 с.
- Колесса Ф.* Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 2001. Т. 242. Праці секції етнографії і фольклористики. С. 7–82.
- Конобродська В.* Поліський поховальний і поминальні обряди. Т. 1. Етнолінгвістичні студії. Житомир: Полісся, 2007. 356 с.
- Кушнір В. Г., Петрова Н. О.* Традиційна весільна обрядовість українців Одещини (20–80 ті рр. ХХ ст.). Одеса: Гермес, 2008. 255 с.
- Масрчик М.* Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. К.: Критика, 2011. 325 с.
- Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. К.: Дуліби, 2008. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. 400 с.

Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у п'яти томах. Т. 5: Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків / наук. ред. М. Гримич. К.: Дуліби, 2015. 431 с.

Несен І. І. Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина ХІХ–ХХ ст.). К.: Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. 276 с.

Сушко В. Життя незкінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ–ХХІ ст. Харків: О. В. Бровін, 2012. 234 с.

Хрестинні пісні / зби́рала та упорядкувала Г. Со́кіл. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. 207 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Традиційні заборони для вагітної жінки.
2. Очисні обрядодії для породіллі та немовляти.
3. Традиції відзначення родин та хрестин.
4. Основні етапи передвесільного циклу весільної обрядовості українців.
5. Коровай як один з основних атрибутів традиційного українського весілля.
6. Традиційні весільні чини в українців.
7. Способи полегшення смерті.
8. Основні атрибути в поховальній обрядовості.
9. Традиції поминання покійників в українців.
10. Традиції поховання людей, які померли несправедною смертю.

Розділ XVIII

КАЛЕНДАРНА ОБРЯДОВІСТЬ

Календарна обрядовість є одним із найяскравіших виявів духовної культури народу. Вона доволі пластична, оскільки закономірно піддається впливу тих змін, які щораз відбуваються у традиційній матеріальній культурі, побуті тощо. Водночас певні її елементи, іноді навіть втрачаючи первісну внутрішню форму, відносно стійкі й марковані глибоким ступенем архаїчності.

Триб життя українці віддавна визначали не за числами, а за народно-церковними святами, поділяючи їх на так звані “рокові” і “присвятки”. На рокові робити нічого не можна було, а у присвятки – тільки на толоці. Навіть у присвятки не виконували певних робіт: не прями, не шили, не золили тощо. Регламентуюче значення водночас виконували окремі роки (як-от високосний), тижні (Провідний, Русальний та ін.), дні тижня (“чоловічі” й “жіночі”; “важкі” й “легкі” та ін.), фази місяця (“молодик”, “підповня”, “повня” і под.), пости (Великий, Пилипівка й ін.), поминальніці (вілії, “діди” й ін.). Увесь календарний рік був насичений численними звичаями та обрядами, здебільшого пов’язаними зі сезонними господарськими роботами.

Першим зимовим святом є **Введення у Храм Пресвятої Богородиці** (*Введення, Введеніє, Введеньки*; 4 грудня). У народі казали: “Введення прийде – свят наведе”, чи: “Введенне заведе, а Варвара заварить, а Ганна помаже, а Микола мости помостить, – ди й приєде Коляда в гости”, – визначаючи цими приказками лік зимовим святам. Від Введення аж до Благовіщення побутувала сувора заборона рухати землю. Подекуди цей день називали *Першою колядою* і робили до вечері кутю або киселицю. Повсюдно від Введення починали розчувати колядки (хоча спорадично колядувати вже можна було після початку жнив чи “від гречаного снопа”).

Першого відвідувача оселі на Введення називали “полазником” і вважали, що від нього залежить добробут сім’ї на цілий рік. На Різдво полазниками були перші колядники, на Василя – посівальники, однак введенського полазника нерідко сприймали “*на цілий рік найстаршим*”.

За полазника воліли хлопчика або “поредного” і небідного мужчину, подекуди – жида (але не лихваря), старця-прошака. У горах сподівалися

приходу полазника з нижнього кінця села, бо якщо прийде зверху – “то цілий рік буде йти зверху вниз все, що є в хаті”. На Введення і на Різдво як полазника могли заводити до хати і пригощати ритуальними стравами ягня, теля, вола, корову чи коня (“аби сідала худоба”), собаку (бо “він нелукавий”).

Небажаним полазником була жінка (“бо то дірявий полазник”) чи стара баба (“бо то вже ціла відьма хіба би зайшла”), – після їхніх відвідин цілий рік битиметься посуд, “не буде щастя цілий рік”. Виняток робили для малих дівчаток (іноді вважали, що як зайде хлопчик – корова отелиться бичком, а як дівчинка – теличкою).

Полазник благословив хату, казав: “Щастя-здоровля вашій хаті!”; “Христос ся раждає! З святами! Дай, Боже, щасливо!” (на Різдво); віншував “З Новим роком поздоровляю!” (на Новий рік). Його гостили, чим мали ліпшого: дітям давали цукерки, гроші тощо; дорослих вгощали свіжою стравою і горілкою.

Вірування у “полаз” оперті на уявленнях про посмертне існування душі. Полазником має бути “щира”, “чиста” душа; водночас полазник-людина нерідко має бути “чужим”, що сигналізує про його символічну належність до іншого, потойбічного світу. Пригощання полазника можна прирівняти до подавання “запростибіг”, щоб “ситі” душі покійних предків сприяли у господарстві.

На **Вмуч. Катерини** (*Катерини*; 7 грудня) дівчата “прикликали долю”: зібравшись у яку-небудь хату, варили кашу з пшона й маку і почергово лазили на ворота, примовляючи: “Доле, ходи до нас вечеряти”. У воду ставили декілька вишневих прутів: якщо до Різдва вони розцвітали – це віщувало швидке заміжжя.

Надзвичайно розмаїтими були дівочі гадання у надвечір’я **Ап. Андрія Первозванного** (*Андрія*; 13 грудня). Вони налічують десятки варіантів. Одним із найпоширеніших було гадання з “балабушками”: дівчата у роті приносили з джерела чи потоку води, на якій кожна замішувала собі маленьку булочку. Спечені балабушки мастили салом і клали на ослоні, заслінці чи коло порога. Після того впускали зголоднілого за день соба-ку: чию балабушку він вхопить першою – та найшвидше мала вийти заміж; чию не зачепить – ще дівуватиме; чию затягне десь під піл і там залишить – буде покриткою (хлопці на збитки намагалися добре нагодувати собаку, чим завдавали дівчатам неабиякого жалю).

Іншим поширеним гаданням було розсівання льону чи конопель знадвору по вікнах хат, у яких були хлопці (або ж по хаті, на дворі, на смітнику, на дереворубі). При цьому дівчата примовляли: *“Андрію, Андрію, я (на тебе) коноплі сію, по стану волочу, віддаватися хочу”*, чи *“Андрію, Андрію, ти коноплі сію, споднями волочу, бо сі віддавати хочу”*, *“Андрію! Лен на тя сію, дай ми, Боже, знати, з ким тя буду брати”*. Заволочували посіяне ногавицями (запаскою, поясом) і клали їх на ніч під голову. Хто присниться – той і суджений. На Гуцульщині дівчина розсівала насіння на дереворубі, розібравшись до голого. Хлопець же намагався у той час вкрасти її шати, які віддавав лише за цілунок.

Повсюдно в Україні дівчата рахували кілля тину, називаючи один кілочок “молодцем”, а другий – “вдівцем”: останній визначав, за кого вони вийдуть заміж.

Обрядовою забавою на Андрія була так звана “Калета”. До сволока на відстані росту людини підвішували круглий намащений медом корж з отвором посередині, що мав назву *калета* (*калита, коляда, бала, король*). Біля коржа сідав парубок-“писар”, котрому давали в руки “квача”, вимащеного розбовтаною сажею. Хлопці почергово під’їжджали до коржа верхи на коцюбі. Між “вершником” і писарем відбувався такий діалог: “Їду, їду калети кусати!” – “Не смійся, бо я буду по зубах писати!” – “А я вкушу!” – “А я впишу!” Відтак “вершник” намагався відкусити коржа: якщо при цьому засміявся, то дійсно “писар” мастив його сажею по обличчі, до загального задоволення.

Однією з андріївських забав була гра “Пекти гусака”: дівчина мала поцілувати хлопця, а як не хотіла, то її обмашували сажею з комина, могли на покару дати завдання вити по-вовчому в комин тощо. Забави нерідко тривали за північ. Пісень, однак, не співали.

Хлопці у ніч на Андрія, як і на Багатий вечір, “робили збитки”. Збитки мали бути “не злі, а щоб смішно було”. Постраждати від витівок хлопців, побачивши вранці воза чи сани у себе на хаті, міг кожен господар. Водночас бешкети мали й соціорегламентуюче значення. Наприклад, міняли місцями хвіртки з обійстя дівчини на виданні та її обранця, натрушували соломою стежку між їхніми хатами тощо. Діставалося й тим господарям, які не пускали дівчат на вечорниці, а в деяких селах парубки обливали водою тих жінок, про яких у селі ходила погана слава.

17 грудня, на **Вмуч. Варвари** (*Варвари*), варили вареники, про які говорили, що вони теж великомученики, бо ж в окропі кипіли. Вважали, що від Варвари дні ставали довшими, через це казали: “Варвара ночі ворвала, дня приточила”.

19 грудня – **Миколая Чудотворця** (*Миколи, Зимового Миколи*). У цей день нічого не робили. Було повір’я, що святий Миколай нібито розганяв вовків. Від Миколи часто починалися морози, через це казали: “Варвара заварить, а Микола – поставить коло” (або “пригвоздить”). На значній частині західноукраїнських земель діти вірять, що уночі св. Миколай приносить чемним подарунки, а неслухам – різку під подушку.

На **Зачаття св. Анни** (*Ганни*; 22 грудня) провідували зимівлю бджіл, щоби добре роїлись.

Вірили, що якби на **Преп. Даниїла Стовпника** (*Даниля Стовпника*; 24 грудня) хто прях, то би стовпом став. Гріхом було у цей день і щось різати.

Звичаєво і духовно багатим було відзначення свят різдвяно-водохресного періоду, насамперед **Різдва Христового** (07.01), **старого Нового року** (14.01) і **Богоявлення Господнього** (19.01). Особлива урочистість і глибока символіка притаманна надвечір’ям цих свят – *Віліям*.

Єдність різдвяно-водохресних свят проявляється у кількох площинах. Зокрема, залежно від місцевості, у різний час виконували тотожні ритуальні дійства: перев’язували дерева перевеслами, загодовували худобу, гадали на врожай чи долю, закликали Мороза та ін. Навіть поняття *Щедрого вечора* локально співвідноситься або з Новим роком, або з Йорданом. З іншого боку, спостерігається й певна послідовність: якщо перед Різдвом “зустрічали діда”, вперше варили кутю, запрошували душі померлих, то наприкінці свят “прощалися з дідом”, “проганяли” кутю, а душ, як правило, вже не запрошували. Також від надвечір’я Різдва до Василя чи Йордану на столі лежав ритуальний хліб, у кутку стояв необмолочений сніп тощо.

Від Різдвяної вілї до свячення Йорданської води дотримувалися заборони їсти надворі, нібито щоб не обмовляли люди або, за іншою мотивацією, щоб птахи і миші не поїли врожаю, “*надвір нічого погане не буде заходити*”. У цей період категорично заборонялося

підбілювати хату, що пов'язують з уявленнями про померлих. Упродовж різдвяних свят не пекли хліба, *“бо сухий буде вельми год, дощу не буде”*, не дозволялося рубати. На всі три Вілії зоряна ніч і багато інею віщували врожай (на Славутщині зоряну ніч перед Різдвом вважали сприятливою *“на людей”*, перед Новим роком – *“на худобу”*, а вже перед Йорданом – *“на врожай”*). Курей увечері перед Різдвом чи Новим роком годували у *“загорожі”* з крайки чи в обручі з бочки, *“аби не ходили по сусідах нестися”*. Кликali їх тихо, аби не чула чужа газдиня і не *“відбрала”* яєць. На будь-яку з Вілій не вільно було сваритися, лаятися, обманювати, щоб не було цього й упродовж року. Зі всіма належало поводитися широко, по-совісті, навіть з котом. Якщо був із кимсь посварений, бажано було примиритися.

Навечір'я Різдва називають у народі *Святий вечір, Вечеря, Вілія, Перша вілія, Різдяна вілія, Перша кутя, Кутя, Багата кутя, Посна коляда, Коляда*.

У день перед Різдвом вставали щонайраніше, щоб і цілий рік скоро справлятися, не засинати до роботи. Основну роботу робили заздалегідь, на три дні свят. Чоловіки нарізали січку, готували підстилку, робили все біля худоби і надворі. Жінки вибілювали, прали, прибирали в хаті. Діти допомагали старшим. Хата набирала святкового вигляду: *“трагарі”* (сволоки) на свята білили або мастили фарбою, вбирали паперовими квітами; різдвяними прикрасами – солом'яними ланцюжками, *“павуками”* тощо. До Святої вечері все мало бути *“запораним”*, прибраним. Приготування завершували до захід сонця: *“Шоб вже після заходу не готувати, бо не будеш цілий рік справлятися”*, *“Хто раньше повечеряє, раньше впорається в полі”*. Вечеряти сідали з першою зорею.

Вечерю починали готувати ще від ранку. На столі неодмінно має бути ячна чи пшенична кутя й узвар зі сушених яблук, груш та інших плодів. Окрім того, на столі були зазвичай пісна юшка з рибою або грибами, каша, гриби, голубці, риба, вареники з капустою, киселиця, пиріжки з грушами, яблуками, сливами, – усього дванадцять пісних страв.

Переважно, на різдвяні свята випікали обрядові хліби. Зокрема, на Західному Поліссі до Коляди (також і до Нового року) пекли *пиріг* або *паляницю*: вони були з кращого борошна, ніж звичайний хліб, і

присипані борошном. На заході Бойківщини з “разової” муки пекли прісну *паланицу*, чи *підпалюх*, яку також посипали маком. В окремих селах від Святвечора до Нового року на столі лежав посипаний маком плетений *струцель*. На Волині й спорадично на Поліссі пекли *книші*: на хлібині перед випіканням склянкою робили “форму” – “душу”; були подовгасті книші зі складеного “човником” тіста; книші з начинкою і без. Книша клали на сіні біля куті та різдвяного снопа, ним накривали кутю. На “душу” ставили сіль і свічку, іноді – часник. Як правило, книш лежав на столі на сіні упродовж усіх свят, а після Хрещення його віддавали священикові чи розпарювали і їли самі, частину даючи худобі. На Богородчанщині до Святвечора обов’язково пекли *василіника* – високу круглу хлібину з пісного тіста, посипану борошном і маком, на якій зверху виробляли “косички”, колоски, дубові листки, хрестика тощо. Споживали цю хлібину переважно вже аж на Василя чи на Йордан.

Для куті щорік купували нового горщика. На покуть кутю господиня несла в рукавицях, при цьому вона чи діти квоктали, “*щоб велися квочки у господарстві*”. Горщик з кутею покривали книшем чи паляницею, а знизу підстеляли в’язаночку сіна, бо це ж “*Ісус Христос на сені родився*”. Біля горщика запальювали свічку.

Як уже господиня поставила на стіл кутю, господар зі свяченою водою і хлібиною йшов до стодоли. Там брав гарний вівсяний чи житній сніп (часто – “*зажинок*” чи “*обжинок*”), околіт соломи чи оберемок отави. По цьому в деяких місцевостях ще робив обхід хати, починаючи “з долу” зі східного кута. “За сонцем” тричі обходив хату, дзенькаючи клевцем по косі (“*аби проходили косовиці, жнива благополучно, аби зле д’хаті не лізло*”) чи косою об вугли хати (“*аби грім не попадав в хату*”). Під час обходу хату обсівали “тріскучим” маком або вигорненим після випікання хліба попелом, обкурювали димом від грані.

У хату господар заходив зі словами: “*Добрий вечір! Іде до хати сніп, шоб всі були здорові на всьой вік!*”, “*Добрий вечір, прийміть нас на свята*” тощо. Йому відказували: “*Добрий вечір. Приймаємо*” чи ін. Перед порогом стелили кожуха. Господар цілував хліб і клав його на стіл, ставив снопа на покуті (“*шоб урожай був*”), околіт чи в’язанку соломи або отави стелив по долівці, під настільник стелив сіно.

Необмолочений сніп (*дідо, дід, дідух, дідуган, дідунь, коляда, сніп*, подекуди – *баба*) стояв на покуті до Нового року або ж і через усі свята – до Богоявлення чи до Івана.

Розстелені по долівці соломі чи отаву, подібно до снопа, також називали *дідо, дід, дідух*, нерідко – *баба*. Стелили “діда” по всій долівці або лише під столом чи від стола до порога. Для дітей у нього сипали ліскові горішки, монетки. Діти збирали їх, бавилися, переключувались по настеленому, при цьому наслідували голоси домашніх тварин, “аби велися”. Зранку на Різдво або на другий чи третій день свят “діда” з долівки замітали і ритуально спалювали.

Перевеслами з околота, яким застеляли долівку, ще до святої Вечері в’язали плодів дерева, “*щоби не упустили цвіт, щоби родили дерева*”, “*коб щедри були, коб родили*”. Часто це робили перевеслами з покутного снопа перед Новим роком або перед Йорданом, на Йордан чи на Івана. Перев’язував зазвичай господар, іноді роззувшись до босого (“*щоб бути здоровим*”), йому допомагали діти – “*коб воно росло, бо воно вод старого не росте*”. На Зарічненщині перев’язувати дерева йшли зі скибкою хліба чи з першим спеченим млинцем (їх по тому віддавали з’їсти дітям чи собаці), на Кременеччині – з хлібиною і кутею (трохи куті кидали й під дерево). Неродючі чи загалом усі дерева “лякали”: постукували палицею чи злегка цюкали сокирою, зі словами: “*Як ти на другий рік не вродиш, то я тебе зрубаю*” чи “*Досить спати. Ісус Христос народився – і ти роди!*”, “*Роди, не спи!*” тощо.

Отаву під настільником трактують по-різному: “*бо то Ісус Христос на сніни родився*”, “*коб завжди стіл повний був*”, “*щоб росло сіно*”, “*коб мороз був менший*”, “*аби сі худоба вела*”. По святах, найчастіше на Марії або на Йордан, це сіно віддавали корові; тримали, щоб дати їй, аби легше телілася чи після отелення; зберігали, щоб посадити квочку.

Зверху на отаві на сході Бойківщини клали ще прибраного обжинкового вінка, “вінця”. Вінок не мав бути порожнім, “*щоб пусто не було*”, – у ньому господиня ставила миску з кутею або клала “василініка”. Наприкінці свят вінка палили разом з “дідом”-снопом і “квіткою” з “василініка”.

У багатьох селах клали під обрус на чотирьох кутах столу по зубцю часнику – “*щоб добре родив*”, “*щоб здорові люди були*”, “*аби всяке лихе з хати...*”

Поки ще самі не вечеряли, належало добре погодувати худобу. Крім сіна, їй належали хліб з сіллю, а то й кутя, вареники, навмисно випечені “пирожок”, “поскрібтушка”, “паляниця”, “перепічка” тощо. Існує повір’я, ніби у різдвяну ніч воли говорять між собою, тому їм і взагалі худобі давали в цю ніч багато корму (Так само говорять і про ніч перед Новим роком).

На Святвечір також ворожили: на врожай, майбутнє заміжжя та ін. Під час вечері з-під настільника витягали декілька стеблин і по їх довжині гадали на врожай льону (*“як довге, то в тої дочки хороший льон виросте”*) чи на долю (*“чим довшу витягнув, тим довше буде жити”*). Дівчата перед вечерею “бренькали” надворі ложками: *“Де пси загавкали – то в ту сторону мала вийти заміж”*. Коли під час вечері погасне свічка, хтось чхне, у когось впаде на землю ложка чи якщо тінь на стіні виявиться коротшою від особи – сприймали як ознаки смерті.

До вечері обов’язково всі мали помитися, прибратися. У низці карпатських сіл вмивалися ритуально. Першим вмивався господар, як уже поставив снопа-“діда”. У “милницю” з водою кидали копійки (*“аби були такі здорові, як тоти гроші дзилізі”*), *“би було на той рік всього”*), трохи меду або цукру (*“аби були солодкі”*), додавали васильок.

На заході Бойківщини перед Святою вечерею сім’я йшла до річки умитися у “пролубі”. Йшли на босо, а то й розібраними, *“шоб ніколи ноги не мерзли”*, *“аби здоровими бути”*. Часто зі собою брали вівсяного снопа-“діда”. “Купали” його чи просто ставили збоку, а тоді заносили до хати. Брали загорнутий у рушник і – *“аби льон ся родив”* – перев’язаний навхрест прядивом хліб (паляницю), а прийшовши до хати, котили його від порога до стола, *“шоби хліб до хати йшов”*. Приглядалися: *“Як впав на підшову – всьо буде добре, а як впав тею стороною догори – або людина вмерла, або худоба в цей рік”*, *“Як впав лицем – казали, шо добрий рік буде, а як випав в той бік, від ватри, відки ся пече, то вже се не хвалили. То вже не буде добрий рік”*. У часі купання намагалися зачерпнути в ополонці бодай жменю шутру (піску з дрібним гравієм), який кидали під святковий стіл, *“щоб гроші водилися в господарстві”*.

До вечері запрошували тих, хто не мав, з ким вечеряти, подорожніх, одиноких, сиріт. Подекуди зберігся давній звичай ділитися різдвяною

трапезою, коли вечерю (кутю, один-два книші та ін.) носили кумам, хресним, дідам-бабам, бідним і неповносправним, свекрові й свекрусі, бабі-пупорізці, нарешті – на могилу померлим родичам.

Щоб упродовж року не болів попереk, перед вечерею чи після неї, повернувшись спиною, “піднімали” піч; “*аби нічого сі не чинило на ногах*” – гріли на припечку ноги; “*аби ніякі болячки не були*” – вмивалися водою, у яку клали “запечену” в печі підкову.

Старші люди до Вечері дотримувалися строгого посту, дехто не їв цілий день (малим дітям їсти не боронили).

На час вечері, залежно від місцевості, ставили під стіл повну дійницю води (“*щоб корова давала молока*”); клали під стіл сокиру (на неї наступали босими ногами, щоб ноги були здоровими), ярмо (“*аби худоба веласі, аби здорова була*”), передне “залізо” (ніж) з плуга, косу, серп (“*від грому*”, “*щоб нічого злого в хату не заходило*”), клевець, упряж тощо. Набір господарських знарядь, які клали під стіл, іноді залежав від роду занять господаря. Часто косу і сокиру чи серп, прикривши сіном чи соломною, “аби дівчак не порізався”, клали не під стіл, а під поріг, “*аби зло з хати відходило*”. Під порогом клали ще й кожуха – “*Аби дідо був багатий, аби через голий поріг не переступав*”. Доволі частотними є варіанти, коли серпа, косу чи клевець клали безпосередньо у покутнього снопа-“діда”.

Усі “коники” (ніжки) стола подекуди обв’язували по периметру мотузкою (або ланцюгом, перевеслом): “*щоб худоба на пасовиську не розбігалась*”, “*щоб сім’я хати трималася*”, “*щоб люди у хаті мало їли*”, “*щоб господарів по селу не обмовляли*”. На Західному Поліссі ніжки перев’язували попарно: “*щоб воли добре в парі ходили*”. Також замикали усі замки в господарстві, а діри в жорнах чи в лавах закручували перевеслами, “*щоб люди не обмовляли*”.

Після того починалася вечеря. Насамперед молилися, господар благословляв трапезу, висловлював побажання на наступний рік. Найчастіше вечерю починали з куті (подекуди – з часнику з паляницею, з маку з пирогом, з рибного чи грибового борщу). Вечеряли у тиші, щоб не турбувати душ померлих. Хліб на Святвечір колись лише ламали. Доки всі не повечеряють, з-за столу вставати не годилося, “*бись ся худоба тримала вкупці, ‘би ся не розходила*”, “*аби менше цілий рік трудитися*”. Не рекомендувалося вставати до пори, щоб

напитися води (*“бо гороб ї будуть просо пить”, “як будеш в жнива в полі, то дуже пити буде хтітися”*). Щоб подати нову страву, вставати могла лише господиня, якщо ж стіл заставляли одразу, впродовж всієї вечері сиділа й вона, *“би файно курка на куретах сиділа”*. Узявши до рук ложку, її вже не клали на стіл, аж поки не скінчили вечеряти: *“щоби зага не пекла”, “аби спина не боліла”*.

На вечерю кликали душі померлих. Для них (іноді ще й для домовика) клали окремі ложки. Окрема миска, ложка, склянка призначалася також тим, хто *“в дорозі”*, в армії, далеко від дому.

З першою ложкою куті господар підходив до вікна або виходив з хлібом і кутею надвір і говорив: *“Морозе, морозе, ходи до нас куті їсти, а коли не йдеш, то не йди і на жито, пшеницю і всяку пашиницю”*, *“Го, Мороз, приходь куті їсти, як не йдеш, то й ніколи не йди. Не морозь ни телят, ни поросят, ни дитят, ни нас”*. У гірських районах нерідко кликали до вечері *“тучу”*, вовка, горобців та ін.

Частіше, однак, першу (чи останню) ложку куті господар кидав до стелі, *“щоб бджоли роїлись”*, *“абись брикали воли, корови”*. Підкидаючи, примовляв: *“Пшениця як кутя, росте як пруття”*, *“Гоц-кец, бички-мелічки!”* По кількості приліплених до повали зерен передбачав, скільки піймає роїв, чи добре вестиметься худоба або скільки кіп він поставить на полі. Подекуди перші ложки куті клали у *“діда”*-снопа, а вже після цього підкидали кутю до стелі.

Вечерю завершували пшоняною чи пшеничною кашею: казали – *“каша з-за стола виганяє”*. Була й традиція завершувати киселем з ягід, пирогами (варениками), які запивали узваром.

По вечері колядували за столом.

Зі столу на ніч не прибирали, *“бо кажут, що душі приходять їдять”* (подекуди очікували й приходу домовика). Для них на столі чи в миску з кутею клали ложки.

Свої ложки до ранку або застромлювали у покутнього снопа (*“аби крижі не боліли”*, *“аби сі худоба тримала купи*), або застромлювали в кутю, накривши її паляницею, а зранку дивилися: чия ложка виявиться перевернутою, той цього річ помре.

Хто мав наступного року пастушити, по вечері перев’язували ложки перевеслами з *“дідуха”*-отави і запихали їх під обрус на столі: *“Шоби ся худоба не розходила, шоби не губила, шоб держала купи”*. Зв’язування ложок до купи мотивують і тим, *“щоб сім’я вся була разом”*.

Старі люди у ніч перед Різдвом не спали, щоб “царства небесного, спасіння не проспати”.

Зранку на свято **Різдва Христового** залишки вечері разом з посоленим окрайцем “пирога” чи паляниці, якими була накрита кутя, господар згодував худобі. Позосталу кутю віддавали курям. Поміж посуду переважно діставалися корові, хоч дехто виливав їх під плодові дерева, “*коб родили лучче*”, а дехто зберігав для використання від вроків, від бородавок. Вола, корову, вівцю тощо могли для обрядового гошення завести й до хати, приймаючи їх у такому разі за полазника. Полазником був також перший відвідувач хати.

Прийшовши з церкви, сідали снідати. На Різдво на столі – вже скоромні страви, багатші до свята кололи й кабана. Подекуди, однак, снідали ще тим, що залишилось від Велії, а скоромне їли вже після обіду.

Вважають, що на Різдво, як і на Великдень, не годиться вдень спати, “*бо сімба буде падати*”. Не клали на стіл нічого з одягу, “*щоби кертина не точила землі*”. Подекуди примічали, на який день припало Різдво, щоб у такий самий день почати жнива.

Після церковної відправи починали ходити колядники. Діти, підлітки і старші колядували окремо. “Дорослу” коляду іноді супроводжував музичний акомпанемент: скрипаль і “басиста”. Не колядували лише в тих хатах, де до року був покійник. За коляду дітям і підліткам давали навмисно спечені для цього маленькі книшики з “душею”, “пиро-жки”, “палянички”, “коляднички”, пампушки, “мазурки”, а також яблука, горіхи, “гарбузки”, рідше – гроші. Дорослих вгощали за столом. Діти колядували день чи два, а дорослі, зокрема й парубки і дівки молодіжних громад, ходили колядувати на церкву до двох тижнів, поки не скінчаться “Водохрищі”.

На Різдво ж ходив і вертеп, виключно парубочий, з 12–17-річних хлопців, очолюваних “отаманом”. Дівчата у вертепі участі не брали, однак вони ходили разом з хлопцями і колядували. Вертеп ходив день-два, найбільше чотири дні. Його обов’язковим атрибутом була двостороння, переважно шестикутна або восьмикутна “звізда” з вклеєними іконками Христа і Богоматері й запаленою всередині свічкою. Дійовими особами вертепу були Божа Матір, три царі, ангели, пастушки, Ірод, Смерть, чорт, козак, жид з козою чи жидівкою, циган, іноді бубок. Зароблені на вертепі гроші йшли на церкву, за частину

хлопці купували могорич, який разом із заколядованими продуктами призначався для влаштування “колящин” – своєрідного молодіжного бенкету.

На другий день по Різдву – **Собор Пресв. Богородиці і св. Йосифа Обруч.** (*Марії, Богородиця, Збора*). Жінки “ходили на родини до Богородиці” – приносили до церкви хліби у честь Богоматері. Переважно у цей день “діда”-солону з долівки віддавали худобі або палили на воротях (“де худоба ходить”) чи в городі, в саду, коло води – “*шоб чисто було, шоб душі були чисті*”. Дехто палив у полі на кротовиннях – “*і кертини не буде бити, і земля буде родити*”. При вогні гріли ноги й руки, обкурювалися димом, “*аби болячок не було*”, молодь стрибала через вогонь, попелищем переганяли худобу, попелом посипали ті місця, де росли будяки. Іноді це ритуальне дійство мало специфічну назву – “діда палити”.

Увечері перед Новим роком, на **Преп. Меланії Римлянки** (*Меланки, Малані*) – *Друга коляда*. Кожна господиня приготувляла “багату вечеру”: книші, пироги, ковбаси, кишку, вареники. Від цього і вечір називається *Багатий*, або *Щедрий, Щодрий, Щодрик, Щедрик, Щодруха, Щодри, Щадра*. Навіть кутю у цей вечір спорадично споживали зі шкварками (якщо взагалі була традиція робити її до надвечір’я Нового року).

На Меланки селяни в околицях Житомира привчали до їзди і роботи молодих коней і биків, які не були ще в упряжі, причому на сани брали хлопчаків і сусідів. Після цього кропили коней і биків свяченою водою. Щоб горобці не нападали на посіви коноплі, проса і т. п., на Новоград-Волинщині й Ковельщині палили цих птахів у печі, а попіл на засівки домішували до насіння,

Подекуди на Щедруху йшли до худоби з “пирожком”, ламали їй по куску хліба, “*шоб була худоба щодра до рук*”. Якщо худоба стояла, це віщувало голодне літо, якщо лежала – сите. Згідно з народними віруваннями, у новорічну ніч худоба розмовляє між собою.

У надвечір’я Нового року, як і на сам Новий рік, було багато забав і гадань, що нагадують гадання на Андрія чи Святвечір. Молодь гадала на одруження, а господарі на врожай. Як збирали зі столу сіно, пробірали його: “*Яку зернинку знайдеш, то такий врожай буде: чи з льону, чи з проса*”. Викладали жарини з печі на карбівник, загадуючи

на кожну жарину певну культуру, – яка вуглинка покриться білим попелом – на ту культуру буде врожай, а яка не спопеліє – та не вродить. Гадали й на здоров'я домашніх, на худобу, на найкращий день для заорювання під різні культури тощо.

До вечері господиня прикликала знадвору дітей і казала їм, щоби сідали вечеряти. “А де ж наш батько?” – питали діти. – “А хіба ви мене не бачите?” – відповідав батько з-за купи книшів. “Ні, не бачимо, тату!” – “Дай же, Боже, щоб завше не бачили”, – тобто щоби завжди був такий достаток хліба, як у цей вечір.

На Поліссі й Волині спорадично перед новорічною вечерею кликали Мороза. Господар вбирив кожуха, під руку брав книша, кутю з мискою брав у рукавицях, виходив на поріг і кликав: *“Мороз, ходи куті їсти. Як не йдеш на Щодрика, то й не йди ніколи”*, *“Морозе, морозе, ходи куті їсти. Як не хочеш, то і в Петровку не йди”*.

Головно на Багатий вечір хлопці з музикою водили “козу”. Вони перебиралися на “чортів”, або ж “дідів”, “маняків”, вивертаючи кожухи й вимашуючись сажею, прироблюючи вуса. “Коза” мала покритий шубою дерев'яний тулуб і відповідну маску. Страшні зооморфні маски зі шкір мали й “діди”. “Діди” намагалися зробити якого-небудь збитка: зняти і далеко занести хвіртку, виставити на дах воза, поцупити щось необхідне в господарці, щоб на другий день виміняти її в господаря “за півлітра”.

Дівчата перед Новим роком обходили село з “Маланкою”. Одну з дівчат вбирали за Маланку, іншу – за Василя. Персонажами і учасниками дійства були також “козаки” (дівчата, перебрані у хлопців) і безпосередньо дівчата. У хаті співали пісню про Маланку й Василя, а в часі співу перебрані Василь та Маланка відтворювали відповідні сценки: *“Показували: як Василько оре, як він сіє, житом засіває і на Маланку поглядає, і Маланка тоже коло нього ходить”*. Завершувалась вистава танцем маланкарок.

Щедрувати ходили також діти. За “щедру” їм давали трохи грошей або що-небудь з їстівного, шматок сала, ковбаси, пироги або навмисно для цього спечені “щедрувальні книшики” (“щадровнички”) чи “пиріг”, невеличкий продовгуватий пшеничний хліб, складений удвоє. Люди воліли, “коб хлопці перши почали колядувати, коб не дивки”.

На Богородчанщині у новорічну ніч закосичували піч, бо всі печі нібито їдуть “в перепій” (“на ксьондзів город”, “на Василеве поле”,

“на ярмарок”, “танцювати”). Прикрашали, властиво, не піч, а комина: його підмащували білою глиною, розмальовували орнаментами, обв’язували доокола квітами, стрічками. На піч на рушничку клали обрядову хлібину – “василініка”, подекуди ще ставили мед, пляшку якого-небудь трунку, клали “лісниці” (сушені яблука чи грушки), гроші – “щоб піч мала чим торгувати”. “Василініка” обмотували по колу крайкою чи стрічкою, по краях застромлювали монети, а посередині – “косицю”, букетик з васильку і вівсяного колосся з покутного снопа-“діда”. Їли цього “василініка” або на другий день, на Василя, або вже на Водохресну вілію. Окрайці з нього давали й худобі.

У день **св. Василя Великого** (*Василя, Новий рік, Старий Новий рік*) зранку господар заносив трохи куті худобі, а також віддавав їй паляничку (буханку), котрою кутя була накрыта.

Хлопчики, іноді й дівчатка років 8–12 – “засівачі” (“посівальники”) – зранку ходили по хатах “засівати”. Вони набирали у мішок або у батьківську рукавицю змішаних зерен: вівса, жита, пшениці, гороху, проса та ін. і в кожному домі обсипали цими зернами діл, стіл і взагалі усе і кожного в хаті, примовляючи побажання гараздів і доброго врожаю у наступному році. За це їм давали по пиріжкові, яблука, горіхи, дрібні гроші. Воліли, щоб першим засівачем був хлопчик, – він виконував і функцію полазника (іноді на Новий рік за полазника заводили до хати й тварину: *“На Новий рік овечку в хату заводили, переведуть без хату, вона шо там вхопить зі столу, і виводять назад. То, кажуть, щастя буде”*). На Богородчанщині чоловіка-полазника пригощали хлібом з медом, *“щоб цілий рік було солодко”*. Подекуди примічали: як на Новий Рік зранку заходять жінка чи чоловік, то корова отелиться теличкою чи бичком.

Зерна, якими засівали, господарі ретельно збирали і зберігали до засіву, а частину давали курям, щоб краще неслися.

Від першого Святвечора до Багатої куті сміття з хати не викидали на двір, а змітали його під “покутя”; на Новий же рік виносили в садок і запалювали так, щоб обкурити димом всі плодіві дерева – *“щоб краще родили”*.

Спорадично обрядодії Нового року повторюють поширені в інших селах обрядодії ранку Різдва. Зокрема, удосвіта “вмивалися у копійках”; ходили по воду з хлібом, обмотаним прядивом, а потім котили його від порога до стола тощо.

На сході Бойківщини з самого ранку йшли по воду з “василіником”. У посудину з принесеною водою кидали або ті монетки, що лежали на Святвечір на столі, або, частіше, монетки з “василіника”. Хлібину після “вмивання у грошах” їли (Подекуди її споживали аж на Йордан, попередньо “вмивши” разом зі снопом-“дідом”).

На заході Бойківщини переважно на Новий рік, після приходу з церкви, вимолочували обрядового снопа-“діда”. Зерно з нього зберігали до засіву (“*щоб врожай був добрий*”), частину давали курям, “*би добре неслися*”. Вимолочений околіт спалювали у п’єцу, різали корові на січку. Спорадично “діда”-снопа на Василя не вимолочували і ставили ще на покуть на Йорданську вілію.

Подекуди господар перед обмолотом брав снопа зі собою до ріки, там вмивався сам і намочував “діда”. Повернувшись, кропив ним по хаті.

День по *Василію* на Рівненщині називали *Василевого батька*. Цього дня прали шмаття, бо після Водохреща вода буде свячена і прати в ній – гріх.

Навечір’я Богоявління називають ще *Голодна кутя, Бідна кутя, Крещенська кутя, Посна коляда, Писана коляда, Терпуха, Водянуха, Водяна вілія, другий Святий вечір*, нерідко – *Щедряк, Щедрик, Щедрий вечір, Багатий вечір*. Водохресну вечерю нерідко вважали не менш важливою від вечері перед Різдом. Водночас дехто готував 12, а дехто – лише 6 пісних страв, відтак казали, що другий Святвечір – “то вже як мачуха” чи “як друга жінка” (тобто не такий важливий, порівняно з першим).

Стіл на другий Святвечір, як і на перший, стелили отавою. Соломи по долівці, однак, не розкидали. Снопа ставили лише там, де не вимолочували його на Василя.

Обов’язковою стравою була кутя, однак подекуди замість неї варили “киселицю”. Нічого не їли цілий день, аж до вечері, доки не напилися посвяченої цього дня в церкві води.

Прийшовши надвечір з водосвяття, давали попити освяченої води кожному із домашніх, трохи ляляли у колодязь. Після цього брали з покуті кутю, книша (на ньому одразу ставили крейдою хрестика), дідуха, брали свячену крейду й свячену воду і починали обхід: господар, тримаючи під пахвою книша (“*щоб хліб родив*”), ставив на криниці і

по всіх дверях та вікнах освяченою крейдою, на одвірках випалював свічкою хрести – “шоб ніяка нечиста сила ніколи не приступала”, кропив свяченою водою хату, подвір’я, хліви, домашню птицю і худобу. Книша або паляницю, з якими провадили обхід, ламали і давали худобі, також згодовували їй трошки куті, зерна з дідуха. В іншому варіанті на Щедрика господар, дитина або кожен із сім’ї “закусував” перед порогом чи на кожному вуглі хати по шматку паляниці (*закусуванця, щедрака*) і їв по зубчику часнику (який зберігали ще від першого Святвечора), а решту господар віддавав худобі. Господар, ідучи в стайню до худоби з паляницею, питав: “Чи повно в нас худоби?” Йому відповідали: “Повно, ‘би ще повніше було”. – “Чи повно в нас курей?” – “Повно...” і т. д.

Обійшовши обійстя й садок, подекуди ще ритуально вмивалися у свяченій воді, а тоді сідали до вечері. На ніч зі столу не прибирали, як і в ніч на Різдво.

Після вечері щедрували. Дівчата-підлітки, пощедрувавши вдома, йшли щедрувати від хати до хати. Парубки після вечері виходили надвір “проганяти кутю”, тобто стукали в загорожу качалками, а якщо у кого була рушниця, то і стріляли.

Богоявління часто називають ще *Йордан, Йордань, Ярдан, Ардан, Водохреща, Водохрці, Водоцані свята, Крещеніє* та ін. Зранку у цей день бойки йшли до ріки з хлібом, схоже, як у часі Різдва чи Нового року: обв’язували звичайну хлібину лляною матерією чи прядивом навхрест, брали “дзбанок” і йшли “на потік”. У потоці вмивалися, “шоб здорові були”, замочували у воді хлібину і набирали у дзбанок “йорданської” води. Хлібину вдома котили від порога до столу. Деякі господарі купали на Йордан на ріці “діда”-снопа і того вінка, у який ставили на Вечері страви. Покупавши, вінка згодовували корові, а снопа закидали на плодове дерево чи зберігали до наступного року.

Повсюдно в Україні, якщо біля церкви була водойма, вирубували там з льоду хрест, обливали його буряковим квасом, ставили з боків ялинки, прикрашали. Так само вирубували й престіл. У прорубі священик освячував воду. Нерідко знаходилися такі, що після водосвяття купалися в ополонці, – “для здоров’я”.

Коли священик тричі замочить хрест у воду, стріляли з рушниць “на віват” (тим самим “очищення від гріхів в миру оповіщаючи”). Освяченої води намагалися зачерпнути першими і чимдуж поспішали

додому: хто скоріше покропить своє господарство, той “порозганяє свої дідьки по сусідах”, влітку швидше обробиться у полі, у нього буде множитися худоба, будуть роїтися бджоли тощо. Удома насамперед дають всім напитися освяченої води, трохи ллють у криницю, щоб вода у ній завжди була чистою, кроплять хату і господарку, “*аби біда не приступала*”.

Вілійну воду не змішували з йорданською (першу подекуди вважали свяченою “для мертвих”, другу – “для живих”). Їх зберігали вдома на випадок хвороби чи для інших потреб: вмивалися від вроків, окроплювали корову перед першим вигоном на пашу, коней при першій оранці, кропили капусту від гусені тощо.

По освяченню господарки пили свячену воду і сідали снідати. Їли на Йордан скоромне, обов’язковою стравою подекуди вважали кишку.

Худобу в цей день подекуди частували “пирогом” (хлібиною), який лежав через усі свята на столі.

По водосвяттю ще впродовж тижня, дев’яти днів, а то й двох тижнів усю воду вважали свяченою, відтак її намагалися не бруднити, зокрема, не ходили прати на ріку. Дехто стверджував, що прати одразу після Йордану не можна, бо буде сильно гриміти.

20 січня – день **Івана Хрестителя**. Господар, вставши вранці, бере хліб і сіль, які лежали на покуті ще від “багатої куті”, йде в загороду і конюшню і дає по шматочку худобі та коням разом зі сіном.

У цей день колядному снопові дякували – “*Будьте здорові, діду, дякуємо за свята*” – і після цього вимолочували його (якщо не вимолотили ще на Василя). Дехто “віганев света”, вимітаючи снопом сміття з хати. Дехто ж саме на Івана перев’язував “дідом” садовину. Зерно згодовували курям, солома йшла худобі на січку. Часто “діда” обтирали і зерно з нього зберігали до нового засіву і домішували до зерна-насіння; цими зернами посипали домовину покійника перед виносом з хати на кладовище (щоб покійник не “ходив”). Якщо сподівалися у цьому році на весілля, зберігали колядного снопка чи бодай частину з нього для “перейми”, “стречі”.

На Новоград-Волинщині, винісши снопика з хати, господиня білила те місце, де він стояв, а навіть і цілу хату, в очікуванні священика з “колядою”. Жінки готували куделю, шиття або тканиня, – щоб священик посвятив це перед початком робіт.

Сіно, на якому стояла кутя, також збирали і зберігали, повсюдно використовуючи його квочці на “кубло”, як перший корм для новонародженої худібки або ж для підкурювання від хвороб.

День по Івану називають *Роздвятий день*, або ж *Тики-притики*. В цей день ще нічого не робили, але казали: “Тік-притік, і починка приволік” – “то вже по святах”.

27 січня – **Віддання Богоявлення – Оддання**. Чарівники у цей день нібито вчилися давати так зване “дання”.

На **Трьох святителів** (*Трьох святих*; 12 лютого) не можна було прясти і взагалі робити важчу роботу. На Зарічненщині говорили: “*На присвяток Трох святих як под вуглом нап’єца півень води, до под кустом навесне наїстца віл трави. А якщо не буде под вуглом келя хати води, до буде весна холодная*”.

Останнім великим зимовим святом було **Стрітення Господне** (*Стріченне, Стричань, Громниці*; 15 лютого). У цей день, як вважають, “стрічається зима з літом”. Відтак Зима нібито каже: “Не пушу!” – а Літо каже: “Розпушу!” Мороз на Стрітення є ознакою швидкого потепління, і навпаки – тепле Стрітення віщує пізню весну (на тепле Стрітення ведмідь “поправляє буду”, очікуючи ще морозів, а як студено – то вже її “валяє”). Відлига на Стрітення провіщає гарний розвій різнотрав’я: “Як на Стріченне з-під стріхи півень нап’ється, то на Юря віл напасеться”, “Як півень на Стрітення нап’ється води на дорозі, то до Великодня бик напасеться на перевозі”. Але на Переяславщині говорили: “Якщо на Стрітення нап’ється півень води – набереться пахар біди”, – це означало, що зима буде довга.

На Стрітення освячували воду й свічки-“гровиці”. Освячену свічку належало нести з церкви додому так, аби не згасла. Стрітенські (“стрітенні”, “стрігневі”, “стрітеневи”) свічки, згідно із загальним переконанням, допомагають від гровиці, граду, бурі, “тучі”, від “чогось лихого”, зокрема й від уроків, ляку. Саме стрітенську свічку давали до рук умираючому при читанні відхідної молитви, і при переході на “той” світ “*та свічечка помагає видіти йому світло*”.

Як і на Йордан, на Стрітення обходили із запаленою свічкою господарку, “зачеджували” нею хрести над порогом, на дверях, вікнах, на сволоку: “*шоб грім не вдарив*”, “*шоб було все добре*”.

Воду для освячення, якщо було тепло, у багатьох селах Богородчанщини брали ту, яка скапувала зі стріх. Стрітенську воду

вважають цілющою, дуже помічною від хвороб людей чи худоби, особливо вроків, пристріту. Цю воду використовували для окроплення в часі першої оранки, при першому вигоні кропили худобу, кожен першу неділю нового місяця окроплювали нею пасіку.

24 лютого – **день св. Власія і св. Харлампія** (*Власа*) – покровителів домашніх тварин. У цей день на Рівненщині, зокрема, не прями, “щоб не шкодило нічого худібці”; варили вареники, “щоб були тлусті телята”. Вірили, що у того, хто шанує святого Власа, худоба буде в доброму стані.

Весна у народному календарі знаменувала початок господарського року, а в середньовіччі – і календарного року (рік починався 1 березня). Її прихід пов’язувався з оновленням, пробудженням природи, зародженням нового життя (ознаками весни були танення снігу, збільшення тривалості дня, приліт з вирію птахів, пробудження від зимової сплячки звірів), що знаходило своє відображення у звичаях та обрядах ранньовесняного календарного циклу.

Весняний цикл обрядовості розпочинався від дня Євдокії і тривав аж до Вознесіння. У традиційних звичаях, обрядах та віруваннях, що стосуються ранньовесняного періоду, виділяють свята і певні звичаєм означені дні, які не мають встановленої дати у календарі (*Масниця, Середохрестя, Вербна неділя, Великдень, Провідна неділя, Переполовинна середа*), і прив’язані до календаря свята (*Стрітєння, Явдохи, Сорок святих, Теплому Олексі, Благовіщення, Юрія, Марка, Довгого Івана, Весняного Миколи*).

Яскравим специфічним періодом народного календаря є час від Різдвяних свят і до Великого посту, що має народну назву М’ясниць. Він є вільним від всякого роду церковних обмежень щодо споживання їжі, проведення ігор, танців і співів, веселих обрядів, як наприклад, весіль. У виробничому побуті М’ясниці були часом вивезення гною на поля і розкидання його там купками, які згодом розкидали перед весняною оранкою, часом завершення прядіння волокна та намотування ниток на снівницях, у клубки для їх використання для ткання полотна, ряден, скатертей, рушників.

Тривалість М’ясниць є залежним від дати, на яку в році припадає Великдень, і може винести від п’яти до десяти тижнів. Останній тиждень М’ясниць має назву Масниці. Вона як свято зазнала

найменшого впливу з боку християнства. Відомі й інші назви цього тижня – *Масляна*, *Сирний тиждень*. Ця назва пов'язувалася з тим, що впродовж цього тижня у повсякденному харчуванні основне місце поряд із м'ясними посідали і молочні страви. Найважливішою стравою та неодмінним атрибутом Масниці в українців були вареники із сиром та сметаною. “Почекайте, вареники, прийде на вас Масниця!” Натомість вже в перший понеділок Великого посту споживали лише житні коржі – *жалованики* (*жиляники*), *коржики-дужики*, тертий хрін з буряковим квасом та редьку. Як у народній приказці: “Вареники доведуть, що й хліба не дадуть”.

Традиційно на Масницю ходили в гості, влаштовували веселі забави і гучні застілля, готували вареники, пригощалися горілкою. Понеділок Сирного тижня називали *Колодій*, а середу – *Зноби-баби*. У волинян відзначати Масницю починали з четверга. У структурі дійств простежували явище проводів зими.

У циклі Масниці своєрідним та архаїчним за походженням був жартівливий звичай “*справляти (ховати) Савку*”, що побутував у східній частині Волині. За семантикою він нагадує обряд “*поховання Колодія*”, що був поширеним на інших теренах України. За сукупністю зовнішніх ознак звичай “*похорону Савки*” (“*поховання Савки*”) означав проводи зими. Роль Савки в обряді найчастіше виконувала особа чоловічої статі, котра імітувала покійника, а всі дії навколо неї виконували у жартівливій формі та символічно зображували її смерть і похорон.

Іншим традиційним елементом Масниці був обряд “*колодка*”, або “*волочити колодку*”. Зміст звичаю полягав у тому, що жінки старшого віку прив'язували неодруженій молоді до ноги або руки поліно чи палицю. Щоб відкупитися від колодки, парубок чи дівчина мали вгощати жінок горілкою.

Прив'язування неодруженим парубкам і дівчатам поліна виступає як символ покарання за те, що вони вчасно не одружилися. Звичай “*тягнути колодку*” мав господарську основу. На думку деяких дослідників, звичай виріс з практики приучування молодого вола до роботи спочатку через тягання звичайної колоди. З часом звичай втратив своє первісне значення і став засобом осудження неодруженої молоді й стимулювання укладення шлюбів.

Обряд колодки відображав шлюбні інтереси громади. Створення нової сім'ї мало забезпечити майбутнє природне відтворення громади, що й сформувало цілий обрядовий комплекс у межах Масниці. В окремих районах збереглася лише сама назва звичаю “колодка”, під якою місцеве населення розуміло заговини перед постом.

Подекуди останню неділю перед Великим постом називали “Запусти”. В цей час відбувалися останні перед постом вечорниці. Гостини робили здебільшого родичі і сусіди.

9 березня – день **Першого і другого знайдення голови Йоана Хрестителя** (*Обретіння, Обертенія, Абрітіня, Оборотенне*). За народними уявленнями, з цього часу птахи лише збираються повертатися з теплих країв – обертаються головами до своїх гнізд. Як казали у народі: “Обертаються діти до хліба, птиця до гнізда, а хлібороби до плугів”. Цього дня уникали прати.

За народним календарем, весна починається від 14 березня (а за ст. ст. – 1 березня) – дня **Препмуч. Євдокії** (*Явдохи*). Ще називали цей день *Перша весна*. На Явдохи не робили важкої роботи, а особливо – у полі волами чи кіньми. За народними повір'ями, цього дня пробуджується бабак. Господині намагалися у цей день посіяти розсаду, щоб не боялася приморозків.

Весняні мотиви ще помітніші в обрядах, приурочених до 22 березня – свята **40 мучч. Севастійських** (*Сорока святих*). Цей день можна вважати *другою зустріччю весни*. За уявленнями українців, на Сорок святих прилітають з вирію жайворонки, тому й пекли 40 “жайворонків” з тіста. З метою закликання весни печиво у вигляді птахів роздавали малим дітям. Діти ж ходили з цими жайворонками та співали веснянки, закликаючи весну. Господині у цей день прагнули зварити сорок вареників або спекти сорок пирогів. За аналогією з родильними та поховально-поминальними обрядами в яких також наявна числова символіка 40: “Якщо на сорок святих мороз, то ще буде сорок морозів” (враховуючи ранкові та вечірні приморозки). В цей день, за народними оповіданнями: “Лелеки мають на гніздо принести сорок гілок”. Приліт лелек також пов'язували з 19 березня (днем пам'яті **42 мучч. Аморійських**). Період весняного повернення птахів є достатньо тривалим від 9 березня до 7 квітня.

30 березня – день **Преп. Олексія, чоловіка Божого** (*Олексі Теплого*). Здавна цього християнського святого вважали опікуном

бджіл. У його день уперше навесні виносили вулики із зимівника і розставляли на пасіці. Вірили, що для пасічника рік буде вдалим, якщо саме цього дня випустити бджіл для першого обльоту. Хоч існувало також застереження: “як бджоли вилетять до Олексія, то стільки ще будуть сидіти, скільки перед Олексієм вилетіли”.

7 квітня – **Благовіщення Пречистої Діви Марії (Благовіщення)**, яке вважається однією з найважливіших дат у річному колі загалом і у весняному циклі народного календаря. До того ж, Благовіщення є одним із головних християнських свят. У народному календарі його відзначають як початок весни або ж *третю зустріч весни*, день “відкриття землі”, пробудження її від сну, виходу із землі змій, жаб, мишей, комах, появи нечистої сили. У це свято беззастережно утримувалися від будь-якої роботи: “На Благовіщення навіть пташка гнізда не в’є”. За народними повір’ями, зозуля відкладає яйця в чужому гнізді як покарання за те, що своє вила на Благовіщення.

До Благовіщення землі не лише не орали, а й не копали і не городили: “До Благовіщення не можна землю рухати”. Туманний ранок цього дня передвіщає розливи ріки, ясна погода вдень є ознакою майбутнього врожаю.

На теренах Волині, Західного Полісся, Пінщини та Підляшшя до Благовіщення випікали й обрядове прісне печиво з назвою *буськові (буслові) лапи, галети*. Побутувало кілька варіантів форми цього печива: у більшості випадків трипале, двопале на Поліссі та п’ятипале на Волині.

Низка звичаїв та повір’їв українців приурочена до періоду **Великого посту**, який триває сім тижнів. Упродовж усього посту не можна було споживати молочні та м’ясні страви.

Перший тиждень Великого посту – це т. зв. *Збірна неділя*: “Неділя збір – тече вода з гір”. У цей тиждень дівчата варили кашу з маком і закопували її на місце, де відбувалося весняне дозвілля, – “аби недоля пропала”, “аби вулиця крутилася”. Цього ж тижня складали прогноз погоди: яка погода у понеділок – така буде під час сіяння зернових, у вівторок – під час садження картоплі, у середу – на сінокосі; у четвер – на жнивях; у п’ятницю – на копанні картоплі; у суботу – під час посіву озимини.

Перший понеділок посту називали *Полоскозуб, Жилавий понеділок, Чистий понеділок*. Цього дня навіть не споживали гарячих страв і

“полоскали зуби” горілкою від скоромного. У звичаях першого дня Великого посту чимало апотропеїчних мотивів. Існувала категорична заборона виконувати якісь хатні роботи: шити, прати, прясти, рубати, мастити долівку в хаті глиною чи білити тощо.

Субота першого тижня посту називається *Федоровою*. Вона здавна була важливою поминальною датою у річному колі. Спеціально до цього дня готували поминальні страви – *коливо*, а також пекли три *книші*. Їх несли до церкви, де над ними відправляли заупокійну панахиду.

У період Великого посту (на першому та другому тижнях) існувала заборона співати на вулицях, проте з **третього тижня** в Україні починалася “вулиця” – весняні забави молоді з піснями та іграми.

Наступним важливим етапом був **четвертий тиждень посту**. Особливого значення надавали середі на цьому тижні, яка ділила піст навпіл, а тому в народі називалася *Середохрестям*, *Середопістям*, *Хрестцями*, *Середохресною середою*. За народним повір’ям, уночі з середі на четвер тільки праведні люди могли почути хрускіт – так “переломлювався піст на дві половини”. За звичаєм, цього дня випікали обрядове печиво у формі хреста. За кількістю цих печив могло бути щонайменше три. Одне з них зберігали у борошні чи зерні, призначеному для посіву. Згодом під час першого посіву цей хлібний хрест частково давали тягловим тваринам – волам чи коням. З огляду на застосування печива (годування худоби, зберігання в зерні і закопування в полі), це мало сприяти родючості. На Хрестці сіяли і мак, хоч би і по снігові. Робили це тільки дівчата і молодиці. У четвертий тиждень посту обов’язково мали висівати розсаду, щоб не боялася морозу.

П’ятий тиждень Великого посту зветься в народі Похвальним. Цей тиждень вважають сприятливим для висівання розсади капусти. Якщо ж він припадав після Благовіщення, то, за народним повір’ям, у цей тиждень добре засівати ниву – все ростиме “на похвалу”. Особливо виділяють суботу цього тижня, яку називають *Похвамлюю*. На Поділлі була поширена приказка: “На Похвальну суботу сорока хвалиться яйцем”.

На **шостий тиждень** припадає *Вербна (Квітна, Шуткова) неділя*, коли в церкві освячують вербові гілки – *шутку* (Бойківщина, Опілля),

бечку (Гуцульщина), *баськи* (Надсяння), *багнятка* (Лемківщина). Їх згодом використовували для лікування, захисту від стихійного лиха і нечистої сили. *Вербний тиждень* також могли називати *Вербичем*.

Загальнопоширеним в Україні був звичай, повернувшись додому, злегка вдаряти освяченими гілочками всіх членів сім'ї, а також домашніх тварин, примовляючи при цьому: “Верба б’є, не я б’ю – / За тиждень Великдень, / Недалечко червоне яєчко”.

Вербові бруньки – *котики*, *гуски* – давали їсти безплідним жінкам, що повинно було, за народними віруваннями, сприяти вагітності. Вербу ставили в хаті на покуті за образами і зберігали впродовж року, визнаючи за нею функції захисту від нечистої сили, від пожежі чи стихійного лиха. На південному заході Волині освячену лозу вкладали також у домовину покійникам, зокрема тим, хто помер під час великодніх свят.

Сьомий тиждень Великого посту, передвеликодній, називають *Білим*, оскільки цього тижня білили та прибирали в хатах. Казали: “Похвамла похвалиться, а Вербна поставиться, а Біленька й побілить”, “Хто на сему тижні вибілить хату – буде чиста до другого року”. Українцям відомі й інші назви останнього тижня посту: *Великий*, *Страсний*. Упродовж цього тижня завершували прибирання житла, на образах мали бути почеплені рушники.

Кожен день цього тижня теж мав свою назву: *Страсний понеділок*, *Страсний вівторок*, *Чорна середа*, *Чистий четвер*, *Великодня п’ятниця*, *Страсна субота*.

Господині вже з вівторка відбирали яйця для фарбування. Дуже важливого значення у цей тиждень надавали четвергу, який в Україні називався *Чистим*, *Живним*.

У Чистий четвер розпалювали добутий тертям *живий* вогонь. На Поліссі в четвер до заходу сонця обмітали хату, щоб до неї не лізли жаби. Готуючись до свята Великодня, селяни вранці купали дітей, вмивалися самі, переодягалися в чистий одяг. У Чистий четвер старалися до сходу сонця встати, піти до річки, набрати води, помити руки і ноги, – так, як Ісус Христос мив ноги своїм учням у той день.

З метою захисту господарства від негативного впливу відьом упродовж усього Великого посту кожного четверга одне полінце з дров, призначених на опалення, зберігали окремо на горищі. У Чистий

четвер цими полінами палили піч. Вірили, що через такі дії відьму “пектиме” і вона прийде щось позичити чи вкрасти. Тому в четвер з обійстя нічого не позичали. Щоб хліб вдавався, у селах Рівненської Волині в Чистий четвер дотримувалися правила мити “пiкнy” дiжу i хлiбнy лопату.

Центральне місце в обрядовості Чистого четверга займають обряди зі свічкою – ще одним атрибутом Великодніх свят. Апотропеїчні властивості свічки примножувалися, якщо вона була освячена 12 років підряд. Після богослужіння свічку намагалися донести додому так, щоб не погасла. Донині її полум’ям викопчують хрест у хаті, щоб лихо господу минало. Страсну свічку зберігали, вважаючи її помічною від грому, брали до церкви в кошик на Великдень, а також використовували для полегшення передсмертної агонії.

У Страсний четвер на вечерю готували найкращі з пісних страв. Іноді після вечері дорослі члени родини утримувалися споживати навіть пісні страви аж до розговин на Великдень. З Чистим четвергом в українців пов’язана значна кількість різноманітних звичаїв.

Весь період великодніх свят пронизаний поминальними мотивами, які пов’язані з уявленнями, що душі покійних повертаються до своїх живих родичів у Чистий четвер або ж на самий Великдень, де перебувають упродовж певного часу.

Окремий звичасвий комплекс Білого тижня становить процес приготування великодніх страв, насамперед випікання обрядового печива – паски, якому надавали великого значення. Найчастіше паску випікають у четвер, рідше в суботу. За традицією, пекли декілька пасок, але лише одну з них святили. Приступаючи до випікання паски, господині спеціально вмивались, одягались у святкове вбрання, старалися говорити тихо. В окремих випадках запалювали страсну свічку. Повсюдно була заборона впускати кого-небудь до хати в той час, як печеться паска – щоб дріжджове тісто виростило і не запало. З паскою пов’язували прикмети про добробут родини і навіть майбутню долю членів сім’ї. Висока гарна паска була доброю ознакою, символом багатого майбутнього урожаю та здоров’я усіх членів родини. На Волині з того ж тіста, що й паска, випікали ще *тройцю* – три спечених до купи булочки. Її також освячували на Великдень і зберігали, щоб дати корові після отелення, або використовували на Юрія.

Не менш важливим атрибутом великодніх свят українців є яйце, яке здавна вважається символом початку світотворення, зародком життя. Традиційно у суботу перед Великоднем фарбували *крашанки* (галунили *галунки*). Їх найчастіше робили червоної барви, використовуючи для цього відвар з лушпиння цибулі. *Писанки*, водночас, подекуди починали розписувати ще з середини Великого посту. Оскільки їх виготовляли переважно у дарунок, надзвичайно великого значення надавали якості виробу. Як фарбуванням, так і розписуванням яєць займалися переважно жінки та дівчата.

У суботу ввечері складала призначені для освячення продукти у кошик. Українці здавна вірили: все, що святиться у кошику на Великдень, наділяється особливими властивостями. Наприклад, існувало повір'я, згідно з яким за допомогою крашанки можна припинити поширення пожежі.

Воскресіння Христове (*Великдень*) – найбільше свято весняної календарної обрядовості. У церкві східного обряду Великдень святкується у першу неділю після весняного повного місяця після рівнодення, що охоплює період з 4 квітня до 8 травня.

Мотиви вшанування предків вбачають у звичаї розпалювання багаття напередодні Великодня, що є важливим атрибутом відзначення цього свята у багатьох етнографічних районах України. Зокрема, на Волині у ніч з суботи на неділю під час традиційної служби, яку називають *Одіяніє*, ритуальні багаття розкладають безпосередньо біля церкви. Мотиви вшанування предків, котрі, за народною уявою, поверталися на Великдень до своїх живих родичів, ще більше проявляються у забороні спати та гасити світло у великодню ніч.

За традицією, усі члени сім'ї йшли до церкви на великодню службу, яка правилася майже цілу ніч і вважалася особливою, урочистою порою, під час якої можуть відбуватися незвичайні події. Ще з ночі у кошиках несли святити паску, ковбасу, шинку, свіже і копчене сало, свіжий сир, *сирну бабку* – запечену суміш сиру, цукру та яєць, масло, сіль, хрін з червоним буряком, крашанки.

Посвячення кошиків відбувалося після закінчення великодньої літургії. Після цього господар чи господиня намагалися якомога швидше повернутися додому. Вірили, що хто раніше прийде додому, у того все буде родити, він раніше закінчить жнива. На Волині зберігся звичай

вмиватися в крашанці, за яким дівчата, прийшовши додому з церкви на Великдень, вмивалися водою, в яку клали крашанку – аби бути красивими.

Прийшовши додому з церкви, перед тим, як сідати до столу, несли шматочок свяченої паски корові. Подекуди з паскою могли обходити навколо хати. На Лемківщині господиня з паскою обходила навколо стайні. Удома тричі вітали всіх присутніх словами “Христос Воскрес!”, на що відповідали: “Воістину Воскрес!”

Після цього родина сідала до урочистого сніданку – *розговин*. Розговлятися починали зі свяченого яйця, яке господар розрізав на стільки частин, скільки було людей у хаті. Розділене між членами сім’ї свячене яйце виступало своєрідним символом єднання родини за великоднім столом. Обрядову трапезу супроводжували деякі специфічні обрядодійства, зокрема зі шкаралупою великодніх яєць. На теренах Надсяння її, наприклад, закидали на стріху, на Опіллі – закопували на городі, “щоб кріт не рив”. Шкаралупу від крашанок використовували у народній медицині, вважаючи, що вона має магічну лікувальну силу. На Надсянні були повір’я, що з крихт свяченої паски, які висівали на квітнику, виростала особлива квітка – *маруна*.

Упродовж трьох великодніх днів усім парафіянам дозволялося дзвонити у церковні дзвони. Вважалося, що пасхальний дзвін відлякує нечисту силу. Окрему обрядову підсистему в межах Великодня становлять ігри та забави, участь у яких брала насамперед молодь. На Опіллі та Поділлі ці гуляння називались *гаївками*, *гагілками*, *ягілками*, в Надсянні – *лагівками*, *гаївку кликати* (*єдзяти*). Провідне місце в гагілках, веснянках належало темі кохання, залицяння, вибору пари.

Здавна в українців був поширений звичай на Великдень при зустрічі христосуватися, тричі цілуючись. При цьому обмінювалися писанками та крашанками. Існували великодні ігри, пов’язані з крашанками – *битки*, *чавуха*, *міна*.

Мотиви залицяння притаманні також звичаю другого дня Великодніх свят – *обливаному понеділку*.

У цей день хлопці обливали водою дівчат, які могли відкупитися від цього, подарувавши писанку чи крашанку. Обдаровування писанками у цей день було ознакою симпатії, яку дівчина виявляла до парубка, котрий їй подобався.

Обрядово-звичаєву картину Великодня продовжує **післявеликодній тиждень**, який називають *Провідним*, або *Світлим*. Він, як і сам Великдень, характеризується своєрідним комплексом народних уявлень і традицій.

Другий день великодніх свят в окремих етнографічних районах України називали *Волочільником*. Цього дня діти ходили до своїх хрещених батьків з поздоровленнями та подарунком, який і називався *волочільне* та складався зазвичай з паски, трьох калачів (одного їм повертали) та кількох крашанок.

У народі вважали, що Світлий тиждень є часом перебування душ померлих на цьому світі. Ввідзначали два поминальні дні: перший із них у четвер, який ще називали *Навським Великоднем*, другий – *Проводи*, або *Провідна неділя* – у неділю. У ці дні, за звичаєм, відвідували місця поховань своїх родичів та приносили їм залишали на могилах свячені крашанки. З покійниками христосувалися, розбиваючи крашанку об надмогильний хрест. Щоб уникнути посухи, до Проводів заборонялося городити плота чи закопувати стовпи, щоб градом не вибило врожаю, не працювали на землі у середу Провідного тижня – *Градову середу*.

Громадські поминки в Україні були майже повсюдними, але, залежно від етнографічного району, мали різні назви: *Діди* на Поліссі, *Гробки* на Гуцульщині, *Проводи* на Волині тощо. У цей день годували старців, роздавали милостиню. До архаїчних належали звичаї влаштовувати на цвинтарі громадські чи родинні поминальні обіди.

У вузькому ареалі Західного Полісся ще у середині минулого століття побутував архаїчний звичай у Провідну неділю (рідше – у понеділок) *гонити зиму*. Проганяли зиму за ріку, на далекі села, кидали їй услід зношеними постолами, деркачами, яким-небудь паліччям, піском, кістками з великоднього столу. Як сакральне місце подекуди використовували смітник. Траплялося, що дійство супроводжувалося ритуальним споживанням млинців (що нагадує обрядовість Масниць), потопленням вбраної соснової гілки.

Гуцули на Провідному тижні уникали сіяти льон та коноплі, бо вірили, що виткане з них полотно покриє чию-небудь труну. На теренах Західного Поділля у цей час померлих не можна було називати покійниками, а лише родичами.

Локальним варіантом поминання предків у великодній період був *Рахманський Великдень*, що припадав на четверту середу після Великодня, яка розділяла навпіл період від Великодня до Зелених свят – *Переполовинення*, *Преполовення*; *Переполовинна*, *Права*, *Свята*, *Переплавна* або *Суха* середа.

Звичаї, пов'язані з *Рахманським Великоднем*, найповніше збереглися серед гуцулів та бойків. За бойківськими повір'ями, рахмани - це праведні люди, що живуть під землею і цілий рік постять. Лише на Преполовення тече їм молочна ріка та яйця, в які перетворилися шкаралупи тих, що ними обмащували паску. За тим і дізнаються рахмани, що настав Великдень.

Праця у полі на Рахманський Великдень була проявом неповаги до покійних, які, за народними віруваннями, в якості покарання могли позбавити поле врожайності.

У Переполовинну середу уникали сіяти та садити, оскільки вірили, що врожаю буде наполовину менше. Однак Переполовинення вважалося сприятливим днем для збору лікарських рослин.

Кінець квітня – травень в українців був періодом активної сільськогосподарської діяльності, що не залишала місця для святкового дозвілля. Для цього періоду найбільше характерні звичаї та обряди, що стосуються господарської сфери.

Серед свят пізньовесняного періоду народного календаря найпомітніше місце займає день **Вмуч. Юрія Переможця** (*Юрія*; 6 травня). На теренах південного заходу Волині побутувала назва *Кінське свято* – у цей день тяглово худобу навіть не запрягали, вважаючи Юрія покровителем домашніх тварин. До цього дня приурочували перший вигін худоби на пашу, що мало вагоме значення у господарському циклі. Саме від дня Юрія зазвичай починали повноцінно випасати худобу. Цей вигін супроводжувався певними усталеними традицією обрядовими діями. На Покутті ще в надвечір'я юрїївського свята кожен господар квачем робив хрести на воротях і дверях стайні, щоб до корови не мала доступу відьма, а під порогом стайні посипав маком. З подібною апотропеїчною метою на теренах Волині в день святого Юрія у хліві посипали освяченою на Великдень сіллю. Виганяючи корову вперше на пасовисько, її кропили свяченою водою і вдаряли

свяченою вербовою гілкою. В цей день *йшли в жито качатися*. В деяких місцевостях влаштовували ритуальні трапези в полі.

8 травня – день **Ап. і єванг. Марка**. В українців апостола Марка здавна вважали ключником, який відкриває навесні землю, а разом з нею і дощі. У минулому вірили в те, що лише після Марка можна вже все сіяти – морозу не буде.

У день **Ап. Йоана Богослова** (*Івана Довгого*; 21 травня), який вважався покровителем городництва, сіяли огірки.

День **Перенес. моц. Миколая Чуд.** (*Весняного Миколи*; 22 травня) також відображає певні агротехнічні знання. Після Миколи садили розсаду пізньої капусти. У випадку засухи цього дня хресним ходом святили по криницях і джерелах воду, лили туди свячену воду та сипали свячений мак. Також освячували фігури у полях. Саме з цим днем найчастіше пов'язували завершення весняного циклу календарних звичаїв та обрядів.

Літній цикл свят розпочинає день 3 червня, **Костянтина і Єлени**. На Старокостянтинівщині вважали, що льон, посіяний у цей день, буває дуже хорошим, особливо якщо його сіяти з фартуха. Оранка в цей день вважається небезпечною, тому що “Цар Костянтин вибиває градом поле на таку відстань, на яку можна почути крик погонича”. На Бойківщині спорадично у часі грозовиці запалювали на підвіконні освячену на *царя Костянтина* свічку.

Перед **Вознесінням Господнім** (*Знесенням, Вшестям*), що припадало на 40 й день після Воскресіння Христового, землю до обіду ще “чепали”, а після обіду вже ні, “бо Христос ніби сів опочивати”. На наступний після Вшестя день починали працю у полі після обіду, “бо він уже вознісся, сів, опочив”.

Субота перед **Зеленими святами** – *Зелена, Покійна, Поминальна, Задушна*, або ж *Духів день, Семуха*. Увечері несли до церкви поминальний хліб, і там за всіма померлими правили службу Божу. По обіді, перед тим, як іти до церкви, маїли хату по дверях, стінах і вікнах, образи у хаті, стріху, попід хатою, стайню, пивницю, ворота на брамі; гній; “землю” (поле, город) – городину (капусту, огірки) і “грядки” у полі, кожну грядку окремо (картоплю, жито, овес); також йшли на цвинтар і маїли там “гроби”. На Бойківщині й Надсянні пастухи замаювали і корів, коли по обіді гнали їх додому, – завивали їм на рогах пишні вінці з гілля дерев.

Май (*май, майки, майину, маюху, маївку*), залежно від села і від об'єкта замаювання, використовували різний: у Карпатах замаювали гілками ліщини, верби, явора, липи, клена, дуба, граба, берези; рідше – ясена, калини; на Поліссі й Волині здебільшого – липи, берези, клена, ясена. Коло порогу хати і на воротах попарно вкопували декілька берізок, липин, кленин, ясенин, осичин тощо. Долівку на більшості теренів України встеляли аїром (*лепеха, шувар, панни* та ін.), водночас у багатьох карпатських селах її вистелювали любистком, ним також маїли образи і вікна. На Волині спорадично маїли папороттю, на Поліссі – полином. Згідно із загальним переконанням, гілля ліщини оберігає від блискавки, тому нею маїли і хату, і стайню, і поле. Вербою маїли у городі й у полі, *“аби городина росла, як верба”*. Дубом – переважно капусту й огірки, *“аби були тверді, як дуб”*. Липа у хаті допомагає нібито від “злого”.

Часто хата лишалася замаєюю, поки май не висохне і його “вітер не забере”. Іноді – днів три, п'ять чи довше, доки гілки не висохнуть, а тоді їх палили в садку під яблунькою чи на городі (*“хай йде до Бога димом”*) або згодовували худобі. Подекуди ж май більше дев'ятьох днів у хаті не тримали, *“бо огірки пустим цвітом цвісти будуть”*. Лепеху з долівки нерідко викидали у хлів корові або закопували у копець, *“коб миши не напали”*, а частіше зберігали на горищі разом з іншим свяченим зіллям. Троєцьку “свяченину” використовували як ліки: прикладали до хворого місця, до місця укусу змії, настоювали на ній купіль, давали корові після отелення (*“щоб добре очистилася”*). Освячене у Зелену суботу зілля зашивали покійникові у подушку, клали у труну. Також його закладали у покутній вугол новобудови, кидали немовляті у першу купіль, у колиску, підкурювали хату в часі громовиці тощо.

Неділю Зелених свят називають *Свята неділя*.

На Бойківщині й Надсянні ще донедавна побутувала традиція до Святої неділі (або до Петра) робити “запусти”, чи “запуски”. Два-три тижні на одній з ділянок не пасли, а в призначений день пастухи вирізали у дерні “столицю”, так, щоб була змога опустити у прокопаний по периметру рівчак ноги. Посередині імпровізованого стола ще вирізали хрест. Кожен викладав свої продукти, і всі разом трапезували.

На Черняхівщині пастухи у ніч з суботи на неділю потай виводили корів із господаревого хліва, а вранці приганяли напасених, вимагаючи за це для себе плати.

В обмеженому ареалі Західного Полісся на Святу неділю дівчата починали обходити село з “Кустом”. Центральною фігурою таких обходів була вбрана кленовим гіллям і замаєна квітами й травами дівчина. Вона й була “Кустом”. Гілля наприкінці дійства відносили на житнє поле, щоб родило. Кустові обходи, схожі до колядних, тривали цілий тиждень. Упродовж тижня також співали особливі троїцькі, русальні пісні.

Тиждень після Трійці зазвичай називають *Зелений, Клечальний*. На Поліссі це – *Русальний тиждень*, або ж *Русальниця* (хоча іноді таку назву має тиждень до Трійці). Тут він тісно пов’язаний з уявленнями про *русалок* як про певну категорію душ померлих.

На Зеленому тижні не працювали на землі, “*щоб грім не спалив хати*”; не купалися, бо “*русалкі можуть затягнути*”; не визолювали, не прали, “*бо то гріх*”; не шили, не садили розсади – “*то не буде капуста*”; не пололи льону чи чого іншого, “*бо все всихати буде*”; не пекли хліба, не мели, не мили, не підмащували і не білили хати, не підмащували печі, “*бо позамазуєш очи русалкам*”, “*бо будуть порожні колоски*” тощо.

Подекуди у *Зелений понеділок* після служби у церкві йшли на “кладбище” впорядковували могили, клали на них “для душ” хліб, сир, масло, яйця, щось солодке. Священик відправляв на “гробах” панахиду, парастас, окроплював їх свяченою водою.

У понеділок або у *Зелений вівторок* з “*корогвами*” (“*коругвами*”, “*фанвами*”) й іконами йшли “за сонцем” процесією довкруг села посвячувати поля від “нечисті”, граду, буревіїв, блискавиць. Зупинялись біля кожного поставленого у полі хреста, біля кожної кринички.

У середу після Трійці – так звана *Градова середа*. Не працювали на землі “од граду”.

Четвер після Трійці називають ще *Намска, чи Навска Трійця, Умерлих Трійця, Русалка, Сухий четвер* та ін. У цей день відвідували кладовище, спорадично робили там обід, маїли могили гілками. Подекуди цього дня дотримувалися строгої заборони на роботу в полі, “*бо посохне все*”.

У понеділок після Русального тижня – *Розигри (Розирги), Брикси*. Вважали, що “*То на ті Розирги розігралося літо з весною: весна одиходить, а літо приходить*”. У цей день проводили назад на “моглиці” русалок, подекуди господині робили гостину.

По Русальному тижневі – **Петрівка**, тривалість якої залежала від того, раннім чи пізнім був Великдень, а отже, і Трійця. Посту дотримувались, але говорили, що його вигадали баби, щоб більше зібрати сира та масла, тому що дні дуже довгі, то піст дуже тяжкий, – зазвичай у цей час не було нічого до хліба, а у деяких і хліба не було; від того і приказка: “Петрувка – на хліб катувка”.

У Петрівку важливими святами народного календаря були дні **Пресвятої Євхаристії**, чи **Божого тіла** (*Дев’ятий четвер, Зеленець*) і **Пр. Христового серця** (*Десята п’ятниця*). У ці дні стереглися важкої роботи (косовиці, будівництва тощо), “*бо грім спалить хату*”. Прання на річці праником у ці дні провокує громовицю, бурю, градобій. На *Зеленець*, як і на Зелені свята, ходили з процесією освячувати поля “*від грому, граду, тучі, бурі, всякого такого*”. Важливим компонентом цього свята було освячення віночків лісового й польового зілля, які використовували так само, як і троєцьке зілля.

25 червня – **Преп. Онуфрія Великого** (*Онуфрія, Онопрія*). Цей день на сході Бойківщини визначають як початок літа, так що все вже можна садити. Від Онуфрія, за народними спостереженнями, перестають співати птахи і починає меншати день.

3 липня – **Свщмч. Мефодія**. Якщо в цей день почне йти дощ, то буде нібито продовжуватися сорок днів.

Різдво св. Йона Хрестителя (7 липня) більш знане у народі за назвами *Івана Купала, Івана Купального, Купайла, Івана день, Івана Лопухатого, Івана Петрівного, святого Яна*.

До цього дня нерідко, як і на Зелені свята, маїли хати. Подоляни, наприклад, убирали хати лопухом, гуцули – *хобзою* (бузиною трав’янистою), бойки – *лісков* (ліщиною). Ліщину на Бойківщині встромлювали також на городі й у гноєві – “*від грому*”. На Західному Поліссі на дверях з цією метою чіпляли букетик *громничника*.

Ніч з 6 го на 7 ме має назву *Іванівської, Купальської*. У цю ніч нібито цвіте папороть, і сміливці ходили шукати її цвіту.

У Купальську ніч хлопці й дівчата піджартовували одне над одним. Дівчата, наприклад, пересновували перед хлопцями перелаза нитками, щоб ті попадали, хлопці лякали дівчат різноманітними опудалами. На сході Бойківщини хлопці в Іванівську ніч крали ворота з тих обійсть, де були дівчата на виданні, а потім віддавали за викуп.

У багатьох регіонах України побутують уявлення про те, що у день Івана Купайла сонце міниться різними кольорами – “грає”, а також “купається” у хмарах.

На Купайла особливо пильнувалися від відьом: клали на вікнах жалку кропиву, застромлювали у двері хлівів глід, шипшину, осику, ходили оглядати свої поля, щоб відьми не нав’язали “завиток”, забивали там осикові кілки тощо. Молодь виставляла у дворах запідозрених у відьмарстві віхи й опудала, співала їм дошкульних купальських пісень про відьом.

Основні обрядові дійства відбувалися зазвичай не в Іванів день, а напередодні увечері. Для забави дівчата вбирали купальське *деревице* (*гільце, вільце, купайлицю, ріжки* та ін.). Подекуди виготовляли також антропоморфні фігури “Купала” і “Марени”. Залежно від місцевості, разом з деревцем робили лише “Купала” або лише “Марену”, водночас часто їх не було, а відповідно прибирали лише деревце, яке називали тоді *купала* або *марена* (чи *русалка, відьма*).

Купальське деревце (як і фігури, за наявності) встановлювали неподалік вогнища – “купайла”, “собітки”, “ватри”. Його розпалювали увечері біля церкви чи біля водойми, на вигоні, на полі чи на горі, і воно горіло всю ніч. Біля вогнища всіляко забавлялися, стріляли з самопалів, жартували, сміялися, співали пісень, перестрибували через нього парами і поодиночі. Зокрема, хлопці стрибали – “*хто дальше скоче, той швидше вжениця*”. Стрибання попарно подекуди сприймали як певну “присягу”, і в такий спосіб перестрибували лише ті, хто мав одружуватися: якщо їхні руки не розійдуться – вони будуть подружжям; те ж саме означало, якщо під час стрибка вслід за ними полетить підвіяна вітром іскра. Для вогнища нерідко використовували зібрані по селу, а то й украдені старі речі. На Східному Поліссі вогню зчаста не палили, а перестрибували через купи жалкої кропиви.

Дівчата на заході сонця пускали на воду вінки з прикріпленими до них свічками: которі вінок поплив – та долю знайде, а як потоне – нема долі. Подекуди пускали по два вінки, на себе й на коханого, а тоді дивилися, чи вони сходяться, чи розходяться.

Наприкінці забави антропоморфні опудала і купальське деревце знищували: розламували, топили або спалювали (утопивши у ріці деревце-“відьму”, чимдуж тікали, “*щоб відьма не зловила*”). Гілочку з

розламаного деревця дівчата (або й хлопці) несли додому й клали на ніч під подушку, з надією, що присниться суджений (суджена). Часто галузки несли в город і посипали ними огірки та капусту, аби добре росли.

На Івана до схід сонця, поки роса, традиційно “йдесі в зіллі”. Ходили, поки сонце не зійшло, “*бо тоді більші сили трава має*”. Як правило, по зілля ходили жінки та дівчата, однак міг йти кожен, хто мав у цьому потребу. Йшли у купальську ніч по чарівні зілля і ворожбити, але вони ходили одинцем, тоді як звичайні люди – переважно гуртами.

Назбиране освячували у церкві. Спорадично саме це освячене зілля давали у подушку померлому. З лікарських трав варили хворим чай, підкурювали їх освяченим зіллям. “Івана головатого” та інші зілля згодовували коровам, незабудки використовували від укусу змії, рум’янок мили волосся, аби було гарним і пахучим тощо. Іванівське зілля також клали до стайні як оберіг, “*аби худоба здорова була*”. На Західному Поліссі “іванові єгоди” – освячені на Івана чорниці – вважали особливо помічними від болю у шлунку. До освячення ж на Івана ягід (чорниць, суниць, ожини, малини, вишень, черешень) дехто не їв узагалі.

У багатьох місцевостях звечора перед Іваном чи вже зранку купалися у ріці, вважаючи таку купіль помічною від хвороб шкіри (хоча часто побутувала й заборона на купання у цей період, пов’язана з вірою в *русалок*). Від хвороб шкіри “купалися” до схід сонця також у росах. Для такої купелі шукали чисте, ще ніким не займане місце. Купалися переважно у ячмені, однак ходили і в овес, жито, пшеницю, купались у різнотрав’ї. По іванівській росі добре було походити босоніж і від болю у ногах. Дівчата, як правило, купалися в росах задля краси. Купаючись у вівсі, приказували: “*Качаймося у вівсі, аби нас любили хлопці всі*”.

Святкування, як і палення вогнів (правда, вже без “деревця”), нерідко продовжувалося й у сам день Купайла.

На **Верх. апп. Петра і Павла** (*Петра*; 12 липня) традиційно пекли мандрики чи пиріжки з сиром, коржики. За легендою, зозуля вкрала колись мандрика у св. Петра і вдавилася ним, відтак кує лише до дня Петра. Казали: “Як кує зозуля до Петра – буде осінь тепла, а як до Івана – буде осінь погана”. Спорадично цей день вважали “громовим”, на

Петра у полі не працювали, шануючи як велике релігійне свято. Повсюдно в Україні кажуть, що “По Петру – та й по теплу”.

Наступний по Петру день називається *Полу-Петро*. В цей день у себе не працювали, і священники збирали толоку для косовиці.

Після Петра починалася активна фаза **жнив**, хоч урочисті зажинки нерідко влаштовували ще до цього (на Івана, за день-два перед Петром, безпосередньо на Петра). За словами відомої жнивної пісні: “На Івана жита нажала, а на Петра пирогів напекла”, – на Петра вже треба було спекти *хліба з нового врожаю (нового, молодого, рідкого хліба)*. У поле йшли зранку, у святковому або принаймні чистому одязі, іноді натщесерце. Брали з собою хліб у настільнику або середопісні “хрестики”, перед початком жнива просили у Бога благословення. У день зажинок нажинали лише одного або декілька снопів. Якщо збіжжя пристигло ще недостатньо, для нового хліба змішували борошно нового і старого помолу.

Жниво починали у так звані “легкі” дні. Це або вівторок, четвер і субота, або, навпаки, середа чи п’ятниця, або день, на який припадало Різдво, але ніколи не неділя чи понеділок. Зчаста жниво, помолившись і поблагословившись, “зачинав” господар (іноді старший – дід), “*бо він хазяїн*”, “*бо він легший на руку*”, “*бо то ліпше, як шось чоловік починає, жінка не дуже важна*”, “*кажуть, шоб любу роботу чоловік починав*”. На Зарічненщині зажинали не правою рукою, як звикло, а лівою, “*коб спина не боліла*”, і першими зжатыми стеблами “на славу” оперізували господаря поля чи навіть випадкового чоловіка.

Першого снопика – “зажинка” (*зажона, зажатка, снопика, бороду, бородку*) – забирали додому, використовуючи потім для виготовлення різдвяного снопа-“діда”, весільного “перепона” (“перейми”), для уквітчування весільної “косиці”, для виготовлення будівельної “квітки”. Дехто ділив першого снопа натрое: “*Поділю його: шоб одну частинку – горобцям, другу – худобі, а третю частинку лишаю, і хай собі стоїть*”. По завершенню жнив “зажинка” (або вижатого останнім снопа – “обжинка”) несли додому разом з обжинковим вінцем, вбравши калиною, барвінком, квітами.

Якщо не дожали ниви за один день, клали на полі дві жменьки збіжжя навхрест, тим самим ніби оберігали її, а наступного дня вранці збирали того хрестика й продовжували роботу.

Наприкінці жнива робили “обжинки”, або “дожинки”. З останніх зжатих жмень плели обжинкового вінка – “вінця”, вбирали його польовими квітами, забирали додому й упродовж року зберігали або під образами, або зачепленим у хаті чи в коморі на цвяшку. На Богородчанщині існувала традиція на різдвяні свята почергово ставити миски зі стравами саме в обжинковий “вінець”. Зберігаючись решту часу під стріхою, він нібито оберігав хату від блискавки. На Кременеччині “вінка” на Спаса святили й зерно з нього додавали до засіву на озиме.

Якщо робили не на своєму полі (наприклад, толокою, за “відробіток”), то з обжинковим вінком йшли “вінчувати” господаря (колгоспники несли “вінця” голові колгоспу). “Вінця” з поля несли найкраща жниця, яка з віншуванням поклала його господареві на голову. Їй за це належали гроші. Женців же загалом належало погостити. Нерідко нести “вінця” доручали вправній у жнив дівчині. У такому разі двоє інших дівчат несли ще “букети”, чи “косиці”, так ніби дружки на весіллі. “Дівочці”, крім грошей, діставались хустки, стрічки, а господар говорив їй: “Дай, Боже, щоб на тебе в церкві вложили вінець”. На Новоград-Волинщині вибирали для цього гарну дівчину “найчистіших звичаїв”, часто ще дівчинку, “інакше би спроваджено неврожай на цього господаря”. Вінка чіпляли в хаті, а потім господар святив його на Спаса, “обтирав”, а це зерно брав на засів.

З краю на полі залишали незжатими декілька волотей – *бороду* (чи *спасову бороду, дідову бороду, деда, дожинки, навийку, перепілку, козу, байстрюка* та ін.). Спорадично кількість колосків у “бороді” мала бути парною (наприклад, дев’ять пар) – “*шоб паровалися люди*”; іноді обов’язково лишали непарну кількість; подекуди кількість залишених колосків відповідала кількості членів сім’ї. Залежно від місцевості, залишені стебла ближче до колосся просто перев’язували стрічкою і прикрашали польовими квітами. Могли також зв’язати у вузол і зігнути до землі; зв’язували дві протилежні волоті в дугу-арку; формували своєрідну хатку-“купинку”; лишали у полі перев’язану вгорі високу стерню, а решту (також під назвою *борода*) забирали додому для освячення.

Бороду символічно оборювали серпами, боронували, очищали від зела. По тому її зазвичай виминали, засіваючи цим зерном між

кореннями залишених стебел, з примовками: “Роди, Боже, на всякого долю – і бідного, і багатого”, “Дай, Боже, щоб росло” та ін. Засіяне ще перехрещували і заволочували серпом, повністю імітуючи процес сіянки. Посіяне у бороді збіжжя мало не лише символічне значення: якщо воно швидко зійшло, швидше засівали й на озиме, а також сподівалися у цьому році багато опеньок. Усередину бороди ще клали відрізаний з цілої буханки краєць хліба з сіллю, доволі часто – огірка чи ін.

У тих селах на Волині, де залишали аркоподібну бороду, дівчата й хлопці ще “чудили”: кожен тричі пролазив крізь неї. Примовляли при цьому: “Спасова бородонька, уроди нам житонька, щоб ми жали, і мали, і назарік дочекали”. Того, хто ліз, “прискорювали” ударами в’юрка – “*щоб проворний був*”. Пояснювали цей звичай по-різному: “*щоб спина не боліла*”, “*щоб бути здоровим*”, “*щоб молотне було*”.

На Зарічненщині спорадично побутовало ритуальне обтанцьовування “бороди” з останнім снопом.

Подекуди бороду залишали нібито для мишей чи птахів (“*аби миші ся додому не пхали*”, “*і птах хоче жити*”). Частіше, однак, мотивували тим, “*щоб і на другий рік було врожайно*”, “*щоб нива не пустувала*”. На покладення хліба й солі у бороду зафіксовано мотивацію, що “*то землі подякували*”. Борода лишалась у полі, доки господар не приоре її, орючи на озиме.

Зажинки, формування “бороди” й особливо обжинки супроводжувалися багатою обрядовою пісенністю.

Зі жнивими, головно, а також з сінокосом пов’язані уявлення про так звані “**громові**” (чи “сердиті”, “варівкі”) свята, якими особливо багатий початок серпня. У ці дні не виконували польових робіт, остерігаючись блискавиці.

На **Покладення ризи Пресвятої Богородиці** (15 липня) нічого не шили, щоб не поролося, адже і “Пресьвата Богородиця ризу шила і того дня положила”. Нічого у цей день не чіпали коло льону й конопель.

26 липня – **Собор арх. Гавриїла** (*Гаврила*). Не робили ні кіньми, ні волами в полі, хіба на толоці, остерігаючись грому.

1 серпня – **Преп. Макрини** (*Мокрини*). Якщо в цей день буде дощ, вся осінь буде дощова і не буде горіхів – всі повимокають.

2 серпня – **Прор. Іллі**. Кажали: “На Іллі – новий хліб на столі”. Після Іллі купатися не можна, кажали: “До Іллі – сонечко у теплі”, “з цього дня дияволи починають жити в воді”, “*то вже после ‘Ллі русалки купаюца, русалки очі позаливають, і не вийдете з води’*”. Подекуди у цей день виносили провітрювати речі, “*щоб міль не їла*”.

Думають, що Ілля володіє грозою і блискавкою. Є прислів’я “Ілля наробить в полі гнилля”. Коли грім гримить – це Ілля по небесному мосту в колісниці їздить. На Іллі і на пізніше свято Паликопи на власному полі жодної роботи не робили, боячись блискавиці, – лиш вільно було жати на толоці.

7 серпня – **Успіння св. Анни, матері пресв. Богородиці** (*Трискучої Анни, Ганни, Ганки*) – також одне з “громових” свят, що засвідчує і відповідна приказка: “*Що Ганка нажне – то Пантілімон спалить*”.

На **Вмуч. Пантелеймона** (*Пантілімона, Паликопа, Палія*; 9 серпня) не жали й не возили копи на гумно, інакше Паликопа запалить копи, а то й двір.

На **семи св. муч. Маккавеїв** (*першого Спаса, Маковея*; 14 серпня) святили у церкві воду, лісове, польове і городне зілля, коріння, коренеплоди, маківки “видюку” і городнього маку. За потреби, свячене зілля клали покійним у труну, запарювали й давали пити корові при отеленні, запарювали з нього купіль при хворобах. Освяченим маком обсипали хату, обсипали ним худобу при першому вигоні – “*би нечиста сила відійшла*”, “*від відьми*”. Традиційною стравою на Маковея були струдли та пиріжки з маком, паляниці з маком, на Полтавщині – “шуля-ки” (облиті ситою коржі, з домішкою розтертого маку).

На **Преображення Господнє** (*Спаса, другого Спаса, Яблучного Спаса*; 19 серпня) освячували стільники, мед, яблука, грушки, сливки тощо. Зверху на кошик клали для освячення колосся збіжжя, букети городніх квітів, зокрема васильку, всіяку зелень: часник, моркву. Подекуди святили мак-самосій, який використовували як оберег. Освячений на Спаса букет (вінок, “косицю”) спорадично використовували для першої купелі немовляти, зашивали покійникові у подушку. Освячене зерно давали курям, додавали його до засівного (і на озиме, і на ярину), а витереблене колосся брали за кропило для покійника, кропили ним хату на Водохреща. До Спаса їсти яблука було

не вільно, особливо тим, у кого помирали малі діти – “*бо дітям на тому світі не дадуть*”.

Використання освяченого на Маковея і Спаса зілля у багатьох випадках було тотожним використанню зілля, освяченого на Зелені свята.

Після Спаса подекуди вже можливі приморозки. Казали: “На Спаса готуй рукавиці до пояса”, або ж “Прийшов Спас, готуй рукавиці про запас”.

Поки не посвячено вінків на Спаса, озимину не сіяли. **Засівки** – це перший день осінньої сівби, яку звикло починають у п’ятницю, з дотриманням певних звичаїв, які мають виразний обрядовий і символічний характер. Зокрема, на Новоград-Волинщині господар перед засівом стелив на борозні обруса, на якому клав хлібину. Перші засіви робив зерном з обжинкового вінка, освяченого на Спаса. На засівки також робили звикло різновид гостини для сусідів господаря, на якій неодмінно мали бути пироги. Хто з гостей брав перший пиріг з миски, повинен був, згідно зі звичаєм, сказати: “Щоб родили колоски, як тії пирожки”. Схожі гостини повторювали колись і по завершенні осінньої сівби, тобто на “обсівки”.

28 серпня – **Успіння Пресвятої Богородиці** (*перша Пречиста, Спленне*). У святкуванні цього дня нема якихось характерних особливостей, хоча всі вважають його за дуже “великий празник”.

У день **Усікновення глави Іоанна Хрестителя** (*Главосіки, Головостенне*; 11 вересня) строго постили, весь день нічого не варили, не брали ножа в руки, вважаючи великим злочином різати що-небудь, а особливо кругле, схоже на голову. Говорили, наприклад, якщо в цей день різати капусту, то з неї потече кров. Відомою є оповідка про те, як одна жінка зрубала головку капусти, а коли внесла її в хату, то побачила замість неї голову своєї дитини. Не годилось і їсти щось таке, що нагадує голову.

У день **Симона Стовпника** (*Семена*; 14 вересня) ластівки нібито ховаються у колодязь. На Волині вважали, що *чорт* у цей день міряє горобців міркою: скільки взяти собі, а скільки випустити. Для цього горобці збираються до нього, і тому їх в цей день не можна бачити. До Семена воліли посіяти озиме жито. Казали: “Посій мене до Семена, будеш мати усе мене. А як посієш під груду – або вмру, або буду”.

На **Чудо арх. Михаїла** (*Чудо*; 19 вересня) намагалися не працювати: “Гете Чудо – не можня ніщо робити і нічо казати на його. Чудо ето варовите свето. То сусід робив в той день, казав: “Як Чудо, то чудіте...”, – і до вечора – вже труп”. Особливо строгою була заборона на роботу в полі. Розповідають, як один чоловік закам’янів під час оранки разом з волами, інший – цілий день мусив ходити з боронами на плечах тощо. Є навіть приказка: “Не бійся так Пречистої, як Чуда її”.

На **Різдво Пресв. Богородиці** (*друга Пречиста*; 21 вересня) вужі нібито сушаться на дорогах, і тому небезпечно ходити.

Після **Воздвиження Чесного Хреста** (*Чосного, Чеснохреста, Здвиження*; 27 вересня) земля мусить вже “опочивати”, тому після цього дня роботи на землі завершували. Не ходили на Здвиження і до лісу, тому що гаддя у цей день під проводом свого царя збирається на зимівлю у “вирай”. На Жовківщині дітей не пускали до лісу, щоб не провалилися в яму, де збираються зимувати плазуни: хто потрапить туди – буде нібито всю зиму лизати з ними “гадючий камінь”.

День **Івана Богослова** (*Осіннього Івана*; 9 жовтня) подекуди називають Проводами і дотримуються звичаю подавати “дідам” запростибіг. До цього дня намагалися висіяти озимину. Казали: “Хто не посіє жита до Івана Богослова, той не варт доброго слова”.

Зі святом **Покрову Пресвятої Богородиці** (*Покрови*; 14 жовтня) пов’язана приказка: “Як по Покрові – то вже все корові”. До Покрови добрий газда вже все з поля забирає, адже “Покрова – снігом готова”. Від Покрови починаються весілля. Дівчата, які бажали вийти заміж, молилися: “Свята Покровочка, покрий міні головоньку, хоч ганчіркою, аби не зоставалась дівкою”. На Покрови не пряли.

27 жовтня – **Преп. Параскеви Терновської**. У цей присвяток не пряли, “щоб на тім світі не стирчали у боках веретена”.

31 жовтня – **Євангеліста Луки**. У цей день не пряли. Казали: “Не пряди на Луки, бо покрутить руки”.

На **Димитрія мироточивого** (*Дмитра*; 8 листопада) йшли на цвинтар поминати своїх покійних. Дівки, не посватані до Дмитра, не надіються вже тієї осені вийти заміж: “До Гмитра дівка хитра, а по Гмитрі хоч комин нею витри”.

14 листопада – **безсрібників і чудотв. Кузьми і Дем'яна**. У цей день не пряли.

Початок зими дехто числив від дня **Собору архістратиґа Михаїла** (*Михайла*; 21 листопада), відтак побутувала приказка: “Михаїл приїжджає на сивому коні” (“Михаїл приїхав на білому коні”).

На Поліссі до дня Михайла приурочена одна з найголовніших поминальних, так звані “діди” (*деди, деди, дзєди*). “Діди” – це і назва поминання (яке влаштовували не тільки на “могилках”, а й удома), і загальна назва померлих своєю смертю, без огляду на вік: “*Деди – это всі померлі, хто своєю смертю помер. Разниці нема, скільки років, навіть і дитинка хрищена, то тожє йде в деди*”.

Найчастіше “діди” влаштовували увечері з п’ятниці на суботу перед Великим постом, перед Трійцею і перед Михайлом, водночас як за днями відзначення, так і за кількістю “дідівних” поминань спостерігаються значні локальні відмінності. Наприклад, не менш важливими подекуди вважають “діди” перед Проводами, “Дмитрівські”, “Кузьміні” чи ін. У новій хаті “дедов” рік не робили, “*бо то не нада вспомінать покойних, щоб не помішало в жизни*”.

Хазяйка готувала пісню трапезу (сім чи дванадцять “горшків”): коливо з медом, борщ, кашу, вареники, парені груші тощо. Хліб лише ламали, нарізати – не можна було, також не клали виделок, лише ложки. Миски й ложки ставили також зайві. Як і на Вілію, за вечерею (“обідом”) з кожної страви по ложці відкладали в окрему посудину, миску з ложками на ніч ставили “на покуте”. Тут же в посудині ставили воду і вішали рушник, щоб уночі, помившись, пообідали “душечки умерших”. На ніч зі столу не прибирали, лишали горіти й свічку, “*бо будуть мертвіє йти вечерать*”.

У кого був утопленик – зранку після “дідів” заносив їжу зі столу в ріку, навіть якщо потопельника поховано на кладовищі. У кого не було – віддавали курям чи корові (поросяттам не можна, бо та їжа – “свята”).

“Дєдов”, як правило, не бачили, проте були й винятки, коли їх бачили малі діти або покійні снилися тим, хто забув чи полінувався влаштувати вечерю.

У суботу вранці – це вже “баби” – варили скоромне: вареники, млинці на маслі чи салі, ставили на стіл молоко, яйця. Для “бабов” так само лишали страви на столі, щоб трохи постояли, а потім прибирали:

“Є і деди, і баби. То окремо. Ето так – у п’ятницю деди, вечором, а в суботу зранку считаєца баби. Бабам печуть млинці, а дедам варять борщ. Бабам треба масло, сало, а дідові борщ з козяками пісний”.

Теми “дедів”, поминальної теми загалом безпосередньо стосується заборона на певні види праці: зоління, шиття, білення хати, підмашування, витрушування сажі тощо. Цих робіт не виконували не лише у визначені поминальні дні, але й перед будь-яким святом чи присвятком: щоб не замастити померлим очі, не забілити їх тощо.

Як бачимо, увесь календарний рік українців був наповнений численними обрядами і звичаями. Більшість із них, незалежно від сезону, має виразне господарське спрямування (насамперед аграрне і скотарське), нерідко виконуючи водночас регламентаційні щодо різних видів робіт функції. З господарським характером органічно поєднуються поминальні мотиви, адже добробут, за уявленнями, безпосередньо залежав від душ померлих предків. Низка обрядів і звичаїв, що закономірно, має також шлюбно-еротичний характер, а значна частина виконує соціорегулятивні функції. Отож у комплексі народний календар визначав основну канву життя людини, сім’ї, загалом традиційного суспільства. Багатство його компонентів свідчить про глибоке знання природних закономірностей та високий ступінь розвитку духовної культури українського етносу.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Агапкина Т. А. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл. Москва: Индрик, 2002. 815 с.

Галайчук В. Різдвяно-водохресні свята в околицях Кременця // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2009. Вип. 44. С. 215–240.

Галайчук В. Традиційні календарні звичаї та обряди Старосамбірщини // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Львів, 2010. Т. ССLIX. Праці секції етнографії і фольклористики. С. 138–178.

Доманицький В. Народній календар у Ровенському повіті Волинської губернії // Матеріяли до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 62–89.

Здоровега Н. І. Народні звичаї та обряди // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. К., 1983. С. 232–248.

Зубрицький М. Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тиждні і до рокових свят (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріяли до українсько-руської етнології. Львів, 1900. Т. III. С. 33–60.

Климець Ю. Д. Купальська обрядовість на Україні. К.: Наукова думка, 1990. 143 с.

Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Київ, 1929. Вип. 3. С. 14–98.

Кравченко В. Етнографічні матеріали, зібрані В. Кравченком на Волині та по суміжних губерніях // Труды Общества изследователей Волини. Житомир, 1911. Т. V. 148 с. + 79 с.

Кравченко В. Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Житомир: Робітник, 1920. 160 с.

Кримський А. Ю. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектичного: відтворення з авторського макету 1930 р. / [автор передм. А. Ю. Чабан]. Черкаси: Вертикаль, видавець пп Кандич С. Г., 2009. XVI+438+10 с., іл.

Курочкін О. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок). Описне: Українське народознавство, 1995. 392 с. ; іл.

Кутельмах К. М. Народні звичаї та обряди. Календарна обрядовість // Гуцульщина : історико-етнографічне дослідження. К.: Наукова думка, 1987. С. 286–302.

Максимович М. О. Дні та місяці українського селянина: Етнографічна розвідка / [упорядк., пер. з рос., вступ. стаття та прим. В. Гнатюк]. К.: Обереги, 2002. 189 с.

Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Україні: народні вірування, повір'я, демонологія. К.: Либідь, 1991. С. 52–169.

Онищук А. Народний календар у Зелениці, Надвірнян. пов. (на Гуцульщині) // Матеріали до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 1–61.

Пуківський Ю. Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині : монографія. Львів, 2015. 310 с.

Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начало XX вв. Москва: Наука, 1979. 289 с.

Толстая С. М. Полесский народный календарь. Москва: Индрик, 2005. 600 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).

Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдель. С.-Петербургъ, 1872. Т. III: Народный дневникъ. 486 с.

Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4 // Матеріали до українсько-руської етнології. Львів, 1904. Т. VII. 304 с.

Sokalski B. Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899. 496 s.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Календарні звичаї та обряди початку зими: Введення, Андрія та ін.
2. Різдвяні звичаї та обряди.
3. Обрядовість днів Маланки та Василя.
4. Водохресні звичаї та обряди.

-
5. Обрядовість початку весни: Стрітєння, Обретіння, Явдохи, Сорок святих, Олексія, Благовіщення.
 6. Масничні звичаї та обряди.
 7. Звичаї та обряди у період Великого посту.
 8. Великдень і Проводи у народній обрядовості.
 9. Головні атрибути і традиційне печиво великодньої обрядовості
 10. Поминальні мотиви у календарній обрядовості українців.
 11. Троєцькі звичаї та обряди.
 12. Івана Купайла у традиційній народній культурі.
 13. Традиційна жнивна обрядовість українців.
 14. Календарні звичаї та обряди осені.

Розділ XIX НАРОДНІ ЗНАННЯ

Народні знання становлять важливу частину традиційної культури українців. Поняття “народні знання” охоплює комплекс накопичених спостережень за природними й соціальними процесами та явищами й висновків, зроблених на цій основі, що використовуються у повсякденній практичній діяльності і закріплені в традиції.

Вважається, що народні знання спрямовані, з одного боку, до найпростіших, а з іншого – до найважливіших сфер людської діяльності. Традиційні народні знання, що покликані виконувати суто практичні завдання у системі життєзабезпечення етносу, могли поєднувати раціональні елементи народного досвіду з уявними, ірраціональними елементами. Однією з найважливіших рис традиційних знань є їхня історична спадковість.

Народні знання українців, як і інших народів, були пов’язані насамперед із різною господарською діяльністю і ґрунтувалися на спостереженні за природою, оточуючим середовищем. На підставі цих спостережень склався землеробський календар (уявлення про те, коли розпочинати або закінчувати сільськогосподарські роботи), сформувався вміння передбачати погоду, лікувати людей та домашніх тварин.

У 1899 р. Ф.Вовк у редакційній статті, що вийшла у першому томі “Материялів до українсько-руської етнології” (Львів, 1899) і стала своєрідною програмою для розвитку української етнології, відносив цю галузь традиційної культури до основних напрямів вивчення українців та застерігав не плутати народні знання з віруваннями.

В структуру народних знань етнологи відносять народну астрономію і космогонію, математику і метрологію, народну медицину і ветеринарію, народну метеорологію і календар, народні професійно-виробничі знання.

КОСМОГОНІЧНІ ЗНАННЯ І МІФИ УКРАЇНЦІВ

Традиційні **космогонічні уявлення** українців охоплюють систему народних міфологічних повір’їв та по-глядів на сутність і походження світу, зірок і тіл сонячної системи. Прадавні уявлення про небесні

світила, сузір'я, Всесвіт відбилися у міфології, фольклорі та обрядовості. Традиційні космогонічні та астрономічні знання і вірування українців – це ціла система народних знань, міфологічних уявлень та поглядів на сутність і походження Землі та Всесвіту, небесних тіл Сонячної системи та зірок. Згідно з традиційними космологічними уявленнями українців, Всесвіт поділяється на три простори: небо, землю та підземний світ.

Накопичення знань про різні астрономічні явища та їх зв'язок із земними подіями призвело до розуміння спорідненості Всесвіту і людини. У цій стародавній моделі Всесвіту людина вважала себе її центром. У пошуках першопричини астрономічних явищ, опираючись на власний досвід, люди переносили на небо знання про живу природу, про соціальні стосунки. Живими й одухотвореними істотами поставали зірки, Сонце, Місяць, планети, метеорити, а також метеорологічні явища (грим і блискавка), які, разом з космічними, вважали небесними явищами. Зірки, сузір'я, світила у первісному світогляді не лише одухотворювали, а й ототожнювали з героями чи тваринами-предками. Залишки цих уявлень збереглися у назвах деяких сузір'їв. Астрономічна картина світу поставала як міфологічна.

Із космогонії та міфології, яка уособила народне розуміння природи, космосу, небесних світил, дізнаємося про уявлення та ідеї, які містилися в основі розуміння будови і розвитку **Всесвіту**. Одним із найпоширеніших в українській міфології є космогонічний міф про походження Всесвіту з яйця. З образом Світового Яйця пов'язане уявлення про сферичність Неба і Землі, Сонця і Місяця.

В українців, як і у більшості індоєвропейських народів, Всесвіт був упорядкований у вигляді трьох шарів: верхнього (небо), середнього (земля) та нижнього (підземного) світів. Існування таких уявлень убачають у композиції Збруцького ідола (IX–X ст., знайденого у 1848 р.), три горизонтальні яруси якого символізують три зони всесвіту: небесний світ богів, земний світ людей, підземний світ (божества підземного світу).

Серед українців існували також повір'я про множинність **небес**. З часом поширилося уявлення про семисклепінчасту будову неба. На Волині, наприклад, побутували народні уявлення, за якими небо складається з трьох склепін: нижнього (де перебувають божі

угодники), середнього (місце ангелів) і вищого (де є Бог). Кілька разів на рік, за народними уявленнями, небеса розкриваються, але це можуть бачити лише праведні люди.

У народних уявленнях **Сонце** виступало найважливішим світилом, яке уявляли в чоловічому або жіночому антропоморфному образі: “царя неба”, “чоловіка з осяйним лицем”, “богині”, “княгині”, “красної панни”. Побутували уявлення, за яким сонце – це отвір у небі, вогняна куля або ж Боже око. У народному світогляді також було поширене уявлення про одруження, шлюб Сонця та Місяця. Сонце виступало як жіноче начало, а Місяць пов’язувався з чоловічою сутністю.

Про розуміння життєдайної ролі Сонця та шанобливу повагу до нього як до божества свідчать приказки: “Досить одного сонця на небі”, “Сонце – батько, а Місяць – вітчим”. Серед легенд і переказів Нижньої Наддніпряниці існує легенда і про те, як діти Сонце визволяли. Його начебто викрала нечиста сила і сховала у темну яму, за ґрати під трьома замками. Хоробрі хлопці розшукали Сонце, розбили замки і знову день повернувся на землю. Зраділи люди і все живе, а нечиста сила провалилася у чорну яму й загула на віки вічні.

За іншими переказами, раніше люди жили у суцільній темряві, адже Бог створив їх раніше, ніж Сонце. Аж ось з’явилося світило. Люди сполошилися і намагалися прогнати Сонце. Виходили вони на високі могили і плювали на нього. Прокляті за це Богом, скам’яніли вони там, де стояли і стоять донині на степових могилах. За іншою легендою, скам’яніли і жінки, які теж плювали на Сонце за те, що воно заважало їм працювати у полі.

Вірування в божественну, священну природу Сонця відображені у шанобливому ставленні до світила: “Всякий проте нині, побачивши сходяче сонце, знімає побожно покриття голови і повернувшись обличчям до сходу, віддає йому глибокий поклін і, хрестячись, шепче слова молитви: Слава тобі Господи за личенько твоє Господнє, що показалось праведне, слава тобі просвіщене!”. У так звані рокові свята народного календаря – на Благовіщення, в перший день Великодня люди старалися підняти голови, подивитися на Сонце, що за народними уявленнями у ці дні навіть світило по-інакшому: “Грає Сонце в рокове свято”.

Місяць у народній уяві сприймався як молодший брат Сонця та як володар сил темного світу, які належать до ночі. Його наділяли тими

ж властивостями, що й Сонце, тільки іншого, протилежного розряду. Якщо Сонце, за віруваннями гуцулів, було правою частиною божого обличчя, то Місяць – лівою. Цей небесний об'єкт вважали також місцем перебуванням душ померлих. Найпоширеніші пояснення про походження плям на Місяці пов'язані з мотивами братовбивства – у плямах вбачали зображення вбивства біблійного Авеля Каїном.

У народній традиції і **зірки** є одухотвореними створіннями. З ними пов'язана доля кожної людини: коли вона народжується – загоряється її зірка, а коли помирає – зоря погасає. В Україні поширювалися уявлення про залежність людської долі від щасливого чи нещасливого часу її народження, від того, під якою зіркою (“планидою”) вона народилася. За легендами, Зорниця (Венера) – рідна сестра або ж дружина Місяця. Її ж уявляли благовісницею щасливого родинного життя, що породжувало численні анімістичні вірування в її надприродну силу. Комету вважали демонічною істотою, яка є провісницею голоду, війни, епідемії тощо.

До найпоширеніших належать і космогонічні уявлення про **Землю**, яку найчастіше уявляли пласкою круглою площиною, що трималася на воді, або на трьох китах. Подекуди зем-лю уявляли круглою об'ємною площиною, яка тримається у повітрі (“на божому воздусі”) і не сходиться з небом. Навколо Землі знаходиться небо, “святи повітря”, “святі зірки”, а під землею – камінь, вода, вогонь.

НАРОДНА АСТРОНОМІЯ

Інтерес до зоряного неба в Україні зафіксований у археологічних знахідках, у пізніших давньоруських та українських літописах. Важливі небесні явища постійно фіксували. Це сонячні та місячні затемнення, північні саява, падіння метеоритів, зоряні дощі тощо.

В Україні астрономію вивчали у братських школах уже в XVI ст. разом з математикою. Оригінальні астрономічні знання мав сам народ. Хліборобство, нерозривно пов'язане зі змінами пір року та залежне від них, вимагало постійного спостереження за Сонцем і Місяцем, а також створення астрономічних прикмет і календаря для потреб виробництва та господарської діяльності. Це зумовило регулярні спостереження за небесними світилами, виявлення закономірностей у їхньому русі та відповідного зв'язку з періодичністю у природі, що

було необхідно для розуміння природних процесів і пристосування до них власних умов життя.

Народна астрономія – це сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу про небесні світила, сузір'я, які сформувалися на основі багатовікових спостережень за Сонцем, Місяцем і зірками.

Життя рослинного і тваринного світу, а отже, й трудова діяльність людини, залежали від сезонних змін, зумовлених рухом небесних світил. Уміння орієнтуватися на місцевості, розуміти закономірності природних явищ, визначати час початку зими або літа, сезонів дощів чи посухи мало вирішальне значення для господарської діяльності.

Основні сузір'я небозводу були здавна відомі українцям. Народна астрономія визначила положення більшості сузір'їв над обрієм залежно від пори року та переміщення на зоряному небі. У визначенні часу, прогнозуванні погоди та орієнтуванні на місцевості велике значення мали окремі сузір'я і планети, особливо Велика Ведмедиця, Плеяди, Оріон, Чумацький Шлях, а також Венера.

Народна астрономія має багату термінологію, що влучно передає вигляд або характер поодиноких сузір'їв. Але, на відміну від сучасних наукових назв, які запозичені з іноземних мов, зокрема, грецької і латинської, народна астрономічна номенклатура українців є цілком самобутньою.

Українська народна **астронімія** – це створені українським народом назви зірок, сузір'їв та інших об'єктів зоряного неба. В Україні назви багатьох небесних об'єктів, зокрема народні назви більшості сузір'їв, пов'язані саме з господарською діяльністю. Вони мають місцеве походження і передають особливості господарських занять та місцеве предметне середовище.

Велика Ведмедиця має назву *Віз*, або *Великий Віз*. У Причорномор'ї її називали *Пастух з турлигою*. Мала Ведмедиця дістала назву *Малий Віз*, або *Пасіка*.

Кількість народних астронімів чисельно переважає кількість зоряних об'єктів, які вони називають. Окремі сузір'я, особливо Чумацький Шлях, Оріон, Плеяди і Велика Ведмедиця, мають по кілька широковідомих найменувань, а також регіональні назви. Поширене явище перенесення назви від сузір'я до сузір'я. Так, назву *Волосожар*

застосовували до кількох астрономічних об'єктів – групи зірок Плеяди, сузір'їв Волосся Вероніки та Оріон, а назвою *Дівчина з відрами* позначали сузір'я Орла та Терези.

Група зірок Плеяди відома в народі як *Волосожар*, *Квочка*, *Квочка з курчатами*, а в західних районах України – як *Баби*. Неозброєним оком Плеяди сприймалися як купка із семи зірок. За народним і і уні ай і уі і ааапі і ай ÷аааааі і а, аі айі а пеоі ÷аі і у офааі і ер ааеі пй уе ай еі ппй (пй ай еі пел , уе³ пдеа÷аау аі ааа), е³еєє-пдї ааае, еоо÷÷ааа ааі ÷еі р а ай аа³, аааеі еє, ай еє, і дї пї , даа ааі аа³ .

І а І і еддддд еі³ і ааао *Квочка з курчатами* отримало сузір'я Візничого. Назву *Хрест* в Україні дістало сузір'я Лебедя, а Орла – *Дівка воду несе*. Сузір'я Волосся Вероніки в народі відоме як *Волосожар*, або *Стожари*. Сузір'я Оріон у різних місцевостях України теж має різні назви: *Коса*, *Косарі*, *Плуг*, *Полиця*, *Чепіги*. Найдавнішою з вказаних астронімів є *Коса*, назва за зняряддям праці. На Полтавщині *Чепігами* називали лише частину сузір'я Оріон, яке розміщенням нагадує цифру 5. Подекуди *Чепігами* називали сузір'я Близнят. Пояс Оріона в народі ще іменують *Граблями*, а сузір'я Кассіопеї – *Вороною*. Молочний шлях – гігантське скупчення зірок, яке навпіл перетинає нічний небосхил, став *Чумацьким*, що було насамперед пов'язано з реаліями господарської діяльності українців, зокрема з чумацьким промислом. Його ще називали *Гусячою*, *Пташиною Дорогою*, *Божим Шляхом*.

Народна астрономія зараховує до зірок і планети, боліди й метеорити. Здавна була відома *Вечірня зірка* – планета Венера. Перед сходом Венеру називали *Вранішньою зіркою*, *Світовою зорею*, *Зорницею* і *Денницею*. *Зорницею* називали і найяскравішу зірку небозводу Сіріус, яка видима вранці під час жнив. Комету українські селяни називали *мітлою* або *віхою*, а північне сяйво – *оказією*.

Зазвичай для виміру часу користувалися спостереженнями за зміною фаз Місяця. В народі його поділяли на три, чотири або п'ять частин – відповідно до фаз небесного світила. При поділі на чотири фази, перша чверть Місяця називається *молодик* або *нив*, друга – *підповня*, третя – *повня* або *гнила квартира*, четверта – *остання квартира*. Трифазовий поділ обіймав відповідно такі частини: *молодик* (*новак*), *підповня* і *старий*. При п'ятискладовому членуванні Місяця

між *молодиком* і *підповнею* чотирифазового поділу вставляли п'яту частину – *перша квартира*. Проміжок часу, впродовж якого Місяця не було видно повсюдно в Україні називали *переміною*.

Головним мірилом часу вдень слугувало Сонце, а після його заходу – зорі. Особливе значення при цьому надавали *Возу* і *Волосожару* (*Квоцці*). “Уже Волосожар піднявся, а Віз в небі вниз перевертався”, – так писав в “Енеїді” І. Котляревський.

Українська термінологія головних сторін світу влучно і точно передає їх розуміння: південь, північ, схід, захід. Південь – сторона світу, коли сонце стоїть найвище над обрієм і дає найменшу тінь і т. д.

Поділ доби та дня здавна пов'язували з положенням Сонця над обрієм. Розрізняли декілька проміжків доби: *близько півночі* – коло двадцять третьої години, *північ*, *опівночі* – дванадцята година ночі, *над північ*, *по півночі* – друга година ночі, *досвіток*, *на зорях* – година до світанку, *ранок*, *схід сонця*, *даві* – як сонце зійде, *в обіди* – близько восьмої години, *в підполудні* – одинадцята година, *полудень* – дванадцята година, *сполудня*, *пополудні* – близько другої години, *великий підвечірок* – три години до заходу сонця, *малий підвечірок* – година до заходу сонця, *вечір* – коли смеркне, *завляги* – близько десятої години вечора.

Важливим орієнтиром уночі був *Чумацький шлях* (*Млечна путь*). Це був і напрям “дороги у вирій”. Знання астрономії, розташування небесних світил уже в XVI ст. дало змогу запорозьким козакам, користуючись небесними орієнтирами, легко проходити на чайках Чорне море.

У всій своїй сукупності прояви астрономічних знань та уявлень сприяли усвідомленню взаємозв'язку і взаємовпливу людини та природи. Про високий рівень розвитку народних астрономічних знань свідчать самобутні та досить чисельні українські астроніми. А спільність астрономічної термінології в Україні засвідчує про давню духовну й етнічну єдність українського народу.

НАРОДНА МАТЕМАТИКА ТА МЕТРОЛОГІЯ

В усній народній творчості, крім космогонічних знань, широко представлені **математичні й метрологічні знання українців**. Дотепер цікаві цілі цикли народних загадок із народної математики,

які зафіксували гостру кмітливість, спостережливість і певний гумористичний підхід до повсякденних речей.

Церковні братства в XVI–XVII ст., майже повсюдне поширення шкільної освіти в Україні сприяли розвитку способів обчислення і вимірів. Історія донесла до нас незаперечні свідчення про існування на території України в глибоку давнину логічних способів зображення чисел, ведення точного обліку та ін. Числові знаки, які використовували в повсякденному господарському житті, часто зображали на першому-ліпшому предметі: дощечках, палицях, дверях, стінах, чумацьких мажах. Такі знаки могли писати на дверях млинів, вітряків, стовпах загорож та інших господарських будівлях. Зарубки, нарізи, клейма, карби і риски широко застосовували при обліку. Склалася відповідна термінологія. Знаки обрахунку наносили на бірки, палички чи дощечки, або “цурки” (Полтавщина), на “карби” (Поділля), “раваші” (Гуцульщина) або ж на “карбіжі”, “різи”.

У XVII ст., коли писемність в Україні набула широкого розвитку, облік проводили на папері. Цікаві народні терміни, які позначали форми дробів: половина, чвертка (чверть), осьмушка, шістнадцятка та ін. Цілі величини з дробами визначилися так: півтретя (2,5), півчетверта (3,5), півп’ята (4,5) і так до півдесяти (9,5). Вживали і такі числові групи, як *пара, трійка, копа, півкопи, полукіпок, чисниця, півміток*. Прямий кут у народі отримав назву *рівний кут*, циркуль – *розміряй*. Народ України виробив прийоми виміру площ земельних ділянок: прямокутних, трикутних та інших конфігурацій.

Окрім арифметики і геометрії склалися глибокі знання з основ механіки, опору матеріалів та визначення їх кількості для спорудження господарських й інших споруд.

Потребами виробничої діяльності та господарської діяльності зумовлене виникнення **народної метрології** – галузі традиційних знань пов’язаної із визначенням фізичних параметрів довкілля і предметів, що побутують у ньому. У народній метрології виділяють такі види вимірювань: лінійні виміри; виміри площі, об’єму (рідин та сипких тіл), ваги та відстані.

У минулому найдавнішими засобами, за допомогою яких проводили вимірювання, служили предмети, що найчастіше зустрічалися в природі та повсякденному житті.

Часто використовували різні розміри окремих частин людського тіла, різноманітні предмети (дерев'яні палиці, камінці, плоди різних рослин тощо), знаряддя праці та побутові предмети (плуг, коса, відро, бочка, весло, пояс, мотузка).

З часом народні засоби вимірювання могли стати офіційним стандартом, або ж побутувати паралельно з ним. Інші міри, які в процесі історичного розвитку тим чи іншим способом проникали в народну метрологію (грецький фут, аршин, метр тощо), на місцевому народному ґрунті відтворювалися за допомогою цих первісних мір.

В основу первісних народних мір довжини було покладено частини тіла та найпростішу сукупність рухів рук чи ніг людини – ходьба, розведення пальців, розмах рук. Їхнє основне завдання полягало в тому, щоб дати змогу приблизно орієнтуватися в параметрах предметів.

З давньоруських часів відомі такі міри довжини, як “сажень”, “локоть” і “п'ядь”. “Сажень” (“сяжень”, “сяг”, “сяга”) є однією з найдавніших народних мір антропометричного походження.

На Поліссі та Бойківщині ще у ХХ ст. етнологи фіксували найпоширеніший “сажень” (“правдивий сяжень” або “давній сяжень”), що становив відстань між кінцями середніх пальців розведених у боки на рівні плечей рук. Ще один вид – “косий сажень”, “стус”, “новий сажень” – визначався як відстань п'ят до кінця середнього пальця витягнутої догори руки людини. При зрості людини 170–172 см довжина першого становила біля 176 см, другого – 216 см. 75 сажнів складала одиницю виміру – “шнур”.

На Черкащині існував ще “маховий сажень”, спосіб антропометричного відтворення якого ототожнювався з відстанню між кінцями не середніх, як на Поліссі та Бойківщині, а великих пальців, розведених у сторони рук. “Маховий сажень” використовували для вимірювання довжини різного роду мотузок. Подекуди в Карпатах еквівалентом “махового сажня” був термін “ват” (“фат”).

“Сажень” могли ділити на дві рівні частини – “полусажні”. Половину “сажня” визначали як відстань від грудної ямки до кінця відведеної вбік руки, тоді як “полусажень косий” дорівнював відстані від землі до “пупа”.

Ще донедавна лексему “сажень” використовували як назву пристрою для вимірювання довжини земельних ділянок – дерев'яний “циркуль” з фіксованим розмахом ніжок у два метри.

Простотою і зручністю вимірювання відрізняється така народна міра, як *п'ядь* (“*п'єда*”, “*п'яда*”, “*на п'ятку*”). Це найбільша відстань, яку можна виміряти розставленими великим і вказівним (чи середнім) пальцями.

Виділяють *малу п'ядь* і *велику п'ядь*. *Мала п'ядь* (“*хрома*”, “*жіноча*”, “*ліва*”) – це відстань між максимально розведеними в протилежні сторони великим і вказівним пальцями руки, що становить 19 см. Тоді як “*велика п'ядь*” (“*чоловіча п'ядь*”, “*права п'ядь*”) – відстань між максимально розсунутими великим і середнім пальцями.

П'ядями вимірювали тканину, палиці, бруски, двері, вікна, ширину дощок, довжину підошви взуття, ширину штанів, довжину свиней (5 п'ядей – 50 кг, 10 – більше 1 цт) і подекуди телят.

Три народні міри антропометричного походження – “*корх*”, “*долонь*” та “*повний палець*” – за розмірами майже збігаються між собою, проте відрізняються за специфікою способів відтворення і використовуються для обмірів різних властивостей (висоти, ширини, товщини, довжини) та предметів (жердок, дощок, земляної присипки, сала тощо).

“*Корх*” (“*корха*”, “*корг*”, “*кулак*”, “*циколотка*”) – міра, що становить ширину затиснутої в кулак долоні (у місцях нижніх суглобів пальців). Цю міру використовували іноді як синонім до терміна “*жменя*”, який означає кількість сипкої речовини чи збіжжя, що вміщується в долоні зі стисненими пальцями.

“*Корх з вершком*” (“*півшуф*”, “*півшух*”) – так називали ширину кулака разом з довжиною великого пальця розташованого перпендикулярно до кулака.

Відповідала “*корху*” також народна міра “*долонь*”, що поділялася на чотири “*пальців*” або два “*вершки*”.

До системи антропометричних мір входили й членування середнього пальця. Величину, що відповідала його довжині, називали “*півп'яди*”, або “*палець*”. Середній суглоб (“*кичирінька*”) поділяв цей палець на дві однакові величини “*півпальця*” (“*чверть п'яди*”). Довжина нігтьової та середньої фаланги вказівного пальця на Волині побутувала під назвою “*чиколотка*”.

На Поліссі, Волині та в Карпатах використовували комбіновані міри довжини, які утворювалися шляхом додавання до великої або малої “*п'яді*” ще двох-трьох фаланг вказівного або середнього пальців так сформувалася міра у “*півтори п'яди*”.

У деяких сферах повсякденної діяльності людини давні народні антропометричні міри довжини були досить стійкими. Значною мірою це стосується сільського житлово-господарського будівництва, де існували такі величини, як “повний палець”, “неповний палець”, “вершок”, “нохоть”.

У будівництві “дюймом” (“дуймом”) поліщуки називали ширину великого пальця за нігтем, яку звично визначали в 2,3–2,5 см. Натомість у південно-західному етнографічному регіоні побутував відповідник “дюйма” – “цаль”. Наприклад сільські ткачі при вимірюванні тканини користувалися своєрідним еталоном – чотиригранною палицею довжиною 30 цалів (75 см).

До найдавніших мір довжини, які використовували у різних народів, належить “локоть”. При вимірюванні окремих матеріалів (тканини, пряжі, деревини тощо) застосовувалися “лікоть” різної довжини – “лікоть до будови”, “тканинний лікоть” і “лікоть до пряжі”.

“Лікоть до будови” дорівнював відстані від ліктя до кінця витягнутого середнього пальця руки. Завдовжки в будівельний лікоть майстри виготовляли просте мірило – держак до сокири, топорище.

“Тканинний лікоть” дорівнював відстані від ліктя до основи пальців, тоді як “лікоть до пряжі” становив відстань від ліктя до проміжку між вказівним і великим пальцями. На Волині для вимірювання довжини тканини користувалися мірою “на ручку”.

Поряд із подібними мірами довжини у ткацькій справі застосовували особливі одиниці виміру: *нитка* (скручена веретеном та обернена один раз навколо мотовила пряжа), *чисниця* (три нитки), *пасмо* (10–16 чисниць), *скалка* (4,5–7,5 пасом), *полуйка* (20 пасом), *півмітка* (30 пасом). Найменшими кількісними одиницями обліку пряжі була *жменя* (*жмінь*) та *повісмо* (10–12 жмень, S кужеля). На Бойківщині сувій тканини довжиною 20 м (“на чотири стіни”) називали *ковбицею*.

Побутували також такі міри антропометричного походження для вимірювання відстані на землі, як “крок” (“ступінь”), “ступемнь”, “стопа” (“ступня”). Найменша міра, яку використовували для виміру відстані була “ступемнь”. Вона дорівнювала відстані між задніми краями двох послідовних відбитків п’ят обох ніг під час ходьби. Вважається, що саме “ступінь” був першою мірою для визначення відстаней. Таку ж відстань мав і “крок”. На основі мовознавчої літератури XVI ст.

дослідники висунули припущення, що лексема “*крок*” відповідала давньоримській мірі “*passus*” (подвійний крок), тоді як “ступень” вживали на означення S цієї міри (відповідник одного кроку).

У якості міри використовували також і довжину опорної частини ноги – ступні. Для позначення цієї одиниці виміру в українців було дві лексеми – “*стопа*” (“*ступня*”) і термін німецького походження – “*шух*”, що становив приблизно 30 см. Подекуди “шух” означав відстань, що дорівнювала двом кулакам з рівно відхиленими великими пальцями, притиснутими один до одного.

“*Стопа*” (“*ступня*”), наприклад, використовувалась пастухами для обміру своєї тині, довжина якої найменша опівдні, коли слід гнати корови з пасовища додому. На відстань дещо більше “стопи” садили насіння картоплі, або ж ступаючи “стопою” сіяли насіння льону чи конопель. Натомість більшість городніх культур сіяли йдучи “кроком”.

Побутували також міри “*на рев волів*”, “*як палкою кинути*”, “*як око впаде*”. Віддаль на землі вимірювали *гонами*. Спочатку так називали відстань від одного кінця земельної ділянки до іншого, що могло складати довільну величину. Згодом цим терміном стали позначати більш-менш визначену відстань. Існували *велика* (“*добра*”) *гона* (120 сажнів), *середня* (80 сажнів) та *мала* (60 сажнів). При наближено-му обрахунку землі до такого виміру додавали *гаки*, величина яких коливалася від чверті до цілої гони. Своєрідною мірою, якою визначали довжину на Полтавщині був *приг*. Довжину стрибка з палицею, що відповідала людському зросту, називали *приг* і вона приблизно дорівнювала одному сажню. Українські селяни визначали віддаль за найпоширенішими тягловими тваринами “*на рев волів*”, що приблизно відповідало 0,5 версти (530 м).

В основі досить поширених народних мір для визначення площі земельних ділянок лежала кількість витраченого часу на їх обробіток – “*день орати*”, “*на один плуг*”, “*день косити*”. На Черкащині міра площі “*день орати*” складалася з трьох *опруг* (*упруг*). Оскільки ці міри залежали від окремих географічних чинників, якісних ознак знарядь праці чи тягової сили, то й величини були різними. Числове вираження міри “*день орати*” (три *опруги*) на більшості території України дорівнювало 3/4 десятини (0,8 га), тоді як у Карпатах становило один *морг* (0,57 га) землі. *Морг* на початку свого

побутування означав площу, яку зорював запряг з одного вола від початку світлового дня до полудня.

Вживали-ся також офіційні одиниці виміру земельної площі – *десятина* (1,09 га), *морг* тощо. Поряд з ними використовували й інші назви міри площі (землі) – *різа* (5–7 десятин), *лан*, *півланок*, *одріз*, *клітка* (10 десятин, 6 моргів), *пішак* (3 морги), *паровиця* (2 пішаки), *оранка* (0,5 десятини), *косара* (0,5 десятини) тощо. Ділянка землі площею 1,2–1,5 га з неоднаковою шириною називалася “*прутом*”.

Кількість зібраної сільськогосподарської продукції також могла слугувати мірою для визначення площі угідь – “*сінокіс на п'ять возів*”. Завантажена підвода також була народною мірою – “*фіра збіжжя*”, “*фура дров*”, “*фіра сіна*” (8 цт).

Обсяг зібраної сільськогосподарської продукції, наприклад, снопів збіжжя, вимірювали за такими кількісними народними показниками, як “*копа*” (60 одиниць), “*півкопи*”, “*полукіпок*” (30 одиниць). Ця міра ще й досі вживається у виробництві упакування для курячих яєць – саме *півкопи* вміщає найпоширеніший горбкуватий лоток.

Серед найдавніших народних вимірів **місткості** були такі, наприклад, як *ковток*, *щіпка*, *пучка* (*пушка*) – та кількість чогось сипкого, яку можна взяти двома або трьома пальцями (великим, вказівним та середнім), *жменя*, *пригорща* (*пригориня*) – місткість обох напівзгнутих та складених до купи кистей рук.

Під час вимірювання сипких матеріалів користувалися й іншими народними одиницями. Зокрема, зерно міряли на “*мірки*”, “*мішки*”, “*лантухи*”, “*корці*”, “*кобельчи*”, “*кобелі*”, “*полумацьки*”. В Українських Карпатах міркою слугувала *бочка* (32 л). 1/6 частина бочки мала назву “*солянка*”. Поширеною була міра “*гарнець*” (4 л), яка своєю чергою поділялася на чотири кварта. *Полумацьок* вміщав 2 гарнці. *Корець* дорівнював сталій величині у 96 кг (6 пудів), що згодом стало приводом для ототожнення з центнером. З 1960-х років у народному побуті поширилася міра “*кубинський мішок*” (“*кубинець*”), що стало аналогом *лантуха* (80 кг). Вага наповненого “*кубинця*” становила понад 75 кг, у той час як звичайного мішка – 40–50 кг.

Існували також народні одиниці виміру рідких речовин. Скажімо, молочні продукти міряли на “*бербениці*» (32 кг), (6–12 кг), “*беривки*” (16 кг), “*мацьки*”, “*грудки*”. Для рідини використовували

м“півбербениці», “міртуки», “гелети” іри “михайлик” (до 900 г), “кварта” (250 г), “чвертка” (250 г), “порція” (100 г), “кілішок” (25 г). На Волині назвами “індик” та “зусак” позначали об’єм рідини глиняного посуду місткістю 2,5–3 л.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА МЕТЕОРОЛОГІЯ ТА КАЛЕНДАР

В українського народу впродовж століть у процесі виробничої діяльності, постійного спілкування з природою склалися багаті традиційні знання, які давали змогу виживати у нелегких умовах натурального і напівнатурального способу господарювання.

Землеробство як основний вид господарської діяльності українців значною мірою залежало від природно-кліматичних та географічних умов. Тому володіння знаннями, що були пов’язані з можливістю передбачати погодні умови на короткий чи довгий термін, позначалося на успішному проведенні сільськогосподарських робіт, а відтак і на матеріальній забезпеченості та добробуті селянської сім’ї.

Через пряму залежність господарської діяльності від погодних умов у комплексі традиційних знань українців особливе місце займають народні знання у сфері метеорології. **Народна метеорологія** є складним поєднанням системи раціональних спостережень, достовірних передбачень погодних умов та прикмет, що ґрунтуються на багаторічному повсякденному виробничому досвіді, з уявленнями про здатність людини впливати на погоду магічними засобами.

Метеорологічні знання українців сформувалися внаслідок тривалого спостереження за сукупністю явищ природи у певному природно-географічному середовищі.

У людей, котрі тривалий час перебували під відкритим небом, – рільників, мисливців, рибалок, чумаків, пастухів, – існувала постійна виробнича потреба спостерігати за виглядом хмар, неба, снігу, за станом води, поведінкою тварин, птахів.

Мірошники, які звертали увагу на силу і напрямок вітрів, уміли передбачати наближення бурі й хуртовини; той, хто працював у саду, полі та на городі, навчився прогнозувати наступ заморозків, сльоти, сухої погоди.

Про високий рівень обізнаності з метеорологічними явищами, пильність і вдумливість та спостережливість за найдрібнішими змінами

в погоді засвідчує багата українська термінологія в цій галузі народних знань. Зокрема, спокійну сонячну погоду називають *година, верем'я (вереме), теплінь, теплина*, а дощову – *моква, мокрінь, негода, негідь, сквира, непогода, сльота, ляпавиця, ляпотнява, година їде, мряка, плюта, чвара, шаруга, мжа (мжичка), мигичка, плова, хлюща, хмаролом*; снігову вітряну погоду називають *хвища (хвижа), завірюха, метелиця, хуртовина, віхола, заметіль, хурделиця, хугавиця, кушпела, курам, фуга, охиза, сніговиця*, а безсніжну погоду – *ожеледь, голощок*.

В народній традиції утворилися стійкі погляди на окремі явища погоди. Найважливіше місце в системі традиційної метеорології займає дощ. У народній уяві дощ визначали як Божу милість і тому сприймали позитивно. Значною є сукупність назв, що стосуються характерних особливостей цього виду опадів: *ливень, злива, дощовиця, дощ аж пимщить, як з відра ле, дощ як з комновки, як крізь сито, курячий дощ, свинячий дощ, сліпий дощ, капустак, руда*.

На відміну від дощу, для таких атмосферних явищ, як вітер та хмари характерною є постійна присутність у природі впродовж усього річного циклу. Вітер, що зненацька почався, хмари, що зібралися, часто є першою ознакою дощу, граду, грози або інших стихійних лих. Потужний вітер як наочний вияв сил стихії у народній уяві часто ототожнюється з представниками демонологічного світу.

Місце граду в метеосистемі визначалося, з одного боку, його великою руйнівною силою для врожаю, а з іншого – поодиноким виникненням і нетривалістю цього явища. Велика небезпека під час грози спричинила появу магічних обрядових дій, метою яких було запобігання ураженню блискавкою людини чи майна.

Накопичення великого обсягу спостережень за навколишнім середовищем й узагальнення причинно-наслідкових зв'язків між зміною певних природних явищ, поведінкою тварин, комах, станом рослин та переминою погоди створили комплекс народних прикмет і передбачень погоди. Ці прикмети не лише передаються з покоління в покоління, а й відповідно перевіряють, уточнюють і доповнюють новим досвідом.

Народні знання українців у галузі метеорології поділяють на дві групи – **достовірні** (передбачення погоди) та **іраціональні** (магічні засоби впливу на погоду).

Серед традиційних метеорологічних прикмет, спостережень та передбачень, що входять до першої групи, виділяють **короткотермінову** прогностику погоди (від декількох годин до кільканадцяти днів) та передбачення на **довгострокову** перспективу (у межах річного сільськогосподарського циклу).

Прогнозування для окремої місцевості та знання про певні явища природи і залежність від цього погожих днів чи негоди передаються з покоління у покоління. Народ виявив чимало ознак найближчої зміни погоди, з-поміж них – оптичні явища в атмосфері, температура, вологість повітря, напрямок і сила вітру, хмарність, реакція і поведінка живих організмів.

Такі прикмети для короткотермінового передбачення погодних умов систематизують за видами:

- передбачення погоди за небесними світилами – сонцем, місяцем і зірками;
- передбачення погоди за атмосферними явищами (опади – хмари, дощ, сніг, туман; електричні явища – гроза, блискавка, блискавиця; оптичні явища – веселка, гало, заграва);
- передбачення погоди за вітром, виглядом небосхилу;
- передбачення погоди за станом води, виглядом снігу, льоду;
- передбачення погоди на основі спостережень за рослинами, деревами та грибами;
- передбачення погоди на основі спостережень за поведінкою тварин, птахів, бджіл і комах;
- прогнозували за предметами, що мають гігроскопічні властивості (сіль, цукор, вовна, збіжжя, солома, сіно);
- передбачення погоди на основі самопочуття людини.

Передбачати зміну погодних умов носії метеорологічних знань могли ще й за іншими прикметами – за силою вогню (“Якщо дрова при спалюванні тріскотять – на мороз, а якщо тліють і не хочуть горіти – на відлигу”), за жаром та попелом у печі, за виходом диму з печі та з димаря (“Якщо запалити в печі і дим іде на хату – “куриться” – це на негоду”. “Коли дим з комина стелився по землі або ж повертався в ту сторону, звідки вітер – на дощ, а якщо йшов рівно догори – на погоду”) тощо.

За допомогою **короткотермінових** передбачень погоди прогнозували кількість опадів, зміну температури, напрям вітру тощо упродовж найближчого часу. Ці прикмети відрізняються стійкістю та стабільністю проявів упродовж кількох останніх століть.

Для передбачення погоди зазвичай беруть до уваги декілька характерних ознак, що в сукупності визначають її точніше. В Україні відомо: якщо зоря мляво-червона, місяць блідий, при сході сонце червоного кольору, хмари схожі на башти і скелі, дим стелиться і клубочиться у вигляді баранців, з листя монстери (філодендрона) скрапує роса і низько літають ластівки, то невдовзі почнеться дощ.

Наперед реагують на зміну погоди і відповідно змінюють поведінку багато тварин і птахів. Хорошими синоптиками є ворони, чайки, качки. Відомо близько 500 видів тварин, які прогнозують погоду. Якщо зимове лігво їжачка на краю лісу – буде тепла зима. Якщо кроти тягнуть соломку і суху траву в кротовину – зима буде холодна. Коли качки будують гнізда біля води – літо буде сухим.

Довгострокові метеорологічні передбачення спиралися на спостереженні за циклічно повторюваними явищами і були пов'язані з народним календарем, сезонними спостереженнями за флорою та фауною, окремими метеорологічними явищами.

Хлібороб завжди намагався передбачити, якими будуть пори року. Від того, чи весна буде ранньою або затяжною, літо посушливим або дощовим, осінь і зима помірними чи суворими, залежала організація праці хлібороба, надії на врожай та його збереження, врешті-решт, життя і добробут. Саме з традиційними **довгостроковими метеорологічними передбаченнями** селяни пов'язували врожайність культивованих злакових та городніх культур, ягід, фруктів, а також приріст потомства в худоби.

Найпоширеніші довготермінові прикмети можна поділити на дві групи. До першої з них відносять ті, що були пов'язані з окремими днями народного календаря. До другої групи належать довгострокові прикмети, що опираються на спостереженнях за рослинами та тваринами.

Чималий об'сяг метеорологічної інформації містять народні прислів'я і приказки: “Якщо на Стрітіння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасеться”, “Прийшла Покрова – всохла діброва” та ін.

Люди навчилися “читати” за виглядом сонця, місяця, хмар, зірок, яка буде невдовзі погода. “Коли сонце червоне зайде за хмару, то буде дощ”. Сонячну днину, сприятливу для господарських робіт, можна було очікувати тоді, коли сонце поволі випливало на небо; коли ж ранкова зоря була коротша, ніж звичайно, це свідчило про наближення негоди.

Якщо місяць або зірки ставали “блідими”, це свідчило про наближення опадів, негоди. “Як місяць опутаний, то буде хуртовина”, “Червонуватий місяць – буде сильний вітер”. Особливе місце в передбаченнях погоди відводили Місяцеві у першій його чверті. Коли на новий місяць пройде дощ і “скупає” молодика, тоді очікували дощової усієї першої декади або навіть і цілого місяця: “Коли новий місяць полощеться, то й цілий місяць буде сльотавий; як молодик обмивається дощем, весь місяць буде дощовий”. Вірили також, якщо сніг випаде на молодика, то довго не пролежить – розтане.

Давно спостережено, що люди з ревматизмом, підвищеною нервозністю, хворобами серця, легенів та іншими недугами гостріше відчують зміни в погоді.

Значна кількість прикмет виникла внаслідок спостережень за фізичними явищами в природі. Було зауважено, що внаслідок підвищення вологості повітря перед дощем сіль стає вогкою, або ж виразніше чути віддалені звуки, чи спускаються струни на музичних інструментах. “Дим стовпом – на мороз, на гарну погоду”, “Дим стелиться – бути негоді”, “Небо в “баранцях” – на дощ”, “Роса вранці – ознака сонячної погоди”, “Велика роса – до ясної погоди”, – стверджує народна мудрість.

Збільшення хмарності та посилення вітру знаменували райдужні кола навколо Сонця чи Місяця, так зване “гало” або “вінець”: “Місяць у крузі несе воду в своїм розі”.

Спостереження за поведінкою тварин і птахів, які значно краще за людей реагують на всі метеорологічні явища, дали змогу виробити ефективну систему прогнозування погоди.

Важливі прикмети склалися внаслідок спостережень за комахами, зокрема за поведінкою бджіл, які особливо чутливі до найменших змін погоди. Серед поширених прикмет такі: “Ластівки літають низько – на дощ”, “Риби вискакують і над водою ловлять комах – на дощ, на негоду”, “Якщо бджоли не вилітають на збір меду – слід чекати дощу”,

“Якщо павук ховається – буде дощ”, “Перед негодою мурахи закривають більшість ходів у мурашнику”, “Чим більші бувають під осінь мурашині купи, тим лютіша зима” та ін. У деяких селах живими барометрами слугували жаби, яких тримали в банках з водою. За їх поведінкою визначали погоду.

Багато прикмет і повір’їв пов’язано з лелекою: “Якщо бузько по полю ходить – буде холод, а як по болоту – буде година; на одній нозі стоїть і голову ховає у пір’я – буде холод, дощ; мерву несе на гніздо – буде погода, а як ломаку, негода; як бузьки довго не відлітають у вирій, тепла осінь буде”.

Чимало корисної метеорологічної інформації черпали люди, спостерігаючи за рослинами: “Конюшина зближує свої листочки, схиляється – перед негодою”, “Квітки сильніше пахнуть – перед дощем”.

Серед населення побутували також передбачення погоди на всі пори року, які були, скоріше ірраціональними повір’ями і не ґрунтувалися на дійсному досвіді, наприклад, на території Надсяння вірили, що наступній зимі відповідали погодні умови 1 грудня, весні – 2 грудня, тоді як 3 грудня – літу, а 4 грудня – осені.

У деяких історико-етнографічних районах України побутувало уявлення, що погода впродовж дванадцять днів перед Різдом співвідноситься з погодними умовами відповідного місяця, причому перша половина кожного дня – з першою половиною відповідного місяця, а друга половина дня – з другою половиною місяця.

У гуцулів основним для визначення погоди і врожаю на рік вважали день 14 вересня – свято Семена Стовпника. Крім цього, дванадцять днів після цього дня вказують погоду на всі дванадцять місяців року.

Якщо перший день весни 14 березня – свято Явдохи випаде дощовим, то все літо – мокрим, якщо ж без опадів, то навпаки, – погожим. Погоду цього дня зіставляли з погодою наступного літа.

Про наближення холодної пори року свідчили приказки, приурочені до окремих днів календаря “По Петрі – по теплі” (12 липня), 7 серпня на Успення св. Анни констатували зміну погодних умов – “Від Ганки – холодні ранки”.

Народними святами, під час яких могли спрогнозувати погоду на значний термін, були: Благовіщення (7 квітня), Івана (7 липня), Петра і

Павла (12 липня), Мокрини (1 серпня) та Покрови (14 жовтня). Прагнучи дізнатися про погоду пори року, в ці дні найчастіше вдавалися до спостережень за вітром: “Звідки вітер на Покрову, така й зима буде. Як вітер із півночі, то буде тривала морозяна зима”. За погодою на день св. Олексія визначали характер весни, літа та осені: похмурий ранок означав холодну весну, день прогнозував погоду влітку, а вечір – осінню.

Здавна українці прагнули передбачити погоду на тривалий строк, спостерігаючи за рослинами та тваринами. Пізній відліт птахів восени означав теплу зиму, а якщо бджоли рано вилітали із вуликів, то чекали ранньої і теплої весни. Журавлі відлітають за 20–25 днів до перших заморозків. Якщо впродовж літа ластівки висидять два виводки, то зима буде тепла.

Погоду також передбачали за виглядом листя, плодів, урожайністю. Спостережено, що пізній листопад – на сувору і тривалу зиму, щедre виділення березового соку – на дощове літо. В Карпатах найнижчу температуру у зимові місяці прогнозували за розміщенням шишок на смереці: якщо шишки є на нижніх гілках, то найхолоднішим буде грудень, якщо посередині – січень. Шишки на верхівці дерева свідчили про затяжну зиму.

У різних областях України склалася своєрідна енциклопедія метеорологічних ознак, за якими з великою достовірністю прогнозують погоду. Зокрема, гуцули вважають: “Якщо листя на деревах швидко жовтіє – будуть ранні морози, якщо ні – буде тривалий час тепла погода”. “Якщо листопад дерев не обтрусить, зима довго бути мусить”, – говорить народна приказка. “Якщо в лісі багато грибів – буде сувора зима”. “Якщо опеньки ранні – буде рання зима”. Багатий урожай на гриби вважали ознакою поганого врожаю на хліб.

Сувору зиму обіцяє рясний урожай горобини, а також багато ягід улітку, щедрий урожай жолудів, горіхів та ін. Люту зиму віщує ранне опадання листя липи. На холодну зиму великі запаси горіхів робить білка, до середини жовтня вона міняє свою шубку і низько на дереві влаштовує гніздо. До холодної зими – ранній відліт ластівок. І навпаки, пізній відліт птахів віщує теплу зиму.

Вже взимку народ прогнозував настання весни: ясна погода 1 лютого – чекай ранньої весни, 15 лютого випав сніг – весна буде

холодною і дощовою, рання весна настане, коли восени рано випаде сніг. На Волині та Поліссі намагалися передбачати повені за місцем будівництва та висотою мурашників.

Побутували прикмети про передбачення літа: “глибокий сніг узимку – на дощове літо, сніг тане раптово, вода збігає швидко – на мокре літо”, “Як зимою не змерзнеш, то літом не нагрієшся”, “Якщо до 22 квітня погода не встановиться, рік буде сухий”.

Довготривалі метеорологічні завбачення та урожайність культурних рослин часто пов’язували й з іншими явищами природи. Символічне і прогностичне значення надавали першим упродовж року погодним явищам – першому весняному грому, першому снігу, першим приморозкам.

До найпоширеніших в Україні належать прикмети, пов’язані з першим громом: “Як гримить на голе дерево, то буде неврожай”, “Перший грім при північному вітрі – на холод, при південному вітрі – на суху і теплу весну, при східному – на суху і теплу весну, при західному – на мокру весну”. “Якщо взимку спостерігали багато інею, вірили, що буде багатий врожай”.

Намагаючись гарантувати врожай та уникнути небажаних погодних явищ, селяни широко застосовували на практиці **магічні засоби впливу** на несприятливі погодні явища (грозу, град, засуху, надмірні морози). Побутували також численні заборони з обмеженнями щодо певних робіт у відповідні дні. На Поліссі існували заборони працювати у полі на Дев’ятуха, Десятуха, Іллі, Гавриїла, Пантелеймона, щоб уберегти врожай та майно від пожежі, спричиненої блискавкою. Найпоширенішим громовим днем на Поліссі був день святого Пантелеймона (9 серпня), якого ще називають Паликопою. На Волині та Гуцульщині таким днем вважалося 2 серпня – св. Іллі (“Що на Іллі нажнеш, то на Паликопа спалить”).

Такі вияви природної стихії, які могли принести найбільшу шкоду для господарства, зазвичай, вважали покаранням за гріхи (дітовбивство, вбивство) та недотримання певних заборон чи правил (робота в недозволені дні, осквернення землі недотриманням заборони “ворушити” землю до Благовіщення (7 квітня), облаштування огорож на Провідному тижні, поховання на цвинтарі самогубця та ін.), або як вияв дій персонажів із народної демонології – відьом та упирів.

Упевненість у причинно-наслідкових зв'язках між учинком та явищем та у можливості зміни небажаної погоди за допомогою спокутування гріха або виявлення та знешкодження винуватця небажаної погоди спричинили виникнення магічних засобів припинення посухи.

Щоб під час засухи викликати дощ виконували різні ірраціональні обрядові дії: копали та орали дорогу, орали річку, обливали водою вагітних жінок, примусово купали в річці або усіх членів громади, або ж лише підозрюваних у відьомстві, руйнували могили самогубців, або ж поливали їх водою, руйнували огорожу зроблену впродовж Провідного тижня тощо. На Гуцульщині з метою запобігання бурі та граду всіляко уникали прати в річці у четвер та п'ятницю після Великодня та впродовж тижня після Йордану (19 січня). Для викликання дощу широко застосовували сипання у криницю маку-видюку.

На Поліссі, аби викликати дощ, обв'язували придорожній хрест спеціально виготовленим одноденним ("обиденним") полотном. Його ткали за одну ніч або день у певні кризові моменти життя: під час війни, при епідемії, під час посухи. Магічний характер викликання дощу під час посухи носить також руйнування мурашника, вбивання жаби, вужа, рака тощо. Цілий комплекс обрядів, націлених на викликання дощу, свідчать про важливість цього метеорологічного явища (особливо його своєчасність) у повсякденному житті та господарській діяльності селян.

Якщо воду могли використовувати як магічний засіб для викликання дощу, то вогонь – навпаки, мав зупинити опади та супутні з ним атмосферні явища. З цією метою українці під час грози вдавалися до запалювання свічок, спалення свяченої верби, зілля, освяченого на Трійцю тощо. Особливо великого значення надавалося *громниці*. На території Західного Полісся, Волині, Бойківщини найчастіше з метою припинення грози використовували *стрітенську* свічку (освячену на Стрітення), а на території Середнього Полісся – *четвергову* (освячену у Чистий четвер).

Нерідко ритуал відвернення грози та граду від обійстя проводили хлібною лопатою, коцюбою, рогачем, діжею тощо. Інколи хлібну лопату з коцюбою під час грози викладали на подвір'ї у вигляді хреста.

Майже в кожному селі мешкали люди, яким односельці приписували вміння відвертати стихійні природні лиха (бурю, град). Їх називали “планетниками”, “знахурями”, “ворожильниками”, “градівниками” та “градобурами”. Вірили, що це вдавалося зробити за допомогою палиці, якою колись відігнали вужа чи змію від жаби.

На думку селян, одним із ефективних способів відвернення хмари з градом було застосування церковного дзвону. У Карпатах та суміжних територіях досі практикують биття в дзвони для відвертання градової хмари.

Проявом імітативної магії був ще один спосіб припинення граду – розкушування крупинки граду первістком або малою дитиною, що мало на меті зменшення розмірів граду.

Особливо тісно пов’язували можливість відвернути морози навесні у різдвяно-новорічний період за допомогою словесно-магічних формул. На Волині та Поліссі уособлення природного явища запрошували на Коляду такою формулою: “Ой Морозе, Морозе, прийди до нас на вечеру! Як не прийдеш сьогодні, то не приходи ніколи!”. З цією ж метою на Волині побутовало використання ще одного ірраціонального засобу: “Як великі морози, то треба нарахувати дванадцять лисих чоловіків у селі, тоді морози відійдуть”.

Метеорологічні знання українців тісно пов’язані зі специфікою життєдіяльності й обумовлені способом життя народу. Як і в інших народів світу вони сформувалися внаслідок тривалого спостереження за чималою сукупністю явищ природи у (природному середовищі існування людей) певному екологічному середовищі.

У різних районах України існують свої особливості метеорологічних спостережень. Різні природно-кліматичні умови, рельєф місцевості, її територіальне розташування формували метеорологічні прогнози, обумовлені місцевими умовами. Це корегувало терміни землеробських робіт: у південних районах вони починалися раніше, відбулося зміщення календарних термінів окремих сезонних явищ. Народна метеорологія увібрала в себе чимало раціональних спостережень, що давало змогу на певні дати чи проміжки часу прогнозувати погоду. Народний календар українців був тісно пов’язаний із життєдіяльністю та накладався на їхню господарську діяльність – землеробство й тваринництво.

Важливо відзначити, що багато особливостей погоди на певних етапах народного календаря знайшло своє відображення і в назвах місяців. Назва першого місяця *січень* вказує на таку пору року, коли холод аж січе в обличчя, по руках, ногах по всьому живому, що є в природі.

Холод не спадає і в наступному місяці, він далі лютує, через це і місяць названо *лютим*, хоч були і такі його назви: *казибрід*, *казидорог*. Проте назвою констатуючи холод цього місяця, народ вже сприймав його за перехідний. Майже всюди в Україні було повір'я, що на Стрітєння 15 лютого зустрічається літо з зимою. Були приказки: “Коли на Стрітєня півень під порогом води нап’ється, то на Юрія віл напасється”.

Жоден із місяців українського календаря не має стільки назв, як *березень*: березіль, березоль, берузоль, веселик, березинець, берези́нь, черпень, березотік. З березня починається весна, а в давнину ще й новий рік. Хоча весняні свята Явдохи та Сорок Святих пов’язували з перемогою весни над зимою, але межею, коли тепло мало остаточно утвердитися, вважався день св. Олексія, якого ще називали Теплим. У цей день виносять бджіл із зимових сховків.

У *квітні* люди намагалися передбачити майбутній урожай. Якщо 1 квітня на полях ще лежить сніг, холодно – це обіцяє хліборобу неврожайне літо. Коли 7 квітня землю укутують густі тумани, то, за народним повір’ям, усім наддніпрянським селам загрожує повінь. Погожий, ясний день обіцяє усім добрий урожай.

Травень (ярець) в Україні вважають найважливішим місяцем. Цього місяця завершується сівба ярвини, висаджують всю городину. У народі зауважили: коли жаби в травні голосно квакають, а потім раптово замовкають, – це перед похолоданням. Гуси сидять, поховавши голови під крило, також перед похолоданням.

Юрія справляли 6 травня. Він покровитель землеробства, скотарства і грізний повелитель вовків. На Юрія завжди починався полонинський хід. Вважалося, що у цей день роса має цілющі властивості. Народні прикмети в цей період достатньо достовірно передбачають майбутній урожай: “Коли сховається в жито ворона – чекай на урожайне літо”; “Якщо жито буде горобцю по коліна – чекай лиха”; “Якщо дощ на Юрія – буде хліб і в дурня”.

Весняний день 15 травня у народі називали Борисів день або Солов'їний: “якщо соловей співає всю ніч – буде сонячний день”; “якщо соловей заспівав на голі дерева, то буде неврожай на садовину”. Хлібороби знали, – “соловей заспівав, можна починати сіяти”, тому казали: “Борис та Гліб сіють хліб”.

Початок *червня (бидзень)* збігався з вибілюванням полотна. Коли розквітали сади, дівчата і жінки збиралися біля річок, озер чи ставків і розстеляли на берегах довгі полотнища, що вибілювалися на сонці. У червні розпочинали збирання лепехи, любистку, кропиви, звіробою, золототисячника, м'яти, кульбаби, папороті, молодила, подорожника, рути, полину та інших трав, що становили колись основне джерело ліків.

Початок *липня* збігається з найвідомішим святом, яке прийшло до нас з далекого минулого – Купала. Воно посідає чільне місце з-поміж інших календарних свят і обрядів. В українців побутувало вірування, що у цей день сонце при заході “грає”, тобто переливаються відтінки його кольорів. Липень у народі ще називали *білень, гедзень, слевей*.

Після свята настає гаряча пора – косовиця, а потім і жнива. “Після Івана не треба жупана”, “Велика роса на Івана – буде врожай огірків та горіхів; купальська ніч зоряна – зродять гриби; дощовий день на Івана – на неврожай”, – говорять в Україні. День Апостолів Петра та Павла (12 липня) вважається серединою літа.

Наступний місяць в українському календарі має назву *серпень (зарев)*, що вказує на широке застосування населенням України такого важливого інструменту для збирання зернових, як серп. Серпень – пора жнив, що почалися у попередньому місяці липні. Грозові ночі наприкінці липня й на початку серпня у народі називають горобиними (яскрава блискавка і гучний грім не дають заснути горобцям). Існує прикмета: коли 1 серпня впаде дощ, то вся осінь буде дощовою. У цей день люди докладали всіх сил, щоб зібрати урожай. Існувало побоювання дощової погоди. Говорили, якщо Ілля розійдеться дощами на початку жнив, то може бути надовго: “Прийде Ілля, наробить гнилля”. Після Іллі переставали купатися у водоймах. З наближенням до кінця літа завершуються й жнива. Починали думати про підготовку до зими: “приходить Спас – готуй рукавиці про запас”.

Часто за серпнем настає погожий *вересень (житосій)*. За народним уявленням від Воздвиження (27 вересня) до Благовіщення земля засинає. З приходом осені птахи починають відлітати у вирій. Коли ж заgrimить у вересні – буде суха і тепла осінь.

Жовтень (рісень) у народній уяві постає як золотий місяць. За народними спостереженнями, яка б не була осінь, завжди після Покрови прийдуть ще погожі, теплі дні, іноді вони тягнуться аж два тижні.

Листопад – останній місяць осені. В листопаді продовжувалися сватання та весілля. До Дмитра (8 листопада) хлопці сваталися до дівчат. “До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі – хоч комин витри”, – жартували над тими, хто перебирав і хитрував з нареченими, а потім залишався дівувати ще рік. У листопаді жінки святкували день покровительки ткацтва і всіх прядильниць святої Параскеви. Тоді починали ткати і прясти, шити і вишивати, адже роботи в полі та на городі завершувалися.

В народі кажуть: березень і листопад – мов брат братові. Нестійкий погодою, каверзний і непередбачуваний, листопад нагадує перший весняний місяць. Відмінність між ними полягає в тому, що березень знаменує весну, а листопад завершує осінь.

“Листопад і коло, і полоз любить”, “У листопаді на колесах виїзди, а полоз на віз клади”. Існує чимало регіональних назв листопада: напівзимник, ворота зими, грудкотрус, листопадень, падолист. На Поліссі тривалий час зберігалася назва листопада *братчини*. Це слово відбивало спільні обряди і дієства, пов’язані із закінченням осені. Саме тоді виникала можливість, щоб згуртуватися, повеселитися і відпочити, справити весілля, сходити на вечорниці та досвітки. Переважно на Михайла (21 листопада) у селах готували медові напої для свята, на нього збиралися всі мешканці, вперше “виходили на люди” молоді пари, які відіграли весілля. У народі казали: “Листопад – вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат”.

Грудень завершує календарний цикл. Ще його називали *андрійць, студинець*. У часи Київської Русі останній осінній місяць називався груднем, а сучасний грудень – студнем. Це об’єктивніше відображало стан природи. Грудень та січень завершували рік, а новий цикл розпочинався у березні. Грудень – непривітний, похмурий і морозний

місяць. Заклякає, замерзає у тверде груддя земля, а інколи замість снігопаду випадають холодні дрібні дощі.

Народний календар був необхідним для ведення сільськогосподарських робіт, але його основою було не завбачення погоди, а результат багаторічних спостережень за погодними умовами і кліматом у визначені часові періоди. Саме емпіричний досвід надавав необхідну інформацію, коли найкраще сіяти ті чи інші сільськогосподарські культури, коли починати збирання врожаю та вести інші роботи.

СИСТЕМА НАРОДНИХ ПОГЛЯДІВ І ЗНАНЬ У ГАЛУЗІ МЕДИЦИНИ

Народна медицина – це складний комплекс знань і навиків, що застосовується з метою профілактики, діагностування та лікування різних недуг, у якому поєдналися як сукупність відомостей, набутих досвідом на основі спостережень багатьох поколінь людей, так і засоби лікувальної магії.

До структурних компонентів етномедицини належать народні уявлення про анатомію й фізіологію людини, уявлення про хвороби та розуміння причин виникнення захворювань, погляди про народних лікарів, методи діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічні норми, лікувальні засоби, що вирізняються надзвичайним багатством та різноманітністю і поєднують як раціональні, так й ірраціональні методи лікування. Предметом вивчення народної медицини була людина – фізичний стан її організму, здатність бути повноцінним членом громади та продовжувачем роду.

Народні уявлення про здоров'я та хвороби передаються через протиставлення – під здоров'ям розуміли відсутність хвороб і навпаки – хвороба означала відсутність здоров'я. Стан людини визначали за реакцією організму на навколишнє середовище. Основними показниками “доброго” здоров'я вважали фізичну силу, зовнішню привабливість, а для жінки, також, здатність народжувати здорових дітей. Порушення стану здоров'я людини виправляли шляхом послідовного застосування різних прийомів і процедур.

У народі припускали, що виникнення і поширення різних недуг залежало від впливу на людину небесних світил, насамперед Місяця,

атмосферних явищ – вітру, граду, блискавки, грому, демонологічних персонажів (нечистого, лихого), та негативного впливу інших людей – “дання”, “лихе око” тощо.

У медичних уявленнях українців хвороби були персоніфікованими. Епідемічні захворювання – малярія, холера, чума, тиф, чума, *віспа*, відомі в народі під назвами *пошесть*, *моровиця*, *мор*, *зараза*, мали антропоморфне та зооморфне вираження. Їм надавали вигляду молодої чи старої жінки з довгим волоссям, або ж чорного kota, собаки тощо.

Певні захворювання в народній медицині мали раціональне пояснення, наприклад, застудні, шлункові недуги. Так, “*сонці*” (сильні раптові болі шлунка з розладом шлунка) та аналогічні їм “*бабиці*” повсюдно пояснювали переїданням. На цю хворобу скаржилися частіше після посту. Певне значення у народній медицині мало раціональне харчування. Деколи до страв додавали лікарські рослини. Гуцули при захворюванні шлунка додавали в куліш висушені квіти арніки.

Зрозумілою була поява різних травм – ран, вивихів, переломів. Раціональним було пов’язування причини деяких недуг з психічним чинником: “голова болить з клопоту”. Таке розуміння знайшло відтворення в народній творчості: “Гнів кров псеє”, “Журба гірша, як хвороба”, “Від злості болять кості”, “Не йде на ум ні їда, ні вода, коли перед очима біда”.

На раціональній основі ґрунтувалися погляди про причини деяких недуг – їх пов’язували з важкою фізичною працею. Категорію таких хвороб окреслювали в народі термінами “*надсада*”, “*підорва*”, “*натуга*”.

Існували вірування про вроки, наслання хвороб. Гуцули вважали, що наслати незгоду, “підсипати” хворобу могли чинитарі (ті, хто володіє чарами): місячники (міняли зі зміною місяця свою стать). Відоме вірування у погані очі. В Карпатах людей з “поганими очами” називали “врекливими”. Вважалось, що вони можуть “зурочити все, на що подивляться”. До цієї категорії відносили й чорнокнижників (тих, які осягнули знання з чарівних книг, маючи зв’язок з нечистою силою). За повір’ям, такі люди народжуються з надприродними силами. Такі недуги, як *переляк*, *вроки*, *несплячки*, *підвій* тощо за народними

уявленнями, були проявом нечистої сили – від “поганого ока”, “з вітру”. Магією пояснювали походження таких хвороб, як *сухоти*, *чорної хвороби*, *падучої* (епілепсії). Порушення визначених заборон спричиняло до захворювань на *рожу* (*бех*), *волос*, *ячмінь*, *лишай*, *зубний біль*, *головний біль*. Часто джерелом хвороби вважали явища природи. Значне місце в етіології недуг народна уява при-писувала вітрові – “вихору”, який спричиняв захворювання “завій”, “підвій”, “завійниця”, “вітер”, “вітерка”, “вітриця”, “сплічник”. На Західному Поліссі серед не-дуг, спричинюваних вітром, розрізняли “вітер” і “вітрицю”. Якщо “вітер”, на думку населення, піддавався лікуванню, то “вітрицю вилікувати не-можливо”. Окремі недуги пов’язували з фазами місяця, водою, хоч її часто використовували як лікувальний засіб.

Від уявлень про природу захворювань залежали й відповідні методи та засоби їх лікування. До них належали, наприклад, дотримання відповідних норм поведінки, виконання дій у календарній обрядовості – купання в ополонці на Йордан, у Чистий четвер, ритуальне биття освяченими гілками верби у Вербну Неділю, малювання освяченою крейдою чи свічкою хрестиків на дверях тощо. Вживання оберегів стосувалося осіб, які перебували в перехідному стані – породіллі, немовлята, діти до року. Найрозповсюдженішими апотропеями були речі з металу, сіль, часник, освячені трави.

Однією з основних умов лікувальних обрядів було проведення їх у чітко означений час. Носії традиційних лікувальних знань були переконані, що лікувати треба вночі або ж на світанку. Лікування багатьох захворювань проводили з орієнтуванням на фази Місяця (*зубний біль*, *сухоти*, *вроки* тощо). Стать хворого позначалася на дні тижня, у який проводили лікування. Наприклад, понеділок, вівторок, четвер – вважали сприятливими для лікування чоловіків, а середу, п’ятницю, суботу – жінок.

Серед раціональних народних лікувальних засобів виділяють три види – **рослинного, тваринного і мінерального походження**.

Серед раціональних засобів лікування українців найпоширенішими були рослинні. Життєва практика населення України засвідчує про глибокі знання лікувальних властивостей різних дерев, квітів, трав, кущів та ін. Уже в часи Київської Русі було чимало людей, добре

обізнаних з різними способами і методами лікування, – *знахарі, ведуни, лечці* тощо.

Багаторічний досвід народу втілюється у певну систему поглядів, знань, традицій, наприклад, як, де і коли збирати лікарські рослини, цілюще зілля, підсвідомо враховуючи біоритми природи. Склалася традиція шукати зілля там, куди “не доходить голос півня” – іншими словами, у віддалених місцях у лісі, тобто в екологічно чистих місцях. Існує повір’я, що не кожен може заготовляти лікарське зілля. Деякі трави повинен розшукувати і збирати сам хворий. На Західному Поліссі цілющі трави і зілля могли збирати лише старші жінки.

Головним засобом лікування в народній медицині українців залишаються рослини. Крім таких дикорослих, як горицвіт, кропива, валеріана, подорожник, конвалія, молочай, звіробій, кінський щавель, полин, м’ята, широко використовують культурні городні рослини: часник, цибуля, редька, картопля, горох, мак, кавун, диня, різні ягоди. Сік суниць і чорниць застосовували від лихоманки, а ожини – від закріпів.

Застосовували й отруйні рослини: чемерицю, дурман, блекоту, а також окремі частини різних дерев, які мають цілющі властивості (береза, липа, сосна, дуб, черемха), а також ліки тваринного та мінерального походження (сало домашніх тварин, борсуків, індиків, різні мінерали – “синій камінь”, янтар та ін.). Здавна було відоме лікування ваннами, масажем, окурюванням, припарюванням, вигріванням нагрітим зерном. Народна медицина знає позитивний вплив харчування, голодування, чистої води, повітря тощо. Наука підтвердила дієвість лікувальних можливостей соків кислих ягід, свіжого листа капусти, гарячих настоїв липового і бузинового цвіту, малини і багатьох інших подібних засобів.

Різноманітним був запас ліків **тваринного** походження. Найчастіше з лікувальною метою застосовували молоко й молочні продукти, тваринні жири, окремі органи тварин. У лікуванні продуктами тваринництва простежувалися як раціональні, так і ірраціональні методи.

У побутовій медичній практиці широко використовували тваринні жири (свинячий, овечий, курячий, гусячий). Їх вживають внутрішньо при запаленні легенів, туберкульозі; ними розтираються при застуді й

ревматизмі, а також на їх основі виготовляють мазі для гоєння ран. Ефективним засобом при багатьох недугах на теренах Бойківщини, Гуцульщини та Лемківщини і суміжних етнографічних районів вважали свіжі шкіри домашніх чи диких тварин. З лікувальною метою використовували і яйця. Вареним неочищеним яйцем вигрівали нариви, сирым білком змащували опіки. Ліки тваринного походження мали домінуючу роль у районах з переважаючим розвитком тваринництва.

Широкого застосування у лікувальній практиці набули продукти бджільництва – прополіс, мед, воск. Особливого значення надавали весняному медові – “травневому”, “майовому” чи “квітковому”. Давню основу мала органотерапія. На Поділлі при так званій курячій сліпоті, коли з настанням темряви людина погано бачить, рекомендували їсти печінку курки або поросяти, а на Волині вживали печінку чорного вола або чорного кабана. Для лікування застудних захворювань, ревматичних болів застосовували мурах і мурашники, причому способи застосування вирізнялися певною різноманітністю, залежно від місцевості.

В народній медицині українців застосовують ліки **мінерального** походження із солі, крейди, глини, піску, землі, похідних нафти, з металів. У народній медицині використовували і печину – перепалену глину з печі. На території Надсяння, наприклад, білу глину прикладали при болях у суглобах, присипали рани, прикладали до гнійних наривів.

Продуманою і раціональною була **народна гігієна**. Особливу увагу звертали на винищення паразитів. Перевірені віками народні звичаї засвідчують ефективну профілактичну основу, дотримання постійної чистоти, традиційної охайності. Навіть у народних піснях, казках і переказах постійно згадується важливість і необхідність чистоти й охайності в побуті.

У народі побутував раціональний підхід до харчування. “Їси – не об’їдайся, п’єш – не обпивайся”, “Ласа їда – животу біда” – такі народні настанови.

У традиційній медицині українців помітне місце посідали **магічні (ірраціональні) методи лікування**. Варто зауважити, що магія аж ніяк не зводиться до системи одних тільки обрядів і ритуалів. Під терміном “магія” розуміють сукупність дій, які виконує людина, щоб

надприродним способом вплинути на той чи інший предмет або явище.

Ліку-вальну магію дослідники поділяють на кілька видів: **катарсисна** (очищувальна), **контактна**, **парціальна**, **імітативна** та **вербальна**.

З видів магічних засобів поширена була катарсисна (очищувальна) магія, дія якої зводилася до того, щоб вивести хворобу з організму людини, очистити його від неї. До неї близька за дією контактна, що полягала в безпосередньому контакті носія магічної сили з хворим.

Не менш поширеною була парціальна магія, за якої магічні дії виконували не над самим хворим, а над предметами, що належали йому – одягом, волоссям, нігтями тощо. Широко практикували лікування за принципом імітативної магії, що ґрунтувалася на аналогії, коли подібне лікується подібним. На основі таких уявлень застосовували метод “вилиття воском” – разом з розтопленим на вогні воском з організму людини “вилитається” захворювання чи зурочення. Воском виливалися такі народні захворювання, як “ляк” та “болячка”.

З усіх видів лікувальної магії, без сумніву, один із найцікавіших, найпоширеніших – вербальна, або словесна магія. У ній, окрім дій, чільне місце належало словесній формулі – замовлянню.

Кожен із названих видів рідко знаходив застосування у чистому вигляді. Зазвичай, усі вони перепліталися між собою, дуже часто поєднуючись із раціональними засобами. Зокрема, використовували замовляння із одночасним застосуванням лікарських рослин.

Побутує прадавня, дохристиянська традиція збирання цілющого зілля у чітко визначений час. Переважно збирали лікувальні рослини до свята Івана Купала. І квіти, і трави, зібрані до цього часу, в народному розумінні мали особливу цілющу властивість або й магічну силу.

В українців, як і в багатьох інших народів, існує повір'я про чарівний цвіт папороті, який можна побачити лише за певних умов. А тому, хто зірвав цей цвіт, будуть підвладні чари й усі таємні сили. У східних районах Бойківщини зірвані на Івана Купала трави та рослини називають *іваниками* і наділяють їх не лише цілющими властивостями, а й здатністю передавати силу зілля, яке заготовляли в інший час. Іваники зберігають упродовж року, до наступного збору на Івана Купала. Це зілля додають до інших лікувальних рослин.

В обрядах, пов'язаних зі збором трав, простежуються елементи язичництва. На Волині, зриваючи для ліків бузину, під кущ клали шматок хліба й дрібку солі. Копаючи для лікування ревматизму рослину (до речі, отруйну) надрагулі (беладонну), закарпатці дотримувалися подібного обряду. Під перший викопаний корінь клали хліб-сіть, щоб не “банувала” (тужила) земля. “Не бануй, землице, що тя оголили, ми на тя, землице, хліба положили”, – приговорювали збирачі, приносячи таку своєрідну жертву матері-землі.

У Київській, Полтавській, Харківській, Житомирській, частково Чернівецькій і Сумській областях цілюще зілля збирають на Симона Зилота (10 травня), який є покровителем рослин і надає їм лікувальних властивостей. Збираючи вранці у лісі зілля, на Київщині примовляли: “Діва Марія ходила по Святій Горі, зіллячко копала, Симона Зилота поминала, – стань, допоможи нам”.

На Полтавщині зілля збирали лише до сходу сонця, при цьому роздягалися, бо, нарвавши його одягненим, позбавляли це зілля властивості помагати від всілякої хвороби.

Залишки елементів очищення водою, жертвування хліба спостерігалися на Звенигородщині. Був поширений і звичай збирати цілюще зілля до свята Маковея. На Західному Поділлі на Івана Купала зривали звіробій, лопух, полин, чорнобиль. Багато інших трав заготовляли у переддень свята Матері Божої зільної, а в деяких місцевостях – на Спаса, русалчин тиждень, перед Трійцею, найчастіше – у п'ятницю.

Безумовно, збір зілля у певні дні має підстави. Вважається, що рослини переважно наділені цілющими властивостями у найактивніший вегетаційний період, коли вони інтенсивно ростуть і квітнуть. Деякі вчені вважають, що збирати рослини треба вночі, при світлі місяця, коли вони вбирають більше вологи та корисних речовин з ґрунту і позбуваються непотрібних накопичень за день.

Наука довела раціональність багатьох народних знань, які утвердилися в звичаях унаслідок довготривалих пошуків. Достатньо поширене культивування лікарських рослин: любистку, рути, конвалії, нагідок біля осель. Запаси лікарського зілля були майже в кожній хаті.

У селах існувала категорія людей, котрі постійно займалися лікуванням домашніми засобами, цілющим зіллям та ін. Сьогодні

народна медицина завойовує все більший авторитет, чимало професійних медиків вдаються до секретів народних лікарів.

Багатовіковий досвід народу акумулювався і в такій галузі народних знань, як знахарство. Тут тісно переплелися раціональні елементи, дії і залишки язичництва, магії. За традиційними уявленнями, знахарі – це люди, здатні впливати на таємничі сили природи, зцілювати, а іноді й насилати недуги. В народній уяві ті, що корисні людям, зв'язані з “божою силою”, інші ж брали силу від диявола, нечистого. На Гуцульщині побутувало повір'я, що знахареві не можна дивитися на його руки, а тим більше здалека підглядати.

Майже в кожному селі були люди, які вміли вправляти вивихи, давати раду при переломах, а баби-повитухи – приймати пологи. На кожному етапі пологів раціональні дії повитухи тісно перепліталися з елементами контактної, імітаційної, апотропеїчної магії.

Баби-повитухи, травники, костоправи, як носії спеціальних народних медичних знань пов'язувалися в традиційній культурі з життєвим досвідом, знанням народної медицини, умінням допомогти ліками і порадою. Народна уява часто відносила тих, хто вмів надавати допомогу хворим, до непростих людей. На Гуцульщині й Бойківщині посередниками між реальним життям і світом таємниць та чарів, між людьми і темними силами були “непрости”, або “землени”.

Знахарське ремесло переважно передавалося у спадщину. Здатністю зціляти недуги в народі наділяли наймолодшу дитину, “мізинка”, надприродні властивості приписували першій дитині – *первістку*. Вважали, що найефективніше вилікувати *ячмінь* може найстарша чи наймолодша дитина в сім'ї. Саме з цими людьми пов'язане побутування в суспільстві лікувальних обрядів: вони зберігали та передавали знання з цієї галузі традиційної культури своїм нащадкам.

Окрім лікарських рослин, у народній медицині широко застосовують ягоди (калина, малина), овочі, зернові й технічні культури (свіже листя капусти, листя буряка, хрону, сира картопля), гриби, свіже і кисле молоко, а також жири, сметана. Найпопулярнішим був борсучий жир, ним гоїли рани, його пили при запаленні легень. Вживалися в народному лікуванні й мінеральні засоби. Пісок і сіль – хороші фізіотерапевтичні засоби, з них роблять гарячі компреси при застудних захворюваннях. Сіль застосовували при опіках і пухлинах. Водний

розчин солі використовували для полоскання горла. Відомі лікувальні властивості бурштину при лікуванні зубу. Хворим рекомендується носити на шиї бурштинове намисто.

Українська народна медицина – невичерпне джерело знань, які склалися впродовж усієї історії народу у боротьбі за виживання, в процесі повсякденного життя і господарської діяльності. Пізнання рослинного і тваринного світу, потреба в його розумінні – одна з перших умов існування людини і в підсумку розвитку цілого етносу.

За даними сучасної науки, на території України існує близько 20 тис. видів тварин і понад 4 тис. видів рослин. Народна медицина, безперечно, використовує лише окрему частину видів, однак і це дало змогу створити своєрідну енциклопедію народних знань.

НАРОДНА БОТАНІКА І ЗООЛОГІЯ

З народною медициною тісно пов'язані народна ботаніка і зоологія. Широке застосування трав, коріння, різних відварів для виходжування тварин має давні традиції. В давнину лікування тварин часто супроводжувалося магічними діями, примовляннями. Ця галузь має чималий досвід, який акумулює певні елементи магії, ворожіння, оригінальні національні знання.

Користування рослинами і тваринами для здобуття засобів існування, потреб народної медицини і ветеринарії, а також виготовлення предметів побуту зумовлювало контакти людей з хижими звірами, шкідливими комахами, отруйними зміями та рослинами. Пошук належних засобів протистояння, боротьби за усунення небезпеки і збереження здоров'я був повсякденною потребою. А це своєю чергою вимагало пильної уваги до розвитку знань із ботаніки та зоології.

Найважливішими з погляду народного життя є дерева, з них зводять житло, заготовлюють дрова і виготовляють найрізноманітніші предмети повсякденного вжитку.

В Україні перше місце посідав дуб, деревина якого давала прекрасний будівельний матеріал, а кору використовували для дублення шкір, жолуді – для відгодівлі свиней, виготовлення кави та чорнила. У давнину дубу поклонялися. Відгомін таких язичницьких обрядів зберігся в деяких дійствах сьгоднішніх Зелених свят.

Великою популярністю в народі користується явір. Він став задушевним образом кохання або шанованих чоловіків у народній творчості, українській поезії. Не менш поетичне дерево в Україні тополя, яке часто згадують у народних піснях, переказах і легендах як “сокорину”. І явір, і тополя широко застосовували у господарській діяльності як будівельний матеріал, а також як декоративні рослини. Повсюди у нас шанують березу. Березові бруньки і листя використовують у народній медицині й косметиці, її кора допомагає виготовляти жовту натуральну фарбу, обробляти шкіру. Навесні з берези збирають сік, який має лікувальні властивості, а з березових пеньків здавна видобували дьоготь. У народній творчості береза – уособлення краси, прекрасний поетичний образ дівчини або жінки.

Широко в господарській діяльності використовують вербу і лозу, з хвойних дерев – сосну, ялину, смереку. Молоді соснові пагони як лікувальний засіб відомі у народній медицині, а горішки сосни додають до їжі. Як дубильний матеріал використовують кору ялини.

У багатьох народних піснях оспівана калина. Садять її біля криниць і хат, при дорозі, у садах. Це оригінальне дерево, крім декоративного призначення, дає плоди, які використовують з лікувальною метою для виготовлення соку, начинки пирогів та особливих хлібів-калинників.

Часто в Україні висаджували терен. Його ягоди висушували і використовували з лікувальною метою для виготовлення наливки-тернівки. Із численних трав’янистих, напівчагарникових рослин широко відомі й популярні барвінок, мак, рожа, мальва, катран, тирса, чебрець, деревій, материнка та ін. Ці рослини використовують і як декоративні, і як лікувальні. Чимало з них застосовували в різних обрядах. Відвар зірчатки, любистку домішували до води, в якій купали дітей, мили коси тощо.

Окремі рослини в народі зачисляли до шкідливих: кукіль, осот, лободу. Численні дикоростучі рослини слугують для виробництва натуральних барвників: волошка, дзвоник круглолистий – для виготовлення голубої фарби, черемха, полин, нечуй-вітер – для жовтої тощо. Народні українські назви багатьох рослин склалися залежно від кольору квітів, форми плодів, листя й інших властивостей. Виникла ціла наука про гриби, їх корисні (істівні) та шкідливі властивості.

Цікаві й повчальні знання народної зоології, здобуті внаслідок спостереження за природою, життям тварин. Під народними назвами в Україні фігурують окремі види або роди хребетних тварин і птиць. Деяким надавали різко негативних рис. Вовки, які сотні років загрожували скотарству, отримали епітети звір, звірюка. Однак у фольклорі гуцулів і закарпатських українців вовк іноді виступав благодійником людей. Ведмедя народна уява малює розумним і відносно нешкідливим, навіть добродушним. Недобру славу мали лисиця, куниця, тхір. Не зважаючи на це, їхнє хутро, а також ведмедя, зайця, білки й інших звірів здавна широко використовували для виготовлення зимового одягу, головних уборів. Добре відома поведінка та сфера існування таких звірів і птахів, як їжак, нічниця (кажан), сич, чапля, а також сови (сова-сипуха, сова-вухата, неясить, пугач), декотрі доброзичливо згадуються в народних піснях, переказах, казках і байках. Популярні орли, соколи, лебеді, лелеки, чайки, ластівки. Постійні персонажі українського фольклору – зозуля, галка, грак, журавель й інші птахи.

Народ володів засобами боротьби зі шкідливими рослинами, комахами, тваринами, птахами. Водночас домашні ліки рослинного і мінерального походження, а також хірургічне втручання – випробувані багатьма поколіннями українців – дієві у ветеринарії. Коростиву худобу лікують звареним на воді гірчаком, тютюном або змазують дьогтем. На Волині сухим потовченим листям ранника засипали рани домашніх тварин, виводили лишай і коросту.

Народні знання українців з ботаніки, зоології і ветеринарії засвідчують високу загальну культуру народу. Вони доводять глибоку мудрість і розважливість тих, хто віками відбирав і удосконалював прийоми й інтелектуальні надбання, які дотепер служать людям. Ці знання внесені українським народом до скарбниці загальносвітової культури.

В народній уяві реальні проблеми лікування людей і тварин обростали різними міфами, повір'ями, фантастичними елементами.

В етнографічних і фольклорних матеріалах існує чимало різних варіацій анімістичних поглядів, зокрема про те, що тварина може породити людину і, навпаки, люди можуть перевтілюватися у свійських чи диких тварин, а після смерті людська душа переходить у

тварину. Деякі ж звірі (наприклад, ведмідь) виникли з людей. На основі такого розуміння з'явилися забобонні уявлення. Елементами культу звирів є звичаї і ритуали відзначення окремих свят: Волове свято (на Марка), змії (на Чесного Хреста), завітчування корів (на Юра). День св. Луки святкували на Гуцульщині, щоб вовки не розорили отар, та ін. Небезпечними вважалися відьми, котрі забирали молоко і чинили іншу шкоду худобі. Найактивнішу діяльність ці сили, за народними переконаннями, розгортали на Юрія, Введення, Благовіщення та Івана (літнього).

Сучасний процес відродження національної свідомості, культури, духовності повертає людей не лише до загальнолюдських цінностей, а й до національних традицій і першовитоків культури, релігійного відродження. Пошук добра, віри, який протистоїть злу, у традиційній свідомості народу виконує провідну роль. Брутальні спроби зруйнувати віру й знищити народні традиції мають наслідком культурне здичавіння та духовну спустошеність. Поглиблення й збагачення новими якостями позитивних начал суспільних поглядів – життєво необхідне. Це складова докорінних соціально-економічних перетворень, поліпшення умов життя, повернення гуманістичних цінностей.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Біляковський П.* “Якщо ви женитесь, а дощі дуже йдуть...”: способи забезпечення хорошої погоди в метеорологічній магії українців Карпат // Народознавчі зошити. 2014. Вип. 1. С. 67–73.
- Біляковський П.* Викликання дощу у волинян (за матеріалами польових етнографічних експедицій) // Україна в етнокультурному вимірі століть: зб. наук. пр. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 2. С. 434–443.
- Болтарович З. Є.* Українська народна медицина: Історія і практика. – К.: Наукова думка, 1990. 232 с.
- Васянович О.* Загальна та регіональна характеристика короткотермінових метеорологічних знань українців Середнього Полісся // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2008. Вип. 43. С. 421–451.
- Винник В. О.* Назви одиниць виміру і ваги. К.: Наукова думка, 1966. 152 с.
- Дорошкевич Л.* Народна математика // Етнографічний вісник. Київ, 1929. Кн. 8. С. 152–167.
- Срофієв І.* До питання про старі українські міри, вагу та грошовий обіг. Харків, 1927. 52 с.

Радович Р. Народна будівельна метрологія бойків (за матеріалами Старосамбірського району) // Вісник Львівського університету: Серія історична. 2000. Вип. 35–36. С. 456–466.

Радович Р. Народні міри довжини будівничих Полісся (за матеріалами Київської та Житомирської областей) // Вісник Львівського університету: Серія історична. 2002. Вип. 37. Ч. 1. С. 542–554.

Шереметьєва Л. Д. Дослідження народного календаря та його значення для української етнографічної хронології // Історичні джерела та їх використання: зб. стат. К.: Наукова думка, 1972. Вип. 7. С. 115–125.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Структура народних знань.
2. Світоглядні уявлення українців про небесні світила, сузір'я та інші астрономічні об'єкти.
3. Народна астронімія – назви зірок, сузір'їв та інших об'єктів зоряного неба.
4. Поділ доби та вимір часу за фазами місяця.
5. Лінійні виміри, виміри площі, об'єму, ваги та відстані у народній метрології.
6. Народні міри антропометричного походження.
7. Кількість витраченого часу на обробіток, як основа народних мір для визначення площі земельних ділянок.
8. Метеорологічні знання українців.
9. Народна термінологія в галузі метеорологічних явищ.
10. Короткотермінова та довгострокова прогностика погоди в українців.
11. Народні уявлення про ірраціональні засоби впливу на погоду.
12. Господарська діяльність – основа народного календаря.
13. Народні уявлення про анатомію й фізіологію людини та про природу захворювань.
14. Народні лікувальні засоби рослинного, тваринного і мінерального походження.
15. Ірраціональні методи лікування.
16. Види лікувальної магії.
17. Традиційні погляди про носіїв народних медичних знань.
18. Народні знання про рослини й тварин.

Розділ XX

СВІТОГЛЯДНІ УЯВЛЕННЯ ТА ВІРУВАННЯ

Дослідження традиційних світоглядних уявлень та вірувань є надзвичайно важливим сектором етнологічних пошукувань, оскільки вони сягають корінням глибинних пластів культури народу. Особливо актуальне опрацювання цієї тематики для української етнології, адже про світогляд наших пращурів не маємо давніх писемних джерел, які були б достатньо докладними і надійними. Все ж, записи минулого, насамперед другої половини XIX – початку XX ст., а також сучасні, дають підстави вималювати виразну картину нерідко ще дохристиянських уявлень про природні об'єкти та явища, висвітлити багату демонологічну палітру українців.

Земля в уявленнях наших предків постає то як щось на зразок жовтка у яйці, оточеного водою-білком, то як напівсфера чи велика купина, яка плаває у воді. Жінки, які перуть “на краю світу”, кладуть свої праники на небо. Вірили, що Земля тримається на китах, на двох рибинах, на рибині, яка тримає зубами свій хвіст. Коли вони ворухнуться, бувають землетруси. Існували уявлення про багатоярусність Землі і про людей, які живуть під нами. У походженні на Землі гір та долин ключову роль відіграє *чорт*, адже за Божим задумом, вона мала би бути рівною.

Небо уявляли як площину, сполучену зі землею на значній відстані. Те, що ми бачимо синє, це, властиво, ще не небо, а “оболоки”. Попід ними ходить густа хмара, яка іноді падає й на землю. Синіх “оболоків” є сім, а восьме – то вже справедливе небо, де сидить Бог на золотому кріслі й ангели літають. Справедливе небо не синє, а червоне, але розчиняється воно лише на особливі оказії: на війну, моровицю, голод. На небі уявляли собі й світ, куди потраплять супроводжувані ангелами душі померлих. Дорогою душі на “той” світ нерідко постає шлях проходження диму з хатньої печі. З іншого боку, потойбіччя локалізують і під землею.

Сонце уявляли як отвір, крізь який видно частинку справжнього неба. Народні вірування часто констатують божественну природу сонця: це Боже око, відблиск Божого лику тощо. Поширеною була й

візія про його вогненну сутність. Нерідко сонце персоніфікують. Про це свідчать і усталені звороти мови: сонце встає, сходить, йде спочивати, лягає, заходить. Спочиває сонце за горою або ж у морі чи в землі. На видимий світ його з моря виштовхують *чорти*, адже не можуть довго перебувати там, де і воно.

На Великдень і на Івана Купайла сонце нібито “купається” у хмарі, “міниться” різними кольорами. Коли падає дощ і світить сонце, кажуть, що то “*відьма* масло колотить” (сам же дощ називають тоді “сліпим”, чи “котячим”, “свинячим” тощо).

На **місяці** вбачають зображення братовбивства: це “Каїн підіймає на вилках Авеля”.

Зірки, за віруваннями, – це душі людей. Коли людина народжується, Бог запалює на небі її свічку, коли помирає – ця свічка гасне. Зірка праведної душі яскрава, грішної – темна. Летюча зірка – це душа померлого неохрещеним немовляти. Чумацьким шляхом праведні душі прямують до раю.

Походження **грому** і **блискавки** пов’язують зі св. Юрієм, прор. Іллею, архістр. Михаїлом чи арх. Гавриїлом, – це вони за Божим велінням винищують громовими стрілами *чортів* (відтак душі убитих блискавкою йдуть просто до раю).

“Громову стрілу” (скам’янілий белемніт) називають “чортів палець”, або ж “перунова стріла”. Нерідко кажуть не “трім ударив”, а “перун ударив”, у чому вбачається апелятивізація теофорного імені Перун.

Гасити пожежу від блискавки вважають гріхом. Її нібито й неможливо загасити водою, а хіба сироваткою, квасом, козячим молоком; палаючу будівлю обходили зі святим Євангелієм. Натомість існує широкий арсенал превентивного захисту “від грому”.

Про **веселку** (райдугу) кажуть, що вона “*п’є з річки воду*”, і вже потім та знову випадає дощем. На кінці райдуги можна нібито знайти скарб.

Про багато **озер** існують легенди, що раніше на тому місці було село, місто чи церква, які пішли під воду. Часом на дні таких озер (які нерідко називають “Святими”) бачать ще хреста з маківки, а взимку, як вода замерзне, чують подзвін.

Земля, вода, вогонь як природні стихії часто персоніфікуються. Хоча про рівень божеств стверджувати було б перебільшенням, у

народній культурі їм властивий певний сакральний статус. Зокрема, землю вважали святою, нею клялися, з'їдаючи дрібку на доказ клятви, заборонялося плювати на землю, бити її палицею. До Благовіщення землі не чіпали, вважаючи, що та спить.

Не дозволялося плювати (а також справляти нужду) й у воду та вогонь. Лише у ріку чи у вогонь кидали застарені ікони.

Освячену воду використовують у багатьох обрядах. У магічних практиках особливою вважають т. зв. “цілу”, чи “непочату” воду, набрану поперед усіх ще до схід сонця.

Якщо траплялася пожежа, вважали, що господиня недостатньо шанувала свій вогонь. Його сприймали як могутню силу, яка “як вже що забере, то не віддасть”.

Нерідко українці персоніфікують і **вітер**. У міфологічних уявленнях Вітер постає як сердитий стариган, який живе далеко за морями; це можуть бути і четверо велетнів зі здоровенними вусами й губами, які стоять на різних кінцях світу і дмухають один напроти одного.

Ще однією широковідомою персоніфікацією є **Мороз**. У багатьох місцевостях його традиційно кличуть до вечері перед Різдом чи Новим роком, просячи прийти тепер, але вже не морозити влітку. При цьому виносили надвір чи ставили на підвіконня у хаті миску з кутею, вареники тощо і для Мороза.

Особливий сакральний статус мав **хліб**. Без хліба чи ритуальних хлібних виробів не обходилася жодна значуща сімейна обрядодія, він часто відіграє ключову роль у пошануванні душ померлих. Хлібинка завжди мусила лежати на застеленому обрусом столі, “щоб не було голо у хаті”. Донині ще старші люди, якщо скибка хліба падає на підлогу, піднявши, цілують її. За святотатство над хлібом очікує Божа кара, про що є численні народні оповідання.

Важливе місце у світоглядних уявленнях та віруваннях українців займають тварини. Серед них, мабуть, найбільш міфологізованим є **вуж**. За легендою, вуж заткнув пробоїну в ковчезі Ноя, тому голова у нього “ніби позолочена”. На теренах Полісся популярна легенда з відомим сюжетом “вуж-чоловік”.

Українці вірять, що вуж може виссати корову, а також, що він отруйний і лікувати від нього важче, ніж від гадюки.

Нерідко вужа ототожнюють з *домовиком*. Традиційним є сюжет, як чоловік випадково убив вужа у полі чи у дворі. Коли він повідомив про це домашніх, то почув з-під хати голос: “Як убив польового (дворового), то не будеш мати й домового”. По цьому господарка у нього занепадала. Вірили також, що як убити домашнього вужа, то помре господар чи почне гинути худоба.

Гадюку не вільно бити лише тим, хто “від гадде знає”, іншим, як подекуди вважають, за це пробачається сім гріхів. Часто, як і у випадку з вужем, остерігалися вбивати “домову гадину”, яка трапилася на обійсті (у полі чи в лісі вбивали без застережень), бо це грозило смертю господарів.

Гадюка, як часто вважають, кусає не з власної волі, а за насланням “знахура” чи за Божим велінням – у спокуту за гріхи. Якщо вона першою добереться до води, людина помре. Ту, що вкусила, інші не пустять на зимівлю, і вона “мерзляком” залишається зимувати на поверхні.

Повсюдно вірять, що на Чеснохреста гаддя збирається на зимівлю і в цей день не варто йти до лісу.

На Заході України побутують вірування про **царя зміїв**. Хто запопав би його коштовну корону, набув би чародійних знань.

Ласку характеризує насамперед її тісний зв’язок з домашньою худобою. Вважають, наприклад, що як ласка перелізе через корову чи пробіжить попід нею, та доїтиметься “з кров’ю”. Спорадично вірять, що ласка ссе у коня чи корови кров, ссе молоко, що від її укусу в корови може напухнути вим’я.

Часто переконані, що “кажда корова має ласицю свою” і що якою вона кольору, такої масті треба тримати худобу – щоб була “по хлеву”. Котрої худобини незлюбить, ту ганяє до піни, сплутує коням гриви у “ковтун” тощо. На Гуцульщині у зв’язку з цим побутувала заборона на працю у день святого Власа: “Ласочка – від неї свето Ўласія, то не роблят, аби вона не кивала на худобу”. На Західному Поліссі ласку спорадично навіть ототожнюють з *домовиком*. Від неї також чіпляли у хліві дзеркальце, до балки завішували нитки з пасхального рушника, вплітали у гриву коневі чи чіпляли корові до рогів червону нитку тощо.

Повсюдно стверджують, що ласку не вільно було бити, бо “то вже сі ніколи худобина би не велася”.

Великим гріхом вважають убити **ластівку**. Люди переконані, що там, де ластівки в'ють гнізда, – “там щасливо в стайни, і там ни грім ни вдарит,ничого”, це “дуже добре для всього: для худоби, для всього”. Ластовині гнізда не видирали, щоб не було ряботиння на обличчі чи щоб блискавка не спалила хати. Повсюдно мають за погану прикмету, якщо ластівки покинуть оселю. Водночас вірять, що як ластівка перелетить попід корову, у молоці буде кров.

Гніздо **бусла** (*бузька, бусня*) біля хати, за уявленнями, приносить щастя у дім, охороняє від злих духів, від блискавиці. Якщо скинути гніздо, бузюк нібито принесе вогню у дзьобі й спалить хату. Скривдити бузька – “пошкодить на діти”.

Широко відома легенда, як Бог доручив одному чоловікові віднести на край світу мішка, але розв'язати його тільки на місці. Той не втерпів, розв'язав дочасно, і з мішка по світу порозлазилося гаддя. У спокуту цей чоловік у подібні бузька вибирує його донині.

Про **зозулю** думали, що мати обернулася у цього птаха, коли діти їй, хворій, не подали води. Відтоді вона не висиджує пташенят. На Петра зозуля нібито перестає кувати, бо колись подавилася украденим у св. Петра мандриком. Зозулю ж вважають ключницею Вирію.

Позараціональні уявлення, пов'язані з **курми**, стосуються насамперед ситуації, коли курка співає півнем. Це сприймають як ознаку смерті когось із домашніх. У таких випадках казали: “*Шоб ти на свою голову співала!*” – щоб лихо “окошилося” на ній – і “міряли” таку курку від стола (чи від покутньої стіни) до порога: якщо на поріг припадав хвіст – рубали хвоста, якщо голова – голову. Спів **півня** відлякує “нечисту силу”. Його часто пускали переночувати першим у нову хату (якщо там є що зле – щоб “окошилося” на півневі; “*півень нечисте відганяє*”).

Кінь не позбавлений демонічного начала: у вигляді чорного коня з'являється *чорт*; кінь проклятий, бо їв сіно, яким у яслах прикривали Ісуса. **Віл**, на противагу, тварина благословенна, бо прикривав Ісуса у яслах сіном. У Новорічну ніч воли нібито говорять між собою.

Козу визнавали сотвореною *чортом*. *Відьма* не може відібрати від неї молока і навіть боїться її. Козу ставили у конюшнях, щоб *домовик* не мучив худоби.

Свиня – “нечиста” тварина. За легендою, жиди вирішили випробувати Христа: накрили коритом жидівку і спитали, хто там. На відповідь, що там свиня, почали сміятися, але коли підняли корито, виявили, що Його правда.

Виття **собаки** сприймали двояко: якщо виє мордою догори – на пожежу, донизу – на мерця. **Собаки-ярчуки** (перші у приплоді) здатні розпізнати “нечисту силу” і протистояти їй. Ще маленьким такого собаку намагається знищити *відьма*. **Кота** не кривдили: “*Хто kota вбив – то йому пізніше в сім ’ї шкода*”. Кіт і собака часто виступають у парі. Популярними є легенди про т. зв. “котячий” чи “собачий” хліб: раніше колос був на все стебло, але Господь вирішив його зішморгнути, бо люди не шанували хліба, – і лише на прохання цих тварин залишив трошки зерна зверху.

Вовків називали собаками святого Юрія. Вони їдять тільки тих тварин, котрих він їм призначить. Також вовки поїдають *чортів*.

Ведмедів сприймали як людей, яких прокляв чернець за їхню негостинність. За іншим віруванням, мельник ревінням хотів налякати Господа, за що перетворений у ведмеда і реве досі.

З рослин, мабуть, найбільше міфологічних уявлень стосується **папороті**. Вірять, що у ніч на Івана Купайла або ж у так звану “Рабинову”, “Горобину” ніч, коли сильно гримить і блискає, йде злива, – папороть нібито цвіте. Хто, дотримавшись належних умов, здобуде її цвіту – здобуде довголіття, потаємні знання, багатство й удачу.

Крім папороті, чарівним цвітом в Іванівську ніч розквітають ще фантастичні *переліт-трава* і *плакун-трава*, за допомогою яких можна здобути скарб, обергтися від “нечистої сили” тощо.

На перекрої року опівночі на берегах річок та озер можна нібито знайти *нечуй-вітер*. Видющі його не бачать і просять для цього сліпих: при наближенні до зілля тим починає поколювати в очі. Хто має *нечуй-вітер*, може стати невидимим і нечутним, також трава допомагає на переправах через річки та у риболовлі, а дівчата використовують її від суперниць.

Серед інших фантастичних рослин, в існування яких вірили, – **ключ-зілля**, яким можна отворити будь-який замок. Шукають його у різнотрав’ї: як коса під час косовиці його зітне, то відразу зіб’ється й защербиться. Тоді треба взяти весь покіс і занести до потоку: трава

підє з водою долї, а ключ-зілля поплине проти течїї. За властивостями схоже й інше чарівне зілля – *розрив-трава*.

У Карпатах магїчними властивостями надїляють **беладонну**. На Гуцульщинї досї можна почути бувальщини, як хтось викопував її для хворого, але хотїв з того посміятися: роздягався догола, витрїщався, смїявся, плакав, танцював, – усе це потїм мимоволї повторював і той, хто пив ліки.

Тою (аконїт) вважають сильним оберегом від “нечистї”. Згїдно з оповїдкою, мати вплела тою в косу дочцї, щоб до неї не приступив *чорт* в особї парубка. Не поступається їй за силою і **мак-самосїй**, особливо святий. Обереговою здатнїстю “від нечистї” надїляють також усї колючї рослини: **глїд, терен, шипшину, ожину**. Сильним апотропеєм є **осика** (хоча часто й стверджують, що осика – “прокляте” дерево і тремтить, бо не сховала Богоматїр із Сином; на нїй нїбито повїсився Юда). Оберегом від грому вважають **лїщину** (на противагу осицї, вона – благословенна, бо надала прихисток Божїй родинї).

Під **бузиною** нїбито “сидить диявол”, тому спорадично їснувала заборона ламати гїлки бузини чи бити кого-небудь бузиновим прутом. Стало належною “нечистїй силї” вважають і дуплаву **вербу**. Натомїсть освяченї на Вербницю гїлки верби є сильним апотропеєм і широко використовуються в обрядовїй сферї.

Липа має нїбито властивїсть забирати на себе прокльони жїнок, адресованї чоловїкам: кожен нарїст на гїлцї – то окремий прокльон.

Березу, як і інші **неродючі** дерева, біля хати не садили: “*Де береза росте – той пляц пустїє*”. **Хвойних** дерев не садили ще й тому, що якщо таке дерево переросте хату – помре господар.

Аби що не пошкодило, не рубали **дерева на межї** й **старї дерева**, що вирости на обїйстї. Також остерїгалися зрубувати **плодовї дерева**, особливо на обїйстї й коли вони квітнуть, – щоб не вмиралї діти.

Повсюдно остерїгались **дерев з аномалїями**: “громобою”, “вивороту”, “двїйняка”, дерева з “вїдьминою мїтлою”, зї “свїчкою” тощо.

Особливо яскраво царина уяви народу розкривається у його демонологїї. Без перебїльшення можна сказати, що демонологїя українцїв – одна з найбагатших, якщо не найбагатша у слов’янському свїтї.

Найпопулярнїшим персонажем демонологїї українцїв є **чорт** (диявол, сатана, бїс, дїдько, злий, рогатий, хвостатий, куцїй,

лукавий, нечистий, нечиста сила, чорний, щезник, осинавець, пекун, той; тот, цураха му; тот, що у скалі, скаменіжник та ін.). Етимологію назви *чорт* виводять від ‘короткий’, ‘рубати, різати’, ‘той, що рие’ та ін. Як узагальнене поняття “нечистої сили”, *чорт* може замінювати майже всі інші демонічні істоти. Згідно з легендою, коли Бог скинув найстаршого *чорта* і його підручних з неба, то де вони падали, такими духами й ставали: у воді – *водяник*, у хаті – *домовик* і т. п.

Чорта уявляють схожим на людину, проте чорну, оброслу шерстю, з рильцем, хвостом, рогами, тваринно вивернутими колінами, копитами чи “курячими ногами”, кігтями тощо. Очі та язик *чорта* “пекельного” кольору. Він накульгує на одну ногу, тому що не має п’яти. Свої “нелюдські” ознаки *чорт* часто ховає під одягом “німецького” крою, унаслідок чого виглядає як пересічний міський панок ХІХ ст.

Про зустріч із таким “панком” популярна оповідка, як селянин міняє свою стару черепулку на гарну пацьорковану люльку “пана”, а вдома з’ясовує, що то кізяк чи сухий патик. Іноді такі “пани” запрошують музиканта пограти на весіллі, а на ранок той виявляє, що він на купині, а гостився всю забаву коров’яками. “Пани” можуть запросити бабуповитуху прийняти пологи у *чортівки* (здоровенної жаби), – у розрахунок тоді варто просити не грошей, які на ранок виявляться кізяками, а сухого листу чи грані, які натомість обернуться грішми.

Популярною є також оповідка, як “нечистий” у постаті хлопця залицявся до дівчини. Мати зауважила, що донька марніє на очах, і потайки вплела їй у косу руту й тою (в інших варіантах це також одолян, марена, відкасник тощо). При черговій зустрічі залицяльник не зміг приступити до дівчини і почав вимагати, щоб та зняла обереги. Вона, однак, не знайшла їх. Коли вже мали співати півні, “наречений” з жалем промовив: “Ех! Якби не рута й тоя, була б ти, дівчино, моя”, – і відступив від неї.

На Гуцульщині *чорти* мають певну ієрархію. Найстаршим є *триюда-арідник* – *юда*, *сатана*, *ірод*, *біда*. Йому підвладні звичайні *чорти* – *дідьки*, *біси*, *юдники*, *щезники*. *Аридник* перебуває під землею, закутий Богом у ланцюги, і чекає кінця світу. Кінець світу ж має настати тоді, коли люди перестануть христосуватися. Час від часу *Аридник* струшує ланцюгами, і тоді двигтить земля.

У Карпатському ареалі побутують уявлення, що *чорти* у високій скелі чи у гірському озері товчуть на град велику брилу льоду.

Чорт – єдиний, хто був зпервовіку, як і Бог. Коли Бог мандрував серед Хаосу вселенськими водами, він побачив *чорта* у морській піні й узяв його за побратима (за іншою версією, Бог відкрив *чорта* зі скелі). Світ творили уже разом. *Чорт* на прохання Бога дістав землі з дна моря, але трохи затаїв за щокою. Коли твердь почала розростатись, його заболіло, і де він вивергав з себе землю – постали гори (а Бог задумував сотворити землю рівною). За іншою версією, *чорт* мав дістати землі з дна моря во ім'я Боже. За першим разом, однак, спробував зробити це во ім'я своє; за другим – во ім'я своє і Боже; і лише третій раз виявився вдалим – коли він зробив це во ім'я Боже і своє. З того часу він має владу над усім, що на землі, хоч і поступається силою Богові.

Коли *чортові* стало самотньо, Бог порадив йому вмочити палець у воду й стріпнути позад себе. Той, однак, умочив цілу руку і як почав нею трусити, то з того наплодилася сила-силенна дрібних *чортів*. Побивати дрібних *чортів* Бог доручив святому Іллі, – той їздить небом у громовій колісниці та разить їх блискавицями, де б вони не ховалися: у дереві, під каменем чи навіть у людині.

Після спроби зіштовхнути Бога у воду той з *чортом* “розпобратимився”, і відтоді вони ворогують.

У більшості випадків сприйняття *чорта* в уявленнях українців суттєво відрізняється від західноєвропейського зразка. Воно побутово-приземлене: *чорт* – насамперед не злий демон, а демон-невдаха. Він має розвинену уяву, проте позбавлений здатності раціонально її використати. Зокрема, *чорт* створив ватру, хату, віз, скрипку тощо, проте Бог виманював їх, удосконалював тим останнім штрихом, який робить річ ужитковою, і передавав у дарунок людині (*Чортові* завдячують і створенням негативних, в уявленнях селян, речей: горілки, тютюну, скель, проваль та ін.; він причетний до того, що вогонь димить, що людина хворіє тощо).

З віруваннями у “нечисту силу” пов'язана низка побутових заборон. У хаті й у себе у дворі заборонялось свистіти (“*Ну, то, кажуть, шо кличеш нечисту силу, рогатих кличеш*”), не можна було сидіти і “колисати” ногами (“*Кажут, шо чорта колишеш*”).

В усій Україні поширені уявлення про так звані *ляки*. Іноді ляк сприймається як прояв *чорта*, адже то “біда страшить”, іноді постає

як окремий демонічний персонаж. Те, що лякає, називають по-різному: *лякач, лякавка, лякайло, лякаха, страх, племета, маняка* та ін.

Найчастіше лякає там, де когось спіткала дочасна смерть, нерідко – на перехресті, де колись ховали повішеників. Відповідно, хоча лякати може по-різному, переважно лякає привид покійника. У багатьох випадках людиноподібне *лякайло* зображується як військовий з блискучими гудзиками, як істота у білому, як людина з певними зооморфними ознаками (наприклад, з “курячими” ногами), як знайомий, священник тощо. Одними з найулюбленіших втілень *лякайла* є овечка чи баран, рідше – кіт, собака, заєць, кінь, вуж, білий клубок, біле полотно та ін.; *ляканка* може й послідовно змінювати свою подобу або бути невидимою. Лякати може блукаючий вогник, свічка, може лякати й звуком: перед людиною щось реве, її щось гукає. Часто *ляк*, особливо у момент щезання, супроводжується сильним вітровієм. Лякає, як правило, увечері чи близько опівночі.

Вихор (*вітьор, крутіль*) переважно ототожнюють із *чортом*, вважаючи, що “*крутить – то чорт гуляє*”, “*то чорт з весіллем уже їде своїм*”. У вихорі нібито можна було побачити самого чорта-*вихренника* (як бородатого діда з розставленими руками), глянувши на нього крізь домоткане коніпне полотно. Трапляється й мотивація, чому саме вітром закручує: “*Як по вулиці крутився вихор, то казали, що то диявол, бо то як він добирався до Бога, то янгол йому відсік одно крило, і тому то так крутить*”. Якщо у вихор кинути посвяченого ножа – на тому ножі буде кров.

Часто вважають, що крутить вихором у тих місцях, де когось убили чи хтось заподіяв собі смерть. На вихор (вітер) пускають “данья” знахурі, відтак, якщо він зачепить людину, та хворіє “подвієм”: їй викручує суглоби, “мучить” її, може навіть паралізувати. Щоб цього не сталося, забачивши вихор, хрестилися (Дехто – уявно, боячись, щоб вихор не відняв руки) і відступали від вихору на ліву сторону або ж присідали чи лягали на землю. Кидали у вихор що-небудь з дороги: жменю піску чи бодай якогось сміття. Не зачепить вихор і тоді, якщо наставити проти нього гострий залізний предмет (лопату, ножа). Показати вихору дулю чи тричі плюнути у його сторону спорадично вважають оберегом, а подекуди – вкрай небезпечним для людини. Як бачили вихор, примовляли: “*Звідки взевся – туди лети*”.

Буревій, як вірять, здійснюється тоді, коли помирає “ворожиля” або коли хтось вкоротить собі віку, – це *чорт* несе грішну душу.

Блуд – демонологічний персонаж, котрий “водить” людину манівцями, дезорієнтуючи у просторі.

Блуд не має виразної персоніфікації: показується, як людина, кіт, пес, вогник, рухлива копиця сіна, покалічений птах тощо. Може розвести подорожніх, удаючи голос одного з них. Унаслідок поліморфності, характерної й для “нечистої сили” загалом, *блуд* часто сприймається не як самостійний персонаж, а як прояв діяльності *чорта*. Зокрема, вважають, що “водить” лише там, де нібито є *біда*; аби не заблудити, у лісі остерігаються озиватися на перший погук, а – лише на третій, бо то ніби “племета кличе”. Повсюдно побутує уявлення, що *блуд* може вчепитися, якщо переступити через бурелом (а сильний вітер – то *чорт*), пройти під зігнутим аркою деревом. Особливо часто чіпляє *блуд* у тих місцях, “де *вихри крутить, злий пролетит*”, де повіситься людина. На гуцульсько-бойківському порубіжжі такі місця називають *блудниками*.

Вважається, що “первака” (першу дитину в сім’ї) *блуд* не бере, а найчастіше “водить” того, чий хресні батьки не знали змовити “Вірую...” Водитиме й людину, котра їла “забудька” – випадково забутий у печі хліб. Людина, котра блудить, стає ніби “без пам’яті”, усе видається їй, мов у туманному мареві, а реальність міняється перед очима: замість лісу показується село, замість села поле, у чистому лісі буде здаватися, що ти у страшних нетрях, тощо.

Щоб уберегтися від *блуду*, у Карпатах на Святвечір першою стравою їли зубчик часнику у лупинні, на Поліссі брали зі собою свячене – мак чи краєць паски.

Щоб позбутися *блуду*, існували десятки способів: нагримати на “нечисту силу”; увесь час дивитися на сонце; нагнутися, подивитися проміж ноги й сказати: “Мені туди дорога”; обернути штани навиворіт і перемінити постолои та онучі на другу сторону та ін. Допомогали від *блуду* і “Отче наш” та “Молитва Чесному Хресту”, після змовляння яких *блуд* щезав з вітровієм.

На більшості території України вірять у *домовика*. Про походження цього персонажа трапляються ще архаїчні відомості, які співвідносять його з душею померлого предка: “Тако домовіка нема, а де хто ге

вмер, то там довжний бут домовік”, “*Домовик – то не погане. Воно із своєї сім’ї – чи померший, чи шось таке*”. Нерідко стверджують, що це – “господар хати”, який пильнує ладу в господарстві. Іноді ототожнюють його і з “нечистою силою”, яка шкодить людям. Відтак, крім ідентифікуючих назв *домовик, домовий, батюшка домової, хадзайнушка домовік, хазяїн*, – його називають *ліхий, чорт, злий* тощо.

Як правило, *домовика* не бачать, лише чують звуки на горищі. Попри це, вважають, що “*то воно ніби на людину похоже*”, тільки маленьку; він як людська тінь; це маленький дідок; він схожий на господаря хати або є його двійником (іноді зменшеною копією); це хлопчик у червоних штанцях чи з ріжками; людина у військовому вбранні з блискучими гудзиками або надміру висока; це “*колошмате шось*”; він постає у подобах вужа, зайця, собаки, kota та ін.

Найхарактернішим для *домовика* часом прояву є вечір чи ніч. Побачити його можна було нібито й у Чистий четвер чи на Великдень. У ці дні, йдучи зі служби Божої, треба було принести додому свічку, щоб не згасла, задкуючи, вилізти по драбині й, присвічуючи, дивитися: у бідного *домовик* – голий, у багатого – оброслий. Також приглядалися – “*яка масть буде на йому, то така худоба ведеця*”. Голий він чи волохатий можна відчутти й тоді, коли він уночі налягає на сплячого (У такому разі треба його запитати: “К добру чи к худу?” У відповідь чули перший звук одного з цих слів).

Поширеним є переконання, що *домовик* – “*він в кожній хаті є, де є хазяйство, там є домовик*”. З’являється там після заснування підвалин, виведення комина, завершення будівництва, чиєїсь смерті у тій хаті. Якщо “*не на таком місці хата ставіца, шось там таке є*”, то потім у ній робить переверти *домовик* (Іноді його трактують як душу “безпірного”, *відьмака* чи просто “чужого”, що помер на місці будівництва хати).

Місцями локалізації *домовика* найчастіше вважають горище та піч (комин), покуть, хлів. У пічну “кучку” для нього ставили воду і чіпляли рушничка, “*шоб помився і ‘бтерся*”. На горище клали їжу: кашу, щось солодке. Зрідка *домовика* локалізують у бузині, у дуплі старого дерева, яке росте на обійсті, та ін.

Домовик поширює свій вплив на все господарство, а не тільки на хату чи хлів. Він є для того, “*шоб злагода була і добро в доме*”, приглядає

за худобою, оберігає майно господаря від злодіїв, повідомляє про шкоду, допомагає у роботі, колише дітей. З іншого боку, як комусь “не ведеться” – то ніби “домовик не прияє в хати”. Часто домовик амбівалентний: “Як він злюбить хазяїна, то так все буде добре в тій хати вестиса, а як не злюбить, то буде все на вред робити”.

Як правило, коли з домовиком обходитись добре, то і він добрий. Проте буває, що незлюбить людину, “її дух, її піт”, і тоді “мерево робить на хати”, лякає, налягає уві сні на груди і спирає дихання, ховає хатні речі. Не любить домовик, якщо голими руками стирають зі стола, залишають ножа на столі, лягають спати на “його” місці, коли хтось хропе, не терпить нехлюйства, пияцтва, сварки, лайки, голосного крику.

Улюблених коней домовик вичісує, вигладжує, а нелюбих мучить уночі, ганяє до поту (Як у позитивному, так і в негативному сенсі сприймають те, що він заплітає коням гриви. Такої “коси” не розплітали – “як домовик заплює, то хай буде”). Також може запхати коня в ясла, так що доводиться їх розбирати. Дістається від домовика й корові, якщо не припаде до душі. Найчастіше незадоволення домовика спричиняє неправильний вибір масті худоби: “До мастє треба брать – який хазяїн, така і корова, бо домовіку не понравіца”.

Локально образ домовика, ототожненого з чортом, майже тотожний карпатському типу духа-збагачувача (*годованцеві*): розповідають про те, що є він не у всіх, а лише у *знахурів*, і про відписування душі в обмін на його допомогу, і що *знахур* мусить віддати йому щороку когось зі своїх близьких тощо. Хата, де є такий домовик, рано чи пізно стає пустою, при цьому хазяї або накладають на себе руки, або помирають “не своєю” смертю.

Коли домовик шкодив, молилися й освячували хліва чи хату, обсипали їх освяченим маком-“відуном” чи сіллю, обкурювали свяченим “страхополохом” (чортополохом), у хліві підвішували вбиту ворону чи сороку, чіпляли дзеркальце, над дверима хліва наліплювали хрестика зі смоли та ін. Існували й способи задобрити домашнього духа. Наприклад, кидали “наодліг” на горище шматок хліба, з яким уперше входили до нової хати.

Ритуальна годівля домовика була доволі поширеною, хоча виглядала по-різному: з четверга на п’ятницю йому залишали вечерю на столі

(немили посуду на ніч); лишали кілька ложок страви у каструлі (не вибирали до дна); на горищі ставили воду, мед, віск; ставили на комин чи платву щось пісне або несолене, як правило – пшоняну кашу, паляницю; закидали на горище трохи з того, що їли самі; кликали *домовика* на поминальниці: *“Домовичок, іди до нас вечерять”*; на Багату кутю господар ніс до хліва трошки хліба і куті (з повного горщика), тричі казав: *“Хадзайнушка домовік, прошу на угощеніє”*, – і виносив страву на горище. “Закормлювання” також приурочували до Святвечора, до Великодня. Іноді *домовика* навмисно не годували, вважаючи, що як господар хати він вільний і сам узяти все, що йому потрібно.

Соленого, а також часнику *домовик* нібито не любить, волюючи натомість щось солодке. Якщо страву посолити, він виверне миску, зробить на горищі “переверти” тощо. Типовою є оповідка про те, як служник навмисно посолів страву, і лише господареві згодом вдалося заспокоїти домашнього духа.

Перебираючись на нове помешкання, *домовика* забирали зі собою, наприклад, символічно перетягуючи за волоки у постолі. Казали при цьому: *“Домовик-домовик, пішли з нами в нову хату”*. Другого постола лишали в старій хаті на горищі: якщо *домовик* не пішов – “то вун тоже не босий” залишався. Не зважаючи на спорадичне ототожнення *домовика* з чортом, його присутність у хаті осмислюється як позитивна: *“Це як якась така сила хати, домовик. Щитаєця, шо в кожній хаті повинен бути домовик. Як же ж? Це ж так як семня живе, так повинен бути і домовик”*.

Подекуди вірять, що *домовик* охороняє хату від *зlidнів*. Найчастіше їх уявляють як жебраків. Це маленькі істоти, котрі живуть під піччю або в запічку і плодяться гуртами. Коли облюбують чийось оселю або людину, то обсїдають, немов реп’яхи. Якщо з ними не боротися, можуть звести господарство нанівець. У народі вірили, що *зlidні* оселяються у хаті, яка стоїть “на поганому місці”. У таких випадках хату переносили на новину.

У Карпатах і на суміжних територіях домашні духи представлені типом духа-збагачувача, “домашнього чорта”, відомого як *годованець* (*хованець, вихованець, панок, бізі, мілько, федьо, юрко, іванцьо, антипко, підхалупник, щасливець; той, шо за платвов сидит; той, шо на горищи й ін.*; інші назви є водночас і назвами *чорта*). Межа між

уявленнями про *домовика* й *годованця* проходить по території Волині. Відрізняє цих персонажів насамперед походження.

Походить *годованець* зі “зноска” (“довбіньки”) – маленького яйця з несформованим жовтком (як варіанти – зі зноска, який знесла чорна чи підвіяна вихором курка; з яйця, яке зніс півень; з “благовісного” яйця). Знайдений зносок належало або розбити, або “переметнути” назад себе через хату (стайню, дорогу, пліт, третю межу), або спалити (у печі, на “крижових дорогах”), або закопати чи викинути десь на гній чи у сміття. Іноді розбити зноска доручали дітям, адже їм “не пошкодить”. Хто ж хотів мати *годованця* – клав зноска у торбинку і дев’ять (дванадцять) діб “вигрівав” – носив під лівою пахвою. Увесь цей час не можна було хреститися, молитися, вмиватися, вітатися чи узагалі говорити, постити, їсти солену страву. Їсти дозволялося лише у коморі й без свічки. В окремих селах клали зносок під пахву з розрахунком, щоб дев’ятий день припав на Великдень: як у церкві перший раз заспівають “Христос воскрес!” – належало сказати: “І мій воскрес!” У належний термін *годованець* у вигляді курчатка (чи хлопчика) з’являється на світ. Це “куря” треба було годувати ще дев’ять днів, а відтак воно ніби питало: “Господарю, чи я тобов буду керувати, чи ти мнов?” *Годованець* випробовував свого господаря, напускаючи на нього різні страхи. Якщо випробування пройдено, він залишався і допомагав. Якщо ні – сам помикав господарем. Так само *годованець* міг спитати, для чого його виносили. Належало сказати: “для поля”, “для худоби” чи ще для чогось. Коли ж промовчать і не скажуть, *годованець* тут же умертвить того, хто його викохав.

Можна було купити *годованця* у людини, яка знається на чарівництві. Такий відьмар передавав бажуючому зноска або продавав *годованця* у мішку, наказуючи розв’язати мішка тільки вдома (нерідко неофіт не втримувався – і *годованець* у вигляді kota чи вужа втікав уже перед самою хатою).

Годованця можна було купити випадково, якщо покупець не відповів на пропозицію “непростого” придбати річ “з усім” (тобто з ним), мовляв, “я все не купую, купую тільки річ”. Тому люди, котрі не хотіли “нечистого”, уникали купувати щось не лише “з усім”, але й “за сім”.

Трапляються варіанти походження *годованця* з душ померлих неохрещеними дітей: “Як дівка чи хто вержуть дитину некицену, шо воно не мало хреста, та з нього був *годованець*”.

Годованця, який допомагав “до рушниці”, можна було набути, вистреливши у святе причастя. Відтоді такий мисливець “*як свиснув, то на подвір'я вся дичина прилетіла їму, і він вистрелив – що хтів то забив*”.

Власник *годованця* міг стати найбагатшим у селі, бо той усе допомагав робити: молов на жорнах, різав січку, пас і доїв худобу, навіть приносив майно від сусідів на своє обійстя. (При бажанні, можна було мати кількох *годованців*. Наприклад, одного – “до хати”, а іншого – “до стайні”. Призначати *годованця* “до хати” було небезпечно: її господар міг померти). Крім того, *годованець* стеріг хату господаря і оберігав надбане добро. Узяти якусь річ із садиби, де був *годованець*, ніхто не наважувався, оскільки той напускав страху, з'являючись у вигляді вартового з багнетом, незвично страшного собаки тощо, не давав злодієві спокою, доки не поверне річ. Водночас у сусідів господарка занепадала: “*А по сусідству, то воно всьо винищувало*”; “*Так нарікали, що воно десять хат вгору і десять в долину, і всьо то забирає. Ну, що там щезає, а той чоловік багатий*”.

Певні збитки мав і сам власник духа-збагачувача: там, де є *годованець*, нібито “*люблять не годувати сі діти*”.

Найчастіше *годованець* оселявся на тому місці, яке йому визначили: у комині, під каглою, у коморі, на поду на платві, на кінчику грагаря (сволока) у сінях, у дереві, що росте на обійсті, та ін. Подекуди *годованцю* робили спеціальну комірчину в загаті, залишали на “фаціяті” відірвану дошку, “*шоб він міг вийти і зайти*”.

За виконану роботу *годованця* поїли з людського сліду, годували несоленою кашею. Якщо їжу посолити, він сердиться і скидає усе з поду, розсипає зерно, запихає корову чи коня сторчма у ясла тощо. Водночас, після перепрошення чи спонуки господаря, сам і виправляє шкоду.

Як і домовик, *годованець* не любить порушення усталених норм етикету. Наприклад, коли жінка ходить простоволосою, коли чоловік б'є дружину. Навіть говорити голосно при ньому не можна було.

Як правило, *годованець* виявляє себе вночі. Бачили його чорним або червоним великим котом, чорним собакою, чорним конем, коровою, мокрим телям, куркою, півнем, бузьком, лунем, вороною, вужем чи гадюкою, цвіркуном. Антропоморфний *годованець* схожий

на надміру великого чоловіка; на маленьку людину з різками; на панка – маленького чоловічка, убраного в чорне, у шапці, при краватці; на невеличку, розміром з kota, людину в капелюсі й у червоних “портках”; на “файного” хлопця, на військового, часто показується як “дідочок з коштуриком”, як “такий лахматий дід”, як чоловік з оброслим лицем, котрий завжди облизується. Іноді схожий на господаря дому в мініатюрі. *Годованець* як *чорт*, відповідно, – дуже страшний, з рогами, хвостом і весь у чорній шерсті; як у тварини, “*він має закручені руки, ноги назад єму*”. Часто його прояви пов’язані з вогнем, іскрами; він виявляє себе кроками, голосом.

Позбутися *годованця* важко – він пов’язаний насамперед не з господарем, а з “пляцом”, де його “придбали”. Ніхто, наприклад, не ризикнув би розібрати підвалини закинутої хати, де підозрювали присутність *годованця*. Хто знав як, міг продати його “з усім”. Також освячували хату, обсипали пороги освяченим маком-“дикульцем”, кропили ропою під. Часто за допомогою зверталися до “вроженого” упира, ворожбита, “непростого” майстра, щоб “дали ради”. Ті вміли перенести *годованця* у новому поливаному гладущику (“горнці”) на нове місце: “у ліса”, у ялицю, вербу, через річку тощо. Майстер міг просто сказати: “*Йди до другої хати, ти юж ту місця не маєш*”. Знищити *годованця* можна було лише в один спосіб: заманити перед громовицею у поле, з умовою прикрити від грози капелюхом, а потім не виконати обіцянки, – тоді його вб’є блискавка.

Позбутися *годованця* не проходило безкарно: “*Приносив всьо: веліся кури, телята. Як його виганяли – то всьо вмирало, і так було зі 7 літ*”.

Власник *годованця* і навіть той, хто роздушив зноска при виношуванні, помирав так само важко, як і *відьма*, *гадерка* чи *ворожилья*. Перед смертю *годованця* можна було кому-небудь переслати чи передати, схоже до того, як передають свої знання спадкоємцям агонізуючі *відьми*.

Годованець, як подекуди вважають, може наділити свого господаря так званими ***вінкльовими грошима*** (кажуть: гроші мають *вінклюз*, чи *інклюз*). Якщо не брати з таких грошей решти, вони повертатимуться до власника. Щоб захиститись від *інклюза*, при купівлі тричі плювали у гроші, тримали підозрілу монету в зубах, прибивали її до прилавка.

Якби хто плюнув на *інклюза* і вдарив його долонею – той залишився б у нього. Щоб позбутися *інклюза*, необхідно було перев'язати його волосом з кінського хвоста і прикласти каменем біля лавки (кладки), де люди ходять. Подекуди *інклюз* сприймають як схожий до *годованця* персонаж. На Дрогобиччині, зокрема, рекомендували зловити лилика, зарізати його монеткою і носити її дев'ять днів під пахвою. Увесь цей час не треба “ані молити, ані до церкви ходити, ані дзвонів чути”. Тоді з неї зробиться *інклюз*. Людей, що володіють чарівною монетою, називають *інклюзниками*.

Широко відомі повір'я про закопані та закляті **скарби** (на Гуцульщині, зокрема, про скарби опришків, Довбуша). Раз на сім літ, на Всенощну, вони нібито пересушуються і переливаються блідим пломенем. Взяти їх може лише той, кому вони призначені. Для стороннього скарб перетвориться на черепки, вугілля, гадюк або жаб. “Нечисте” при спробі взяти скарб може й звести зі світу. Щоб обергтися, казали: “*Яка рука загребала, така й одгребає*”, – і кидали через голову на скарб якусь річ із себе, інакше знову піде під землю. Воліли кинути щось, що ближче до землі, наприклад, постола, а не шапку, – на такій глибині скарб і зупиниться. “Нечистого”, що пильнує заклятого скарбу, у Карпатах називали *скарбником*.

Уявлення про *русалок* (*росалка, русавка, лоскотарка, цимбавка* та ін.; також – *той русалка, русалім, русал*) поширені насамперед на Поліссі, почасти на Волині й Поділлі, водночас спорадично трапляються на більшості території України. Частина дослідників пов'язує назви *русалка* і *Русальний тиждень* (тиждень до чи після Зелених свят – *Русалка, Русалниця*) з античним святом померлих Rosalia й обстоює версію про запозичення відповідного пласту уявлень. Інші вважають їх автохтонними і виводять від слів *роса, русий* чи *русло*. *Русалок* вважають або духами річок чи полів, або душами певних категорій померлих, або приймають об'єднану маністично-вегетативну концепцію.

Основні варіанти походження *русалок* такі:

– кожен, хто помре / народиться / народиться і помре / народиться, одружиться і помре на Трійцю / на Русальному тижні / на Розигри (Розигри) – у понеділок після Русального тижня. Нерідко додаткова умова у цих випадках – людина має бути неохрещеною;

– всі або лише дівчата, котрі втопилися у Русальний тиждень чи у будь-який інший час;

– померлі неодруженими дівчина чи хлопець;

– засватані, “запиті” дівчата, котрі померли до заміжжя;

– померлі “безгрішними” дівчата;

– “без пори” померлі (неохрещені) діти чи так звані “зронки” – ще не народжені діти. Цей різновид померлих широко відомий ще як *потерчата*.

Бачити *русалок*, як часто вважають, могли лише діти або безгрішні, “достойні у Бога” люди. Розповідати про побачене не належало, інакше ця здатність втрачалася.

Найчастіше *русалки* – це дівчата у гарних білих платтях, з довгими розпущеними косами і у волошкових вінках, у биндах; поокремо або разом – це чоловіки, дівчата, жінки та діти, вбрані у тому, в чому їх поховано. Значно рідше трапляються описи *русалки* як жінки у чорному чи червоному вбранні. Іноді *русалок* уявляють “*ободраними, в лохмоттях*”, “*петлехатими*”. На Західному Поліссі *русалок* спорадично порівнюють з ангелами, побутує тут і наближений до *залізної баби* образ *русалки*, що ходить у житах із залізним товкачем, “верцьохом”.

Часто *русалок* бачили як групу померлих людей. Вони нібито ходять “клином” або “ланцюжком”: спершу старі, потім молодші і зовсім маленькі (або у зворотному порядку). Побутують розповіді про т. зв. “навське весілля”, коли люди чують весільну музику і співи, але нікого не видно, лише вітром може завіяти.

Як і багатьом іншим демонологічним персонажам, *русалкам* властиві акустичні прояви: вони сміються, навіть регочуть, плещуть у долоні, “йіграюца і танцюют”, а також охкають, ухкають та іхкають.

Поширеними є уявлення про “співи” *русалок*. Зокрема, хрестоматійним став текст, у якому звучить виразна вказівка на їхнє походження: “*Ух! Ух! / Солом’яний дух! / Мене мати породила, / Нехрищану положила*”. Як правило ж, *русалки* висловлюють певні застороги, яких потрібно дотримуватися людям: не можна нібито ходити по межі, сіяти муку над діжею, мити нога об ногу, проклинати дочку-одиницю тощо. Мотивують це *русалки* переважно тим, що так робити – гріх.

Часом появи *русалок* переважно вважають весь Русальний тиждень – аж до Розигр. На Розигри робили “проводи *русалок*”: дівчата пускали

на ріку вінки для *русалок*, співали приурочені до цієї пори русальні пісні. Появу *русалок* нерідко пов'язують з квітанням жита чи цвітінням волошок, а загалом бачили їх від Русального тижня і аж до завершення жнив у серпні – “поки жито” (знаковими у цьому періоді є свята Івана Купайла, Петра та Іллі). Улюблена пора доби для *русалок* – полуденна (рідше опівнічна, нічна) і вранішня, коли трави у росах.

Найчастіше *русалок* пов'язують із житом (чи з межами у житах), також – з річкою, лісом, кладовищем та ін. Як душі померлих, вони виходять з кладовища чи з води (якщо йдеться про утоплеників), ходять, де їм заманеться, а тоді повертаються назад. У житах *русалки*, танцюючи, рвуть волошки, у лісі – гойдаються на гіллі.

Прояви *русалок* щодо людей майже завжди ворожі: могли втопити, залоскотати тощо. Особливо небезпечні вони для дітей. Також утоплена дівчина-*русалка* може “взяти собі пару” – викликати і втопити хлопця, з яким ходила за життя. Якщо *русалок* ототожнюють з ангелами, відповідно вважають, що “вони шкоди ніякої не робили”.

Русалками у Троєцький тиждень часто лякали дітей, мовляв, “не йди на ріку, бо *русалка* схватить да потяне на дно”, “не йди у поле – там *русалки*, залоскочуть тебе”, “не йди в жито, бо *русалка* товкачем залізним затовче”.

Оберігалися від *русалок* переважно за допомогою рослин з різким запахом, які нібито їм дуже “смердять” (аїру, м'яти, полину), гострих залізних предметів (ножа, серпа), свіжовипеченого хліба.

У час з'яви *русалок* остерігалися йти у ті місця, де їх можна було зустріти, не залишали дітей без нагляду.

На Русальному тижні дотримувалися низки заборон на певні види праці. Мотивація цих заборон різна: не підмашували печі, бо “*замажеш росалці* очи, то не буде бачить”; не пололи, “бо все всихати буде”; не обмашували хату, “бо будуть порожні колоски”; не городили – “дош, кажуть, не буде йти”; не білили полотна, “бо льон повилягає, погниє” та ін. У понеділок Русального тижня стереглися спати вдень, “бо *русалка* мішка натягне, будеш цілий рік як сонний ходити”. У такому разі треба було заснути ще на Розирги, щоб *русалка* при відході “зняла мішка”.

Про *русалок* розповідають численні оповідки, які зводяться до декількох інваріантів. Один із них описує, як померлий-*русалка* попереджає “свого” – живого родича, щоб підібрав лазиво (бортницьке

знароддя), аби його не дістали інші *русалки*. Інший інваріант розповідає, як на Русальницю померла дівчина-*русалка* приходить до живої сестри, щоб та позичила їй улюблену спідницю. У ще іншому батьки упродовж року, від однієї Русальниці до іншої, утримують дочку-*русалку* в хаті на покуті, де та харчується парою зі страв. Часто *русалок* бачили у вигляді так званого “навського весілля”. Нарешті, один з інваріантів описує зустріч людини з процесією *русалок*, при якій найменша відстає від інших, бо має сплутані ніжки (коли ховали, забули розв’язати).

На сьогодні респонденти часто вважають, що *русалки* – явище “одшедших” часів. Звикло причину їхнього щезнення пояснюють “закляттям” – або безпосередньо *русалок*, або землі. Водночас про таке “закляття” стверджували й понад сто літ тому.

“Безпірних”, тобто померлих не у свою належну пору, дітей (викиднів, мертвонароджених або померлих одразу після народження) спорадично трактують як *русалок*. Частіше, однак, вони сприймаються як окремі персонажі, відомі під назвами *потерча*, *потерчук*, *стратча*, *стратун*, *путькало*, *лелет*, *некщеник*.

Безпірних дітей перед похованням годилося посвятити свяченою водою і дати їм ім’я, інакше Господь їх “не приймає”. Якщо цього не дотримано, неохрещена душа, часто у вигляді пташки, “проситься”, “просит хреста” (гукає: “Ксту! Ксту”), “плаче” у тому місці, де її поховали (закопали), зокрема, на “могилках”, у лісі, щоб їй дали ім’я. Може така душа виявляти свою присутність і своєрідною піснею, у якій звинувачує своїх батька чи матір: якщо “стратче” було дівчинкою, воно промовляє: “Бодай мама не прощена, що я вмерла нехрещена”, – якщо ж хлопчиком: “Бодай тато не прощен, що я умер нехрещен”.

Почути *потерча* могла лише побожна, “щаслива” людина. Вона повинна була дати “некщеникові” ім’я. Кажали: “Як пан – то Іван, а як панна – то Ганна” (давали також імена Адам і Єва чи інші). У напрямку плачу замість крижма треба було кинути “платка”, хустку; кидали також складені хрестиком травинки чи взагалі хоч щось що-небудь, що знайшлося у кишені.

Схоже, як у випадку з птахом, охрещували “безпірних” тоді, коли в кухні починали “піньчати” палаючі дрова чи коли бачили, як падає зірка.

Якщо такій дитині не дати імені упродовж семи років чи після того, як вона тричі “поплаче” намарно, вона переходить у “беси”, в “чурти” і лякає, крутить вихором тощо. Відповідно, на таких дітей потім б’є грім. За іншими відомостями, *потерчата* виростають у *русалок*, *нявок*, *лісних* чи т. п. У хаті, де є неохрещені до семи літ *стратчата*, “діти не годують ся, а мруть”.

У сенсі походження з уявленнями про *русалок* і *потерчат* тісно корелюють притаманні Карпатському ареалу уявлення про *мавок*, *нявок*, *майок*, *лісних*, *повітруль*, *бісиць*, *богинь*, *богинок*, *мамун*, *мелюзин*, *панн*, *пересилиць* та ін. (зрідка трапляються й чоловічі кореляти, як-от *нявкун*).

Характеристика названих демонічних істот дещо відрізняється залежно від місцевості, однак часто трапляється, що за різними назвами закріплені однакові ознаки: “*Нявки-мавки* се такі *бісиці*, шо з переду йик чельदिана, а з заду видко їх утробу; ноги у них, йик у дитини, а голова жіноча”, “*Няўки*, се чудово гарні хлопці й дівчата, які лиш тим ріжнять ся від чоловіка, шо тулів їх від сторони плечий цілком отвертий”, “На вигляд *майки* – як дівчата, крижі тільки мають відкриті, так що видно нутроці”. Переважно усі названі персонажі є лісовими демонічними істотами. Здебільшого це красиві дівчата з довгим зеленим волоссям. *Майок*, порівняно з рештою, найчастіше характеризує малий зріст (так що семеро в одному чоботі танцювати можуть).

Мавок, як і *майок*, іноді наділяють здатністю ссати людям груди, так що ті аж спухають. Ссуть вони переважно або малих дітей, або тих дітей, чия мати витягувала з грядок троєцький май, або неодружену молодь. У такому разі до грудей прикладали монети, запарене зілля, освячене на Трійцю чи на Спаса, мастили груди своїми фекаліями. Також протидіяли *майкам*, прибиваючи над дверима зсередини хати ляльки-мотанки, щоб *майки* шкодили їм, а не дітям.

Лісні й мавки мають свої “данцовища” на лісових галявинах, у полі чи на полонині, – такі галявини виглядають так, ніби їх хто витоптав. Своїми танцями вони приваблюють молодих вівчарів, так що ті “тратять цвіт”, мізерніють, жовкнуть, одним словом – сохнуть від такого кохання.

Попри це, *лісні* виявляють виразні ознаки лісових духів: худоби їх коханців-вівчарів не зачіпають ведмеді, на їхньому “данцовищу”

першою після зими зеленіє трава, вони, власне, й засівають нібито навесні траву й інше зілля. Так само вірили, що “мавки бігають горами й долинами і висаджують на них цвіти”. Водночас саме *лісна* найбільш однозначно “має владу над лісами”.

Богині (*клизгині*), уявлення про яких особливо поширені на Опіллі, нагадують *русалок, мавок* тощо лише в одній своїй іпостасі – як гарно вбрані молоді дівчата і маленькі (як лялька) жінки. В іншій же – це цілком окремий персонаж, основною функцією якого є підміна неохрещених дітей. Найпритаманнішою ознакою *богинь* є надміру великі груди. Іноді це – потворна жінка, баба, іноді – жаба з великими грудьми.

Живуть *богині* у темних лісах і непрохідних дебрях (часто біля лісових ставків, де полощуть своє “*шмате*”, використовуючи груди як праники), поблизу боліт, у печерах. Обмінюють дітей на межах, проникають у хату як невидимки або вночі кличуть породіллю попід вікна і підмінюють дитину, коли вона вигляне у вікно чи вийде з хати.

Такі замінені діти (*одмінки*), як правило, довго не живуть, погано розвиваються, мають велику голову, часто не можуть ходити і взагалі недолугі; мають, до того ж, такий характер, що роблять усе навпаки.

Щоб *богиня* не обміняла дитину, не залишали її на межі; породілля до виводу не виходила з двору без залізного предмета (наприклад, ключів чи ножа). Для захисту від *богинь* в узголів’ї дитини кладуть пляшечку з свяченою водою, а одвірки і кути вікон затикують освяченим зіллям; добре також покласти в колиску ніж.

Схожих заходів безпеки дотримувались і проти інших жіночих персонажів, які так само шкодять малюкам – відбирають у них сон, насилають плачі. Мова йде про так звані *нічниці, плачі, крикси*. Вони переважно невидимі або майже невидимі, хоча на Слобожанщині, наприклад, *нічниця* уявляли маленькими злими істотами, які уночі бігають по долівці; у Карпатах – як потворних жінок. Живуть *нічниці* у повітрі й час до часу сідають на дитячі пелюшки.

Якщо ці демони таки приступили до дитини, використовували низку способів, як-от “спалення сліду” (на дерев’яну лопату, якою саджають у піч хліб, насипають товстий шар борошна і відбивають на ньому сліди дитячих ніжок, після чого кидають це борошно у вогонь), підкурювання дитини свяченим зіллям, “купіль у соломі” (купіль у

запареній соломі, вкраденій з сусідської стріхи). Щоб дитині полегшало, несли її до шептухи, котра змовляла від “криксів-плаксів”, “передавала” хворобу курям і под.

Хворобу (лихоманку, чуму, холеру, віспу та ін. епідемічні) уявляли як жінку з “товарачими” чи “індичими” ногами, чорну свиню, білого собаку. Інколи це багата пані, “що їздить каритою, запряженою в шість білих коний; за нею біжать хорти”, “розкидає по дорогах коштовні речі, а хто підніме – помре”, молода гарна дівчина, “що може перемінитися в повітрі”. *Хвороба* як жінка найчастіше вбрана у чорне чи біле вбрання. Притаманні їй також втілення вітровію та вихору.

Повсюдно побутує оповідка, як персоніфікована хвороба (найчастіше *Холера*) ходила селами у вигляді сухої як драбина розшарпаної жінки-жебракки й просила прихистку. Де її гонили, там на наступний день село ставало пусткою. Так само *Хвороба* може ходити по хатах і у вигляді дуже худих собаки чи kota й просити їсти.

Рятувалися від епідемії тим, що ходили по хатах колядувати: “то хвороба подумає, що забарилась, і на який час перестануть люде слабувать”. Також оборювали село чорними бичками, вигашували весь вогонь у селі й здобували “живий” вогонь з осики, обперізували церкву повоем з наміток тощо.

Якщо уві сні чути, що хтось гукає, ні в якому разі не можна обзиватися, навіть якщо це голос добре знайомого чи родича. Так, кажуть, кличе **Смерть**. Уві сні її можна й побачити, коли приходить по душу когось із домашніх. *Смерть* провідує важко хворих, і “як сьиде в ногах, то ше є надія, а як в голові – ніц му вже не pomoже”.

На вигляд вона нібито як жінка у всьому білому, в слідах якої обвуглюються трава і квіти; стара худорлява жінка, яка носить з собою “траблї, рискаль, косу і мітлу”; стара висохла баба з косою і великими зубами. Не рідкість – описи смерті у чорних шатах. Також *Смерть* уявляють як тїнь, білу тварину тощо.

Трапляються оповідки про те, як людям вдається відтермінувати страшну місію *Смерті*, однак рано чи пізно вона таки забере своє.

У вигляді жінки уявляють собі й **Долю**. Йдеться про персонаж з оповідок, тому що загалом уявлення про *Долю* доволі розмаїті. *Доля* і *Недоля* фігурують у казках; дівчата, ворожачи, гукають *Долю*; майбутнє, долю, передвіщають душі померлих або *домовик*; долю

новонародженого віщують подорожні, які просяться ночувати; баба-повитуха бачить її, дивлячись у шибку.

У суто жіночій подобі постають персоніфікації **неділі** та **п'ятниці**. Вони з'являються переважно як високі жінки у білому вбранні до тих, хто порушує заборону на працю у їхні дні. Наприклад, у п'ятницю не можна підмашувати піч, білити хату, золити, прясти, пекти хліб, мити голову.

Вовкулак (*вовкулака, вовколаб, вовкун, вовкурад, вовкораб, перевидник*) – людина-перевертень, що певний час може бути вовком. Композитну назву *вовкулак* трактують як 'вовк' + 'волосся', 'шкіра'; іноді – як 'вовк' + 'ведмідь' (на Закарпатті вірили, що *вовкулак* місяць може бути ведмедем, місяць – вовком).

Від звичайного вовка *вовкулака* відрізняють палаючі, мов жар, очі та повернені уперед коліна на задніх лапах (як у людини). Подекуди вважають, що у такого "псевдововка" – людська тінь. Рідше *вовкулак* набуває вигляду чоловіка з вовчою головою, вкритого шерстю. В убитого *вовкулака* під шкірою нібито знаходили рештки одягу, весільні рушники, намисто.

Чарівники обертаються на вовків з власної волі, щоб чинити зло, решта – унаслідок обставин чи залять.

Щоб перетворитися, *чарівник* на знак причетності до "іншого" світу роздягався догола або замінював свій одяг лахміттям. Після цього перелізав крізь хомут або ж перекидався через пліт, перелаз, перехрестя, осикову колоду, устромлені в землю ножі.

Заляття на *вовкулацтво* відбувається, як правило, на весіллі. Для цього *чарівник* на гостині дає намовлену горілку або у подобі вовка перебігає дорогу весільному поїзду. В інших випадках людину підперізують замовленим ременем або стрічкою чи накидають їх зі спеціальним заляттям, "замикаючи" особу у звіриній подобі; розстеляють наговорений пояс перед порогом. Відомі способи надсилання ворожби з вітром, виливання під ноги людині відвару з липового лика та ін.

Перетворений поза своєю волею відчуває страх і відчай, не нападає на людей і худобу. За іншими відомостями, він змушений прислужувати вовкам і приносити їм здобич. Сам, однак, харчується переважно корінням, лісовими ягодами, вкраденим у пастухів хлібом. Сирого м'яса

не їсть, а пече його на вугіллі від вівчарських ватр. Якщо їстиме сире м'ясо, назавжди залишиться вовком.

Заклятому *вовкулакові* можна допомогти повернути людську подобу, проколовши вилами вовчу шкіру, одягнувши на нього сорочку, назвавши на ім'я, нагодувавши хлібом і под.

При зворотному перетворенні *вовкулак* ще деякий час зберігає ознаки перевертня: не розмовляє, руки нагадують лапи, залишається хвіст.

Чарівник може заклясти людину на великий чи малий термін, але не назавжди. Зазвичай людина перебуває *вовкулаком* сім років. Лише якщо *чарівник* помирає – залишається ним довіку (Водночас на Закарпатті вважають, що *чарівник* не може померти, доки не звільнить людину від закляття).

У подобі птаха іноді бачили *літавців* – чоловіків, зачарованих жінками чи коханками у покарання за те, що їх покинули. Зачарованого чоловіка, де б не був, пориває у повітря, і він або повертається до жінки, або літає понад землею аж до смерті, змучений і голодний. Були такі люди, що бачили нещасного чоловіка, як він летів і просив: “Пити, пити!” (чи “Молока, молока!”, а то й просто “ка, ка!”). Хто знає закляття, промовляє його і, вийнявши з кишені ножа, помалу запихає у землю: чим глибше запихає, тим нижче опускається й чоловік. Напившись і хвилю відпочивши, *літавець* проситься летіти далі, “бо так мусить”. Тоді так само помаленьку ножа витягували. Саме з цієї причини кожен господар, забираючи додому збіжжя, не залишав у полі кілків: щоб *літавець*, бува, не поранився. Такі уявлення зафіксовано на Поділлі, Бойківщині. На Гуцульщині ж *летавцем* або *летавицею* називали злого духа, що летючою зіркою відвідує молодих хлопців і дівчат у вигляді надзвичайно гарних юнака або дівчини.

Песиголовці у міфологічних уявленнях горян – надзвичайно жорстокі одноокі велетні-людодіди з собачою головою. Упіймавши людину, *песиголовці* замикали її у пивниці й годували волоськими горіхами, щоб набрала “тіла”. Час від часу кусали її за лівий мізинець: якщо кров уже не йшла, це означало, що людина вгодована. Тоді її вбивали і їли.

За переказами, жили *песиголовці* у Туреччині чи на краю землі. Пересувалися швидко, чіпляючись один за одного. Були й велети жіночої статі – одноокі баби.

Вірили українці й у *рахманів*. Зокрема, дотримувалися звичаю пускати у Великодню суботу шкаралупки від свячених яєць для якихось людей, котрі аж тоді матимуть Великдень, коли це лупиння до них доплине. Тільки тоді вони покуштують скоромного – раз на рік, і то лише стільки, скільки є в шкаралупці від яйця. Решту часу ці бідні люди постять. За іншими відомостями, *рахмани* нібито “живот під землев. Через цілий рік постять, а на Великдень тече їм молочна ріка”. Рахманський Великдень припадає на “Преполовенія” (середа четвертого тижня по Великодню).

Нетленні, за уявленнями гуцулів, це люди, які живуть у лісах, вічно постять і знають, яка доля суджена кожній новонародженій дитині.

У Карпатах популярні легенди про *велетів*. Типовим є сюжет, як вони передавали один одному сокиру, стоячи на різних горах. У *велетів* вірили й на інших теренах. За легендою з Волині, до потопу була пора *велетів*. Одного разу син-*велет* захопив у долоню плугатаря з шістьма волами і просив батька пояснити, що то за “хробачки”. Батько пояснив, що то люди, які будуть після них.

Вій, якого колоритно змалював Микола Гоголь, відомий ще як *Шолудивий Буняк*, чи *Буньо*. За описом з Бучаччини, “Вій, або Шолудивий Буняк, – се демонічна істота, яку представляють як старого дідугана з величезними бровами і віями (рісницями), довгими аж до землі. Брови у нього дуже густі, а так само й рісниці так, що він крізь них не бачить нічого. Та се щастя для людей, бо коли він на них подивиться, убиває їх самим своїм поглядом, а міста з будинками і зі всім, що в них є, западаються під землю. На їх місці з’являється звичайно озеро, а часом лишається сухий провал. [...] Аби Вій міг подивитися, мусить кілька сильних хлопців підняти йому рісниці залізними вилами”.

До *Вія*, за описами, схожий і **св. Касіян**, день якого відзначають 29 лютого. У нього нібито такі довгі брови і вії, що він нічого не бачить. Раз у чотири роки він піднімає свої вії: гляне на людей – мруть люди, гляне на тварин – здиhaють тварини, гляне на поля – все сохне. За іншими віруваннями, смертоносний погляд не в Касіяна, а в *чорта*, якого він б’є молотом по голові й лише у день своїх іменин лишає це заняття і йде до церкви молитися. Саме в цей день *чорт* вільний і все, на що він подивиться, гине.

Чугайстер (або ж *чугайстрин*, *лісовий чоловік*) – це міфологічний персонаж (один із трьох або семи братів), що блукає лісовими хащами, якого можна назвати своєрідним лісовим богом Українських Карпат. Походження назви *чугайстер* пов’язують із *суга ‘засідка, чати’, звідки дієслово *чигати* (Також *чуга* у галицьких верховинців – ‘різновид свитки без рукавів та коміра з кошлатого із лиця сукна’).

Чугайстер має людську подобу, поставний, широкоплечий, лише високий, як “смерека”, і порослий густою сивою шерстю (іноді зображається одягненим у біле вбрання). Харчується він, *чигаючи* у купі листя на *нявок*. Упіймавши, приступає *нявку* ногою і розриває навпіл. М’ясо смажить на ватрі лісорубів чи пастухів. До людей ставиться прихильно, може навіть оборонити від шкоди. Іноді запрошує людину в танець, проте після танцю відпускає.

Згідно з легендою, у *Чугайстра* перетворився заклятий сусідом чоловік. Людина не може його вбити, а хижак – з’їсти, “бо так йому пороблено”.

Рідко, але трапляються ще в Україні уявлення про *лісовика*. Він, проте, радше нагадує не господаря лісу, а лісового *чорта*.

Спорадично трапляються уявлення про *диких людей* чи *дику бабу*. Їх уявляли лісовими істотами, густо зарослими шерстю. Побутують оповідки про те, як люди ловили таку *дику бабу*, але зрозумівши, що у тої десь є дитина, відпускали.

Багатьма персонажами традиційно лякали дітей. Ситуативно це *домовик* чи *русалка*, однак насамперед – *баба-Яга* і *бабай*. Про них відомо, що живуть вони далеко у лісі (*баба-Яга* – стара і “зогненна”; *бабай* – “страшний, чорний і волохатий”) і крадуть неслухняних дітей до свого темного мішка. Щоб діти не топтали збіжжя чи не рвали зеленого гороху, лякали їх *залізною, житньою, дикою* чи *худою бабою* (це баби із залізними зубами, залізними товкачами), *капустяним* чи *горохляним дідом*.

Упир (*опир*, *лупир*, *упирак* та ін.; назву *упир* трактують як ‘неспалений’, виводять від ‘дути’ чи ‘колоти’) – це людина, котра нібито має два серця чи дві душі (звідки ще назви *дводушник*, *двойняк*), унаслідок чого живе після смерті. Одне серце в *упиря* – від Бога, друге – від “дітка”. Зовнішніми ознаками *упиря* (*упириці*) були хвіст, міцна статура і надміру червоне обличчя, відсутність заросту під пахвами.

Упир також може мати під коліном чи деінде гулю з діркою, крізь яку час до часу вилітає його друга душа. Упізнати *упиря* можна було й по тому, як він спить: він лягає ногами до образів. Якщо його розвернути, він не прокинеться, доки не повернуть у вихідне положення. Подекуди *упирів* сприймають як гермафродитів.

Упир “знає від себе”, тому до нього зверталися, щоб за винагороду “дав ради від злого”. *Упирів* боялися *відьми* і *ворожилі*, бо ті були сильніші від них, *упир* міг очистити пляц від *годованця* тощо. За винагороду *упир* міг зробити і “на зле”, наприклад, щоб у когось поздыхала худоба.

За віруваннями, *упирі* здатні насилати зливи, засуху, голодомор, холеру та чуму. Є свідчення, що у Карпатах під час великих катаклізмів сільські громади спалювали запідозрених в упирстві на терновому вогнищі.

По смерті *упиря* помирає багато людей. Щоб запобігти цьому, зв’язували небіжчикові ноги й руки принесеною з лісу між мізинними пальцями на носі ожиною, клали йому під язик гачки з дроту, у п’яти забивали голки чи товчене скло, одразу після виносу тіла у підвалину на “вуглі” забивали цвяха, біля порогу чи у воротах клали сокиру, посипали за труною маком-“дикунцьом”.

Коли *упир* помре, відбуваються зміни в природі: “на вулиці ставала пільма, вітер, що хати валяє, дощ падав, грім був або ще шось таке, що з хати вийти не можна”.

Упирі в труні не розкладаються і лежать долілиць. Коли ж *упир* лежить горілиць, то покривало з нього стягнене, сам він червоний і на людей дивиться з-під руки.

Померлі *упирі* ходять уночі, доки не проспівують півні. В оселю проникають крізь вікна та двері, якщо їх не перехрестити перед спочинком, і лишаються на ніч. Коли люди поснуть, *упир* припадає губами до серця жертви і висмоктує гарячу кров.

Якщо підозрювали, що хату відвідує *упир*, клали на підвіконні залізо, освячували обійстя чи обсівали оселю маком-самосієм. Якщо не допомагало, розкопували *упиреву* могилу, відрубували покійникові голову і клали йому між ноги, а тіло, перевернувши грудьми вниз, прибивали до землі осиковим кілком. Голову нерідко прибивали до труни цвяхом.

Різновидом *упирів* потрібно вважати й так званих **потиначів**: “Були такі люди – потиначі. Ті потиначі, коли притулялися до людини, забирали її силу”.

Злого духа, який з’являється молодим людям в образі коханої померлої особи і з часом спроваджує їх на “той” світ, на теренах Волині називають **перелесником**. *Перелесник* міг з’явитися й у постаті особи, у котру закохалися без відповіді. У таких ситуаціях казали – “дістала перелесника” і зверталися до “бабів” (Водночас на багатьох українських теренах перелесника уявляли як “вогненного змія”).

Іноді з *упирем* ототожнюють **померлих** чоловіка, що приходять до дружини, або матір, котра навідує дітей. Такі відвідини, як правило, завершувалися смертю близьких, якщо не освятити хати, не обсипати її маком чи не підстергти покійника уночі зі свічкою. Померлого чоловіка, крім того, можна було відвадити, вказавши на абсурдність появи серед живих. Наприклад, коли опівночі померлий прийшов до дружини, вона прибиралася перед дзеркалом. На питання, куди збирається, відповіла, що на весілля брата з сестрою. Коли ж він здивувався, як таке може бути, спитала: “А хіба таке може бути, щоб мертвий до живих ходив?”

“Ходитиме” та людина, яка ще живою зареклася ходити (наприклад, щоб відітстити комусь), сильно за чимось зажалувала, позаздрила комусь, залишила незавершені справи.

Часто “ходять” по смерті **самогубці** (адже насправді це ходить не покійний, а *біда*). Повішеників нерідко бачили на місці смерті у подібні примарних постатей, які волочать за собою мотузки. Потопельників уявляли блідими або чорними як вугілля людьми з дуже довгим волоссям, які купаються ночами там, де втопилися. Вони збиткуються над людьми: не дають ловити рибу або пускати сплав по ріці.

Самогубців, особливо повішеників, ховали під плотом біля кладовища, на роздоріжжі, на границях, у місцях скоєння самогубства. Хреста над ними не ставили і ховали без священика, “бо то є великий гріх”. Поминали лише на Вілію і в Зелену суботу. Згідно з окремими відомостями, повішеника можна було поминати і ставити на його могилі хреста після семи років по смерті.

Як потопельники, так і повішеники нібито мають право ходити по цьому світі сім років. Натомість **покутники** (покійники, які не мають спокою за гріхи) ходитимуть доти, доки не спокутують.

Загальним є переконання, що **душі своїх померлих** наглядають з неба за тим, як ведеться їхнім живим родичам. На “тому” світі вони знають значно більше, ніж живі – на “цьому”, і уві сні можуть дати якусь підказку: будять, коли телиться корова, попереджають про небезпеку тощо. Переважно, все ж, бачити померлого уві сні трактували як прикмету зміни погоди чи як прохання найняти за них службу Божу, подати “за простибіг”. Часто померлі сняться, даючи знати, що у селі помре ще хтось. Про це можна було дізнатися вже по тому, як покійний лежить у труні: якщо відкриті очі чи виглядає значно молодшим від свого віку – незабаром буде ще один покійник. Щоб мерлець не забрав з собою ще когось, стукали труною до порога – “*то ніби так заплішували*”. На цвинтарі душі померлих нібито зустрічають кожну нову душу і проводять її на “той” світ.

Зашкодити живим міг не лише сам покійник, навіть померлий “своєю” смертю, але і його похоронні атрибути. Відтак воду, якою обмивали покійника, закопували чи виливали у “корчі”, де люди не ходять, мотузку, якою покійному зв’язували ноги чи руки, і свічки, які горіли біля труни, в часі похорону кидали в домовину, не залишали собі особистих речей покійника і навіть стружки з домовини клали покійнику в подушку.

Досі ще по селах багато розповідають про **відьом**. Згідно з уявленнями, це жінки, котрі за допомогою чарів роблять шкоду, найчастіше – відбирають молоко або затримують дощ (є й чоловіки-**відьмаки**, вони “сильніші” від жінок і ними керують). Назву **відьма** пояснюють псл. *vedati* – ‘відати, знати’.

Відьми поділяються на “родимих”, котрі “знають від себе”, і на “вчених”, котрі продали душу “нечистому”, вивчилися відьмацтву чи перейняли його в часі кончини старої **відьми**. Родимі з’являються від зносин жінок з **чортами**. Коли в кого одна за одною родяться сім дівчат, то одна з них / сьома – **відьма** (як і сьомий хлопець – **відьмак**). Родимі **відьми** мають хвостик, заріст по хребту, надміру блискучі очі тощо (адже “бідую Бог значить”). Вчену **відьму** вважали “лютішою”, бо набувала лиходійних знань свідомо, родима ж могла своїх знань і не використовувати.

Вважається, що **відьми** можуть літати. Для цього натираються соком тирличу або осиковою корою і сідлають коцюбу, віника, помело,

коромисло чи мечика з терниці. До місця шабашів, а найвідоміше з них – на Лисій горі під Києвом, *відьми* голими вилітають крізь комин.

Щоб відібрати молоко, *відьма* може сказати на перехресті: “Хочу молока!” – а вдома забиває у дерево чи у двері хліва ножа, і з нього ллється молоко. Як правило ж, *відьми* добираються до хліва, скинувшись великою ропухою чи котом (притаманні їм і подоба собаки, змії, ласки, сороки, колеса від воза, копички сіна, полотнинки, праника, яким збивають білизну, клубка ниток та ін.). Зафіксовано багато бувальщин, у яких господар б’є таку тварину чи пошкоджує підозрілий предмет, а вранці дізнається про каліцтво сусідки-*відьми*.

Часом *відьма* не видноє чужу корову, а відбирає з молока “спір”. Для цього уночі на Юрія чи Івана Купайла гола ходить по пасовиську (або по дев’ятій межі) і кантарем (елемент збруї) збирає росу собі в дійницю. Після того в її корови молока прибуває, а в чужої воно “тягнеться” і смердить.

Щоб *відьма* не приступила, обсіпали хліва освяченим маком-самосієм: вона визбирувала його аж до “півнів”, відтак мусила забиратися. Уночі перед Юрієм проставляли на дверях хрестики з дьогтю чи намащували двері дьогтем. Поширеним оберегом була застромлена на Івана Купайла у двері хліва гіллячка глоду, шипшини, осики. На Вербницю до хліва заносили освячену вербу. Над дверима хліва застромлювали косу, серпа, ножа чи сокиру; у двері встромляли голку чи шпильку. Спорадично у хліві навіть чіпляли ікони.

Щоб дізнатися, хто перевів корову, мили той посуд, у якому тримали молоко, кропивою; проціджували молоко крізь освячену кропиву, крізь розпеченого серпа. У більш розповсюдженому варіанті – потрібно встромити у цідилко три чи дев’ять нових голок, вкласти з кількома осиковими скіпками в нове горня, заповнити горня водою й варити в печі перед Чистим четвергом (на терновому вогні). Тут же має з’явитися *відьма* за позичкою.

Відьма здатна перетворити дощові хмари на жаб і сховати у глек. Також затикає клоччям або ганчірками підземні животоки, щоб висихали криниці, міліли озера і річки. Відтак, коли надходила засуха, люди “купали *відьму*”: запідозрену особу кидали на глибоке – якщо тонула, то відпускали, а коли плавала, змушували повернути дощ.

На Поліссі вірили у те, що *відьми* закручують на збіжжі “завитки” (“закрутки”, “зав’язки”, “заломы”) – на смерть чи хворобу господаря,

господині, худоби, на зубожіння сім'ї загалом. Іноді завитку обжинали і лишали у полі. Іноді, підкопавши києм та вирвавши не “голою” рукою, палили її на перехресті, на границі чи межі (найкраще у місці, де три межі сходяться), обкладали завитку гноєм або камінням. Найчастіше ж самі завитку не чіпали, а кликали для цього *знахура*.

Щоб розпізнати *відьму*, упродовж Великого посту по четвергах виготовляли осикового стільця. Якщо стати на нього, коли на Всенощну проспівують “Христос воскрес!”, *відьми* покажуться з дійницями на головах. Упізнавали *відьму* й по тому, що у великі свята вона все намагається потягнути священика за ризи, все хоче першою набрати свяченої води чи освятити паску. Побачити *відьму* можна було, накинувши на неї хомут, а також крізь ґратки нової осикової борони. Хомутом, на зуби осикової борони, зсуваною “від себе” мотузкою чи мотузкою, якою перев'язували ноги мерця, *відьму* можна було й зловити.

Помирають *відьми* у великих муках, адже їх “нечистий душить”. Не витримуючи болісної агонії, *відьма* просить прощення у кожного, кому зробила кривду, а також намагається передати комусь свою “силу”. Якщо ніхто з домашніх не хотів перебрати відьмарства на себе, *відьма* просила щось їй подати, наприклад, склянку води. У момент контакту і відбувалося “передавання”.

Щоб пришвидшити агонію, відкривали задвижку в комині, двері; у стелі над конаючим робили отвір і забивали туди осикового кілка. Найчастіше над конаючим зривали “стіль”, одну або три дошки. Аж тоді душа *відьми* виходила у супроводі вихору.

Труп *відьми* дуже швидко “розливається”, розбухає і страшенно смердить. У церкві під час відспівування кояться дивні речі, наприклад, відбувається нашестя щурів. Коні зупиняються, не можуть довести тіла до цвинтаря. *Відьму* ховали на цвинтарі, але щоб не “ходила”, віко домовини прибивали осиковими кілочками або ж осикового кілка застромлювали у могилу чи біля хати покійної.

Фантастичні уявлення про *відьом* притаманні усім європейським народам, однак в Україні “полювання на *відьом*”, за рідкісними винятками, не супроводжувалося крайніми формами екзекуції, аж до спалення живцем, як це спостерігалось у західних країнах.

Якщо *упирі*, *відьми* тощо більше наближені до демонічних істот, то так звані *мудрі* (чи *непрости*) зазвичай майже не відрізняються від

звичайних людей. Іноді потрібна неординарна ситуація, щоб вони виявили своє знання. До *мудрих* ставилися з поштивістю й обережною, адже ті могли зробити так, що людина не зрушить з місця, навіть страшне видиво тощо.

Найчастіше у розповідях про *мудрих* фігурує постать майстра-будівельника. Він нібито може закласти хату на живу істоту, а то й на господарів. Від нього залежить, як вестиметься у новому житлі. Жоден майстер не взявся би добудувати після іншого, якщо “не знає”, адже було таке, що “*як уп’яв сокиру – то й привезли додому*”. Траплялися *мудрі* серед пастухів. Наприклад, дехто знав “так, що д’вівцям жадна звірина не йшла”. *Мудрим* вважали мельників, які знали, як забезпечити обертання млинових коліс. Часто згадуються у цьому контексті музиканти, особливо весільні, фірмани, ковалі, коновали та ін., – майже кожне господарське заняття, крім професійних навичок, вимагало ще й певних “знань”, аби результат роботи вийшов щонайкращим.

Характерними є сюжети, як один *мудрий* змагається з іншим, хто більше знає. Програє, як правило, той, хто і почав змагання. Наприклад, один нагнав іншому щурів у млин. Той погодував їх пшеницею й відіслав назад адресантові. Як підсумовують респонденти: “*Той – мудрий, а той – ще мудріший*”.

Людину, котра вміла відвести градову хмару від села “кудись на ліси”, називали *градівник*, *громовий віщун*, *гровиця*, *градобур*, *градобурник*, *хмарник*.

Градівник з молитвою “розводив” хмару руками, так що та роздвоювалась і обминала село; виходив наперед хмари з іконою чи зі страсною свічкою; відводив її посвяченим ножом або освяченим на Зелені свята вербовим (чи ліщиновим, осиковим) прутиком-літоростком, яким розігнали гадюку (вужа) й жабу; відгонив подзвінням особливого дзвона тощо.

Для Карпат типовою є оповідка про те, як якийсь пан просив у *градівника* дозволу перегнати через село отару. Той не дозволив перегонити чорних і сірих овець, тільки білих, – це вже були “легші” хмари.

Нерідко сільська громада оплачувала послуги *градівника*, особливо у період жнивних робіт.

Вірять також, що розігнати хмару може лише перший чи останній із дітей у сім'ї (*первак* або *мізинчик*). Зокрема, коли **первак** (перша дитина) розкусить градину, град піде дрібніший.

З *градівниками* схожі й **планетники** (*планетчики*), але їх функції дещо ширші: вони “можуть хмари розганяти, хворобу вилікувати”, вміють замовляти дощ, град та ін. або ж, навпаки, за допомогою злих духів накликати град, бурю тощо. *Планетників* нібито на світі може бути лише дванадцять.

Планетники є відповідниками **богів** (*божків, земних богів, панів*), уявлення про яких побутують на заході Бойківщини: вони відмовляли хвороби, лікували травами тощо, а крім того – були *хмарниками* та *чарівниками*.

Того, хто відгадував майбутнє по картах, називали **ворожем** (*ворожкою*). На Гуцульщині ж тих, що “знають усе наперед, усе бачать і навіть думки можуть відгадувати” називали **віщунами** (*віжлунами*).

Місячники, яких нерідко вважають “непростими”, зі зміною місяця змінюють свою стать, тобто стають то чоловіком, то жінкою.

Чорнокнижники – це *чарівники*, які осягнули свою науку з таємних книжок (з т. зв. “Чорної магії”). Вони “тримають” з *чортами*, можуть надсилати грім, град та бурю. Читати “Чорну магію” вважається дуже небезпечним, адже можна чогось “не дочитати” і зійти з глузду, а то й померти.

Гуцули нерідко називають *чарівника* **мольфаром** (*молфуном*). Найбільш виразно проявляються його атмосферні функції. При цьому він зчаста – не покірний виконавець волі *чорта*, а його повелитель, що владно користує з послуг “нечистої сили”. *Мольфари* можуть на чомусь спеціалізуватися: розгадувати сни, відшіптувати хвороби, знімати закляття тощо. Кожен *мольфар* був неабияким знавцем у своїй царині й підтримував свій високий статус.

Чарівника, що вміє керувати гадям, у Карпатах називають **гадєр**.

Чинатарі сприймаються у народі як злі *чарівники*, які “чинять” незгоду, сварки, бійки, “підсипають” хвороби тощо.

Людей, “поганих на перехід” чи “на очі”, здатних легко врекати, зазвичай називають **урекливими**. Вректи можна свідомо або ж нехотячи. Вважають, що вроки добре зніматиме наймолодший у сім'ї, натомість “урекливою” виросте та дитина, яку пізно відлучили або двічі прилучали до грудей.

Сприятливими для людей “непростими”, які лікують недуги, є *знахар* чи *знахарка*. Тих *знахарів*, що лікували “молитвами”, називали *шептуха* (*шептун*), *примівниця* (*примівник*), *баїля* (*баїльник*) тощо. Часто для позначення людини, що вміє “помогти”, не було спеціальної назви. Казали – *баба*, адже і вроки викачували, і рожу спалювали тощо жінки нефертильного віку. *Діди* трапляються значно рідше, зате їх вважають “сильнішими”. Називали *знахарів* і описово – “вміє дати ради”, “знає шось до корів” та ін. І хоча відомий вислів – “*Як знаєш шептати, то будеш хлебтати*” – виражає скепсис до *знахарів*, їхніми послугами часто користають донині.

З іншого боку, *знахарем* (*знахуром*, *знахором*) часто називають і могутнього і небезпечного *чарівника*. Це типова ситуація, адже й у загальному в народі ототожнюють багатьох із названих вище персонажів. Залежно від місцевості, однаковий зміст вкладають у поняття *відьма*, *упириця*, *чарівниця*, *ворожиця*, *гадєрка*, *босорка*, *бісурканя*, *чередінниця*, *волошебниця*, *ворохобниця*, *знахурка*, *калдунка* й ін. (До усіх наведених назв є й чоловічі відповідники). Уявлення про них часто взаємозамінні або побутують паралельно.

Наведені вище відомості, безумовно, не вичерпують усього багатства світоглядних уявлень та вірувань українців. Немає, мабуть, жодної ділянки, пов’язаної з діяльністю людини і її природним оточенням, де б вони не виявлялися з більшою чи меншою глибиною. Лише матеріали з демонології, які зібрав В. Гнатюк, склали три об’ємних томи. Водночас і з викладеного у цьому огляді можна зробити певні висновки. Насамперед, що наші предки завше прагнули пізнати дійсність і пояснити причинно-наслідкові зв’язки між явищами. Більшість архаїчних уявлень та вірувань пов’язані з вірою в існування сил, незбагнених для пересічної людини, і вірою в потойбічне існування душі. Порівняно з відверто фантазійними демонічними істотами, як-от *лісовик*, *нічниця* тощо, очевидним є домінування персонажів, умовно кажучи, “людської” природи.

Привертає увагу, що вірування та уявлення складають певну систему, яка відповідає наївній картині світу. Водночас внутрішня структура цієї системи нечітка. Між персонажами немає різких меж, спостерігається певне переливання характерних ознак від персонажа

до персонажа, яке найбільше залежить від території побутування уявлень про них.

На сьогодні традиційні світоглядні уявлення, безперечно, майже відійшли у минуле. Водночас демонологічні уявлення і вірування досі побутують, хоча й спостерігається тенденція до їхнього спрощення і централізації довкола декількох ключових персонажів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування. К.: Довіра, 1992. 414 с., іл.

Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Львів: Сполом, 2015. 227 с.

Галайчук В. Демонологічні уявлення про русалок населення Середнього Полісся // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2008. Вип. 43. С. 320–381.

Гнатюк В. Знадоби до галицько-руської демонології // Етнографічний збірник. Львів: НТШ, 1903. Т. XV. 272 с.

Гнатюк В. Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. 1 // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т. XXXIII. 237 с.

Гнатюк В. Знадоби до української демонології. Т. II. Вип. 2 // Етнографічний збірник. Львів, 1912. Т. XXXIV. 280 с.

Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: ІН НАН України, 2000. 250 с.

Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. Т. 2. К.: ІМФЕ, 2009. 640 с.

Кравченко В. Г. Этнографические материалы собранные В. Гр. Кравченком в Вольнской и соседних с ней губерниях // Труды Общества Исследователей Вольни. Житомир, 1911. Т. V. XIV + 80 с.

Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2001. Т. ССXLII: Праці Секції етнографії та фольклористики. С. 87–153.

Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80–90-х годов XX века / [Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская]. Москва: Языки славянских культур, 2010. Т. 1: Люди со сверхъестественными свойствами. 648 с. [Studia philologica].

Народная демонология Полесья. Публикации текстов в записях 80–90-х годов XX века / [Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская]. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. Т. 2: Демонологизация умерших людей. 800 с. [Studia philologica].

Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908 // Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. XI. Ч. 2. С. 1–139.

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упор., прим. та біогр. нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова]. К.: Либідь, 1991. 640 с. [Пам'ятки історичної думки України].

Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдѣль. С.-Петербургъ, 1872. Т. I : Верованія и суеверія. Загадки и пословицы. Колдовство. Вып. 1. 224 с.

Шухевич В. Гуцульщина: В 5 ч. Львів, 1908. Ч. 5. 300 с.

ПИТАННЯ ДЛІА САМОКОНТРОЛЮ

1. Світоглядні уявлення про природні об'єкти та явища.
2. Тварини у світоглядних уявленнях українців.
3. Рослини у світоглядних уявленнях українців.
4. Чорт як основний персонаж української демонології. Ляк, блуд, вихор як прояви чорта.
5. Домовик у демонологічних уявленнях українців.
6. Годованець у демонологічних уявленнях українців.
7. Демонологічні уявлення про русалок, потерчат, мавок, богинь.
8. Персоніфікації хвороб і Смерті у демонологічній палітрі українців.
9. Традиційні уявлення про вовкулаків.
10. Упир як персонаж української демонології.
11. Традиційні уявлення українців про душі померлих.
12. Уявлення про відьму в демонології українців.
13. Традиційні уявлення українців про “мудрих” (градівники, чарівники, мольфари, гадери, знахарі).

Розділ XXI ФОЛЬКЛОР

Усна народна творчість або, як її ще називають *фольклор* (folk-lore, буквально – народна мудрість) – складова художньої культури народу, його неписана словесність. Вивченням її займається спеціальна філологічна дисципліна – фольклористика. Водночас за змістом і характером поширення та функціонування вона тісно пов'язана з різними сферами побуту і становить складову частину народної традиційно-побутової культури. Отже, належить і до предметної сфери етнографії. Саме на цей етнографічний аспект фольклору звернемо основну увагу.

Уснопоетичне художнє слово супроводило людину від її першопочатків, з часу виникнення мови ввійшло у життя, побут як один із засобів задоволення притаманної людині потреби прекрасного, органічний компонент її вірувань та світоглядних уявлень. За походженням воно таке ж давнє, як і наскельні малюнки первісної людини та виявлені в багатотисячолітніх глибинах археологічних культур предмети побуту з різними орнаментальними прикрасами тощо.

Регулярні записи творів усної народної словесності проводилися з кінця XVIII – початку XIX ст. Тому багато з архаїчних текстів фольклорної традиції втрачено. Однак і в матеріалі, зібраному в пізніший час, і що записується в наші дні, стикаємося з численними змістовими, образними елементами глибокої давнини. У різних жанрах українського фольклору, зокрема, обрядового, казкового, дослідники простежують відгомін побутово-звичаєвих відносин родового ладу, реалії укладу життя, суспільного устрою, історичних подій часів Княжої Русі-України, татаро-монгольського лихоліття, пізнього середньовіччя, епохи литовсько-польського поневолення України, багатівікової боротьби українського народу проти чужоземного уярмлення, за свободу і незалежність. Однак, безумовно, твори фольклору найбільшою мірою відображають важливі події, характерні аспекти, явища суспільно-політичного і соціального буття, побуту народу, його переживання, настрої, сподівання новішого часу – часу, коли ці твори збирали, записували, фіксують у наш час з живого народного побутування.

ОСНОВНІ ОЗНАКИ ФОЛЬКЛОРУ

Фольклорові властиві усна форма творення і поширення (передавання між людьми способом прямої контактної комунікації). Його функціонування пов'язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, певними переживаннями, настроями. В цьому процесі відбувається і саме творення фольклору. Починається воно в кожному конкретному випадку від творчо обдарованих індивідуальностей, імена яких у минулому майже повністю загубилися. Лише в декотрих випадках народні легенди чи писані джерела зберегли наймення авторів поодиноких пісень, наприклад, дівчини-козачки Марусі Чурай з XVII ст. і козака Климовського з XVIII ст., якому приписують створення широковідомої пісні "Їхав козак за Дунай".

У новіший час таких авторів творів, що стали фольклорними, зафіксовано більше. Проте щоб індивідуальний твір набув статусу фольклорного, він, по-перше, повинен створюватись у душі народної традиції, народних уподобань і певної потреби, по-друге, неодмінно зазнати в процесі поширення шліфування, обробки, переробки – не раз навіть дуже істотної. Не становлять винятку і твори відомих письменників, що переходять у вигляді пісень, приказок, прислів'їв, оповідань в усний народний обіг і часто зазнають при цьому помітних змін порівняно з первісним авторським текстом. Зрештою, проблема авторства мало цікавить усну народну традицію і виконавців тих чи інших творів.

Отже, характерна ознака фольклору – його анонімність, тобто втрата авторства в процесі побутування, що є водночас і процесом колективного творення, додавання "до чужого прекрасного свого кращого". Яскравим виразом колективності творення у фольклорі та вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів – їх варіантів. Збирачами фольклору записані в різних місцевостях численні варіанти широко популярних і менш відомих пісень, казок, легенд, переказів, прислів'їв тощо. Варіативність фольклорних творів добре примітна навіть у звичайному побуті. Самі виконавці з народу нерідко констатують, що ця пісня чи казка інакша "в нас", ніж "у сусідньому селі" або навіть на другому кутку села. *Варіативність* чи навіть *багатоваріативність* – одна з головних ознак фольклору –

стосується всіх його родів, видів і форм: віршових, поетичних і прозових (оповідних).

Різноваріантність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народнопоетичної творчості, як імпровізаційність, тобто співтворчість у процесі виконання. Виконавець не просто повторює готовий текст, поетичні форми, а нерідко пристосовує їх до певної ситуації, події, осіб – імпровізує. Імпровізаційність властива всім формам народної словесності, зокрема характерна для похоронних голосінь і коротких пісенних форм – приспівок до танців, пісенних діалогів, коли виконавець повинен швидко зреагувати і доречно відповісти на ту чи іншу пісенну фразу, строфу, приказку.

Ще однією специфічною особливістю фольклору є його *усність* – усна форма творення, побутування, синхронне і діахронне функціонування, тобто поширення творів фольклору в певний час і його різночасове передання від покоління до покоління. Значна роль при цьому належить пам'яті. Саме в пам'яті носіїв фольклору, його індивідуальних і колективних виконавців зафіксовано весь багатоплановий обсяг фольклорної інформації, її сюжети, тексти, форми, певні поетичні стереотипи традиційного досвіду.

З цього випливає і визначальне функціональне значення пам'яті в утвердженні традиції народної усної словесності. Недарма в науці існує думка, що фольклор – це мистецтво пам'яті.

Отже, характерними особливостями усної народної творчості, що відрізняє її від інших сфер народної культури, зокрема від такої близько спорідненої з нею сфери художньої словесності, як література, є усність і значущість пам'яті у творенні, побутуванні та переданні фольклорних творів, колективність народної творчості, невизначеність індивідуального авторства – *анонімність*: пов'язаність побутування і розвитку із певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями – тобто традиційність у поєднанні з поповненням у процесі виконання додатковими елементами – *імпровізаційністю*, чим своєю чергою зумовлюється і така специфічна риса, як різновидність текстів, мелодій більшості фольклорних творів – їх варіантність.

У новіший час, у наші дні ознаки фольклорності змінюються. Скажімо, поширення фольклорних творів може відбуватися не лише

в усній, а й у письмовій формі, а також за допомогою сучасних засобів комунікації – преси, радіо, телебачення, інтернету. Частіше фіксується авторство, оскільки творець може записати свій твір, і в письмовому вигляді він потрапляє у фольклорний обіг. Сюди ж нерідко входять і твори літературного походження, зокрема тих авторів, котрі творять у дусі фольклорної поетики. У цьому процесі новітнього фольклоротворення може більш чи менш виразно простежуватися співвідношення та співзалежність індивідуального і колективного, традиційного і нового. Неодмінною умовою входження твору до фольклору – його фольклоризації – є його життя, побутування за законами усної традиції, законами, що вже незалежні від первісного творця.

Фольклор живе, діє у широкому народному середовищі, за його активною участю. Водночас у цьому процесі винятково важлива роль належить особистості виконавців і так званих носіїв фольклору – обдарованих співаків, оповідачів, мудрих, дотепних людей, котрі мають у пам'яті значний репертуар народних пісень, казок, переказів, легенд, приказок, прислів'їв, загадок, анекдотів і вміють яскраво донести їх до ширшої аудиторії. І сьогодні нерідко спостерігаємо, що в тому чи іншому колективі, гурті вирізняються люди, які вміють заспівати, щось розказати цікаве, дотепне, добре володіють народним словом. Колись роль і значущість таких людей були набагато вагомішими. Вони виділялися в сільській дійсності, були бажаними в кожному гурті, виконували функції заспівувачів, лідерів молодіжних громад, вечорниць, різних урочистостей і розваг, наділялися гідностями обрядових чинів: весільних старост, старших свах, дружбів, їх цінували, поважали. Такі талановиті особистості, зокрема народні співці, кобзарі, лірники, казкарі, часто виступали найактивнішими співтворцями фольклору. Наприклад, знамениті виконавці українських народних дум та історичних пісень – кобзарі – напевне, як вважають дослідники, були також їх головними творцями.

СТРУКТУРА, ЖАНРОВИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Усна народна словесність – це передусім високий вияв духовності народу, одна з форм його свідомості, художнього узагальнення

життєвого досвіду, вияву колективного світогляду й естетичного ставлення до дійсності.

У фольклорі відображені різні прояви життєдіяльності людини, її духовні та матеріальні потреби, історичне буття, соціальні відносини, характерні реалії сімейного і громадського побуту, філософія, вірування, релігійні, морально-етичні, звичаєво-правові установки, естетичні ідеали, особисті людські переживання, настрої. Залежно від розмаїття змісту і формальних ознак багатогранний і багатоплановий національний фольклорний масив класифікується на різні форми, роди і види – жанри творів, їх тематичні групи.

За формальними макроознаками український фольклор поділяється на дві великі групи: віршовий, що найяскравіше виражений у пісенності, та прозовий, який об'єднує різні оповідні види художньої народної творчості – казки, легенди, перекази, усні оповідання, анекдоти.

Можна говорити і про наявність в українському фольклорі третього виду художньої словесної творчості – *драматичного*, що виступає й у формі окремих діалогів, п'єс, сценок для народного театру, ігор, вертепу, і діалогів у віршованих та прозових фольклорних творах.

ВІРШОВИЙ ФОЛЬКЛОР

Його характерна ознака – віршова форма, він складається з різних видових груп. Це передусім *народні пісні*. Їх чимало опубліковано у численних збірниках, але друкованими виданнями охоплена лише частина зібраних у різний час пісень, записи яких зберігаються в державних і приватних архівах. Ще менша ця частина у співвідношенні з живим, реальним, воістину безмежним багатством народної пісенності.

За походженням, змістом, приуроченістю, часовою і функціональною прив'язкою весь цей багатий і різноманітний народнопісенний матеріал своєю чергою підрозділяється на низку груп і циклів. Найбільшу з них становлять *обрядові пісні*, тобто пісні, виконання яких пов'язане з календарними і сімейними обрядами. Обрядова пісенність належить до найдавнішої верстви фольклору взагалі й української усної народної творчості зокрема. Вона добре збереглася і донесла до нового часу в своєму змісті, мелодиці, формальних ознаках чимало елементів архаїки насамперед тому, що

здавна була під охороною обряду, становила з ним нероздільну цілість, яку народна традиція вимагала оберігати у певних незмінних формах.

Календарні обрядові пісні тісно пов'язані з трудовою діяльністю людей, господарськими сезонами, календарними циклами змін у природі, святами, що в давнину мали на меті умилювання сил природи, забезпечення їх сприяння у рільництві, годівлі худоби, бджільництві та ін. У зв'язку з цим у календарних обрядових піснях важливе місце належить аграрним землеробським мотивам. Найвиразніше виділяються в українському фольклорі календарні пісні зимово-новорічного циклу – колядки і щедрівки, весняного – веснянки, гаївки, перехідної пори між весною і літом – русальні, літні – купальські, петрівчані, жнивварські. На Українському Поліссі визначається і цикл осінніх пісень, виконання яких приурочене до різних видів робіт у цю пору – коли “беруть картоплю”, “тіпають льон” тощо.

Колядки і щедрівки – величальні пісні, які генетично сягають глибокої передхристиянської давнини. Вони були приурочені до одного з головних свят наших предків – дня зимового сонцестояння, сонцевороту, яке в їхній уяві знаменувало містичний час – поворот “на весну”, відновлення життєдайної сили сонця, світла і життя над зимовим морозом і омертвінням у природі. Багата урочистість, обрядовість і пов'язані з цим святом звичаї та вірування в християнський час були значною мірою перенесені на Різдвяні свята, Новий рік аж до Богоявлення (Йорданські свята; Водохрищі). До цього циклу християнської святковості приурочений і давній язичницький звичай колядування з його пісенним репертуаром – колядками і щедрівками.

Давня назва *Коляда* подекуди і досі вживається в українському народі як визначення пори Різдвяних свят. Ця назва закріпилася у більшості європейських народів, зокрема слов'янських. У нас вона зустрічається вже у давньоруських джерелах.

Назва *щедрівка* відома лише в українському фольклорі. Видатні дослідники українських колядок і щедрівок (О. Потебня, В. Гнатюк, Ф. Колесса) не бачили істотної обрядово-функціональної відмінності між цими назвами, вважали другу синонімом поняття *колядка*, утвореним на українському ґрунті від поширеного приспіву “Щедрий вечір, добрий (чи Святий) вечір”. Але ці назви фіксували також певний

поділ обрядового репертуару відповідно до часу виконання: колядки в Різдвяні свята, а щедрівки – на Щедрий вечір під Новий рік або, як на західноукраїнських землях, – у другий Святий вечір напередодні Водохрищі – Йордану.

Змістові та формі народних колядок, щедрівок властиві ознаки глибокої старовини. В них виразно простежуються первісні уявлення людини, язичницькі вірування з обожествленням небесних світил, сил природи та ін. Ось, наприклад, давня лемківська колядка про початок світу:

*Коли не було з нащада світа,
Тогди не було неба, ні землі,
А но лем було синє море,
А серед моря зелений явір,
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять,
Радоньку радять, як світ сновати.*

З давніх-давен зберегли народні колядки і щедрівки магічно-побажальну сутність, величальний пафос, коли бажані господарські успіхи, достаток, злагода і сімейне щастя видавалися за дійсність, житейську реальність. Господар “сидить собі у новій світлиці”, “золото сіє”, рахує “стада незліченні”, у нього “воли все половії”, “плуги все золотії”, “двори все кедровії”, “всі коні воронії”, за столом бажані гості, а на полі –

*Будуть копейки, яко звіздойки,
Будуть стогойки, яко горойки.*

Звичаєм народного обколядовування охоплено всіх членів сім'ї. Окремі колядки адресували господареві, господині, хлопцеві, дівчині, малим дітям та ін. У колядках відлунюють часи Київської Русі з князівсько-дружинним побутом, походами *хлопців-молодців* на *Чорномор'я*, події боротьби українського народу проти татаро-турецьких нападів і польсько-шляхетського поневолення й інших історичних епох.

У християнський період давні язичницькі елементи народних колядок і щедрівок зазнали певних змін у напрямі приурочення до Різдва Христового, з'явилися і коляди та щедрівки, основані на біблійних сюжетах. У них розповідається про народження, життя, муки і смерть,

воскресіння Христа, мотиви й образи зі Святого Письма нерідко переплітаються з різними додатками творчої народної фантазії. Однак народні колядки і щедрівки загалом стійко зберігали і донесли до нашого часу властиві їм архаїчний зміст і поетичну форму. Власне в Україні, за визнанням учених, найкраще і найповніше зберігся цей вид народної поетичної творчості.

Народні колядки і щедрівки не треба змішувати з церковними колядами авторського книжного походження, які тепер найчастіше співаються у різдвяно-новорічні свята. Вони виникли пізніше, відомі з XVI–XVII ст. і через церкву та школу поширилися між людьми, набули великої популярності. Церковні колядки (“Бог предвічний”, “Нова радість стала”, “Бог ся рождає” та багато ін.), хоч і відрізняються за змістом і формою від народних, мають все-таки чимало спільного з ними і багато з них влилося в народний обрядово-пісенний репертуар різдвяно-новорічного циклу. Також непоодинокі з них зазнали доповнення національно-патріотичними змістовими мотивами (стрілецькі та повстанські колядки).

Веснянки. Народні звичаї та обряди, пов’язані з весняним пробудженням природи, супроводилися співом разом з іграми і хороводами, що мають в Україні загальну назву *веснянки*. В Галичині їх називають гаївки (гагілки, ягілки, галагівки).

Традиційно веснянки співали (“тралися”) в Україні впродовж весни, починаючи від свята Благовіщення (7 квітня), подекуди – ще раніше – від Стрітіння (15 лютого). Виконання гаївок приурочене до Великодніх свят. Виконували веснянки і гаївки дівчата і молоді жінки.

Лише в новіший час до них допускають літніх жінок та хлопців. У радянський період, коли народні звичаї та обряди переслідувала і насильно викорінювала влада, веснянки й інші обрядові пісні співали здебільшого в середовищі жінок літнього віку. У незалежній Україні в середовищі молоді відроджується веснянкова традиція.

Своїми початками веснянки і гаївки сягають далекого доісторичного часу, коли наші предки з великими урочистостями зустрічали прихід весни. Разом з різними обрядами, ворожіннями, магічними діями вони повинні були прискорити весняне оновлення природи, проганяти зиму, забезпечити добрий наступний урожай і щасливе життя людей.

Чільне місце посідає возвеличення весни як пори кохання, початку майбутніх подружжів. Ця давня магічна функціональність веснянок проглядає і в збережених досі визначеннях їх виконання – як “гукати” чи “кликати весну”:

Благослови, мати,

Весну закликати!

Весну закликати.

Зиму проводжати.

Веснянки і гаївки зберегли давній хоровий та ігровий характер. Їх виконуються разом з іграми, поділом на хори, які переспівують між собою; часто пісні хору переплітаються прозовими діалогами, супроводжуються відповідною мімікою, жестами. Це поєднання у веснянках і гаївках словесного тексту, гри, мелодії, танкових рухів, міміки, драматичної дії – тобто синкретизм – також притаманна ознака їх архаїчності.

З часом веснянки і гаївки втратили ритуально-магічну функцію, але внаслідок естетичної привабливості вони залишилися улюбленими весняними іграми молоді. І сьогодні, “співаючи весну”, граючи “Воротара”, “Кострубонька”, “Білоданчика”, “Просо”, “Мак”, “Перепілки”, “Мости” “Короля”, лише дехто знає чи здогадується про їхній колишній зв’язок з культом сонця, похоронами зими, магічним заклинанням доброго врожаю, щасливого кохання тощо.

У деяких місцевостях України записані весняні обрядові пісні, пов’язані з великодніми обходами дворів (подібно до зимового колядування) – *риндзівки* (на Яворівщині Львівської обл.), *райцювання* (на Лемківщині), *царинні* пісні, що співали під час весняного обходу полів, *пастуші* пісні – під час першого вигону худоби на пашу, *пастуші* ладканки (на Бойківщині), *юрійські* пісні (до свята св. Юрія – 6 травня) і *троїцькі* – до Зелених свят.

Всі вони разом з веснянками, гаївками становлять винятково багатий і різноманітний в українському фольклорі комплекс обрядових весняних пісень.

Русальні пісні. Обрядовість і обрядова пісенність до Зелених свят (Троїці, клечальної неділі, русальної неділі) завершують весняний цикл і водночас започатковують перехід до літнього. Такими є, зокрема, збережені подекуди на Поліссі до нашого часу так звані *кустові* обряди

та пісні, на Полтавщині – Тополя – залишки давнього культу зелені, дерева і Русалії та русальні пісні, що відзначаються і співаються впродовж тижня після клечальної неділі (в русальний чи граний тиждень).

Русальний обрядовий цикл пов'язаний з народним віруванням у русалок – міфічних істот, які постають із мертвонароджених або померлих нехрещених дітей і перебувають над водами, в полях і лісах. Особливо небезпечні вони в русальний тиждень, коли можуть заманити до себе і залоскотати людей, зокрема дівчат, чинять різні капості в полі. Тому обряди і пісні русального тижня спрямовані на умилостивлення русалок або вигнання-проводи їх у такі місця, де вони не можуть бути шкідливими:

Проводили русалочки, проводили,

Щоб вони до нас не ходили.

Да нашого житечка не ломили.

Да наших дівочок не ловили.

Найкраще збереглися русальні обряди та пісні на Поліссі. З русаліями пов'язані давні звичаї поминання померлих предків.

Купальські пісні поєднані з обрядами, приуроченими до літнього повороту сонця, zenіту розцвіту природи, буяння землі. З давнього часу в них відлунює захоплення людини красою і величчю природи, звеличення її чарівної сили і впливу на все живе, культ всемогутнього сонця (“Заграло сонечко на Йвана”). У купальських піснях ідеться про розведення обрядового вогнища і перестрибування через нього, сплітання вінків і пускання їх на воду, палення і топлення купальського деревця чи міфічної “Мареночки”, молодіжні ігри. Проте найбільше уваги приділено оспівуванню любові, мотивам сватання й одруження. Існує чимало ігрових, веселих, жартівливих пісень. Поряд із купальськими до групи літніх пісень належать *петрівочні*, або *петрівчані*. Їх співали в розпал літа (назва від свята Петра і Павла – 12 липня), *косарські* та *гребовицькі*, пов'язані з косінням, сушенням, згрібанням і стогуванням сіна. У них також домінуючими залишаються мотиви молодості, кохання, але тут помітний і відбиток думок, хвилювань передшлюбної стадії взаємин молоді, очікування заручин і весіль, прощання з безтурботним дівуванням (“уже наша пісенька минає, половини лігечка немає”, “уже петрівочка минається, зозуля

кувати забувається”). Входять до змісту пісень і буденні мотиви тяжкого, найдовшого в році трудового дня, коли:

Малая нічка петрівочка,

Не виспалася наша дівочка.

Іншу велику групу літніх пісень становлять *жнивні*. Вони були поширені в усій Україні як поетичний супровід завершального етапу хліборобської праці – збору врожаю. У них, як і в косарських та гребовицьких піснях, значне місце посідає тема хліборобської праці. Водночас дуже виразні тут і обрядові мотиви, пов’язані із зажинками, – похвала першому нажатому снопу, якого величали “воєводою”, і, особливо, з циклом обжинкових обрядів, що склалися зі завивання “бороди”, – залишеного при дожинанні ниви кущика збіжжя (його обв’язували стрічкою); сплітання обжинкового вінка або прикрашання обжинкового снопа і вручення їх господареві. Обрядовим магічно-побажальним смислом позначені характерні для жнивних пісень мотиви оспівування золотої ниви, що “сто кіп жита зродила” трудівників-“женчиків”, котрі “вижали жито на ниві”, величання господаря і господині, які змальовані багатими, добрими і щедрими для своїх “женчиків”, радо зустрічають і вгощають їх у своєму дворі.

Сімейно-обрядові пісні – це поетичний супровід різних урочистостей і обрядів сімейної групи: народження дитини, одруження, весілля і смерті.

У деяких місцевостях України зафіксоване побутування пісень, пов’язаних з народженням, хрещенням дитини – **родильні (народинні), хрестинні**. В них висловлюють побажання немовляті і його батькам, звеличують знакових персонажів актів народження і хрещення, зокрема бабу-повитуху, кумів.

Традиційний фольклор, що стосується смерті, похорону і поминок людини, представлений переважно **голосіннями (заводи, плачі, йойкання)**. Це дуже давній вид народної поезії. Він походить від первісних вірувань про перехід людини в інший світ, можливість і потребу облегшити оплакуванням перебування покійного в тому світі, перепросити й уласкавити його магічним замовлянням від гніву й образи на живих. Цим зумовлювалася тривалість традиційної обрядової присутності голосінь. У змісті голосінь обов’язкові мотиви звеличання справ померлого, вислови жалю за ним, оплакування від

імені рідних тощо. У тексті вживають різні поетичні образи, ласкаві, пестливі слова. Для їх поезики властива вільна речитативна форма – сполука нерівноскладових віршів і, найчастіше, дієслівна рима. Виконання голосінь має риси співаної декламації – рецитації. Ось фрагмент плачу матері за дочкою:

*Потіхо моя одненька,
Зазулько моя пишненька,
Душко моя срібненька!
Ти мені хатку веселила,
Ти мені подвіречко украсила...*

У групі родинно-обрядової поезії найрозвиненішою й особливо багатою є **весільна пісенність**. На сучасному весіллі виконують різні пісні. Однак традиційне народне весілля охоплювало як обов'язкову складову спеціальний обрядовий спів. У великій частині Українських Карпат і Прикарпатті обрядові весільні пісні й досі зберігають давню назву – *ладканки*, а на Гуцульщині і подекуди на Покутті – *барвінкові*. Ще донедавна кожна обрядова дія українського весілля всіх регіонів супроводилася змістово відповідними піснями. Особливо насиченими були обряди вінкоплетення, приготування короваю – коровайний цикл, благословення молодих, прощання молодої з дівочтвом і подругами, прощання молодої з батьківською оселею та ін.

Весільні пісні наголошують на важливості й урочистості акту одруження, багато моментів віддунує давнім магічним замовлянням щастя, доброї долі, здоров'я, сімейної злагоди та добра, призивання, умолювання небесних і космічних сил, а в християнський час – Бога, Богоматері і святих всіляко допомагати, сприяти молодій сім'ї. В них виливаються настрої молодих, їхніх батьків. Весільним пісням властиві своя мелодика, поважний настрій, глибокий ліризм. Водночас немало і веселих, жартівливих, насмішливих пісень, адресованих старості, дружбам, дружкам, музикантам, кухаркам. Виконували весільні обрядові пісні здебільшого жінки-свахи, дружки і лише в окремих випадках – чоловіки.

До обрядового фольклору належать також різні *примовки*, традиційні прозові формули, *побажання*, промови, але основне його багатство становлять пісні.

Необрядові пісні – це друга велика частина поетичного фольклору. До них належать народні думи, історичні пісні, баладні, суспільно-побутові й родинно-побутові ліричні пісні, жартівливі та гумористичні, колискові й дитячі, набожні, лірницькі пісні.

Думи – відомий лише українському фольклорові вид народної епічної поезії. Вони характерні речитативною формою, властивою для голосінь, нерівноскладовістю вірша, відсутністю строфи й оповідним (епічним) способом викладу, розвинулися на ґрунті лицарської історії козацтва і найбільше розцвіли у XVI–XVII ст. Однак своїм корінням сягають традицій епічної творчості епохи Київської Русі, простежується, зокрема, переклик зі “Словом о полку Ігоревім”. Найдавнішу верству становлять думи про боротьбу козаків з татарами і турками, страшну турецьку неволю (плач невольника, Маруся Богуславка, втеча трьох братів із Азова), лицарську смерть козака (Іван Коновченко, Федір Безрідний, Самарські брати), визволення з неволі, військовий похід (Самійло Кішка, Олексій Попович) та ін. Група народних дум присвячена визвольній боротьбі українського народу на чолі з Б. Хмельницьким.

В думах оспівано героїзм і патріотизм у боротьбі проти тиранії та поневолення, утверджено ідеали свободи, справедливості, честі, людської гідності, осуджено зрадників, які “заради лакомства нещасного” зрікаються свого народу і віри. Поряд із героїчними темами думи відстоюють принципи мирного, справедливого життя між людьми, проголошують, що “людська кровця – не водиця, проливати не годиться” звеличують шанування батька, матері, роду, старших людей.

Створювали і виконували думи здебільшого самі ж козаки, зокрема, талановиті з-поміж них співці, кобзарі, котрі брали участь у походах, були безпосередніми учасниками зображуваних подій. Згодом, аж до XIX–XX ст. основними носіями, виконавцями дум залишалися народні кобзарі, оскільки дума – складний вид народної поезії, що вимагає від виконавця спеціальної підготовки, вміння супроводити спів грою на кобзі чи бандурі. Найкраще збереглися думи на українському Лівобережжі.

За змістом близькі до дум *історичні пісні*, які оспівують історичні події й осіб, дають загальну характеристику певної епохи. Провідною

в українській історичній пісенності є тема захисту і визвольної боротьби українського народу з чужоземними поневолювачами. Особливо велику групу становлять історичні пісні про оборону рідної землі козаками від ординських татаро-турецьких нападників, польсько-шляхетського і московського поневолення. Народно-пісенне слово створило галерею яскравих образів козацьких героїв (Байда, Морозенко, Сулима, Павлюк, Сагайдачний, Нечай та ін.). У народних історичних піснях відображені події гайдамаччини, боротьба опришків Карпат і Прикарпаття проти соціального і національного поневолення, скасування кріпацтва, лихоліття Першої і Другої світових воєн. Найновішу верству українських історичних пісень становлять стрілецькі та повстанські пісні. Вони виникли на ґрунті визвольних змагань українського народу у ХХ ст.

Народні думи й історичні пісні – справжній поетичний літопис українського народу.

Пісні-балади розповідають про події побутового чи соціально-побутового характеру з трагічним кінцем. Найголовніша їх тема – нещасливі сімейні взаємини: мати хоче отруїти нелюбу невістку й отруєє при цьому сина; чоловік убиває дружину через наговор матері чи з намови коханки; сестра отруєє брата за намовою коханця; мандрівні хлопці-молодці обдурюють дівчину і топлять або сплячкують її, прив'язану “до сосни косами”; пан убиває селянського хлопця, котрого покохала пані.

Нерідко в сюжетах балад важлива роль належить фантастичним елементам, незвичайним перетворенням (метаморфозам): заклата свекрухою невістка перетворюється в тополь; проклятий матір'ю син стає явором; нещасливо видана заміж дочка пташкою прилітає до матері; дівчина чарами прикликає милого; діти-сироти розмовляють із померлою матір'ю і т. п.

У багатьох випадках сюжети і мотиви баладних пісень переходять від одного народу до іншого, тобто є мандрівними, наприклад, пісні про розбійників. Водночас у складанні баладних пісень важливу роль виконує і власний національний матеріал, у тому числі історичний. На основі історичного буття українського народу склалися балади про татарський або турецький полон, козацьку смерть у чистому полі, вбивство паном дівчини, яка не схотіла йому покоритися (про

Бондарівну), пісні про опришків та ін. Народні пісні-балади часто використовують письменники. Вони слугували основою для низки творів Т. Шевченка, зокрема його балад “Тополя”, “Утоплена”, для п’єси М. Старицького “Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, драми І. Франка “Украдене щастя” та багатьох ін.

Ліричні пісні – це народнопоетичні твори, які виражають думки, переживання, настрої людини, їх багато в обрядовій пісенності, а в необрядовій – зосереджені здебільшого навколо тем і мотивів соціального чи побутового характеру. У змісті, мотивах, образах ліричних пісень відбилися різні аспекти та вияви суспільного й особистісного, домашнього життя людини. Залежно від цього вони поділяються на дві великі групи: *суспільно-побутові* та *родинно-побутові*.

Перша група охоплює *козацькі* пісні – про звитягу, подвиги і смерть мужніх захисників Вітчизни, тугу за ними їхніх рідних, коханих; *чумацькі* – тривалі та небезпечні мандрівки чумаків у Крим або на Дон за сіллю і рибою, трагічні події в степу, недугу і смерть чумака; *рекрутські, солдатські* – насильне захоплення молодих хлопців у солдати, їхнє багатолітне поневіряння у казармах, військові походи, каліцтво і смерть за чужі інтереси; *наймитські, бурлацькі* – про долю бідних наймитів і тих, хто змушений був шукати заробітків поза рідним домом; *ремісницькі*, де відображені заняття різних ремісників (шевців, ковалів, кравців, бондарів, купців та ін.) і ставлення до них селян; *емігрантські* – пісні тих і про тих, котрі змушені через безземелля, злидні, переслідування влади покидати рідний край, родину і шукати кращої долі на чужині; *робітничі*, поява яких зумовлена формуванням робітничої соціальної верстви народу і її змагання за свої права.

Особливо велику групу *родинно-побутових* пісень становлять пісні *про кохання*. Вони відображають широкий спектр настроїв і переживань людини від світлої радості першого кохання до гіркоти розчарувань, невірності, розлуки; про *сімейне життя*, з-поміж яких особливо виділяються пісні про жіночу долю – важке буття заміжньої жінки з нелюбим чоловіком, чоловіком-п’яницею, злою свекрухою тощо. До цієї групи належать пісні про долю дітей-сиріт, бідної вдови, самотньої матері, котра втратила дітей. Родинно-побутові ліричні пісні вирізняються глибиною почуттів і драматизму.

Жартівливі та гумористичні пісні – складова частина народнопісенного репертуару Вони належать до різних згаданих груп народних пісень, у тому числі й до обрядових. Однак особливо насичені жартівливо-гумористичним елементом, молодечею безжурністю і веселістю короткі одно-, двострофові пісеньки-співанки, які нерідко виконують як приспівки до танцю. Найпопулярніші з них *коломийки, козачки, шумки, частівки*, їм властивий танковий ритм.

Пісенний фольклор відображає традиційну велику увагу народу до виховання дітей. Вона виражена в численних *колискових* піснях і приспівках, що співають самі діти. Сюди ж належать і різні ігрові дитячі пісні та вірші (заклички, примовки, лічилки, дразнилки, скоромовки та ін.).

У репертуарі мандрівних народних співців-лірників і кобзарів було чимало пісень набожного змісту, основою для них стали біблійні оповідання про Ісуса Христа, Божу Матір, святих, різні чуда, покарання грішників. Чимало таких *лірницьких* пісень і псалмів присвячено морально-етичним темам, взаєминам батьків і дітей. Найчастіше їх складали самі співці та письменні люди, але чимало таких складань переходило також у народне середовище, ставало фольклорними.

Могутній творчий геній народу яскраво виражений і в різних прозових жанрах усної словесності.

ПРОЗОВИЙ ФОЛЬКЛОР

Велика й вельми істотна частина масиву народної творчості – прозовий фольклор. Окрім естетичної, розважальної функції він слугує і певним пізнавальним та інформативним чинником, роль якого в минулому була для людини особливо важливою. Прозовим жанрам фольклору властивий і значний виховний заряд, утвердження гуманістичних принципів життя і людських взаємин.

Носіями і розповсюджувачами творів фольклорної прози були мандрівні веселуни-розважальники – скоморохи, котрі згадуються вже у давньоруських джерелах, а також талановиті, дотепні оповідачі. Крім цього, певний репертуар творів фольклорної прози завжди побутував у колі сім'ї, в більшому чи меншому колективі. Ним забавляли дітей, розважалася молодь на вечорницях і досвітках, а також старші люди.

Однією з найбільших складових фольклорної прози є *казки*. Вони давнього походження і сягають початками міфологічної свідомості

людини, себто того періоду, коли світ, природні явища, взаємини людини з природою сприймалися, уявлялися в надзвичайному, фантастичному світлі. Казкові оповідання наші далекі предки трактували так, як їх сьогодні сприймають діти. Згодом вони хоч і втратили для людини пізнавальну сутність, все-таки збереглися як захоплюючі художні оповіді. Впродовж століть казкові сюжети переходили від народу до народу, набуваючи на конкретному національному ґрунті власного забарвлення і зазнаючи переробок. На національному матеріалі створювалися й оригінальні казки.

Народні казки поділяються на три групи:

1. *Казки про тварин*, у яких головними дійовими особами виступають тварини. Вони мислять, розмовляють і часто наділені алегоричним (переносним, інакомовним) змістом, що відображає життя, характери і взаємини людей.

2. *Чарівні*, героїко-фантастичні казки – розповідь про надзвичайні події, предмети і фантастичних людей, велетнів, силачів (Вернигора, Вирвидуб, Загативода), їхнє чудесне походження, пригоди, різні перетворення (у звірів, птахів, риб, камінь, перстень), крилатих зміїв, бабу-ягу, морського царя, живу і мертву воду тощо.

3. *Побутові казки*, присвячені різним питанням родинного і громадського побуту. В них порівняно мало місця посідає фантастичний елемент, а основний наголос зроблено на осудженні, викритті негативних явищ життя, несправедливих взаємин між людьми (про пасербицю і злу мачуху, бідну сестру і багатого брата, лукаву жінку і чоловіка, ледарів, дурнів, витівки мандрівних солдатів, циган, зажерливого багача та ін.).

Легенди і перекази – друга велика група фольклорної прози. Легенди за змістом близькі до фантастичних казок, у них головна роль належить чарівному, надзвичайному елементу, але сюжети легенд більш ніж казкові, зорієнтовані на достовірності зображуваного. У них наголошено: те, про що розповідається, відбувалося насправді. Чимало легенд ґрунтується на сюжетах з Біблії, вони розповідають про створення світу, перших людей, рай, пекло, Ісуса Христа, Божу Матір, апостолів, пророків, святих. Багато сюжетів походить від давніх міфологічних вірувань і уявлень (про переселення душ людей у тварин, перетворення людини в дерево, птахів, уособлення холери, чуми в

образі страшної жінки чи тварини). Уже в давньоруських літописах зафіксовані легенди, пов'язані з історичним минулим нашого народу (заснування Києва трьома братами – Києм, Щеком і Хоривом та сестрою Либіддю, славні походи князя Ігоря, Золоті київські ворота тощо). У народних легендах відображені боротьба наших предків зі степовими кочівниками, татаро-монгольськими ордами, подвиги козацтва й інші реалії історичного буття, визвольних змагань українського народу. Чимало легенд прив'язано до назв різних місцевостей, міст, сіл, гір, рік, озер, урочищ, дає народне пояснення їх незвичайного походження.

Перекази – це народні оповідання про історичні події й особи (наприклад, про Хмельницького, Палія, Мазепу, Залізняка, Довбуша). Від легенд вони відрізняються тим, що в них менша роль належить фантастиці, більша – історичній достовірності, а оповідь має переважно вигляд повідомлення про те, що насправді відбувалося. Деякі перекази дають також пояснення місцевих назв.

До легенд близькі численні фантастичні народні оповідання, оснований на давніх віруваннях у “нечисту силу”, різних духів, демонів (домовиків, лісовиків, водяників, русалок, мавок, чортів, упирів), людей з надприродною силою (чарівників, відьом, хмарників тощо), незвичайних мерців, які ходять після смерті, людей, перетворених чарами у вовків (вовкулака) та ін. Це так звані *демонологічні* оповідання.

З переказами споріднені **усні народні оповідання** – короткі оповіді переважно у формі повідомлення, спостереження самого оповідача, спогаду про незвичайну пригоду, бувальщину, зустріч, повчальну історію. В новітню добу фольклорна проза поповнилася численними оповіданнями про пережите і перестраждане українським народом лихоліття світових воєн, більшовицьких репресій, жахіття голодоморів, героїку і драматизм національно-визвольних змагань.

Як і в народній пісенності, у фольклорній прозі чільне місце посідають гумористичні твори – різні *сміховинки*, *веселі оповідання*, *жарти* і найбільшою мірою *анекдоти*. В **анекдотах** виявляються багаті засоби української народної сміхової культури, невичерпного гумору. Вони дуже оперативно відгукуються на животрепетні питання буття – суспільного і побутового. В цьому легко переконатися навіть

на прикладі сьогодення, різні явища якого знаходять негайний відгук в анекдотах. Вони не лише весело трактують, висміюють ті чи інші явища дійсності, представників різних верств суспільства, а їдко, сатирично викривають істотні пороки, бездарність і злочинність влади, осуджують демагогів, бюрократів, брехунів, п'яниць, ледарів.

Проміжне місце між віршовим і прозовим фольклором належить коротким народним влучним висловам – афоризмам, які в образній, зручній для запам'ятовування (часто віршовій чи напіввіршовій) формі передають глибокі і цікаві за змістом та яскраві за виразом думки. До них належать прислів'я і приказки, загадки, прокльони, формули побажання, привітання тощо. У науковій літературі ці короткі форми словесності мають загальну назву грецького походження “паремії”.

Прислів'я і приказки – стислі крилаті вислови, в яких сконцентровано виражено основану на досвіді житейську мудрість і філософію народу. Багатством і змістовим розмаїттям українські прислів'я і приказки охоплюють усі сторони життя людини, її погляди на світ, суспільні явища, громадські та родинні взаємини. В них узагальнено багатовіковий господарський досвід народу (“Посієш вчасно – збереш рясно”, “Зима без снігу – літо без хліба”, “Літом хто гайнує, той зимою голодує”, “Як хочеш багацько жати, то треба мало спати”), звичаєво-правові та виховні настанови, повчання (“Труд чоловіка годує, а лінь марнує”, “Хліб-сіль їж, а правду ріж”, “Не спитавши броду, не лізь у воду”, “Вірний приятель – що найліпший скарб”, “Добра жінка і лихого чоловіка направить”, “Хто матір забуває, того Бог карає”), осуджуються людські пороки і вади (“Хитрого чоловіка, як потайного собаки, бережись”, “Хто вино любить, той сам себе губить”).

Провести чітку межу між прислів'ям і приказкою нелегко. Особливістю приказки є те, що вона зазвичай додається до сказаного як афористична ілюстрація, коли прислів'я становить певне узагальнення. Часто приказка – це укорочене прислів'я. Наприклад, з прислів'я “В чужому оці і порошок бачить, а в своєму і сучка не добачає” як приказка вживається лише друга частина: “В своєму оці й сучка не добачає”. У західних областях України обидва ці підвиди народ називає одним терміном – приповідки.

Загадки (від слова гадати – думати, розмірковувати) – дуже давній і поширений вид народної творчості. Це стислий вислів віршем або ритмізованою прозою з дотепним запитанням, в образних натяках якого міститься і відповідь на нього: “Що іде вперед і не вертається?”, “Що горить без полум’я?”, “Що сходить без насіння?” (*Сонце*), “Що у світі найбагатше?” (*Земля*), “Хто співає, свище й плаче, а ніхто його не баче?” (*Вітер*). Проте частіше запитання загадки виступає не у формі питального, а розповідного речення: “Без топора, без пили, а будує він мости” (*Мороз*), “Чорне сукно лізе в вікно” (*Ніч*), “Мовчить, а сто дурнів навчить” (*Книжка*), “Завжди їсть, а сита ніколи не буває” (*Піч*), “Чотири чотирнички, п’ятий Макарчик” (*Пальці*). Загадування і відгадування загадок – одна з форм народних розваг, засіб тренування розуму, пам’яті та кмітливості.

Образним художнім мисленням позначені різні словесні формули привітання, прощання, побажання, благословення, запросин, що є неодмінними компонентами побуту, взаємин, спілкування звичаїв і обрядів народу, показують його морально-етичні устої й рівень духовності.

ПОБУТУВАННЯ І РОЗВИТОК ФОЛЬКЛОРУ В НАШ ЧАС

Від давнини до сучасності український фольклор пройшов складний багатівіковий шлях розвитку. Залежно від історичної долі народу в різні епохи, суспільних і політичних процесів, культурних впливів, зв’язків із фольклором інших народів народжувалися нові твори, зазнавали змін, збагачувалися новими темами, сюжетами, мотивами, образами або ставали пережитками і забувалися попередні набутки усної народної словесності. Однак у народній пам’яті стійко зберігалися й оберігалися найцінніші надбання фольклору, все те, що було зв’язане з життям, знаковими подіями історичного буття обрядовими і звичаєвими традиціями. Їх передавали від покоління до покоління, були важливим чинником єдності народу та показником етнічної особливості, самобутності. У різних місцевостях етнічної території України не однаковою мірою поширювалися і збереглися ті чи інші види фольклору. На західноукраїнських землях і Поліссі особливо добре збереглися обрядові, баладні народні пісні, у Карпатах і Закарпатті – казки і легенди. Зате на Наддніпрянщині найбуйніше розвинулася і

найкраще збереглася історична, зокрема козацька пісня, а на Лівобережній Україні – дума. Карпати і Прикарпаття – основний терен творення і поширення коломийок, тут переважно виникали і побутували опришківські пісні, легенди, перекази.

Проте, не зважаючи на певні регіональні особливості фольклорної традиції, на багатовікове політичне розчленування України іноземними загарбниками, усна словесність українського народу здавен розвивалася на спільній загальнонаціональній основі. Головними чинниками цієї спільності є мовна і загальнокультурна єдність українського народу, його етнонаціональна ментальність. Спільність фольклорної традиції, живий обмін її досягненнями між різними регіонами у системі органічного загальнонаціонального культурного кровообігу посилюється в процесі активізації визвольних змагань і консолідації українського народу. Це добре простежується в новітню добу, коли кращі фольклорні твори особливо інтенсивно переступають локальні межі свого виникнення та первісного побутування і стають надбанням ширшого етнокультурного простору та всього народу.

Але новочасна доба внесла і вносить у фольклорний процес великі зміни. Загальне поширення письменності, підвищення освітнього рівня і “рухливість” населення, преса, радіо, телебачення, кіно, інтернет, вплив книжки, різних видів професійної культури, художньої самодіяльності, масової популярної культури істотно позначилися і на специфіці побутування й функціонування фольклору, і на його творенні. Дуже негативно вплинула на фольклорну ситуацію в Україні у ХХ столітті деспотична політика більшовицького тоталітаризму. Насильне ломання соціальних устоїв життя, традицій сімейного і громадського побуту, масові репресії, курс на русифікацію, викорінення старих і насадження штучних т. зв. соціалістичних звичаїв і обрядів, табу на багато фольклорних явищ, переслідування носіїв народнопоетичних надбань і культивування “угодних для режиму” псевдофольклорних новотворів деструктивно діяли на всі аспекти побутування, поширення і функціонування усної народної словесності, принижували її роль і престиж, деформували і в багатьох моментах переривали природний процес міжпоколінної передачі фольклорної традиції.

І все-таки фольклорне життя не припинилося. Різними способами, часто і таємно, підпільно співали чи розповідали твори з традиційного

народного репертуару, а також створювали нові, що відгукувалися на насущні питання життя, виражали народні переживання, думки, настрої. Серед них чимало таких, що критично і негативно трактували “соціалістичні перетворення” у місті та селі. Це, зокрема, численні частівки, коломийки, анекдоти, приказки, як ось: “Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні”. За їх поширення влада суворо карала.

В умовах поневолення Західної України панською Польщею народ створював і поширював численні пісні революційного підпілля. Активно відгукнулася народна муза на лихоліття боротьби з окупантами різних мастей. У ту пору з’явилося багато пісень, народних переказів, оповідань, що викривали злочини загарбників, прославляли нескореність народу, героїзм його захисників. Виникали і поширювалися різні фольклорні твори про Закарпатську Україну, боротьбу Української Повстанської Армії проти німецько-фашистських, московських, польських, румунських окупантів. Вони побутували підпільно, здебільшого на західноукраїнських землях, а також поширювалися і на інших теренах України. Ці новотвори потребують наполегливої праці над їх збиранням і дослідженням.

Український фольклор також живе, поширюється і твориться в середовищах українців за межами батьківщини, в діаспорі – Північній Америці, Канаді, Аргентині, Бразилії, Австралії, у європейських країнах. Творчість українців діаспори – складова частина загальноукраїнського національного фольклорного масиву. Вже сьогодні наявна потреба зайнятися фіксацією і вивченням усної словесності сучасних українських заробітчан за межами рідного краю.

Народне поетичне слово по-своєму реагує на все, що діється в житті, дає оцінку подіям, явищам і особам – нерідко відмінну від їх офіційного трактування. Це спостерігаємо і тепер, коли могутніми імпульсами національно-державного відродження українською народом, його труднощами, проблемами і суперечностями інтенсифікувалося і фольклорне життя. Воно виражене і в посиленому поверненні до діючого репертуару, оживленні, оновленні багатьох творів традиційного фольклору, зокрема обрядового і пов’язаного з національно-визвольною боротьбою українського народу, в утворенні нових пісень, оповідань, анекдотів, інших видів усної народної словесності. Головною темою сьогодення у народній творчості стала

тема побудови вільної і незалежної, демократичної і сутнісно європейської Української держави, з якою пов'язані найсокровенніші сподівання і мрії народу про утвердження добра, свободи, людяності та справедливості.

МУЗИЧНИЙ ФОЛЬКЛОР

Український музичний фольклор – це сукупність відтворюваних голосом або на музичних інструментах мелодій чи інших звукових комплексів, які утримуються в пам'яті їхніх носіїв – українського народу – і з давніх часів живлять усну традицію через їх передавання від покоління до покоління. Дослідженням традиційної народної музики займається етномузикологія (музична фольклористика).

Музичний фольклор – невід'ємна складова частина музичної культури загалом, навіть і ширше – всіх культурних та духовних надбань народу. Музична культура усної традиції за походженням поділяється на *питому* (що витворена і побутує у відповідному народному середовищі чи органічно собі присвоєна) та *напливову* (запозичену народним середовищем від інших культур – вітчизняної писемної чи іноетнічної усної та писемної).

Як і в музичній культурі писемної традиції (тобто в академічній музиці), серед виконавців музичного фольклору вирізняють, зокрема, професіоналів та аматорів. На відміну від народних виконавців-аматорів, що беруть участь у музикуванні лише з певної нагоди, кобзарі, лірники та інші інструменталісти-професіонали (капелісти – учасники народних інструментальних ансамблів), для яких музика була здебільшого основним родом заняття та джерелом заробітку, об'єднувалися в територіальні організації – братії (цехи), що керувалися власним статутом і захищали професійні інтереси їх членів. Також у цехах за плату (здебільшого натуральну – продуктами, рідше – грошми) навчали музичному ремеслу. Саме ці ознаки разом із виконавською майстерністю й засвідчують професіоналізм цих верств народних музикантів. Серед народних виконавців є й так звані напівпрофесіонали, наприклад, спеціально запрошені весільні свашки або навіть голосільниці (“плачки”), для яких плата за участь у відповідних обрядах (на весіллі чи похоронах) була лише додатковим заробітком.

Залежно від використовуваних засобів музикування (голос, музичний інструмент) виділяють три складові української традиційної музики: **вокальна** (мелодії відтворюються лише голосом), **інструментальна** (для музикування використовують один або кілька музичних інструментів), **вокально-інструментальна** (під час музикування задіюють як голос, так і музичні інструменти). Останню зазвичай не виокремлюють, а розглядають поряд із вокальною або інструментальною музикою: скажімо, весільні ладкання, колядки, щедрівки, риндзівки тощо в інструментальному супроводі здебільшого скрипки, рідше – інструментальних капел (ансамблів); інші вокально-інструментальні композиції – думи, псалми, історичні та моралізаторські, жартівливі й танцювальні пісні, які виконували народні співці-професіонали – кобзарі та лірники.

Зрештою, такий поділ певною мірою умовний, оскільки народномузичну культуру усної традиції необхідно розглядати як явище синкретичне, де в процесі музикування засоби впродовж незначного часу часто-густо змінюються (вилучаються чи задіюються). Так, до співочого гурту в будь-який момент може долучитися супровід інструменталістів. Окрім того, важливу роль виконують й інші елементи – міміка, жест, рух, слово тощо.

Безперечно, вокальна народномузична творчість передовсім тісно пов'язана зі словом. Кожен із жанрових циклів чи групи циклів народних пісень (трудоий, зимовий, весняний, літній, народинний, весільний, похоронний чи звичайний) вирізняється характерними *типовими пісенними формами*, які здебільшого не повторюються в інших циклах, за винятком хіба жнивних і пастуших ладкань, ідентичних із весільними, або ж подібних структурно весільних і купальських чи весняних пісень, а також колядок. Для означення типової пісенної форми (*пісенного типу*) задіюються насамперед такі формальні прикмети, як структура вірша, музично-ритмічна й мелодична форми, що й вирізняють відмінні типи. Майже у кожному жанровому циклі налічується обмежена кількість пісенних типів та їх різновидів.

За способом виконання в українській народновокальній творчості вирізняються основні музичні жанри: **епічні** мелодії, які виконують у мелодекламаційній (співомовній) або ж у рубатній (вільній) манері; **ліричні** – у кантиленному (співному) характері; **драматичні** – танкові

й споріднені з ними жартівливі пісні; а також два проміжні – *ліро-епічні* та *ліро-драматичні*.

За віковим і статевим складом розрізняють *жіночі, чоловічі, дівочі, парубочі, дитячі* та *мішані* (передовсім – жіночо-чоловічі, рідше – дівочо-парубочі) співочі гурти. Безумовно, ці ознаки істотно впливають і на тембральне забарвлення мелодій, співаних тим чи іншим гуртом, а отже, манера виконання кожного співочого гурту насамперед залежить від індивідуального стилю (манери) окремих співаків, котрі входять до його складу. Окрім того, різні співочі гурти мають зазвичай і відмінний склад репертуару. Скажімо, весільні пісні (ладкання) не характерні для репертуару чоловіків, їх виконують жіночі гурти. Співочі гурти здебільшого налічують 3–8 виконавців, зрідка – до 12 і більше осіб. Причому під час виконання деяких вокальних народномузичних творів (зокрема, весільних ладкань у низці сіл на Бойківщині чи багатьох ігрових діалогічних гаївок) співаки нерідко діляться на два гурти, що співають поперемінно – *антифонний спів*. Для народновокальної музики притаманне також і поєднання соліста (одного виконавця) чи дуету (двох виконавців) і хору (гурту). До того ж гурт, що відспіває, не завжди вступає аж після закінчення звучання попередньої, а починає співати раніше – наприкінці заключної фрази. Подібний характер виконання мають і переспіви (жарти-дотинки) весільних свашок молоді та молодого. Елементи антифонного співу подибуємо й у колядках, де кожен строфу зачинає співати “береза” (заспівувач), а гурт лише підхоплює рефрен або приспів. В українській народновокальній музиці для гуртового виконавства притаманні й спів в *унісон* (одноголосся), і *багатоголосся*.

В українському багатоголоссі вирізняють такі типи: *гетерофонія*, що виникає завдяки нерегулярному розщепленню унісону, даючи випадкові співзвуччя, октавному дублюванню мелодії (здебільшого фальцетом) чи при виконанні наспіву на тлі повторюваного на одній висоті або витриманого звука; *підголосково-поліфонічне багатоголосся*, що ґрунтується на розмежуванні рівноправних голосів на нижні, які іноді можуть епізодично розділятися ще на дві партії, і верхній (зазвичай, один жіночий голос – “горак”, “виводчик”), що нерідко вирізняється значною ритміко-мелодичною свободою; *гомophonно-гармонічне багатоголосся*, в якому головний верхній голос

(мелодія), а решта доповнюючих голосів витворюють акордову фактуру, оперту на функціональну логіку, причому всі голоси можуть сходитися в унісон чи розділятися на кілька партій.

Сфера дитячої народномузичної творчості надзвичайно обширна й різноманітна. Насамперед традиційна як вокальна, так і інструментальна культура самих дітей, де значне місце посідають *вільні ігрові жанри дитячих забав*, що переважно віддзеркалюють їхнє ставлення до природи та її розуміння способом звуконаслідування. Однак імітація голосу тварин чи птахів дітьми має вже лише ігрову функцію, а не використовується з метою заманювання, як у дорослих під час полювання. Діти мають і *свою музику до обрядових дійств*, які в дещо видозміненому вигляді перейшли до них від дорослих. Колядування “пастушків” супроводжується вже не грою скрипки, а лише здебільшого аритмічним перебиранням дзвіночків або шелегіндів. Діти засвоюють і спеціальний *навчальний репертуар традиційної інструментальної музики*, який пропонують їм учителі, батьки чи навіть старші діти. Традиційне музикування дорослих для дітей становлять пісенні й інструментальні епізоди до казок і бувальщин та різнопланові програмні музичні картинки, що мають розважальну і навіть магічну функцію в процесі виховання дітей.

Українська традиційна інструментальна музика охоплює різні жанрові сфери. Ще здавна музичні інструменти застосовували як знаряддя *звукотворення при спілкуванні людини з природою*. Так, мисливці послуговувалися спеціальними *кличними (манковими) звуковими комплексами*, якими імітували акустичну (звукову) комунікацію між тваринами, заманюючи їх таким способом у пастку чи засідку. Беручи до уваги умовно-рефлекторну реакцію тварин на знайомі темброво-ритмічні звороти, пастухи використовують сигнальні звукові комплекси, що мають передовсім спрямовальну функцію (управління тваринами). Ці сигнали (як і переливання дзвіночків, які пастухи чіпляють на шию худобі для орієнтації у визначенні її місцезнаходження) мають ще й інше призначення: у такий спосіб відлякують диких звірів.

Вагому частку в традиційній інструментальній музиці посідає інша жанрова сфера, головна роль якої – *музична комунікація між людьми в процесі праці й обряду*. Сюди насамперед належать *трудові й*

обрядові сигнали-знаки, серед яких: **сигнали-оголошення** нічних сторожів (наприклад, “все спокійно!” чи “гвалт! небезпека”), які подають за допомогою наперед зумовлених ритмізованих ударів найтиповішим для них інструментом – калаталом, мисливців (на початок полювання, гін звіра, закінчення полювання тощо), пастухів (повідомлення про небезпеку для стада худоби – близькість дикого звіра), торговців, котрі розносили чи розвозили по селах і містах різний крам (для привернення уваги потенційних покупців); **сигнали-проголошення** фази трудового дня (ранок, схід сонця, полудень, захід сонця, ніч) як заклику до відповідної трудовому режимові дії (вигону худоби зі стайні на пасовисько, ведення її до водопою), пори року (початок року, прихід весни тощо); **церемонійні проголошення** найважливіших етапів обряду чи ритуалу (як ось початку й основних фаз ходи колядників).

Окрему сферу становить інструментальна (а також вокально-інструментальна) музика **до ритуальних дійств**: весняних та осінніх обрядових процесій, весільного й інших обрядів.

До найоб’ємнішої належить **сфера інструментальної музики для розваги** – слухання та власного задоволення (сюди ж примикає і низка вокально-інструментальних композицій). Це насамперед **жанри, що охоплюють широке коло пісенного й речитативного звукового матеріалу** (чабанські жалі, думи, лірницькі псалми тощо), а також **жанри, які вже втратили первинну функцію** (ритуально-обрядову, комунікативну, манкову або іншу), хоча й ґрунтуються на їх ритмо-інтонаційному складі (скажімо, інструментальні композиції, в яких голос тварин чи птахів імітують не з метою полювання на них, а задля підсилення моменту зображальності в музичних розповідях про їхні повадки). До цієї ж сфери належить і **похідна й танцювальна музика**: марші та сюжетні (“Аркан”, “Торлиця”, “Гречка”, “Лісоруби”, “Косарі”, “Чабан”, “Швець” та ін.) і побутові (“Гопак”, “Гуцулка”, “Вальс”, “Козачок”, “Коломийка”, “Полька”, “Фокстрот”, “Штаєр” тощо) танці. Ще однією складовою цієї жанрової сфери є **ліро-епічна інструментальна музика**. Вона втілюється й у вільних композиціях із узагальненою образністю, та у творах із детальною програмністю, що передбачає послідовну зміну зображувальних подій виголошеної перед початком музикування легенди чи бувальщини (музична розповідь про

те, як чабан спершу загубив, а потім знайшов вівці), або ж із програмною ідеєю, які супроводжуються лише загальною назвою (наприклад, “Коли Довбуш ходив по дрова”).

Осібнo виділяється інструментальна музика, що виконується під час праці, обряду або розваг, але функційно не є повністю трудовою чи обрядовою. Вона виражає лише ліричні рефлексії виконавця на певне дійство чи явище, а не виступає обов’язковою складовою ритуалу, хоча й має строго регламентований час її виконання (саме навесні, тільки на весіллі й у відповідний момент). Тому цей пласт інструментальної музики й визначається як *приурочена лірика*. Сюди належать, зокрема, гуцульські полонинки й інші чабанські награвання, весняні ліричні мелодії, виконувані на телинках, вербових або керамічних свистунах, низка скрипкових мелодій здебільшого коломийкової чи козачкової структури, які грають на весіллі, тощо.

Інструментарій (сукупність музичних інструментів), яким український народ послуговується під час музикування, – надзвичайно багатий і різноманітний: від простих (найпримітивніших) інструментів, часто дарованих самою природою (камінь, шматок дерева чи листок, очеретяна тростина, роги барана, вола або оленя тощо), до складних за конструкцією (скрипка, дуда, цимбали та ін.). За джерелом звуку вирізняють такі групи: *ідіофони* – самозвучні інструменти – звук виникає внаслідок коливання власного тіла від удару (наприклад, калатало, клепачки, клепало, різні дзвіночки, дзвони, дримба тощо); *мембранофони*, в яких джерелом звуку є перетинки (здебільшого зі шкіри), що натягують на металевий (рідше – дерев’яний) обруч із одного чи по обидва боки (наприклад, барабан, бубон, решітко); *хордофони*, де звук утворюється завдяки коливанню струни чи її частин (скрипка, бас, басоля, цимбали, кобза та інші струнно-щипкові й струнно-смичкові інструменти); *аерофони*, звучання яких зумовлене коливанням повітряного стовпа (трембіта, ріг, фрілка, флоєрка, гайда, сопілка, інші духові інструменти).

Інструментальній музиці, як і вокальній, притаманне як одноосібне (сольне), так і гуртове (ансамблеве) виконання. Інструментальні ансамблі (капели, троїста музика) налічують здебільшого від двох до п’яти виконавців і навіть більше (головно в народних духових ансамблях-оркестрах). Найпоширеніші такі традиційні склади: скрипка,

цимбали, басоля (Буковина, Закарпаття, Поділля); скрипка, басоля, бубон (Полтавщина); скрипка, флоєрка, цимбали, бубон (Гуцульщина та Покуття); дві скрипки, бас, решітко (Бойківщина). Часто подибуються видозмінені ансамблі, в яких використовуються побутові загальноєвропейські інструменти: скрипка, гармошка, бубон (Волинь, Підляшшя, Східна Україна); скрипка, гітара, сопілка (Закарпаття); скрипка, мандоліна, гітара (Полісся); скрипка, баян чи акордеон, цимбали, бубон (Західне Поділля); скрипка, флоєрка, труба, цимбали, бубон (Гуцульщина). На теренах України, зокрема на Східному Поділлі, у багатьох селах з'явилися на початку ХХ ст. народні духові оркестри, що перейшли в народне середовище із військового побуту. До їхнього складу переважно входила група саксгорнів (мідних духових інструментів): дві-три труби, один-два альти, один-два тенори, баритон, бас-гелікон in Es (рідше – in B) і барабан із тарілками й іноді – тромбон. Подекуди ці оркестри навіть перейняли на себе функцію обслуговування різних обрядових дійств (весілля, хрестин, похоронів та ін.), яку зазвичай виконувала “троїста музика”, що була поступово витіснена тут з народного побуту внаслідок переслідувань і жорстоких утисків радянської влади. Під впливом румунської традиційної музичної культури народні духові ансамблі сформувалися й на Буковині, де в багатьох селах побутують дотепер.

Таке розмаїття жанрів традиційної музичної культури, їх поширення, взаємодія різних народномузичних форм, типів і стилів, безперечно, не може однаковою мірою побутувати на всій обширній території українських етнографічних земель. Найбільшу єдність спостерігаємо в обрядових жанрах, які завжди перебували ніби під охороною самого обряду, що певною мірою перешкождало проникненню в традиційну культуру чужинних елементів. Інші ж жанри вирізняються більшою диференціацією, зумовленою передусім впливами сусідніх народів. На Східній Україні в народномузичній творчості українців помітний взаємозв'язок із російською протяжною піснею підголосково-поліфонічного складу; на Буковині, Гуцульщині та Закарпатті (зокрема, в інструментальній музиці) – із румунською традиційною культурою, яку привнесли сюди мандрівні цигани-музиканти; на чималій території західного регіону – із мелодіями польських, словацьких і навіть угорських пісень. Проте український музичний фольклор загалом вирізняється надзвичайною самобутністю й оригінальністю.

Спостерігаємо певну відмінність у репертуарі на різних етнографічних теренах української території. Наголошуючи на цьому, Філарет Колесса констатував існування музичних діалектів, які подекуди збігаються з мовними. Етномузикологічні ж дослідження другої половини ХХ ст. засвідчують, що музичні діалекти значно консервативніші від мовних і виступають радше як локальні народномузичні стилі, що становлять цілісну історико-етнографічну культуру. Тому узгодження історико-етнографічних і музично-стильових поділів набагато вірогідніше, аніж збіг мовних і музичних діалектів.

Український музичний фольклор, зрештою, як і словесний, пройшовши через різні соціокультурні стадії поступу суспільства, що поряд з іншими об'єктивними причинами безпосередньо впливають на його розвиток, збереження або відмирання, живе й активно функціонує, витворюється й у наш час.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Грушевський М. С. Історія української літератури. В 6 т., 9 кн. Київ: Либідь, 1993. Т. 1. 391 с.; 1994. Т. 4. Кн. 1. 336 с.; Кн. 2. 320 с.

Дем'ян Г. Українські повстанські пісні 1940–2000-х років. Львів: Галицька видавнича спілка; К.: Українська видавнича спілка, 2003. 582 с.

Іваницький А. Українська народна музична творчість: посібник для вищих та середніх навчальних закладів. К.: Музична Україна, 1990. 336 с.

Колесса Ф. Українська усна словесність. Львів, 1938. 643 с.

Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність: посібн. для студентів вищих навчальних закладів. Львів, 2000. 614 с.

Кирчів Р. Двадцять століття в українському фольклорі. Львів: ІН НАН України, 2010. 535 с.

Кирчів Р. Із фольклорних регіонів України: нариси й статті. Львів: ІН НАН України, 2002. 351 с.

Кузьменко О. Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність. Львів: ІН НАН України, 2009. 295 с.

Мацієвський І. Жанрові угруповання української традиційної інструментальної музики. Львів, 2000. 26 с.

Українська фольклористика: словник-довідник / укладання та заг. ред М. Чернопиского. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. 447 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Основні ознаки фольклору.
2. Основні групи календарних обрядових пісень.
3. Сімейний обрядовий фольклор.
4. Необрядові пісні у традиційній культурі українців (думи, балади та історичні пісні).
5. Три групи народних казок.
6. Порівняльна характеристика легенд та переказів.
7. Афоризми (прислів'я, приказки, загадки та ін.).
8. Сучасні тенденції побутування та розвитку фольклору.
9. Музичний фольклор.

Розділ XXII
ІНШІ КОРИННІ ЕТНОСИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Офіційні документи ООН та ЮНЕСКО розрізняють “малочисельні” та “корінні” народи. Межа між цими категоріями часто є нечіткою, а їхній правовий статус у міжнародному законодавстві прописаний недостатньо. Тож кожна цивілізована держава зобов’язана приймати законодавство та цілі програми для охорони та розвитку нацменшин, визнавати за ними автономні та інші права, спрямовані на їхній національно-культурний розвиток.

Захист національних меншин – одна з найактуальніших проблем сучасності. Від її розв’язання залежить становище в різних регіонах світу, а багато в чому і сам хід історичного розвитку багатьох строкатих в національному відношенні частин земної кулі. Роль і значення цього питання у справі забезпечення прав людини, підтримання миру і стабільності з кожним роком зростають, в чому переконують події останніх років у різних державах Європи та Азії (Франції, Німеччині, Туреччині, Іраці, Сирії та ін.). Часто третя сторона використовує національне питання для дестабілізації ситуації в регіоні, як це, для прикладу, Росія зробила в Грузії у 2008 р. та в Україні в 2014 р.

Широко відомим є принцип, що у захисті прав національних меншин неприпустимі ні вибірковий підхід, ні подвійні стандарти, проте на практиці дуже часто все виглядає зовсім по-іншому. Порушення прав національних меншин і зневага до них нерідко викликають серйозні ускладнення, а деколи і призводять до трагічних наслідків, які докорінно змінюють долі цілих народів та держав.

Тісний зв’язок із становищем національних меншин має проблематика, що пов’язана із міграційними процесами. Важливим моментом, які досліджують сучасні вчені, є також комплексний аналіз чинників, що підштовхують тих чи інших індивідів та груп до переміщення на територію інших країн або в межах їхньої території; мети, яку вони прагнуть досягти; інтеграційної політики уряду країн-реципієнтів; процесів та наслідків цієї політики; міжособистісних та міжгрупових відносин окремих категорій населення; ставлення автохтонного населення до значного збільшення міграційної

активності, культурних змін і наявних конфліктних ситуацій, що виникають на ґрунті широко пропагованої з 1960-х років в багатьох країнах Західної Європи та Північної Америки політики мультикультурності.

Мультикультуралізм – мирне співіснування різних культур та етносів у рамках одного суспільства. Цей феномен почав відображатися як у культурному, так і у політичному житті Європи та Північної Америки з 60-х років ХХ ст. Дійсне прийняття різноманітності змушує сучасне суспільство відмовлятися від будь-яких проявів нетерпимості та прагнути до цивілізованого вирішення конфліктних ситуацій, тобто йти до взаєморозуміння та поваги стосовно інших етнічних, релігійних, культурних, соціальних груп.

Проте попри зовнішню привабливість цієї теорії, досвід європейських країн показав, що політика мультикультурності не працює на практиці. Враховуючи демографічну кризу в Європі початку ХХІ ст., саме іммігранти мали б забезпечити приплив нової робочої сили. Але не всі вони хочуть приймати культуру та звичаї нової країни, навіть не вчать мову. Україну можна вважати найпоказовішим прикладом хибності мультикультурного співіснування, позаяк найчисельніша нацменшина (російська), використовуючи своє кількавікове привілейоване становище, постійно прагне нав'язувати українцям свою позицію, російську мову та культуру, ментальність, маніпулює та перекручує історію, намагається русифікувати телевізійний простір, друковані засоби інформації, агітує Україну до вступу в свої організації тощо. Тож можемо однозначно ствердити, що ідея мультикультуралізму як соціокультурного феномену має право на життя. Проте справжній рівноправний мультикультуралізм побудувати дуже складно. Найкращим прикладом є Канада, де українська національна меншина відіграє важливу роль в діяльності відповідного механізму. Проте в інших випадках він працює дуже погано, позаяк часто більш агресивна культура меншості всілякими способами прагне нав'язати свої погляди більшості.

В Україні як колись, так і на початку ХХІ ст., можна зустріти багато регіональних та локальних комплексів традиційної культури різних етносів, виникнення та трансформації яких зумовлені у кожному конкретному випадку історією, традиціями, звичаями і способами

життя відповідних груп населення. Культурні цінності окремих етнічних груп, незважаючи на нівелювальні впливи масової культури, все ще істотно різняться. Збереглася власна культура і національна свідомість інших корінних етносів (кримських татар, кримчаків, караїмів) та численних нацменшин, їхні оригінальні звичаї та самобутні традиції, фольклор, народне мистецтво, що роблять вплив і на українську національну культуру. Захист та збереження самобутності національних меншин, їхнього культурного багатоманіття – важлива умова демократичних перетворень, єдності й консолідації, розвитку соціально-культурних процесів у незалежній Україні.

На жаль, українська державна влада за перші 23 роки незалежності так і не змогла вирішити проблему міжнаціональних відносин у багатьох регіонах України, насамперед корінного кримськотатарського народу в Криму. На жаль, зазвичай кроки офіційних властей були не дуже активними та послідовними.

За даними Всеукраїнського перепису 2001 р., в Україні проживало 48 млн 487 тис. осіб. Окрім багатомільйонних українців (37 млн 541,7 тис.; 77,8%) і росіян (8 млн 334 тис.; 17,3%), близько 5%, припадало на представників неукраїнських корінних етносів та інші національні меншини. Серед останніх були представники ще 9 національностей чисельністю від 275,8 тис. (білоруси) до 100 тис. чол. (вірмени). Крім названих це молдавани (258,6 тис.), кримські татари (248,2 тис.), болгары (204,6 тис.), угорці (156,6 тис.), румуни (151 тис.), поляки (144,1 тис.), євреї (103,6 тис.) та ще 7 національностей чисельністю менше 100 тис., але більше 30 тис.: греки (91,5 тис.), татари (73,3 тис.), цигани (47,6 тис.), азербайджанці (45,2 тис.), грузини (34,2 тис.), німці (33,3 тис.), гагаузи (31,9 тис.). В Україні проживають також мордва, чуваші, чехи, словаки, литовці, узбеки, казахи та представники інших національностей. Батьківщина походження більшості неукраїнських національностей – за межами України. Така мозаїка представників нацменшин, з одного боку, зумовлює своєрідні процеси міжнаціональних, міжетнічних взаємин, а також існування такого феномена ХХ ст., як “конгломеративна культура”, а з іншого боку, є предметом постійних спекуляцій антиукраїнських політичних сил та організацій в середині нашої держави та поза нею.

За 14 років що минули від останнього перепису населення (новий планували провести у 2013 р., але цей задум залишився

нереалізованим) кількість, етнічний склад та розміщення населення України зазнали суттєвих змін. Найбільше тут позначилась збройна агресія Росії, в результаті якої на тимчасово окупованих територіях Криму, Луганської та Донецької областей залишилося відповідно більше 3 млн осіб, а ще близько 1.5 млн опинилися у статусі внутрішніх переселенців, ще кількості тисяч емігрувало за кордон.

Цікаво простежити, як змінювався національний склад населення України упродовж останніх ста років. За переписом 1926 р., в УСРР (без Криму) проживало бл. 6 млн. осіб – представників інших національностей, що становило 20,6 % від всього населення. Тодішня Конституція республіки (1929 р.) гарантувала їм рівні з українцями права і затверджувала безумовну рівність усіх мов.

У 1924 р. ВУЦВК створив спеціальний орган – Комісію у справах національних меншин для закріплення мирного співжиття і співпраці всіх національностей України. На місцях вона мала свої органи – бюро національних меншин. Народний комісаріат внутрішніх справ створив відділ у справах національних меншин для нагляду за діяльністю різних національно-суспільних, релігійних, спортивних, філантропічних та інших організацій. Відділ визначав рекомендації стосовно реєстрації статутів таких організацій, скликання з'їздів, видання їх періодики та ін.

Комісія у справах національних меншин проводила роботу, спрямовану на утворення національних адміністративних одиниць. В УСРР 1931 р. налічувалося 25 національних районів і кількості національних сільрад, працювали національні школи, в яких рідною мовою навчалося близько 843 тис. дітей. Створювалися певні умови для забезпечення економічних потреб усіх національностей України.

Проте в середині 1930-х років ці позитивні процеси у сфері міжнаціональних взаємин були безпідставно перервані та засуджені. Репресії проти національних кадрів під прикриттям боротьби з “буржуазним націоналізмом” призвели до тяжких втрат і трагедій цілих народів. В Україні культивувалися безпрецедентні, людиноненависницькі “теорії” про “перманентні націоналістичні ухили” з постійним пошуком ворогів народу. Природні почуття любові до своєї нації, народу, республіки зденационалізованим чиновництвом, партократією кваліфікувалися як націоналізм, який буцімто загрожує інтернаціональним завоюванням, соціалізму тощо. Це лише

накопичувало національну образу, підозріння і недовір'я. В той же час влада формально продовжувала декларувати рівні права і свободи всіх національностей.

В процесі насадження цих теорій були знищені всі національно-культурні заклади та національні школи всіх національних меншин, окрім російської. Тому перспективи створення полікультурного суспільства в Україні ще в 1930-х роках звели нанівець. Деформації, злочинна сваволя у національному питанні призвели до гострих проблем у міжнаціональних відносинах, нехтування і недооцінки реальних суспільних процесів у національній сфері, неврахування їх у політиці.

Ці ж тенденції з періодами особливого зростання утисків представників окремих етнічних груп були характерні й для 1940–1980-х років. Водночас загальною була тенденція до тотальної русифікації значної частини не лише національних меншин, а й усіх корінних етносів. Одним із елементів цієї політики було те, що до кінця 1980-х років в Україні існувала парадоксальна ситуація: знаючи чисельність її населення, не можна було визначити, скільки формально суверенна держава (член ООН) має громадян, адже у переписних листах не передбачалося записів про республіканське громадянство. Не підтверджував республіканське громадянство і паспорт, де називалося лише союзне громадянство. Адміністративна зневага союзних властей зводила нанівець поняття республіканського громадянства.

“Декларація про державний суверенітет України”, прийнята 16 липня 1990 р., проголосила права вільного національно-культурного розвитку всім національностям, що проживають в Україні.

Подальшу розробку законодавства стосовно національних меншин проводили уже в незалежній Україні. На початку 1990-х років законодавчо закріпили, що невід'ємним атрибутом державності й суверенітету є громадянство. Набуваючи громадянство, кожен, хто проживає на території країни, отримує змогу повною мірою користуватися її правами і свободами, виконувати відповідні обов'язки перед суспільством і державою.

Закони нашої держави гарантують право всіх жителів країни користуватися своєю національною або будь-якою іншою мовою. Статус та права національних меншин найповніше визначені у законі

“Про національні меншини в Україні” (1992 р.), проте чимало його положень викликають зауваження збоку фахівців.

Основним правовим документом у сфері етнонаціональної політики нашої держави є Закон України “Про національні меншини в Україні”, який розвиває положення Декларації прав національностей України (ухвалена 1 листопада 1991 р.), і засвідчує намір держави узгоджувати своє правове поле з міжнародними зобов’язаннями щодо національних меншин.

Конституція України, яка набула чинності 28 червня 1996 р., в 11 статті визначила: “державою сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України”.

З питань забезпечення прав національних меншин Україна тісно співпрацює з низкою міжнародних організацій – ООН, ОБСЄ, Парламентської Асамблеї Ради Європи та ін. 9 грудня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала “Рамкову конвенцію про захист національних меншин”.

Верховна Рада України 15 травня 2003 р. ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин. Створено раду національних товариств, покликаних дбати про задоволення культурно-освітніх запитів національних груп. При НАН України діє Центр дослідження міжнаціональних відносин.

Система законодавчих актів держави насамперед забезпечує визнання поліетнічного характеру українського суспільства, підтверджує право всіх його членів на збереження та популяризацію їхньої культурної спадщини, гарантує повагу й рівноправну участь осіб, які належать до національних меншин, у всіх сферах життя та допомагає їм в усуненні будь-яких перешкод на цьому шляху, підтримує атмосферу взаєморозуміння і взаємодії між усіма етнічними компонентами країни, а також визнає право осіб, які були незаконно депортовані за національною ознакою за межі України; допомагає їхньому поверненню та інтеграції в українське суспільство.

На жаль, певним дестабілізуючим фактором в українському суспільстві став прийнятий у 2012 р., тобто в роки панування режиму Віктора Януковича, із грубими порушеннями процедури законодавчого

схвалення антиукраїнський за духом закон “Про засади державної мовної політики”, що об’єктивно покликаний стимулювати російщення не лише національних меншин, але й етнічних українців в Україні.

В умовах становлення української державності Міністерство культури і Національна академія наук створили концепцію розвитку української культури і культурно-освітніх програм для національних груп. Розпочалося вивчення курсів історії, географії, народознавства України як самостійних у середніх школах і середніх спеціальних навчальних закладах, профтехучилищах. Розширилася сфера використання національних мов. Вивчення різних мов на початку 1990-х років розгорнулося на 711 факультативах для тих національностей, котрі не мали своїх шкіл. Були випущені кримськотатарський, російський, болгаро-український, чесько-український словники. Близько 35 тис. людей різних національностей були залучені до 2 тис. фольклорно-етнографічних колективів.

Станом на 2006 р. Для забезпечення прав національних меншин в Україні у сфері освіти, окрім 1935 шкіл із російською мовою навчання, діяли 98 з румунською, 68 з угорською, 9 з молдавською, 11 з кримськотатарською, 3 з польською мовами викладання. Російською мовою навчалися 1737,2 тис. учнів, румунською – 28,5 тис., угорською – 20,9 тис., молдавською – 7 тис., кримськотатарською – 5,4 тис., польською – 1,2 тис. Поряд із цим у 2344 школах викладання здійснюється двома або більше мовами.

У середині 1990-х років в Україні налічувалося 300 громадських об’єднань представників 38 етносів. Нині в Україні діють всеукраїнські російське, болгарське, польське, тюркське, єврейське, німецьке, угорське, чеське та інші, а також обласні, міські, районні національно-культурні та релігійні товариства, всього понад 40 корінних етносів та національних меншин. У 2001 р. створено Раду національних товариств України.

Докорінні зміни в соціальній сфері, що розгорнулися у другій половині 1980-х років та після відновлення незалежності України, сприяють культурній співпраці, зближенню людей і поглибленню взаємоповаги, взаємозв’язків на основі національного відродження України, боротьби за національний суверенітет, політичну й економічну незалежність. Потужним дезінтегруючим чинником у цьому процесі

є багаторічна антиукраїнська пропаганда російських спецслужб, мас-медіа, політичних партій та громадських організацій, які працювали за гроші Кремля та курувалися російськими спецслужбами. Ще більшою загрозою міжетнічним стосункам в Україні та збереженню державного суверенітету та територіальної цінності в нашої держави стала збройна агресія північно-східного сусіда, яка розпочалася 22 лютого 2014 р. із окупації Криму. Важливими інструментами ведення гібридної війни стали маніпулювання національним питанням, використання різного роду псевдонаукових конструкцій та теорій про Новоросію і “руській мір”. Тож особливо зараз проблема комплексного дослідження історії та сучасного стану неукраїнських корінних етносів та національних меншин України є особливо актуальною, позаяк є одним із важливих чинників збереження миру та територіальної цілісності нашої держави.

Росія намагається показувати військову агресію на Сході України як громадянську війну. Неоголошена гібридна війна негативно позначилась на міжнародних українсько-російських відносинах та становищі національних меншин та корінних етносів України.

Оскільки історична батьківщина корінних народів України - кримських татар, караїмів і кримчаків – Крим, який на сьогодні окуповано Росією, наша держава повинна використовувати міжнародні механізми (міжнародний суд ООН, Європейський суд із прав людини) для захисту прав корінних народів, які дискримінують. Окупаційна влада чинить систематичні та масштабні порушення прав людини на території автономної республіки Крим і міста Севастополя, насамперед корінних етносів Криму. Порушується право на їх вільний розвиток на своїй землі, освіту рідною мовою та свободу віросповідання. Працівники прокуратури АР Крим готують доказову базу для міжнародних судів з тим, щоб притягнути до відповідальності окупаційну владу півострова Крим та працівників правоохоронних органів. Проблема систематичного порушення окупаційною владою прав людини в Криму постійно перебуває у центрі уваги багатьох міжнародних правозахисних організацій та ООН.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Етнонім “татари” монгольського походження. Так називалося одне з племен, наприкінці XII ст. майже вщент винищене монголами. У

XIII ст. ця назва перейшла на кочові племена монголів та тюрків, які у 1220–1240-х роках здійснили низку завойовницьких походів у Центрально-Східну Європу, захопивши у 1230-х роках і Крим (назва походить від головного міста створеного улусу). Самі монголи в XIII–XIV ст. займали лише північну степову частину півострова, а на Чорноморському узбережжі та в гірських районах існувала низка напівзалежних від Золотої орди дрібних феодальних володінь. Серед них – найвідоміші італійські міста-колонії Кафа (Феодосія), Салдайя (Судак), Чембало (Балаклава) та ін. Етнонім “крим татарлар” (кримські татари) особливо поширився після захоплення турками південного узбережжя Криму в 1475 р.

Формування кримських татар розпочалось у середині XIII ст. У ньому крім монголів взяли участь асимільовані давніші мешканці Криму (греки, готи, рештки хозар і половців), а згодом й генуезці та полонені українці, що яскраво відбилося в їхній антропології та традиційній культурі. До 1944 р. існував поділ на субетноси: південнобережні (“ялибойлю”) з помітними ознаками османізації; гірські (“татлар”, тати) – значною мірою татаризовані греки, готи та ін.; центральнокримські (“орта-юлак”); степові (“ногайлар” – недавні кочівники, переважно ногайського походження).

Кримськотатарська мова, яка належить до кипчацької групи тюркських мов, від XIII до початку XXI ст. пройшла значну еволюцію. У XIX – на початку XX ст. у ній розрізняли 3 діалекти: південний (по суті, кримський діалект османської мови з незначною кількістю кипчацьких елементів); середній (став основою літературної мови); північний (близький до ногайської мови). До 1929 р. вживалась арабська графіка, до 1938 р. – латинська, відтоді – кирилична.

В 1449 р. у процесі розпаду Золотої орди з Кримського улусу утворилося Кримське ханство зі столицею у м. Бахчисарай на чолі з Хаджі-Гіреєм, яке 1475 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. Володіння Гіреїв займали внутрішню частину півострова, землі Північного Причорномор'я, Приазов'я, Прикубання. На узбережжі Криму Туреччина підкорила Кафу, Херсонес, Мангуп, Арбат, Єнікале.

Головним у житті кочового населення Криму було скотарство. Воно давало молоко, кумис, м'ясо, шкіру, вовну тощо. М'ясо в степу ніколи не продавалося, і подорожніх годували безплатно за законами гостинності. Молоко і кумис не можна було виносити з юрти вночі.

Мандрівників із мусульманських країн вражало те, що татарські жінки не носили паранджі, завжди мали відкрите обличчя, – це в країнах класичного ісламу було немислимим. У жителів Кримського улусу був яскравий фольклор героїко-билинного, пісенного характеру, розвинуте ужиткове мистецтво, ремесло, власна писемність (спершу на основі уйгурського алфавіту).

У Криму був своєрідний тип житла, який монголи принесли в Європу, – будова квадратної форми (максимум 6х6 м), завжди однокімнатна з на рідкість однотипним інтер'єром, невисока П-подібна піч – лежанка (кан) з двома-трьома димоходами для опалення житла. В Криму у зв'язку з м'якою погодою такі печі обігрівали тільки одну стіну житла. Вдень на печі сиділи, підігнувши ноги, розстеляли скатертину і розкладали їжу, а вночі кан ставав суфою (диваном) і, застелений кошмою, килимами та ковдрами, слугував за ліжко.

Після введення у 1312 р. ханом Узбеком мусульманства з'явилися монументальні споруди мечетей, мінаретів, медресе, мавзолеїв-дюрбе і пишних палаців для знаті. Ця архітектура широко використовувала прикраси глазурованими різнокольоровою керамічною плиткою, покриття сусальним золотом. Геометричні орнаменти поєднувалися з яскравими рослинними віньєтками, гірляндами, виписаними художніми шрифтом, текстами з Корану, віршами та ін.

Стиль східної пишності, яскравості властивий для монументальних споруд Кримського ханства. Будівництво велося з тесаного каменю за традиціями, завезеними у Крим хорезмськими майстрами. Окремі з них зводилися із цегли-сирцю. Лазні, ванни, фонтани, інші подібні споруди вражали продуманістю і високим технічним рівнем. Високого розвитку досягли ремесла.

З XVI ст. кримські татари перейшли до осілости та землеробства. Крим отримував прибутки з транзитної торгівлі. Проте основним джерелом збагачення правляча верхівка вважала війну. Впродовж 1450–1556 рр. татари здійснили 86 набігів на Україну, після кожного з яких тисячі українських юнаків і дівчат опинялися в полоні, їх продавали на невольницьких ринках у Кафі та Стамбулі. Татарський історик Евлія Челебі навів дані про перепис населення 1666 р. у Кримському ханстві. Тоді на його території проживало 1 млн 120 тис. осіб. З них татар налічувалося 180 тис., у тому числі 75 тис. воїнів, 20

тис. інших народностей – греків, вірмен, євреїв, караїмів та ін., 920 тис. українців (козаків), котрі були зайняті на різних роботах, з них 120 тис. дівчат і 200 тис. дітей.

У 1774 р. за Кючук-Кайнарджійським миром, що завершив чергову російсько-турецьку війну, Кримське ханство отримало незалежність. Однак уже 1783 р. Шагін-Гірей змушений був зректися влади, а Крим приєднали до Російської імперії, зокрема до Таврійської губернії. Зразу ж розпочалося переселення в Крим українських і російських селян, а невдовзі на півострові з'явилися колоністи – німці, греки, болгари, вірмени.

Починаючи зі середини XVIII ст., демографічна ситуація в Криму поступово змінювалась не на користь татар. Уже під час походів російських військ 1727, 1738 та 1739 рр. проводилось фізичне винищення татарського населення, жорстоко було придушено опір і повстання 1772, 1777, 1782 рр. Розпочалася еміграція кримських татар. Якщо до 1787 р. емігрувало лише 8 тис. осіб, то 1792 р. це вже були десятки тисяч. Друга велика хвиля еміграції (150 тис.) припала на 1850–1860-ті роки, коли перестали існувати 784 татарські села. Під час третьої хвилі в 1893–1900 рр. емігрувало бл. 80 тис. осіб. У зв'язку з цим поступово зменшувалась частка кримськотатарського населення: 1860 р. – 51%, 1897 р. – 34,1% (186 тис.), 1921 р. – 21%.

У квітні 1919 р. на півострові утворили Кримську РСР, що входила до складу Російської Федерації. А в жовтні 1921 р. на її основі створили Кримську АРСР, основне населення якої тоді становили українці, росіяни і білоруси – 51,5%, татари – майже 26%, євреї – бл. 7%, німці – бл. 6%, греки – понад 3%, вірмени – до 2%, болгари – 1,6%; поляки, караїми, естонці, чехи, словаки та інші народи, разом взяті, – понад 3%. Сьогодні окремі українські вчені вважають, що Кримська АРСР була утворена на підставі сфальсифікованого перепису населення, в якому всіх українців записали росіянами.

В 1920–1930-х роках відбувався швидкий культурний розвиток кримських татар. На національну мову перевели діловодство і шкільне навчання, зросла роль національної преси, художньої літератури. Вагомою була діяльність національних технікумів, факультетів у вищих навчальних закладах, театрів і музеїв. У 1930 р. діяло 386 татарських шкіл, фабрично-заводські училища, сільські ради, їхньою мовою виходило 6 газет і журналів.

Напередодні німецько-радянської війни в Криму проживало 200 тис. татар. Державний комітет оборони 11 травня 1944 р. за особистою вказівкою Й. Сталіна постановив виселити татар, греків, вірмен, болгар із Криму в Середню Азію, Сибір і Казахстан, мотивуючи це нібито державною зрадою на користь німців та співпраці з ними в роки окупації. Депортація кримських татар була здійснена 18 травня (в основному) і завершена упродовж червня 1944 р. Загалом було депортовано 183155 татар (за татарськими джерелами – 238500), значна частина з яких упродовж кількох наступних років померла.

Замість Кримської АРСР 30 червня 1945 р. створено Кримську область у складі РРФСР. Упродовж 1944–1948 рр. на півострові перейменовували всі райони, міста і села, що мали татарські назви. 19 лютого 1954 р. з метою покращення демографічної ситуації та господарського освоєння ця область була передана до складу УРСР.

Наприкінці 1950-х років, після зняття режиму спецпоселень, розгорнувся національний рух кримських татар. Однак ні хрущовська “відлига”, ні Указ про реабілітацію 1967 р. не дали змоги кримським татарам повернутися до Криму. В часи брежнєвсько-сусловського застою вони вели вперту боротьбу за повернення на батьківщину, спираючись у цьому на підтримку українських дисидентів. Зокрема їх захищав генерал Петро Григоренко, за що був відправлений до психіатричної лікарні, а згодом позбавлений громадянства. Державна комісія на чолі з А. Громико (працювала в 1987–1988 рр.) з цього питання наполягала на тому, що виселені з Криму татари “вкорінилися на території Узбецької та інших союзних республік” і для їх масового повернення та відновлення національної автономії “нема підстав”.

Лише 1989 р. Верховна Рада СРСР формально засудила депортацію, а 7 березня 1991 р. прийняла постанову “Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які піддалися насильному переселенню, і забезпечення їх прав”. Повернення в Криму почалось наприкінці 1970-х років. У 1989 р. тут вже було 38 тис., а в 1995 р. ця цифра сягнула 250 тис. і майже не змінилася до 2001 р. (248 тис. осіб). За приблизними оцінками вчених, на історичну батьківщину повернулася лише половина кримських татар Узбекистану. Основні райони їхнього розселення на сьогодні: Сімферопольський, Білогорський, Бахчисарайський та Джанкойський.

Нащадки татар – вихідців з Криму проживають у волинському с. Ювківці (Білогірського р-ну Хмельницької обл.) біля м. Острога. Сюди вони потрапили в XIV–XV ст. з волі литовських князів і мали свою мечеть. Збереглося й кладовище. Вихідцем з цього села є український етнолог 1940–1960-х років Мустафа Козакевич. Окремі групи татарського населення асимілювались. Прикладом цього є с. Наконечне Друге Яворівського району на Львівщині.

Кримські татари сьогодні – це консолідована нація зі значною політичною активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості. Татарські організації проводять наполегливу роботу з національно-культурного відродження свого народу, розвитку національної освіти.

В 1991 р. скликано другий Курултай (національний парламент), на якому створено систему національного самоврядування кримців. Кожні п'ять років проходять вибори нового Курултаю, в яких бере участь усе доросле кримськотатарське населення. Курултай формує виконавчий орган – Меджліс кримськотатарського народу (національний уряд). Багатолітнім головою Меджлісу був дисидент Мустафа Джемільєв. З листопада 2013 р. цю посаду обіймає Рефат Чубаров.

У 2012 р. знятий перший кримськотатарський повноформатний художній фільм “Хайтарма” (“Повернення”) про депортацію кримських татар. Режисер фільму і виконавець головної ролі – Ахтем Сеїтаблаєв.

Кримські татари послідовно виступали за територіальну цілісність України на противагу проросійському сепаратистському рухові на півострові. Після російської окупації півострова нова влада заборонила в'їзд до Криму кримськотатарським лідерам М. Джемільєву та Р. Чубарову, проводить систематичні утиски представників цього народу. Кримські татари заявляють про невизнання російської окупації Криму. Кілька тисяч кримських татар емігрували в інші регіони України, найбільше на територію Херсонської, Київської та Львівської областей.

На Донеччині, в інших районах України, за неповними даними, проживає понад 70 тис. поволзьких татар. У Донецькій області діє два татарські етнографічні ансамблі.

КРИМЧАКИ

В Криму проживає малочисельний народ – кримчаки. Загальна чисельність у світі бл. 1,5 тис. осіб, з яких 406 мешкало в Україні (станом

на 2001 р.). Більшість із них – жителі Сімферополя, Севастополя, Керчі та Феодосії. Походження кримчаків наука поки що не встановила. За однією версією, вони – іудеї, потомки євреїв, що населяли Крим, і на певному етапі розвитку прийняли тюркську мову, за іншою ж, їхнім первісним ядром були хозари, які прийняли юдаїзм, а до них згодом приєдналися інші елементи (євреї, татари). Розмовною мовою до 1941 р. була говірка середнього діалекту кримськотатарської з архаїчними елементами, а мовою релігійних обрядів – давньоєврейська. Вчені припускають існування колись окремої кримчацької мови. Зараз більшість з них втратила тюркську мову і спілкуються російською.

В історичних джерелах як окрема етнічна група під назвою “кримчаки” вперше згадані в 1844 р., коли остаточно оформилася власна етногрупова свідомість, коріння якої сягають принаймні XVI ст. Основний центр у Карасубазарі (нині Білозерськ). Основними заняттями були торгівля та дрібні ремесла. Традиційно-побутовою культурою кримчаки мало різняться від кримських татар. На фоні татарського етносу їх виділяє власна релігійно-обрядова традиція, як одної з груп іудеїв. Переважна більшість представників цього етносу була фізично винищена у 1942 р. під час німецької окупації Криму.

КАРАЇМИ

В АР Крим, Одеській та Миколаївській областях проживає бл. 1230 караїмів (2001 р.) – етносу, котрий перебуває на грані зникнення. Всього на пострадянських теренах нараховують бл. 2,6 тис. караїмів. Найбільша їх кількість зосередилась у 1980-х роках в Ізраїлі.

Народознавча наука з певними застереженнями доводить, що тюркомовні караїми є корінними жителями Кримського півострова, потомками племен, які входили в VIII–IX ст. у Хозарський каганат, а точніше тих, хто прийняв караїзм – різновид іудаїзму, що визнає лише писаний Старий завіт і відкидає Талмуд, має низку суттєвих ритуальних відмінностей (інша орієнтація храмів та поховань). На арамейсько-староєврейській мові термін *караїм* означає *читець* (читець Тори). З часом це слово стало етнонімом, назвою народу. Існують твердження, ніби він належав до караїмської секти іудаїзму, що виникла в VIII ст. у Месопотамії і походить від хозарів, правляча верхівка яких

прийняла іудейську релігію, а після розгрому Хозарського каганату Київською Руссю оселилися в Криму. Дослідження підтверджують прямий і безпосередній генетичний зв'язок караїмів із хозарами.

При ханському дворі караїми були шанованими людьми. Вони опікувалися монетним двором. Із походу в Крим 1397 р. литовський князь Вітовт забрав до Литви майже 400 караїмських сімей. Пізніше караїми переселилися в міста Галич, Тисменицю і Луцьк. У XV ст. в Києві заснована караїмська колонія, такого ж типу їхні поселення мали місце у Львові, де була Караїмська вулиця, Жовкві, Самборі, Деражні. Потім більшість із них переселилася у Галич (з Галичини і Волині), осівши у передмісті Залукві. Караїмські общини мали власну адміністративну, правову і релігійну владу. Завдячуючи общинній формі життя, караїми і за межами Криму зберегли мову, культуру, тюркську основу обрядів, одягу, фольклору, національної кухні.

Мова, якою говорять караїми, належить до кипчацької підгрупи тюркських мов. Вона зберегла архаїчні форми. Караїми завжди були тісно зв'язані з сільським господарством, славилися як прекрасні пекарі, різники, садівники і городники, котрі збирали відмінні врожаї яблук, винограду, тютюну, мали свою технологію консервування.

В Євпаторії та інших містах Криму є цікаві пам'ятники караїмської культури, у Феодосії – відомий знаменитий караїмський фонтан. Загальновідомою історичною пам'яткою є фортеця Чуфут-Кале – історичне гніздо караїмів разом з прилеглим цвинтарем. Зберігся будинок кенаси (молитовний дім) в Євпаторії.

У 1924 р. унаслідок піднесення суспільного руху, зростання національної самосвідомості створилося Кримське об'єднання караїмських общин (КримОКО), при якому діяла бібліотека, працювали гуртки художньої самодіяльності, ансамбль пісні й танцю, самодіяльний театр. Регулярно скликалися з'їзди і конференції КримОКО. У цей же період в Євпаторії працювали дві професійні караїмські школи, регулярно виходив літературно-публіцистичний збірник "Бызым Йол" ("Наш шлях"). Однак у 1930-х роках цей розквіт караїмської культури був перерваний, клуб, школи, бібліотека закрили.

Влітку 1989 р. відбулися установчі збори культурно-освітньої асоціації караїмів, котрі мали на меті широко ознайомити караїмську громадськість, зокрема молодь, із національною історією та культурою, прагнули розв'язувати інші назрілі проблеми.

В Україні діє два караїмських національно-культурних товариства, одним з них є Карайлар (1992 р.).

РОСІЯНИ

У 1989 р. в Україні проживало 11340 тис. росіян, що становило 22,37% всього її населення. В умовах української державності значна кількість приписуваних до російської національності зрусифікованих українців повернулися до національності своїх батьків. З огляду на це, за даними перепису 2001 р., число росіян в Україні впало до 8834 тис. (17,2%). Вони мешкають у всіх областях. У деяких південних районах України росіяни становлять значну частку сільського і міського населення. У Чугуєвському, Старовірському районах Харківщини росіяни становлять понад 50%, в Олексіївському, Петровському, Липецькому районах – понад 40%. Здебільшого вони проживають у старовинних російських селах, які тут виникли ще в XVII ст. На Сумщині в Путивльському районі росіяни становлять понад 75% населення. Райони з переважно російським населенням є і в Луганській області. Проте є фактом, що за період між переписами 1989 і 2001 рр. і чисельно, і відносно кількість росіян у всіх, без винятку, областях України впала.

У 1920-х роках, коли в Україні відбувалися соціальні та політичні зміни, які певним способом сприяли українізації, відродженню національної культури та духовності, росіянам, як й іншим етнічним групам, гарантувалися права і можливості вільного національного розвитку. Тоді було утворено кілька російських національно-адміністративних районів. Діяли два російські педагогічні технікуми, що повинні були забезпечити кадрами національні школи.

Нова хвиля масового переселення росіян (а також білорусів) на Схід та Південь України припали після Голодомору 1932–1933 рр.

Згідно з архівними документами, до кінця 1933 р. із західної області РРФСР до Дніпропетровщини було відправлено 109 ешелонів з переселенцями та їхнім крамом, з Центрально-чорноземної області Росії до Харківської області – 80 ешелонів, з Іванівської області до Донецької – 44 ешелони, водночас із Білоруської РСР до Одеської області направили 61 ешелон, з Горьківської області – 35 ешелонів з людьми. Це населення тут отримувало пільги та державну допомогу

на облаштування, для них створювали російськомовні школи. Проте значна частина цих переселенців згодом повернулися на Батьківщину.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років постало питання заснування в Україні російської національної школи й органів інформації з питань російської національної культури, прийняття на державному рівні програми розвитку російської культури. Хоч, розуміється, якогось ущемлення національних прав чи можливостей національного та громадського життя росіян в Україні не сталося. Книжковий ринок в Україні переповнений російськими книжками видавництва Росії. Не приходиться говорити про якісь обмеження масової російськомовної інформації, в тому числі теле- і радіопередач з Москви. Більше того, мусимо констатувати, що російська мова продовжує залишатися домінуючою у засобах масової інформації. Набули розвитку інші форми національного життя росіян в Україні. Діє товариство “Русь”, що об’єднує російську інтелігенцію України. Були створені Товариство ім. Пушкіна, Товариство російської культури ім. А.Сахарова у Львові. З’явилися незалежні російські друковані органи “Совість”, “Русское слово” тощо.

Показовим фактом вільного національного становища російської меншини в Україні є співвідношення загальноосвітніх шкіл з російською і українською мовами навчання: 3500:15000 у порівнянні із співвідношенням чисельності росіян і українців (17,3:72,4).

У 1997 р. між Україною і Російською Федерацією був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство. Він юридично зафіксував недоторканість кордонів, визнання суверенітету України, а також закладав добрі умови для російсько-української співпраці в усіх галузях, у тому числі в сфері культури. Проте Росія систематично проводила дестабілізуючі акції в різних регіонах України, важливим інструментом для реалізації яких були окремі громадські організації росіян в Україні та Російська православна церква. Після збройної агресії Росії в 2014 р. лунають заклики з обох сторін розірвати цей договір.

Зазвичай особливості національного одягу можна побачити у нащадків молокан, духоборів, горюнів, старовірів, котрі у свій час привезли в Україну розпашні сарафани з ліфом на лямках, широкі спідниці. Російський чоловічий і жіночий костюми декоруються традиційною вишивкою, мереживом. Поширені серед росіян – сільських жителів плахти, мереживні та в’язані жіночі хустки.

Звичайно, сучасний повсякденний костюм російського населення України мало чим відрізняється від костюма українців. Він в основному втратив свої особливості та європеїзувався.

Особливості національної архітектури збереглися в окремих російських селах. Трапляються рублені “ізьби” з природною фактурою дерева в інтер’єрі та екстер’єрі прикрашені різьбою (вікна, двері, віконниці, ганки) й інші господарські будівлі, ворота. Проживання росіян з українцями і представниками інших народів сприяло взаємозбагаченню культури та побуту. Відомий багатий фольклор, який зберігався в районах компактного проживання російського населення.

Значна частина російського населення України у 2014 р. опинилася на окупованих територіях АР Крим, Донецької та Луганської областей. Водночас чимало росіян стали внутрішніми переселенцями, не підтримавши політику агресора. Демографічна структура Криму продовжує змінюватися, головним чином у результаті безперервного припливу до Криму громадян Російської Федерації, який почався після псевдореферендуму 2014 р. Більшість цих осіб – пенсіонери, державні службовці та військовослужбовці з сім’ями.

Тисячі етнічних росіян нині воюють на стороні України. Загальний успіх національного розвитку росіян в Україні у великій мірі залежатиме від подальших подій у Криму та на сході України, від того, як будуть складатися у майбутньому українсько-російські міждержавні стосунки, чи в їх основі будуть лежати принципи суверенної рівності та взаємоповаги, чи Російська федерація надалі продовжуватиме ведення гібридної війни.

БІЛОРУСИ

Писемні джерела свідчать, що на просторі розселення полян, в Києві були вихідці з території проживання дреговичів, кривичів та радомичів як субстратів етногенезу білорусів. У період Київської Русі це були то майстри з Полоцької, Туровської та Мозирської земель.

Значна кількість білоруського населення поселялася в Україні в роки численних соціальних конфліктів XVI–XVII ст. та національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Багато білорусів перебували у складі козацьких полків Б. Хмельницького. Багато з них залишалися проживати як в містах, так і в степовому

Подніпров'ї, де займалися рибальством та мисливством. Ще більше зріс потік переселенців у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. Переважно це були селяни втікачі або ж примусово переселені поміщиками кріпаки в степові райони Наддніпрянщини після приєднання її за наслідками російсько-турецьких війн XVIII ст. до Росії. Чимало білоруських сіл вже від XVIII ст. були на правобережному Поліссі, Слобожанщині, на Східному Поліссі у верхів'ях р. Сули.

Наприкінці XIX ст. зросло відхідництво білорусів на сезонні роботи на Донеччину та у Причорномор'я. Багато з них залишилися там на постійне проживання. Внаслідок цього утворилися білоруські села на Миколаївщині (в межиріччі Інгульця та Інгулу) та на Єлисаветградщині (військові поселенці).

У 1830–1840-х роках на південь України переселили декілька тисяч дрібної білоруської шляхти, позбавленої дворянських звань після польського повстання 1830–1831 роках. Натомість більшість білоруських переселенців другої половини XIX ст. стали робітниками на промислових підприємствах Поділля, Донбасу та Подніпров'я, які швидко розвивались.

В 1920–1930-х роках в умовах Радянського Союзу значна частина білоруських робітників організовано вербувалася для будівництва промислових об'єктів Донбасу, Дніпрогесу, суднобудівництва Півдня України. Як правило переселені в Україну в ті роки білоруси ніде не творили компактних поселень, що в умовах швидкої індустріалізації сприяло прискореній асиміляції робітників. Значна кількість робітників з Білорусії брала участь у післявоєнній відбудові України, насамперед Донбасу та Півдня.

З огляду на особливості демографічного проникнення білорусів в Україну вони, за переписом населення 1989 р., проживали дисперсно у всіх областях, наприклад, в Києві їх було 17 тис., понад 10 тис. в Закарпатській, Миколаївській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Рівненській, Харківській та Херсонській областях, в інших регіонах – менше 10 тис.

Згідно з переписом 2001 р., в Україні проживало 275,8 тис. білорусів (у 1989 р. – 440 тис.). Розселених так само по всіх областях. Компактні білоруські поселення (села) є лише на Рівненщині у смузі українсько-білоруського політичного пограниччя (Сарненський та Рокитнівський р-ни).

В Україні діє низка білоруських культурно-освітніх товариств, з-поміж яких варто відзначити Всеукраїнську спілку білорусів з осередком у Києві.

МОЛДАВАНИ І РУМУНИ

Назви *молдавани*, *елохи*, *влахи* означають пастухи, люди, що головним заняттям мали випасання худоби, овець, кіз. Предками східнороманських народів (румунів, молдаван та ін.) були волохи, які сформувалися на півночі Балканського півострова та частково Карпат на основі фракійських племен, які у перших ст. н.е. зазнали романізації, а потім, починаючи із VI ст., встановили контакти з розселеними в цьому ареалі слов'янами, які вплинули на їхню матеріальну та духовну культуру. У IX ст. від болгар вони прийняли християнство.

У XIV ст. виникли Молдавське та Валаське князівства, в межах яких завершилось формування двох етносів. Волохи також проживали у Трансільванії, яка в XIV–XVI ст. входила до складу Угорщини.

З XVI ст. Молдова опинилася під владою Османської імперії. Наприкінці XVIII ст. лівобережжя Дністра, а пізніше землі між річками Прут та Дністер (Бессарабія) були відвойовані у Туреччини та приєднані до Росії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. серед молдаван, які проживали в Росії на теренах Бессарабської, частково Подільської та Херсонської губерній, проходила подальша етнічна консолідація. У 1918 р. Бессарабія відійшла до Румунії, а в лівобережних районах Дністра, заселених молдаванами та українцями, у 1924 р. була створена Молдавська АРСР (у складі УСРР). У 1940 р., після окупації Бессарабії Радянським Союзом, на частині території Молдавської АРСР та більшої частини Бессарабії була створена Молдавська РСР, з 1991 р. – Республіка Молдова.

Етнонім *румун* вперше зафіксовано у XVI ст. Османське панування з XVI ст. до 1878 р. гальмувало їхній етнічний розвиток. Формування румунського народу пов'язують зі створенням єдиної літературної мови, а також об'єднанням у 1859–1861 рр. історичних областей Молдови та Валахії в єдину національну державу (з 1862 р. – Румунське князівство, з 1881 р. – королівство). Румунська нація остаточно консолідувалася після приєднання Трансільванії у 1920 р.

Серед українців румуні почали оселятися ще в XIII ст. Це були зазвичай вихідці із Західної Валахії (Марамороша) і Південної

Трансільванії. Вони переїжджали на територію Північної Буковини, Закарпаття, землі сучасних Тячівського і Рахівського районів. У XIV ст. тут виникли нові румунські поселення. В Україні народився відомий румунський письменник, громадський діяч і просвітитель румунського народу XIX ст. Георге Асакі, котрий частину життя провів на Буковині.

У 1920–1930-х роках в УРСР існувало 9 молдавських сільрад, видавалося 18 газет національною мовою. Молдавани мали змогу навчати дітей рідною мовою. Проте згодом ці процеси були насильно перервані.

В другій половині 1980-х – на початку 1990-х роках розгорнулися процеси національного відродження румун та молдаван. Розпочали діяльність два молдавські та румунські національно-культурні товариства. За переписом 2001 р. в Україні проживало 259 тис. молдаван (1989 р. – 342,5 тис.), більшість із них у селах Чернівецької і Одеської, а також Кіровоградської, Миколаївської областей та в містах Донецької області. Близько половини молдаван розселено на Одещині, з них 22% – міські жителі. Понад 92% жителів села та трохи більше ніж 51% молдаван, жителів українських міст, володіють рідною мовою. У сільській місцевості продовжують побутувати національні народні звичаї та обряди.

Молдавани також умілі садівники, виноградарі, городники. Молдавське населення України має оригінальний фольклор, пісенну та хореографічну культуру, народний костюм, звичаї. Законодавство України гарантує молдаванам та іншим народам можливості розвитку національної мови, культури. У Чернівецькій і Закарпатській областях діють радіо- і телепередачі молдавською мовою, працює 350 етнографічних колективів. На початку 1990-х років 6,5 тис. дітей навчалися молдавською мовою.

Надзвичайно багато спільного з українською культурою і побутом зафіксовано в архітектурі молдавського села. Клуня, відкритий тік, дво- і трикамерне житло наслідують український тип забудови. На Буковині давно відомі типові зрубні хати, турлучні, глинобитні, саманні або кам'яні, дво- і трироздільні (хата – сіни – комора). Під впливом природних умов молдавське житло на Буковині, як і українське, мало двосхилий дах. На Кіровоградщині в молдавських оселях мурувалися українські печі. В Одеській області бувають відкриті вогнища у

житлових приміщеннях. У Чернівецькій області збереглося традиційне планування сільських будинків молдаван, зате зменшилося число відкритих галерей, з'явилися веранди, багатокімнатні будинки.

Багато в чому схожий інтер'єр молдавського й українського житла: ткані рушники, доріжки, килими, верети – постійні у внутрішньому оздобленні селянського житла. Українські та молдавські хати щедро декоровані ззовні. Це дерев'яні різьблені деталі, випилюване дерев'яне мереживо, що прикрашає стіни, дахи, веранди, різнокольорові тоновані стіни та ін. Чимало спільних елементів у молдавському й українському народному одязі: безрукавки, кожухи, “сукмани”, стрічки в дівочому вбранні тощо.

Найбільший відсоток румунського населення проживає у Герцаївському (91,5%) (спеціально утворений у 1991 р.), Глибоцькому (45,3%) та Сторожинецькому (36,8%) районах Чернівецької області, Тячівському (12,4%), та Рахівському (11,6%) районах Закарпатської області.

Всього в Україні – за даними перепису 2001 р. проживало 151 тис. румунів (1989 р. – 134,8 тис.), більшість з яких зберегла рідну мову. Майже 70% із них мешкає в селі.

Румуни, як і молдавани, прагнуть розвивати національну культуру, зберегти звичай, мову, фольклор. Спільність мови, схожість пісенної культури дає змогу молдаванам і румунам створювати спільні культурно-освітні товариства, організовувати фольклорні свята тощо. В Україні, у місцях компактного проживання молдаван, діє 125 шкіл з молдавською мовою навчання і 93 школи румунські, багато молдавських та румунських колективів художньої самодіяльності.

БОЛГАРИ

Переселення болгар до України розпочалося з кінця XVIII ст. і активно проводилося до середини XIX ст. Як і гагаузи, болгари, рятуючись від сваволі турецьких гнобителів, шукали на українських землях порятунку і кращих умов життя. Серед переселенців переважали селяни, були також ремісники, купці, лихварі. Більшість з них потрапляли на південь України із володінь Османської імперії морем. Вони йшли на рибні промисли, матросами на торгові кораблі, ставали пастухами, виноградарями, городниками, ремісниками, військовими поселенцями.

Перші групи болгарських військових поселенців з'явилися в Україні одночасно з сербськими 1752 р. у Новосербії. Болгари заселяли долини рік Вись і Синьоха, інші землі в межах сучасної Одещини, Запорізької, Кіровоградської та Миколаївської областей. У 1770-х роках виникло с. Ольшанка й інші болгарські поселення колишніх болгар-козаків Бузького козацтва, а потім – інші військові поселення Півдня України. Коло Одеси в 1801–1806 рр. болгари заснували села Великий Буялик, Малий Буялик, Кубанка, Катаржино. В ХІХ ст. вони оселялися в Приазов'ї, де отримували засоби на будівництво житла і господарських будівель. Російський уряд роздавав переселенцям землю (50 десятин на сім'ю) і звільняв від податків та військових повинностей.

Царизм, намагаючись забезпечити імперії престиж на Балканах і серед слов'янських народів, демонстрував зацікавленість у влаштуванні болгар на Півдні України, в Бессарабії та Криму. Було видано урядові постанови про влаштування колоній задунайськими переселенцями. Ця політика призвела до створення Прутського, Кагульського, Ізмаїльського і Буджацького округів, на які не поширювалася влада місцевих поміщиків. Для управління цими територіями Міністерство внутрішніх справ призначало окремого попечителя. Водночас адміністративні справи вирішували окружні старшини з болгарських поселенців. На відміну від Приазов'я у названих округах на сім'ю переселенця виділялось 60 десятин землі, болгарі також звільнялися від міських і земських повинностей, сплати податків, отримували право вільного поселення в так званій Новоросії. Ці заходи та гарантії царизму сприяли притоку нових колоністів з Болгарії на південь України.

На початку ХІХ ст. болгарські переселенці заснували поселення в Південній Бессарабії з центром у Болграді. Колоністський статус отримало їхнє поселення Тернівка біля м. Миколаєва. В Приазов'ї болгарі заснували поселення Преслав, Інзовка, Гюнівка, Петрівка, Корсак, Андронівка. Не всі землі, що віддавалися під заселення болгарам, були однаково родючі. Це призвело до соціального розмежування серед колоністів. На приазовські землі, починаючи з 1860-х років, переселялися переважно болгарі із захопленої турками частини Бессарабії та Румунії. Тут вони заснували 38 сіл.

Значна болгарська колонізація Криму розпочалася з 1830 р., переважно втікачами від турецького іґа. Вони заснували поселення Балточокрах, Кишлав, Старий Крим. До середини ХІХ ст. в Україні налічувалося 92 болгарські колонії, організовані вихідцями з Андріанопольського вілаєта. Це були шопці, рупці, тирновці, лясковці, вайсальці, влашківці та ін.

Упродовж 1920-1930-х років болгар в Україні мали 4 національні райони, 52 сільські ради, а також 53 національні школи, 6 культурних установ. У Криму було відкрито 12 болгарських шкіл. В УСРР виходило 7 болгарських газет. Проте наприкінці 1930-х років сталінський тоталітарний режим заборонив розвиток освіти і культури на національній основі.

Всього в Україні, за даними перепису 1989 р., було 234 тис. болгар, у 2001 р. – 204,6 тис., 72% з яких зберегли рідну мову. Більшість болгарського населення проживає в Одеській області, Комінтернівському й Ізмаїльському районах, де 1989 р. налічувалося бл. 150 тис. болгар із 170 тис., що мешкали в області. Представники цього етносу компактно проживають у селах Ольшанського району на Кіровоградщині.

У болгар багато спільного з українцями і молдаванами у назвах сільськогосподарських знарядь, плануванні сільського житла, господарських будівель та ін. Переселенці-болгари завозили з батьківщини мотики, плуги. Для них були спільні з українцями такі знаряддя, як серп, коса, вили, ціп, молотьба кіньми, катками (кам'яними, пізніше – бетонними). Для прокатування ріллі застосовувався дерев'яний каток.

На території Криму і Одещини є чимало змішаних болгаро-грецьких сіл. Тип болгарського житла схожий з грецьким. Зазвичай, це комплекс двох будівель напівземлянки або хати і літньої кухні, які будували з лампачу (саману), а також із каменю. Дах хати міг бути дво- або чотирихилим і накривався соломною чи очеретом. Як і в гагаузів, у болгарському житлі могло бути відкрите вогнище (*огніщето*). Аж до початку ХХ ст. житло та господарські будівлі були глинобитними. Двір обносили мурованою огорожею.

Чимало спільного в болгарському костюмі з українським і молдавським. Шерстяний жіночий очіпок, прикраси (коралі, намисто,

кульчики, обручки) багато в чому аналогічні з деталями костюма в українців і молдаван. Подібні також тунікоподібні жіночі сорочки, вишивки тощо.

З другої половини 1980-х років у болгарській меншині в Україні відбулися процеси, які засвідчують прагнення до духовного та національного самоусвідомлення, відродження забутих традицій, фольклору, мови. Лише в Одеській області виникло 140, а в Запорізькій – 21 етнографічний ансамбль. Ведуться радіопередачі національною мовою. У вищих навчальних закладах України на багатьох філологічних факультетах вивчається болгарська мова і література.

ПОЛЯКИ

Перша писемна згадка про польських поселенців на Україні є у “Повісті временних літ” під 1031 р. Тоді князі Ярослав і Мстислав після походу на Червенські городи та польську землю “багатьох ляхів привели і розділили їх. І посадив Ярослав своїх [ляхів] на Росі, і є вони [тут] і до сьогодні” (Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. К., 1989. С. 88).

З першої половини XIII ст. збереглися свідчення про втечу поляків на Русь, де вони відпадають від латинської віри. Масові ж потоки польських переселенців на галицькі і волинські землі стали звичайними після їх захоплення Польським королівством у XIV ст. У райони Правобережжя та Лівобережжя польські магнати, а за ними і численні службовці стали активно проникати у другій половині XVI ст. після Люблінської унії. У всякому разі, у XVIII ст. на Правобережжі налічувалося 350 тис. католиків, серед них була і певна частина окатоличених українців, але переважали все-таки поляки. За соціальним складом то були поміщики, шляхта, різні чиновники та їхні служби, військові осадники. Вже до XVIII ст. на Поділлі, Волині, в Києві, Львові, в багатьох сільських поселеннях Галичини частка поляків серед всього населення сягала від 10 до 90%.

Проникнення різних категорій польського населення на українські землі продовжувалось і після приєднання Правобережної України до Російської імперії в кінці XVIII ст. За австрійським переписом населення 1900 р., число римо-католиків (переважно поляків) у Східній Галичині виносило 1075 тис. чол. (22,7% всього населення). За

російським переписом 1897 р. у межах тої частини Волинської губернії, що за Ризьким миром 1921 р. відійшла до Польщі, числилось 191 тис. римо-католиків.

Проживання значної частини польського населення у сільській місцевості обумовило краще збереження серед нього традиційної польської культури, а одночасно також запозичення до власного побуту багатьох компонентів української традиційної культури.

На Поліссі в архітектурі сільського житла українців, білорусів, поляків стало багато спільного. Це дво- і трикамерне планування житла, однакового і в поляків, які заселяли Полісся, і в українських селах. Будівельним матеріалом однаково слугувало дерево-кругляк. однаковою в обох етносів була двосхила покрівля з соломи або дранки. Зруб хати забілювався, а в південних районах Полісся обмазувався глиною, білився. З часом у поляків, як і в українців, зрубні будівлі замінила інша конструкція – стовпова або цегляна, широко стали лицювати стіни струганими дошками, цеглою, з'явилися і чотирихилі покрівлі.

Довше відмінними залишалися окремі елементи польського костюма, хоч і тут було чимало спільного з українським вбранням. Поляки мали більше міських елементів, полюбляли синій вовняний одяг.

Зв'язки двох культур на рівні професійних і контакти українського та польського народів збагачувалися тим, що в Україні народилися або тривалий час жили і творили видатні польські письменники, вчені, представники культури та мистецтва, всесвітньо відомі політичні діячі. Кілька років навчався в школі невеликого волинського містечка Любешів Тадеуш Костюшко, учасник війни за незалежність США 1775–1783 рр., ад'ютант Джорджа Вашингтона, керівник з 1791 р. польського повстання. Важливим був культурний вплив на громадське, зокрема освітнє життя Волині і всієї України Волинського ліцею в Кременці на початку XIX ст. Багато років, починаючи з 1902 р., жила в Галичині відома письменниця Марія Конопницька (похована у Львові). У Львові вчився в медичному інституті і жив польський письменник-фантаст Станіслав Лем.

У межах УСРР у 1926 р. проживало 467,7 тис. поляків, які за чисельністю на той час були третьою за кількістю нацменшиною (після

росіян та євреїв). Основна частина населення була сконцентрована у тодішніх західних районах республіки.

В 1920-х – на початку 1930-х років в УСРР діяло 159 сільських рад і був утворений Мархлевський польський національний район. ВУЦВК і РНК України 1 серпня 1923 р. прийняли декрет “Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови”, який законодавчо закріпив права національних меншин у мовній сфері. В 1932–1933 рр. польські діти в УСРР могли навчатися рідною мовою у 656 національних школах. Діяла 191 культурна установа, польською мовою виходило 17 періодичних видань, серед них – популярна газета “Серп” і журнал “Штандар піонера”. Ще на початку 1923/24 навчального року в Києві відкрилися вищі польські педагогічні курси, а також робітфак. Успішно діяло польське видавництво “Трибуна”. Регулярно скликалися Всеукраїнські конференції польських учителів. Діяли традиційні самодіяльні етнографічні колективи, драматичні гуртки, хорові колективи.

Проте в середині 1930-х років цей позитивний процес відродження й утвердження національної самосвідомості був загнаний у жорсткі адміністративно-бюрократичні рамки. Окремою постановою ЦК КП(б) у лютому 1939 р. створення національних районів кваліфікувалось як “штучне й надумане”. У 1935 р. був ліквідований Мархлевський польський національний район, така ж доля спіткала національні сільради та школи. Під гаслом боротьби з “націоналізмом” закривали всі національно-культурні установи та заклади. Ці грубі заходи проводилися з великою поспішністю і до середини 1939 р. були завершені.

Тоді ж розпочалися масові депортації польського населення з місць компактного проживання “як ворожих і ненадійних елементів” до східних регіонів України, Казахстану, Сибіру, а також до концентраційних таборів. Тільки у 1936 р. депортували 36 тис. осіб.

Друга хвиля переселень поляків на далекий схід та в Архангельську область припала на 1939–1941 рр., коли після приєднання до СРСР Західної України звідти було депортовано бл. 90 тис. осіб, переважно сім’ї колоністів, які осіли на цих землях упродовж міжвоєнного періоду.

Після закінчення Другої світової війни відбулися обміни населенням між Польщею та УРСР, під час яких десятки тисяч поляків повернулися на свою історичну батьківщину.

За даними перепису 1970 р. в Україні проживало 296,1 тис. поляків, перепис 1989 р. виявив їх зменшення до 219,2 тис. чол. А у 2001 р. це число впало до 141 тис. чол.

Відомі гоніння на національну школу і культуру призвели до того, що лише бл. 14% громадян польської національності зберегли рідну мову, інші ж спілкуються українською. Частина польського населення була русифікована, втратила не лише мову, а й віру, традиції.

Ширші можливості для регулярних контактів з родичами і близькими у Польщі мають жителі польської національності Львівщини. Через Львів, деякі міста області щороку проїжджає кілька мільйонів польських туристів. Доступність преси і телебачення Польщі сприяє національному самозбереженню, розвитку традицій, культури й освіти. У Львові діють дві польські середні школи, польська школа відкрита в Києві. В Україні є католицькі общини зі своїми храмами. Навіть назви львівських вулиць засвідчують про тривале проживання в Україні поляків. Вони мають імена видатних діячів польської науки, культури та національно-визвольної боротьби. Серед них – площа А. Міцквича, вулиці ім. Коперніка, Словацького, А. Гротгера (художника), А. Фредра, Г. Запольської (письменники) та ін. Зусиллями Товариства польської культури і працівників будівельного тресту “Енергополь” реставровано кладовище учасників національного повстання 1863–1864 рр. і меморіал полеглих у війні 1918–1920 рр. у Львові (Цвинтар орлят). 24 червня 2005 р., за участю президентів Польщі і України, на Личаківському цвинтарі були відкриті меморіал загиблим воїнам УГА та так званий “Меморіал орлят”.

В умовах становлення державного суверенітету і демократичного оновлення в Україні створюються сприятливі можливості для розвитку польської національної культури, шкільної освіти, зміцнення відповідних організаційних структур. Товариство польської культури України має відділення в тих районах, де компактно проживають громадяни цієї національності. Діяльністю польських культурних й освітніх організацій в Україні опікуються Союз товариств дружби та Товариство польської культури. Ефективну роботу проводить і Польська асоціація українців. Після багаторічної перерви (1944–1990 рр.) з 24 грудня 1990 р. відновилося видання польською мовою “Газети Львовской”, яка виходила ще за часів Австрії. Щоправда, у

2012 р. її випуск було припинено через відсутність фінансування з боку польського уряду. У Києві з кінця 1990-х рр. діє Інститут суспільних відносин Україна – Польща.

Сприятливі умови функціонування польських інститутів в Україні позитивно впливають на міждержавні відносини України та Польщі. Успішно розвиваються зв'язки між підприємствами, установами, вищими навчальними закладами, школами і окремими людьми України та Польщі, що важливо й корисно для обох народів. Польща одною з перших держав світу визнала незалежну Україну і вже на початку 1992 р. встановила з нею дипломатичні відносини. Дружні відносини між Україною і Польщею є пріоритетними у зовнішній політиці обох держав упродовж усіх наступних років, свідченням чого стало й спільне проведення Євро-2012. Проте спорадично виникають певні протистояння на ниві бачення спільної історії, насамперед низки трагічних подій першої половини ХХ ст.

Польща є одним з основних партнерів нашої держави на шляху євроінтеграції. Особливо її роль зросла після збройної агресії Росії. Водночас війна значно активізувала масштаби трудової міграції українців до Польщі та кількість наших співвітчизників, які виробляють т.зв. карту поляка як завуальованої форми подвійного громадянства. Починаючи з 2008 р. її можуть отримати особи, які доведуть, що хоч один з їхніх батьків (батько або мати), дідусь чи бабуся або ж прадід та прабабуся (обоє) були польської національності або ж мали польське громадянство. Цей документ дає право на вільний в'їзд до Польщі, офіційне працевлаштування, певні соціальні та матеріальні гарантії, але що найголовніше спрощену процедуру отримання польського громадянства. Станом на 2015 р. карту поляка отримало більше 60 тис. українців. Така практика вже в найближчому майбутньому може мати вкрай негативні наслідки для і так невтішної демографічної ситуації в Україні.

УГОРЦІ

Поселення угорців на землях України з'явилися вже в ранньому середньовіччі. У VI–VII ст. вони жили в Приазовських степах під владою племен онурів, у VII ст. потрапили в залежність від Хозарського каганату, а наприкінці IX ст. перейшли через південноукраїнські степи,

подолавши Верецький перевал у Карпатах, поселилися у Придунайській низовині. В XI ст. райони сучасного Закарпаття перейшли під владу Угорщини. “Руську марку” угорські королі надавали під управління своїм васалам. Правда, упродовж 1264–1301 рр. комітати Березький з центром у Береговому та Угочанський з центром в Севлюші знаходились під управлінням галицького князя Лева Даниловича, одруженого з дочкою угорського короля Бейли Констанцією. Після турецько-угорської битви 1526 р. під Мохачем східна частина руського Закарпаття підпала під владу залежного від Туреччини князівства Семиграддя. На початку XVIII ст. на всю територію українського Закарпаття була поширена влада австрійської монархії Габсбургів, хоч це не зупинило угорського асиміляційного наступу на українське населення краю, який ще більше посилювався після 1867 р., коли Австрія була реформована в дуалістичну Австро-Угорську державу.

У період входження Закарпаття до Чехословаччини (1919–1938 рр.) угорці становили 16% населення краю (1930 р.).

У листопаді 1944 р. радянська влада депортувала практично все угорське та німецьке чоловіче населення Закарпаття віком від 18 до 50 років, звинувативши його в участі у війні на боці ворога.

За переписом 2001 р. у межах України проживало 156,5 тис. угорців, більшість з яких зосереджені на території Берегівського і Виноградівського, частина – Мукачівського й Ужгородського районів. Понад 18 тис. дітей навчаються у 66 угорських школах.

Угорці на Закарпатті зберегли традиційні цінності національної культури, фольклор, мову, підтримують постійні контакти з історичною батьківщиною, для них ведуться телепередачі рідною мовою. Вони відомі як умілі виноградарі та садівники, а також старанні сільські господарі.

Фольклорні свята, огляди художньої самодіяльності засвідчують високий рівень національної духовної культури угорського населення. На Закарпатті діє 890 угорських етнографічних ансамблів. В одязі, сільській архітектурі, народних святах угорців збереглися національні елементи. Особливо яскраво вони виявляються у народних гуляннях і святах, весіллях та інших традиційних обрядах.

Останніми роками через втручанням зовнішніх сил, зокрема офіційної влади Угорщини, низки громадських організацій та правих партій сусідньої країни (насамперед Йоббік) значно загострилася ситуація в регіоні.

ЄВРЕЇ

Літописна згадка про євреїв у Давньоруській державі належить до X ст. На історичну територію України вони переходили з міст Хозарського каганату. В XV–XVII ст. євреї переселялися на українські землі з країн Центральної і Східної Європи, насамперед з Польщі.

На західноукраїнських землях найчисленнішими були єврейські общини у Львові, Луцьку, Коломиї та Жовкві. Вже в часи Данила Галицького у Львові існував єврейський квартал з синагогою та школою. В місті утворилися дві общини: перша під назвою “святої іудейської общини міста” – в єврейському кварталі, друга – поза міськими стінами на Краківському передмісті.

Внаслідок запровадження російським царизмом “смуги осілості” у 1791 р. єврейські переселенці могли жити головно у західних і південно-західних губерніях Російської імперії. Дозвіл на це вони отримували переважно в губерніях Правобережжя України. Більшість із них мешкала у малих містечках (існували заборони жити євреям у великих містах). Національне переслідування єврейської меншини супроводжувалося розпалюванням антисемітизму.

Після поділів Польщі розселення євреїв на Правобережній Україні доповнилося їх значним переселенням із Білорусі на Південь України. Особливим царським указом 1804 р. євреї вводилися до стану купецтва і міщанства, крім районів, обмежених смугою осілості. Влада заохочувала переїзд до міст “Новоросії”, внаслідок чого виникли великі єврейські общини в Одесі й інших південних містах України. Засновувалися єврейські сільськогосподарські колонії. До середини XIX ст. на Півдні виникло 18 поселень у Бессарабії, 26 у Херсонській та 17 у Катеринославській губерніях, були вони також у Маріуполі та довкола міста.

Історія життя євреїв на українських землях має чимало своєрідних сюжетів. Їх посилене переселення розгорнулося з середини XVI ст. і за весь цей період між єврейським та українським народами не було

гострих конфліктів. Щоправда, значні міжетнічні протиріччя виникали в роки національно-визвольної війни середини XVII ст. і гайдамаччини, але вони були недовготривалими. Організовані російським царизмом єврейські погроми в Україні, спроба вербувати в чорносотенні банди українців також не визначали ставлення останніх до євреїв. Той факт, що на початку XX ст. в Україні мешкало близько третини євреїв світу, засвідчує певні сприятливі умови їх проживання серед корінного населення. Якщо євреїв переслідувала царська влада, в тому числі й в Україні, то українське населення не мало до цього відношення, воно саме зазнавало тяжких утисків, національного приниження, економічного пограбування.

Активну участь брали євреї у національно-визвольних змаганнях українського народу. Широко відомі історичні обставини утворення УНР і ЗУНР, матеріальна допомога єврейських общин, участь у національних збройних силах України єврейських військових формувань.

На початку 1930-х років південні області УРСР населяли майже 300 тис. євреїв, у деяких районах Криму єврейські поселення збереглися дотепер. В Україні діяло 33 єврейські сільські ради, виходили республіканські та обласні газети на їдиш, працювали єврейські школи (372 в УРСР та 53 у Криму), технікуми, 351 культустанова (зокрема й театри), було відкрите відділення юдаїстики при Одеському педінституті.

Спеціальне видавництво – Держкомвидав – публікувало книги 15 мовами національних меншин, у тому числі й мовою їдиш. Упродовж 1937–1941 рр. у Києві цією мовою виходив журнал “Сов’єтське літератур”, який редагував відомий єврейський письменник Г.Полянкер. Успішно діяв Інститут єврейської культури, відновлений у 1992 р. Зусиллями діячів єврейської літератури і культури було організовано видання альманаху “Дер Штерн”, кілька номерів його вийшло у повоєнні роки.

Рівень людської гідності та гуманізму у взаєминах між українцями і євреями перевірявся трагічними подіями під час Другої світової війни. Загальновідомий лист митрополита А. Шептицького 29–31 серпня 1942 р. Папі Пію XII, де він не лише рішуче осуджував звірства нацизму над єврейським населенням в Галичині, а й закликав віруючих всіма

силами допомагати євреям, сам їх переховував. Настоятелі монастирів рятували єврейських дітей, жінок. Так поступали і світські діячі, прості українські селяни, жителі міст. Від рук нацистів в Україні загинуло бл. 1,2 млн євреїв, понад 200 тис. із них не вернулися з фронту.

Давню історію мають в Україні єврейські культурні та літературні традиції в Україні мають давню історію. В Переяславі народився і жив класик єврейської літератури Шолом-Алейхем. У Львові тривалий період проживав єврейський філософ ХІХ ст. Нахман Крохмаль, котрого вважають мислителем світового рівня. З України походили відомі майстри слова О. Шваруман, Д. Гофштейн, Г. Федер, Н. Лур'є, Д. Хайкіна. У період сталінізму і надуманої кампанії боротьби з так званим космополітизмом єврейські письменники Г. Полянкер, Матвій Талаєвський, Веніамін Гутянський, Юхим Лойцкер, Рива Баясна, Йосип Бухбіндер піддавалися арештам і політичним переслідуванням.

Діяльність єврейських письменників, творчої та наукової інтелігенції відігравала важливу роль у збереженні та розвитку унікальної єврейської культури, духовності. Проте за радянських часів єврейська меншина в Україні, рівно ж як і інші, піддавалась заохочуваній державою русифікації. Склалася трагічна ситуація, коли у 1989 р. в Україні, де числилось 486 тис. євреїв (у 1970 р. – 777 тис.), мовою ідиш володіло всього 13%, а майже 89% євреїв вже подала як свою рідну російську мову. Більшість єврейського населення проживає в містах: Києві, Одесі, Чернівцях, але і в містах, де були значні єврейські громади, починаючи з кінця 1930-х років національне єврейське шкільництво було зруйновано. Частково воно змогло відродитися лише у 1990-х роках (Київ, Львів та ін.).

З огляду на дуже велику еміграцію євреїв з України, викликану існуванням національної держави Ізраїлю та значно кращими матеріальними умовами життя в західних державах, ніж в Україні, загальна чисельність євреїв України за останні десятиріччя сильно скоротилася і за переписом 2001 р. виносила 103,6 тис. осіб.

У зв'язку з нелегкими історичними обставинами протягом віків євреї були розсіяні серед інших народів світу, від яких засвоювали їхні мови і творили свою. Чи не найбільша частина єврейської діаспори перейшла на мову ідиш. Вона склалася на основі верхньонімецьких діалектів у взаємодії зі семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими

елементами і належить до західної групи германських мов. Початок формування цієї мови припадає на XII–XIII ст., коли в німецьких державах з'явилися перші поселення євреїв.

Історія ж єврейської мови іврит налічує понад три тисячоліття. У другій половині XX ст. розпочалося відродження іврит, який став одною з двох державних мов Ізраїлю. Сучасні хранителі чистоти івриту вважають, що він мусить поєднувати винятково біблійні та мішнаїтські елементи. Проте література, яку пишуть на івриті, прорвала ці перепони і кардинально розширила свій словниковий запас. Щоправда, серед єврейського населення України літературний іврит не має широкого вжитку.

Важлива роль у поширенні релігійно-етнічних норм належить збірнику текстів Талмуду. Він містить чимало відомостей із природних і прикладних наук, матеріалів з історії багатьох народів, часто у вигляді переказів, немало самих переказів, казок і міфів, байок, притч і приказок. У внутрішньому житті єврейських общин Талмуд зберіг основоположне значення, упродовж віків поповнюючись новими коментарями і казаннями.

Зі середини 1980-х років серед єврейського населення України розпочалися процеси, які засвідчують намагання відродити національну культуру, мову та літературу, повернутися до традицій і звичаїв предків, відродити святкування релігійних і народних свят. Знаменна поява недільних шкіл, де навчання ведеться на ідиш. Створено культурно-освітні товариства в Києві, Львові, Тернополі, Товариство єврейсько-українських зв'язків в Ізраїлі. Ці й інші подібні організації прагнуть відродити єврейську культуру. Значну роль відігравали видання Львівського товариства єврейської культури ім. Шолом-Алейхема (газета “Шофар”) та Київського єврейського товариства (газета “Возрождение”).

Відновлюються цікаві та своєрідні єврейські свята. Вперше 1989 р. широко відзначався *Пурим* – 28 лютого (за єврейським календарем – сьомий місяць нового року). За історичною легендою, у цей день був кинутий жереб (пурим): залишатися живим чи загинути єврейському народові, коли один із володарів гігантської імперії від Індії аж до Єгипту Гаман (Аман), переповнившись люттю, хотів погубити всіх юдеїв, що були в цьому царстві. Закон і звичай свята Пурим –

милосердя до кожного, хто цього потребує. Діти з подарунками приходять до рідних і близьких. У такий день дають гроші не менше ніж двом особам. Увечері відбувається багата трапеза.

У шостому місяці (Нісана) за єврейським календарем відзначається Песах – свято виходу із єгипетської неволі. На святковому столі всі страви нагадують про гіркоту неволі, а також чудесне визволення. Однак відзначаючи це свято, євреї не радіють чужому горю і відливають вино з чаш на знак співчуття до єгиптян, які перенесли Божі покарання. Залишають окремий наповнений бокал для пророка Іллі, а також до столу запрошують самотніх і знедолених. У 1991 р. це свято вперше після 1917 р. вільно відзначало єврейське населення України.

Яскравою сторінкою єврейського життя в незалежній Україні є святкування Нового року, який згідно їхнього календаря припадає на кінець вересня. На це свято до Умані кожного року приїжджають по кілька десятків тисяч євреїв-прочан з усього світу. Хасиди вірять, що отримають прощення гріхів, якщо відвідають могилу похованого у цьому місті засновника хасидизму (одна з течій іудаїзму) цадика Нахмана.

ВІРМЕНИ

У 1980-х рр. в Україні проживало понад 33 тис. вірмен, до 2001 р. їх чисельність зросла до 100 тис.

Перші поселення вірмен з'явилися в Криму X–XI ст. після того, як територію Вірменії захопили арабські завойовники. Антивірменська політика Візантії й турків-сельджуків призвела до витіснення частини вірмен за межі батьківщини. У XIII ст., рятуючись від турків, вірмени втікали в Поволжя і Крим, а також отримали королівський дозвіл оселятися у Львові. Упродовж XIII–XVIII ст. на західноукраїнських землях виникло 20 вірменських колоній у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах. З часом компактного проживання вірмен в Україні не стало.

У Львові вірмени вже 1183 р. мали свою церкву св. Анни. У XIV ст. вірменська община Львова за проектом архітектора Дорінга збудувала величний храм, окремі доповнення до якого робилися аж до XVI ст. Цей храм на вулиці Вірменській і в наш час належить до найстаріших

давніх пам'яток міста. На Західну Україну вірмени принесли прянощі, виноградну лозу, про які не знали місцеві жителі.

До 1939 р. вірмени мали церковно-приходські школи, гімназію, кафедру вірменістики при гуманітарному факультеті Львівського університету. У повоєнні роки все це було закрито. Більшість вірмен втратили рідну мову.

Створене наприкінці 1980-х років культурно-просвітницьке товариство “Джерело” визначило програму: консолідувати вірменську общину на західноукраїнських землях, сприяти розвитку недільних вірменських шкіл і факультативу вивчення мови для дітей шкільного віку.

ГРЕКИ

Переселення греків на територію сучасної України відбулося в кілька віддалених між собою етапів. В епоху Великої грецької колонізації, головню у VII-V ст. до н. е., в північному Причорномор'ї. виникли численні міста-колонії (поліси), які вели жваву торгівлю з жителями південних степів та іншими народами. Більшість колоністів були переселенцями з Мілета й інших міст в Іонії (західне узбережжя Малої Азії). Найдавнішою грецькою колонією на землях сучасної України вчені вважають поселення на о. Березань, засноване в другій половині VII ст. до н. е. Упродовж VI–V ст. до н. е. виникли міста-колонії Тіра (Дністровський лиман), Ольвія (Бузький лиман), Пантікапей (Керченська протока), Феодосія, Керкінікіда (сучасна Євпаторія), Херсонес Таврійський (поблизу Севастополя).

Грецькі поселення зазнали чимало історичних випробувань, але зуміли зберегтись і в пізнішу Візантійську епоху. На Кримському півострові жили греки, котрі називали себе *ромеюс* або *румеюс*, *румеї*, що означає *піддані Римської імперії* (Візантії). Нащадки ромеюсів проживали в Криму до кінця XVIII ст. Частина з них зберегла свою мову, яка значно відрізняється від тієї, якою користуються жителі сучасної Греції, частина грецьких поселенців перейшла на татарську мову. Це переважно населення, котре мешкало в Бахчисараї, його околицях і районах, зв'язаних з центром Кримського ханства. Переселення відбувалося і після падіння Константинополя у 1453 р. у зв'язку з посиленням політичного, національного і релігійного гніту в

Османській імперії. Ідея “третього Риму”, що визначала Російську імперію спадкоємницею візантійських імператорів, ставила греків в особливе становище порівняно з іншими іноземцями в Росії.

Грецькі купці та колоністи у XVI–XVII ст. відігравали важливу роль у господарському та культурному житті м. Львова, свідченням чого є кілька знаменних пам’яток архітектури міста (Успенська церква, вежа Корнякта, будинок історичного музею та ін.).

У XVII ст. греки поселились в Ніжині й утворили об’єднання – Ніжинське братство, яке користувалося значними економічними та адміністративними привілеями.

Подальша історія формування грецької діаспори на теренах України пов’язана з новим періодом колонізації Півдня України, яким супроводжувалися російсько-турецькі війни другої половини XVIII – початку XIX ст. Найбільшу хвилю еміграції спровокувала війна 1768–1774 рр. Основну масу переселенців становили солдати та офіцери 8 добровольчих батальйонів, сформованих із греків, які воювали на боці Росії. Разом із ними після війни на Південь України емігрувало багато греків з Егейського архіпелагу. У 1775 р. із переселенців, які прибули до Керчі, Єнікале і Таганрога, сформували так зване албанське військо, а в 1779–1783 рр. – Грецький полк, який згодом перейменували на Балаклавський (1194 ос.). Арнаутський полк турецької армії, котрий складався з греків і албанців, у ході російсько-турецької війни перейшов на бік Росії, його особовий склад розселили у міжріччі Південного Бугу, Єланця і Мертвих вод.

З цією хвилею еміграції греків із Балкан збіглося переселення давнього грецького населення з Криму на узбережжя Азовського моря, яке розпочалося весною 1778 р. Тоді всіх православних жителів півострова, зокрема й бл. 18,5 тис. греків, за наказом Катерини II переселили в межі Росії. Грекам надали землі на північ від Азовського моря між ріками Мокрі Яли, Кальміус і Азовським узбережжям. З самого початку осілі в Приазов’ї греки склали дві групи: греки-елліни (новогрецький діалект) і греки-татари (тюркська мовна група). Перші з них (маріуполські греки) у 1779 р. заснували м. Маріуполь і 12 сіл біля нього, а греки-татари 10 сіл. Спільність православної релігії, тісні економічні зв’язки з українським населенням сприяли благополучному існуванню грецької групи.

Після включення Криму до складу Росії у 1783 р. тут появились нові грецькі поселенці.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. викликала ще одну хвилю еміграції з Греції, але вона вже не була на стільки значною. У 1795 р. виникло грецьке воєнне поселення в околицях Одеси, відоме як грецький піхотний дивізіон. За царським указом рядові цього формування наділялися землею – 60 десятин, а офіцери відповідно від 80 до 300 десятин кожний. Невдовзі тут сформувалась потужна грецька община. Саме в Одесі в 1814 р. виникло Дружнє товариство (Філікі етерія), яке очолило підготовку повстання в Греції проти турецького панування (національно-визвольна війна 1821–1829 рр.), результатом якого стало проголошення незалежності в 1830 р.

Після приєднання Росією Бессарабії за результатами російсько-турецької війни 1806-1812 рр. численні грецькі громади сформувалися в Ізмаїлі, Аккермані та Рені. Після 1812 р. масштаби грецької еміграції зменшились. Надалі у процесі історичного розвитку нащадки переселенців із Греції значною мірою були асимільовані численнішими місцевими етнонаціональними спільнотами.

В приазовських степах греки здебільшого займалися скотарством. З часом, однак, їх основним заняттям стало землеробство. Разом з іншими пільгами, їм давали будівельний матеріал (дерево) на спорудження помешкань. У зв'язку з колоністським статусом помітні особливості побуту грецького населення. Більшість мали гарні хати з каменю або з суміші глини й соломи – “чамури”, пізніше – з цегли-сирцю (“лампач”), а також так звані тирлучні будинки (дерев'яний каркас стін заповнювали глиняними вальками). У ХІХ ст. зводили споруди з випаленої цегли. Зазвичай, грецькі житлові будинки мали відкриті галереї, опалювані сіни. Спочатку їх покривали соломною й очеретом, а з другої половини ХІХ ст. – черепицею. Збільшилася кількість кімнат. У сінях мали комору для зберігання посуду, припасів та ін. Характерним в інтер'єрі було домашнє приладдя з червоної та жовтої міді, декоративні рушники, домоткані килими, покривала, різьблені сволоки, побілені стіни.

Для одягу були характерними своєрідні орнаменти та прикрашання металізованими нитками. У побуті використовувалося чимало речей зі шерстяних тканин, сукна, шкіри. В жіночому костюмі (шаровари,

халат, відповідний головний убір) практично не було вишивки. Сучасний грецький костюм в Україні мало чим відрізняється від молдавського чи українського.

В 1920–1930-х роках в Україні існувало 3 грецькі райони і 30 сілрад, у Криму діяла 21 національна школа. На румейській і греко-татарській мовах розвивалася література, видавалися газети, а в школах вивчалися грецька і татарська мови. Однак наприкінці 1930-х років діячів грецької культури репресували, газети закрили, школи перевели на російську мову. Лише на території Донецької області тоді було знищено 6 тис. осіб.

Під час Другої світової війни на долю цього народу випали нова хвиля страшних сталінських репресій. У 1944 р. разом з кримськими татарами, вірменами та болгарами з Криму було депортовано 14,7 тис. греків. Натомість приазовських греків від виселення врятував вчинок їх землячки, відважної гречанки, прославленої трудівниці Паші Ангеліної, яка підняла голос на їх захист. Саме мешканці Приазов'я становлять основну частину сучасної грецької діаспори України.

Упродовж 1970–1980-х років кількість греків в Україні постійно зменшувалась, адже значна їх частина поверталась на історичну батьківщину. Цей процес продовжився і після відновлення незалежності України.

В сучасній Україні проживає 91,5 тис. греків (2001 р.), хоча ще у 1970 р. їх було майже 107 тис. Вони розмовляють різними мовами (більшість російськомовні) і навіть називають себе по-різному, проте у них збереглася еллінська самосвідомість і національна культура. 84 % усіх греків проживали на території Донецької області (третя за чисельністю етнічна спільнота регіону).

Поступово відроджується література рідними мовами, яку жорстоко придушували в 1930–1980-х роках, створюються умови для оволодіння справжньою еллінською мовою. Грецька культура живе в різних фольклорних ансамблях, розвивається пісенне і хореографічне народне мистецтво, відновлюються і поновлюються відповідні відділи етнографічних і краєзнавчих музеїв, діють 4 грецькі етнографічні колективи в Донецькій області. В Україні організовано більше ста грецькі національно-культурні товариств та організацій. Інтереси греків в Україні представляє Федерація грецьких товариств України, при якій видається газета “Елліни України”.

Величезною трагедією для грецької національної меншини в Україні стала збройна агресія Росії в 2014 р. Бл. 4 тис. греків залишилися в окупованому Криму, а близько десяти поселень їхнього компактного проживання в Приазов'ї (Сартана, Гранітне, Чермалик та ін.) від вересня 2014 р. опинились на лінії вогню. Греки з різних регіонів України беруть активну участь у волонтерському русі – допомагають українським воякам та місцевим мешканцям на лінії розмежування. Отримують вони гуманітарну допомогу й з Греції.

Розвиток російсько-української гібридної війни призвів до штучного поділу греків Приазов'я. Частина територій їх компактного проживання залишилася під контролем українського уряду (Маріуполь, Волноваський, Володарський та Першотравневий райони Донецької області), а частина опинилася в складі так званої ДНР (Старобешівський, Тельманівський і Новоазовський райони, м. Донецьк). По обидві сторони фронту продовжують діяти численні громадські організації, що займаються підтримкою і розвитком грецької культури.

Російська окупаційна влада намагається розіграти грецьку карту з метою дестабілізації ситуації в Україні. Російська сторона здійснює систематичні спроби тиску на діяльність ФГТУ з метою внести розкол у її керівний склад, незважаючи на проукраїнську або аполітичну позицію керівництва грецьких організацій України.

В окупованому Криму керівництво “Федеральної національно-культурної автономії греків Росії” (ФНКА) почало поглинати організації, раніше пов'язані з ФГТУ. Під егідою ФНКА була створена організація “Регіональна національно-культурна автономія греків Республіки Крим «Таврида»”. Підконтрольні сепаратистам грецькі організації утворені й у Донецьку.

ЦИГАНИ

Предки циган покинули батьківщину (Індію) в IX–X ст. і, пройшовши через Єгипет, Малу Азію, досягли Балканського півострова, а звідти перейшли в Центральну, Західну і Східну Європу. Деякі вчені вважають: походження циган зв'язане з середньовічною сектою аттічан із Месопотамії, котра потім прийшла у Візантію. За іншими твердженнями, цигани – це нащадки племені сігіннів. Хоча очевидно, що цигани увібрали елементи багатьох племен Індії, їхня

мова належить до індоєвропейської сім'ї і розпадається на низку діалектів, які мають запозичення з мов тих народів, де цигани жили тривалий період. Проте цигани всього світу усвідомлюють себе єдиним народом. Вони зробили помітний внесок у культуру народів, серед яких живуть, у музику Угорщини, Румунії, в танець фламенко в Іспанії та ін.

В Україні цигани з'явилися в XV–XVIII ст. спершу у південно-західній частині, а згодом – у центральних районах. Це зазвичай були кочівники. В Криму перші циганські сім'ї зафіксовані 1784 р. Тоді ж були створені перші циганські села біля Одеси, щоправда, цигани тут називали себе молдаванами або козаками. Нині найкомпактніше цигани проживають у Свалявському районі Закарпаття. Раніше вони кочували табором з весни до осені, а на зиму винаймали хату або кутки у місцевого населення.

Після постанови ЦВК СРСР “Про заходи сприяння при переході кочуючих циганів до трудового, осілого способу життя” 1 жовтня 1926 р. цигани мали змогу здобувати освіту, створити необхідні для життя побутові умови. В 1928–1932 рр. циганською мовою виходили журнали “Романи”, “Зоря”, “Нево дром”, букварі, підручники, науково-популярна і художня література. В 1931 р. створений єдиний у світі циганський театр “Ромен”. Однак невдовзі цигани розділили долю багатьох депортованих народів, їх виселили в необжиті райони Сибіру.

Зараз в Україні налічується 47,6 тис. циган. Сучасний спосіб життя циган змінився. Практично вони припинили кочування. Лише дехто зберіг національну своєрідність – циганський стиль в одязі, елементи традиційного побуту і продовжує займатися традиційними ремеслами. Більшість практично не відрізняється від національностей, серед яких проживає.

Основна проблема циганського населення – глибока консервативність їхнього побуту, що часто виступає непереборною перепорою сприйняття багатьма циганськими сім'ями та громадами сучасного способу життя, властивого для українського та інших етносів, серед яких вони проживають, а також розрив у рівневі освіти та культури невеликої групи циганської інтелігенції та основної маси циган.

ГРУЗИНИ

Грузини емігрували в Україну в XVIII ст., рятуючись від турецького переслідування. Виїжджали князі та дворяни. З грузинських втікачів була створена спочатку рота, а потім полк. У 1738 р. всім, хто служив у грузинському полку, надано землі в “пристінних місцях” на вічне спадкове володіння. Князь отримував 30, а дворянин – 10 дворів. Це були землі Полтавського, Миргородського, Лубенського і Прилуцького полків. Грузини-переселенці утворили також типові військові поселення на півдні України. Всього на Полтавщині царський уряд поселив 5 тис. грузинів і бл. 2 тис. вірмен у Криму і на Приазовські землі.

За участь у боротьбі Шаміля проти царських завойовників частина грузинів теж була переселена в Україну. Згідно з указом 1837 р., чимало грузинів, вірмен і греків скеровувалося у південні райони Російської імперії, більшість з них осідала в містах.

Зараз в Україні немає районів компактного проживання грузинів. Вони мешкають у різних регіонах країни. Створена наприкінці 1980-х років Асоціація українсько-грузинських зв'язків ім. Давида Гурамішвілі поставила за мету сприяти розвитку духовного життя грузинів на території України.

НІМЦІ

Перші документальні свідчення про німців на теренах України відносяться до X ст., коли у період Київської Русі по містах все частіше з'являються європейські купці, мандрівники, духовні особи, члени посольських делегацій.

Значний приплив німців на західноукраїнські землі відбувся після монголо-татарської навали 1240–1241 рр. Тоді галицько-волинські князі запрошували їх для відбудови міст та розвитку торгівлі й ремесла.

Ще більше посилювався приплив німців до західноукраїнських міст у другій половині XIV ст. після входження Галичини до Польщі та Литви. У XIV – першій половині XVI ст. німці мали дуже великий вплив у Львові. З 1352 р. саме з-поміж них вибирали в'їтів та більшість членів міської управи, а міські книги й документи вели німецькою мовою. Проте вже з середини XVI ст. їхній приплив припинився, а вже наявні німці почали полонізуватися.

В пізніші століття німці появлялися у різних регіонах України у якості купців та ремісників. Натомість нова хвиля масової колонізації українських земель розпочалась у другій половині XVIII ст.

Інтенсивна німецька колонізація у 1780-х роках спостерігалася на Галичині й Закарпатті після входження цих територій до складу Австрії. До Першої світової війни дві численні колонії були в м. Коломиї, німецькі або змішані українсько-німецькі села існували в районі Рахова, Виноградова та інших місцях Закарпаття.

У другій половині XVIII ст. німецькі колоністи з'явилися і на землях підросійської України. Це переважно були переслідувані за віру сектанти, селяни, дрібні ремісники. Перша німецька колонія виникла в 1766 р. у Борзенському повіті Чернігівської губернії.

У 1770–1780-х роках у с. Вишеньки в маєтку графа Рум'янцева засновано першу в Україні меннонітську колонію. У 1790 р. вісім великих колоній меннонітів, яких в Європі переслідували за віру, з'явилося в Хортицькому окрузі. Ці сектанти *хіалісти* були вихідцями з півдня Німеччини.

Проте найбільше німецьких колоній створили на Півдні України, де їхні мешканці отримали значні пільги (на 50 років звільнялися від податків та інших повинностей і назавжди – від рекрутчини). В 1775 р. Катерина II спеціальним маніфестом закликала іноземців, вихідців із країн Європи, оселятися на територіях Російської імперії. Численні переселенці з Данціга осіли в Єлизаветградському та інших повітах Таврійської та Катеринославської губерній. З 1820-х років на р. Молочні Води (південь України) з'явилися вихідці з Пруссії і Бадена, де заснували 48 поселень. Німецькі колонії виникли в районі Каховки, Криму. У результаті реформи 1871 р. права і привілеї колоністів були скасовані, і вони перейшли у підпорядкування загальних державних органів. За переписом 1897 р. на півдні України проживало 345 тис. німців (4,2% всього населення).

Наприкінці XVIII ст. перші німецькі колонії з'явилися і на Волині. Вони були створені великими поміщиками із вихідців Східної Пруссії та Шльонська Цешинського. В 1783 р. князь Чарторийський побудував у Корці першу на Волині євангелічну кірху. На початку XIX ст. німецька колонізація була повільною, але невпинною. Упродовж 1830–1860 рр. на Волині осіли 11 424 німецьких колоністи, які заснували 139 колоній. Всього до 1860 р. на теренах губернії вже було 20 тис. німців.

Ліквідація кріпацтва, а також придушення польського повстання 1863 р. послужили новим поштовхом для німецької колонізації. Уряд за безцінь (8-9 крб. за десятину) розпродавав колоністам конфісковані землі польських панів, котрі брали участь у повстанні. Поміщики ж, у свою чергу, потребували найманої праці, тобто німецької бідноти.

В 1880-х роках німецька колонізація з політичних мотивів була обмежена. В 1887–1892 рр. неправославних колоністів позбавили багатьох привілеїв. І все-таки до Першої світової війни у 7 повітах західної Волині проживало бл. 100 тис. німецьких колоністів, 64% з них належали вже до селянського стану і 29% – до міщан. У роки Першої світової війни німецьке населення здебільшого було евакуйоване в глибину Росії. Частина його повернулася на Волинь після закінчення війни. В 1930-х рр. у Волинському воєводстві проживало 47 тис. німців і понад 30 тис. – у Галичині. За радянським переписом населення 1937 р., в УРСР проживало 401,9 тис. німців. У 1940 р., згідно з угодою між СРСР і Німеччиною, німецьке населення із західних областей України було переселене до Німеччини.

Починаючи з 1924 р. німці в підрадянській Україні отримали можливості для культурного життя, відродження національних традицій. У 1925–1926 рр. діяло 7 німецьких національних районів і 113 сільрад. Діти і молодь мали змогу отримувати освіту німецькою мовою в 500 національних школах. Для німецького населення України було відкрито 157 культурних установ, працювали німецькі групи в технікумах для підготовки національних кадрів. Видавалося 20 журналів і 29 газет. Іоан Христіан Енгела написав кілька книг з історії України, а Іоан Гербіні досліджував стародавні печери Києва. Значний культурний і духовний осередок німців склався в Криму, де діяло 119 німецьких шкіл. Однак процеси їхнього національного розвитку були так само, як інших національних меншин, припинені силовими методами. В 1941 р. з Криму на Схід СРСР виселено 50 тис. німців.

Західноєвропейські колоністи, в тому числі й німецькі, завозили та широко застосовували в Україні сільськогосподарську техніку, своєрідну систему землеробства. Відомим був так званий колоністський плуг. З Німеччини привезли сакківські плуги, які продавало акціонерне товариство Грієвса. Німецькі колоністи також використовували молотарки, що поставляли до України Грієвс, Классен та інші фірми й

акціонерні товариства. Для господарських потреб споруджували млини (вітрові й водяні), ступи, круподерні, олійниці для обробки проса, ячменю, соняшника тощо.

На Півдні України, в Приазов'ї у господарствах німецьких колоністів тривалий час переважала перелогова і двопільно-вигонна система землеробства. Тут активно застосовували засоби захисту і збереження врожаю. Зокрема, німецькі колоністи чи не перші в Україні проводили інтенсивну роботу, спрямовану на вирощення лісозахисних смуг, створення культурних пасовищ.

У 1964 р. огульні звинувачення з німецького народу були зняті. І лише 7 березня 1991 р. Верховна Рада СРСР прийняла постанову про відміну законодавчих актів, які регулювали репресивну і злочинну політику проти народів. Ця постанова визнала незаконними і злочинними дії, спрямовані на насильницьке переселення німців. Однак залишилося відкритим питання про їхню реабілітацію. На цьому наполягали учасники наради німців СРСР, що відбулася в березні 1991 р. у Москві.

За переписом населення 1989 р. в Україні числилось 37,8 тис. німців, а в 2001 р. їхня кількість зменшилась до 33 тис. Здебільшого компактно вони розселені на Закарпатті, де є змішані німецько-українські села. Німецька мова в Україні викладається у багатьох середніх школах з поглибленим вивченням цієї мови, в університетах.

Наприкінці 1980-х – у 1990-х роках активізувалися культурні зв'язки України з Німеччиною, що дало змогу задовольнити окремі потреби духовного і культурного життя німецького населення України. В Україні налічується 12 німецьких етнографічних колективів. Однак є фактом, що еміграція німців до Німеччини триває, особливо вона активізувалася після збройної агресії Росії проти України в 2014 р.

У 1992 р. між Україною і Федеративною Республікою Німеччиною встановлені повні дипломатичні відносини. Президент України заявив, що Українська держава надає усім німцям, які колись були репресовані та вивезені, можливість компактного поселення в південних районах України, в Криму. Така політика уряду незалежної України викликала позитивну реакцію серед німецького населення колишнього СРСР і відкрила нові можливості для забезпечення національних потреб німців України.

На Закарпатті діє одна німецькомовна школа. У різних областях України працює 6 недільних шкіл. На Закарпатті та в Криму транслюються німецькомовні телепрограми. Інтереси німців представляють 33 національно-культурні об'єднання, з-поміж яких провідну роль відіграє створене у 1992 р. товариство німців України "Відербург".

ГАГАУЗИ

На півдні Одещини (села Дмитрівка, Олександрівка, Виноградівка, Озерне та ін.), а також в Запорізькій області, проживає бл. 32 тис. гагаузів (2001 р.). Ще 153,5 тис. гагаузів налічувалося у Молдавській РСР (1989 р.). У 1990-х роках у Молдові створена Гагаузька автономія. В Україні гагаузи користуються культурно-національною автономією.

Існує кілька гіпотез історичних коренів гагаузів. За твердженнями прихильників слов'янського походження цього народу (переважно болгарські дослідники), він має стародавню слов'янську праоснову, а в процесі розвитку увібрав багато інших етнічних компонентів. Окремі представники цієї теорії вважають гагаузів колишніми православними болгарами, які під тиском завойовників-турків змінили мову, потурчилися, але зберегли православне віросповідання.

Гагаузи розмовляють турецькою мовою, сповідують православ'я. Склалося рідкісне поєднання тюркської мови, що на півдні Європи належала мусульманському населенню, з християнською вірою. Інша – "тюркська теорія" – розглядає цей народ як продовження тюркомовних куман, або ж як нащадків узів і турків-сельджуків. Існує твердження, що ця етнічна спільність створена на основі північнотюркських елементів – печенігів, узів і куман, а також, що гагаузи – нащадки кочових тюрків, які населяли степову зону від Алтаю до Карпат і кочували зі сходу на захід. Хоча історичні відомості про походження гагаузів недостатні, незаперечно одне: це стародавній народ південно-східної Європи.

Добре відомо тільки, що як самостійна етнічна група гагаузи визначилися в другій половині XVIII ст. на території північно-східної Болгарії. Спершу вони поселялись на місцях, де раніше кочували ногайці. В другій половині XVIII – на початку XIX ст. православні гагаузи, рятуючись від ісламізації та переслідувань, разом з албанцями

переселилися з Болгарії в Бессарабію (нині в межах Молдови та України), яка за наслідками російсько-турецьких воєн початку XIX ст. ввійшла до складу Російської імперії. Згодом у 1860-х роках частина гагаузів переселилася у Приазов'я. Під час Столипінської аграрної реформи частина з них у 1912–1914 рр. виїхала у Казахстан.

Адміністративне закріплення гагаузських поселень у складі України відбулося у 1940 р., коли внаслідок національно-територіального розмежування між УРСР та Молдавською РСР у межиріччі Дністра та Дунаю було створено Ізмаїльську область, яку згодом приєднали до Одеської. Під час Другої світової війни частина гагаузів була насильно депортована радянською владою до Казахстану.

Гагаузи давно змінили свій культурно-господарський уклад, стали осілими землеробами, вирощуючи зерно, виноград, займаючись вівчарством, їх духовна і матеріальна культура близька до болгарської. У районах розселення гагаузів немає великих міст. Гагаузька мова – тюркська у своїй основі, не ідентична турецькій, але близька їй, складалася в XIV–XVII ст. у тісній взаємодії з румунською, грецькою, південно- та східнослов'янськими мовами. Це одна із південно-західної (огузької) групи тюркських мов. Після втрати стародавньої писемності до середини XX ст. гагаузька мова залишалась неписемною. В 1957 р. на основі російської графіки створений гагаузький алфавіт (в Молдові використовують латинську графіку). Уже в наступному році в школах розпочалося навчання гагаузських дітей рідною мовою, проте вже з 1961 р. радянська влада знову перевела навчання на російську мову. Припинилося видання гагаузької газети і радіопередач гагаузькою мовою. Лише з 1989 р. у школах відновилося вивчення рідної мови гагаузів. Вони творять національну культуру на основі рідної мови. В Одеській області створено 40 гагаузьких етнографічних колективів.

ЧЕХИ, СЛОВАКИ

Збереглися відомості про проживання чехів на півночі Галицького князівства вже у XIII ст., у XIV–XV ст. вони були у Львові, також на межі з Молдовою.

У 1860–1870-х роках за дозволом і заохоченням царського уряду великі групи чеських колоністів появилися на Волині, Поділлі та в Криму (Таборі-Царевич). Російський царизм роздавав права на

заснування колоній та іноземних поселень. В Рівному була створена приватна компанія, що була посередником у придбанні чеськими колоністами землі на Волині.

Російський уряд плекав надію на створення серед чехів особливої гуситської церкви з метою використання її проти католицизму. З цим була пов'язана царська постанова 1870 р. "О водворении чехов на Волини", що надавала чеським колоністам великі пільги (право на самоуправління, свобода віросповідання, звільнення на 5 років від будь-яких платежів і податків, а також військової служби). На Волині виникли 4 чеські волості: Рівненська, Лубенська, Луцька, Купічевська. Значна маса переселенців з Чехії осідала в Житомирському, Овруцькому, Новоград-Волинському повітах.

Унаслідок цього лише в 1868–1874 рр. на Волині осіло 15 тис. чехів. Однак коли спроби створити особливу релігію зазнали краху, російський уряд заборонив іноземним колоністам збагачуватись землею, зробивши в 1892 р. з цього виняток для православних колоністів. Ця обставина визначила релігійну приналежність волинських чехів, які вже за переписом 1897 р. на 66,2% були православними.

У 1870–1872 рр. вихідці з Богемії закупили у поміщиків 20 тис. десятин землі в центральній частині Кримського півострова, де було засновано низку невеликих чеських колоній. Окремі їхні колонії існували також у Херсонській, Таврійській, Подільській, Катеринославській губерніях, в Одесі, Харкові, Чернігові, Полтаві. Центром політичного та культурного життя цієї нацменшини став Київ.

У 1914 р. в Україні проживало бл. 44,5 тис. чехів. Події 1917 р. призвели до руйнування їхніх колоній і спричинили першу хвилю повернення на історичну батьківщину, що значною мірою ослабило цю національну меншину в Україні та зруйнувало всю систему її економічного й культурного життя.

У 1926 р. в УРСР існувало 50 чеських сіл, де проживало 17,8 тис. чехів. Масові репресії 1930-х років, тотальна русифікація загальмували розвиток їхнього шкільництва та культурного життя. На Західній Волині, що перебувала у складі Польщі, у 1930-х роках проживало понад 30 тис. чехів.

Наступна хвиля репатріації чехів припала на Другу світову війну. У складі Чехословацької окремої бригади, що була сформована в СРСР, були й українські чехи, які дійшовши до історичної батьківщини, там і залишились.

У другій половині ХХ ст. чисельність чехів в Україні зменшувалась: 1959 р. – їх було 14,5 тис., 1989 р. – 9,1 тис., 2001 р. – 5,9 тис. Зараз більшість чехів проживає у Житомирській та Закарпатській областях. Понад 40% з них зберегли рідну мову, інші розмовляють українською або російською.

Згідно з даними перепису 1921 р., у тих районах, які згодом увійшли до складу Закарпатської області України проживало 7,7 тис. словаків. Їх кількість значно зросла, коли Підкарпатська Русь входила до складу Чехословаччини (1919–1939 рр.). У 1930 р. тут проживало 34,5 тис. словаків та чехів. Проте вже у 1939 р., внаслідок приєднання краю до Угорщини, кількість представників цих етносів знову зменшилася до 12,2 тис. осіб. Відтік словаків продовжився і в повоєнний період. У 1989 р. в Україні проживало 7,9 тис. словаків, а в 2001 р. це число зменшилось до 6,4 тис. осіб.

В історичні часи існували плідні постійні контакти активного поборника чеського і словацького національного відродження, ученого-славіста П. Шафарика з М. Максимовичем, І. Срезневським, І. Головацьким, І. Вагилевичем. Вони мали позитивні наслідки для розвитку гуманітарних наук в Україні та українського національного відродження. Т. Шевченко присвятив П. Шафаріку поему “Єретик”, якою відзначив його заслуги перед Україною та слов’янським світом.

В умовах незалежності України та кардинальних соціальних перетворень у Чехії та Словаччині питання взаємозв’язків, забезпечення можливостей для національного розвитку чехів і словаків, котрі проживають на українських землях, набули нового значення. В деяких вузах України на філологічних факультетах вивчається чеська та словацька мови, література, в науково-дослідних установах НАН України досліджують проблеми чеської і словацької історії, сучасного розвитку, українсько-чеських й українсько-словацьких політичних і економічних відносин та ін. Діє понад 50 словацьких етнографічних самодіяльних колективів, культурне товариство чехів.

СЕРБИ

У 1750-х рр., рятуючись від турецького гніту та нестерпних умов існування, почали поселятися на півдні України. Значні групи сербів, що їх очолював генерал Іван Хорват, поселилися на Правобережжі Дніпра аж до р. Синюха на Заході, р. Тясмина на півночі, верхів'їв Інгулу та Інгульця на півдні. Заселені ними землі у 1752 р. виділилися в окрему адміністративну одиницю Нова Сербія. Тоді на території сучасної Кіровоградщини були створені 132 військові поселення. Після завершення Першої світової війни та революційних подій в Україні більшість сербів виїхали до створеного у 1918 р. Королівства сербів, хорватів та словенців, а інші – переважно асимілювались. У 1989 р. в Україні їх проживало 637 сербів, до 2001 р. їх кількість зменшилась до 623 осіб. Розселені переважно на сході та в Одеській обл.

Чисельні етнічні групи в Україні становлять азербайджанці – 45,1 тис., мордовці – 9,3 тис., чуваші – 10,6 тис., узбеки – 12,3 тис., а також казахи, латиші, литовці, удмурти, осетинці, марійці – від 4 до 8 тис.

Ставши на шлях творення нового суспільства, Україна особливу увагу в законодавчій практиці приділяє правам людини. Така політика є міцною основою для вільного розвитку і самовираження всіх національностей, які проживають на українській землі. У демократичній Україні представники всіх корінних етносів та національних меншин мають однакові права і можливості на культурний та духовний розвиток, цивілізований спосіб життя.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Греки Украины: история и современность : материалы научно-практ. конф. Донець, 1991. 245 с.

Документи та матеріали до історії приазовських албанців / упор. А. Бойко, Л. Брацило, І. Козлова, В. Мільчев, О. Тедєсв. Запоріжжя, 2006. 167 с. (Старожитності Південної України; вип. 18).

Етнічні спільноти України: довідник. 3-є вид. / ред. кол. В. Євтух, В. Трошинський, Л. Аза та ін. К., 2001. 252 с.

Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. К.: Наукова думка, 2004. 343 с.

Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / за ред. В. Наулка. К., 2001. 424 с.

-
- Свтух В. Б., Чирко Б. В.* Німці в Україні 1920-ті – 1990-ті роки. К.: ІНТЕЛ, 1994. 183 с.
Життя етносу: соціально-культурні нариси. К., 1997.
- Костюк М.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники & посібники, 2003. 381 ; іл.
- Макарчук С. А.* Етнічна історія України: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 471 с.
- Міжнародні наукові читання пам'яті Костянтина Поповича / авт.-уклад. В. Г. Кожухар, К. С. Кожухар. Кишинів, 2015. Т. 1: Українсько-молдавські етнокультурні зв'язки. 344 с.
- Мойсей А.* Аграрні звичаї та обряди у народному календарі східнороманського населення Буковини. Чернівці, 2010. 303 с.
- Нариси з історії та культури євреїв України. К.: Дух і Літера, 2005. 437 с., іл.
- Народи і релігії мира: енциклопедія. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. 928 с.
- Національні меншини України: історія та сучасність. К.: МАУП, 2006. 251 с.
- Очерки истории, языка и культуры ольшанских болгар / И. И. Гуржос, И. К. Бунина, В. А. Колесник, В. И. Мильчев, В. П. Петков, С. В. Петков. К.: Скиф, 2013. 390 с.
- Пономарев А. П.* Межнациональные браки в УССР и процессы интернационализации. К., 1983. 171 с.
- Соболева О.* Весілля кримських татар: традиційні форми та трансформації. Біла Церква, 2015. 358 с.
- Терлюк І.* Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.): етносоціальне дослідження. Львів, 1997. 175 с.
- Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье. История и судьбы традиционно-бытовой культуры (XIX–XX века). М.: Наука, 1988. 254 с.
- Україна: етносоціальна палітра суспільного розвитку: словник-довідник. К.: Вид-во УАДУ, 1997. 271 с.
- Шабашов А. В.* Гагаузы: система терминов родства и происхождение народа. Одесса: Астропринт, 2002. 740 с.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Найбільші національні меншини України за переписом 2001 р.
2. Особливості культурно-освітнього життя нацменшин в Радянській Україні міжвоєнного періоду.
3. Основні тенденції розвитку російської національної меншини в Україні упродовж XX – початку XXI ст.
4. Етапи та райони розселення білорусів в Україні.
5. Кримські татари – один з корінних етносів України.
6. Польська національна меншина в незалежній Україні.
7. Історичні етапи та характерні риси розселення євреїв на території України.
8. Кримчаки – один з малих корінних етносів Криму.
9. Історія німецької колонізації різних регіонів України.
10. Групи циганського населення України.

Предметний покажчик

Їоайіаоііеіеїѳѳае-ѳѳ

- Антропологічні особливості – 5, 22, 26, 27, 32, 43, 50, 664
- Архітектура культова/сакральна/церковна – 33, 36, 37, 40, 79, 84, 85, 95, 111, 113, 129, 151, 167, 169, 174, 175, 181, 203, 206, 275, 292, 293, 306, 313, 314, 364, 375, 377, 381, 387–389, 445, 446, 450, 454, 455, 457, 458, 489, 495, 498, 513, 514, 517, 518, 520, 525, 527–529, 532, 534, 536, 537, 539, 541, 570, 588, 601, 604, 610, 613, 619, 690, 692
- Балада – 207, 478, 637–639, 644, 655
- Бджільництво/боргництво – 126, 187, 194, 229, 261–263, 276, 347, 578, 606, 630
- Бойки – 10, 27, 28, 30, 32, 33, 40, 42, 100, 104, 105, 114, 172, 187, 196, 203, 205–208, 210, 213, 217, 219, 249, 271, 274, 284, 289, 292, 293, 297, 300, 303, 308, 312, 316, 324, 328, 329, 332, 333, 341–342, 349–350, 354, 355, 361–363, 365, 367, 374, 388, 412, 413, 416, 422, 426, 427, 436, 437, 453, 454, 461, 487, 494, 508–510, 517, 518, 525, 531–533, 535, 545, 556, 558, 569, 578, 579, 581, 586, 597, 612, 621, 623, 633, 649, 653
- Бондарство – 206, 240, 264, 405, 480
- Будівлі/споруди господарські – 6, 12, 168, 189, 206, 209, 239, 240, 252, 263, 264, 267, 293, 298–301, 304–312, 419, 420, 422, 426, 474, 555, 558, 673, 678, 679, 700
- Будівництво – 21, 36, 51, 63, 83, 85, 121, 129, 152, 154, 156, 157, 166–170, 187, 189, 191, 194, 197, 199, 202, 207, 209, 210, 266, 295, 300–312, 315, 348, 452, 454, 477, 535, 538, 568, 598, 665, 674, 678
- Весілля – 14, 20, 22, 33, 36, 58, 84, 169, 195, 198, 207, 283, 317, 324, 330, 352, 358, 360–362, 437, 458, 465, 471–472, 485–492, 501–502, 519, 521, 538, 539, 543, 573, 594, 596, 605, 607, 611, 614, 620, 628, 634–636, 647–649, 651–653, 685, 706
- Веснянка – 22, 523, 529, 630, 632–633
- Вечорниці – 21, 456, 470, 505, 523, 573, 628, 639, 640
- Взуття – 63, 127, 168, 194, 209, 316, 318, 320, 328–329, 337, 340, 342, 343, 346, 386, 557
- Віз – 239, 241, 251, 259, 264, 275, 286–291, 311, 371, 413, 414, 417, 455, 505, 515, 552, 554, 560, 573, 595, 618
- Війт – 446, 447, 461, 462, 697
- Віче – 445
- Генезис – 33, 50, 252, 290
- Говірки – 196, 206, 215–227
- Гончарство – 15, 51, 197, 205, 206, 208, 272–273, 276, 370–372, 392, 408, 480
- Городництво – 84, 228, 230–231, 532
- Господарство
- Громада – 3, 12, 35, 85, 113, 115, 148, 153, 155, 156, 157, 159, 167, 169, 170, 173, 175, 176, 178–180, 182, 194, 195, 232, 247, 249–251, 274, 292–294, 319, 359, 365, 444–463, 465, 466, 476, 477, 479, 481, 483, 485, 492, 495, 497, 513, 523, 530, 569, 574, 615, 620, 628, 629, 641, 643, 645, 696
- Гуля – 317, 324, 341, 375

Гуцули – 10, 27, 28, 30, 33, 40, 100, 104, 114, 172, 173, 187, 196, 201–205, 207, 210, 212, 213, 217, 219, 246, 249, 252, 271, 283, 284, 291, 293, 295, 299, 300, 303, 308, 309, 316–319, 321, 323, 324, 327, 329, 330, 332–333, 341, 349, 352, 360, 362, 364, 368, 371, 374, 377, 380, 382, 385, 386, 388, 391, 399, 402, 403, 406, 408, 410, 432, 433, 446, 451, 487, 494, 496, 498–500, 505, 526, 530, 531, 535, 546, 551, 555, 566–569, 575, 578, 581, 584, 585, 590, 593, 594, 597, 604, 612, 613, 621, 623, 624, 636, 651–653

Діалект (говір) – 3, 9, 18, 56, 59, 83, 93, 100, 115, 119, 120, 147, 172, 186–188, 196, 202, 205, 206, 208, 215–227, 485, 546, 654, 664, 669, 688, 692, 696

Діаспора – 3, 34, 35, 39, 40, 42, 136–184, 646, 688, 692, 694

Дім – 181, 312, 471, 477, 478, 483, 487, 488, 490, 591, 603, 616, 670

Досвітки – 456, 470, 554, 573, 640

Дума – 24, 103, 467, 637, 645

Духи домашні – 597–604, 615, 624

Етнічна група – 8–10, 287, 669, 701

Етнічна дивергенція – 57, 65

Етнічна конвергенція – 9, 46, 53, 54, 59, 63–65, 108

Етнічна територія – 3, 7, 83, 108, 110, 120, 133, 135, 140, 231, 233, 284, 298, 474, 644

Етнічні процеси – 13, 15, 63–65, 67, 91, 108

Етногенез – 4, 13, 20, 21, 34, 35, 41, 45, 46, 49–52, 91, 92, 109, 673

Етнонім – 3, 56, 57, 63, 64, 91, 93–95, 101–104, 107, 109, 208, 663, 664, 669, 675

Етнотопонім – 3, 56, 57, 93–95, 99–101, 103–105, 109

Житло (багатокамерне, двокамерне, двоповерхове, заглиблене (землянкове), наземне, напівзаглиблене (напівземлянкове), однокамерне, стаціонарне, тимчасове, трикамерне) – 3, 6, 12, 33, 51, 64, 83, 119, 167–169, 189, 194, 198, 209, 250, 263, 264, 275, 292, 298–315, 372, 380, 381, 469, 474, 526, 558, 582, 620, 665, 676–679, 681, 693

Зарубіжні українці – 3, 136–137, 182–184

Збиральництво – 51, 205, 347

Збруя/упряж кінська – 250, 270, 273, 289–291, 386, 511, 514, 618

Звичаєве право – 12, 15, 22, 33, 76, 207, 247, 258, 312, 315, 365, 367, 450, 451, 457–463, 466, 467, 469–471, 474, 477–479, 484, 490–494, 506, 527, 530, 625, 629, 643, 644

Землеробство – 51, 84, 110, 126, 164, 187, 189, 191, 192, 194, 197, 206, 208, 228–244, 246, 252, 254, 297, 347, 348, 371, 451, 465, 548, 561, 570, 571, 630, 665, 693

Землеробські знаряддя – 51, 83, 164, 194, 208, 233–237, 241–244, 452, 511, 679

Землеробські системи – 84, 191, 194, 206, 208, 228–233, 237–240, 253, 297, 444, 446, 451, 570, 699, 700,

Їжа/харчування – 6, 12, 21, 63, 64, 84, 168, 169, 207, 210, 249, 250, 255, 278, 280, 304, 313, 347–368, 453, 454, 480, 521, 522, 544, 575, 577, 578, 583, 598, 602, 665,

Казка – 22, 212, 205, 578, 584, 610, 626, 628, 629, 640, 641, 644,

Кераміка – 33, 40, 51, 155, 168, 200, 205, 273, 276, 370–372, 375, 384

Килимарство – 200, 370, 377–380, 391, 392

Класифікація – 319–320, 346

Кліть/комора – 131, 168, 209, 223, 240, 241, 250, 272, 293, 299, 300, 302, 303, 306, 435, 454, 457, 490, 539, 601, 602, 676, 693

Ковальство – 237, 266, 273–275, 370, 386–388, 391, 392, 480
Колесо – 83, 189, 234, 244, 264, 265, 270, 282, 283, 286, 288, 291, 414, 573, 618, 620
Коливо – 362, 500, 525, 544
Колодка – 238, 522–523
Колядка – 22, 28, 207, 467, 503, 630–632, 648, 649
Копа – 239, 265, 445, 541, 555, 560
Корінний етнос – 3, 67, 117, 159, 171, 189, 197, 200, 208, 211, 656, 658, 660–663, 669, 687, 705, 706
Коровай – 169, 348, 361, 362, 367, 437, 487, 489–491, 499, 502, 636
Курінь – 251
Кушнірство – 206, 270, 480
Лемки – 10, 21, 38, 104, 115, 139, 141, 172, 187, 203, 207–212, 284, 316, 324, 328, 329, 343, 349, 355, 381, 423, 631
Локальна група – 8, 10, 21, 187, 189, 198, 200–203, 211, 334
Мисливство/полювання – 51, 194, 254–258, 276, 347, 619, 650, 651, 674
Млини – 84, 243, 244, 264, 270, 274, 275, 293, 448, 455, 555, 620, 700
Молодіжні громади – 140, 142, 448–450, 453, 456, 457, 462, 463, 513, 514, 628, 634
Молотьба – 222, 239, 240, 243, 679
Наріччя – 215–227
Національна меншина – 3, 8, 22, 140, 143, 145, 145, 147, 150, 210, 656–606
Нація – 6–9, 32, 35, 36, 39, 41, 43, 44, 53, 91, 102, 134, 171, 186, 211, 223, 318, 468, 483, 659
Одяг/вбрання (верхній, натільний, плечовий, поясний) – 3, 6, 12, 19, 21, 25, 33, 39, 40, 63, 64, 83, 168, 187, 190, 192, 194, 198, 199, 203, 204, 207, 209, 211, 229, 255, 269, 274, 278, 283, 288, 316–346, 362, 373, 375, 376, 390, 391, 428, 429, 433, 450, 471, 477, 480, 488, 489, 498, 499, 513, 526, 527, 579, 580, 584, 594, 598, 605, 610, 611, 612, 614, 670, 672, 677, 681, 693
Опалення (вогнище відкрите, вогнище напівзакрите, груба, піч, плита) – 169, 194, 209, 251, 265, 273, 282, 301–304, 306, 307, 311, 312, 315, 355, 357, 366, 425, 495, 511, 515, 516, 526, 527, 598, 600, 609, 611, 644, 665, 676–677, 679
Орнамент – 36, 37, 200, 202, 204, 205, 207, 275, 317, 322, 323, 327, 330–332, 337, 341, 345, 370, 373–375, 377–379, 381, 382, 385–387, 394, 516, 625, 665, 693
Паска – 169, 348, 364, 390, 527–531, 597, 619
Пастки – 194–196, 255–257, 260, 276, 650
Писанки – 37, 39, 40, 168, 169, 176, 205, 207, 528, 529
Пісні – 20, 22, 24, 33, 35, 75, 81, 97, 103, 107, 132, 176, 190, 198, 199, 205, 207, 212, 309, 353, 355, 360, 465–467, 470, 476–480, 485–487, 495–497, 502, 507, 508, 515, 517, 525, 527, 534, 538, 544, 545, 578, 583, 584, 600, 606, 607, 626, 629, 630, 632–640, 644–646, 648, 649, 653–655, 670
Плуг – 83, 164, 165, 189, 230, 232–235, 253, 275, 284, 395, 399, 452, 453, 511, 523, 553, 556, 559, 631, 679, 699
Поліщуки – 10, 104, 187, 194, 195, 203, 212, 235, 240, 241, 249, 259, 281, 284, 289, 290, 303, 308, 313, 316, 330, 334, 350, 353, 429, 558, 623

Полотно – 127, 168, 207, 242, 265, 267, 269, 320–331, 334–344, 357, 375, 376, 494, 495, 499, 521, 530, 569, 572, 596, 606

Поминки – 47, 360, 362, 500, 530

Поселення – 3, 12, 28, 51, 64, 107, 113, 116, 119, 121, 123, 125, 126, 128–130, 138, 143, 144, 146, 167, 177, 183, 190, 194, 203, 204, 211, 232, 266, 292–298, 302, 314, 446–448, 451, 455, 670, 674, 676, 678–680, 684, 687, 689–691, 693, 697, 700, 705

Посуд – 51, 195, 240, 246, 250, 257, 267, 272–276, 283, 302, 304, 312, 348, 349, 356, 366, 370–372, 381–386, 471, 504, 513, 517, 544, 561, 600, 618, 693

Похорон – 22, 58, 348, 377, 485, 497, 499–501, 522, 617, 627, 633, 635, 647, 648, 653

Прикраси – 6, 12, 51, 63, 93, 168, 194, 204, 205, 207, 274, 275, 317, 319, 323, 329, 332–335, 337, 339–343, 345, 370, 382–386, 389–391, 491, 506, 625, 665, 679

Продукти харчування – 168, 204, 207, 241–244, 246, 258, 282, 283, 306, 347–369, 494, 495, 514, 528, 533, 560, 577, 578, 647

Промисли – 3, 12, 31, 74, 119, 189, 191, 197, 200–202, 205–108, 210, 254, 255, 257–259, 263–266, 271–276, 290, 293, 294, 306, 314, 369–392, 553, 677

Птахи/птиця – 126, 238, 246, 247, 254–255, 257, 305–306, 356, 372, 374, 477, 506, 514, 518, 521, 523, 535, 540, 561, 563–565, 567, 573, 584, 591, 597, 607, 612, 641, 650, 651

Районування – 3, 105, 109, 185–188, 193, 210, 213, 214, 334

Рало – 233–235, 237, 253, 284, 394, 395

Ремесла – 3, 12, 134, 197, 202, 206, 210, 254, 273, 369–380, 384–391, 444, 480, 581, 647, 665, 669, 696, 697

Рибальство – 51, 194, 258–261, 275, 276, 279, 281, 291, 347, 404, 561, 674

Рибальські снасті – 258–261, 404

Садівництво – 84, 187, 228, 244–246, 253, 347, 359, 453, 670, 676, 685

Сани – 275, 283–286, 289–291, 377, 411–413, 415, 499, 505, 514

Сідло – 250, 283, 337

Скотарство – 33, 58, 189, 208, 228, 247, 249, 252, 254, 295, 323, 451, 545, 571, 584, 664, 693

Сорочка – 168, 189, 190, 194, 199, 209, 269, 317–322, 328, 334–344, 346, 374–376, 431, 489, 612, 680

Соха – 233, 235–236, 253, 396, 397

Стайня/хлів – 131, 168, 209, 249, 252, 299, 300, 305, 306, 348, 422, 426, 457, 518, 529, 531–533, 536, 537, 590, 591, 598–602, 618, 651

Стельмахство – 264

Столярство – 263–264, 279, 381

Ступа – 243, 270, 398, 700

Сукно – 269, 270, 316, 324, 325, 327, 333–335, 337–344, 614, 644, 693

Супряга – 452

Тварини дикі – 126, 238, 254–258, 270, 271, 307, 578, 584, 650

Тварини робочі/тяглові/упряжні (бик/віл; кінь/кобила) – 81, 164, 206, 232, 235, 236, 239, 240, 246–251, 269, 270, 274, 275, 277–291, 305, 306, 308, 309, 317, 399, 410, 451, 452, 455, 480, 499, 504, 513, 514, 519, 520, 522, 523, 525, 531, 540, 543, 544, 559, 560, 564, 571, 578, 590, 591, 596, 599, 602, 610, 613, 619, 631, 652, 679

Тварини свійські/домашні (велика рогата худоба, дрібна рогата худоба, свиня) – 165, 168, 206, 208, 232, 246–253, 256, 267, 270, 271, 305, 306, 308, 309, 355–356, 363, 364, 399, 401, 451, 480, 509, 513, 515, 518, 521, 526, 531, 546, 548, 557, 577, 582, 584, 588, 590–592, 610, 620, 646, 652, 675

Тваринництво – 84, 187, 191, 194, 204, 206, 246–252, 254, 347, 444, 570, 577, 578,

Теслярство – 206, 263

Типологія – 26, 276, 346, 391

Тканини – 127, 190, 195, 199, 209, 229, 266–270, 276, 283, 319, 321, 323, 324, 326, 329, 330, 334–337, 339–341, 343, 344, 370, 372–377, 379, 391, 442, 477, 493, 557, 558, 693

Ткацтво – 15, 40, 195, 197, 200, 205, 206, 208, 266–270, 344, 374–378

Толока – 195, 232, 400, 452–454, 456, 463, 538, 539

Транспорт (водний; сухопутний; в'ючно-верховий; колісний, піший; полозковий; ручний) – 3, 161, 194, 206, 250, 258–261, 263, 264, 277–291, 306, 452

Тяглові засоби – 233, 234–236, 285, 290

Убори головні – 168, 202, 269, 319, 320, 322, 329–333, 335, 338–342, 346, 376, 584, 694

Хата/хижа – 36, 131, 146, 167, 168, 173, 189, 198, 199, 206, 209, 216, 230, 239, 240, 244, 246, 250, 263, 267, 293, 298–300, 302–305, 308–314, 348, 352, 357, 360, 366, 373, 418, 419, 421–426, 436, 440, 441, 445, 446, 449, 451, 455–457, 459, 461–462, 476–480, 487, 489, 494, 497–500, 504, 505, 507–511, 513, 515–520, 524–527, 529, 532–535, 539, 541, 542, 544, 545, 563, 580, 583, 584, 587, 589–591, 593–595, 598–603, 605–611, 614–616, 619, 620, 636, 676, 677, 679, 681, 693, 696,

Хліб і хлібні вироби – 77, 168, 169, 228, 230, 232, 250, 264, 308–310, 312, 313, 348–351, 353–355, 357–364, 366–368, 390, 436, 486–490, 493–495, 499, 500, 506–512, 514–519, 522, 523, 525, 527, 532, 534–535, 538, 540–542, 544, 567, 569, 571, 572, 580, 583, 584, 592, 597, 599, 600, 606, 609, 611, 612, 643

Хліборобство – 8, 164, 174, 199, 208, 228, 231–233, 247, 252, 254, 301, 306, 465, 551, 564, 571, 635

Хрестини – 22, 358, 360, 495, 496, 502, 635, 653

Чинбарство – 270

Човен – 194, 260, 261, 278–281, 290, 291, 410

Штани – 209, 319, 321, 323, 328, 334, 335, 338–344, 350, 557, 597

Щедрівка – 28, 198, 630–632, 648

Ярмарки – 283, 445, 455, 456, 516

Ярмо – 198, 288, 289, 291, 415, 416, 417, 511

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ЕТНОГРАФІЯ УКРАЇНЦІВ

Видання 3-є, перероблене і доповнене

За редакцією проф. С. А. Макарчука

Відповідальний секретар, підбір ілюстрацій, підготовка покажчиків –
Ігор Гілевич